

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 103

THE
VAJASANEYI-SAMHITĀ
IN THE
MĀDHYANDINA AND THE KĀNVA-ŚĀKHĀ
WITH THE
COMMENTARY OF MAHIDHARA

EDITED BY
Dr. ALBRECHT WEBER

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFF
VARANASI-1
1972

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi-1
Printer : The Vidya Vilas Press, Varanasi-1
Edition : Second, 1972
Price : Rs. 50-00

UNIVERSITY OF JODHPUR LIBRARY
ACC. NO. 108995 SUB. Sanskrit
CALL NO. (Q) 5.4.1.1.2-1
(2)

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Publishers and Oriental & Foreign Book-Sellers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1972
Phone : 63145

TO HIS EXCELLENCY
THE CHEVALIER Dr. C. C. J. BUNSEN

THE NOBLE FRIEND AND PATRON OF LINGUISTIC STUDIES,
ALIKE CELEBRATED AS SCHOLAR AND AS STATESMAN,

WITH PROFOUND RESPECT

DEDICATED

BY THE GRATEFUL EDITOR.

PREFACE TO THE EDITION OF 1972

Already at the age of twenty, Albrecht Weber (1825–1901) presented a “Yajurvedae specimen cum commentario” to the Breslau University, which was accepted for the award of their Ph. D. degree in the same year, 1845. After that preliminary study he completed his edition of “The Vājasaneyisaṃhitā (in the Mādhyamīna—and Kāṇva-śākhā with the commentary of Mahīdhara)” not until seven years later.

By bringing out this work, Weber was one in the line of German vedic savants, who during the second half of the nineteenth century published in Europe most of the *editiones principes* of all the four Vedas, viz.,

1848, the Sāmaveda was edited by Theodor Benfey,

1849–74, the Ṛgveda by F. Max Mueller,

1856, the Atharvaveda by Rudolf Roth and his American colleague
William D. Whitney,

and from 1852 onwards the different versions of the Yajurveda:

1852, the Vājasaneyisaṃhitā by Albrecht Weber (*the present reprint*),

1871–72, the Taittirīyasaṃhitā by Albrecht Weber,

1881–86, the Maitrāyaṇīyasaṃhitā by Leopold von Schroeder,

1900–10, the Kaṭhasaṃhitā by Leopold von Schroeder.

But Weber, certainly the most dynamic and productive German Sanskritist, did not content himself with the publication of the Vājasaneyisaṃhitā (together with Mahīdhara’s commentary). He continued his enormous work editing in 1855 the Śatapathabrāhmaṇa (with extracts from three commentaries), and in 1859 the relevant Śrautasūtra of Kātyāyana (with extracts from two commentaries).

The literary tradition of the White Yajurveda, edited with those three voluminous quartos is to be considered as one of the most eminent monuments of the cultural heritage of India.

Being out of print for many decades, it was a great occasion to all Sanskritists at home and abroad, when the Chowkhamba Sanskrit Series Office (Varanasi) decided to bring out again of the above mentioned volumes at least Weber's Śatpathabrāhmaṇa in 1964.

Since then the world of Indological studies eagerly awaited also the reprints of Weber's monumental publications of the Vājasaneyisaṃhitā and the Śrautasūtra of Kātyāyana.

Now, that those two important editions are made available again more than hundred years after their first appearance, our thanks are due to the famous Chowkhamba Publishing House for all their great endeavours, and to the Government of my country, the native country of Albrecht Weber, for making possible these publications by very generous financial support. Anyone ever concerned may deeply feel indebted.

Institute of Indology,
University of Cologne,

Klaus L. Janert

5 Koeln 41 (Germany)

December 1971.

This edition of the Sanhitâ of the white Yajurveda is intended to comprehend only the text. An introductory essay, a translation with additional notes, a glossary, Kâtyâyana's Prâtichâkhyasûtra, a comparison of the corresponding passages in the other Vedas — all this together shall form the subject of a separate work. (*) I shall therefore content myself here with enumerating the critical apparatus I have made use of and giving a brief explanation of the accents. —

A. I Manuscripts of the text only of the *Vâjasaneyi-Sanhitâ*, without a commentary: *a.* in the *Mâdhyandina-Çâkhâ*. —

Padapâtha: with accents, Chambers-coll. (in the Royal library of Berlin) nr. 27. 28 Samvat 1838 (= A.). —

Sanhitâpâtha. 1. *with accents*. Chamb. nr. 29. 30 Samvat 1653: a most excellent copy (= B.). — Bibl. Nationale in Paris Dev. 201. 202 (= C.) a very good old copy (with 25 new leaves dated Samvat 1843.), a transcript of which Dr. Th. Goldstuecker was kind enough to communicate to me. —

2. *without accents*. Chamb. nr. 31. 32 Samvat 1840. nr. 33. 34 a copy of the preceding. nr. 756. — Paris Dev. 59 a. Samvat 1813. — London E. I. H. 2125. 2391. (**). —

b. in the *Kârva-Çâkhâ*: *Jaṭapâtha*: Oxford Bodlei. Wilson. Coll. nr. 92. 93 with accents: a very good old copy. —

Sanhitâpâtha. Bodl. Wils. nr. 367. 364 with accents. Samvat 1657: a most excellent copy. — The 40th lecture or the Îṣâ-Upanishad with Çankara's Commentary: Chamb. nr. 118. 128. 131. — E. I. H. 1638. — Bodl. Wils. nr.

(*) A list of the authors of each verse as well as of the metres (to which the Roman letters inserted in the text refer) is given in the Appendix p. LI-LIV and LX-LXIX.

(**) In the printed catalogue of the Wilson Collection in the Bodleian library in Oxford three manuscripts, viz. the nos. 361. 362. 455, are erroneously mentioned as copies of the *Vâjasaneyi-Sanhitâ*: nr. 361 contains the first Ashṭaka of the *Taittirîya-Sanhitâ* in the *Padapâtha* Samvat 1860. without accents: — nr. 362 (Samvat 1557), and nr. 455, a recent copy of the latter, contain the second Ashṭaka of the *Rik-Sanhitâ*.

94. 484. — The editions of this Upanishad are enumerated by *Gildemeister* in his *Bibliothecae Sanscritae Specimen* p. 23. —

II. Manuscripts of the *Commentaries* on the *Vājasaneyi-Sanhitā*, whether with the text or without it: —

Of *Ūṭa's* Commentary I have found only a few fragments, extracted from the whole work to illustrate a *Rudrajapa* which contains in eight lectures the following verses of the Vājas. S.: XXXIII, 19. 33. 34. XXXIV, 49. 1-6 « २ » XXXI, 1-22 « २ » XVII, 33-49 « ३ » XXXIII, 30-43 « ४ » XVI, 1-66 (*) « ५ » III, 56-63. XXXIX, 7-9. XXV, 19. XVIII, 36. V, 21. XIV, 20. XXXVI, 17 « ६ » XVIII, 1-29 « ७ » XXXVI, 1-24 « ८ ». *Ūṭa's* explanation is given for XXXIV, 2 — III, 63, besides some small fragments relating to the XVIIIth lecture. The mspt. is dated Samvat 1643: it belongs to the collection of the Rev. Dr. Mill, which has been added to the Bodleian library. —

For *Mahīdhara's* Commentary, the so-called *Vedadīpa*, I have made use of several copies. My transcript is made from E. I. H. 2479. 2465 (= A.), which manuscripts, containing also the unaccented text, were copied in *Calcutta*, probably for Mr. *Colebrooke*, by two different scribes, foll. 1-20. 83-189 in 2479 by the one, foll. 21-82. 190-294 in 2479 and foll. 1-140 in 2465 by the other. The first of them copied from a mspt., which must have been pretty correct, with the only exception, that the explanation of XIV, 1-30 is wholly wanting. The second scribe on the contrary copied from a rather incorrect mspt, belonging to the college of Fort William (dated Samvat 1791, see p. L), in which the interpretation of XXXIV, 22-58 is wanting, besides a great number of smaller defects. —

A second manuscript (= M.) belongs to the above mentioned collection of the Rev. Dr. Mill, since incorporated with the Bodleian library: it contains only the explanation of the first twenty adhyāyas, without the text. The first three adhyāyas, contained in the first 52 old leaves, were purchased at Benares; the following twelve, occupying from foll. 53-277 inclusive, were copied by two different scribes in *Calcutta* (foll. 53-97 by the one, foll. 98-277 by the other) from a second copy, and a very correct one, belonging to the college of Fort William, (except three leaves), the remaining five, from foll. 278-371 incl.,

---

(*) A commentary of this adhyāya, as it occurs in the *Taittirīya* Sanhitā ashṭaka IV, praṇa 5, anuvāka 1, made by *Bhaṭṭa Bhāskara Miśra*, is extant E. I. H. 1625 b. Having made a transcript of it I am now in the possession of three different explanations of this curious adhyāya.

were (as well as foll. 138-140, where the former copy failed) copied by the second scribe from the same incorrect mspt, which was made use of by the second scribe of A. —

A third copy (= O.) exstant Bodl. Wils. nr. 64 (227 foll.). 65 (225 foll.). 66 (192 foll.) being likewise of very recent date has been probably copied for Mr. Wilson: it contains also the *text* in the Samhitâpâtha without accents: for want of time I have collated it only for the defects of the last 25 lectures. —

A fourth copy, and a very beautiful one, is in the possession of Mr. *Eugène Burnouf* in Paris, and has been copied for him in *Bombay Çâke* 1761 (= 1840 A. D.) by the care of the Rev. Mr. *Stevenson*. Mr. Burnouf had formerly proposed himself editing the Vâjasaneyi-Samhitâ and copied for this purpose Adhy. I, 1 - IV, 19 in a very elaborate manner: afterwards relinquishing this project, he presented this apograph (= B.) to Dr. Th. Goldstuecker, who on his part since communicated it to me. The remaining books IV, 20 - XL, 17, having been three years ago copied in chemical ink from the mspt of Mr. Burnouf by Dr. M. Mueller, are through the kindness of this my learned friend likewise now in my hands (= MM.), while an impression thereof made on transparent paper is in the possession of Mr. Goldstuecker. —

The fifth and last manuscript of the Vedadîpa brought to Europe, is exstant in Paris Bibl. nat. Dev. 206. It is a very recent, imperfect and most incorrect copy, very likely copied from the same incorrect mspt of Fort William, which has been used by the second scribe of A and for the last part of M: for want of time I have collated it only for the first 4 adhyâya's (= P.). A fragment of this copy from I, 8 - II, 4 incl. having been copied in chemical ink by Dr. M. Mueller is now in my hands and having been impressed on transparent paper also in the hands of Mr. Goldstuecker. —

III. 1. The *Anukramaṇī* made by *Kātyāyana* in 5 adhyāyas. E. I. H. nr. 965. Samvat 1650. nr. 309 (a recent copy out of the collection of Colonel Martin). Bodl. Wils. nr. 20 (likewise a recent copy). —

A most excellent *paddhati* of this work, made by Pandita Çrī *Halākhyā*, is exstant Chamb. nr. 38. The conclusion (from XXXIX, 2) is wanting. —

2. An *anuvāḱānukramaṇī* is annexed to the former in E. I. H. nr. 309. —

3. The beginning words (pratīkāni) of the Adhyāyas and the Kandikāçatas are enumerated from the Mādhyandina-Çâkhâ in the *Rishitarpaṇam* Chamb. 606b. 735. —

IV. *Kātyāyana's Prātiśākhyaśūtra* in eight adhyāyas. Chamb. nr. 35. Samvat 1680. — *Ūvaṭa's* commentary thereof, called *Mātrīmodaka* Chamb. 454 (Samvat 1650). E. I. H. 598. —

BB. The *accentuation* of the *Vājasaneyi-samhitā* is in general the same as that of the *Rik-Samhitā*, besides some particularities regarding the *Svarita*. —

1. At the beginning of the verse the *unaccented* syllables, till the first accented one, are denoted by horizontal strokes beneath them: परमे, पृथिविसत्, अन्तरिक्षसत्, हेमन्तशिशिरौ, त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ.

2. The *udātta* is denoted by an horizontal stroke beneath the preceding *unaccented* syllable, and by a perpendicular one above the following *unaccented* syllable नृषदम्, either of these strokes being of course wanting, if there is no preceding (पतिः) or no following syllable (नृषत्), or if the preceding (यः पतिः) or the following syllable (नृषगेषाम्, महो ये धनम्, पूर्णं न वेरनु, युद्धा हि ये तवाश्वासः) is an accented one. — The perpendicular stroke is changed into an horizontal one, if the next following syllable is accented नृषदं यः. —

3. The *svarita* has various forms: *a.* at the *beginning* of the verse: before an unaccented syllable कौञ्चसि — before an accented one: 1) before an *udātta* योञ्चसौ च. 2) before a *svarita* क्व स्विः — if it stands alone क्व. —

b. after an *unaccented* syllable: before an unaccented one आस्येन (आस्येन in the *Kāṇva-Çākhā*): — before an accented one: 1) before an *udātta* आस्ये यासां (आस्ये यासां in the *Kāṇva-Çākhā*). 2) before a *svarita*? (I do not remember having found an instance of this case): — at the end आस्ये. —

c. after an *accented* syllable: I) after an *udātta*: before an unaccented syllable परमे व्योमन्: — before an accented one: 1) before an *udātta* पृष्ठात्स्वर्व्योतिः 2) before a *svarita*? — at the end परमं स्विः. — II) after a *svarita*: before an unaccented syllable क्व स्वरस्ति — before an *udātta* or *svarita*? — at the end क्व स्विः. —

I proceed now to offer my humblest thanks to those noble Patrons of sciences, by whose united assistance alone I succeeded in bringing forth this edition: I owe them to the Illustrious *Royal Academy of Sciences in Berlin*, by whose liberality I was enabled to search through the splendid collections of San-

SYNOPSIS

OF THE VÂJASANEYI-SANHITÂ, THE ÇATAPATHA-BRÂHMANA,
AND THE KÂTYÂYANA-SÛTRA. VARIOUS READINGS
AND CORRECTIONS OF THE PRESS.

Adhyâya I. k. १-४ are explained in the Çat. Br. १, ७, १, १-२१ and quoted by Kâty. ४, २, १-३४. k. ५-३१. - Ç. १, १, १, २-३, २, १८. - K. २, १, ११-७, १०.

- 1.) श्रीरामो जयति M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीमदनन्तगु-
हचरणारविन्दाभ्यां नमः । श्रीमत्साम्बमूर्तिर्दक्षिणामूर्तिर्जयतितराम् । श्रीरेणुका-
मार्ताण्डकपर्देश्वरब्रह्मचारिद्वयपुलकदेवताभ्यो नमः ॥ विचार्य सर्ववेदान्तैः संचार्य
हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु व्याचार्य शंकरं भजे ॥ १ ॥ पद्मपादो विश्वरूपो
हस्तामलकत्रोटकौ । श्रद्धेतदीक्षागुरुवः साचार्याः पञ्च पातु माम् ॥ २ ॥ नाराय-
णेन्द्रपादाब्जं विद्येन्द्रचरणाम्बुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्भोजं कैवल्येन्द्रपदाम्बुजम् ॥ ३ ॥
एतानि पद्मरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकीने प्रकाशयन्तां भक्तिमुक्तिप्रसि-
द्धये ॥ ४ ॥ प्रणम्य B. 2.) विलोकयौश्रटमा° M. 3.) व्यक्तान्° P. 4.) °सामर्थ्या-
दग्निद्वयां मूर्तिविद्यां B. 5.) वाजसनिः कर्णस्तत्र विद्यतः इति तदपत्यमिति वा
वाजसने° P. 6.) तं मध्यन्दिनवेदं M. B. 7.) वैफल्यात् M. by a second hand.
8.) °पदाव° B. पदावसानायावद्रूपकं P. 9.) बोद्धव्यं B. 10.) वक्तव्यानि B.
11.) प्रतिपद्दिने B. 12.) °पमग्न्यन्वाधा° B. 13.) यत्पत्रं B. 14.) क्रियापदस्याका-
ङ्क्षितत्वादर्थ° B. 15.) शाखालग्नधू° B. 16.) °नीयमतिषिबन्धु° B. 17.) °णादधिहे-
तुभूतं B. 18.) तीव्रपापेन P. 19.) घातुको B. पातको P. 20.) व्याकरणस्वरप्र-
क्रिया लिख्यते B. 21.) शिष्टस्वरबलीयस्त्वमिति B. 22.) यास्कोक्तिः B. 23.) स्वरः
पूर्ववत् B. 24.) निपातत्वाद्दुदात्तः B. 25.) च णिच् B. 26.) नत्रि the mspts.
27.) एकादिश is wanting in A. B. P. 28.) कप्रत्ययः B. 29.) तत्पुरुषत्वे B.
30.) पां तांतंतामः B. 31.) °ह सलोपश्च B. 32.) उद्धृतया B. 33.) तिर्यञ्जुखायां
वा B. adds. 34.) °वत् कृत्वाद् B. °वत्तथोद् P. 35.) मन्देऽग्नौ B. मन्दोमे A.

P. 36.) °द्वेविह B. 37.) दधिविशेषस्य the mspts. 38.) का° - °दयिति is wanting A. M. 35. [sic!]) अन्यथा is wanting in all the mspts. 36.) स्त्रा B. प्राधातुपा° २४. ४४. 37.) °ज्ञविरोध° B. 38.) किञ्चिद्वा° B. 39.) व्रीहिं स्पृशेदिति P. 40.) बालकेभ्यः A. 41.) is wanting निघ° २. ११. 42.) °च्चारणपूर्वकं B. 43.) The second ह्रविष्कृदेहि is wanting in A.B. 44.) °शमे श्यन्विकरणः [पा° ३. १. ६१.] व्यत्ययेनात्मनेपदम् B. 45.) °धातुक् इति दीर्घ ईट् वङ्लं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । अदिशप्रत्यययोरिति [पा° ८. ३. ५१.] षत्वम् B. 46.) °नादिका B. 47.) सेयं B. 48.) °तेन संपद्यते B. 49.) अन्तःस्थितस्येषद्रक्तवर्णस्य B. 50.) सेयं B. 51.) तदेतद्धि° B. 52.) संवृद्धा° B. 53.) °वाद्गोत्रत्वम् B. 54.) प्राशित्रप्रहारेणा B.P. 55.) I have not met with this rule in the Kātyāyanasūtra. मूलादुपविषं करोतीति B. 56.) धृ° - च is wanting in A.M. 57.) नाशंकररक्षो° P. 58.) B. adds स्कभोतिः स्तम्भनकर्मा लोकस्य स्तम्भनीः 59.) °संयवनीया B. 60.) समं वि° the mspts of Kātyāy. 61.) अयमा° B. 62.) सोऽत्र मा भूदित्यर्थः B. 63.) दिवि नाको नामाग्निः रक्षोहेति नामकः स्वर्गस्थोऽग्निः B. 64.) °यानि P. 65.) प्रहृणादीनि Kāty. mspts. 66.) निपात्य B. P. M. 67.) निपाद्य B. 68.) शान्ता is wanting A. शिता P. 69.) मिथो मन्त्रितमेतस्या भूमेर्यत्कृत्तं देवयजनं चन्द्रे स्थापयाम इति मनसि निधाय स्थापयामासुस्तत्कृत्तवर्णमग्न्यापि B. 70.) रप्सति B. रपाति P. 71.) यज्ञे B. P. 72.) विदितव्यं P. 73.) मृजूष B. M. —

The first 72 pages have been printed and corrected during my temporary absence from Berlin: this accounts for the numerosity of orthographical and typographical errors. *Read:* ऽइति or ऽइत्य° pag. 2, lin. 7. 11, 20. 12, 13. 14, 20. 15, 23. 19, 12. 17. 23. 20, 20. 21, 20. 22, 13. 24, 7. 19. 20. 23. 25, 10. 26, 13. 29, 2. 33, 18. *Read:* pag. 1. lin. 1. भाष्यं वि°. 4 ब्रह्मप°. 2, 10 षडुत्तर°. 3, 2 वं. 3 यज्ञ°. 12 दोहनाद्. 23 क्रियाप°. 4, 1 संन°. 10 घ । 17 °र्तते. 5, 13 °स्य षशू°. 6, 16 मध्योदात्तं. 7, 13 °स्मिन्निति. 8, 22 ज्यं म°. 9, 15 ऽएव. 25 °होयक°. 10, 8 °गठ सो° and व्यठ र°. 12 ऽउत्त°. 15 and 16 त्रया दु-

ग्धा मया च पृष्टा?? 11,10 ऽइदमहमिति वेति. 15 जन्मन. 12,21 त्र स्थि°. 25 का° [२.३.१२] ग°. 13.3 यो. 21 ज्ञा (36). 23 व्रीहि°. 14,4 कृ कृ°. 9 ऽउरु. 16 त्याह वारु°. 15,6 ग्रहणासा°?? 19 व्यु र्°. 16,7 स्यऽइति । उप°. 20 ऽअयं पवतऽह° and °मिति. 18,17 पातितम्? 19 प्रतिगृह्य. 19,8 स्तत्र क्षि°. 20,6 मधु°. 9 °यति. 12 तव श°. 13 संया°. 25 हविःप्रति°. 21,2 पाति°? 13 व्यादृ. 22,16 धाय°. 23,1 ज्वाल्°. 24,5 प्रत्यु°. 8 नशिलि. 25,14 ऽइद°. 29,19 मन्त्र°. 30,1 त्रेणा. 2 त्रेष्टु°. 31,19 दात्री°. 32,18 वजि-
धायि. 34,16 श°. 20 सस्ति°. 23 °तिं देवायुर्वम्. 24 ऽश्रुद्धः पराजघनितदिदं.
35,2 श° and °घ. 9 देव. 13 रू. —

Adhyāya II. k. १-६ are explained in the Çat. Br. १, ३, ३, १-४, १६. and quoted by Kāty. २, ७, १८-८, २०. k. ७-९. - Ç. १, ४, ५, १-७. - K. ३, १, १३-२, २. k. १०. ११a. - Ç. १, ८, १, ४१. ४२. - K. ३, ४, १८-२१. k. ११b-१३. - Ç. १, ७, ४, १३-२२. - K. २, २, १६-२१. k. १४-१५a. - Ç. १, ८, २, ४-३, २७. - K. ३, ५, २-६, १९. k. १५b is not yet found out in the Çat. Br., is quoted by Kāty. ३, ६, २१. k. २०-२८ are explained in the Çat. Br. १, ९, २, २०-३, २३; and quoted by Kāty. ३, ७, १७-८, २९. k. २९-३१. - K. ४, १, ७-३५. k. २९-३१. - Ç. २, ४, २, १३-२४. k. ३२-३४ being not yet met with in Ç.

1.) इध्मपुलकस्य B. 2.) इयसो लो° B.P. 2a.) See कात्या° २५.२.७. 3.) श्रु-
तिकथा B.P. 4.) नभूतस्य B. 5.) दिन्द्रस्य बा° B. 6.) आवृत्य वेदिं ब° B.
7.) कृत्वा स्थालीपूर्वकमिति B. The word स्था° is wanting in the mspts of
Kāty. 8.) ध्रुवाणीमानि B. 9.) मन्निति B. 10.) दक्षिणेन क्राम° B. 11.) स्था-
नान्नियुक्तः B. स्थानादुपयुक्तः P. 12.) धनवतस्तथास्मान्य° B. 13.) एकैकशः B.
14.) षडवत्ते once only P. °त्तं B. 15.) अतः परं प्रकृत्यन्तमार्षम् B. 16.) B.
adds उद्योगं करोति. 17.) प्रथममिति । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्धिराड्द्वया । एका-
दशिनस्त्रयोऽष्टकश्च प्रथमः । अग्नेयी B. 18.) नन्तम् the mspts. 19.) गुणो या-
देशः B. 19a.) is wanting निघ° २.७. 19b.) is wanting निघ° २.२०. 20.) B.
adds उत्तरार्धेन परमेश्वरप्रार्थना. 21.) यज्ञप्रयोगे B. 22.) उपसर्गाणामग° B.
23.) संबन्धः the mspts. —

Read: ऽइति or ऽइत्य° pag. 36 lin. 17. 41, 3. 44, 1. 23. 47, 5. 48, 19. 23.

50,1 twice. 51,21. 52,19.20 twice. 54,15. Read: pag.37 lin.12 °ति दा°. 39,8 ऽअभि°. 11 -इव. 14 अभिनि°. 40,1 ऽउत्त° and जुहुः A. M. 9 °म्राज्ये°. 41,1 °धास्तु. 20 °ति या°. 42,8 ऽहृत°. 13 °ति नि°. 43,10 °ज्ञानातु. 17 [क°. 44,2 दानादि°. 9 °ज्ञा स°. 12 °तेर्गति° and क्षिप्र°. 45,5 [क°. 47,6 ज्वाल्मया°. 48,8 एव भा°. 13 हविर्दा°. 49,13 मनुष्यो. 50,5 ऽइमं. 22 सम्मृह°. 51,4 स-मङ्गं. 52,12 स्त्रिः. 15 क्रमणं. 19 अस्मादन्नादिति. 55,16 पितृन्प्रति. 56,2 ऽऋ-तवः. 10 °धर्तु°. 16 कुमारं. 21 स्रक्. 57,19 अग्ने. 58,10 °स्वान्पयस्वान्. 21 गातुमिवा गा°. —

Adhyāya III. k. १-८ are explained in the Cat. Br. २, १, ४, २०-३० and quoted by Kāty. ४, ८, ४-६, ११. k. १-१०. - C. २, ३, १, ३१-३८. - K. ४, १४, १४-१५, ११. k. ११-४३. - C. २, ३, ४, १०-४, १, १. - K. ४, १२, १-२३. k. ४४-५०. - C. २, ५, २, २१-३, ११. - K. ५, ५, १०-६, ३८. k. ५१-६१. - C. २, ६, १, ३८-२, १०. - K. ५, १, २१-१०, २३. k. ६२-६३ have not yet been met with in C. they are quoted by K. ५, २, १६-१७. —

- 1.) प्रेक्षावन् A. M. 1 a.) ह्यति in the निघ°. 2.) ककुहः in the निघ°.
- 3.) त्वत्तो B. P. M. 4.) यद्वा—मुनयः is wanting in B. यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानः प्रभृतयो P. यद्वा अप्रवान्प्रभृतयो A. M. The तत् is my coniecture. 5.) य-जमानाख्येधरं B. 6.) समुत्पन्ने B. 7.) °क्षाज्ञातमिति B. See शतपथब्रा° ३, ३, ३, २. कात्या° ७, ८, ८. 8.) B. adds धनवत्यो गावः. 9.) वार्टे M. 10.) विश्रम्भण the mspts. 11.) सुष्ठु प्राप्तुं B. 12.) दशा° - °ट् is wanting in B. 13.) अतस्मिं-स्त° A. M. 14.) मनिन् is against the accent. See पा° ६. १. ११७. 15.) अविलम्बितकारी M. अविलम्बकारी B. 16.) सेवने B. 17.) सेवसे सेवनं B. 18.) धनदानं B. 19.) जपति B. जपे विनि P. जपेति A. M. 20.) व्याहृतित्रया° B. 21.) °णाग्रिं गहृति B. 22.) शम्भुदृष्टाः B. 23.) °वन्धिर् the mspts. 24.) निर्मितानि मेषमेध्यादित्त्रयाणि B. 25.) ऐन्द्र - °कोऽत्र is wanting in B. 26.) शु-ष्ममिति?? 27.) णिज्जत्तो B. 28.) instead of का° - त्य इति B has: का° [५. ५. ३०. ३१.] अवभृथेति जायापती स्नात इति. 29.) °प्रणभू A. M. 30.) °स्मत्कृतं B. 31.) निरन्तरं B. 32.) घस्रादि° the mspts. 33.) B. adds स्तुवीमहि. 34.) °त्या-

शंसते B. 35.) एष A. M. 36.) यत् दिनस्ति is wanting in B. 37.) एष इति the mspts of Kāty. 38.) भोजयाम B. 39.) कर्कट्यादिः B. 40.) वा is wanting in the mspts of Kāty. 41.) हवनार्थं B. 42.) मेवां? 43.) नपेक्ष the mspts of Kāty. —

Read: ऽइति or ऽइत्य° pag. 61. lin. 9. 63, 9.17. 64, 12.16.17. 65, 15. 67, 12. 68, 5. 70, 7. 71, 9. 87, 8. — Read: pag. 59. lin. 21 [क°. 60, 20 °द्य. 61, 18 °त्कराः? 63, 2 प्राप्तवान्. 64, 9 °च्च त्रिं°. 25 [क°. 65, 15 ऽउद्य°. 66, 9 ऽग्नीऽउ°. 11 °त्तोऽअ°. 67, 2 ऽएतेऽआ°. 11 °ग्नी त्रिं°. 68, 4 °र्मान्ते. 22 विभुव°. 69, 9 °न्येनया. 12 दीप्तिं. 19 °दां च°. 70, 1 यन्मे. 2 °त्यानि. 71, 14 ऽअस्य. 72, 7 । तानि यथा । 8 ऽआत°. 9 ऽआमि°. 10 °मण्डः. 25 °नादू°. 77, 17 वि-
नियु°. 79, 8 ऽअभि°. 24 पशू°. 82, 1 विभ्रतो. 84, 21 [निघ° २. 87, 5 पुनरु°. 12 °र्धेन. 89, 7 एव क्र°. 92, 21 पितृ°. 93, 3 °म्बकहृ°? 94, 2 प्रजनं°. —

Adhyāya IV. k. १-३० are explained in the Cat. Br. ३, १, १, ११-३, ४, ३०. and quoted by Kāty. ७, १, ३६-७, ३२. —

1.) is wanting in B. P. 1a.) against the accent. 2.) °द्य अरुजकधीतं स्नानवासः स्नानवस्त्रं स्नातो वस्ते यत् स्नातावस्यं वासोऽत्र धौतं विचिकितकेशं B. °द्य स्नानवासः स्नानवस्यं स्नातो वस्ते यत् वाऽमौत्र° M. 3.) अह्नन्त् M. अनुत् A. O. 4.) यज्ञ आश्रितः B. 5.) प्रथमैक्येन B. 6.) शुल्लकृत्तसंधिमा° B. and the mspts of Kāty. 6a.) यज्ञायातिष्ठमानि the London-Mspt of the Taittiriya-Saṁhitā E. I. H. 1702. 7.) मेखलादिवत्यं B. 8.) ऊर्णवत् भद्राः B. 9.) सोमयज्ञा° B. 10.) त्रिवलीं पञ्चवलीं B. 11.) मौनावस्थि° B. मौनापस्थि A. M. 12.) °ताः सुत्यक्ताः सत्यो B. 13.) कालिषु B. 14.) वन्दितुमयोग्यात् B. 15.) निरु° ७. १५ [२०]. 16.) दानस्याप्र° B. 17.) मार्गान्यातु?? 18.) मार्गान्यातु M. 18a.) the accent requires आवर्तयतु. 19.) प्राप्य MM. 20.) ओण्यौ in the निघ°. 21.) against the accent. 22.) °दर्शिनिम् MM. 23.) द्योतते MM. द्योतयते M. 24.) MM. adds अमतिरनामयी मतिरात्ममयीति यास्कः [निरु° ६.

- १२.]. 25.) See उणा° ४. १४१. 26.) सविमा MM. I do not find this passage in the Amara-Kosha. 27.) °ण्यं दद्या स्वीकुर्वन्तं निराकुर्यादिति MM. 28.) क्ष्मा MM. 29.) the निष्° reads गौर्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमा. 30.) यजमानसमीपे the mss. of Kāty. 31.) तत्साम्यात्प्रज्ञा° MM. 32.) तेन परमः पशुः in the Çat. Br. 32.) (sic!) against the accent. 33.) वरिमा । ग्युलोकोपमानम् MM. 34.) नेत्रवमारोह MM. 35.) कनीनिकां MM. 36.) त्रायते इति पुरुषः A. 37.) शास्ये MM. 38.) °मूतामा° the mss. of Kāty. उतां सूत्रादिना बद्धां वेज् तलु-संतानि marginal gloss in M. 39.) MM adds वर्धयतीति. 40.) महीनां J. 41.) कृणु व्रतं is wanting in J. 42.) तनूः J. —

Read: pag. 98. lin. 10 °वामौ°. 102, 14 रिति [पा°. 108, 19 °ति जूः. 115, 7 अनु स्वा°. 116, 18 °शुनाज्ञ°. 119, 9 °ग्राज्ञमा°. 123, 22 धामा°. —

Adhyāya V. kaṇḍik. १-३० are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ४, १, १-६, १, २६. and kaṇḍ. ३५-४३ Çatap. Brāhm. ३, ६, ३, ७-४, १६. — kaṇḍ. १ is quoted by Kātyāy. ८, १, ४. — kaṇḍ. २-४ are quoted by Kāty. ५, १, २८-२, ६. — kaṇḍ. ५-८ by Kāty. ८, १, ११-२, ३८. — kaṇḍ. १-१३ by Kāty. ५, ३, २०-४, १७. — kaṇḍ. १४-२६ by Kāty. ८, ३, २१-५, ३२ [kaṇḍ. २२ by Kāty. ६, २, ८.]. — kaṇḍ. २६. २७ by Kāty. ६, २, ८-३, ११. — kaṇḍ. २८-३२ by Kāty. ८, ५, ३५-६, २२. — kaṇḍ. ३३. ३४ by Kāty. १, ८, २२-२७. — kaṇḍ. ३५ by Kāty. ५, ४, २६. — kaṇḍ. ३५-३९ by Kāty. ८, ७, २-११. — kaṇḍ. ४० by Kāty. ८, २, ४. — kaṇḍ. ४१-४३ by Kāty. ६, १, ३-२१. —

- 1.) विनैव जुधया MM. 2.) °ग्रेवायुप्र° M. 3.) द्वितीयतृतीयविकादशाणौ MM. 4.) °शस्त्येन्यमज्ञसा B. 5.) according to the accent, which is the same in A. B. C., व्रतपास्त्रे may be the locative of an abstract, see ३. ६३ सु-प्रज्ञास्त्राय, but A (the Pada) divides it, as well as Mahīdhara does, in two words: Mahīdhara's interpretation requires, that the second व्रतपाः be accented as Nominative व्रतपाः, not, as it is, as Vocative. 6.) सर्वतः चिराव° MM. 7.) against the accent. 8.) °यती A. सति MM. 9.) °षः कुरति the mss. of Kāty. 10.) °दिर्मन्त्रेषूच्यते MM. 11.) कोणस्तत्र प्रदेशेन MM. 12.)

गुल्गुलुसुग° the mss. of Kāty. 13.) सर्वदृष्टौ MM. 14.) सर्ववेदोक्ता MM. 15.) यद्विदं A. the passage is quoted from the Mādhyandinaçākha. 16.) ज्ञानबला क्रिया MM. 17.) समूढमज्ञातमकृता° MM. 18.) against the accent, for रोदसी is Accus. 19.) °शब्देनान्नाभ्यवह्याणि वसूनि MM. 20.) against the accent: for देवश्रुतौ is Nom. 21.) °स्थेऽभिम° the mss. of Kāty. °स्थेऽत्र MM. 22.) विस्तीर्णे वा MM. 23.) गायत MM. 24.) °तोत्तरत स्थूणां पू° the mss. of Kāty. 25.) बह्व कृत्वा आवृत्या A. MM. 26.) अष्टसं° A. 27.) विस्तृतवाच्च A. 28.) the Nirukti reads वलो वृ°. 29.) वलगान्प्रखनन् A. MM. 30.) °त्यवमर्श° the mss. of Kāty. 31.) तान् नुपरि A. 32.) अधिषवणफलके? 33.) but the text reads आपृण! 34.) wanting in A. M. 35.) हेयमानेनानेन A. 36.) कुडावदावरणं M. कुडयवदा° MM. Read कुडावदा°. 37.) against the accent. 38.) Read तारस्वरेण with A. M. 39.) °त्युद्धता° A. 40.) श्यामित्रः A. 41.) °द्वायतोति श्रुतेः M. °द्वायेदित्युक्तेः MM. 42.) प्राज्ञाहित A. 43.) कृती ह्येदने is a marginal gloss in M. 44.) यक्ष्ती° - तृच् is a marginal gloss in M. 45.) °स्मान् MM. 46.) आपू व्याप्तौ marginal gloss in M. 47.) कर्मण्यपोति केचित् marginal gloss in M. 48.) ब्रूहिः? 49.) स्वाहा - °स्तु is wanting in M. 50.) उरु बहु यथा तथा is wanting in M. 51.) हुतमस्तु M. 52.) विहंसिषुः MM. 53.) Here ends a great lacuna in A beginning from °धीन्यन्नानि in the explanation of *kand.* 37. 54.) see the fifth note. —

Read: 145, 4 उपसर्गाद्°. 152, 3 क्षीणं. 153, 21 सगराः. 154, 18 °कमुरु. 156, 16 अहं. —

Adhyāya VI. kaṇḍik. १-३७ are explained in the Çatap. Brāhm. ३, ७, १, १-१, ३, २४. — *kaṇḍ.* १-२२ are quoted by Kātyāyana ६, २, ८-१०, ५. (*kaṇḍ.* ६ being quoted by him ८, ८, २३.), and *kaṇḍ.* २३-३७ by the same ८, १, ७-१, ४, २०. —

1.) च is wanting in A. 1[sic.] तदपावस्थानं A. तदुपरि आस्थानं M. तदुपरि अवस्थानं MM. 2.) उपरेणाधोऽधोभगेन पृथिवीं M. अपरेणाधोभगेन अवटप्रदेशेन पृथिवीं MM. 3.) तकारश्छान्दसो A. 4.) °धिनीः A. धिन्याः MM.

- 5.) आविश अनिशज्ञा° - °विश A. आविश stands alone in M. and MM. 6.) अनर्वा प्रेत्यस° A. अनर्वा - श्रुते: is wanting in M. 7.) °व्यापनुत्सै M. °व्याप्य-
नुत्सै A. 8.) आधाराणादारयो: A. आधाराणदयो: M. आधारादरयो: MM. See धा-
तुपा°. २६. २७. in Westergaards Radices linguae sanscritae. 9.) श्रुतं A. 10.)
°ज्ञमानद्वया आभ्यां मन्त्राभ्यां MM. 11.) स्थानात् is wanting in A. 12.) इति-
कार° MM. 13.) रसो द्रुवाप: the mss. of the Çat. Brāhm. रसोद्गमाद्द्रवाप:
A. रसात्द्रुवाप: MM (this mspt reads constantly त्व instead of द्र). 14.)
स्वतृप्त्यर्थं MM. 15.) against the accent and the Pada: उप is a praeposition
reigning the Locative. 16.) सोमं is wanting in A. 17.) °र्यरितिप्रणीति MM.
18.) Yaska reads धीसादिनी वा धीसानिनीति वा. 19.) against the accent:
नपात् is Vocative. 20.) कार्षि: कृष्यतऽइति कार्षि: MM. 21.) आप: MM.
22.) बहुमाननामान्विता A. 23.) रायो M. 24.) Pāṇini reads वच उम्. 25.)
the mss. of Kātyāy. read ऽल्पाऽशूनवधाय. 26.) हार्त् । यक् । in the Jaṭṭa-
pāṭha. —

Read: p. 161, 17 इति कसप्रत्ययः. 163, 12 गुणैर्°. 14 वीतो. 164, 5 °वे-
त्यर्थः. 17 रमय. 168, 11 द्वेषु. 171, 8 ऊर्ध्वनभाः. 174, 13 गुद°. 178, 21 निरु°
ट. ३. —

Adhyāya VII. kaṇḍ. १-३८ (with the exception of ३२. ३७. ३८. ४०.) are explained
in the Çatap. Br. ३, १, १, १-३, ४, ३२. — and are quoted (but in different or-
der) by Kātyāyana १, ४, २३-१०, ३, १०.

- 1.) श्रीनरसिंहो जयताम् । श्रीमद्वत्समृषे: (!) कुले समभवडलाकर: (!) पण्ड-
तस्तत्सूनुः (!) फनुसंज्ञकः समजनि श्रीविद्ययोर्भाजनम् तत्पुत्रस्तु महीधरः समलि-
खन्मन्त्रार्थं (°र्थ cod.) मैत्रे पुरे स्वीयज्ञानकृते तेनो (!) तनुतां सन्मङ्गलं श्रीपतिः ॥
ऊर्ध्वेन कृतं भाष्यं माधवं काण्वशाखिकम् । विलोक्य द्वेऽनुसरन्महीदासोऽलि-
खत्स्वयम् ॥ निजबीधाय शिष्याणां पाठनाय च (व cod.) तुष्टये । श्रीमल्लन्मीनर-
द्वरेर्भक्तस्त्रेरुकृपावतः (°क्रियावतः cod.) ॥ षष्ठे M. 2.) Read °मंश्रुभ्यां खण्डाभ्यां
पूतः MM reads गाण्डाभ्यां. 3.) The Dhātupāṭha २७. १७. reads अशू. 4.) सं-

- गकृत MM. 5.) का° १. ६. ३. 6.) °सोमपातः A. °मपा अतः MM. 7.) प्रयः is wanting here in the mss. of the Nighaṇṭu, but maintained by Devarājayajvan. 8.) गवाङ्गिकाद्विःकादिना MM. 9.) °तम् काशयति वा इमं इति A. काशयति प्रकाशयति वाडमयं इति M. काशयति प्रकाशयति वाडम इति MM. 10.) this rule is here wanting in the Kātyāyanasūtra. 11.) वैश्वदेवी वत्सारदृष्टा A.M. 12.) ततनं A.M. MM. 13.) वर्तमान° A.M. 14.) रायो भूयो A. 15.) कथं ज्ञायते । M. कथं ज्ञाता यतो A. 16.) this root is wanting in Pāṇini's Dhātupāṭha. 17.) वक्तृतीनाः is wanting M. MM. 18.) the Nighaṇṭu reads आपः. 19.) ? 20.) °हिना कस्मिकत्रेषर्° M. कस्मिकत्रेनाशर्° A. कस्मिकत्रेषर्° MM. 21.) पर्याप्तमतिं is wanting in M. but see १२. २४. °समतिपूरक° MM. 22.) 23.) against the accent. आ is a praeposition belonging to the preceding Locative. 24.) °नमधस्था° A. °नमवस्था° M. 25.) का° १०. ७. ७. 26.) तद्रूपाय - °जीवनं is wanting in MM. 27.) there is wanting a verb for these Accusatives. 28.) इट्शब्देन ऊर्कशब्देन च ? 29.) वाचननीया A. वाचनीया MM. अविता° - °स्कोक्तिः is wanting in M. 30.) °स्तव शर्मणि सुखे निमित्ते A.M. MM. 31.) वण् MM. See Pāṇ. ३. २. ६२-६४, where the affix is called ण्वि. 32.) कण्ठमर्° MM. 33.) दीर्घादटि - °सिकत्वं is wanting in MM. 34.) तु is wanting in M. MM. 35.) 36.) against the accent. 37.) राजन्यामात्या°? 38.) मीञ् धातुपा° ३१. ४. 39.) the Nirukti ७. २० reads देवो दानादा दीपनादा, but in the second recension (that, which is followed by Prof. Roth in his edition of the Nirukti) ७. १५ it reads देवो दानादा दीपनादा द्योतनादा, both times differing from Mahidhara's reading. 40.) सूर्यदित° A.M. MM. 41.) the different division of this verse, made in the text, follows the arrangement of the Anukramāṇi. 42.) ह्येस्तामनुपागतास्ततस्ते स्वे MM. 43.) against the accent and the Pada. 44.) °संधाने MM. —

Read: p. 187, 13 निष्क्रमणमिति and निष्क्रमेत्. 190, 20 इन्द्रवो. 196, 4

विद्यैः. 12 विश्वैर्देवैः. 199, 3 यूपशकलं. 206, 25 गतं सुतं. 211, 5 त्यत्ताय-
ना. 23 द्विद्यतइति. 213, 17 द्वितीया. 215, 20 स पितृमतः. 216, 9 प्रतिप्र-
स्थाता. —

Adhyāya VIII. kaṇḍ. १-६० are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ४, ३, ५, ६-६, १, २४, with the exception of kaṇḍ. ४०-५० (see Ṣaṭ. Br. ११, ५, १, ७-११.) and ५४-५९ (see Ṣaṭ. Br. १२, ६, १, १ foll.): the kaṇḍik. ६१-६३ have not yet been met with in the Ṣaṭap. Br. — kaṇḍik. १ is quoted by Kātyāyana १, १, १५-२१. — kaṇḍ. २-१० are quoted by Kāty. १०, ४, ४-७, ३. — kaṇḍ. ११-२७ by the same १०, ८, १-१, ३. — kaṇḍ. २८-३२ by the same २५, १०, ७-१८. — kaṇḍ. ३३-५३ by the same १२, ३, १-१३, ४, २० (but in different order). — kaṇḍ. ५४-६३ by the same २५, २, ८. १. and २५, ६, १-१. —

1.) धारातो - ग्रहं. These are the very words used by Yājñikadeva in his commentary on this passage of the Kātyāyanasūtra. M. and MM. omit them: M. reads only: विहिंय पुनरादित्य°, where as MM. reads: विहिं-
य तथैव पुनरादि°. A reads erroneously पुनतथैवरादि° instead of तथैव पुन-
रादि°. 2.) चतुर्थमायातीतं MM. 3.) The Pada reads आशीर्देत्याशीः । दा ।
5[sic!]) चनः is wanting निघ° २. ७. 4.) against the accent. 6.) अग्नाइ
(sic!) B first hand. अग्नाइइ (sic!) second hand. अग्नाइइइ A (the Pada).
अग्नाइइइ C. अग्नाइइइ पत्नीविन् the mss. of the Ṣaṭ. Brāhm. Read अग्नाइइइ.
7.) उक्त्यानि - तदैतानि is wanting in MM. 8.) but the Pada reads अकः ।
9.) but the text reads the first time निचुम्पुणा as Vocative, not as Impe-
rative and the second time निचुम्पुणाः as Nominative, not as Imperative.
The interpretation here given by Mahīdhara is quite different from that
proposed by him at ३, ४८, where the same verse is occurring. 10.) गर्भ-
रसमयमादयेति द्विः समवदायाध्वर्युणा MM. 11.) सोमदृशो A. M. MM. 12.) व-
पयैकपदयुतां is wanting in MM. वयेमेकप° A. M. 13.) गौतम° MM. 14.) शु-
त्वासिन्वोज्ञ° A. 15.) I have not yet met with this rule in the Kātyāyana-
sūtra. 16.) see वोपदेव° ५. २५. 17.) पवति A. पव M. MM. 18.) कुरुसुति°

M and Kātyāyana's Anukramaṇī on the *Riksanhitā*. कुरुमुनि MM. कुरु-
स्तुति (or °स्तुति?) A and Kātyāyana's Anukramaṇī on the Vājasaneyi-San-
hitā. 19.) against the Pada and the accent. 20.) यथा in the Pada, but
यथा in the Sanhitāpāṭha: see १२. ८५. and Āntanācārya ४. १५. 21.) मि-
यादिश° A. MM. मिपा° M. 22.) दर्शनशीलं M. देवनं शीलं A. 23.) °भीध्रान्तरे
the mss. of Kāty. 24.) °ध्यस्य MM. 25.) तव एतानि एतादृशान MM. 26.)
शास° Anukram. श्यास° A. M. श्यावास MM. 27.) शास° Anukram. and A.
सास° M. श्यावास° MM. 28.) मधूतमानां B. 29.) पर्ययत्यो A. 30.) but not
in the निघ° ३. ३. 31.) बृहत् (Pada) belongs to द्रुपम्. 32.) यज्ञमानामात्य-
स्तुति: A. MM. 33.) स्थानि M. स्वाहा प्रज्ञा° - परमेष्ठिने is wanting in MM.
34.) संकलितो M. 35.) सान: A. MM. प्रात: M. 36.) the mss. read प्रोक्ष-
माणा: at the beginning of the next verse, but the Anukramaṇī and Mahi-
dhara join it to this verse, which is required too by the sense. 37.) जग-
त्संहतिविशिष्टो विष्णुः तदा विज्ञवे MM. 38.) the mss. read सन्नः at the be-
ginning of the next verse: see note 36. 39.) भक्ष्यार्थं A. M. 40.) M. adds
इति वेददीपेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीरामायनमः । नमः कृष्णाय । MM adds इ-
ति श्रीमन्महोदधिरपण्डितविरचितमाध्यन्दिनिशाखीयसंहिताभाष्ये वेददीपाख्येऽष्ट-
मोऽध्यायः समाप्तः श्रीसांबसदाशिवो जयतितरां ॥

Read: p. 219, 21 विहिद्य. 23 चनेति निपातः. 224, 17 आइ. 227, 11
१४॥१६॥ must form a new line. *The text of the sixteenth verse is the
same as that of the fourteenth.* 228, 13 पयिवाऽसंश्च. 232, 16 °सिषमव
मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुरा°. 23 तदवायासिषं. 242, 3 त्रयम्. 246, 10 सत्रंर्द्धि° 17 ह-
त्सद्ग°. 253, 18 मनोहरे ।. 255, 4 °विंशत्यनु°. —

Adhyāya IX. kaṇḍik. १-३० are explained in the Ātap.Brāhm. ५, १, १, १४-३, ३, १२
and quoted by Kātyāy. १४, १, ११-१५, ४, १५. —

1.) भजनीयानुष्टा° MM. 2.) त्रिधाऽवालं A. 3.) दस्तीति ददिशे is wanting

in MM. 4.) विविधेन MM. 5.) किं भ्यत् A. यत् is used here in the sense of the greek *ὅτι*. 6.) against the accent and the Pada: संवाक् is a compound. 7.) तडि A. MM. 8.) °बद्धेन MM. 9.) °ज्ञावाबद्धः A. °ज्ञाबद्धः MM. 10.) स्यन्दमानः ? coniect. 11.) °रेण च तृचेन the mss. of Kātyāyana. 12.) कर्म देवतातिः सर्वदेवतातिल्लतातिलौ च हृन्दसीति (see पाणि° ५.४.४१.) देवश° A. कर्म देवतातिः तिलतातिलौ च हृन्दसीति देवश° MM. 13.) ह्रप्रति A. प्रति MM. 14.) सृप्तवत्तो A. सृज्यवत्तो MM. 15.) वैचित्ये the mss. and the Dhātupāṭha २६. ८१. Read वैचित्ये. 16.) °दकृल्यपि the mss. 17.) निःश्रेण्या MM. 18.) °पमुत्क्रमति (!) हेऽमृता A. 19.) भवतु अस्माकं संवंशिन A. भवंतु अस्माकं संवंशिन MM. 20.) सहस्रस्य च द्रुतस्य A. 21.) see Çatap. Brāhm. १.५.२. १६-१८. 22.) ?°वांतदि° A. M. °वातदि° MM. O. 23.) परिचयविद्वाः A. परिचरावद्वाः MM. 24.) सुवतामित्यर्थः A. इन्द्रस्या° - °ष्य पुत्रम् is wanting MM.

Read: 258,9 उपर्यु°. 273,4 स्तोममजयन्. 12 पश्चात्त°. 275.18 पेक्षमिति. 276,25 आत्म°. —

Adhyāya X. kaṇḍ. १-३४ are explained in the Çatap. Brāhm. ५, ३, ४, ३-५, ४, २६. and quoted by Kātyāy. १५, ४, २०-१०, १२. —

1.) असम्भवात् तदीयातपवर्षणादेरिति द्विः तदानोमातपवर्षणादिर्निमि° MM. 2.) जलरागिन्नपा O. जलरात्रिशिन्नपा MM. 3.) वदृत्तीनोमाः O. °त्तीनां - अपयतीरिति वदृ° is wanting in MM. 4.) धर्मै O. धर्मे MM. 5.) ब्रवस्य O. श्रुतेः - जनयन्तीति is wanting in MM. 6.) Causativum from गुह् as रोपयति from रुह्. 7.) सद्गाता O. स उद्गाता - तृतीयपर्याये (at the end of the comment on k.11.) is wanting in MM. 8.) एक एक O. 8[Read 9.] सूर्यश्च तडुदेति O. सूर्यश्चे तदा उदेति MM. 10.) पर्वतस्तस्य तः पर्वमरुद्वां त इति O. पर्वतस्तस्य अतः पर्वमरुत इति MM. see पाणि° ५.२.१२२. वा° ११. 11.) मो मा अहिं° O. मो माहिं MM. pag. 293, 15 The śloka अग्नौ प्रा° is taken from Manu ३.७६. Mahā-Bhār. १२.१४०६ (where the reading is: °तिर्ब्रह्मन्नादि°). 12.)

but the text reads मयि! 13.) Mahîdhara omits the अभि! 14.) the Pada (and the Ja/apā/ha too) reads indeed only विशौजाः, where as it divides the word सत्यौजाः in two parts: सत्यौजा इति सत्य । औजाः । 15.) सुमङ्गलनामानंतरमाका° O. MM. सुमङ्गलनामानं नरमाका° A. M. 16.) कात्या° ११. ६. २०. 17.) मध्यमद्विवचने O. A. M. मध्यमैकवचने MM. 18.) M and MM add इति वेददीपे राजसूयचरकसौत्रामणीवर्णनो नाम दशमोऽध्यायः. 19.) स्वाराग्री K first hand. —

Read: 286, 22 °णाभ्यामा°. 288, 23 °तिसृभिर्दश°. 296, 16 रश्मीन्. —

Adhyāya XI. kaṇḍik. १-८३ are explained in the Çatap. Brâhm. ६, ३, १, १२-६, ४, ७ (with the exception of kaṇḍik. ७८. ७९.): and quoted by Kātyāy. १६, २, २७-४, ४२. and १६, ६, ८. —

1.) नमः श्रीकृष्णाय । रमा° M. श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांव प्रसन् । रमा° MM. 2.) इष्टकाभिः MM. 3.) but the text reads प्रसुवाति. 4.) प्रसुवाति MM. 5.) कुक्षि° M. MM. 6.) °नुत्क्रमय° the mss. of Kāty. and the Çat. Brâhm. 7.) पृथिवी is a gloss and wanting in the Çat. Br. 8.) अग्ने the mss. अग्ने is my coniecture: I prefer also to read अग्नेयी instead of अग्नेयी. 9.) °त्येनेन पिण्डमधि° the mss. of Kāty. 10.) °वृत्तये A. 11.) 12.) against the accent and the Pada. 13.) see in VWestergaards Radices linguae sanscritae the Dhātupāṭha २५. १०. 14.) Read with MM. अग्नेयादि°. 15.) The Pada reads भङ्गुरवताम् । भङ्गुरवतामिति भङ्गुर । वताम् । 16.) हि परं ब्रह्म उपलब्ध्यते MM. 17.) इतो वायुमूर्ध्वे MM. 18.) पूर्वं ऋचो MM. 19.) आरोग्यदात्र्यः A. MM. In the following lines the disiunction of स्थानात् from आ is against the Pada and the accent. आस्थानात् is a compound, see kaṇḍ. २१. 20.) भरन्सन् M. भरन्धारन् A. Read with MM. धारयन्सन्. 21.) अज्ञाद्यानि पूर्वलो° M. MM. अज्ञाद्यानि पूर्वलो° A. पूर्व is my coniecture. 22.) VVe expect मखस्य before यज्ञस्य, but the mss. omit it. 23.) स्रज्ज्वा कृत्वा MM. Read with the mss. of Kātyāy. स्रज्ज्वा कृत्वा. 24.) गृभ्रात्य° M. गृभ्रात्य° A.

MM. गृह्यन्त्य° the mss. of Kātyāy. 25.) °श्वलेणैरु° °श्वलेणमा° M. °यति द-
क्षि° - °मादयै° is wanting in MM. 26.) हृ is wanting in the mss. of the
Brāhm. 27.) the word is wanting in the Nighanṭu. 27[sic].) पाकादूर्ध्व M.
28.) °कर्मस्वयं पठितः MM. 29.) °लायातस्ती° M. °लायाविस्ती° A. लाया-
वस्ती° MM. and the mss. of Kātyāy. 30.) अष्टऋग्भिः A. M. MM. 31.) The
Nominative of मलिम्लून् is not मलिम्लुचः, but मलिम्लवः, and so also
reads the text of verse 79 in A. B. C. J. K (secunda manu), but Mahîdhara
and his text (in E. I. H 2479) as well as K prima manu read there म-
लिम्लुचः, see मलिम्लुचः (sic!) निघ° ३. २४. 32.) मस्मसा B. C. K. J.—

Read: pag. 307, 21 चित्तिर्ज्ञपयः. 310, 5 वेत्तीति. 316, 17 °षसामु°. 18 ज्ञा-
तं-ज्ञातं. 319, 13 °मूर्ध्ना. 21 दशोः. 338, 13 देवीर्वि°. —

Adhyāya XII. kaṇḍik. १-४३ (with the exception of २१-२१.) are explained in the
Çatap. Brāhm. ६, ७, २, २-८, ३, १. and kaṇḍ. ४४-११७ (with the exception of
५३-६० and ७७-१०९) in the same ७, १, १, २-३, २, ८. - kaṇḍ. १-११७ are quo-
ted by Kātyāy. १६, ५, १-१७, ३, २१. —

1.) इति वेददीपे एकादशोऽध्यायः ॥ लक्ष्मीनरहरिं नत्वा हेरंबं गुरुयत्तजं (!) ।
संहिताद्वादशाध्यायि मन्त्रदीपः प्रकाश्यते ॥ एकादशाध्यायि M. इति वेददीपे एकाद-
शोऽध्यायः । श्रीगणेश प्रसन् (!) । श्रीनृसिंहं रमाकान्तं ब्रह्मादिव्यूहसेवितं । वरा-
भयधनुश्चक्रकरं चन्द्रनिभं भजेत् ॥ एकादशाध्यायि MM. 2.) M adds रात्रिदिवसौ.
3.) °ग्न्युद्भवां च तस्मिन् MM and the mss. of Kātyāy. 4.) करोति तस्मिन्क्र°
MM. 5.) ग्रहणं ग्रहणं A. 6.) in the second recension. 7.) हि यस्माद्यः ज्ञ-
ज्ञानः उत्प° M. हि स्मात् यज्ञात् उत्प° MM. 8.) before धनं we expect रयिं,
but the mss. omit it. 9.) but the sūtra reads: पूर्वपदात्संज्ञायां. 10.) ज्ञानीम
A. MM. 11.) पठत्सु is wanting MM. 12.) °प्रगादिद्वये A. °प्रगुणादिद्वये MM.
13.) रोदसी च वयं A. M. रोदसी व वयं MM. 14.) घृतैः is omitted in the
commentary. 15.) On account of the accent भाः is not to be disjoined
from बृहत्, बृहद्भाः is a compound. 16.) 17.) बोधानेति A. 18.) The edi-

tions of Pāṇini read: रु. 19.) ब्राह्मण A. 20.) तत्स्वस्थान° A. तत्स्थान° MM. 21.) °रुणं मयि ते कामधरणमभूदिति मयि ते पशवो the Brāhm. 22.) संपत्त्यर्थः A. 23.) against the Pada and the accent. आ belongs to अप्सु see Adhyāya VII. not. 22. 23. 24.) आपश्च A. MM. 25.) °सीत्येवं MM. 26.) here seems to be a lacuna in the mss., as the explanation of त्रिधा रोचने दिवः is wanting. 27.) दुष्टशिष्टा M. दुष्टशीक्षा MM. 28.) °णादेव यजनानि° A. M. MM. 29.) स्यतिद्वपस्यष्टो MM. 30.) सूत्रया A. B. सुत्रया C. K. J. Mahidhara's text (E. I. H. 2479.) and the Brāhmaṇa. 31.) युङ्ग is wanting in MM. 32.) पविर्धा° MM. Read with A. पवी धारा°. 33.) ओषधियुक्ताः A. 34.) न-मज्जननम्° MM. 35.) नहिवृतिवृत्थीत्या° MM. see Adhyāya VI. not. 13. The editions of Pāṇini read वृषि instead of वृधि nor do they enumerate रुध् amongst the verbs comprehended in the rule. 36.) I have not yet met with this rule. 37.) Yāska reads अयाप्यस्यां तादितेन कृ°. 38.) sic! सनोतिः con. 39.) आमयति MM. 40.) see Adhyāya VIII. not. 20. 41.) °स्तवोदितः MM. 42.) On account of the accent उप is here preposition, not adverb. 43.) बलाशस्या° B. and Mahidhara's text (E. I. H. 2479). 44.) °गदु° M. °ददु° MM. 45.) प्रतिदिशं is wanting in A. MM. it is taken from the mss. of Kātyāy. - 46.) The Nighaṇṭu reads आनद्. 47.) लोकेष्टको° MM. 48.) आशीर्देवी MM. 49.) °पङ्क्तिः M. MM. °पङ्क्ती A. 50.) यज्ञापर्याप्तमन्नं A. यज्ञभर्याप्त° MM. 51.) धनं A. 52.) The Pada reads मानुषा. 53.) मनुष्यज्ञानियु° A. 54.) °षाट् A. 55.) The editions of Pāṇini read इनिठ°. °दी ग्रहा° - °शयेन म° is wanting in MM. 56.) तिष्ठन्ति A. 57.) °दिसिकतातो M. MM. - 58.) M. and and MM add इति वेददीपे स्वमोचनादिसिकताभिमुखणान्तोऽध्यायः ॥ —

Read: pag. 352, 1 प्रयाणम्°. 359, 12 [पा° ट. 8. ३ (9.)]. 364, 19 अग्ने. —

Adhyāya XIII. kaṇḍik. १-५३ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ७, ८, १, १-५, २, ६१. and kaṇḍik. ५४-५८ in the same ट, १, १, ४-२, १. - kaṇḍik. १-५८ are quoted by Kātyāy. १७, ३, २७-६, १. —

- 1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं गुरुं दुर्गा शिवं गिरं । नत्वा त्रयोदशोऽध्याये वेददीपं ब्रु-
वे शुभं । द्वादशे M. and MM. 2.) See पाणि° ६. ४. ७३. 3.) सम्यक् MM. 4.)
शत्रुत्र सहते MM. शत्रून् स° A. 5.) जेवालेषु MM. 6.) समुद्रवति? 7.) against
the accent and the Pada. अन्तः is to be disjoined from कृदा. 8.) सप्त-सप्त ।
एकैकमित्यन्ये M. MM. 9.) °यादीकारः A. °यादीकारौ M. °यादीकारो MM. 10.)
चित्तिं चेतव्यं MM. चित्तिं चेतव्यं A. The text reads °चित्तिं. 11.) रजसो प्रजा-
यते A. M. MM. 12.) एतच्च A. 13.) नृन् A. नृः B. नृः C. नृः EIH 2479. नृः
K. J. See १८. ७७. where we find the following readings: नृः B. नृः C. नृः
EIH 2479. नृः K. J. 14.) एमन् A. MM. 15.) मन् लोपश्च A. मन्तो लोपश्च
MM. 16.) °मोक्षन् A. MM. 17.) इयमपाम° the Bráhm. The word पृथिवी
is a gloss. 18.) Kátyáyana reads दश-दश पुरुषमुपार्थैके रेतःसिग्विलायां च
सर्वतो यथायोगमयं पुर इति प्र°. 19.) भरत् A. 20.) °त्तरतस्तस्यौ A. °रत्र त-
स्यौ MM. 21.) °त्सुमित्रं A. °त्समित्रं M. MM. 22.) °मित्रमृषिद्वयं A. MM. 23.)
ये-ये ना° A. MM. 24.) °कर्मर्षि° A. MM. 25.) °तृष्णा लो° MM. 26.) वि-
श्वेति A. MM. see Adhyāya XII. not. 16. 17. 27.) M. and MM add. इति वे-
ददीपे प्रथमचित्युपधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः. —

Adhyāya XIV. kaṇḍ. १-३१ are explained in the Çatap. Bráhm. ८, २, १, ४-४, २,
१३ and quoted by Kátyáyana १७, ८, १५-१०, १३.

- 1.) श्रीनृसिंहं गणपतिं प्रणम्य कृपया तयोः । अयं चतुर्दशाध्याये वेददीपो वि-
तन्यते ॥ त्रयोदशाध्याये M. and MM. but M reads both times °शेऽध्याये. 2.)
उल्लस्यग्रे M. °स्याग्रे MM. 3.) वीर्येणोह तिष्ठति M. MM. 4.) द्रविणो MM.
5.) मन्त्रविशिषो? conī. उद्बुद्ध - पद्य is wanting in MM. 6.) ज्यैष्ठ्यासः M.
7.) प्रातिकसु° M. प्रतिकसु° MM. 8.) समानस्य is wanting in M. 9.) वयोना-
थाः M. ते वयोनाथाः - श्रुतेः is wanting in MM. 10.) M adds एवमुत्तरमन्त्रे-
ष्वपि. 11.) सर्व - विश्वैर्दे° is wanting in MM. 12.) जनयचा M. 13.) दर्शन-
समर्थ - °वणसमर्थ is wanting in MM. 14.) बहुशासुश्रव° M. the शब्द is my

coni. 15.) चतस्रः पुरस्तात् is wanting in some mss. of Kātyāyana. 16.) व-
स्त्वजः द्वि° M. वस्तस्त्वजः द्वितीयस्यैकव° MM. 17.) वयसा is wanting in M.
MM. 18.) व्याकृताः M. 19.) क्यं पृष्ठे the Brāhmaṇa. 20.) पूर्वस्त° M. MM.
21.) आप्यायेषु MM. 22.) द्वादश M. द्वादश MM. 23.) मितहादा हन्द्° MM.
24.) °द्वयं हन्द्स्त° MM. 25.) पादौ M. MM. 26.) मङ्गे M. 27.) संस्तंबः MM.
28.) वायुर्भूत्वा M. 29.) पञ्चस्तु° M. MM. 30.) M adds अधिकमासानिप्रायेण.
31.) द्वादश M. 32.) °गच्छति जन्मना M. 33.) एतद्वि the mss. of the Brāh-
maṇa. 34.) I should like to add here पतिरेव. 35.) °रस्तुत M. 36.) but
the accent of the Brāhmaṇa divides both words into two. 37.) Here clo-
ses a great lacuna in A., where the whole Adhyāya from the beginning
till to these words is wanting. 38.) °रस्तुत A. 39.) M. and MM. add इति
वेददीपे द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रनिर्द्वयं चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Adhyāya XV. kaṇḍik. १-६३ are explained in the Ṣaṭap. Brāhm. ८, ५, १, ८-७, ८,
११ (with the exception of २०-३८): the are quoted by Kātyāy. १७, ११, १-
१२, २७. —

1.) गजास्यं नृहरिं गङ्गां वाचं लक्ष्मीमुमां गुरुम् । नवा पञ्चदशोऽध्याये वेददीप
उदीर्यते ॥ चतुर्दशोऽध्याये M. MM. 2.) °स्माकधि° A. 3.) °ताननुत्पत्स्यमानानपि
A. 4.) °न्द्रपञ्चदश° MM. 5.) against the Pada and the accent, who show,
that we are to read आयजस्व, not यजस्व. 6.) दश MM. दश A. M. 7.)
श्रुक्ता A. 8.) प्रज्ञाम° MM. 9.) आत्रियत is wanting in A. 10.) विचतिर्व्या°?
coni. 11.) समुद्रवन्त्य°? coni. 12.) VVe exspect समुद्रश्हन्द्° as the Brāh-
maṇa too reads: but the mss. omit the हन्द्°. 13.) वा is wanting in A.
14.) कुप्रदी° A. ककुप् दी° MM. 15.) कपीत° A. 15.) °रावतिर्य° A. °रावतिर्य°
MM. 17.) विलेखनयोः A. 18.) भोज्यन्ते A. भोजन्ते MM. भोज्यन्ते is my con-
jecture. 19.) is wanting in A. 20.) VVe are to exspect गिरश्हन्द्°. 21.)
भ्राजश्हन्द्° C. 22.) is wanting in MM. असुभ्र A. 23.) करेशिम° A. 24.) दुः-
खिन रोक्ष्णं A. 25.) °प्रयाजज्ञात° A. 26.) तद्भि this root is wanting in Paṇi-

ni's Dhātupāṭha. 27.) स्थले र A. स्थलेः M. 28.) अथवा वाक्या° A. 29.) द्वितीयांतं A. MM. 30.) त्वन्वेतिरन्तम् A. MM. 31.) रात्रिं MM. 32.) नाध्यापनायोप्र° A. तेनाधीतायाध्ययनायो° MM. 33.) गर्मनत्पुत्क्रा A. 34.) अन्नाय M prima manu. 35.) ऊर्जा अन्नरसं A. 36.) but Yaska reads गृत्स इति मेधाविनाम गृणा° 37.) स इनां A. स सेना MM. 38.) समयग्रामं A. 39.) परिचारिकौ A. परिचरिकौ MM. 40.) पुञ्जिभूतस्य A. पुञ्जीभूतस्य M. 41.) माह्निहिरिति A. माह्निक्यरिति M. 42.) युक्ते A. 43.) अग्ने A. MM. 44.) दक्षिणा is wanting in MM. दक्षिणतः in A. 45.) असौ MM. 46.) स्फूर्जा A. स्फूर्जी MM. दुश्चोस्फूर्जा Pāṇini's Dhātupāṭha. 47.) प्रोहजतो MM. 48.) तस्यापि MM. 49.) विप्रयुक्तः । A. 50.) स्तुतयो यस्य स्य उरुव्यञ्चो गतिर्यस्येति A. 51.) is wanting MM. 52.) सुतेरि° MM. 53.) इलोप A. M. 54.) त्सोऽपः प्रविश° MM. see Vājas. S. spec. II, 86. 55.) मथनाज्जा° A. M. मथ्यमानाज्जा° MM. 56.) च सुशब्दो A. 57.) क्तुमागह° MM. 58.) द्रव्यपुत्रत्वं सहस्यु° MM. सहसः पुत्र° M. 59.) वया A. 60.) MM adds उपस्करभूतो वा. 61.) एवन्यः A. एण्यः M. The affix एन्य is wanting in the Uṇādisūtras: but see उणा° ३. १७. 62.) कल्याणदो MM. 63.) तापपापप्र° MM. 64.) मेने A. 65.) लङ्गु° A. M. 66.) द्रवन्ति MM. 67.) स MM. 68.) स्ये शंगागमः A. स्य शंगागमः M. स्य शगमः MM. See Pāṇ. ६. १. १५१. 69.) This quotation is wholly misplaced, for रथीः is not formed by ईरच्, but by ई see पा° ५. २. १०१. वा° २.: besides the quotation itself seems to be incorrect see पा° ५. २. १११ and १०१. वा° ३. A reads चाविस्त्यर्थे and MM. र्थे ईरप्रत्ययः. 70.) स्वधरः is omitted in the interpretation. 71.) मण्डलं - गृहाना A. 72.) सैति A. सेति M. MM. प्रैति is my conjecture, as I have not yet found this passage in the Ṣaṭap. Brāhm. 73.) वकृति° A. 74.) शिशिररक्तो° A. शिशिरकृतूरव° MM. 75.) तृतीयां विश्वज्योतिषं A. परमेष्ठी - तिषं is wanting in MM. 76.) अविष्यत्यत्तिक° A. आभविष्यन्तित्यं° MM. the Nighaṇṭu reads अविष्यन्. 77.) स-

मुखपुङ्गमग्निं MM. 78.) सोदकं ति° A. सोदकंस्ति° MM. 79.) मनोदरे M. MM. 80.) MM adds इति श्रीमन्महर्षिर्कृते वेददीपे पञ्चदशोऽध्यायः । 81.) See म-
ल्लिख्यः Adhyāya XI. not. 31. —

Adhyāya XVI. The *kaṇḍ.* १, १०, २४, ४६, ४७, ५४, ६४-६६ are partly explained in the
Catap. Brāhmaṇ. १, १, १, १४-३०: *kaṇḍ.* १ is quoted by Kātyāy. १८, १, १-५.

1.) श्रीगणेशाय नमः । श्रीसांवसदाशिवाय नमः ॥ लक्ष्मीं नरहरिं नवा महा-
गणपतिं गुह्यन् । वदामि षोडशोऽध्याये मन्त्रदीपं ययामति ॥ पञ्चदशोऽध्याये MM.
2.) °याव्या ह्यो° MM. A. °व्याह्यो° is my conjecture. 3.) अनुवाकजपान्ते MM.
4.) कैलासे MM. 5.) is wanting in A. 6.) See पा° ६.४.१२०. वा° २. अडि
वेवावम् M. अडि वै वेवम् A. अडि वेत्येवम् MM. 7.) हे मीढुष्टम से [मिह से-
चने युवतम परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं भवति इति उग्रदभाष्ये] कृ-
तम कायवर्षुक ते त इति अवर्थकः (!) । उग्रदः । ते हेतिः खड्गपमायुधं । ते ह-
स्ते धनुरिति तेपद तव हस्ते यो धनुः हेतिः धनुषपमायुधं MM. U'a'a's scholion
reads as follows: या तव हेतिरायुधं हे मीढुष्टम मिह सेचने सेकृतम युवतम प-
रिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः अस्मात्सर्वं प्रभवति हस्ते बभूव भूता ते इति अनर्थकः
धनुरिति हेतिर्विशेषणम् तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वमयक्ष्मया यक्ष्मा व्या-
धिः व्याधिरहितया परिभुज परिपालय । 8.) विश्वतः सर्वपापेभ्योऽपराधेभ्यो वेति
अहो वलः सर्वतः नोऽस्मान् त्वं परिभुज भुजेर्वि° MM, but the text reads अ-
स्मान्, not नो. 9.) एव । किरिकेभ्य इत्येतावत्पर्यन्तम् MM. 10.) इषुमद्य - यो-
गात् is wanting in A. 11.) °स्काराः । ते च न भयायेत्याद्याः तेषां MM. 12.)
एकै° - रुद्राः is wanting in MM. 13.) पयामिति प्राप्ते हान्दसं । उग्र° । पयिनां
MM. U'a'a reads पयामिति प्राप्ते. 14.) °तृतीय(!)पुनः-पुनः संसारिणः MM.
15.) अहृत्यै MM. 16.) न हि सारथिः कमपि हन्ति MM. 17.) आलो° - नमः
is wanting in A. 18.) हस्त्यश्चर्यपदातिः पत्तिः । एको MM. 19.) The MBh.
reads एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभि-
धीयते ॥ 20.) कृत्स्नायतस्य भावः कृत्स्नायता तया A. कृत्स्नायस्तस्य भावः कृ-

त्स्नायता तया कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपश्चान्दसः MM: these last words are taken from U'a/a. 21.) तलोपश्चान्दसः is wanting in MM. 22.) सवनः A. MM. 23.) against the accent and the Pada: नक्तं चरद्भ्यः are two words, not a compound. 24.) व्रतपतय° A. MM. 25.) क्षितारः MM. The mss. of the text read क्षतृभ्यः. 26.) See उणा° २.११: क्षतृ is wanting there, its formation being taught in the preceding rule २.१०. 27.) the mss. of the text read पुञ्जिष्टेभ्यश्च. 28.) श्रम्योऽपि प्रणतिर्युक्ता शिवाधिष्ठानशङ्कया । श्वानो वेदाः श्वपतयो वेदानां परिपालकाः । शिवरक्षस्ये [°रक्षस्ये the mst] मल्लारि-
पुसंहारं कर्तुं भैरवद्वपधृक् । भयौ [°ययौ?] स वाणतूणीरखद्गचर्मधरो हरः । त-
दा किरातवेषेण देशः [°देवाः?] सर्वे समाययुः । तदा वेदाः श्वद्वपेण ययुर्देवगणा-
न्विताः ॥ दिशं संपूरयन्तस्ते धनिभिर्मल्लभीषकाः । ततो ममार तं मल्लं हरो भै-
रवद्वपधृक् । तदा प्रभृति रुद्रोऽयं मल्लारिरिति [°रीरिति the mst] कीर्तितः ।
इत्यहोबलभाष्यं (!) । अतः श्रुनां [श्रुनं the mst] नमस्कारः कृत्याक्षेपः पराकृ-
तः । भास्करीयभाष्ये त्वेवं (!) शिपिः शेफ (!) इव निर्वेष्टितः [See निरु° ५.८.]
खलतिरभिधेयः प्रजननरद्वेष्टरहितः (!) इति उग्रटः ॥ श्वानः MM. The words
from भास्करी° - उग्रटः are certainly misplaced here: they very probably
may have been taken from a marginal gloss v. 29, where the word शि-
पिविष्टाय is explained by U'a/a as follows: शिपिविष्टः शिपि इव (!) निर्वे-
ष्टितः खलिभिरित्याभिधेयः । (Bhâskara's explanation of शिपिविष्ट see: Indi-
sche Studien II, 37.) The story of मल्लारि is no where mentioned by U'a/a
nor by Bhaṭṭa Bhâskara Miçra. 29.) कर्कुरास्त° MM. 30.) °चका इतिक्रा-
न्ताः वा MM. 31.) चवलमे° A. 32.) कैलासे MM. 33.) the mss. of the
text read उर्म्याय. 34.) A reads प्रतिशर्षाय च. 35.) is wanting in A. 36.)
कणे MM. 37.) वेदांता A. वेदाता MM. 38.) काले MM. 39.) जपे धमे MM.
40.) वृक्षौन्वो जलं प्रस्र° A. 41.) कक्षः शृण्वून्ने MM. 42.) वैशन्तो MM. 42[!].)
धनागम° A. 43.) पुरो - नमः is wanting MM. 44.) °धविवक्षा A. °धनिवक्षा-

व MM. 45.) उलुपा A. उरुपा MM. 46.) उलुप्यस्तस्मै A. 47.) शोभन ऊर्वः
सूर्वस्तत्र MM. 48.) स्वर्गादौ MM. 49.) the Nighaṇṭu ३. ३ reads तवसः,
not तवः 50.) चर्मेत्या° A. MM. 51.) संख्यैक° - र्थः is wanting in A. 52.)
पूर्वञ्चोऽनु° A. MM. 53.) wanting in A. 54.) शिव ऋतस्य ऋतस्य शिवा शि-
व ऋतस्य J.

Adhyāya XVII. kaṇḍik. १-१३ (with the exception of १६-३२, ३५-५२, ८१-११.) are
explained in the Ṣaṭap. Brāhm. १, १, २, ५-३, १, २६ and quoted by Kātyāy.
१८, २, १-३, २६ (with the exception of ३५-३८.). —

1.) श्रीनृसिंहं रमानाथं ब्रह्मादिव्यूहसेवितम् । कंठे त्रिनयनं दिव्यं शेषं ह्रत्रं
चतुर्भुजम् ॥ पीतांशुवरचक्राभ्याधरं (!) वंदे सितविषम् । अदुरादिषु चक्रेषु चक्रा-
द्यै वेष्टितं बहिः ॥ श्रीगणेशं रमानाथं गिरिं नत्वा प्रकाशयते । दीपः सप्तदशे
ऽध्याये नृसिंहस्य च तुष्टये ॥ षोडशाध्याये MM. 2.) see पा° ५. २. १२२. वा° ११
(but तप्!). 3.) the accent and the Pada show, that अधि सम्भृतं are two
words, not a compound. 4.) हि A. MM., but वै the mss. of the Brāh-
maṇa. 5.) ईष्टदाः A. सर्वश्रेष्ठदाः MM. 6.) A (Chamb. 27) and E. I. H. 2479
read श्रु° in the text, and so do also the mss. of Mahādhara: श्रु° seems to
me indeed the elder form, but as B (Chamb. 29.) C. K. J. maintain श्रु°,
I have done the same in the text. 7.) see निघ° १. १. 8.) °रम्भाणं मृदिव घटा-
नां । तथा MM. 10.) °दयत्याफभ्यांरंभन इति भाः MM. 9.) निस्तक्षकृतवान्
MM. निस्तक्षनिस्तक्ष्यलकृतवान् O. The whole passage from °कर्मा ग्यावा° to
गृहादिनिर्माण° is wanting in A. 11.) दिवा A. MM. 12.) °त्येरधि A. °त्यरे-
चि MM. 13.) वीर्यमथाक्षिपत् A. Manu reads वीजमवासृजत्. 14.) Manu
reads सहस्रांशुसमप्रभम्. 15.) च यमात्मानं ज्ञानी इति A. यज्ञदत्तोऽहमिति -
युष्माकमह° is wanting in MM. 16.) वक्ष्यहम्प्र° A. 17.) युष्माकनहम्प्र° A.
18.) सर्वावदातं MM. सर्वावदांतं A. 19.) तीव्रपवदत्तेपि A. जीवद्वपवतदपि
MM. 20.) चेन्न MM. 21.) वर्षुक्शब्दो MM. 22.) [निरपे]क्षं शत्रून्नेक एव
to संयोगितनिरपे[क्ष इत्यर्थः] at the end of the interpretation of kaṇḍ. ३५

is wanting in MM. 23.) see पा° ६, १, ११८. ८, १, ११. 24.) The interpretation of इषुहस्तैः and निषङ्गिभिः is wanting in A. MM: through the kindness of Dr. M. Müller I supply it here from an Oxford mst: it runs thus: कीदृशः इषुहस्तैः इषवो हस्ते येषां तैः निषङ्गिभिः निषङ्गः खड्गो विद्यते येषां तैर्धानुष्कैः खड्गिभिश्च स्वकीयैः परकीयैर्वा. 25.) संयोगिलनि° A. 26.) अपचियते MM. 27.) न B. K. 28.) so the Padapāṭha (A), whereas the Jaṭapāṭha reads विश्वाह्वा, which reading I would prefer. 29.) against the accent, for then the word ought to be accented विश्वाह्वा. 30.) च (conj.) is wanting in A. MM. 31.) °ब्रह्म रात्रौ घृतस्थिता A. °ब्रह्म रात्रौ घृतस्थिता MM. 32.) द्वितीयेन्द्रदेवत्या is wanting in A. MM. I have supplied it from the Anukramāṇi. 33.) the mss. of Kātyāy. omit the प्रति. 34.) °त्यादिऋक्प° MM. O. [चित्यं प्र]तिगहन्ति - °पाठ इति is wanting in A. 35.) °यां प्रज्ञामंद्यां A. °यप्रज्ञामाज्ञां MM. 36.) against the accent. 37.) न उ सादिशा° MM. तेनुसादिशा° O. °सादिशा° A. M. See पा° ८. ३. १. 38.) पृथ्वा संलग्नं A. 39.) °त्यादिऋक्कुतु° A. MM. 40.) पञ्चमऋग्भि° A. MM. 41.) उपधानात् MM. 42.) against the accent. 43.) यज्ञार्थे MM. 44.) इष्टिका° A. MM. 45.) °संबंधं A. MM. °संबद्धं O. 46.) होत्र MM. 47.) होत्रे यज्ञे येषां MM. 48.) हिरण्यागगनाद्याद्या A. 49.) but the Muṇḍaka reads सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा. 50.) उक्थः A. MM. उक्थः is my conjecture. 51.) पञ्चमऋचि A. MM. 52.) The miss. of the Text read this verse not here, but अध्या° ३१. ७. in the A'raṇyaka portion of the Vājasaneyi-Samhitā, on account of its being अरण्येऽनूच्यः (see Indische Studien I, [74] 185 not.), and it is also on account of this its separation from the foregoing verses that relate to the same subject, that this verse seems to have been denoted by the epithet विमुखमन्त्र, which occurs several times in the Kātyāyanasūtra. 53.) [सुग्ल]क्ष्णं स्तनं to उत्समुत्स्यन्दनं सुग्ल[क्ष्णं कूपं] is wanting in MM. 54.) see Mugdhabodha ५.

२५. 55.) against the accent. 56.) अन्नेनेत्रेताहुति A. 57.) ?बहूर्वा MM.
58.) against the accent.

Adhyāya XVIII. kaṇḍ. १, ७७ are (with many exceptions) explained in the *Ça-*
tap. Br. १, ३, २, ५ - ५, २, १ and quoted by *Kātyāy.* १८, ५, १ - ६, २३. १७, ७, १. २.

- 1.) श्रीगणेशाय नमः । लक्ष्मीनृसिंहशशिषेखरचन्द्रकाक्षे (!) शेषासने (!) त्रि-
भुवनैकगुरो द्याब्धे । ब्रह्मादिदेवपरिवेष्टितदीनबंधो मद्बुद्धिलेखितमिदं सफलं
विधेहि ॥ सप्तदशेऽध्याये MM. 2.) ?? the number of the *kāmās* is not 115,
but 378. viz. $(19 \times 12 =) 228 + 14 + 8 + 13 + 10 + 32 + 22 + 10$
 $+ 8 + 13 + 20$! 3.) समुदययेत्यया A. 4.) असुस्तवृत्ति° A. असुश्चदृत्ति° MM.
असुः प्रवृत्ति° is my conj. 5.) व्याध्याधिरा° MM. 6.) धस्तथालोपे A. [समाना
ग्धि]भीजनं - ज्ञत्वं ग्धि[र्वन्धुभिः] is wanting in MM. 7.) जेन्नभावो A. 8.)
against the accent, the *Padapāṭha* and the *Jaṭapāṭha*. 9.) प्रसिद्धाः is wan-
ting in A. 10.) अणकाः MM. 11.) is wanting in A. 12.) स्यैवादश्यमाण-
वद् A. 13.) रश्मीर्न तदग्रहणो A. 14.) ?शब्देनातिग्राह्यो coni. [ग्राह्यो]वि-
वक्षितः - निग्राह्यो [विवक्षितः] is wanting in MM. 15.) ठात्तर्दशायन्नो A.
16.) ऊवौ A. 17.) जानू MM. 18.) एडिकायां A. 19.) मुत्तरेण A. 20.) स-
मालंबनारोहे° MM. 21.) वृष is wanting in A. MM. 22.) दुर्भोषघातिनी
MM. 23.) मक्षमुपयोग° MM. 24.) अपि MM. 25.) against the *Padapāṭha*
and the *Jaṭapāṭha* of this passage when occurring in the ninth *adhyāya*
(१. २०): for here (as well as in the similar passage २२. ३२) those words
of the text, which had been already enumerated before, are wanting in
both *pāṭhās*, according to their general usage: if we ought to read here
अमुग्धाय, this difference would certainly have been pointed out by them.
26.) बाहुलकात् कल्पयि नशेरमागमः A. लकादसुल्यपि नशेरमागमः MM.
27.) [कार्त्तिक]काय - कार्त्तिक[काय] is wanting in A. 28.) against the *Padapāṭha*
and the *Jaṭapāṭha* at १. २०. see before note 25. 29.) विनंशाय A. 30.) ऽप्ती-

ति A. the Bhagavadgītā reads षोऽहम्. 31.) मायस्नानादि A. मायस्नानादि-
ना MM. 32.) कल्पहोमः A. 33.) ब्रह्म A. The Padapāṭha omits the ब्रह्मा,
not so the Jaṭapāṭha. 34.) against the accent. देवाः is Vocative. 35.) श-
ब्दोऽयि समम्यत्वेन A. शब्दे लोपे मस्य नत्वे MM. 36.) the word दानं is not
mentioned at all in this explication! 37.) but the text reads सर्वाः not.
विद्याः! 38.) ज्योत्स्नां A. 39.) अभिषेकस्य द्रव्यसाध्यात्वात्. 40.) विद्यते MM.
41.) विभज्य-विभज्य द्वादशांशमृतेत्यादि° A. 42.) ब्रह्मादीनि तान्यपकृष्य A.
43.) तान्यपकृष्योत्तरो A. 44.) °हान्त उत्तरो A. °ह्य उत्तरोत्तरेन्मन्त्रः MM. 45.)
ज्ञेयः पुंसे A. 46.) नाम is wanting A. MM. 47.) उणादि इरप्र° A. उणादि -
इषिर इति [क्षिप्र इ°] is wanting in MM. 48.) °भृती A. भृति ह्याणस्त° MM.
49.) °क्तेवाकारलोपः A. °क्तेः । चकारलोपः MM. 50.) वाहं A. 51.) °वत् ।
आकरधार्ि° A. 52.) इज् in the Uṇādisūtra. 53.) णिच । MM. 54.) in A B
CKJ. unaccented against पा° ट. १. १८. २८. 55.) क्षन्नुत्प° A. चन्नुत्प° MM.
56.) इति प इलोपः MM. इति परलोपः A. 57.) वेदिभूम्या च बहिर्षा दर्मपूज-
केन MM. 58.) अनद्वैतवादिनी A. अग्न्यदेवादिनी MM. 59.) °मात्मन्यदेवतं
MM. 60.) is wanting in A. 61.) is wanting in MM. 62.) see पा° ६. ४.
१६. १७. 63.) so A. M. MM: a second hand in MM has corrected this
hemistich into its usual form श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे. 64.) MM.
adds इति वेददीपेऽष्टादशोऽध्यायः । लिखितं माहदेवः (!) संवत् १८१४ फा-
ल्गुन सुद्ध ८ मंदवासरि शुभमस्तु । 65.) जगंध J (sixtimes). जगंध K: but cor-
rected in K. J by a second hand into जगंध.

Adhyāya XIX. kaṇḍ. १-११: ३२-३६: ४५-४८ are explained in the Ṣaṭap. Br. १२, ७,
३, ५-८, १, २२. — *kaṇḍ.* ७१, ७२ are explained Ṣaṭap. Br. १२, ७, ३, ४ and
kaṇḍ. ८० is explained Ṣaṭap. Br. १२, ८, ३, १४. — *kaṇḍ.* १-११, ३२-६१, ७२-
१५ are quoted by Kātyāyana ११, १, २२-४, १२.

1.) ह्यध्याये MM. 2.) मुखेनरहि° A. मुखोत्तर° MM. 3.) ग्येक्का A. °जल्लो
यक्का MM. 4.) °निःस्नाव° A. °णिःस्नावुदंम MM. 5.) स्थापयत द्व° A. स्थापयत

द्वयं चूर्णावामद्वं MM. 6.) °संसर्गेण MM. 7.) °भ्यां ययाय MM. असि - विपरि-
 णामः is wanting in A. 8.) दधन्वान् A (the Pada). J in the Padapāṭha,
 but दधन्वा यो in the Samhitāpāṭha. See २७. २३. प्रातिशा° ३. ७. ८. 9.) चै-
 न्द्रेणोत्तमे नेः तितिसृणां MM. 10.) निशी MM. रक्षितं - तेनैव मन्त्रेण is wan-
 ting in A. 11.) स दृष्ट्वा दौहित्रेण MM. 12.) वायोः होमपवित्रेण MM. 13.)
 उत्तर A. उत्तरे द्वे MM. 14.) व्याघ्रिः A. MM. 15.) अनुपकृत° A. अनुपकृत°
 MM. 16.) पानचालनी A. पावनं त्वालना MM. 17.) यद्धविः क्रियते तत्सौ°
 MM. 18.) इदमर्थः MM. 19.) पर्युतिः परिवा° A. पर्युत्युपरिवा° MM. 20.) द-
 धिनिक्षिते धनभा° MM. दधि क्षिते धनमाग A. 21.) शर्तातृणाभ्यां A (शतातृ-
 णाभ्यां?). सशतहिन्नाभ्यां MM. 22.) आसिव्यषु बुद्धिः A. 23.) संवृतः कटुकिञ्चेति
 A. भवत्यवृतः कटुकिञ्चेति MM. 24.) °द्विभ्यांमानिनम° A. °भ्यामीतम° MM.
 25.) विशेषणात् विशेषणत्वादिति द्विः MM. The whole passage from कर्मभिः -
 शिनेन is wanting in A. 26.) नाशेषासति MM. 27.) मायत्रीद्वयं A. गायः°. 28.)
 उत्तरे च the mss. of Kāty. 29.) is wanting in A. 30.) °एडाः । यमेमे
 MM. °एडाः समेमे A. 31.) °पावनानन्तरं A. पाठना°? 32.) ऊती is wanting.
 33.) ?पुनः । स्तधनं A. पुनः । सधनं कुर्वतः MM. 34.) आद्धेः श्वत्सु A. आत्थि-
 स्मत्सु MM. 35.) कुतय चासने दधादिति श्रुतेः MM. 36.) श्रुतिमुखाद्° MM.
 37.) शय्यक्र° A. शय्यक्र° MM. 38.) पत्तं MM. 39.) I do not see this सं in
 the text. 40.) रूपपर्वतनी MM. 41.) °चरुभिः । स्रवैः MM. 42.) पेशलानि
 गृह्णा पेशलं हि° A. हिरण्यद्वययोर्नाम शेशलाति गृह्णाति हिरण्यवद्° MM.
 43.) सर्वं च MM. सव्वं न A. 44.) मूत्रयाजः. 45.) बुधभावं A. 46.) उतानि
 पेशः श्रुतं सितं असितं कृत्तं च नेत्रगतद्वयाणि वसन्ति आह्लादयेत कुर्वति इत्यर्थः
 MM. उतानि चक्षुनि लोमा° A. 47.) एकोनविंशो MM. —

Adhyāya XX. kaṇḍ. १, २, १०-३३ are explained in the *Çatap. Br.* १२, ८, ३, ८-१,
 २, १०. — *kaṇḍ. १-१०* (with the exception of २३, ५३, ५४.) are quoted by *Kā-*
tyāyana ११, १, १२-७, १. —

1.) प्रष्ट देशो A. 2.) त्रयेति A. MM. 3.) °साना देवत्या A. 4.) °देशगम°

MM. 5.) जुहोति च the mss. of Kāty. 6.) against the accent. 7.) I do not find this त्वा in the text. 8.) सरस्वत्या कृतस्य A. 9.) गोभिर्वपावान् तथा युक्तः MM. 10.) देवीः धीतमानाः MM. 11.) स्मर्थानां MM. स्तर्था A. 12.) पूर्वञ्चो A. MM. 13.) against the accent and the Pada: there is no praeposition आ contained in आवत (Imperfect). —

Adhyāya XXI. This adhyāya (as well as २०. २४-३०) contains only *hautrá ricah*, which are not mentioned at all in the Çatap. Br. — *kaṇḍ.* १-२३ are quoted by Kātyāy. ११. ७. १३-२०. — *kaṇḍ.* २४-४७ by the same ११. ६. १४-२५: and *kaṇḍ.* ४८-६१ by the same ११. ७. ८-१०.

1.) श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीविद्व्यासाय नमः श्रीमत्साम्बो जय-
तितरां । प्रणम्य MM. 2.) पृथुशृण्विति A. 3.) अद्यास्मिन्दिने? 4.) व्युष्टकाले
A. 5.) गयस्फानदृष्टा MM. गयः प्लावः the Anukram. 6.) against the accent.
युजा is Instrumental Singular, युजा is Nominative Dual. 7.) शमिता यज्ञे
Pāṇini. 8.) यक्षतु A. MM. 9.) निश्चावं A. निश्चाव MM. see Adhy. XIX. not.
4. 10.) प्रथमो भिषक्शब्द आर्षः to be added? 11.) पङ्क्ति इन्द्रः A. MM. 12.)
is wanting in A. सुरावली MM. 13.) इव चार्थः A. MM. 14.) इन्द्रस्य - अ-
घाट् is wanting in A. MM., conj. 15.) समासेति काच्छ्वयः A. 16.) The
accent marks दधत् as Particip. praes. 17.) द्रष्टव्यस्तथा A. द्रष्टव्यस्तथा MM.
18.) सुष्ठु is wanting in A. MM. 19.) B joins this word here (and at the
end of k. ६०.) euphonically with the beginning of the following *kaṇḍ.*,
reading सुरासोमात्सूप° (resp. सुरासोमाँस्त्वाम°): and the Anukramaṇi in the
same way gives only the beginning of *kaṇḍ.* ५१, including in it the *kaṇḍ.*
६० and ६१. 20.) °त्यादि A. MM. 21.) पंक्तोः MM. 22.) सूपस्था A. MM.
23.) °णान्तमः MM.

Adhyāya XXII. *kaṇḍ.* १-३४ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. १. २.
२-२. १. ७. ५. १. ४. and quoted by Kātyāyana २०. १. १-४. ३१.

1.) श्रीविश्वेश्वराय MM. 2.) °द्यामानद्रव° A. °द्यमाभद्रव° MM. 3.) कव्याः

A. MM. 4.) रसना° A. MM. 5.) The Anukramanî does not divide *a* into two parts. 6.) अर्धयुतिन A. MM. 7.) अर्धेण इति पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्धे A. यो अर्धेण गायत्री पूर्वार्धे अस्तुतिः परोर्धे MM. 8.) मन्त्रदिशः MM. 9.) °कृत्तैव MM. 10.) °तायतं यत्थिरुक्त MM. 11.) प्रोथन् पर्यायणे A. प्रोथून् पर्यायणे MM. 12.) भूतं A. MM. लूनं is a con. 13.) विचृत्ताय K. J. B. 14.) आ । अयेनाय A (the Pada). J. 15.) शानच् MM. 16.) Böhlingk reads वनिप्. 17.) against the accent. The Pada indeed reads ब्रह्मन्, but B. K. ब्रह्मन्.

Adhyāya XXIII. kaṇḍ. १-३२. ४५-६५ are explained or quoted in the Çatap. Br. १३. २. ६. १-१. १ and ५. २. २-३. ७. — kaṇḍ. १-६२ are quoted by Kātyāy. २०. ५. १-७. २६.

1.) श्रीविश्वेश्वरो जयति । श्रीरामचन्द्राय नमः । MM. 2.) विपक्षसौ - ययोस्तौ is wanting in MM. 3.) The Pada reads लाङ्गिन् as an oxytonon, but B. J. K. agree in reading it as a paroxytonon. 4.) पिशं is wanting निघ° ३. ७. 5.) but the text reads °गवः. 6.) but the Brāhmaṇa reads: सोमपुरोगवमेव°. 7.) As the text does not read: अम्बेऽम्बालेऽम्बिके, this rule of Pāṇini is erroneously adverted to: Pāṇini's reading refers probably to the black Yajus: see Indische Studien I, 183. 8.) अकृष्य A. MM. 9.) conj., लट् MM. लङ् A. 10.) अधि MM. 11.) °डुत्थितपुण्ड्रा° MM. 12.) ? conj., नारी नेत्यर्थः A. MM. 13.) वक्तु प्राप्त° MM. वक्तुराहितम् A. 14.) the text has लोम, not रोम. 15.) ग्रन्थिना MM. 16.) ?षष्ठधा° A. षष्ठ्या° MM. 17.) ! We should read quite the contrary चतुर्थी षष्ठ्यर्थे. 18.) का° - वेति is wanting in A. MM., but thinking the addition of these words necessary I have inserted them. 19.) ?द्य स्तक्षणा A. °द्यः स्थक्षणाः MM. 20.) The Brāhmaṇa reads उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्याध्वर्यु°. 21.) हे A. MM.

Adhyāya XXIV. kaṇḍ. १ and २४ are quoted and explained in the Çatap. Br. १३, २, २, २-१३. and ५, १, १३-१५: — this adhyāya consists of grutirūpā mantrāḥ and is therefore not quoted by Kātyāyana, viniyogābhāvāt.

- 1.) श्रीविश्वेशाय नमः MM. 2.) ? so has A., तरासाय MM. 3.) श्वेताक्ष्यो B. K. 4.) षण्मासिको विधिः [!कावधिः?] कालोऽविः त्रयवो गायत्र्यै सार्ध° MM. 5.) गायत्र्यै - °स्त्रयः is wanting in A. एकादशे after गायत्र्यै is wanting in MM., I have supplied it from conjecture. 6.) मङ्गून् A. मंडून् MM. 7.) सधिम्यो B. A prima manu. K. J., संधि° B. A sec. m. E I H. 2465. 8.) जंतूः A. MM., but the mss. of the text (with the exception of E I H. 2465) have जंतूः. 9.) काशान् A. MM., but the text has कशान्. 10.) ऋष्यान् A. MM., but the text has ऋश्यान्. 11.) कुलङ्गान् A. MM., but the text has कुलुङ्गान्. 12.) बिडालाः MM. 13.) A. MM., but the text has कुलुङ्ग. 14.) कुक्कुटः MM. 15.) शार्ङ्गः MM. शार्ङ्गः K. 16.) ?मनुष्यवद्वदीती A. °ष्यवद्वन्ती MM. 17.) O. MM., the text has द°. आडी - शेषाः is wanting in A. 18.) मङ्गुः A. MM. and the Padapāṭha, s. Indische Studien I, 263. 19.) the Padapāṭha reads दार्वाघाटः । दार्वाघात इति दारु । आघातः 20.) भक्षकः MM. 21.) सुषिङ्गलीका J prima manu. A., सुषिङ्गलीका J sec. m. 22.) A. MM. but the text reads ऋश्यो. 23.) कुट्टणाची MM. कूणट्टणाची B prima manu, कुट्टणा° sec. m. 24.) वाधीनसः A. वाधीन° MM. The mss. of the text are not constant: A reads वाद्घिनसः without dividing it into two words: B has वाधीनसः prima manu, वाधीनि° sec. m.: E. I. H. 2465. K. and J. (three times) read वाधीन°, but J. has also three times वाधीनि°, the long ī being once corrected into the short one. The word is omitted in J. in the text itself, but has been supplied at the margin. 25.) खड्गो A. MM. K. J., but A (the Padapāṭha) and B read खड्गो.

Adhyāya XXV. The beginning of *kaṇḍ.* १ is quoted Çatap. Br. १३. ३. ५. १, the end of *kaṇḍ.* १ ibid. ३. ७. ५, and the beginning of *kaṇḍ.* २४ ibid. ५. १. १८: Kātyāyana quotes २०. ८. ५-१८ the *kaṇḍ.* १-१. २४-४०. ४६. ४७.

- 1.) so reads B., K has °दित्यान् श्म°, J. °त्यान्श्म°. We should expect °त्याञ्छ्म°. 2.) वेददीप उदीर्यते MM. 3.) अवदानात्कृत्वा MM. Two mss. of

the Brāhmaṇa (M and C) read अवदानाय, a third (B) अवदाना omitting the final य. 4.) the second अवदानं being wanting in the mss., I have supplied it from conjecture. 5.) both, the Padapāṭha and the Jaṭapāṭha, read तेगान्. 6.) ? रलयो रः A. रलयोर्भेदः MM. 7.) वनिष्टुः A. The Padapāṭha too and K read वनिष्टुना. 8.) यकृत् क्लोतुमा A. यत्कृतल्कोमा MM. 9.) conj., विधार MM. विधा A. 10.) वैधा MM. 11.) न सृज्यते इति is wanting in A. 12.) नवर्णो MM. 13.) but Pāṇini has: ह्रन्द्स्यपि दृश्यते, not बहुलं ह्रन्द्सि. 14.) ? श्वेतबाहुल्यशासतेति MM. श्वेतबाहुक्यशासतेति A. see Pāṇ. ३. २. ७१. 15.) गुपलक्षणाः A. गुपलक्षकः एते येन वक्षमाणाः MM. 16.) उपायाः B. 17.) युद्धमोरिति A. युद्धजोरिति MM. 18.) conj., तनवदिशः A. MM. 19.) अपय-
हि° A. अययहिन्नाणि MM. 20.) ? conj., ते एवा° MM. त एवा° A.

Adhyāya XXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣaṭpatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) लक्ष्मीनरहरिं वाणीं गणेशं गिरिजार्चवौ (!) । नत्वा प्रवक्ष्ये षड्विंशोऽध्याये निगमदीपकः (!) ॥ MM. 2.) ? अरण्यभागतः । कः शत्रुः MM. 3.) प्रणमतु A. 4.) Pāṇini has not उच्च, but उत् only. 5.) मोद्धूतो कृतं नरा MM. मो दूतो कृतं नरा A. 6.) Pāṇini has पूर्वपदात् only. 7.) see पा° ६. ३. १३४. 8.) but there is no नः in the text. 9.) संधिश्च ह्य° MM. संधिश्च श्हा° A., the Pada has भूमिः. 10.) °द्वयेण गत्यनेतरं तं A. 11.) then we are to expect ग्रावान्. 12.) The accent shows that अयोक्ते is a compound, but also the Padapāṭha has indeed only: अयैः । कृते, treating it as two words. 13.) J. has only अग्निरु-
क्थेने वाहता ।

Adhyāya XXVII. This adhyāya is not mentioned either in the Ṣaṭpatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) श्रीमद्भजवदनाय नमः MM. 2.) B reads °चन्वानु°, but A. K. J. have °न्मा°. 3.) ?, so A. MM., I conjecture °स्तेऽर्चिभिर्द्युः. 4.) ? conj., A has भयं

भलीकभयं. MM. omits [मरणात्] मुञ्च मर° - °स्मादपि [मुञ्च किं च]: there is no भयं in the text. 5.) ? conj., इत्स्य A. MM. 6.) but the text has महिना. 7.) this is a gross mistake: अग्रामि is 3 p. S. Aor. Pass. from यम्. 8.) ? conj., निसृत A. MM. 9.) पूर्व ऋच A. पूर्वत्रय MM. 10.) VVe expect सत्यः after कीदृशः, but it is not found in A or MM, whether this be the fault of the copies or of Mahīdhara himself, who not seldom omits single words of the text in his explanation of it. 11.) against the accent, हिन is oxytonon, whereas if a verb it ought not to be accented at all. 12.) this passage does not occur in the Jyotisham of the Yajus or in that of the Rik.

Adhyāya XXVIII. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

13.) sic!, A. MM. 14.) स्वदाति MM. *)

1.) but the text has सुसमिद्धम्. 2.) conj., is wanting in A. MM. 3.) conj., जगदुत्पादकालष्टुः A. MM. 4.) in K, for J omits this whole verse as having been already treated [२१. ५१-६१]. 5.) K. divides v. 46 and enumerates v. 46. c. as v. 47., besides adding another v. 48., which is nothing but a recapitulation of vv. 36-46: it runs thus: शुचिमुत्तिहो प्राणमनुष्टुभा बलं बृहत्या ओत्रं पङ्क्त्या शुक्रम् । देवौ त्रिष्टुभा त्रिषिम् । जगत्या शूषं विराजा द्वयं द्विपदा भगं ककुभा यशोऽतिहृन्दसा क्षत्रमिन्द्राय (sic!) वयोधसे ह्यगमिन्द्राय (sic!) वयोधसे (sic!) ह्यग्नि ॥ ४८ ॥

Adhyāya XXIX. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) against the accent: सुष्टरीम is no verb, but an adjective. 2.) against the accent: पुरोगाः is Vocative: K. indeed has पुरोगाः by the first hand, but the accent is struck out by a second. 3.) the Pada has साध्या, sādhyā? 4.) कीदृश्यो रशना° A. MM. 5.) instead of गृणाते° we expect गिरते°.

*) By a mistake these two nros are counted as if belonging to the foregoing adhyāya.

- 6.) *तनूनपातादयो A. MM. 7.) ? conj., स्वबुद्धानित्याह A. स्वबुद्धानित्याह C. प्र]स्तीर्यते - - प्रागयं[बर्हिः is wanting in MM.. 8.) ? conj., वीरतरं A. MM. 9.) See पा° ७. १. ३१, where a similar but not identical vārttikam occurs. 10.) आनिसीदताम् A. MM. 11.) ? conj., योद्धुन् यु° A. योत्थुन् यु° MM. 12.) *रवं A. 13.) समनाः A. 14.) हेतिः MM. [दत्तो हेतिः?]. 15.) ? conj., श्रून् इत्यर्थः A. MM. 16.) sic! A. MM., the text has भोगैः. 17.) ज्योहेति MM. ज्योहेति A. 18.) उपशब्दस्य A. MM. 19.) *षमेतामि° MM. *षमेत्यामि° A.

Adhyāya XXX. The beginning of *kaṇḍ.* १-५ is quoted in the *Çatap. Br.* १३. १. १-१०. Kātyāyana does not mention this *adhyāya*.

- 1.) *कृत्ताय MM. The *Padapāṭha* (A) has: अतिकृष्टयेत्यतिकृष्टाय and the *Taitt. Br.* reads अतिकष्टाय. 2) conj., क्षत्रिया° - वा is wanting in A., MM. has क्षत्रियायां वैश्यायुंसो ज्ञात वा. 3.) नरिष्टायै A. MM. A. C. *Taitt. J.* *prim manu.* 4.) ? conj., प्रत्यचारक° A. प्रत्यंचाक° MM. 5.) पौजिष्टं both A and I. C. J. °ष्ट K. MM. 6.) ?, पुंजिष्टोऽत्यज्ञः O. MM. 7.) विदल° A. MM., but the text has बिदल°. 8.) ?, कण्टकीं र्माणकर्म तत्कार्णी A. कण्टकीं कर्म तत्कार्णी MM. The *Padapāṭha* has कंठ°. 9.) आर्त्याऽइत्या । ऋत्यै A. 10.) अराध्यै a the mss. 11.) *द्रष्ट्रियाय K. *द्रष्ट्रियाय first hand in J. 12.) परिस्कन्दं K. 13.) मानः । कृतम् the Pada, and J. 14.) but the Pada has परि । आयिनीम्. 15.) परिक्रीं A. 16.) so also the *Padapāṭha*, but B has बैन्दं. 17.) शोष्क° MM. and the *Padapāṭha*. 18.) पश्चा । दोषाय the Pada. 19.) ज्ञाग्न्यकं A. MM. 20.) आऽऋत्यै the Pada. 21.) अवरस्तराय । अवरपरयेत्यवरपराय the Pada. 22.) कर्पूर° A. कर्पूर° MM. 23.) ? conj., पञ्चशतीत्युत्तर° A. MM. 24.) MM. adds: इति मन्त्रदीपे त्रिंशोऽध्यायः ।

Adhyāya XXXI. The beginning of the two *anuvākas* is quoted *Çatap. Br.* १३. १. १२-२०. Kātyāy. २१. १. ११-१८.

- 1.) ? conj., नेत्रसहस्रद्वयेन MM. नेत्रसहस्रद्वयेन A. 2.) so has MM. स A. 3.)

? so has *Ūaṭa*, इतप्रदानादि MM. इतः प्रदानादि A. 4.) the *Nṛisizh*hopani-
shad reads: सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ-इव व्यवहरन्नास्ते. 5.) ? दधिमिमाज्यं MM.
In A the whole compound is wanting. 6.) this is the reading of v. 5. in
the *Riksamhitā*, whereas here in the Yajus the reading is: ततो विराड-
जायत. 7.) so A. MM. instead of नाभ्या इति, very probably a blun-
der of Mahîdhara himself. 8.) ? so has *Ūaṭa*: फलदातोत्सुकाला इति A.
फलदानोत्मकाः काला इति MM. 9.) this is the order observed in the
Riksamhitā. 10.) this passage does not occur in the Jyotisham belon-
ging to the Yajus or in that of the Rik.

Adhyāya XXXII. This adhyāya is not mentioned either in the *Çatapatha-
Brāhmaṇa* or in the *Kāṭiya-Sūtra*.

1.) तृटिकाष्टाध्दद्यादयः A. निमेष तृटिकाष्टा-
द्यद्यादयः MM. 2.) द्विस्रचो A. द्विस्रचे MM. 3.) against the accent, but in-
deed any other construction seems impossible. 4.) शरीमीवेन A. 5.) श-
रीरीभावेन MM. 6.) ?, मेधायहोऽपि A. MM. 7.) भवनं is wanting in A.
8.) अयाचिषं अयाचि MM.

Adhyāya XXXIII. This adhyāya is not mentioned either in the *Çatapatha-
Brāhmaṇa* or in the *Kāṭiya-Sūtra*.

1.) रुत्कं MM. 2.) वार्धकूही° A. वार्धकीही° MM. 3.) पृथक् A. MM.
4.) कीदृशौ A. 5.) दस्म MM. 6.) अन्तरिक्षे शे A. समीपे - क्षरणे is omitted
in MM. 7.) ऊर्वाम् A (the *Padapāṭha*). जनानामूर्वामूर्वी (र्वानूर्वी second
hand) जनानां जनानामूर्वी (र्वान् second hand) । ऊर्वी दज्ञयन्त (sic!) दज्ञयन्त
ऊर्वी (ऊर्वान् second hand) ऊर्वी दज्ञयन्त J. °मूर्वी K. °मूर्वान्° B and A (E.
I. H. 2465.): the reading of the latter two is not decisive for the true
reading, as they always change the म् before a dental into न्. (The rea-
ding दज्ञयन्त of J., though six times repeated, is a blunder, K has the

right form: द्यन्त). 8.) श्रवणे A. 9.) is wanting निघ° ३. ७. 10.) ? conj., वर्तते A. वतते MM. 11.) श्रियते आश्रियते MM. 12.) these three words are wanting in A. 13.) श्रवणे A. श्रपणे MM. 14.) डुधुक्षन् । डुधुक्षन्निति डुधुक्षन् । A (the Padapāṭha): J has sixtimes डुधुक्षन्. 15.) सर्वमेध A. MM. 16.) पुरोरुक् A. MM. 17.) जंगत् A. तृष्यथ - भूतण्यर्थः is wanting in MM. 18.) तर्पयथ A. 19.) is wanting in A. 20.) the Padapāṭha (A. C.) and the Rudrajapa read also वट्, but B. K. J. maintain the व. 21.) अभक्षत भक्षते A. 22.) मेयाते Yāska. 23.) ? conj., पीतननो A. MM. 24.) निरालंबते A. निरालंबेत MM. 25.) वीश्रदिश ननोते A. MM. 26.) I do not comprehend why मारुत is accented in the text, instead of being left unaccented according to the general rule. 27.) We should expect: तम्. 28.) श्रपणे A. 29.) ? conj., तद्वीत्यै A. तद्वित्यै MM. 30.) नयत् अनयत् MM. नयत् श्रपयत् प्राप्नोत् A. 31.) I do not find this passage in the Nirukta, but see निरु° ११. २४: सरमा सरणात्. 32.) ? अन्ने वेसुन्प्रत्य° A. MM. 33.) दक्षि त उत्कर्मयन्ति तर्पयन्ति वा अनृष्यन्ति वा A. 34.) मन्ता A. 35.) A. MM. have श्र° and so has also the text in A (E. I. H. 2465.): the other mss. of the text read श्र°, the reading of K however is doubtful. 36.) तूदपर A. कृदार MM. 37.) against the accent and the Padapāṭha. प्र belongs to दक्षिरे. 38.) In the text the ई is *phuta* both times, not the second time only. 39.) यावासी° A. यानी° MM. I prefer now to read मायावानीश्वरः. 40.) निःकृष्ट A. निःकृष्टे MM. 41.) प्रतिता भ्योक्ता A. 42.) ? conj., स्थावरं प्रस्त° A. स्थावरं प्रस्तरादौ तदुपलब्धैः MM. 43.) त्रैलोक्ये A. MM. 44.) लौकिकवास्तोमै° A. लौकिकवाक्समै° MM. 45.) ? conj., आविस्वते A. MM. 46.) भावादृष्टे A. 47.) प्राणान्यतो A. 48.) सुतासः is not mentioned at all. 49.) ? conj., माना मां A. प्रार्थते यज्ञमानाया । MM. 50.) सोमां । MM. O. सौमां A. 51.) the Uṇādisutra reads अविंसिविसिशुषिभ्यः. 52.) सर्वज्ञमपी° A. MM. 53.)

नस्ति A. 54.) सहस्रं is not mentioned at all. 55.) ? conj., यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रादि तत्रायं A. यज्ञेषु विप्रराज्ये - - संदिहं - - कर्मराज्यं स्तोत्रशस्त्रासंघदि पठने त्र यां य MM. 56.) द्विलो° A. 57.) वैदुष्यादक्षि° A. MM. 58.) यमुपरमे A. MM. 59.) मध्यमैकवचनं A. MM.: for a similar blunder see Adhyāya X. nro. 17. It may be a mistake of Mahīdhara himself. 60.) see Vṛihad. Âr. Mādhy. V, 2. 61.) संयतं इत्यर्थः A.

Adhyāya XXXIV. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brāhmaṇa or in the Kāṭiya-Sūtra.

1.) यात्रे A. 2.) ता A. सत्ता MM. 3.) मनःस्यां A. 4.) ? I do not conceive, what this quotation refers to. 5.) दिदिहि A. MM. and so read also the mss. of the text. 6.) सोऽइति सो A (the Padapaṭha) and J. 7.) ? गिर्वणश° MM. 8.) ऽस्त्यर्थे A. MM. 9.) ? अनु द्वा A. चतस्रः - किम्भूतं त्वां is wanting in MM. 10.) The remainder of this book is wanting in A. 11.) अनुपन्यतां O. अनुपम्यन्तां । अनुयम्य MM. 12.) here something seems to be wanting. 13.) I conjecture, we are to supply: कथमिव रथमिवाश्वाः. 14.) ? स्व-स्वामि° O. स स्वामि° MM. 15.) देवल्लोकेषु MM. 16.) सुवन्ति O. MM. 17.) ? शस्त्रे च पठ° MM. शस्त्रेऽत्र पठनीयं मन्त्रमवदि° O. 18.) K gives the six first verses, adding after the sixth the following words: इति षट्षण्डिकाः(;) पश्चाद्वोक्ताः; then it begins with giving a new the first verse, after it the seventh and so on.

Adhyāya XXXV. kaṇḍ. १-१७ are explained in the Çatap. Br. १३, ८. २. ३-४. १२, and quoted by Kātyāy. २१. ३. ३२-४. २८.

1.) ? conj., वायुमह्येत्यारभ्याधीतान्म° A. MM. 2.) श्मशानान्तं] कर्म to नि-खियाः । [एतत्कुर्वतां निकटे is wanting in A. 3.) MM adds ११०. 4.) MM adds ११, whereas O १२१. 5.) °वाणाश्म° O. 6.) °त्कुर्वता O. MM. 7.) °स्तृ-णापूर्वलकमु° O. तृणाफलकमु° A. तृणापूलकमुद्धृत्य MM. 8.) °बुद्धयेत् O. MM.

9.) दक्षिणाग्ने° MM. 10.) °वेकष्ट° MM. व्केष्ट° A. °वेष्ट° Kātyāy. 11.) the Pada has अश्मन्वती, not अश्मन्वती; the *r* seems to be taken from the beginning of रीयते, such incorrect divisions occur not rarely in the Kātyā Sūtra. Or are we to suppose a different interpretation: अश्मन्वती: रीयते (or ईयते)? 12.) दुःस्वप्नं A. MM. 13.) this is one of the cases mentioned in note 11. 14.) एतदर्थं A. MM. 15.) ? conj., किं A. किं च MM. 16.) किं च is wanting in A. 17.) तस्यैवादोरण MM. 18.) °नेतान्यितृन् A. MM. 19.) सस्तरारोहणशयने MM. 20.) °पत्त्यत्ये A. वाह्यात्पू° MM. 21.) the accent refers अधि to अस्मात्, not to ज्ञातः. 22.) विशेषे MM. °वचनं A. 23.) the *kaṇḍ.* ५७. ५८ are a modern addition: they are wanting in J; and even in K it is here stated, that the fourth anuvāka has only २१ *kaṇḍikās* (अपेतो यत्तु २१ । चतुरनुवाकेषु ५६).

Adhyāya XXXVI. This adhyāya is not mentioned either in the Çatapatha-Brahmaṇa or in the Kātyāyanasūtra.

1.) ? °मन्त्रादायस्याध्या° A. °मन्त्रास्याध्या° MM. 2.) ? °ग्याचरणेन A. °ग्याचरेण MM. 3.) ? मदि स्वपते A. मदि स्वयते MM. 4.) ? परोम्भः पूरो A. परोम्भः पूरो MM. 5.) °न्यो रसशब्देन्द्र° MM. 6.) ? conj., पर्जन्यो पर्जन्येषो MM. पर्जन्यो गर्जन्येषो A. 7.) इन्द्रापूर्षणा J. 8.) ? यावनाय A. MM. 9.) these two words are wanting in MM. 10.) विश्वेदेवेषु MM. 11.) धृते J. 12.) the accent of दृक् shows, that this last interpretation is the right one. 13.) यतो यतः समीक्षते K. sec. hand (!).

Adhyāya XXXVII. This adhyāya is explained in the Çatap. Br. १४. १. २. ७ - २. १. ५, and quoted by Kātyāyana २६. १. ३ - ४. १४.

1.) श्रीवेद्व्यासाय नमः MM. 2.) हे is wanting in A. MM. 3.) erroneously instead of देवी इति. 4.) विद्युणं MM. 5.) पिण्डवदेवी - °दत्ते पिण्डव° is wanting in A. 6.) दक्षिणातः MM. 7.) आसीर्निखस्य J. K third

hand. आसीन्म° K first hand. आसीत् म° K second hand. 8.) संभान्द्वारेण A. 9.) ? प्रदे° A. प्रदेशाच्चं MM. 10.) मखस्य is wanting in A, MM reads मखस्य त्वा शीर्ले. 11.) पयर्पणेन MM. 12.) शकृन्ति ग्राह्यानि A. शत्रूनि गृह्णाति MM. 13.) ? कादिवोद्धति A. MM. 14.) ? the words तथा - वै लो-कः सुक्षितिरू are my conjecture, A. MM. read सुक्षितिर्भूमिः सुष्ठु क्षियतिरस्मिन्दि. 15.) रादक्षिणे भूमौ A. MM. 16.) the text has मा, not नो. 17.) मरुद्भिर्धिकं A. MM. 17 [sic.] against the accent. 18.) Pāṇini's text has अचः only, not अचश्च. 19.) ? गोपयतीति A. MM. 20.) against the accent. 21.) ? एव्युताः A. MM. 22.) against the accent and the Padapāṭha: स-हृपत्या is a compound. 23.) A. offers a very different reading: शिरः प्रवर्ग्यो यथाकालं जु तत्र दधा°. The words यथाकालं जु are erroneously taken from the next following sentence. 24.) मनोहरे MM.

Adhyāya XXXVIII. This adhyāya is explained (except kaṇḍ. २८ b.) in the Ṣa-
tap. Br. १३. २. १. ६ - ३. १. ३१ and quoted by Kātyāy. २६. ५. १ - ७. ५६.

1.) श्रीवेदव्यासाय नमः MM. 2.) इभ्यां क्षयति हे इडे A. 3.) so MM., स्त-
न इ A. 4.) परीशासौ संदशो (दंशौ!) A. 5.) कृत्तवा A. 6.) न्नाद्यं सर्वमुपय° A.
MM., but the Brāhmaṇa has सर्व once only. 7.) ? हि आहुती° A. धातु
हुती° MM. 8.) against the accent and the Padapāṭha. अहर्दिवाभिः are
two words, not a compound. 9.) see Amara ३.३. ११०. Trikaṇḍa Ṣesha ३.
३. ३५३. Medinīkośha rānta ४०-४२. 10.) न्दोप्रधा° A. न्दत्रिधा° MM. 11.)
धर्मसाधके MM. 12.) against the accent. सुधर्म is a Nominative, not a Vo-
cative. 13.) निः । स्त्यायताम् Pada. 14.) ? conj., प्रभावतः A. MM. sic! 15.)
? conj., क्षारोदाद्याः A. MM. (क्षार salt). 16.) against the accent. संवृक् is
a Nominative. 17.) मनोहरे MM.

Adhyāya XXXIX. The kaṇḍ. १-४ are explained in the Ṣa-
tap. Br. १३. ३. २. ३ -
२०: kaṇḍ. ५-१३ are not directly mentioned in the Ṣa-
tap. Br., but see Ma-

hidhara at k. ८. — Kātyāyana quotes १-६ in his sūtra २६, ७, ४१. ५१, the seventh k. at १८. ४. २४ and the rest at २०, ८, ६-८.

1.) श्रीकृष्णाय नमः MM. 2.) स्यद् MM. The text has °ष्य, °स्य. 3.) मध्ये वर्तमानं MM. 4.) The Anukramanī reads: तत्रोक्त. 5.) वनिष्टुना K.J. 6.) कोशाभ्यां MM. K. and the Padapāṭha, कोश्याभ्यां B.J. 7.) सिङ्गीनि J. 8.) शोभनमित्या° A. 9.) सबलतोऽहं MM. 10.) प्रयासाय the Padapāṭha.

Adhyāya XL. This adhyāya is not mentioned either in the Cātāpatha-Br. or by Kātyāyana on account of its being an Upanishad.

1.) हरीन्स्तस्मीन्निवा MM. 2.) °चर्मेऽध्याये MM. 3.) श्रीग° - °तन्यते is wanting in A. 4.) निका° A. निःका° MM. 5.) जंगमादीनि? 6.) °सारस्तव-स्वहृ° MM. 7.) °तन्यासः A. 8.) व्यापारव्यवहितवादमन आभा° MM. 9.) भूतानि - सर्वभूतानि is wanting in MM. 10.) आत्मव्यति° - पश्यति is wanting in A. 11.) ? समाभ्योऽर्थाय MM. समाभ्यो निरन्तरं अन्तर्वर्षेभ्यो A. 12.) अक्रायः अशरीरवर्जित इत्यर्थः A. 13.) नान्यदतोऽस्ति द्र° A. तान्यदनोऽस्ति द्रष्टि MM. 14.) ? °जीवः MM. 15.) ? च व्याकृतोपासनद्वयं A. व्याकृताकृतापासन° MM. 16.) प्रकृतिलक्षणम्° MM. 17.) ? conj., परिष्यतो A. द्वे य-जुषी - वाक्यशेषः is wanting in MM. 18.) ? conj., °त्मकं अमृतं A. 19.) ? नः स्मर MM. तः स्मर A. 20.) यत्वं MM. 21.) क्लृप्ते A. लिखे स्मर कल्पते MM. 22.) ज्ञादेश - कृतं स्मर is wanting in MM. 23.) ? conj., वचनात्म° A. MM. 24.) ओम् खं ब्रह्म is added in B by a second hand at the margin. The text in O omits these words, and the text in A (E. I. H. 2465) has: ॥ १७ ॥ खं ब्रह्म without the ओम्. A (the Padapāṭha) reads: अहम् ॥ १४ ॥ ओम् । खम् । ब्रह्म । See Vṛihad-Āraṇy. Mādhy. ४. ४. १. 25.) दिक् MM. द्विक् O. After the conclusion इति वेदोपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ MM. adds the following śloka: भाष्यं बुद्ध्या समाश्लोक्य धर्वाग्रह (!) च शांकरं । यन्मया लिखितं संतस्तत दृष्ट्वा क्षतुमर्हयः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु । भग्नपृष्ठकटीग्रिवा स्त-

व्यदृष्टिर्धोमुखं कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् । यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते । श्रीसांवसदा-
शिवार्पणमस्तु । शके १७६१ विकारीनामसंवत्सरे तद्दिनेदं पुस्तकं लिखितं समाप्तं ॥

Read: page 2, line 13 विंशतिः. — 3, 1 श्रेष्ठतमाय. — 6, 8 निरु ३.
८. — 7, 6 [पा° ८. १. ११.]. — 67, 4 स्वतेजस. — 69, 15 चातुर्मास्यः. —
70, 10 णां भवति. — 76, 10 सूत्रार्थः. — 78, 3 पालितानां. — 80, 14 *ति-
ष्ठते. — 81, 5 अस्मात्. — 84, 17 संग्रामनाम [निघ° २. १७.]. — 89, 4 ज्यो-
क्क. — 90, 14 शमयतीति. — 90, 20 मल्लेणोः. — 97, 22 *पसोस्तनूरसि. —
164, 8 प्रतिपूर्वा. — 260, 8 विश्वविद्स. — 274, 14 अग्निनेत्राः. — 316, 1
पुरीष्यमः. — 328, 3 चेति. — 333, 5 श्रुतेः. — 335, 8 अदीने. — 335, 14
समूहो. — 338, 19 विश्वेषां. — 344, 7 लुप्ते. — 349, 2 यास्कोक्तेः. — 355,
19 शपो लुक्. — 356, 1 किं च. — 356, 11 *कृतवान्. — 358, 24 इहा-
स्यामुः. — 360, 13 तृतीये. — 363, 23 मेधाविनो. — 366, 17 द्वाभ्यामप्स्वः.
— 367, 14 उपस्थे. — 369, 22 and 370, 18 अयधं. — 376, 23 सहितौ. —
378, 9 सुतरां. — 379, 8 *रूपसृष्टो „joined by an upasarga”? — 381, 20
कृतान्तपशुघातिनो° see Hemacandra नानार्थ° ३. ७११. — 382, 11 धेनु. —
385, 6 याभिस्ताः. — 391, 2 *द्वेवक्लिष्वपात्. — 394, 5 वृक्षाः. — 395, 21
गोषु मदीयः. — 408, 17 करोतीति विश्वकर्मा. — 410, 10 *संख्यार्थी. —
421, 22 बहिर्वेद्युः. — 423, 15 (12.) and in like manner the chiffrs of
the notes are to be changed till to the end of this adhyāya (13-27 in-
stead of 12-26). — 472, 15 का°. — 512, 4 क्रियान् श्वेत. — 533, 1 मृ-
णाति°. — 534, 6 प्रतियोद्वास्येति. — 534, 12 *ज्ञतीनां. — 536, 18 शत्रू-
णां. — 633, 6 बर्हिर्बदरैः. — 635, 21 हिंसीत्. — 637, 12 चक्षुर्विराट्. —
646, 17 *ग्भिर्द्वात्रिंशदसा°. — 655, 21 वर्षितारम्. — 656, 16 मधा. —

669, 24 दैवी. — 675, 19 शैशिरेण. — 688, 6 ॥ ५४ ॥. — 692, 19 °समा-
 त्तियः. — 695, 8 प्रावयति. — 717, 19 °वश्चासौ. — 722, 20 एभिर्मिर्मः. —
 728, 19 °त्पूर्वचिं. — 728, 21 काऽईमरे पिशंगिला काऽई. — 746, 1 वा-
 ध्रनिसः. — 755, 5 न सृज्यते. — 844, 11 स्वर्गाय. — 845, 12 पत्तिक्री. —
 859, 20 त्रुटिकाष्टाघट्याः. — 876, 24 तृप्यथ. — 886, 12 (31.). — 886, 14
 (32.). — 888, 5 भूयिष्ठाभिमानः. — 894, 22 नकिः. — 896, 21 किं च. —
 926, 14 ओकांक्षि. — 944, 18 °देवीति (3.). — 978, 17 °तन्यते (3.) ॥. —

The mspt. of Fort William which was copied by the second scribe
 of A (see preface p.viii) bore the date *samvat* 1791 (A. D. 1735) मासे
 वैशाखे कृष्णपक्षे, which date has passed into A itself, standing there at the
 end of the xx. adhyāya.

A P P E N D I X.

---

1. , List of the *Rishis*, named as authors of the verses contained in the
Mādhyandiniyâ-saṁhitâ, according to Halâkhyâ's paddhati of
Kâtyâyana's sarvânukrâmaṇi.

Agastya III, 46. V, 35. VII, 43. XXXIII, 27. 34. 78. 79. XXXIV, 7. 48. Agni III, 1-8. XIII, 20. 21. XXVII, 1-9. 11-22. Aghaṇṣa I, 28. Ājamīdha XXVII, 30. XXXIII, 19. Atri VIII, 15. — his daughter XXXIII, 12. Apratiratha XVII, 33-44. 60. Abhitapana Sūrya XI, 35. Aruṇa ? XXII, 18. Avatsâra ? VII, 12. XII, 115. XXXIII, 49. Açvinau X, 31. Asita XXXIII, 62. Astunīti XXXIII, 21. Âṅgīrasa II, 11. 12. III, 1. IV, 10. VII, 42. XI, 71. XII, 30. XX, 36-46. XXVII, 34. XXXIII, 43. XXXIV, 24-27. Âtreya IV, 8. XXI, 12-22. Âtharvaṇa XII, 75-89. XXXIII, 80. XXXVI, 1-XL, 17. Âditya III, 37-40. XXXIII, 55-XXXV, 22. Ântarvat ? II, 19. Âptya XXV, 47. XXXIII, 90. Âbhūti XIX, 3. 4. Âmahiyava XXVI, 16-18.	Âruṇi XI, 72. Âçvatarâçvi XX, 24-26. Âsuri III, 37. Indra IX, 1-34 (together with Brihaspati). XVIII, 68. 69. 72-74. Indrâgni XIII, 22. 23. XIV, 11-22. Isha XV, 29. Utkīla XI, 49. XVIII, 75. Udvâlavat ? II, 19. Rijicvan XXXIII, 55. XXXIV, 42. 53. ṛishayaḥ XIV, 23-31. sapta ṛishayaḥ XVII, 79. a female ṛishi III, 6-8. XVII, 11. XXXIII, 15. XXXIV, 32. Aindra XII, 55. XVIII, 71. XXXIII, 92. Autathya V, 18. 20. Audanya XXV, 9. Aurṇavâbha III, 49. 50. Kaṇva XI, 37. 42. XVII, 74. XXXIII, 89. XXXIV, 56. 57. Kapi II, 16. Kaçyapâ XXXIV, 32. Kâxivata X, 32-34. XIX, 6. Kâṇva XXXIII, 47. Kaçyapa VII, 12. VIII, 63. XXXIII, 49. Kâtya XI, 49. XVIII, 75. Kumâra XV, 41. Kumârahârta XII, 69-72. Kutsa VII, 42. VIII, 4. XII, 2. XVI, 15.

16. 48. XVII, 70. XVIII, 73. XXVI,
 7. XXXIII, 5. 29. 37. 38. 42. 68.
 XXXIV, 29. 30.
 Kurustuti? VIII, 39.
 Kuçika XXXIII, 59.
 Kuçrî XI, 13.
 Kusidin XXXIII, 47.
 Kûrma XXXIII, 51.
 Kauṇḍinya XX, 32.
 Kausurubindi VIII, 42. 43.
 Kratu V, 35.
 Gandharvâh III, 1-8.
 Gaya XXI, 6.
 Garga XX, 50-52. XXVII, 43.
 Gavishṭhira XV, 23. 24.
 Gâlava XVII, 56. 57.
 Gârtsamada XXXIII, 51. XXXIV, 54.
 Gṛitsamada VII, 9. 34. XI, 23. 24. 27.
 36. XVII, 75. 88. XX, 81-83. XXVI,
 3. 24. XXVII, 29. 32. XXXIV, 10.
 11. 58.
 Gotama III, 11. IV, 37. VIII, 31. 35.
 XII, 112-114. XV, 35-37. XXV,
 19-23. XXVI, 11. XXXIII, 3. 16.
 XXXIV, 20-23. 33.
 Gautama III, 51. 52. VIII, 33. XIII, 27-
 29. XXV, 14-18.
 Gaurîviti XXXIII, 28. 64.
 Ghaura XXXIV, 56. 57.
 Cailaki III, 9.
 Jamadagni XI, 73. 74. XXIX, 12-36.
 XXXIII, 39. 40. 85. 87.
 Jaya XVIII, 71.
 Jîvala III, 9.
 Jetṛi XII, 56. XVII, 61.
 Taxan III, 9.
 Tâpasa IX, 26-28. XII, 31. XVII, 53.
 XXXIII, 86.
 Trasadasyu VII, 10. XXII, 18 (?).
 Trita XI, 43. XII, 13. XXXIII, 90.
 Triçiras XIII, 15.
 Triçoka VII, 32. XXXIII, 24.
 Tryaruṇa ? XXII, 18.
 Daxa XXXIII, 72. XXXIV, 50-52.
 Dadhikrâvan IX, 14. 15. XXIII, 31.
 Dadhyañc XXXVI, 1 - XL, 17.
 Damana XXXV, 19.
 Dîrghatamas V, 18. 20. VI, 3. XII, 42.
 XXV, 24-29. XXXVII, 17. XXXVIII,
 5.
 Devagandharva XII, 66.
 Devâh I, 1 - II, 34. III, 1-8. 11-37. VIII,
 41. 47-52. IX, 35. 36. 38-40. XIII,
 9. 13. 26. XIV, 1-10. XXXV, 1-22.
 Devala II, 17. XXXIII, 62.
 Devavâta III, 14. IX, 37. XI, 35. XVIII,
 66. XXXIV, 14. 15. 18. 19.
 Devaçravas III, 14. VII, 26. IX, 37. XI,
 35. XIII, 5. XVIII, 66. XXXIV, 14.
 15. 18. 19.
 Dhruva XII, 11.
 Nâka (? Luçodhâ-nâka) XVIII, 31.
 XXXIII, 17. 52.
 Nâbhânedishṭha IX, 17. XI, 12. 75. 76.
 Nârâyaṇa III, 62. XXX, 1-22. XXXI,
 1-22.
 Nṛimedha XX, 30. XXXIII, 41. 66. 67.
 95. 96.
 Naidhruvi VIII, 63.
 Nodhas XXVI, 11. XXXIV, 16. 17.
 Parameshṭhin I, 1 - II, 34. XXXIII, 74.
 Parâçara XXXIII, 11.
 Paruchepa VII, 19. VIII, 53.
 Pâvako'gnih XII, 106-111.
 Pâyu XI, 26. XXIX, 38-57.
 Purusha XXX, 1 - XXXI, 22.
 Purushamedha XX, 30.
 Purumîḍha XXVII, 30. XXXIII, 19.

- Purodhasa XI, 17.
 Pragātha XXXIII, 50.
 Prajāpati III, 1-10. 44 - VIII, 32. XI, 1 - XVIII, 77. XXIII, 38.
 Prajāpaty - Aṣṭi - Sarasvatyaḥ XX, 76. 77.
 Pratixatra XXXIII, 48.
 Praskaṇva VII, 41. VIII, 40. XV, 31. XX, 21. XXXIII, 15. 31 - 33. 36. XXXIV, 28.
 Prājāpatya I, 1 - II, 34. X, 22. XXV, 10 - 13. XXVII, 25. 26. XXXIV, 49.
 Prādurāxi XXVI, 6.
 Prāvatsāra III, 16.
 Priyamedha XII, 55.
 Plāva XXI, 6.
 Bandhu III, 25. 53-56. XII, 90.
 Bārhaspatya III, 41 - 43. VIII, 6. XXVII, 37. 42. 44.
 Budha XII, 67. 68. XV, 23. 24.
 Bṛihaduktha XXIX, 1 - 11.
 Bṛihaddiva XXXIII, 18.
 Bṛihaddevāḥ III, 10. 17 - 22. 27.
 Bṛihaspatis II, 11. 12. IX, 1-34 (with Indra).
 Brahmanāspatis III, 28-30.
 Bharadvāja III, 3. 13. VII, 24. 39. VIII, 6. XI, 33. 34. XIII, 36. XVII, 10. 16. XVIII, 74. XIX, 2. XXVI, 9. 13. XXXIII, 8. 9. 13. 61. 84. XXXV, 18.
 Bharadvājaputrī XXXIV, 32.
 Bhāradvāja VIII, 44 - 46. XVIII, 70. XXIX, 38-57. XXXIV, 45.
 Bhārata III, 14. IX, 37. XVIII, 66.
 Bhārgava V, 35. XXIX, 12-24.
 Bhālandana XII, 18-29.
 Bhishaj XII, 75-89.
 Bhauvana XVII, 17-32. XXV, 47.
 Madhuchandas III, 23. 24. 34. V, 29. VI, 29. VII, 8. 33. VIII, 34. XX, 84-89. XXVI, 25. 26. XXIX, 37. XXXIII, 4. 25. 57. 58.
 Manasapati II, 21. VIII, 21.
 Manu XXXIII, 91. 94.
 Mayobhuvah (plur.) XI, 18.
 Mādhuchandasa XII, 56. XVII, 61.
 Muṇḍibha XXV, 9.
 Mudgala XXVI, 19.
 Medha XXXIII, 92.
 Medhātithi III, 28-30. V, 15. VI, 4. 5. 24 e. VII, 11. VIII, 32. XVII, 9. XXII, 10. XXVI, 20-22. XXX, 4. XXXIII, 10. 45. 46. 81-83. 97. XXXIV, 43. 44. XXXV, 21.
 Yajna XXXIV, 49.
 Yajnapurusha XXII, 2. XXVI, 19.
 Yavamat II, 19.
 Yājñavalkya XXXIII, 55 - XXXIV, 58.
 Ramyāxi XXVI, 4. 5.
 Rāhugaṇa III, 11.
 Luçodhā nāka (?) XVIII, 31. XXXIII, 17. 52.
 Lopamudrā XVII, 11.
 Laugāxi XXVI, 2.
 Vatsa IV, 16. VII, 40. XXVI, 15.
 Vatsapri XII, 1. 6. 18-29. XXXIII, 1.
 Vatsāra ? see Av. XXXIII, 49.
 Varuṇa X, 1-30.
 Vasishṭha VII, 7. VIII, 54-62. IX, 16. 18. 19. XII, 34. XV, 32. 62. XVII, 76. XX, 54. XXI, 9. XXVI, 9. 10. XXVII, 23. 24. 27. 28. 35. 36. XXXIII, 14. 18. 20. 44. 70. 76. 88. XXXIV, 34-40.
 Vasuṣruta III, 2.
 Vasūyava XVII, 8. XXVI, 12.
 Vāmadeva X, 24. XIII, 9-13. XVII, 89. XX, 47-49. XXI, 3. 4. XXVII, 39-41. XXXIII, 6. 16. 54.

- Vāmadevya IX, 14. 15. XXIII, 31. XXIX, 1-11.
- Vāruṇi III, 31-33.
- Vidarbhi XX, 55-66.
- Vidhṛiti XVII, 62.
- Viprabandhu III, 26.
- Vibhrāj XXXIII, 30.
- Virūpa III, 1. 11. XI, 71. XII, 36. 116. XIII, 37. XV, 21. XXII, 17. XXXIII, 2.
- Virūpāxa XII, 30.
- Vivasvat (I, 1 - XL, 17.) VIII, 36. 37. XXVI, 1. 8. 14.
- Viçvakarman XIV, 11-22. XVII, 17-32. XVIII, 58-65.
- Viçvamanas (?) XI, 41.
- Viçvavārā XXXIII, 12.
- Viçvāmitra (VII, 31. 35-38 Mah.). XI, 62. XII, 47. 51. XVIII, 68. 69. XX, 29. 53. XXI, 8. XXII, 16. XXVI, 23. XXXIII, 7. 22. 60. 63. 69. 75.
- Viçvāvasu XII, 66. XVII, 59.
- Vihavya XXXIV, 46.
- Vṛisha XV, 41.
- Vena VII, 16.
- Vaikhānasa VIII, 38. XIX, 38. XXXV, 17.
- Vaivasvata XXXIII, 91.
- Vaiçvāmitra III, 23. 24.
- Vyaçva XXVII, 34.
- Çaṅkha XIX, 49-61.
- Çamyu III, 41. 43. XXVII, 37. 38. 42. 44.
- Çāktrya XXXIII, 11.
- Çāsa VIII, 44-46. XVIII, 70.
- Çirimbi/ha XXXV, 18.
- Çivasamkalpa XXXIV, 1-6.
- Çunahçepa VIII, 23. X, 27. XI, 14.
- XII, 12. XVIII, 49. XXI, 1. 2. XXXV, 11.
- Çūrpa II, 19.
- Çyāvāçva V, 14. XII, 3. XXX, 3.
- Çrutakaxa XXXIII, 35.
- Çrutabandhu III, 26.
- Samkasuka XXXV, 7. 15.
- Satyadhṛiti III, 31-33.
- Sadasyu ?? XXII, 18.
- Samvatsara XXII, 2.
- Samvanana XV, 30.
- Samvaraṇa X, 22.
- Savitṛi XI, 1-8. XIII, 26.
- Sādhana XXV, 47.
- Sādhyāh XI, 1 - XVIII, 77 (Mah.).
- Sārparāñni III, 6-8.
- Sindhudvīpa XI, 38. 50-52.
- Sukaxa XXXIII, 35.
- Sukīrti X, 32-34. XIX, 6.
- Sucika XXXIII, 23. XXXV, 10.
- Sutambhara XV, 27. XXII, 15.
- Subandhu III, 25.
- Suhotra XXXIII, 53. 77. 93. XXXIV, 41.
- Sūrya IV, 35.
- Somaka XI, 25.
- Somasūxman (? °çushma Mah.) II, 18.
- Somābuti XI, 70. XII, 43.
- Saubhari XV, 38.
- Saumya XII, 67. 68.
- Saurya XXXIII, 30.
- Svasty-Ātreya IV, 8. XXI, 12-22.
- Hiraṇyagarbha XII, 102. XIII, 4. XXIII, 3. 64. XXV, 10-13. XXVII, 25. 26.
- Hiraṇyastūpa XXXIII, 43. XXXIV, 12. 13. 24-27. 47.
- Haimavarci XIX, 10.

2. The conclusion *) of Kātyāyana's sarvānukramaṇī,
adhyāya IV, 10 - V, 8.

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुत्तिष्ठः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृह-
स्पतिः पङ्केर्वरुणास्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरु-
णोऽतिछन्दसः प्रजापतिर्विछन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋच आग्नेयः सर्वाणि यज्ञूषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मरम्भे मन्त्राणां
देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्ह्रियते देवतामविज्ञाय
यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सो
ऽमुष्मिं लोके देवैरपीड्यते

तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो ।

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति

न हि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः ।

श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्रुते फलम् ॥ १० ॥

*) The beginning of the work reads thus: मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाधिष्ठितं
येन शुक्तानि यजूषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वतं त्रयीमयमर्चिष्मत्तमभिध्याय
माध्यन्दिनीये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रिय ऋषिदैवतकृन्दांस्यनुक्रमि-
ष्यामो यजुषामनियताक्षरादेकेषां कृन्दो न विद्यते द्रष्टार ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्या-
दयो देवता मन्त्रात्तर्भूता अन्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा ऽनःशाखाखाशम्योपवेष-
कपालेध्मोलूखलादयश्च प्रतिमाभूताः कृन्दांसि गायत्र्यादीनि । एतान्यविदिवा योऽधीते
ऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवत्यथात्तराश्चगर्तं वा-
पद्यते स्थाणुं वर्ज्जति प्रमीयते वा पापोयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्
अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तर भवति जपित्वा ऊवेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते ॥ १॥ इषे वादि खं-
ब्रह्मातं विवस्वानपश्यत् ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो (!°णर्षयो) वेदि-
तव्याः परमेष्ठो प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषे वा शाखानुष्टुब्धि-
नियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जे वा । - - -

अनादिष्टमधरादौ सवन्ति कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः*) । सर्वमग्नि-
यं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौष्हिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुश्रुममा-
यर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्कमालम्बायनीयं
सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्राविज्जू गायत्री प्राय-
णीयऽआङ्गिरसोऽदितिरुषिक् क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसि-
ष्ठो विष्णुर्वृक्षती प्रवर्गे कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रिय उपसद्देवता त्रि-
ष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्रऽआग्निविश्यो
ऽहोरात्रेऽअतिजगती चतुर्विंशत्यह्ने सौकरायणः संवत्सरः शक्वरी अभिल्लवे
षडह्ने सावर्णीऽर्धमासा मासाश्चातिशक्वरी पृथ्ये षडह्ने सायकायन ऋतवोऽष्टिः
अभिजिति प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः विपुवति रौ-
हिणायन आदित्यो [ऽति]धृतिः विश्वजिति सोमर इन्द्र ऋतिः [इन्द्रः कृ-
तिः?] गोऽआयुषोर्वार्कस्तिमित्रावरुणौ प्रकृतिः दशरात्रऽआचार्यो विश्वे दे-
वा आकृतिः दशरात्रिके पृथ्ये षडह्ने भाह्यवियो दिशो विकृतिः हन्दोमेपु
शैल्वायन इमे लोकाः संकृतिः दशमेऽद्वनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः
महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुकृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्हन्दा-
सि सर्वाणि ॥ १२ ॥

ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः हन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णादृग्यनुप-
योर्विनियोगतश्च विज्ञेयाः । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्ज्ञप-
होमादि करोति तस्य फलमश्नुते । ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा हन्दःपुरुषमे-
नोनिर्णीदनं शरीरे न्यसेत् तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः (see Nirukti १२. ३८.
Vṛihad-Āraṇy. Mādhy. २, २, ५, ६. Brahmasūtra २. ४. १.) तस्याक्षिणी गौतम-

*) Halākhya: अध्वरादिसवन्ति काण्डत्रयविहिते कर्मणि तत्रतत्प्रकरणोत्थमन्त्र ऽऋष्यस्या-
नादेशे [ऋष्याद्यस्या?] वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । (Making last summer a catalogue of the
Chambers-collection I found two leaves more belonging to the ms. of Halākhya's
paddhati, see preface p. ix.)

भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः । गायत्रीं ह्-
न्दोऽग्निदेवताऽ शिरसि विन्यसेदेवमेवोल्लिङ्गऽ सवितारं ग्रीवास्त्रनूके वृद्धतीं वृ-
हस्पतिम् वाङ्मोर्वृहद्भ्यन्तरे व्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रऽ श्रोण्योर्जगतीमादि-
त्यम् मेढ्रेऽतिहृन्दसं प्रजापतिम् पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वीरनुष्टुभं विश्वान्दे-
वान् अष्टीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुम् प्राणिषु विहृन्दसं वायुम् न्यूना-
तिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं हृन्द आपो देवतेत्येवऽ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्य-
व्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्म्यं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्वयं विन्दते ऋज्वयो
यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयस्तेजोमयोऽमृतमयः सम्भूय ब्रह्मैवाभ्येति । तस्मादित-
न्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरौषिताय नाप्रवक्तोऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चा-
न्दायणाव्दफलमवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मणः सायुज्यऽ सलोकतामा-
प्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणी[ये] चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हृन्दाऽसि गायत्र्युल्लिङ्गनुष्टुब्धवृद्धतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशकार्यतिशक्क-
र्यध्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विधस्त्य-
क्षरादीनि चतुरस्रतराणि । उनाधिकेनैकेन निचद्दुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ।
पादपूरणार्थं तु जैप्रसयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषा-
त्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो विराड्द्वया विराट्स्थानांश्च ब्रह्म-
ना अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रिष्टुभजागता
इति संज्ञा अनदिशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥

प्रथमं हृन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदप-
ङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उल्लिङ्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृ-
दशकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा ।
द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥ २ ॥

द्वितीयमुल्लिङ्गं त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरऽल्लिङ्गमध्यमश्चेत्ककुप् । त्रिष्टु-
भजागतचतुष्काः ककुब्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपोलि-
कमध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोल्लिङ्गेव ॥ ३ ॥

तृतीयमेन्दुष्टप् । पञ्च पञ्चकाः षट्शैको महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृ-
तिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववै-
राजत्रयोदशैर्नष्टवृत्ता । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ॥ ४ ॥

चतुर्थं वृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत्पुरस्ताद्वृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसा-
रिण्युरोवृहती स्कन्धोग्रीवा वा । अत्यश्चेदुपरिष्ठाद्वृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ
विष्टारवृहती । त्रिजागतोर्ध्ववृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या ।
नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका वृहत्येव ॥ ५ ॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्दशकाः । अयुजौ जागतौ सतो-
वृहती युजौ चेद्विपरीताद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरत्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यत्यौ चेत्संस्ता-
रपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रि-
ष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ
नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्यनैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्त्रया । द्वादशिनस्त्रयोऽष्ट-
कश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृह-
ती । मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या । आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पू-
र्वा वा ॥ ७ ॥

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोवृहती । अष्ट-
कौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा
कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥

3. That part of Piṅgala's chandaḥsūtram, which relates to the Vedic metres (s. Colebrooke misc. ess. II, 152. 153).

हृन्दः । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्याष्टौ । यनुषां षट्
साम्नां द्विः ऋचां त्रिः । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धत त्रींस्त्रीन्चाम् चतुरश्चतुरः प्राजापत्या-
याः एकैकं शेषे । जक्ष्यादासुरी । तान्युल्लिगनुदुब्बृहतीपङ्क्तित्रिदुब्बजगत्यः । तिस्रः
(तिस्रस्तिस्रः Halāyudha) सनाम्य एकैका ब्राह्म्यः प्राग्यनुषामार्य इति ॥

पादः । श्यादिपूरणः । गायत्र्या वसवः । जगत्या आदित्याः । विराजो दिशः ।
त्रिदुभो रुद्राः । एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । आद्यं चतुष्पादनुभिः । क्वचित्त्रिपाद-
विभिः सा पादनिचृत् । अष्टौ सप्त षट्तेति प्रतिष्ठा । एषैव विपरीता वर्धमाना ।
षट्सप्तकयोर्मध्यङ्ग्यतिपादनिचृत् । द्वौ नवकौ षट्श्च सा नागी विपरीता वा-
राही । तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् । त्रिपात्त्रैदुभैः ॥

उल्लिक् गायत्री जागतश्च । ककुप् मध्ये चेदत्यः । पुर उल्लिक् पुरतः । परो-
ल्लिक् परतः । चतुष्पादपिभिः ॥

अनुदुब्बायत्रैः । त्रिपात्क्वचिज्जागताभ्यां च । मध्येङ्गते च ॥

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः
स्कन्धोग्रीवी क्रौटुकेः उरोबृहती यास्कस्य । उपरिष्ठादृहृत्यन्ते । पुरस्तादृहृती
पुरः । क्वचिन्नवकाश्चत्वारः । वैराजो गायत्री च । त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती सतोवृ-
हती ताण्डिनः ॥

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च । पूर्वौ चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः । विपरीतौ च । प्रस्तार-
पङ्क्तिः पुरतः । आस्तारपङ्क्तिः परतः । विष्टारपङ्क्तिरन्तः । संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः । अक्ष-
रपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः । द्वावप्यल्पशः । पदपङ्क्तिः पञ्च । चतुष्कपङ्क्तौ त्रयश्च । प-
थ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । जगती षड्भिः ॥

एकेन त्रिदुब्ब्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्येज्यो-
तिर्मध्यमेन । उपरिष्ठाज्ज्योतिरत्येन ॥

एकस्मिन्पञ्चके हृन्दः शङ्कुमती । षट्के ककुम्मती । त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलि-
कमध्या । विपरीता यवमध्या । उनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ । द्वाभ्यां विराट्स्व-
राजौ ॥

4. List of the measures made use of in the Mādhyandiniyā Vājasaneyi-Saṁhitā, according to Halākhyā's paddhati of Kātyāyana's sarvānukramaṇi.

I. chandāṇsi.

1. gāyatrī	24 syllables.
2. ushṇih	28 -
3. anuṣṭubh	32 -
4. bṛihatī	36 -
5. paṇkti	40 -
6. triṣṭubh	44 -
7. jagatī	48 -

II. atichandāṇsi (called also: yajūṇshi).

1. atijagatī	52 syll.	8. kṛiti	80 syll.
2. ṣakvarī	56 -	9. prakṛiti	84 -
3. atīṣakvarī	60 -	10. ākṛiti	88 -
4. aṣṭi	64 -	11. vikṛiti	92 -
5. atyashṭi	68 -	12. samkṛiti	96 -
6. dhṛiti	72 -	13. abbikṛiti	100 -
7. atidhṛiti	76 -	14. utkṛiti	104 -

III. yajūṇshi.

gāyatrī. ushṇih. anuṣṭubh. bṛihatī. paṇkti. triṣṭubh. jagatī.

1. daivī	1	2	3	4	5	6	7
2. āsurī	15	14	13	12	11	10	9
3. prājāpatyā	8	12	16	20	24	28	32
4. yājushī	6	7	8	9	10	11	12
5. sāmni	12	14	16	18	20	22	24
6. ārcī	18	21	24	27	30	33	36
7. brāhmī	36	42	48	54	60	66	72

yajūṇshi of 17. 19. 23. 25. 29. 31. 34. 35. 37. 38. 39. 40. 41. etc. syllables are not marked by a special name and merely called: yajus.

I. chandāṇsi.

1. gāyatrī (24.)

gāyatrī: II, 4. 33. III, 1-4. 6-8. 10 a b. 11. 12. 16. 22 b. 23. 24. 28-33. 35. 36. 44. 53-56. V, 15. VI, 4. 5. 29. VII, 8 a. 9 a. 11 a. 31 a. 32 a. 33 a. 34 a. 40 a. 41. VIII, 31. 32. 38 a. 39 a. 40 a. 41 a. 63. IX, 22 a. 29. X, 27. 31 d. XI, 2. 13. 14. 25. 32 b-34. 50-52. 62. 68. 70. 71. XII, 9. 10. 30. 36. 40. 41. 43 a. 67. 104. 112. 115-117. XIII, 14 a. 27-29. 32. 33. 36. 37. 52 (aniruktā). XV, 20-22. XVI, 1. XVII, 8. 9. 16. 81. XVIII, 57. 68. 72. 77. XIX, 3 a b. 4. 38. 40-43. XIX, 71. XX, 2 a. 7. 23 c (aniruktā). 29. 31. 81-89. XXI, 1. 7. 8. XXII, 9-17. XXIII, 5. 6. 21. 39. XXVI, 4 a. 5 a. 6 a. 8 a. 9 a. 10 a. 13. 15-18. 20-22. 25. 26. XXVII, 29. 31. 32. 34. 39. 40. XXIX, 37 (aniruktā). XXX, 2-4. XXXII, 13. XXXIII, 2-5. 9. 10. 19-21. 24. 25. 31-33. 35. 36. 45-47. 56-58. 61. 62. 65. 71-73. 76. 77. XXXIV, 28. 41. 43. 44. XXXV, 1 a. 2. 5. 16. 21. 22. XXXVI, 3 b. 4. 5. 7. 12-16. XXXIX, 7.

gāyatrī ushṇig vā XVII, 85.

gāyatrī ushṇiggarbhā (6 + 7 + 11) XVII, 82 (gāyatrī Mahādhara). XX, 4 (explained by Mahādhara).

gâyatribrihatyau madhye 'vasānahīne XXXVIII, 17.

gâyatry anavasānā (avasānahīnā, -rahitā) V, 35 b. VI, 22 c. XI, 8 b. XX, 18 a. XXXVIII, 28 a.

pādanicṛid gâyatṛī (7 + 7 + 7) VI, 24 e. XX, 81 according to Mahīdhara. XXVII, 41 (explained by Mahīdhara at 39). XXXI, 6.

pratishṭhā gâyatṛī (8 + 7 + 6) IV, 16 a. XI, 32 Mahīdhara.

svarād gâyatṛī (8 + 8 + 10) XVII, 4. 5 (explained by Mahīdhara, but without giving the name).

padapaṅktir gâyatṛī (5 + 5 + 5 + 5 + 6 or 5 + 5 + 5 + 4 + 6) XV, 44 - 46 (expl.). XVII, 77.

virāḍ ṣaṅkumatī gâyatṛī XII, 73 (Mahīdhara: āṛshī gâyatṛī).

gâyatṛī ṣaṅkumatī (8 + 8 + 5) XI, 2 Mahīdhara.

ekapadā gâyatṛī III, 9 a-e. XI, 46 b.

dvipadā gâyatṛī XX, 1 a. XXXII, 3 a. XXXVI, 11 a.

2. ushṇih (28.)

ushṇih (7 + 7 + 7 + 7 or 8 + 8 + 12 or aniyatāxarapādā) III, 62 (expl. 7 + 7 + 7 + 7). VI, 36 (8 + 10 + 10). VIII, 51 b (expl. 8 + 8 + 12). XI, 59 c (8 + 8 + 14 expl. anushṭubh vā Mah.). XII, 57 (19 + 10 expl.). 59 (14 + 15 āṛshī Mah.). 103 (8 + 8 + 12). 114 (8 + 8 + 12). XIII, 40 (8 + 8 + 12 expl.). XV, 35-37 (8 + 8 + 12 expl.). XVII, 80 (10 + 9 + 9). 83 (16 + 13). 85 (8 + 10 + 8 gâyatṛī vā). XVIII, 56 (13 + 15). XXIII, 33 (7 + 7 + 7 + 7). XXXIV, 50 (13 + 16). XXXV, 6 (20 + 8). XXXVIII, 12 (18 + 12 svarād ushṇih Mah.). XL, 17 (16 + 12 expl.).

ushṇig vishamapādā XXVII, 11-22.

svarād ushṇih XXXVIII, 12 Mah.

vardhamānā ushṇih (6 + 7 + 8 + 9) VII, 29 a (expl.).

anushṭubhgarbhoshṇih XXXIV, 7 (ushṇih Mah.).

paroshṇih (8 + 8 + 12) XVIII, 54 (expl. 10 + 7 + 12). XXXIV, 33. XXXVII, 19 (expl.). XXXVIII, 22.

kakummatī paroshṇih XIV, 22 a.

pura-ushṇih (12 + 8 + 8) IX, 6 (expl. anavasānā). 7 (ushṇih Mah.). XXXVI, 24 (! brāhmī trishṭup Mah.; the statement of Halākhya: तच्चतुरित्यस्याः दध्यङ् आ-थर्वण ऋ° सूर्यो दे° पुर उणिक् २१ ॥२४॥ must certainly refer to another reading. There was an addition in the margin of the ms., but it is torn off, only the word चिनि-योः remaining.).

ushṇig anushṭubh vā XI, 59 c Mah. gâyatṛī vā XVII, 85.

kakubh (8 + 12 + 8) III, 59 (expl.). XIII, 1 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 38-40 (expl.). XXXVIII, 13 (expl. kakub-ushṇih Mah.).

3. anushṭubh (32.)

anushṭubh II, 14 a. III, 14. 38. 40. 42. 45. 47. 49. 50. 60 a b. IV, 5. 8. 14. 21 (bṛihatī vā). 29. 32. V, 29. 38. 41. VI, 23. 25. 28. VIII, 33 a. 34 a. 35. 44 a. IX, 3 a. 4 a. 26-28. 37. X, 33. XI, 1. 3. 11. 18. 19. 26. 30. 31. 40. 44. 48. 54-57 a. 67. 72-74. 77-82. XII, 11. 16. 17. 31. 32. 37-39. 50. 52. 54-56. 72. 75-101. XIII, 6-8. 17. 20-23. XIV, 11. 21. XV, 29-31. 55. 56. 59-61. XVI, 2. 3. 8-14. 49. 52-63. XVII, 45. 46. 50-53. 61-65. 68. XVIII, 32. 46-48. 62-65. 67 b. 70. 76. XIX, 1 a. 10. 12-31. 37 a b. 39. 45. 46. 64. 65. 70. XX, 5. 6. 8. 13-16. 20. 21. 24-28. 34. 55-76. 80. 90. XXI, 12-28. XXII, 21. XXIII, 9-12. 14. 18 d. 22. 24-33. 35-37. 40-48. 53-56. 63. XXVI, 2 b. 12. XXVII, 10. 30. XXIX, 49. 50. XXXI, 1-15. 20. 21. XXXII, 1. 2. 15. 16. XXXIV, 8-11. 15. XXXV, 4. 8. 11. 13. 14. 18. XXXVI, 9. 10. 21. 22. XXXVIII, 10. 21. 24. XXXIX, 4. XL, 1-3. 5-7. 9-14.

anushṭubh ushṇig vā XI, 59 c Mah. bṛihatī vā IV, 21.

pipīlikamadhyā kṛitir anushṭubh XXII, 18 (expl.).

nashṭarūpā 'nushṭubh VII, 45 Mah.

nashṭarūpā 'nushṭubh virāṭ-chandah VII, 1 (expl.).

anushṭubh virāṭchandah XIII, 26 Mah. XIV, 1 a. XVII, 76 (expl.). XVIII, 35. 36 (expl. virāj Mah.).

tripadā virāj (30) II, 21 b. 34. VIII, 21. XIII, 26 (Mah. virāṭ anushṭubh). XXIII, 15.

dvipadā virāj (20) III, 25 a b. 26 a b. XV, 48. XX, 19 a. XXV, 46. 47. XXXVI, 8. ekapadā virāj (10) V, 35 c. XII, 65 b.

4. bṛihatī (36.)

bṛihatī VII, 25 c (explained by Mabīdhara). VIII, 2 a (expl.). 52 (expl.). XI, 20 (ārshī Mah.). 37. 64. XIII, 35. 39 (ārshī Mah.). XV, 32-34. XVII, 7. 11. 57. XIX, 2. 11 a. XX, 30. 53. XXIII, 7. XXVI, 14. XXVII, 35. 37. 42. 43. XXXIII, 14. 15. 39. 41. 81. 82. 85-93. 96. XXXIV, 56. 57. XXXV, 9. XXXVI, 20. XXXVII, 7 a. XXXVIII, 19 (uparishṭādbṛihatī Mah.).

bṛihatī anushṭubh vā IV, 21. paṅktir vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

pipīlikamadhyā bṛihatī XVII, 67 (13 + 9 + 14 expl.).

purastādbṛihatī (12 + 8 + 8 + 8) IV, 28 (expl.).

nyaṇkusāriṇī bṛihatī (8 + 12 + 8 + 8) III, 39 (expl.).

nyaṇkusāriṇī urobṛihatī skandhogrīvī vā bṛihatī XI, 38 (expl.). 63 (bṛihatī Mah.).

pathyā bṛihatī (8 + 8 + 12 + 8) III, 34 (expl.). VI, 34 (expl.). 37. VIII, 3 a (bṛihatī Mah.). XI, 41 (expl.). 45. XXVI, 11. XXXIII, 66. XXXIV, 32.

uparishṭādbṛihatī (8 + 8 + 8 + 12) II, 16 f (bṛihatī Mah.). XI, 42 (expl.). 53 (expl.). 83 (expl.). XII, 58 (expl.). XVI, 47 (expl.). XX, 35. XXIII, 22. XXXVIII, 19 Mah.

úrdhvabṛihatī (12 + 12 + 12) IV, 33 (expl.). XII, 7 (expl.). XIII, 16 (expl.). XXXVII, 16 (expl.).

satobṛihatī (12 + 8 + 12 + 8) XII, 108-110 (expl.). explained at XIV, 9. XV, 32. 38. XXVII, 36. 38. 44. XXXIII, 40. 67. 83. 94. 95. 97.

viparītā bṛihatī (8 + 12 + 8 + 12) VI, 33 (expl.).

mahābṛihatī (12 + 8 + 8 + 8 + 8) XIX, 72-74 (expl.). 78.

mahābṛihatī trishṭubh XII, 8 (expl. mahābṛihatī Mah.). XXXVIII, 20 (mahābṛihatī Mah.).

5. paṇkti (40.)

paṇkti III, 51 (expl.). 52. 58. V, 3 (expl.). VI, 27 (expl.). XII, 60 (expl. ārshī Mah.). 71. XIII, 30 (svarāṭ paṇktiḥ Mah.). XV, 41 (expl.) - 43. XVI, 4-6. XVII, 48. 72. XX, 11 (tryavasānā). 22. 32. XXXVIII, 27.

paṇktir bṛihatī vā VIII, 26. XVII, 3. 15. 56.

svārāṭ paṇktiḥ XI, 29 (expl.). XIII, 2. 30 Mah.

paṇktir virāj V, 4 (expl. virāj Mah.). IX, 16 (virāj Mah.). XI, 21 (expl.). XVII, 71 (expl.).

catuspadā virāj III, 46 (expl.). V, 4 Mah. IX, 16 Mah. XXI, 10 (!).

paṇktis trishṭubh VIII, 61. XI, 27 Mah.

mahāpaṇkti III, 18 a (expl.). VIII, 28 (expl.). 42 (expl.). XVIII, 55 (expl. mahāpaṇktir jagatī Mah.).

tryavasānā mahāpaṇktiḥ III, 43 (expl.). VI, 17 (expl.). XI, 46 a (expl.). XX, 9.

prastārapaṇkti (12 + 12 + 8 + 8) VIII, 43 (expl.). XIII, 18 (expl.). XVIII, 44 (expl.).

āstārapaṇkti (8 + 8 + 12 + 12) III, 61 (expl.). IV, 23 (expl.). XI, 12 (expl.)

vishṭārapaṇkti (8 + 12 + 12 + 8) XII, 106 (expl.). 107. XVIII, 53 (paṇkti Mah.).

saṁstārapaṇkti (12 + 8 + 8 + 12) XXXVI, 12 (paṇkti Mah.).

6. trishṭubh (44.)

trishṭubh I, 28 a. II, 18 a. 24. 30. III, 13. IV, 30 c. 31. 37. V, 16. 18 a. 19 a. 20. 36. 37. VI, 3. 20 b. VII, 5. 7 a. 10 a. 14 b. 16 a. 17 a. 19. 24. 26. 35 a. 36 a. 37 a. 38 a. 39 a. 42-44. VIII, 4 a. 6. 9 b. 14-20. 23 b. 24. 36. 37 a. 45 a. 46 a. 59 d. 62. IX, 1. 8. 18. 19. 23-25. X, 1. 7. 16 a. 19 a. 20 a. 22. 33 a. 34. XI, 5. 7. 17. 22-24. 35. 36. 39. 43. 47 c. 49. 69. 75. 76. XII, 1. 2. 6. 12. 13. 15. 18-29. 33-35. 44. 45. 47-49. 51. 61-64. 66. 68. 70. 102. 105. 113. XIII, 3-5. 9-13 a. 15. 31. 34. 38. 41-51. XIV, 2-5. XV, 1. 2. 3 c. 23-25. 49-54. 62. XVI, 50. XVII, 17-44. 47. 49. 54. 55. 58-60. 66. 69. 70. 73. 75. 79. 87-99. XVIII, 31. 33. 34. 49. 51. 52. 59-61. 66. 69. 71. 73-75. XIX, 5. 6 a. 32-35. 44. 47. 49-58. 60-63. 66-69. XX, 36-52. 54. 77. 79. XXI, 2-6. 9. 11. XXII, 2. XXIII, 1-3. 16. 38. 49-52. 57-62. 65. XXV, 10-13. 21-25. 27. 28. 30-45. XXVI, 3 a. 7 a. 19. 23

XXVII, 1-9. 23-28. 33. XXIX, 1-36. 38-42. 44-46. 48. 51-57. XXX, 1. XXXI, 16-19. 22. XXXII, 4-12. 14. XXXIII, 1. 7. 8. 11-13. 16-18. 22. 23. 26-28. 34. 37. 38. 42-44. 48. 50-55. 59. 60. 63. 64. 68. 70. 74. 78-80. XXXIV, 1-6. 14. 16-24. 26. 27. 29-31. 35-40. 42. 46. 48. 49. 52-54. 58. XXXV, 7. 10. 15. 17. 19. 20. XXXVI, 11 b. XXXVII, 17. XXXVIII, 5 a. XL, 4. 8.

trishṭub jagatī vā XVII, 6.

mahābrihatī trishṭubh: see before.

paṅktis trishṭubh: see before.

virāḍrūpā trishṭubh II, 17 a (expl.). 22. III, 41 (expl.). VIII, 25 (virāj Mah.). XI, 15 a (expl.).

virāṣṭhānā trishṭubh XI, 27 Mah. XXV, 19 (expl.).

yavamadhyā trishṭubh XVI, 51 (expl.).

purastājyotis trishṭubh XVII, 74 (trishṭubh Mah.).

madhyeḥjyotis trishṭubh XII, 65 a (trishṭubh Mah.).

upariṣṭājyotis trishṭubh XII, 111 (expl.).

7. jagatī (48.)

jagatī III, 15 (expl.). IV, 12. 35 (expl.). V, 14. VII, 12 a. VIII, 5 b. IX, 9. 14. 15. 17. XI, 4. 6. XII, 3. 14 a. XV, 26-28. XVI, 15. 16. 48. XVII, 10. 13. 14. 84. XVIII, 58. XIX, 7. 59. 80-95. XX, 78. XXV, 14-18. 20. 26. 29. XXVI, 24. XXVIII, 25 Mah. XXIX, 43. 47. XXXIII, 6. 29. 30. 49. 69. 75. 84. XXXIV, 12. 13. 25. 34. 45. 47. 55. XXXVII, 2. XL, 16.

jagatī trishṭub vā XVII, 6.

mahāpaṅktir jagatī: see before.

II. atichandāṇsi.

1. atijagatī (52) IX, 5 b. 39. X, 24. XVII, 78. XVIII, 30. XIX, 75. 79. Mahīdhara at XXII, 19. XXVIII, 2. 5. 7. 9. 12. 15. 17. 18. 24. 40. 42-43.

2. ḡakvarī (56) XXXIV, 51. Mahīdhara at XIII, 24. XV, 58. XVII, 86. XXIII, 2. XXVIII, 10. 11. 13. 26. 27. 30-32. 39. XXXVI, 17.

3. atīḡakvarī (60) XIX, 76 (expl.). 77. XXXVIII, 17 (expl. tryavasānā) Mahīdhara at XX, 10. XXVIII, 20. 28. 29. 34.

4. aṣṭī (64) XIX, 48 (tryavasānā). Mahīdhara at XV, 47. XXI, 29. 49. XXIII, 4.

5. atyashṭī (68) IV, 1. 2 (tryavasānā Mah.). 25 (63 syll., erroneously: aṣṭī Mah.). VIII, 53 a (expl. tryavasānā Mah.). IX, 40. X, 18. Mahīdhara at VIII, 60. XI, 28. XXI, 30. XXVIII, 33. XXXVII, 18.

6. dbṛiti (72) Mahīdhara at XVI, 64-66. XXI, 60.

7. atidbṛiti (76) Mahīdhara at XI, 9. XV, 47.

8. kṛiti (80) XII, 4 (73: erroneously, caturavasānā). Mahīdhara at XXVIII, 19.

9. prakṛiti (84) V, 7 (caturavasānā). Mahīdhara at XX, 12.

10. ākṛiti (88) Mahīdhara at XV, 64.

11. vikṛiti (92). Mahādhara at XIV, 12. XXI, 61. XXVIII, 16. 23 c. 46 c.
12. samkṛiti (96): wanted.
13. abbikṛiti (100) Mahādhara at XXVII, 45.
14. utkṛiti (104) Mahādhara at XIV, 6. XV, 16. 57. XXII, 22.

III. yajūṇshi.

daivī gāyatrī (1.) III, 5 a (bhūr, svar). XL, 15 (om). 17 (om).

daivī ushṇih (2.) III, 5 a (bhavar). VI, 19 b (diṇah). g (digbhyah, without the svāhā!). Mahādhara at XXXVII, 13 (madhu).

daivī anushubh (3.) I, 1 a. b. 14 a. 19 a. 22 d. 30 c. IV, 22 d. e. VI, 19 c. d. e. f. XIV, 18 a. 19 c. f. k. IX, 1 b. X, 8 h. i. k. XXII, 1 c. XXXVIII, 3 b.

daivī bṛihatī (4.) I, 1 c. 3 c. 4 a. 13 d. 17 a. 20 b. d. f. 21 b. 22 b. 23 c. d. II, 5 a. 16 a. b. 25 d. f. IV, 22 g. 25 b. 26 b. V, 2 b. c. d. 12 f. 25 g. 30 c. VI, 15 g. VII, 3 d. e. 15 d. VIII, 55 c. 57 f. 58 g. 59 a. b. IX, 22 c. X, 5 f. 9 a. 15 b. XIII, 55 d. 57 c. f. XIV, 8 f. h. 18 b. e. f. i. l. 19 d. g. h. l. m. 23 a. XV, 4 a. c. e. f. g. h. l. n. 5 a. b. c. d. e. i. k. l. n. p. t. v. 65 d. XVII, 1 b. c. 12 a. e. XX, 2 b. c. 19 c. i. XXIII, 13 b. 18 b. XXXVII, 10 a. b. c. 11 a. b. XXXVIII, 2 a. d. 6 e. XXXIX, 1 f. 2 a. d. f. 3 a.

daivī paṇkti (5.) I, 4 b. c. 9 d. f. 20 c. 23 e. 25 c. 30 b. II, 2 b. 7 b. c. 11 c. 16 c. IV, 22 b. c. V, 12 a. 21 b. c. d. 25 f. 33 b. VI, 7 a. 11 d. e. 16 b. 18 c. VII, 6 c. 12 f. 13 c. 17 e. 18 c. VIII, 1 b. 54 c. d. 56 a. c. 57 g. h. 58 d. IX, 20 a. b. d. e. X, 5 b. c. d. h. i. k. l. m. n. 8 l. 21 f. XII, 46 a. b. XIII, 54 g. i. 55 c. e. 56 c. d. f. 58 b. c. d. XIV, 8 a. c. i. g. 14 a. b. d. e. f. g. h. k. 18 c. g. h. k. m. 19 a. i. 20 a. b. c. f. m. 23 g. l. p. XV, 4 b. d. i. k. m. o. 5 g. h. m. o. q. r. s. w. 65 e. XVII, 12 b. c. d. XVIII, 50 b. XIX, 36 d. XXII, 6 a. b. d. e. f. g. i. 19 d. XXIII, 13 d. 18 a. c. XXXV, 3 a. XXXVII, 12 g. XXXVIII, 2 b. c. 3 c. 9 b. 14 a. b. 15 b. XXXIX, 1 b. c. e. g. 2 b. g. 3 b. g.

daivī trishubh (6.) I, 20 g. V, 9 a. b. 33 c. VI, 6 b. 14 a. b. c. d. e. f. g. 15 b. VIII, 56 d. 57 c. e. 58 f. IX, 21 h. i. X, 5 e. 21 a. e. XIII, 54 a. XIV, 8 b. e. 17 c. i. 18 d. 19 b. c. 20 d. e. g. h. l. 23 b. c. f. i. k. m. r. XV, 4 q. s. 5 f. u. 65 c. XVIII, 50 a. c. d. e. XXII, 6 k. XXXV, 3 b. XXXVIII, 4 a. c. 6 a. b. 9 c. 14 c. d. XXXIX, 2 c. e.

daivī jagatī (7.) I, 2 b. 12 a. 17 c. 22 c. 25 b. II, 2 d. IV, 1 e. 10 d. e. V, 9 c. d. 13 d. 26 g. 31 d. 32 e. VI, 12 a. 14 b. 15 a. c. d. e. i. VI, 22 a. VIII, 23 a. 47 d. 54 a. e. f. 55 b. 57 d. 58 e. IX, 20 m. XIV, 8 k. 20 i. k. 23 d. e. g. n. XV, 4 p. r. 65 a. XXII, 6 c. h. 19 f. XXXV, 3 d. XXXVII, 1 b. 11 c. 13 b. XXXVIII, 4 b. XXXIX, 1 d.

āsuri gāyatrī (15.) I, 14 e. 19 d. 26 a. II, 2 c. 5 b. d. e. IV, 10 a. 25 c. VI, 3 c. 10 b. 16 g. 24 a. VII, 9 b. 22 c. 23 b. 27 e. 33 b. 34 b. 35 b. 36 b. 37 b. 38 b. VIII,

23c. 33b. 34b. 35b. 40b. 41b. 50b. IX, 5a. 35c. 36a. 38l. X, 2c.d. 3c.d.i. k. 4g. h. p. q. r. s. 5a. 15a. 28b. XXXVIII, 15d.

âsurî ushṛṇih (14.) I, 16d. II, 1a. 29c. V, 22c. 26c. d. VII, 27c. g. 30n. VIII, 13b. 38b. 44b. 50a. XII, 46e. XXXVIII, 11a (Mah. sâmoshṇih).

âsurî anushṛubh (13.) I, 14b.c. 18f. 19b.c. 27a.b.c. II, 1b. III, 17d. V, 1e. 11a. d. 12c. VI, 11c. VII, 27a.b.f. 28a.b.c. 30b.f.k. m. 35c. 36c. 37c. 38c. 39b. 40b. VIII, 13a.c.d. 33c. 34c. 35c. 39b. 55a. IX, 2c.d.f.i. 3c. 4c. X, 4e.f.i.k. 9f. 23c. XI, 16c. XIII, 53t. XV, 3b. XIX, 36g. XXIII, 8a.c. XXVI, 10b. XXXVIII, 6g.

âsurî bṛihatî (12.) I, 7a. b. 29a. b. d. e. VII, 30a.c.d.e.i.l. VIII, 13e. XXXVII, 18c.

âsurî paṅkti (11.) I, 27f. III, 17a.c. V, 9f. VIII, 57b. IX, 20i. XII, 46d. XIII, 53u. XXVI, 3c. XXXVII, 18d.

âsurî trishṛubh (10.) III, 17b. IV, 7a.b.c.d. V, 11b. VII, 30g.h. 39c. 40c. XV, 3a.

âsurî jagatî (9.) I, 15b. 27e. IV, 36a.

prājāpatyâ gāyatrî (8.) I, 6b. 7c. 10b. 11a.c.d. 22a.g. 27d. II, 2a.e.f. 11d. 16e. 32h. III, 27a. 37d. IV, 13a.c. V, 9e.o. 13e. 24a.c.d. 31a. 32h.i. 33a. VI, 21b. 24b. 32b.c.d. VII, 13d. 18d. IX, 21a.f. X, 8e. 14b. 19b. 25b. XI, 47a. 60f. XIII, 24a.b. XIV, 8d. XXXVIII, 1b (Mabîdhara). 5b. 16b.

prājāpatyâ ushṛṇih (12.) II, 1c. VII, 27d.

prājāpatyâ anushṛubh (16.) I, 17b. 19f. 22h. II, 19a. IV, 3a. V, 11e. 25a. VI, 18a. VII, 23c. X, 2a.b. 4t. 21b. XXII, 1a.

prājāpatyâ bṛihatî (20.) I, 10a. 21a. 24a. 29c.f. II, 11b. III, 57a. 63a. IV, 17a. 26a. V, 22a. 26a. VI, 9a. 30a. VII, 15c. 45a. VIII, 47a. 51a. IX, 11b. 30a. 33a. 38a. XI, 9a. 28a. XVIII, 37a.b. XX, 3a. 33b. XXII. 1b. XXXVII, 1a. 9a. XXXVIII, 1a.

prājāpatyâ paṅkti (24.) I, 12b. 31b. VI, 12b. VII, 14a. X, 6b.

prājāpatyâ trishṛubh (28.) III, 21. IV, 11c. V, 5a. 39b. VI, 6a. VII, 4. 48. IX, 11a. 19b. 30b. X, 29a. XI, 61b.c.

prājāpatyâ jagatî (32.) I, 2c. 24c. IV, 2a. 11b. XXVIII, 23a (Mabîdhara).

yājushî gāyatrî (6.) I, 4e. 9c.e. 11b. 16b.e. 18e. 22e. 23a. 28c. 30a. II, 5c. 6f. 9h. 23b. 25e.g. IV, 1d. 26c. 30a. V, 2e. 22b. 23i. 26b. 30a.b.d. 31c. 32a.g. 42b. VI, 10a. 15h. 16a.e. 21h.i. VII, 12d. 17c. 45d. VIII, 58c. 59c. IX, 20c. X, 8a.m. 19d. 28d.e. 31a. XI, 57b. 59a. XIII, 54d.e.f. 55f.h.i. 56e.g.i. 57a.b.d.e.i. 58e.i. XIV, 13a. XIX, 1c. 36g. XXIII, 13c. XXXVIII, 14f.

yājushî ushṛṇih (7.) I, 2a. 16f. 18a. 19e. 28b. III, 37b. c. IV, 4a. b. 6a.b. c.d. 10b. V, 2a. 21a. VI, 21a.f.m. VIII, 27b. 58b. IX, 20f.g. 38c. X, 8b.

c. d. 19 c. 28 c. 31 b. XI, 60 e. g. XIII, 54 c. h. 56 b. 57 g. h. 58 i. XIV, 13 d. XV, 6 g. 8 d. XIX, 1 d. XXIII, 13 b. e. XXXVIII, 15 a. c.

yājushī anush/ubh (8.) I, 14 d. IV, 6 c. 30 b. V, 32 b. c. d. VI, 21 e. k. VII, 45 c. VIII, 1 a. X, 23 c. d. XIII, 53 a. b. 54 b. 55 g. 56 a. XIV, 9 i. l. 10 c. 13 b. c. 23 h. q. XV, 8 c. 9 a. b. c. d. e. g. h. 65 b. XIX, 9 d. 36 e. f. XX, 1 b. XXIII, 13 f. g. XXXVII, 11 e. XXXVIII, 1 b. 15 e. f. Mahidhara at 16 b.

yājushī bṛihatī (9.) I, 1 e. 13 e. 16 c. 20 a. II, 26 b. 27 b. 32 a. b. c. d. e. IV, 27 a. V, 12 b. 21 e. 24 b. 31 b. 32 f. 33 d. 34 a. VI, 2 c. 11 a. 16 f. 21 d. g. 32 e. VII, 2 a. 3 b. 6 b. 11 b. 17 b. 22 b. 26 b. VIII, 56 b. e. 57 a. IX, 20 k. l. 21 g. X, 8 f. 9 b. c. e. g. 21 d. 31 c. XI, 59 b. XIII, 53 c. e. i. n. 55 a. b. 56 b. 58 f. XIV, 9 b. e. f. g. h. 10 a. b. d. f. g. 13 e. XV, 6 c. h. 8 b. 9 f. i. XVII, 1 d. XIX, 1 e. 9 a. f. XXII, 5 c. XXIII, 13 a. XXXVII, 12 f. XXXVIII, 6 d. 14 e.

yājushī paṇkti (10.) I, 10 c. 15 d. 24 b. II, 28 b. IV, 36 b. c. V, 1 a. 13 b. c. 17 a. d. 26 f. 33 e. VI, 2 b. 21 c. l. VII, 8 c. d. 10 b. 12 c. e. 17 d. 31 c. 32 c. VIII, 49 b. 54 b. 55 e. 58 a. IX, 20 h. X, 8 n. 15 c. 23 a. b. XI, 66 a. e. f. XII, 46 c. XIII, 14 b. 53 d. k. l. m. o. p. XIV, 9 a. c. k. 10 e. 23 o. XV, 6 a. b. f. i. 8 a. XIX, 9 b. c. e. XXII, 5 b. XXVI, 10 c. XXXVII, 3 b. 4 b. 9 b. 11 d. 13 a. XXXVIII, 7 a. b. e. 8 b. c. 16 a.

yājushī trish/ubh (11.) I, 13 f. 18 d. 31 c. II, 8 e. 20 b. c. IV, 1 c. 2 b. 22 f. 36 d. V, 1 b. 2 f. g. h. 28 b. 39 c. VI, 9 b. 24 c. d. 26 b. VII, 11 c. 25 b. VIII, 39 c. 55 d. X, 28 g. XI, 66 b. XIII, 53 f. g. h. 58 g. XV, 7 b. c. d. e. f. XIX, 11 b. c. 36 a. XXII, 5 a. XXIII, 2 b. XXVI, 6 c. 7 c. 8 c. XXXV, 3 c. XXXVII, 11 f. XXXVIII, 3 a. 7 c. f. XXXIX, 1 a.

yājushī jagatī (12.) I, 4 d. II, 6 d. III, 18 b. 57 b. IV, 10 c. V, 1 c. d. 26 e. VI, 16 d. VII, 12 b. 21 b. 31 b. 32 b. 33 c. 34 c. 45 b. VIII, 8 b. 11 b. 38 c. 40 c. 41 c. 44 c. IX, 2 a. X, 9 d. 28 f. XI, 16 b. 66 c. d. XIII, 53 q. r. s. XIV, 9 d. m. XV, 6 d. e. k. XXII, 5 d. e. XXIII, 4 b. 8 b. XXVI, 4 c. 5 c. 9 c. XXXVII, 4 d. (Mahidhara). XXXVIII, 7 d. 11 b.

sāmni gāyatrī (12.) I, 5 b. IV, 36 e. VI, 32 a. VII, 16 b. XI, 47 b. XXXVIII, 4 d. 6 c.

sāmni ushṇih (14.) III, 27 b. V, 10 a. b. c. 11 c. 12 e. 28 c. 42 c. VI, 6 c. 22 b. 26 a. VIII, 45 c. 46 c. IX, 22 b. 35 a. 38 d. X, 3 a. b. 21 c. 28 a. XIII, 58 h. XIX, 36 c. Mahidhara at XXXVIII, 11 a.

sāmni anush/ubh (16.) II, 32 g. III, 22 a. V, 12 d. 35 a. VII, 13 b. 18 b. VIII, 45 b. 46 b. IX, 2 b. e. h. 3 b. 4 b. 35 d. 36 b. X, 3 g. h. 4 a. b. c. d. XI, 65 a. XII, 53 a. XXXVII, 21 (Mahidhara).

sāmni bṛihatī (18.) II, 31 a. b. IV, 18 c. VIII, 1 c. X, 3 e. f. XII, 53 b. XXXVII, 20 a.

sāmnī paṇkti (20.) I, 11 e. II, 28 a. IX, 32 d. 33 c. 36 e. XIV, 24 a. 29 a. XVIII, 45 c. XX, 3 b. XXII, 4 a.

sāmnī trishṭubh (22.) I, 3 b. 6 a. 16 g. II, 6 a. b. c. 11 a. IV, 10 f. 16 b. V, 9 g. VII, 13 a. 18 a. IX, 31 b. d. 32 c. 34 c. X, 4 v. 20 c. 29 b. 32 b. XIV, 24 b. 28 a. d. XIX, 6 b. 8 a. XX, 33 a. XXVII, 15 a.

sāmnī jagatī (24.) I, 31 a. IX, 9 b. 10 b. 13 b. 36 d. X, 25 a. XIV, 24 c. 25 a. b. 28 c. 29 b. c. 30 d.

ārcī gāyatrī (18.) I, 22 f. 23 b. IV, 3 b. V, 25 d. 39 a. VI, 23 a. d. 46 b. XI, 16 a. 60 a. c. XIII, 54 k. 55 k. 56 k. 57 k. 58 k. XX, 3 c. d. XXVI, 1 a. b. d. XXXVII, 12 b. 20 a (Mahādhara, sic!). XXXVIII, 6 f. 8 d. XL, 15.')

ārcī ushṇih (21.) I, 5 a. 15 a. 31 d. II, 7 d. 15 c. 32 f. V, 27 b. VI, 8 c. 21 n. VIII, 11 a. 50 c. IX, 33 d. XI, 32 a. XIV, 25 c. 29 d. XVIII, 45 b. XXII, 19 b.

ārcī anushṭubh (24.) V, 22 e. IX, 34 a. c. XI, 61 e. XXXVII, 5.

ārcī bṛihatī (27.) V, 43 b. VII, 46 a. VIII, 13 f. IX, 10 c. 13 a. XI, 61 a. d. XIV, 24 d. 29 e. XXXVIII, 16 e. Mahādhara at 14 g (25 sic!).

ārcī paṇkti (30.) II, 15 d. IV, 22 a. V, 22' d. VI, 18 b. 19 a. X, 11. XI, 61 f. XIV, 25 d. XXXVII, 14 (Mahādhara, sic!). XXXVIII, 18 a. c. Mahādhara at 14 a + b + c + d + e (31 sic!). 18 b (29 sic!).

ārcī trishṭubh (33.) I, 16 a. 18 c. 20 e. IV, 17 b. 27 c. VII, 47 a. VIII, 10 b. 29. XXXVII, 6 a + b (Mahādhara). 14. 20 b.

ārcī jagatī (36.) XIV, 30 e.

brāhmī gāyatrī (36.) VIII, 9 a. IX, 12 b. — Mahādhara at XXVIII, 46 a. XXXVII, 3 a + b. 5 a + b. XXXVIII, 6 e + f + g.

brāhmī ushṇih (42.) VI, 11 b. IX, 12 a. XIV, 7 b. c. XV, 63. XXXVIII, 26. — Mahādhara at XXVIII, 14. 23 b.

brāhmī anushṭubh (48.) I, 18 b. III, 19. 48. VIII, 27 a. 30. XI, 58 c. — Mahādhara at XXVIII, 8. 41. 46 b. XXXVII, 15.

brāhmī bṛihatī (54.) II, 27 a. IV, 15. — Mahādhara at XXVIII, 37. 38. 44. 45.

brāhmī paṇkti (60.), wanted.

brāhmī trishṭubh (66.) XV, 58. — Mahādhara at XXXVI, 24.

brāhmī jagatī (72.), wanted.

yajūṣhi I, 1 d. 3 a. 8 a. 12 c. 13 g. 15 c. 17 d. 18 b. 21 c. 25 a. d. 30 d. II, 3 a. b. c. 6 e. 7 a. 8 f. g. 10 a. b. 12. 13. 14 b. 15 a. b. 16 d. 17 b. 18 b. 19 b. 20 a. 21 a. 23 a. 25 a. b. c. 26 a. 29 a. b. III, 5 b. 20. 37 a. 63 b. IV, 1 a. b. 2 c. 4 c. 6 d. 9 a. b. 11 a. 13 b. 19. 20. 24 a. b. 26 d. 27 b. 34. V, 5 b. 6. 8 a. b. c. 9 k. n.

*) वायुरनिलम् अथेदमिति द्वे यजुषी । अथ या प्रथमा प्राजापत्या गायत्री द्वितीया यजु-
र्बृहती । कण्वेभाष्ये एकैव तदा ऋगायत्री । ओमित्येकाक्षरस्य ब्रह्मा ऋषिः देवी गायत्री
कन्दः । - - । क्रतो स्मर इत्यासां देवी बृहती । Halākhya.

17 b. c. 18 b. 19 b. 23 f. g. h. 25 b. c. e. 27 a. 28 a. 33 f. 34 b. 40. 42 a. 43 a. VI, 2 a. d. 3 b. 7 b. 9 c. 10 c. 13. 15 f. 16 c. 20 a. 22 d. 30 b. c. 31. 35. VII, 2 b. c. d. 3 a. c. 6 a. 7 b. 8 b. 20. 21 a. 22 a. 23 e. f. 25 a. 28 d. 29 b. 36 d. 47 b. c. d. VIII, 2 b. 3 b. 4 b. 5 a. 7. 8 a. 10 a. 12. 22 a. b. 37 b. 38 d. 39 d. 40 d. 47 b. c. 48. 49 a. 53 b. 60. IX, 2 g. 4 d. e. 6 b. 10 a. d. 22 d. 31 a. c. 32 a. b. 33 b. 34 b. e. 35 e. f. 36 c. X, 4 u. 6 c. 10 b. 12. 13. 14 a. 16 b. 17. 20 b. 24 b. 25 c. 26 c. 30. XI, 8 a. 9 b. 10. 11 b. 15 b. 28 b. 58 a. b. d. 60 b. d. 65 b. c. d. XII, 5. XIII, 13 b. 19. 24 c. 25. 47 b. 48 b. 49 b. c. 50 b. c. 51 b. c. XIV, 1 b. 7 a. d. e. 12. 14. 15. 16. 26 a. b. 27. 28 b. 30 a. b. c. 31 a. b. c. XV, 10-19. 57. 64. XVI, 17-46. 64-66. XVII, 1 a. 2. 86. XVIII, 1-29. 38-43. 45 a. 67 a. XIX, 8 b. XX, 10. 12. 17. 18 b. 19 b. 23 a. b. d. XXI, 29-61. XXII, 3. 4 b. 7. 8. 19 a. 20. 22-34. XXIII, 2 a. c. 4 a. c. 8 d (wanted with Halākhya). 17. 19. 20. 64. XXIV, 1-40. XXV, 1-9. XXVI, 1 c. e. 2 a. XXVII, 45. XXVIII, 1-46 (Mahīdhara specifies the single atichandāṇṣi). XXIX, 58-60. XXX, 5-22. XXXV, 1 b. 12. 21 b. XXXVI, 1. 17. 18. 19. 23. XXXVII, 3 a. 4 a. 6. 8. 12 a. c. d. e. 15 b. 18 a. 21 a. b. XXXVIII, 14 g. 16 c. d. 18 b. 23. 25. 28 b. XXXIX, 5. 6. 8-11.

Mahīdhara specifies several times measures under the name of ārshī, so:

ārshī gāyatrī XII, 73. XXIII, 64.

ārshī ushṇih XII, 59.

ārshī anushṭubh XIII, 19.

ārshī bṛihatī XI, 20. XIII, 39.

ārshī paṇkti XII, 60. XXXVII, 4 a + b.

ārshī trishṭubh XVII, 1. XXI, 48. XXVIII, 1. 4. 6. 21. 22. 35. 36.

5. The pratikāni (beginning words) of the single kaṇḍikās in the
Mādhyandiniyā Vājasaneyi-Saṃhitā.

- añṣur añṣush ṣe deva somā V, 7.
añṣunā te añṣuḥ pricyatām XX, 27.
añṣuḥ ca me raṇmīḥ ca XVIII, 19.
akran karma karmakṛitas III, 47.
akrandad agni XII, 6. 21. 33.
axann amīmadanta hy III, 51.
axarājāya kitavam XXX, 18.
agna āyūñshi pavase XIX, 38. XXXV, 16.
agnaye kavyavāhanāya svāhā II, 29.
agna indra varuṇa mitra XXXIII, 48.
agnaye kuṣarūn XXIV, 23.
agnaye gāyatrāya trivṛite XXIX, 60.
agnaye grihapataye svāhā X, 23.
agnaye tvā mahyam VII, 47.
agnaye 'nikavate prathamajān XXIV, 16.
agnaye 'nikavate rohitāñjir XXIX, 59.
agnaye pīvānam XXX, 21.
agnaye svāhā somāya svāhā XXII, 6.
agnaye svāhā somāya svāhendrāya XXII, 27.
agnāṣi patnīvant VIII, 10.
agnāv agniḥ carati pravishṭas V, 4.
agnim tanu manye yo vasur XV, 41.
agnim dūtām puro dadhe XXII, 17.
agnim yunajmi çavasā XVIII, 51.
agnim stomena bodhaya XXII, 15.
agnim hridayenā XXXIX, 8.
agnim hotāram manye dāsvantam XV, 47.
agniḥ paçur āsit tenā 'yajanta XXIII, 17.
agniḥ prithur dharmaṇas patir X, 29.
agniḥ priyeshu XII, 117.
agnim adya hotāram XXI, 59. XXVIII, 23. 46.
agnir asmi janmanā XVIII, 66.
agnir ṛishiḥ pavamānaḥ XXVI, 9.
agnir ekāxareṇa IX, 31.
agnir jyotir jyotir agniḥ svāhā III, 9.
agnir jyotishā jyotishmān XIII, 40.
aguir devatā vāto devatā XIV, 20.
agnir mūrdhā divaḥ kakut III, 12. XIII, 14. XV, 20.
agnir vṛitrāṇi XXXIII, 9.
agniḥ ca prithivī ca saṃnate XXVI, 1.
agniḥ ca ma āpaç ca XVIII, 14.
agniḥ ca ma indraç ca XVIII, 16.
agniḥ ca me gharmaç ca XVIII, 22.
agnishvāttāḥ pitara eha XIX, 59.
agnishvāttān ṛitumato XIX, 61.
agnis tigmena çocishā XVII, 16.
agnishomayor ujjitim anūjjesham II, 15.
agne achāvadeha naḥ IX, 28.
agne aṅgiraḥ çatam XII, 8.
agne grihapate sugrihapatis II, 27.
agne jātān praṇudā naḥ sapatnān XV, 1.
agne tam adyā 'çvaṇ na stomaiḥ XV, 44. XVII, 77.
agne tava çravo vayo XII, 106.
agne tvaṇ no antama uta III, 25. XV, 48. XXV, 47.
agne tvaṇ puriṣhyo XII, 59.
agne tvaṇ su jāgṛihi IV, 14.
agne 'dabdhāyo 'çītama II, 20.
agne divo arṇam XII, 49.
agne naya supathā V, 36. VII, 43. XL, 16.
agne patnīr ihāvaha XXVI, 20.
agne pavasva svapā asme VIII, 38.
agne pāvaka rocishā XVII, 8.
agne prehi prathamō XVII, 69.
agne brahma grihṇishvā I, 18.
agne 'bhyaṁvartin XII, 7.

agne yat te divi varcaḥ XII, 48.
 agne yat te çukram XII, 104.
 agne yuxvâ hi ye tava XIII, 36.
 agner anîkam VIII, 24.
 agner janitram asi V, 2.
 agner vo 'pannagrîhasya VI, 24.
 agne vâjajid vâjam II, 7.
 agne vâjasya gomatas XV, 35.
 agne vér hotram II, 9.
 agne vratapate vratam carishyâmi I, 5.
 agne vratapate vratam acârisham II, 28.
 agne vratapâs tve V, 6. 40.
 agne çardha mahate saubhagâya XXXIII, 12.
 agne sahasva pritanâ IX, 37.
 agne sahasrâxa çatamûrdhañ XVII, 71.
 agnes tanûr asi I, 15. V, 1.
 agne svâhâ kṛiṇuhi XXVII, 22.
 agneḥ paxatir vâyor nipaxatir XIV, 4.
 agre bṛihann ushasâm XII, 13.
 agreṇîr asi svâveças VI, 2.
 aṅgâny âtman bhishajā XIX, 93.
 aṅgirasô naḥ pitaro XIX, 50.
 acikradad vṛishâ XXXVIII, 22.
 achâ 'yam eti çavasâ XXVII, 14.
 achinnasya te deva VII, 14.
 ajasram indum XIII, 43.
 ajâ 're piçamgilâ XXIII, 56.
 ajîjano hi pavamâna sūryam XXII, 18.
 ajo hy agner ajanishṭa XIII, 51.
 ati niho ati sridho XXVII, 6.
 ati viçvâḥ pratishṭhâs XII, 84.
 atyanyâñ 2|| agâm V, 42.
 atra pitaro mâdayadhvam II, 31.
 atrâ te rūpam ultamam XXIX, 18.
 athaitân ashṭau virûpân XXX, 22.
 adabdhēbhiḥ savitaḥ pâyubhish ṭvañ
 XXXIII, 69. 84.
 aditir dyaur aditir XXV, 23.

aditish ṭvâ devî XI, 61.
 adityâs tvag asy IV, 30.
 adityâs tvâ prishṭhe XIV, 5.
 adityâs tvâ mûrdhann IV, 22.
 adityai rasnâ 'si I, 30.
 adityai râsnâsindrânyâ ushṇishah
 XXXVIII, 3.
 adityai râsnâ 'sy XI, 59.
 adityai vyundanam asi II, 2.
 adṛiçram asya ketavo VIII, 40.
 adbhyaḥ xîraṇ vyapibat XIX, 73.
 adbhyaḥ sambhṛitaḥ XXXI, 17.
 adbhyaḥ svâhâ vârbhyaḥ svâhâ XXII, 25.
 adyâ devâ uditâ sūryasya XXXIII, 42.
 adhâ yathâ naḥ pitaraḥ XIX, 69.
 adhâ hy agne krator bhadrasya XV, 45.
 adhi na indraishâm XXXIII, 47.
 adhipatny asi bṛihatî dig XV, 14.
 adhyavocad adhivaktâ XVI, 5.
 adhvaryo adribhiḥ XX, 31.
 anaḍvân vayaḥ paṇktiç chandaḥ XIV, 10.
 anaḍvâham anvârabhâmahe XXXV, 13:
 anâdhṛishṭâ purastâd XXXVII, 12.
 anâdhṛishyo jâtavedâs XXVII, 7.
 anu te çushmanṇ turayantam XXXIII, 67.
 anuttam â te maghavan XXXIII, 79.
 anu tvâ mâtâ manyatâm IV, 20.
 anu tvâ ratho anu maryl arvan XXIX, 19.
 anu no 'dyâ 'numatir XXXIV, 9.
 anu vîrair anu pushyâsma XXVI, 19.
 aneçad ekaṇ manaso XL, 4.
 antar agne rucâ tvam XII, 16.
 antarâ mitrâvaruṇâ caranti XXIX, 6.
 antaç carati rocanâ III, 7.
 antas te dyâvâprithivî VII, 5.
 andhaṇ tamaḥ praviçanti XL, 9. 12.

andha sthā'ndho vo bhaxiya III, 20.
 annapate 'nnasya XI, 83.
 annāt parisruto rasam XIX, 75.
 anyad evāhuḥ sambhavād XL, 10.
 anyad evāhur vidyāyās XL, 13.
 anyavāpo 'rdhamāsānām XXIV, 37.
 anyā vo anyām XII, 88.
 anv agnir ushasām XI, 17.
 anv id anumate tvam XXXIV, 8.
 apaçyaṃ gopām XXXVII, 17.
 apāṃ gambhant XIII, 30.
 apāṃ tvemant XIII, 53.
 apāṃ prishḥam asi XI, 29. XIII, 2.
 apāṃ perur asy VI, 10.
 apāṃ phenena namuceḥ XIX, 7.
 apāṃ rasam IX, 3.
 apā 'gham apa kilvisham XXXV, 11.
 apātām açvinā gharmaṃ XXXVIII, 13.
 apādhamad abhiçastir XXXIII, 95.
 apām idaṃ nyayanam XVII, 7.
 apā'raruṃ pṛithivyai I, 26.
 api teshu trishu padeshv asmi XXIII, 50.
 apeta vīta vi ca sarpatā XII, 45.
 apeto yantu paṇayo XXXV, 1.
 apo adyā 'nvacārisham XX, 22.
 apo devā madhumatir X, 1.
 apo devir upasṛija XI, 38.
 apnasvatīm açvinā XXXIV, 29.
 apsv agne sadhish ṭava XII, 36.
 apsv antar amṛitam IX, 6.
 abodhy agniḥ samidhā janānām XV, 24.
 abhi gotrāṇi sahasā XVII, 39.
 abhi tyaṃ devaṃ savitāram IV, 25.
 abhi tvā çūra ṇonumo XXVII, 35.
 abhidhā asi bhuvanam asi XXII, 3.
 abhipravanta samaneva XVII, 96.
 abhibhūr asy X, 28.
 abhi yajnaṃ gr̥ṇibi no XXVI, 21.
 abhimaṃ mahimā divam XXXVIII, 17.

abhi shu ṇaḥ sakhinām XXVII, 41.
 XXXVI, 6.
 abhyarshata sushrutim XVII, 98.
 abhyādadhāmi samidham XX, 24.
 abhyāvartasva pṛithivi XII, 103.
 abhrir asi nāry asi XI, 10.
 amishāṃ cittaṃ XVII, 44.
 amutrabhūyād adha XXVII, 9.
 ameva naḥ suhavā ā hi XXVI, 24.
 ayam agniḥ puriṣhyo III, 40.
 ayam agniḥ sahasriṇo XV, 21.
 ayam agnir gr̥ihapatir III, 39.
 ayam agnir vīratamo XV, 52.
 ayam iha prathamō III, 15. XV, 26.
 XXXIII, 6.
 ayam uttarāt saṃyadvasus XV, 18.
 ayam upary arvāgvasus XV, 19.
 ayaṃ te yonir ṛitviyo III, 14. XII, 52.
 XV, 56.
 ayaṃ daxiṇā viçvakarmā tasya mano
 XIII, 55.
 ayaṃ daxiṇā viçvakarmā tasya rathasva-
 naç ca XV, 16.
 ayaṃ no agnir varivas V, 37. VII, 44.
 ayaṃ paçcād viçvavyacās tasya caxur
 XIII, 56.
 ayaṃ paçcād viçvavyacās tasya ratha-
 protaç ca XV, 17.
 ayaṃ puro bhuvās XIII, 54.
 ayaṃ puro harikeçaḥ sūryaraçmis XV,
 15.
 ayaṃ vāṃ mitrāvaruṇā VII, 9.
 ayaṃ venaç VII, 16.
 ayaṃ sahasram ṛishibhiḥ XXXIII, 83.
 ayaṃ so agnir yasmint XII, 47.
 artheta stha X, 3.
 ardharicair ukthānāṃ XIX, 25.
 ardhamāsāḥ parūṛshi te XXIII, 41.
 armebhyo hastipam XXX, 11.

aryamaṇaṇṇ bṛihaspatim IX, 27.
 arvāñco adyā bhavatā yajatrā ā vo
 XXXIII, 51.
 avatatyā dhanush tvaṇṇ XVI, 13.
 avapatanṭir avadan XII, 91.
 avabhṛitha nicumpuṇa III, 48. VIII, 27.
 ava rudram adīmahy III, 58.
 avasṛishṭā parāpata XVII, 45.
 avir na mesho nasi XIX, 90.
 aveshṭā dandaçûkāḥ X, 10.
 avocāma kavaye medhyāya XV, 25.
 açmann ūrjam parvate XVII, 1.
 açmanvatī rīyate XXXV, 10.
 açmā ca me mṛittikā ca XVIII, 13.
 açyāma tam kāmam XVIII, 74.
 açvatīhe vo nishadanam XII, 79. XXXV,
 4.
 açvas tūparo XXIV, 1.
 açvasya tvā vṛishṇaḥ çaknā XXXVII, 9.
 açvāvatīṇṇ somāvatim XII, 81.
 açvāvatīr gomatīr XXXIV, 40.
 açvinakṛitasya te XX, 35.
 açvinā gobhir indriyam XX, 73.
 açvinā gharman pātāṇṇ XXXVIII, 12.
 açvinā tejasā caxuḥ XX, 80.
 açvinā namuceḥ sutam XX, 59.
 açvinā pibatam madha XX, 90.
 açvinā bhesbajaṇṇ madhu XX, 64.
 açvinā havir indriyam XX, 67.
 açvibhyāṇṇ caxur amṛitam XIX, 89.
 açvibhyām pacyasva X, 31.
 açvibhyāṇṇ pinvasva XXXVIII, 4.
 açvibhyām prātaḥsavanam XIX, 26.
 açvo ghṛitena tmanyā XXIX, 10.
 ashāḍham yutsu pritanām XXXIII, 20.
 ashāḍhā 'si sahamānā XIII, 26.
 ashṭau vyakhyat kakubhaḥ XXXIV, 24.
 asanḥkhyātā sabasrāṇi XVI, 54.
 asave svāhā vasave svāhā XXII, 30.

asi yamo asy ādityo XXIX, 14.
 asunvantam ayajamānam XII, 62.
 asuryā nāma te lokās XL, 3.
 asau yas tāmro aruṇas XVI, 6.
 asau yā senā XVII, 47.
 asau yo 'vasarpati XVI, 7.
 askannam adya devebhya II, 8.
 astāvy agnir XII, 29.
 asmākam indraḥ XVII, 43.
 asmāt tvam adhi jāto 'si XXXV, 22.
 asmin mahaty arṇave XVI, 55.
 asme rudrā mehanā XXXIII, 50.
 asme vo astv indriyam IX, 22.
 asya pratnām anu dyutam III, 16.
 asyājarāso damāṇṇ XXXIII, 1.
 asyed indro vāvṛidhe vṛishṇyaṇṇ
 XXXIII, 97.
 abaḥ ketunā jushatām XXXVII, 21.
 abar abar aprayāvam XI, 75.
 ahāni çam bhavantu naḥ XXXVI, 11.
 ahāvy agne havir-āsye te XX, 79.
 ahir iva bhogaiḥ XXIX, 51.
 ahne pārāvatān XXIV, 25.
 ahrutam asi I, 9.
 ākūtim agnim XI, 66.
 ākūtyai prayuje 'gnaye svāhā IV, 7.
 ā kṛishṇena rajasā XXXIII, 43. XXXIV,
 31.
 ākrandaya balam ojo XXIX, 56.
 ākramya vājin pṛithivīm XI, 19.
 āgātya vājy adhvānaṇṇ XI, 18.
 ā'ganma viçvavedasam III, 38.
 āgneyaḥ kṛishṇagrivaḥ sārāsvatī meshi
 XXIX, 58.
 āgrayaṇaḥ ca me vaiçvadevaç XVIII, 20.
 ā ghā ye agnim indhate VII, 32.
 ācyā jānu daxiṇato XIX, 62.
 āchac chandaḥ prachac chandaḥ XV, 5.
 ājaṇghanti sānv eshām XXIX, 50.

ājighra kalaçam VIII, 42.
 ājuhvánā id̐yo vandyāç cá XXIX, 28.
 ājuhvánāḥ supratīkaḥ XVII, 73.
 ājuhvánā sarasvatī XX, 58.
 ā tam bhaja sauçravaseshv XII, 27.
 ā tat ta indrá "yavaḥ panantā XXXIII, 28.
 ātithyarūpam māsaram XIX, 14.
 ātishḥantam pari viçve XXXIII, 22.
 ātishḥa vṛitrahān ratham VIII, 33.
 ā tū na indra vṛitrahān XXXIII, 65.
 ā te vatso XII, 115.
 ātmane me varcodā VII, 28.
 ātmann upasṭhe na vṛikasya XIX, 92.
 ātmānam te manasā "rād XXIX, 17.
 ā tvā jigharmi XI, 23.
 ā tvā 'hārsham XII, 11.
 ādityam garbham XIII, 41.
 ādityair no bhāratī XXIX, 8.
 ādhatta pitaro garbham II, 33.
 ā na id̐bbhir vidathe XXXIII, 34. 47.
 ā na indro dūrād ā na āsād XX, 48.
 ā na indro haribhir yātva achā XX, 49.
 ā na etu manaḥ punaḥ III, 54.
 ā nāsatyā tribhir XXXIV, 47.
 ā no niyudbbhiḥ çatinibhir XXVII, 28.
 ā no bhadrāḥ kratavo XXV, 14.
 ā no mitrāvaruṇā XXI, 8.
 ā no yajnam divispriçam XXXIII, 85.
 ā no yajnam bhāratī XXIX, 33.
 āntrāṇi sthālir madhu XIX, 86.
 āpataye tvā paripataye V, 5.
 āpaye svahā IX, 20.
 ā pavasva hiraṇyavad VIII, 63.
 āpaç cit pipyu staryo no XXXIII, 18.
 āpo asmān mātaraḥ IV, 2.
 āpo devīḥ pratigribhṇīta XII, 35.
 āpo ha yad bṛihatir XXVII, 25. XXXII, 7.

āpo hi shḥā mayobhuvas XI, 50.
 XXXVI, 14.
 āpyāyasva madintama XII, 114.
 āpyāyasva sam etu te XII, 112.
 ā brahman brāhmaṇo brahmavarcasī
 XXII, 22.
 ā mandrair-indra haribhiḥ XX, 53.
 ā mā vājasya prasavo IX, 19.
 ā 'mūr aja XXIX, 57.
 ā'yam gauḥ priçnir III, 6.
 ā yad ishe nṛipatim XXXIII, 11.
 āyantu naḥ pitaraḥ somyāso XIX, 58.
 āyātam upabhūshatam XXXIII, 88.
 āyātva indro 'vasa upa na iha XX, 47.
 āyāsāya svahā XXXIX, 11.
 āyur me pābi XIV, 17.
 āyur yajnena kalpatām IX, 21. XVIII, 29. XXII, 33.
 āyushmān agne havishā XXXV, 17.
 āyushyam varcasyam XXXIV, 50.
 āyosh tvā sadane sādāyāmy XV, 63.
 ā rātri pārthivam rajaḥ XXXIV, 32.
 ā rodasī aprīṇad XXXIII, 75.
 ā vāco madhyam aruhad XV, 51.
 ā vāyo bhūsha VII, 7.
 āvir maryāḥ X, 9.
 ā viçvataḥ pratyāñcam XI, 24.
 ā vo devāsa imāhe IV, 5.
 āçuḥ çicāno XVII, 33.
 āçus triṇṇid bhāntaḥ pañcadaço XIV, 23.
 āçrāvayeti stotriyāḥ XIX, 24.
 āsandī rūpam rājāsandyai XIX, 16.
 āsīnāso aruṇinām XIX, 63.
 ā sute siñcata çriyam XXXIII, 21.
 ā sushvayantī yajate XXIX, 31.
 ā 'ham pitṛint XIX, 56.
 ichanti tvā somyāsaḥ XXXIV, 18.
 id̐a ehy adita ehi III, 27. XXXVIII, 2.
 id̐abbhir agnir id̐yaḥ XXI, 14.

idābhir bhaxān āpnoti XIX, 29.
 idām agne purudaṅsaṁ XII, 51.
 idāyās tvā pade vayam XXXIV, 15.
 idē rante havye VIII, 43.
 idam āpaḥ pravahatā VI, 17.
 idam uttarāt svas XIII, 57.
 idam pitṛibhyo namo 'stv adya XIX, 68.
 idam me brahma ca XXXII, 16.
 idam vishṇur vicakrame V, 15.
 idam haviḥ prajananam me astu ^{IX} XVII, 48.
 indur daxaḥ cyenas XVIII, 53.
 indra āsām netā XVII, 40.
 indram duraḥ kavashyo XX, 40.
 indram daivīr viço maruto XVII, 86.
 indram viçvā avivṛidhant XII, 56. XV, 61. XVII, 61.
 indraḥ sutrāmā svavāṅ XX, 51.
 indraḥ sutrāmā hridayena XIX, 85.
 indra gomann ihāyāhi XXVI, 4.
 indraghoshas tvā vasubhiḥ V, 11.
 indra marutva iha pāhi VII, 35.
 indram id dharī vabato VIII, 35.
 indravāyū ime sutā VII, 8. XXXIII, 56.
 indravāyū bṛihaspatim XXXIII, 45.
 indravāyū susaṁdriçā XXXIII, 86.
 indraç ca marutaç ca VIII, 55.
 indraç ca samrāç VIII, 37.
 indrasya kroḍo XXV, 8.
 indrasya rūpam ṛishabho XIX, 91.
 indrasya vajro marutām XXIX, 54.
 indrasya vajro 'si IX, 5. X, 21.
 indrasya vṛishṇo XVII, 41.
 indrasya syūr asī V, 30.
 indrasyauja stha XXXVII, 6.
 indrāgni apād iyam XXXIII, 93.
 indrāgni avyathamānām XIV, 11.
 indrāgni āgataṁ sutam VII, 31.
 indrāgni mitravaruṇā XXXIII, 49.

indrāgnyoḥ paxatiḥ XXV, 5.
 indrāya tvā vasumate VI, 32. XXXVIII, 8.
 indrā yāhi citrabhāno XX, 87.
 indrāyāhi tūtujāna XX, 89.
 indrāyāhi dhiyeshito XX, 88.
 indrā'yāhi vṛitrahan pibā XXVI, 5.
 indrāyendur sarasvatī XX, 57.
 indremam pratarām XVII, 51.
 indrehi matsy andhaso XXXIII, 25.
 indro viçvasya rājati XXXVI, 8.
 indro vṛitram avṛiuchardhanītiḥ XXXIII, 26.
 indhānās tvā çataṁ himās III, 18.
 iyam tu yajniyā tanūr IV, 13.
 iyam vediḥ paro antaḥ pṛithivyāḥ XXIII, 62.
 iyaty agra āsīn makhasya XXXVII, 5.
 iyad asy āyur X, 25.
 iyam upari matis XIII, 58.
 irajyann agne XII, 109.
 irāvati dhenumatī V, 16.
 imam jīvebhyaḥ paridhiṁ XXXV, 15.
 imam devā asapatnam IX, 40. X, 18.
 imam no deva savitar XI, 8.
 imam mā hiṅsīr ekaçapham XIII, 48.
 imam mā hiṅsīr dvipādām XIII, 47.
 imam me varuṇa XXI, 1.
 imam sāhasraṁ çatadhāram XIII, 49.
 imam stanam ūrjasvantam XVII, 87.
 imam ūrṇāyum XIII, 50.
 imā u tvā purūvaso XXXIII, 81.
 imam te dhiyam prabhare. maho XXXIII, 29.
 imā gira ādityebhyo ghṛitasnūḥ XXXIV, 54.
 imā te vājinn avamārjanāni XXIX, 16.
 imā nu kam bhuvanā XXV, 46.
 imām agrībhan raçanām XXII, 2.

imā me agna ishtakā dhenavaḥ XVII, 2.
 imā rudrāya tavase XVI, 48.
 imau te paxāv aṣarau XVIII, 52.
 ishām ūrjam aham ita ādam XII, 105.
 ishaḥ corjaḥ ca XIV, 16.
 ishiro viṣvavyacās XVIII, 41.
 ishe tvorje tvā I, 1.
 ishe pinvasvorje pinvasva XXXVIII, 14.
 ishe rāye ramasva XIII, 35.
 ishkartāram adhvarasya XII, 110.
 ishkṛitir nāma vo mātā XII, 83.
 ishṭo agnir ābutaḥ XVIII, 57.
 ishṭo yajno bhrigubhir XVIII, 56.
 iha ratir iha ramadbhvam VIII, 51.
 ihaivāgne adhi XXVII, 4.
 iḍito devair harivāñ XX, 38.
 iḍrixāsa etāḍrixāsa ū shu ṇaḥ XVII, 84.
 iḍriṅg cā'nyāḍriṅg ca XVII, 81.
 iḍyāc cāsi vandyāc ca vājinn XXIX, 3.
 irmāntāsaḥ silikamadhyamāsaḥ XXIX, 21.
 iṣānāya parasvatas XXIV, 28.
 iṣā vāsyam XL, 1.
 uchushmā oshadhinām XII, 82.
 uta no 'hir budhnyaḥ XXXIV, 53.
 uta smā 'sya dravatas IX, 15.
 utedānim bhagavantaḥ XXXIV, 37.
 utkrāma mahate saubhagāya XI, 21.
 uttamāyām ava bharā XXXIV, 14.
 uttishṭhann ojasā saha VIII, 39.
 uttishṭha brahmaṇaspate XXXIV, 56.
 utthāya bṛihati XI, 64.
 utsakthyā ava gudam dehi XXIII, 21.
 utsādebhyaḥ kubjam XXX, 10.
 uktāḥ saṃcarā etā aindrāgnāḥ XXIV, 15. 17.
 uktāḥ saṃcarāḥ etāḥ cunāsiriyāḥ XXIV, 19.
 ukthebhir vṛitrahantamā XXXIII, 76.

ukḥām kṛiṇotu śaktyā XI, 57.
 uxā samudro aruṇaḥ XVII, 60.
 ugraṃ lohiteṇa XXXIX, 9.
 ugraḥ ca bhimaḥ ca (XVII, 86).
 XXXIX, 7.
 ugras tveshanṛimṇaḥ XXXIII, 80.
 ugrā vighaninā mṛidhas XXXIII, 61.
 uccā te jātam andhaso XXVI, 16.
 ud akramīd draviṇodās XI, 22.
 ud agne tishṭha praty ā tanushva XIII, 12.
 udicim ārohā X, 13.
 udīratām avara ut XIX, 49.
 ud u tishṭha XI, 41.
 ud uttamam varuṇasya XII, 12.
 ud ū tyam jātavedasam VII, 41. VIII, 41. XXXIII, 31.
 ud u tvā viṣve devā agne XII, 31. XVII, 53.
 ud enam uttarām XVII, 50.
 ud eshām bāhū XI, 82.
 udgrābham ca nigrābham ca XVII, 64.
 ud divam stabhānā V, 27.
 uddharshaya maghavann XVII, 42.
 udbudhyasvāgne pratijāgrihi XV, 54. XVIII, 61.
 ud vayam tamasas pari XX, 21. XXVII, 10. XXXV, 14. XXXVIII, 24.
 unnata rishabho vāmanas XXIV, 7.
 upa jmann upa vetase XVII, 6.
 upa tvā 'gne havishmatir III, 4.
 upa naḥ sūnavo girāḥ XXXIII, 77.
 upaprayanto adhvaram III, 11.
 upa prāgāchasanam vājy XXIX, 23.
 upa prāgāt paramam yat sadhastham XXIX, 24.
 upa prāgāt suman me 'dhāyi XXV, 30.
 upayāmagrihito 'si dhruvo 'si VII, 25.
 upay. 'si prajāpataye XXIII, 2. 4.

upay.'si bṛihaspatisutasya VIII, 9.
 upay.'si madhave tvop. VII, 30.
 upay.'si sāvistro 'si VIII, 7.
 upay.'si suçarmā 'si VIII, 8.
 upay.'si harir asi VIII, 11.
 upay.'sindrāya tvā VII, 22.
 upay.'sy agnaye tvā VIII, 47.
 upay.'sy antar VII, 4.
 upay.'sy açvibhyām tvā XX, 33.
 upay.'sy āgrayaṇo 'si VII, 20.
 upay.'sy ādityebhyas tvā VIII, 1.
 upay.'sy āçvinaṃ tejaḥ XIX, 8.
 upaçvāsaya pṛithivim XXIX, 55.
 upahūtā iha gāvas III, 43.
 upahūtāḥ pitaraḥ somyāso XIX, 57.
 upahūto dyaush pitopa II, 11.
 upahvare giriṇām XXVI, 15.
 upāvasṛija tmanyā XXIX, 35.
 upāvīr asy upa VI, 7.
 upāsmāi gāyatā naras XXXIII, 62.
 ubhā pibatam açvinobhā XXXIV, 28.
 ubhābhyāṃ deva savitaḥ XIX, 43.
 ubhā vām indrāgni ābuvadhyai III, 13.
 ubhe suçandra śarpisho XV, 43.
 uçantas tvā nidhīmahy XIX, 70.
 uru viśhṇo vikramasvoru V, 38. 41.
 uçik tvam deva somā VIII, 50.
 uçik pāvako XII, 24.
 uçig asi kavir V, 32.
 ushas tac citram ābharā XXXIV, 33.
 ushāsānaktam açvinā XX, 61.
 ushāsānaktā bṛihatī XX, 41.
 ushe yahvī supeçasā XXI, 17.
 usrāv etaṃ dhūrshāhau IV, 33.
 ūrk ca me sūnṛitā ca XVIII, 9.
 ūrg asy āṅgirasy IV, 10.
 ūrjaṃ vahantīr II, 34.
 ūrjo napāj XII, 108.
 ūrjo napātāṃ sa hinā 'yam XXVII, 44.

ūrdhva ū shu ṇa ūtaye XI, 42.
 ūrdhvam enam uchrayatāt XXIII, 27.
 ūrdhvām enām uchṛāpaya XXIII, 26.
 ūrdhvā asya samidho bhavanty XXVII,
 11.
 ūrdhvām āroha X, 14.
 ūrdhvo bhava prati XIII, 13.
 ūksāmayoḥ çilpe IV, 9.
 ūicaṃ vācam prapadye XXXVI, 1.
 ūice tvā ruce tvā XIII, 39.
 ūico nāmā 'smi yajūṣhi XVIII, 67.
 ūijave tvā sādhave tvā XXXVII, 10.
 ūijite parivṛiṅgdhi no XXIX, 49.
 ūitaṃ ca me 'mṛitaṃ ca XVIII, 6.
 ūitaṃ satyam XI, 47.
 ūitajic ca satyajic ca XVII, 83.
 ūitaye stenahṛidayam XXX, 13.
 ūitavas ta ūituthā parva XXIII, 40.
 ūitavas te yajnaṃ vitanvantu XXVI, 14.
 ūitava stha ūitāvridhas XVII, 3.
 ūitaç ca satyaç ca XVII, 82.
 ūitāvānaṃ mahisham XII, 111.
 ūitāvānaṃ vaiçvānaram XXVI, 6.
 ūitāshād ūitadhāmā XVIII, 38.
 ūituthendro vanaspatiḥ XX, 65.
 ūidhag itthā sa martyaḥ XXXIII, 87.
 ekayā ca daçabhiç ca svabhūte XXVII,
 33.
 ekayā 'stuvata prajā adhiyanta XIV, 28.
 ekas tvashṭur açvasyā viçastā XXV, 42.
 ekasmai svāhā XXII, 34.
 ekā ca me tisraç ca XVIII, 24.
 ejatu daçamāsyō VIII, 28.
 eṇy abno maṇḍūko XXIV, 36.
 etaṃ jânātha parame XVIII, 60.
 etaṃ te deva savitar II, 12.
 etaṃ sadbastha pari te XVIII, 59.
 etat te rudrā 'vasam III, 61.
 etā arshanti hṛidyāt XVII, 93.

- etā u vaḥ subhagā viçvarúpās XXIX, 5.
etā aindrāgnā dvirúpā XXIV, 8.
etāvad rūpaṃ yajnasya XIX, 31.
etāvān asya mahimā XXXI, 3.
edam aganma devayajanam IV, 1.
edho 'sy edhishīmahi (XIX, 9). XX, 23.
XXXVIII, 25.
enā viçvāny aya ā XXVI, 18.
enā vo agniṃ namasorjo XV, 32.
ebhir no arkair bhavā no arvāṅg XV, 46.
evaç chando varivaç chandaç XV, 4.
eved indraṃ vṛishañam XX, 54.
esha chāgaḥ puro açvena XXV, 26.
esha te gāyatro bhāgas IV, 24.
esha te nirṛite bhāgas IX, 35.
esha te rudra bhāgaḥ III, 57.
esha va stomo maruta iyaṃ gir XXXIV, 48.
esha sya vāji IX, 14.
eshā te agne samit II, 14.
eshā te çukra tanūr IV, 17.
eshā vaḥ sā satyā saṃvāg IX, 12.
esho ha devaḥ pradiço 'nu sarvāḥ
XXXII, 4.
ehy ū shu bravāṇi te XXVI, 13.
aindraḥ prāṇo VI, 20.
ojaç ca me sahaç ca XVIII, 3.
omāsaç carshapīdhyito VII, 33.
oshadhayaḥ pratigribhṇāta XI, 48.
oshadbayaḥ samavadanta XII, 96.
oshadhīḥ pratimodadhvam XII, 77.
oshadhīr iti mātaraḥ XII, 78.
kaḥ svid ekāki carati XXIII, 9. 45.
kakubhaṃ rūpam VIII, 49.
katy asya vishṭhāḥ katy XXIII, 57.
kadā cana prayuchasy VIII, 3.
kadā cana starīr asi III, 34. VIII, 2.
kanyā iva vahatum etavā u XVII, 97.
kāyā tvam na ūtyā XXXVI, 7.
kāyā naç citra ābhavad XXVII, 39.
XXXVI, 4.
kalpantāṃ te diças tubhyam XXXV, 9.
kavashyo na vyacasvatīr XX, 60. (differing from) XXI, 34.
kas tvāchyati XXIII, 39.
kas tvā yunakti I, 6.
kas tvā vimuñcati II, 23.
kas tvā satyo madānām XXVII, 40.
XXXVI, 5.
kā im are piçamgilā XXIII, 55.
kāṇḍāt kāṇḍāt prarohantī XIII, 20.
kāmaṃ kāmadughe XII, 72.
kāya svāhā kasmai svāhā XXII, 20.
kārshir asi VI, 28.
kāvyayor ājāneshu XXXIII, 72.
kā svid āsit pūrvacittiḥ XXIII, 11. 53.
kiṃ svid sūryasamaṃ jyotiḥ XXIII, 47.
kiṃ svid āsid adhishṭhānam XVII, 18.
kiṃ svid vanam ka u sa vṛixa āsa XVII, 20.
kukkuḥo 'si madhujihvaḥ I, 16.
kutas tvam indra mābinaḥ XXXIII, 27.
kumbho vanishṭhur XIX, 87.
kurvann eveha karmāṇi XL, 2.
kulāyini ghṛitavatī XIV, 2.
kuvid 'aṅga yavamanto X, 32. XIX, 6.
XXIII, 38.
kṛiṇushva pājaḥ prasitim XIII, 9.
kṛishṇagrivā āgneyāḥ XXIV, 6. 9. 14.
kṛishṇā bhaumās XXIV, 10.
kṛishṇo 'sy ākhareshṭho II, 1.
ketuṃ kṛiṇvann aketave XXIX, 37.
keshv antaḥ purusha āviveça XXIII, 51.
ko asya veda bhuvanasya nābhim XXIII, 59.
ko 'dāt kasmā adāt VII, 48.
ko 'si katamo 'si VII, 29. (differing from) XX, 4.

kramadhvam agninā nākam XVII, 65.
 kravyādam agniṃ prahiṇomi XXXV, 19.
 xatrasya tvā paraspāya XXXVIII, 19.
 xatrasya yonir asi (X, 8). XX, 1.
 xatrasylvam asi X, 8.
 xatreṇāgne svāyuh XXVII, 5.
 xapo rājann uta tmanā XV, 37.
 khaṅgo vaiṣṭradevaḥ XXIV, 40.
 gaṇānām tvā gaṇapatim XXIII, 19.
 gandharvas tvā viṣṭāvasuḥ II, 3.
 garbho asy oshadhīnām XII, 37.
 garbho devānām pitā matīnām XXXVII,
 14.
 gāyatraṃ chando 'si XXXVIII, 6.
 gāyatrī trishṭub jagaty XXIII, 33.
 gāyatrena tvā chandasā parigrīhṇāmi I,
 27.
 gāva upāvatā'vatam XXXIII, 19. 71.
 grīhā mā bibhīta III, 41.
 gotrabhidaṃ govidaṃ XVII, 38.
 gobhir na somam aṣvīnā XX, 66.
 gomad ū shu nāsatyā XX, 81.
 grabhā ūrjāhutayo IX, 4.
 grīshmeṇa ṛitunā XXI, 24.
 gharṃaitat te purīsham XXXVIII, 21.
 ghṛitaṃ ghṛitapāvānaḥ VI, 19.
 ghṛitaṃ mimixe XVII, 88.
 ghṛitavati bhuvanānām XXXIV, 45.
 ghṛitāci stho dhuryau II, 19.
 ghṛitācy asi jubhūr nāmnā II, 6.
 ghṛitena sītā madhunā XII, 70.
 ghṛitenāktau VI, 11.
 ghṛitenāñjant sam patho XXIX, 2.
 caxushaḥ pitā manasā XVII, 25.
 catasraḥ ca me 'shṭau ca XVIII, 25.
 catuḥsraṅktir nābhīr XXXVIII, 20.
 catustriṅṇat tantavo VIII, 61.
 catustriṅṇad vājino XXV, 41.
 catvāri ṣṛiṅgā trayo XVII, 91.

candramā apsv antar XXXIII, 90.
 candramā manaso jātaḥ XXXI, 12.
 cittiṃ juhomi manasā ghṛitena XVII, 78.
 citpatir mā punātu IV, 4.
 citraṃ devānām udagād VII, 42. XIII,
 46.
 cid asi tayā devatayā XII, 53.
 cid asi manā 'si IV, 19.
 codayitrī sūnṛitānām XX, 85.
 janayatyai tvā I, 22.
 janasya gopā ajanishṭha jāgrivir XV, 27.
 janishṭhā ugraḥ sahase XXXIII, 64.
 javo yas te vājīn IX, 9.
 jihvā me bhadram XX, 6.
 jīmūtasyeva bhavati XXIX, 38.
 jushāṇo barhir harivān XX, 39.
 jyaishṭhyaṃ ca ma ādhipatyam XVII, 4.
 jyotir asi viṣvarūpam V, 35.
 taṃ patnībhir anugachema devāḥ XV,
 50.
 taṃ pratnathā VII, 12.
 taṃ tvā yāmi brahmaṇā XVIII, 49.
 XXI, 2.
 taṃ tvā ṣocishṭha dīdivas III, 26.
 taṃ tvā samidbhir III, 3.
 taṃ yajnaṃ barhishi prauxan XXXI, 9.
 taṃ vo dasmam ṛitishaham XXVI, 11.
 tac caxur devahitam XXXVI, 24.
 tato virāḍ ajāyata XXXI, 5.
 tat savitur vareṇyam III, 35. XXII, 9.
 XXX, 2. XXXVI, 3.
 tat sūryasya devatvam XXXIII, 37.
 tad aṣvīnā bhishajā XIX, 82.
 tad asya rūpam amṛitaṃ XIX, 81.
 tad id āsa bhuvaneshu XXXIII, 80.
 tad ejati tan naijati XL, 5.
 tad evāgnis tad ādityas XXXII, 1.
 tad viprāso vipanyavo XXXIV, 44.
 tad vishṇoḥ paramam VI, 5.

tanûnapâchucivratas XXI, 13.
 tanûnapât patha ritasya yânân XXIX,
 26.
 tanûnapâd asuro XXVII, 12.
 tanûpâ agne 'si III, 17.
 tanûpâ bhishajā sute XX, 56.
 tantunâ râyas posheṇa râyas posham
 jinva XV, 7.
 tan nas turipam adbhutam XXVII, 20.
 tan no vâto mayobhu XXV, 17.
 tan mitrasya varuṇasyâ 'bhicaxe
 XXXIII, 38.
 tapaç ca tapasyaç ca XV, 57.
 tapase kaulâlam XXX, 7.
 tapase svâbâ tapyate svâhâ XXXIX, 12.
 taptâyanî me 'si V, 9.
 tam id garbham prathamam XVII, 30.
 tam indram paçavaḥ XX, 69.
 tam içânâṃ jagatas XXV, 18.
 tam u tvâ dadhyaṅg XI, 33.
 tam u tvâ pâthyo vṛishâ XI, 34.
 taraṇir viçvadarçato XXXIII, 36.
 tava bhramâsa âçuyâ XIII, 10.
 tava vâyav ritas pate XXVII, 34.
 tava çariraṃ patayishv XXIX, 22.
 tavâ 'yaṃ somas tvam ehy XXVI, 23.
 tasmâ araṇ gamâma vo XI, 52. XXXVI,
 16.
 tasmâd açvâ ajâyanta XXXI, 8.
 tasmâd yajnât sarvahutaḥ rîcaḥ sâmanî
 XXXI, 7.
 t. y. s. sambhṛitam XXXI, 6.
 tasya vayanî sumatau XX, 52.
 tasyâs te satyasavasaḥ IV, 18.
 tâ asya sùdadohasaḥ XII, 55. XV, 60.
 tâ ubhau caturaḥ padaḥ XXIII, 20.
 tâṃ savitur vareṇyasya XVII, 74.
 tâ na âvoḍham açvinâ XX, 83.
 tâ nâsatyâ supeçasâ XX, 74.

tân pûrvayâ nividâ XXV, 16.
 tâ bhishajā sukarmaṇâ XX, 75.
 tiraçcîno vitato XXXIII, 74.
 tisra iḍâ sarasvatî XXI, 19.
 tistras tredhâ sarasvaty XX, 63.
 tisro devîr barhir edaṃ XXVII, 19.
 tisro devîr havishâ vardhamânâs XX, 43.
 tivrân ghoshân kriṇvate XXIX, 44.
 tubhyaṃ tâ aṅgirastama XII, 116.
 te asya yoshane divye XXVII, 17.
 te âcaranti samaneva yoshâ XXIX, 41.
 te âyajanta draviṇaṃ XVII, 28.
 tejaḥ paçûnâṃ havir XIX, 95.
 tejo'si tejo mayi dhebi XIX, 9.
 tejo'si çukram amṛitam XXII, 1.
 te no arvanto IX, 17.
 te hi putrâso aditeḥ III, 33.
 trayâ devâ ekâdaça XX, 11.
 trâtâram indram avitâram XX, 50.
 triṇçad dhâma virâjati III, 8.
 tridhâ hitam paṇibhir XVII, 92.
 tripâd ûrdhva udait XXXI, 4.
 trivṛid asi trivṛite tvâ XV, 9.
 trîṇi ta âhur divi bandhanâni XXIX, 15.
 trîṇi padâ vicakrame XXXIV, 43.
 trîṇi çatâ trî sahasrâṇy XXXIII, 7.
 trînt samudrânt XIII, 31.
 tryambakaṃ yajâmahe III, 60.
 tryavayo gâyatryai XXIV, 12.
 tryaviç ca me tryavi ca XVIII, 26.
 tryâyushaṃ jamadagneḥ III, 62.
 tvam agna iḍitaḥ kavyavâhanâ XIX, 66.
 tvam agne dyubhis XI, 27.
 tvam agne prathamam aṅgirâs XXXIV, 12.
 tvam agne vratapâ asi IV, 16.
 tvam aṅga praçaṇsissho VI, 37.
 tvam indra pratûrtishv XXX, 66.
 tvam imâ oshadhiḥ XXXIV, 22.
 tvam uttamâ 'sy oshadhe XII, 101.

tvaṃ no agne tava deva XXXIV, 13.
 tvaṃ no agne varuṇasya XXI, 3.
 tvaṃ yavishṭha dācusho XIII, 52.
 XVIII, 77.
 tvaṃ soma pīṭribhiḥ XIX, 54.
 tvaṃ soma pracikito XIX, 52.
 tvayā hi naḥ pitarāḥ XIX, 53.
 tvashṭā turīpo adbhūtas XXI, 20.
 tvashṭā dadhachushmam XX, 44.
 tvashṭā vīraṃ devakāmam XXIX, 9.
 tvām agne aṅgirasō guhā hitam XV, 28.
 tvām agne pusbkarād adhy XV, 22.
 tvām agne yajamānā anu dyūn XII, 28.
 tvām agne vṛiṇate XXVII, 3.
 tvām adya ṛishe ārsheya ṛishīṇām XXI,
 61.
 tvām id dhi havāmahe XXVII, 37.
 tvām gandharvā akhanaṇs XII, 98.
 tvām citraṇravastama XV, 31.
 tvāṃ hi mandratamam XXXIII, 13.
 tve agne svāhuta XXXIII, 14.
 daṇṣhṭrābhyāṃ malimlūn XI, 78.
 dāxiṇām āroha X, 11.
 dadhikrāvṇo akāriṣham XXIII, 32.
 dasrā yuvākavaḥ sutā XXXIII, 58.
 digbhyaḥ svāhā candrāya svāhā XXXIX,
 2.
 divaḥ pṛithivyāḥ pary ojas XXIX, 53.
 divas pari prathamam XII, 18.
 divi dhā imaṃ yajnam XXXVIII, 11.
 divi pṛishṭo arocata XXXIII, 92.
 divi vishṇur vyakraṃsta II, 25.
 divo mūrdhā 'si pṛithivyā nābhir XVIII,
 54.
 divo vā vishṇa uta vā V, 19.
 dīxāyai rūpaṃ ṣaṣpāni XIX, 13.
 dīrghāyus ta ośhadhe XII, 100.
 duro devīr diṣo mahīr XXI, 16.
 dṛiṇhasva devī XI, 69.

PARS I.

dṛite dṛiṇha mā jyok XXXVI, 19.
 dṛite dṛiṇha mā mitrasya XXXVI, 18.
 dṛiṇāno rukma urvyā XII, 1. 25.
 dṛishṭvā parisruto rasaṃ XIX, 79.
 dṛishṭvā rūpe vyākaroṭ XIX, 77.
 deva indro narāṇasas XXI, 55.
 XXVIII, 19.
 devaṃ devaṃ vo 'vase XXXIII, 91.
 devaṃ barhiḥ sarasvatī sudevam XXI,
 48.
 devaṃ barhir indraṃ sudevam XXVIII,
 12.
 devaṃ barhir vayodhasam XXVIII, 35.
 devaṃ barhir vāritīnām XXI, 57.
 devaṃ barhir vāritīnām devam indram
 XXVIII, 21.
 devaṃ barhir vāritīnām devam indraṃ
 vayodhasam XXVIII, 44.
 devakritasyainaso VIII, 13.
 devaṇrutau deveshv āghoshatam V, 17.
 deva savitah prasuva yajnam IX, 1. XI,
 7. XXX, 1.
 deva savitar esha te V, 39.
 devas tvā savitodvapatu XI, 63.
 devasya cetato mahīm XXII, 11.
 devasya tvā savituḥ prasave I, 10. 21.
 24. V, 22. 26. VI, 1. 9. 30. IX, 30.
 38. XI, 9. 28. XVIII, 37. XX, 3.
 XXVII, 9. XXXVIII, 1.
 devasya savitur matim XXII, 14.
 devasyāhaṃ savituḥ save IX, 10. 13.
 devahūr yajna ā ca vaxat XVII, 62.
 devā gātuvido VIII, 21.
 devā devānām bhishajā hotārāv XXI, 53.
 devā daivyā hotārā devam indram
 XXVIII, 17.
 devā daivyā hotārā devam indraṃ va-
 yodhasam XXVIII, 40.
 devānām bhadra sumatir XXV, 15.

devyo vamyō XXXVII, 4.
 dehi me dadāmi te III, 50.
 daivyaḥ adhvaryavas tvā XXIII, 42.
 daivyaḥ mimānā manushaḥ XX, 42.
 daivyaḥ dhartre XVII, 56.
 daivyaḥ adhvaryū āgataḥ XXXIII, 33.
 73.
 daivyaḥ hotārā ūrdhvaḥ adhvaraḥ no
 XXVII, 18.
 daivyaḥ hotārā prathamā XXIX, 32.
 daivyaḥ hotārā bhishajendrena XXI, 18.
 dyāḥ mā lekhī V, 43.
 dyubhir aktubhiḥ paripātam XXXIV,
 30.
 dyauḥ cāntir antarixaḥ cāntiḥ XXXVI,
 17.
 dyaur āsit pūrvacittiḥ XXIII, 12. 54.
 dyaus te prithivy antarixam XXIII, 43.
 dyaus te prishṭham XI, 20.
 drapsaḥ caskanda XIII, 5.
 draviṇodāḥ pipishati XXVI, 22.
 drāpe audhasaspate XVI, 47.
 drupadād iva mumucānaḥ XX, 20.
 drvannaḥ sarpirāsutiḥ XI, 70.
 dvāro devir anv asya XXVII, 16.
 dvipadā yāc catuspadās XXIII, 34.
 dve virūpe carataḥ XXXII, 5.
 dve sṛitī āgrīṇavam XIX, 47.
 dhanvanā gā dhanvanājiḥ XXIX, 39.
 dhartā divo vibhāti XXXVII, 16.
 dhātā rātiḥ VIII, 17.
 dhānāḥ karambhaḥ saktavaḥ XIX, 21.
 dhānānāḥ rūpaḥ kuvalam XIX, 22.
 dhānāvantaḥ karambhiṇam XX, 29.
 dhānyam asi I, 20.
 dhāmachad agnir XVIII, 76.
 dhāman te viṣvam bhuvanam XVII, 99.
 dhūmrān vasantāyālabhate XXIV, 11.
 dhūmrā babhrunkācāḥ XXIV, 18.

dhûr asi dhûrva I, 8.
 dhrishîr asi I, 17.
 dhruvaxitir dhruvayonir XIV, 1.
 dhruvasadam tvâ IX, 2.
 dhruvâ 'si dharuṇâ XIII, 16.
 dhruvâ 'si dharuṇeto jajne XIII, 34.
 dhruvâ 'si dhruvo 'yam V, 28.
 dhruvo 'si prithivîm V, 13.
 naktoshâsâ samanâsâ XII, 2. XVII, 70.
 naxatrebhyah svâhâ XXII, 28.
 na tam vidâtha ya imâ jajânâ XVII,
 31.
 na tad raxâñsi na piçâcâs XXXIV, 51.
 na tasya pratimâ asti XXXII, 3.
 na te dûre paramâ cid XXXIV, 19.
 na tvâvâñ २॥९ anyo divyo XXVII, 36.
 nadîbhyah pauñjishîham XXX, 8.
 nabhaç ca nabhasyaç ca XIV, 15.
 nama âçave câjirâya ca XVI, 31.
 nama ushîshîṇe giricarâya XVI, 22.
 namaḥ kapardine ca XVI, 29.
 namaḥ kûpyâya ca XVI, 38.
 namaḥ kritsnâyatayâ dhâvate XVI, 20.
 namaḥ parṇâya ca XVI, 46.
 namaḥ pâryâya câvâryâya XVI, 42.
 namaḥ çamgave ca XVI, 40.
 namaḥ çambhavâya ca XVI, 41.
 namaḥ çushkyâyaca XVI, 45.
 namaḥ çvabhyaḥ XVI, 28.
 namaḥ sabhâbhyah XVI, 24.
 namaḥ sikatyâya ca XVI, 43.
 namaḥ su te nirrite XII, 63.
 namaḥ senâbhyah XVI, 26.
 namaḥ sobhyâya ca XVI, 33.
 namaḥ srutyâya ca XVI, 37.
 namas ta âyudhâya XVI, 14.
 namas taxabhyo XVI, 27.
 namas te astu vidyute XXXVI, 21.
 namas te rudra manyave XVI, 1.

namas te harase çocishe XVII, 11.
 XXXVI, 20.
 namo gaṇebhyo XVI, 25.
 namo jyeshthâya ca XVI, 32.
 namo dhrishṇave ca XVI, 36.
 namo babhluçâya vyâdhine XVI, 18.
 namo bilmine ca XVI, 35.
 namo mitrasya varuṇasya IV, 35.
 namo rohitâya sthapataye XVI, 19.
 namo vaḥ pitaro rasâya II, 32.
 namo vañcate parivañcate XVI, 21.
 namo vanyâya ca XVI, 34.
 namo vâtyâya ca XVI, 39.
 namo visrijadbhyo XVI, 23.
 namo vrajyâya ca XVI, 44.
 namo 'stu nilagrîvâya XVI, 8.
 n. 'stu rudrebhyo ye 'ntarixe XVI, 65.
 n. 'stu r. ye divi XVI, 64.
 n. 'stu r. ye prithivyâm XVI, 66.
 namo 'stu sarpebhyo XIII, 6.
 namo hiraṇyabâhave senânye XVI, 17.
 namo hrasvâya ca XVI, 30.
 na yât paro nântaras XX, 82.
 narâçañsaḥ prati çûro XX, 37.
 narâçañsasya mahimânam XXIX, 27.
 narmâya puñçcalûṇ XXX, 20.
 navadaçabhir astuvata çûdrâryâv asrij-
 yetâm XIV, 30.
 navabhir astuvata pitaro 'srijyanta XIV,
 29.
 navaviñçatyâ 'stuvata vanaspatayo 'srij-
 yanta XIV, 31.
 na vâ u etan mriyase XXIII, 16. XXV,
 44 (different in the second hemistich).
 na hi teshâm amâ cana III, 32.
 na hi spaçam avidann XXXIII, 60.
 nânâ hi vâm devahitam XIX, 7.
 nâbhâ prithivyâḥ XI, 76.
 nâbhir me cittam XX, 9.

nābhya āsīd antarixan XXXI, 13.
 nāryas te patnyo loma XXIII, 36.
 nāçayitri balāsasyā XII, 97.
 nikramaṇaṇ nishadanam XXV, 38.
 niyutrān vāyav āgahy XXVII, 29.
 nīveçanaḥ saṃgamano XII, 66.
 nishasāda dhṛitavrato X, 27. XX, 2.
 ni hotā hotṛishadane XI, 36.
 nilagrīvāḥ çitikaṇṭhāḥ çarvā adhaḥ XVI,
 57.
 nil. çitikaṇṭhā divaṇ XVI, 56.
 nṛittāya sūtam XXX, 6.
 nṛishade veḍ XVII, 12.
 pañca diço daivir XVII, 54.
 pañca nadyaḥ sarasvatīm XXXIV, 11.
 pañcasv antaḥ puruṣa āviveça XXIII,
 52.
 pathas pathaḥ paripatim XXXIV, 42.
 payaḥ pṛithivyām payas XVIII, 36.
 payasā çukram amṛitam XIX, 84.
 payaso rūpaṇ yad yavās XIX, 23.
 payaso reta ābhṛitam XXXVIII, 28.
 paraṇ mṛityo anu parehi XXXV, 7.
 paramasyāḥ parāvato XI, 72.
 parameshḥi tvā sādāyatu divas pṛishṭhe
 jyotishmatim XV, 58.
 p. tvā s. divas p. vyacasvatim XV, 64.
 parameshḥy abhidhītaḥ VIII, 54.
 parasyā adhi saṃvato XI, 71.
 pari te dūḍabho ratho III, 36.
 pari te dhanvano hetir XVI, 12.
 pari tvā girvaṇo V, 29.
 pari tvā 'gne puram XI, 26.
 pari dyāvāpṛithivī sadya XXXII, 12.
 pari no rudrasya hetir vṛinaktu XVI, 50.
 pari mā'gne duçcaritād IV, 28.
 pari vājapatiḥ XI, 25.
 parivir asi pari tvā VI, 6.
 parito shiṇcatā sutaṇ XIX, 2.

parītya bhūtāni XXXII, 11.
 parīme gām aneshata XXXV, 18.
 paro divā para enā pṛithivyā XVII, 29.
 pavamānaḥ so adya naḥ XIX, 42.
 pavitreṇa punihi mā XIX, 40.
 pavitre stho vaishṇavyau I, 12. X, 6.
 paçubhiḥ paçūn āpnoti XIX, 20.
 pashḥavāḥ ca me XVIII, 27.
 pashḥavāho virājas XXIV, 13.
 pātāṇ no açvinā divā XX, 62.
 pāvakayā yaç citayantyā kṛipā XVII, 10.
 pāvakavarcāḥ XII, 107.
 pāvakā naḥ sarasvatī XX, 84.
 pāhi no agna ekayā XXVII, 43.
 pitā no 'si pitā no bodhi XXXVII, 20.
 pituṇ nu stosham XXXIV, 7.
 piṭṛibhyaḥ svadhāyibhyaḥ svāhā XIX,
 36.
 pīvoannā rayivṛidhaḥ XXVII, 23.
 putram iva pitarāv X, 34. XX, 77.
 punantu mā devajānāḥ XIX, 39.
 punantu mā pitarāḥ somyāsah XIX, 37.
 punar āsadya sadānam XII, 39.
 punar ūrjā XII, 9. 40.
 punar naḥ pītaro mano III, 55.
 punar manaḥ punar āyur IV, 15.
 punas tvā 'dityās XII, 44.
 punāti te parisrutam XIX, 4.
 purā krūrasya visṛipo I, 28.
 purīshyaso agnayaḥ XII, 50.
 purīshyo 'si XI, 32.
 purudasmo vishurūpa indur VIII, 30.
 puruṣa evedaṇ sarvam XXXI, 2.
 puruṣamṛigaç candramaso XXIV, 35.
 pūrṇā darvi parā pata III, 49.
 pūshanaṇ vanishṭhunā XXV, 7.
 pūshan tava vrata vāyam XXXIV, 41.
 pūshā pañcāxareṇa IX, 32.
 pṛichāmi tvā citaye XXIII, 49.

prichâmi tvâ param antam prithivyâh
XXIII, 61.

prithivi devayajany oshadhyâs te I, 25.

prithivî ca ma indraç ca XVIII, 18.

prithivî chando 'ntarixam chando XIV,
19.

prithivyâ abam ud antarixam XVII, 67.

prithivyâh purisham asy XIV, 4.

prithivyâh sadhasthâd XI, 16.

prithivyai svâbâ XXII, 29.

prîçnis tiraçcinapriçnir XXIV, 4.

prishadaçvâ marutaç XXV, 20.

prishîr me râshîram XX, 8.

prishîo divi prishîo agniç XVIII, 73.

praghâsino havâmahe III, 44.

prajâpataye ca vâvave ca XXIV, 30.

prajâpataye tvâ jushîam proxâmî XXII,
5.

prajâpataye purushân XXIV, 29.

prajâpatiç sambhriyamânaç XXXIX, 5.

prajâpatir viçvakarmâ XVIII, 43.

prajâpatiç carati garbhe XXXI, 19.

prajâpatish tvâ sâdayatv XIII, 17.

prajâpate na tvad etâny anyo X, 20.
XXIII, 65.

prajâpates tapasâ vâvridhânaç XXIX,
11.

prajâpatau tvâ devatâyâm XXXV, 6.

pra tad vishîu stayate V, 20.

pra tad voced amritaç nu XXXII, 9.

prati xatre prati tishîhâmi XX, 10.

pratipad asi pratipade tvâ XV, 8.

prati panthâm apadmahi IV, 29.

pratiçrutkâyâ artanam XXX, 19.

prati spaço visîija XIII, 11.

pratîcîm âroha X, 12.

pratûrtaç vâjinn âdrava XI, 12.

pratûrvann ehy XI, 15.

pratyushîa raxaç I, 7. 29.

prathamâ dvitîyair XX, 12.

prathamâ vâñ sarathinâ XXIX, 7.

pra nûnaç brahmaçaspatir XXXIV, 57.

pra no yachatv aryamâ IX, 29.

pra parvatasya X, 19.

pra prâ 'yam agnir XII, 34.

pra bâhavâ sisritam XXI, 9.

pra manmahe çavasânâya XXXIV, 16.

pramuñca dhanvanas tvam XVI, 9.

pra yâbhir yâsi dâçvâñsam XXVII, 27.

pra va indrâya bñihate XXXIII, 96.

pra vâyum achâ bñihatî XXXIII, 55.

pravâvñije şuprayâ barbir XXXIII, 44.

pra vírayâ çucayo XXXIII, 70.

pra vo mahe mandamânâyâ XXXIII, 23.

pra vo mahe mahi XXXIV, 17.

prasadya bhasmanâ yonim XII, 38.

prastareña paridhinâ XVIII, 63.

prâg apâg udag VI, 36.

prâcînaç barhiç pradiçâ XXIX, 29.

prâcîm anu pradiçam prehi XVII, 66.

prâcyai diçe svâhâ XXII, 24.

prâñaç me pâhy XIV, 8.

prâñadâ apânadâ XVII, 15.

prâñapâ me apânapâç XX, 34.

prâñaç ca me 'pânaç ca XVIII, 2.

prâñâya me varcodâ VII, 27.

prâñâya svâhâ 'pânâya svâhâ XXII, 23.
XXIII, 18.

prâtar agnim prâtar indram XXXIV, 34.

prâtarjitam bhagam XXXIV, 35.

pretâ jayatâ nara indro XVII, 46.

pred agne jyotishmân XII, 32.

preddho agne dîdihi XVII, 76.

praitu brahmaçaspatir XXXIII, 89.

XXXVII, 7.

praitu vâjî kanikradan XI, 46.

praishebhîç praishân âpnoty XIX, 19.

prothad açyo na yavase 'vishyan XV, 62.

baḥ sūrya ṣravasā XXXIII, 40.
 baḥ mahāñ 2॥ṣ asi sūrya XXXIII, 39.
 barhishadaḥ pitara ūty XIX, 55.
 balavijnāya sthavoraḥ XVII, 37.
 bāhvīnām pitā babur asya putraḥ XXIX,
 42.
 bāhū me balam XX, 7.
 bibhatsāyai paulkasam XXX, 17.
 bṛihad indrāya gāyata XX, 30.
 bṛihann id idhma eshām XXXIII, 24.
 bṛihaspate ati yad aryo arhād XXVI, 3.
 bṛihaspate paridiyā XVII, 36.
 bṛihaspate vājāṃ jaya IX, 11.
 bṛihaspate savitar bodbayainaṃ XXVII,
 8.
 bodhā me asya XII, 42.
 brahma xatram pavate XIX, 5.
 brahma jajñānam XIII, 3.
 brahmaṇaspate tvam asya XXXIV, 58.
 brahmaṇe brāhmaṇaṃ XXX, 5.
 brahma sūryasamaṃ jyotir XXIII, 48.
 brāhmāṇi me matayaḥ XXXIII, 78.
 brāhmaṇam adya videya VII, 46.
 brāhmaṇāsaḥ pitaraḥ XXIX, 47.
 brāhmaṇo 'sya mukham XXXI, 11.
 bhaga eva bhagavāñ XXXIV, 38.
 bhaga praṇetar bhaga XXXIV, 36.
 bhadraṃ karṇebhiḥ XXV, 21.
 bhadra ūta praçastayo XV, 39.
 bhadro no agnir āhuto XV, 38.
 bhadro me 'si pracyavasva IV, 34.
 bhavataṃ naḥ samanasau V, 3. XII, 60.
 bhāyai dārvāhāram XXX, 12.
 bhujyuḥ suparṇo XVIII, 42.
 bhūvo yajnasya XIII, 15. XV, 23.
 bhūtāya tvā I, 11.
 bhūmyā ākhūn XXIV, 26.
 bhūr asi bhūmir asy XIII, 18.
 bhūr bhuvāḥ svaḥ suprajāḥ prajābhiḥ

III, 37.
 bhūr bhuvāḥ svaḥ XXXVI, 3.
 bhūr bhuvāḥ svar dyaur iva bhūmnā
 III, 5.
 bheshajam asi III, 59.
 makhasya çiro 'si XXXVII, 8.
 madhave svāhā nādhavāya svāhā VII,
 30. XXII, 31.
 madhu naktam XIII, 28.
 madhumatīr na ishas kṛidbi VII, 2.
 madhumān no XIII, 29.
 madhu vātā ritāyate XIII, 27.
 madhuç ca mādhaveç ca XIII, 25.
 madhvā yajnaṃ naxase XXVII, 13.
 manasaḥ kāmam ākūtim XXXIX, 4.
 manas ta āpyāyatām VI, 15.
 manojūtir juṣhatām ājyasya II, 13.
 mano na yeshu VII, 17.
 mano nṛ āhvāmahe III, 53.
 mano me tarpayata VI, 31.
 manyave 'yastāpam XXX, 14.
 mayi grihṇāmy agre agniṃ XIII, 1.
 mayi tyad indriyam bṛihan XXXVIII,
 27.
 mayidam indra indriyam II, 10.
 mayuḥ prajāpatya ulo XXIV, 31.
 marutāṃ skandhās XXV, 6.
 maruto yasya hi xaye VIII, 31.
 marutvantaṃ vṛishabham VII, 36.
 marutvāñ 2॥ṣ indra vṛishabho VII, 38.
 marmāṇi te varmaṇā XVII, 49.
 maçakān keçair XXV, 3.
 mahāñ 2॥ṣ indro nṛivad VII, 39.
 mahāñ 2॥ṣ indro ya ojasā VII, 40.
 mahāñ 2॥ṣ indro vajrahastaḥ XXVI, 10.
 mahānāmnyo revatyō XXIII, 35.
 mabi triṇām avo 'stu III, 31.
 mahi dyauḥ pṛithivī ca VIII, 32. XIII,
 32.

mahînâm payo 'si IV, 3.
 mahîm û shu mâtaram XX, 5.
 maho agneḥ samidhânasya XXXIII, 17.
 maho arṇaḥ sarasvatî XX, 86.
 mâ chandaḥ pramâ chandaḥ XIV, 18.
 mâ ta indra te vāyam X, 22.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'graṃ XXIII, 24.
 mâtâ ca te pitâ ca te 'gre XXIII, 25.
 mâteva putram XII, 61.
 mâ tvâ 'gnir dhvanayîd XXV, 37.
 mâ tvâ tapat priya âtmâ XXV, 43.
 mâ naḥ ṣaṇṣo ararushas III, 30.
 mâ nas toke tanaye XVI, 16.
 mâ no mahântam uta mâ XVI, 15.
 mâ no mitro varuṇo XXV, 24.
 mâ'po maushadhîr VI, 22.
 mâ bher mâ saṃvikthâḥ I, 23. VI, 35.
 mâ mâ hiṇṣij janitâ XII, 102.
 mâ vo rishat XII, 95.
 mâ su bhitthâs XI, 68.
 mâ 'hir bhûr mâ prîdâkur VI, 12. VIII,
 23.
 mitram huve pûtadaxam XXXIII, 57.
 mitraḥ saṃsrijya prithivim XI, 53.
 mitraḥ ca ma indraḥ ca XVIII, 17.
 mitrasya carshaṇîdhrito XI, 62.
 mitrasya mâ caxushexadhvam V, 34.
 mitrâvaruṇâbhyâm tvâ VII, 23.
 mitro na ehi sumitradhas IV, 27.
 mitro navâxareṇa IX, 33.
 mîḍhushṭama çivatama XVI, 51.
 mukhaṃ sad asya çira it XIX, 88.
 muñcantu mâ çapathyâd XII, 90.
 mûrdhânâṃ divo aratim VII, 24.
 XXXIII, 8.
 mûrdhâ vāyaḥ prajāpatiḥ chandaḥ XIV,
 9.
 mûrdhâ 'si râḍ dhruvâ 'si dharuṇâ XIV,
 21.

mṛigo na bhîmaḥ kucarô XVIII, 71 (dif-
 fering from V, 20).
 medhâṃ me varuṇo XXXII, 15.
 mo shû ṇa indra'tra prîtsu III, 46.
 ya âtmadâ baladâ yasya XXV, 13.
 ya indra indriyaṃ dadhuḥ XX, 70.
 ya imâ viçvâ bhuvanâni juhvad XVII,
 17.
 ya ime dyâvâprithivî XXIX, 34.
 ya etâvantaḥ ca bhûyâṇṣaḥ ca XVI, 63.
 yaṃ krandasî avasâ XXXII, 7.
 yaṃ te devî nirîtir XII, 65.
 yaṃ paridhim paryadhatthâs II, 17.
 yaḥ prâṇato nimishato XXIII, 3. XXV,
 11.
 yakâ 'sakau çakuntikâ XXXIII, 22.
 yako 'sakau çakuntaka XXXIII, 23.
 yajâ no mitrâvaruṇâ XXXIII, 3.
 yajurbhir âpyante grabhâs XIX, 28.
 yaj jâgrato dûram XXXIV, 1.
 yajna yajnaṃ gacha VIII, 22.
 yajnasya doho VIII, 62.
 yajnâ yajnâ vo agnaye XXVII, 42.
 yajnena yajnam ayajanta XXXI, 16.
 yajno devânâṃ pratyeti VIII, 4.
 XXXIII, 68.
 yate svâhâ dhâvate svâho- XXII, 8.
 yato yataḥ samîhase XXXVI, 22.
 yat te gâtrâd agninâ XXV, 34.
 yat te pavitram arcishy XIX, 41.
 yat te sâde mahasâ XXV, 40.
 yat te soma divi jyotir VI, 33.
 yat puruṣaṃ vyadadhuḥ XXXI, 10.
 yat puruṣeṇa havishâ XXXI, 14.
 yat prajñanam uta ceto XXXIV, 3.
 yatra dhârâ anapetâ XVI, 65.
 yatra bânâḥ sampatanti XVII, 48.
 yatra brahma ca xatram ca XX, 25.
 yatrendraḥ ca vâyuḥ ca XX, 26.

yatraushadhîḥ samagmata XII, 80.
 yathemâṇ vâcam kalyâṇim XXVI, 2.
 yad akrandaḥ XXIX, 12.
 yad agne kâni kâni cid XI, 73.
 yad atty upajihvikâ XI, 74.
 yad atra riptaṁ rasinaḥ XIX, 35.
 yad adya kac ca XXXIII, 35.
 yad adya sûra uditte XXXIII, 20.
 yad açvasya kravisho XXV, 32.
 yad açvâya vâsa upastrîṇanty XXV, 39.
 yad asyâ aṇhubhedyâḥ XXIII, 28.
 yad âkûtât samasusrod XVIII, 58.
 yad âpipesha XIX, 11.
 yad âpo aghnyâ iti XX, 18.
 yad âbadbhan dâxâyanaḥ hiraṇyama
 XXXIV, 52.
 yadi jâgrad yadi svapne XX, 16.
 yadi divâ yadi naktam XX, 15.
 yad imâ vâjayann aham XII, 85.
 yad ûvadhyam udarasyâ XXV, 33.
 yad grâme yad araṇye III, 45. XX, 17.
 yad dattam yat parâdânam XVIII, 64.
 yad devâ devaheḍanam XX, 14.
 yad devâso lâlâmagum XXIII, 29.
 yad dhariṇo yavam atti XXIII, 30. 31.
 yad dhavishyam řituḥ XXV, 27.
 yad vâjino dâma samdânam XXV, 31.
 yad vâto âpo aganîgan XXIII, 7.
 yad vâhishṭham tad agnaye XXVI, 12.
 yantâ ca me dhartâ ca XVIII, 7.
 yantrî râḍ yantry asi XIV, 22.
 yan nirṇijâ rekṇasâ XXV, 25.
 yan nîxanam mâṇspacanyâ XXV, 36.
 yan me chidram caxusho XXXVI, 2.
 yam agne kavyavâhana XIX, 64.
 yam agne prîtsu VI, 29.
 yam açvinâ namucer asurâd adhi XIX,
 34.
 yam açvinâ sarasvatî XX, 68.

yamâya tvâ ṅgirasvate XXXVIII, 9.
 yamâya tvâ makhâya tvâ XXXVII, 11.
 yamâya yamasûm XXX, 15.
 yamâya svâhâ ṇtakâya svâhâ XXXIX,
 13.
 yamena dattam trita enam XXIX, 13.
 yavânâm bhâgo 'sy ayavânâm âdhipat-
 yam XIV, 26.
 yaç cid âpo mabinâ XXVII, 26. XXXII,
 7.
 yas tu sarvâṇi bhûtâny XL, 6.
 yas te adya kṛiṇavad XII, 26.
 yas te açvasanir VIII, 12.
 yas te drapsa skandati VII, 26.
 yas te rasaḥ sambhṛita oshadhishu
 XIX, 33.
 yas te stanaḥ çaçayo XXXVIII, 5.
 yasmâj jâtam na purâ kiṁcanaiva
 XXXII, 5.
 yasmân na jâtaḥ VIII, 36.
 yasmint sarvâṇi bhûtâny XL, 7.
 yasminn açvâsa řishabhâsa uxano XX,
 78.
 yasminn řicaḥ sâma yajûṇshi XXXIV, 5.
 yasya kurmo grihe havis XVII, 52.
 yasya prayâṇam XI, 6.
 yasyâ 'yam viçva âryo XXXIII, 82.
 yasyâs te ghora âsan XII, 64.
 yasyeme himavanto XXV, 12.
 yasyai te yajniyo VIII, 29.
 yasyaushadhîḥ XII, 86.
 yâ ishavo yâtudhânânâm XIII, 7.
 yâ oshadhîḥ pûrvâ jâtâs XII, 75.
 yâ oshadhîḥ somarâjnîr bahvîḥ XII, 92.
 yâ osh. som. vishṭhitâḥ XII, 93.
 yâñ 2||s âvaha uçato VIII, 19.
 yâṁ medhâṁ devagaṇâḥ XXXII, 14.
 yâḥ phalinîr XII, 89.
 yâḥ senâ abhîtvârîr XI, 77.

yâ te agne 'yaḥçayâ V, 8.
 yâ te gharma divyâ çug XXXVIII, 18.
 yâ te dhâmâni paramâni XVII, 21.
 yâ te dhâmâni havishâ IV, 37.
 yâ te dhâmâny uçmasi VI, 3.
 yâ te rudra çivâ tanûr XVI, 2. 49.
 yâ te hetir mîḍhushṭama XVI, 11.
 yâm ishuzṇ giricanta XVI, 3.
 yâvati dyâvâpṛithivî XXXVIII, 26.
 yâ vâṇ kaçâ VII, 11.
 yâ vo devâḥ sûrye ruco XIII, 23.
 XVIII, 47.
 yâ vyâghraṁ vishûcikobhau XIX, 10.
 yâ çatena pratanoshi XIII, 21.
 yâç cedam upaçriṇvanti XII, 94.
 yâs te agne sûrye ruco XIII, 22. XVIII,
 46.
 yuktena manasâ XI, 2.
 yuktvâya savitâ XI, 3.
 yuxvâ hi keçinâ VIII, 34.
 yuxvâ hi devahûtamâñ XIII, 37.
 XXXIII, 4.
 yuje vâm brahma XI, 5.
 yuñjate mana uta V, 14. XI, 4. XXXVII,
 2.
 yuñjanti bradhnâ XIX, 5.
 yuñjanty asya kâmyâ XXIII, 6.
 yuñjâtâñ râsabham XI, 13.
 yuñjânaḥ prathamam XI, 1.
 yunakta sîrâ XII, 68.
 yuvaṁ tam indrâparvatâ VIII, 53.
 yuvañ surâmam açvinâ X, 33. XX, 76.
 yushmâ indro 'vriṇîta I, 13.
 yûpavraskâ uta ye yûpavâbhâç XXV, 29.
 ye agnishvâttâ ye XIX, 60.
 ye ceha pitaro ye ca neha XIX, 67.
 ye janeshu malimlavas XI, 79.
 ye tîrthâni pracaranti XVI, 61.
 ye te panthâḥ savitâḥ XXXIV, 27.

ye tvâ 'hihatye maghavan XXXIII, 63.
 ye devâ agninetrâḥ IX, 36.
 ye devâ devânâṁ XVII, 13.
 ye devâ deveshv XVII, 14.
 ye devâso divy ekâdaça VII, 19.
 yena rishayas tapasâ satram â'yann XV,
 49.
 ye naḥ pûrve pitaraḥ XIX, 51.
 ye naḥ sapatnâ apa te XXXIV, 46.
 yena karmâny apaso XXXIV, 2.
 yena dyaur ugrâ XXXII, 6.
 yena vahasi sahasram XV, 55. XVIII, 62.
 yena samatsu sâsaho XV, 40.
 yenâ pâvaka caxasâ XXXIII, 32.
 yenedaṁ bhûtaṁ bhuvanam XXXIV, 4.
 ye 'nneshu vividhyanti XVI, 62.
 ye pathâm pathiraxasas XVI, 60.
 ye bhûtânâṁ adhipatayo XVI, 59.
 ye rûpâni pratimuñcamânâs II, 30.
 ye vâjinam paripaçyanti XXV, 35.
 ye vâ 'mî rocane ðivo XIII, 8.
 ye vrixeshu çashpiñjarâḥ XVI, 58.
 yeshâm adhyeti pravasan III, 42.
 ye samânâḥ samanasaḥ pitaro XIX, 45.
 ye s. samanaso jivâ jiveshu XIX, 46.
 yo agniḥ kavyavâhanaḥ XIX, 65.
 yo agnir agner adhy XIII, 45.
 yo asmabhyam arâtîyâd XI, 80.
 yoge yoge tavastaram XI, 14.
 yo devebhya âtapati XXXI, 20.
 yo naḥ pitâ janitâ yo vidhâtâ XVII, 27.
 yonâv abhûr ukhâ XII, 61.
 yo bhûtânâṁ adhipatir XX, 32.
 yo revân yo amîvahâ III, 29.
 yo vaḥ çivatamo rasas XI, 51. XXXVI,
 15.
 raxasâm bhâgo 'si VI, 16.
 raxohaṇaṁ valagahanam V, 23.
 raxohaṇo vo valagahanaḥ V, 25.

raxohá viçvacarshañir XXVI, 26.
 rajatá hariñiḥ XXIII, 37.
 rathavāhaṇaṇḥ havir asya nāma XXIX,
 45.
 rathe tishṭhan nayati XXIX, 43.
 rayiç ca me rāyaç ca XVIII, 10.
 raçminā satyāya satyaṁ jinva XV, 6.
 rājantam adhvarāṇām III, 23.
 rājny asi prāci dig XIV, 13.
 rājny asi prāci dig vasavas te XV, 10.
 rātiṇḥ satpatiṁ mahe XXII, 13.
 rāyā vayaṇḥ sasavāḥso VII, 10.
 rāye nu yaṁ jajnatú rodasi XXVII, 24.
 rucam no dhehi brāhmaṇeshu XVIII,
 48.
 rucam brāhman XXXI, 21.
 rudrāḥ saṁsrija prithivīm XI, 54.
 rūpeṇa vo rūpam VII, 45.
 reto mūtraṁ vijahāti XIX, 76.
 revatī ramadhvam III, 21. VI, 8.
 rohito dhūmrarohitaḥ XXIV, 2.
 lāṅgalam paviravat XII, 71.
 lokam prija XII, 54. XV, 59.
 lomabhyaḥ svāhā lomabhyaḥ svāhā
 XXXIX, 10.
 lomāni prayatir XX, 13.
 vaxyantīved āganīganti XXIX, 40.
 vanaspatir avasṛishṭo na XX, 45.
 vanaspate 'vasṛijā XXVII, 21.
 vanaspate víḍvaṅgo hi bhūyās XXIX,
 52.
 vaneshu vy antarixam IV, 31.
 vayaṁ te adya rarimā XVIII, 75.
 vayaṁ nāma prabravāmā XVII, 90.
 vayaṇḥ soma vrate tava III, 56.
 vayaṇḥ hi tvā VIII, 20.
 varuṇaḥ xatram indriyam XX, 72.
 varuṇaḥ prāvitā bhuvan XXXIII, 46.
 varuṇasyottambhanam asi IV, 36.

varútrīṁ tvashṭur XIII, 44.
 varshābhīr ṛitunā XXI, 25.
 vaṛshāhur ṛitunām XXIV, 38.
 vasantāya kapiñjalān XXIV, 20.
 vasantena ṛitunā XXI, 23.
 vasavas trayodaçāxareṇa IX, 34.
 vasavas tvā kṛiṇvantu XI, 58.
 vasavas tvāchṛindantu XI, 65.
 vasavas tvā 'ñjantu gāyatreṇa XXIII, 8.
 vasavas tvā dhūpayantu XI, 60.
 vasu ca me vasatiç ca XVIII, 15.
 vasubhya ṛiçyān XXIV, 27.
 vasubhyas tvā rudrebhyas tvā II, 16.
 vasúnām bhāgo 'si rudrāṇām āhipat-
 yam XIV, 25.
 vasoḥ pavitram asi I, 2.
 vasoḥ pavitram asi çatadbāram I, 3.
 vasvy asy aditir asy IV, 21.
 vaha vapāṁ jātavedaḥ XXXV, 20.
 vācam te çundhāmi VI, 14.
 vācaspataye pavaṣva VII, 1.
 vācaspatiṁ viçvakarmāṇam VIII, 45.
 XVII, 23.
 vāce svāhā prāṇāya svāhā XXXIX, 3.
 vājaḥ purastād uta XVIII, 34.
 vājaç ca me prasavaç ca XVIII, 1.
 vājasya nu prasava ābabhūva IX, 25.
 vājasya nu prasave IX, 5. XVIII, 30.
 vājasya mā prasava udgrābhēnod XVII,
 63.
 vājasyemaṁ prasavaḥ IX, 23.
 vājasyemaṁ prasavaḥ çiçriye IX, 24.
 vājāya svāhā prasavāya svāhā XVIII, 28.
 XXII, 32.
 vāje vāje 'vata vājino IX, 18. XXI, 11.
 vājo naḥ sapta pradiçaç XVIII, 32.
 vājo no adya prasuvāti XVIII, 33.
 vātāṁ prāṇenāpānena nāsike XXV, 2.
 vātarañhā bhava IX, 8.

vâtasya jûtim XIII, 42.
vâtâya svâhâ dhûmâya svâhâ XXII, 26.
vâto vâ mano vâ IX, 7.
vâmam adya savitar VIII, 6.
vâyavyair vâyavyâny XIX, 27.
vâyuh punātu savitâ punâtṛ XXXV, 3.
vâyur agregâ yajnaprih XXVII, 31.
vâyur anilam amṛitam XL, 15.
vâyush tvâ pacatair avatṛ XXIII, 13.
vâyoḥ pûtaḥ pavitreṇa X, 31. XIX, 3.
vâyo ye te sahasriṇo XXVII, 32.
vâyo çukro ayâmi te XXVII, 30.
vârtrahatyâya çavase XVIII, 68.
vikiridra vilohita XVI, 52.
vijyam dhanuh kapardino XVI, 10.
vittam ca me vedyam ca XVIII, 11.
vidad yadî saramâ rugnam XXXIII, 59.
vidmâ te agne tredhâ trayâni XII, 19.
vidyâm câvidyâm ca XL, 14.
vidhṛitiṁ nâbhya XXV, 9.
vidhema te parame janmann XVII, 75.
vi na indra mṛidho jahi VIII, 44. XVIII,
70.
vi pâjasâ prithunâ XI, 49.
vibhaktâramṇ havâmahe XXX, 4.
vibhûr asi pravâhaṇo V, 31.
vibhûr mâtrâ prabhûḥ pitrâ XXII, 19.
vibhrâḍ bṛihat pibatu XXXIII, 30.
vimâna osha divo madhya âste XVII,
59.
vimucyadhvam agbnyâs XII, 73.
virâḍ asi daxiṇâ dig rudrâs te XV, 11.
virâḍ jyotir adhârayat XIII, 24.
vivasvann âdityaisha te VIII, 5.
viçvakarman havishâ vardhanena VIII,
46. XVII, 24.
viçvakarman havishâ vâvridhânaḥ XVII,
22.
viçvakarmâ tvâ sâdayatṛ antarixasya pri-

shṛhe jyotishmatim XIV, 14. vyaca-
svatim XIV, 12.
viçvakarmâ vimanâ âd XVII, 26.
viçvakarmâ hy ajanishṭa XVII, 32.
viçvataçcaxur uta viçvatomukto XVII,
19.
viçvasmai prâṇâyâ'pânâya XIII, 19.
viçvasya ketur XII, 23.
viçvasya dûtam amṛitam XV, 33.
viçvasya mûrdhann adhi XVIII, 55.
viçvâ âçâ daxiṇasad XXXVIII, 10.
viçvâni deva savitar XXX, 3.
viçvâ rûpâni XII, 3.
viçvâsâm bhuvâm pate XXXVII, 18.
viçve adya maruto XVIII, 31. XXXIII,
52.
viçve devâ añçushu nyupto VIII, 57.
viçve devâḥ çṛiṇutemaṇ havam
XXXIII, 53.
viçve devâç camasesbûnnito VIII, 58.
viçve devâsa âgata VII, 34.
viçvebhiḥ somyam madhv XXXIII, 10.
viçveshâm aditir yajniyânâm XXXIII,
16.
viçvo devasya netur IV, 8. XI, 67.
XXII, 21.
vishṇoḥ karmâni paçyata VI, 4. XIII,
33.
vishṇoḥ kramo 'si XII, 5.
vishṇo rarâṭam asi V, 21.
vishṇor nu kam vîryâni V, 18.
vîtaṇ haviḥ çamitaṇ XVII, 57.
vîtihotram tvâ kave II, 4.
vṛishṇa ûrmir asi X, 2.
vedâ 'ham asya bhuvanasya nâbhim
XXIII, 60.
vedâham etam purusham XXXI, 18.
vedena rûpe vyapibat XIX, 78.
vedo 'si yena II, 21.

vedyâ vediḥ samâpyate XIX, 17.
 venas tat paçyan nibitaṁ XXXII, 8.
 vaiçvadevî punatî devy XIX, 44.
 vaiçvânarasya sumatau XXVI, 7.
 vaiçvânaro na ûtaye XVIII, 72. XXVI,
 8.
 vyacasvatîr urviyâ XXIX, 30.
 vrataṁ kṛiṇutâ 'guir IV, 11.
 vrataṁ ca ma řitavaç ca XVIII, 23.
 vratena dîxâm âpnoti XIX, 30.
 vrihayaç ca me yavâç ca XVIII, 12.
 vreçinâṁ tvâ VIII, 48.
 çan ca me mayaç ca XVIII, 8.
 çan te parebhyo gâtrebhyaḥ XXIII, 44.
 çan no devîr abhishṭaye XXXVI, 12.
 çan no bhavantu vâjino IX, 16. XXI,
 10.
 çan no mitraḥ çan varuṇaḥ XXXVI, 9.
 çan no vâtaḥ pavatâṁ XXXVI, 10.
 çan vâtaḥ çan hi te XXXV, 8.
 çataṁ vo amba dhâmâni XII, 76.
 çatam in nu çarado anti XXV, 22.
 çamitâ no vanaspatiḥ XXI, 21.
 çarma ca stho varma ca XI, 30.
 çarmâ 'sy avadhûtaṁ raxo I, 14. 19.
 çâdaṁ dadbhîr XXV, 1.
 çâradena řitunâ XXI, 26.
 çiro me çîrîr yaço XX, 5.
 çîlpâ vaiçvadevyo XXIV, 5.
 çivena vacasâ tvâ giriçâchâ XVI, 4.
 çivo nâmâ 'si svadhitis te pitâ III, 63.
 çivo bhava prajâbhyo XI, 45.
 çivo bhûtvâ mahyam agne XII, 17.
 çukraṁ tvâ çukreṇa IV, 26.
 çukrajyotiç ca citrajyotiç ca XVII, 80.
 çukraç ca çuciç ca XIV, 6.
 çuddhavâlaḥ XXIV, 3.
 çunaṁ su phâlâ vikrişbantu XII, 69.
 çaiçîreṇa řitunâ XXI, 28.

çrâyanta iva sûryam XXXIII, 41.
 çrîṇâm udâro XII, 22.
 çriç ca te laxmiç ca XXXI, 22.
 çrudhi çrutkarṇa vahnibhîr XXXIII, 15.
 çvâtrâḥ pitâ bhavata IV, 12.
 çvâtrâ stha vṛitraturô VI, 34.
 çvitra âdityânâm XXIV, 39.
 shaç asya vişvâḥ XXIII, 58.
 shoçaçi stoma ojo draviṇam XV, 3.
 sa idhâno vasuṣ kavîr XV, 36.
 sa ishuhastaiḥ sa XVII, 35.
 samkrandanênâ 'nimisheṇa XVII, 34.
 sam cedhyasvâ 'gne XXVII, 2.
 samjnânâsi XII, 46.
 sam te payâñsi XII, 113.
 sam te mano manasâ VI, 18.
 sam te vâyur XI, 39.
 sam tvam agne sûryasya III, 19.
 samdhaye jâram XXX, 9.
 sampracyavadhvam upa samprayâtâ XV,
 53.
 sam barhîr anktâṁ havishâ II, 22.
 sambhûtiṁ ca vinâçan ca XL, 11.
 sam mâ sṛijâmi payasâ XVIII, 35.
 samvatsaro 'si parivatsaro XXVII, 45.
 sam varcasâ payasâ II, 24. VIII, 14. 16.
 samvasâthâṁ svarvidâ XI, 31.
 sam vâṁ manâñsi XII, 58.
 samçitam me brahma XI, 81.
 samçito raçminâ rathaḥ XXIII, 14.
 sam sam id yuvase vṛiṣan XV, 30.
 samśidasva mahâñ 215 asi XI, 37.
 samśrişṭâṁ vasubhî XI, 55.
 samśravabhâgâ stheşâ II, 18.
 sambitâ 'si viçvarûpy III, 22.
 sambito viçvasâmâ XVIII, 39.
 sakhâyâḥ sam vaḥ samyançam XV, 29.
 sa jâto garbho asi XI, 43.
 sajûr abdo ayavobhis XII, 74.

sajûr řitubhiḥ sajûr vidhâbhiḥ XIV, 7.
 sajûr devena savitrâ III, 10.
 sajosâ indra sagaṇo VII, 37.
 satyaṃ ca me çradhdâ ca XVIII, 5.
 satrasya řiddhir asy VIII, 52.
 sa tvaṃ naç citra vajrahasta XXVII, 38.
 sa tvaṃ no agne 'vamo bhavotî XXI, 4.
 sadasaspatim adbhutam XXXII, 13.
 sa dudravat svâhutaḥ XV, 34.
 sadyo jâto vyamimîta XXIX, 36.
 sadhamâdo dyumninîr X, 7.
 sa na indrâya yajyave XXVI, 17.
 sa naḥ pâvaka didivo XVII, 9.
 sa naḥ piteva sûnave III, 24.
 sa no bandhur janitâ XXXII, 10.
 sa no bhuvanasya pate XVIII, 44.
 sa pary agâchukram XL, 8.
 sapta řishayaḥ pratihitâḥ çarîre XXXIV,
 55.
 sapta te agne samidhaḥ XVII, 79.
 saptâ 'syâ "san paridhayas XXXI, 15.
 sa prathamo bñihaspatic VII, 15.
 sa bodhi sûrir XII, 43.
 sam akhye devyâ dhiyâ IV, 23.
 sam agnir agninâ gata XXXVII, 15.
 sam adhvarâyoshaso XXXIV, 39.
 samâs tvâ 'gna řitavo XXVII, 1.
 samitaṃ samkalpethâm XII, 57.
 samid asi sûryas tvâ II, 5.
 samiddha indra ushasâm XX, 36.
 samiddhe agnâv adhi XVII, 55.
 samiddho agniḥ samidhâ XXI, 12.
 samiddho agnir açvinâ XX, 55.
 samiddho añjan kñidarayaṃ XXIX, 1.
 samiddho adya manusho duroṇe XXIX,
 25.
 samidhâgniṃ duvasyata III, 1. XII, 30.
 sam indra ño manasâ VIII, 15.
 samudraṃ gacha VI, 21.

samudrasya tvâ 'vakayâ XVII, 4.
 samudrâd ūrmir XVII, 89.
 samudrâya tvâ vâtâya XXXVIII, 7.
 samudrâya çicumârân XXIV, 21.
 samudre te hñidayam apsv antaḥ VIII,
 25. XX, 19.
 samudre tvâ nñimaṇâ apsv XII, 20.
 samudro 'si nabhasvân XVIII, 45.
 samudro 'si viçvavyacâs V, 33.
 samyak sravanti sarito XIII, 38. XVII,
 94.
 samrâḍ asi praticî dig âdityâs te XV, 12.
 sa yaxad asya mabimânâ XXVII, 15.
 sarasvatî manasâ peçalaṃ XIX, 83.
 sarasvatî yonyâm XIX, 94.
 sarobhyo dhaiivaram XXX, 16.
 sarve nimeshâ jajñire XXXII, 2.
 savitâ te çarîrâṇi XXXV, 5.
 savitâ te çarîrebhyaḥ XXXV, 2.
 savitâ tvâ savânâṃ IX, 39.
 savitâ prathame 'hann XXXIX, 6.
 savitâ varuṇo dadhad XX, 71.
 savitus tvâ prasava utpunâmy I, 31.
 savitrâ prasavitrâ X, 30.
 sahadânûm puruhûta xiyantam XVIII,
 69.
 saha rayyâ XII, 10. 41.
 sa havyavâd amartyas XXII, 16.
 sabaç ca sahasyaç ca XIV, 27.
 sahasâ jâtân prañudâ naḥ sapatnân XV,
 2.
 sabastomâḥ sahachandasa âvñitaḥ
 XXXIV, 49.
 sahasraçîrshâ purushaḥ XXXI, 1.
 sahasrasya pramâ 'si XV, 65.
 sahasrâṇi sahasraço XVI, 53.
 sahasva me arâtîḥ XII, 99.
 sâkaṃ yaxma XII, 87.
 sâ viçvâyuh I, 4.

siñhy asi sapatnasāhī V, 10.
 siñhy asi svāhā V, 12.
 siñcanti parishñcanti XX, 28.
 sinivāli prithushṭuke XXXIV, 10.
 sinivāli sukapardā XI, 56.
 (sannaḥ) sindhur avabhṛithāyodyataḥ
 VIII, 59.
 sindhor iva prādhvane XVII, 95.
 sida tvaṃ mātur XII, 15.
 sida hotaḥ sva u loka XI, 35.
 sirā yuñjanti XII, 67.
 sisena tantram manasā XIX, 80.
 sugavyaṃ no vājī XXV, 45.
 sugā vo devāḥ VIII, 18.
 sujāto jyotishā saha XI, 40.
 sutrāmāṇam prithivīm XXI, 6.
 sunāvam āruheyam XXI, 7.
 suparṇaṃ vaste mṛigo XXIX, 48.
 suparṇaḥ pārjanya ātir XXIV, 34.
 suparṇo 'si garutmāñs XII, 4.
 suparṇo 'si garutmān XVII, 72.
 suprajāḥ prajāḥ VII, 18.
 subarhir agniḥ pūsharvānt XXI, 15.
 subhūḥ svayambhūḥ XXIII, 63.
 sumitriyā na āpa oshadhayaḥ VI, 22.
 XX, 19. XXXV, 12. XXXVI, 23.
 XXXVIII, 23.
 surāvantam barhishadaṃ XIX, 32.
 suvīro virān VII, 13.
 sushārathir aṇvān iva XXXIV, 6.
 sushumṇaḥ sūryaraçmiç XVIII, 40.
 sushṭutiṃ sumatīvr̥idho XXII, 12.
 susaṃdriçam tvā vayam III, 52.
 susamiddhāya çocishe III, 2.
 sūpasthā adya devo vanaspatir XXI, 60.
 sūrya ekākī carati XXIII, 10. 46.
 sūryatvacasa stha X, 4.
 sūryaraçmir harikeçaḥ XVII, 58.
 sūryasya caxur ārohā IV, 32.

so agnir yo vasur gr̥iṇe XV, 42.
 (prohyamāṇaḥ) soma āgato VIII, 56.
 somaṃ rājānam avase IX, 26.
 somaḥ pavate VII, 21.
 somam adbhyo vyapibac XIX, 74.
 soma rājan viçvās VI, 26.
 somasya tvā dyumnena X, 17.
 somasya tvishir asi X, 5. 15.
 somasya rūpaṃ kritasya XIX, 15.
 somānaṃ svarāṇam III, 28.
 somāya kuluzgas XXIV, 32.
 somāya labān XXIV, 24.
 somāya hañsān XXIV, 22.
 somo dhenuṃ somo arvantam XXXIV,
 21.
 somo rājā 'mṛitaṃ sutas XIX, 72.
 saurī balākā XXIV, 33.
 stīrṇam barbiḥ sushṭarimā XXIX, 4.
 stokānām indum prati XX, 46.
 sthiro bhava vīdvaṅgas XI, 44.
 syonā prithivi no bhavā XXXV, 21.
 XXXVI, 13.
 syonā 'si sushadā 'si X, 26.
 sruçaç ca me camasāç ca XVIII, 21.
 svagā tvā devebhyaḥ prajāpataye XXII,
 4.
 svataavāñç ca praghāsi ca XVII, 85.
 svayambhūr asi çreshṭho II, 26.
 svayaṃ vājiñs tanvaṃ XXIII, 15.
 svarād asi sapatnahā V, 24.
 svarād asy udicī diñg marutas te XV,
 13.
 svar ṇa gharmaḥ svāhā XVIII, 50.
 svar yanto nāpexante XVII, 68.
 svasti na indro vṛiddhaçravāḥ XXV,
 19.
 svāṃkr̥ito 'si VII, 3. 6.
 svādishṭhayā madishṭhayā XXVI, 25.
 svādushaṃsadaḥ pitaro XXIX, 46.

svâdvîṇ tvâ svâdunâ XIX, 1.
 svâhâ pûshṇe çarase XXXVIII, 15.
 svâhâ prâṇebhyaḥ sâdhipatikebhyaḥ
 XXXIX, 1.
 svâhâ marudbhiḥ pariçrîyasva
 XXXVII, 13.
 svâhâ yajnam manasaḥ IV, 6.
 svâhâ yajnaṁ varuṇaḥ XXI, 22.
 svâhâ rudrâya rudrabûṭaye XXXVIII,
 16.
 svair daxair daxapiteba XIV, 3.
 haṇsaḥ çucishad X, 24. XII, 14.
 harayo dbûmaketavo XXXIII, 2.
 havirdhânaṁ yad açvinâ XIX, 18.
 havishmatir imâ âpo VI, 23.
 hasta âdhâya savitâ XI, 11.
 himkârâya svâhâ XXII, 7.
 himasya tvâ jarâyunâ XVII, 5.
 hiraṇmayena pâtreṇa XL, 17.
 hiraṇyagarbhaḥ samavartatâgre XIII, 4.
 XXIII, 1. XXV, 10.
 hiraṇyapâṇiḥ savitâ XXXIV, 25.
 hiraṇyapâṇim ûtaye XXII, 10.
 hiraṇyarûpâ ushaso X, 16.
 hiraṇyaçrîṅgo 'yo asya XXIX, 20.
 hiraṇyahasto asuraḥ XXXIV, 26.
 hṛide tvâ manase tvâ VI, 25. XXXVII,
 19.
 hemantena řitunâ XXI, 27.
 hotâ 'dhvaryur âvayâ XXV, 28.
 h. y. tanûnapâtam udbhi° XXVIII, 25.
 h. y. tanûnapâtam ûtibhir XXVIII, 2.
 hotâ yaxat tanûnapât XXI, 30.
 h. y. tisro devir XXI, 37. XXVIII, 8.
 h. y. tvashîâram indraṇ XXVIII, 9.
 h. y. peçasvatîs tisro XXVIII, 31.

h. y. pracetasâ devânâm XXVIII, 30.
 h. y. prajâpatiṁ somasya XXIII, 64.
 h. y. samidhâ 'gnim XXI, 29.
 h. y. samidhânaṁ mahad yaçaḥ
 XXVIII, 24.
 h. y. samidhendram iḍas XXVIII, 1.
 h. y. sarasvatiṁ meshasya XXI, 44.
 h. y. supeçasâ suçilpe XXVIII, 29.
 h. y. supeçasoshe XXI, 35.
 h. y. subarhisham pûshaṇvantam
 XXVIII, 27.
 h. y. suretasam XXI, 38.
 h. y. suretasam tvashîâram XXVIII, 32.
 h. y. svâhâkritir agnim XXVIII, 34.
 h. yaxad agniṁ svâhâjyasya XXI, 40.
 h. y. agniṁ svishîakṛitam XXI, 47.
 h. y. açvinau châgasya vapâyâ XXI, 41.
 h. y. açvinau ch. havisha âttâm XXI, 43.
 h. y. açvinau sarasvatim XXI, 42.
 h. y. iḍâbhir indram iḍitam XXVIII, 3.
 h. y. iḍeḍitas XXI, 32.
 h. y. iḍenyaṁ iḍitam XXVIII, 26.
 h. y. indraṁ svâhâjyasya XXVIII, 11.
 h. y. indram řishabhasya XXI, 45.
 h. y. ushe indrasya dhenû XXVIII, 6.
 h. y. ojo na vîryaṁ saho XXVIII, 5.
 h. y. duro diçaḥ XXI, 34.
 h. y. daivyâ hotârâ XXI, 36. XXVIII, 7.
 h. y. barhir ûrṇamradâs XXI, 33.
 h. y. barhishîndram XXVIII, 4.
 h. y. vanaspatiṁ XXI, 39. XXVIII, 10.
 33.
 h. y. vanaspatim abhi hi XXI, 46.
 h. y. vyacasvatîḥ suprâyaṇâs XXVIII,
 28.
 h. y. yaxan narâçaṇsam XXI, 31.

Berlin February 1852.

॥ ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवट-
माधवीयं (2.) । यजुर्मनूनां विलिखामि चार्यं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥ दूरा-
दसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः
॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान्विचित्य त-
त्कृपया चतुर्धा व्यस्य (3.) ऋग्यजुःसामायर्वाख्यांश्चतुरो वेदान्पैलवैशम्पायनजैमि-
निसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो
ज्ञातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदम-
ध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच
मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्ती (4.) विद्यां विधायोद्वाम । वान्तानि
यज्ञूषि गृहीतेति गुह्यक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यज्ञूष्यभक्षयन् ।
तानि यज्ञूषि बुद्धिमालिन्यात्कृत्स्नानि ज्ञातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य-
माराध्यान्यानि शुक्तानि यज्ञूषि प्राप्तवान् । तानि च ज्ञावाल्गौधेयकाण्वमाध्य-
न्दिनादिभ्यः पंचदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य° माध्य° ५. ५.
३३] आदित्यानीमानि शुक्तानि यज्ञूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति ।
अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्तानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं
यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं (5.) वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते
कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्य-
न्दिनः यद्यपि याज्ञवल्क्येन बद्धुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापीश्वरकृपया मध्यन्दि-
नसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं (6.) वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा
शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अत एव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति [शं ब्र° ११. ५. ६. ७.] स्वशाखाध्ययनं वि-
हितं तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिहृन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयमन्यथा दो-
षश्रवणात् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य
ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्रयगतं वापद्यते स्थाणुं वर्हति प्रमीयते वा
पापीयान्भवतीति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रम° १.१.] । ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । अथ
विज्ञापितानि योऽधीते तस्य वीर्यवदय योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा
हुवेष्ट्वा तत्फलेन युज्यत इत्युक्तेश्च [अनु° १.१.] तस्माद्विदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थ-
ज्ञानं चावश्यकमन्यथा वैकल्यात् । तत्र (७.) यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद्यजुषि का-
श्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं (८.) हृन्दः कात्यायने-
नोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्या-
दिनोक्तं हृन्दो बोध्यम् । तदधिकानां तु ह्योता यज्ञद्वयस्यतिमभि ह्यीत्यादीनां
[अध्या° २१. ४६.] नास्ति हृन्दःकल्पना ॥

तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां
परमेष्ठी प्राजापत्य ऋषिर्देवा वा प्राजापत्याः । द्वितीयाध्यायान्त्यकण्डिकाषट्कं पि-
तृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥ आद्येऽध्याये सर्वाणि यजुषि एका पुरा क्रूरस्ये-
ति [१. २८.] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं हृन्दो बोध्यं (९.) विस्तरमयान्नोच्यते । ऋ-
चां तु हृन्दांसि व्यक्तान्येवेति (१०.) । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ
अक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषष्ट्यक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥

तत्र प्रकृतिवादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा
प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृ-
तिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधान-
स्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पव-
मानिष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-
कृतिवात्सोमेऽपि दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपूर्ण-
मासमन्त्राः पठितुं युक्ताः । ते च इषेवादयः ॥

I. a. इषे वा । b. ऊर्जे वा । c. वायवे स्थ । d. देवो वः सविता प्रार्थ-

यत्तु श्रेष्ठतमाय कर्मणाऽआप्यायधमया इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अ-
यत्तमा मा व स्तेन ईशतु माघशांस्तो ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः ।
e. यजमानस्य पशून्प्राहि ॥ १ ॥

तत्रेषे वेति द्विपदस्यक्षरो मन्त्रः तत्र दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशा-
खहिदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वा-
देवतात्वं । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूत्रोक्तेः । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रु-
तेश्च । तस्माद्शाखापयःसुकुश्रूपादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि (11.)
दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा दर्शयागार्थं ममाग्ने वर्च इति
[कात्या° २.१.३.] मन्त्रेणाग्निषु समिदाधानद्रूपमन्वाधानं (12.) कृत्वा वत्सापाकरणं
कुर्यात् ॥ दर्शयागे त्रीणि कृवीषि सन्ति । अग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय
इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दधो निष्यत्यै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः ।
तदोहनार्थं प्रातर्त्वाकिंकदोहताद्वर्धं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः
पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखहिदनम् । गायत्र्या पक्षिद्वयं वि-
धाय यदा दिवः सोमवह्न्याहता तदा तत्पत्रं (13.) भूमावुतं ततः पलाशोऽभव-
दिति श्रुत्या [श° ब्रा° १.७.१.१: ८.२.१०.] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं
तस्मात्पलाशशाखहिदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे इषे वृथै त्वा त्वां हिनन्मि ।
इष्यते वाञ्छ्यते सर्वैर्ब्रीह्यादिधान्यनिष्यत्तये सा इष्ट । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता ।
कर्मणि क्विप् । वृथै तदाह यदाहृषे वेति श्रुतेः [१.७.१.२.] । पर्णशाखां हिन-
न्ति शामीलीं वेषे वेत्यूर्जे वेति वा हिनन्मीति वोभयोः साकांक्षत्वात्संनमयामीति
वोत्तरऽइति कात्यायनोक्तेः [कात्या° ४.२.१-३.] हिनन्मीति क्रियापदमध्याहृतव्यम् ।
कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः । पलाशशाखा शामीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने
इषे त्वोर्जे वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकांक्षत्वादर्थवबोधाय
(14.) हिनन्मीति पदमध्याहृतव्यमित्येकः पक्षः । इषे वेति हेदनार्थो मन्त्रः । ऊर्जे
वेति संनमनार्थः । संनमनमजूकरणं । शाखामलधूल्याद्यपनयन(15.)ऽइदं पक्षा-

त्तर्मित्यर्थः । ऊर्जे वा । शाखैव देवता । हे शाखे त्वां संन्नमयामि ऋजूकरोमि ।
 किमर्थमूर्जे । ऊर्जं बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्यादीन्बलयति पानादिना
 दृढशरीरान्करोति । यद्वा प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो
 जलात्मको रस उर्कर्षब्देनोच्यते । तस्मै रसाय वामनुमार्ज्मि । यो वृष्टाद्व्यसो
 ज्ञायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः [१.७.१.२.] । एतन्मन्त्रद्वयपठिनाधुर्युरिष्टमाणमन्नं
 बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमानि संपादयत्येव । इषे त्वोर्जे त्वेत्याक्षेपमेवोर्जं य-
 जमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या° [४.२.७.] मातृभिर्वत्सांस्तस्य वत्साः
 शाखयोपस्पृशति वायव स्थिति । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वाति गच्छति
 वायवः गन्तारः । हे वत्साः यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भव-
 त् । मातृभिः सहगमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा वायुसा-
 दृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहृतां भूमिं
 शोषयित्वा पुनरिति एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनरिति
 तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथ वा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति
 एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता ।
 तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावपवानिव पशून्पालयतीति पशू-
 नां वायुत्रपत्वं । तथा पालनाय पशून्वापवे समर्पयितुं वायुत्रपत्वमापाद्य वायव
 स्थिति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा । वायव स्थित्याह वायुर्वाऽन्तरिक्ष-
 स्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायवऽहवैतान्यरिददातीति । यद्वा तृण-
 भक्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागम-
 नाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुत्रपत्वमुच्यते ॥ का° [४.२.१.१०.] देवो व इति मातृणा-
 मेकां व्याकृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राद्वायवोपस्पृशतीति
 पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्याकृत्य
 पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसंबन्धिद्वित्रपं
 हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति ॥ देवो व इति मन्त्रस्यैन्द्रो देवता । पू प्रेरणे ।
 सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः परमेश्वरः हे गावो
 वो युष्मान्प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थं श्रेष्ठतमाय कर्मणे । चतु-

विधं कर्म, अप्रशस्तं प्रशस्तं श्रेष्ठं श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं बधबन्धचौर्यादि-
 कमप्रशस्तम् ॥ १ ॥ लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं (16.) प्रशस्तम् ॥ २ ॥
 स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् ॥ ३ ॥ वेदोक्तं यज्ञद्वयं श्रेष्ठतममिति तद्व्याख्यानं
 ॥ ४ ॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१.७.१.५.] । हे अघ्याः गावः गोबधस्यो-
 पपातकद्वपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्या इत्युच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागमिन्द्रमु-
 दिश्य संपादयिष्यमाणद्विवर्हेतुद्वयं (17.) क्षीरमाप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्व-
 पि गोषु क्षीरं कुरुत । आप्यायी वृद्धौ [धा० १४.१७.] । वो युष्मानपहर्तु स्तेन-
 श्रौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् । अधशंसः अधेन पापेन तीव्रिण (18.)
 भक्षणादिना शंसो धातको (19.) व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् ।
 कीदृशीर्युष्मान् । प्रजावतीः बह्वपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति
 यासां ता अनमीवाः कृमिदुष्टवादिस्वल्परोगरहिताः । अयद्धमाः यद्धमा रोगराजः
 प्रबल्तरोगरहिताः । किं च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन्यज्ञमाने ध्रुवाः
 शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात भवत ॥ का० [४.२.११.] यज्ञमानस्यपशूनि-
 त्यग्रागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताद्वाखामुपगूहतीति । हे पलाशशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे
 स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज्ञमानस्य पशून्रण्ये संचरतश्चोर्व्याघ्रादिभयात्पाहि
 रक्ष । शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छतीत्याशयः । य-
 द्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तं । यथा शास्त्रज्ञा
 अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोप-
 चारान्विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया (20.) ॥ इषे ॥ इषेरिहार्थस्य कर्मणि क्तिप् । क्तिच्चाटु-
 पधागुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनं । इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदि-
 कस्वरेण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० क० ६.१.२२३ परि० १.] ।
 चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुष्यिताविति [पा० ३.१.
 ४.] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सखिकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा०
 ६.१.१६८.] । तस्मिन्सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति कारोऽनुदात्तः [पा० ६.१.१५८.] ।
 यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शि-

ढस्वरो वलीयानिति (21.) न्यायेन [पा° क° ६. १. १५८. वा° १] विभक्तिगत उ-
 दात्त एव प्रवल्तः । तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तात्तमिदं पदं संपन्नम् ॥ वा ॥ युषिर्भ-
 जनार्यस्य युष्यसिभ्यां मदिगिति [उ° १. १३७.] मदिकप्रत्ययान्तस्य युष्मद्ब्रह्मस्य द्वि-
 तीयायां वेति द्वयं । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यप्युदात्तः प्राप्तस्तथाप्यनुदात्तं सर्व-
 मपादादावित्यस्य सूत्रस्यानुवृत्तौ सत्यां [पा° ट. १. १८.] तामौ द्वितीयाया इति [पा°
 ट. १. २३.] त्रिदेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ऊर्ज ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोस्मा-
 त्त्विप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यूर्कं अन्नमूर्गित्यन्ननामोर्जयतीति
 सत इति यास्कः [निरु° १. २७.] (22.) । स्वर इषेवत् (23.) । संहितायां उदा-
 तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा° ट. ४. ६६.] त्रिशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य
 संहितायामूर्जइत्युकारस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति [पा° १. २. ३१.] प्रच-
 याभिधायमेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य संनतर इत्यत्यन्तनी-
 चोऽनुदात्तो भवति [पा° १. २. ४०.] ॥ अग्रिमस्य त्रिशब्दस्य स्वरितत्वम् ॥ एव-
 मुत्तरपदेषु संहितास्वरा ऊहनीयाः ॥ वायवः ॥ वतिर्गत्यर्थात् कृवायाजिमिस्व-
 दिसाध्यश्रूभ्य उक्षित्युष्ण [उ° १. १.] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः ।
 जसः सुत्वादनुदात्तत्वम् । जसि चेति [पा° ७. ३. १०१.] गुणोऽवदेशे च स्थानोऽन्तर-
 तम इति [पा° १. १. ५०.] परिभाषया उदात्तएव ज्ञाते वायव इति मध्योदत्तं प-
 दम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्थ ॥ अस्तेर्लटि शपो लुकि अमोर्लुपोप इत्य-
 कारलोपः [पा° ६. ४. १११.] । तिङ्गुतिङ इति [पा° ट. १. २८.] निघातः ॥ देवः ॥
 पचादिवाद्च् [पा° ३. १. १३४.] । चित इत्यन्तोदात्तः [पा° ६. १. १६३.] ॥ वः ॥ ब-
 हुवचनस्य वस्त्रसावित्यनुदात्तो वसादेशः [पा° ट. १. २१.] ॥ सविता ॥ षू प्रेरणे ।
 एवुल्लृचाविति तृच् [पा° ३. १. १३३.] । इडागमः । चिन्वाद्तोदात्तः ॥ प्र ॥ उप-
 सर्गाश्चाभिर्वर्जमित्याद्युदात्तः [फि° ४. १२.] ॥ अर्पयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति
 णिच् [पा° ३. १. २६.] । अर्तिस्त्रीब्तीरीक्रीयीक्ष्माद्यातां पुगणाविति [पा° ७. ३. ३६.]
 पुक् । पुगल्लेति [पा° ७. ३. ८६.] गुणः । निघातश्च ॥ अष्टतमाय ॥ प्रशस्यशब्दादति-
 शायने तमविष्ठनावितीष्ठन् [पा° ५. ३. ५५.] । प्रशस्यस्य अ [पा° ५. ३. ६०.] इति आदे-
 शः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा° ६. १. ११७.] । ततः पुनस्तमप् तस्य पित्वा-

दनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ॥ करोतेर्मनिन् निवादाद्युदात्तः ॥ आ ॥
 उदात्तः (24.) ॥ व्यायधम् ॥ ओप्यायी वृद्धौ ॥ हेतुमति च [पा° ३.१.२६.] (25.) । तस्य
 ह्रन्द्स्युभययैत्यार्थधातुकत्वात् [पा° ३.४.११७.] णेरनिटीति णिलोपः [६.४.५१.] ।
 निघातः ॥ अघ्याः ॥ अघ्या अकृतव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः [निरु° ११.४३.] ।
 अघे नञि (26.) वोपपदे कृत्तेरघ्यादयश्चेति [उ° ४.११३.] यगतो निपातः । संबुद्धि-
 वादामंत्रितस्य चेति [पा° ६.१.११८.] आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये
 इन्धो दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरितीन्द्रः । ऋग्नेन्द्रेत्यादिना [उ° २.२१.]
 रन्प्रत्ययान्तो निपातः । निवादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागं ॥ भज भाग-
 सेवनयोः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् [पा° ३.३.११.] । जिवादाद्यु-
 दात्ते प्राप्ते कर्षावतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६.१.१५१.] । तस्यामि
 पूर्व इत्यमा [पा° ६.१.१०७.] सच्चैकादिश एकादिश (27.) उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा° ८.२.५.] ॥ प्रज्ञावतीः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति [पा° ३.२.११.] जनेर्उप्रत्ययः ।
 ततश्चाप् । तेन सच्चैकादिशेऽप्युदात्तान्तः प्रज्ञाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति म-
 तुप् [पा° ५.२.१४.] माडुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्य [पा° ८.२.१.] इति मस्य वः ।
 उगितश्चेति डीप् [पा° ४.१.६.] । मतुप्डीपोरनुदात्तत्वात्प्रज्ञाशब्दस्वर एव । वा
 ह्रन्द्सीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥ अम रोगे । अमे-
 रीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा शेवायक्षाजिह्वाग्रीवाध्रामीवा [उ° १.१५३.] इत्यमेर्वन्प्र-
 त्ययान्तो निपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा° २.२.६.] समासस्य चेत्यन्तोदात्ते
 प्राप्ते [पा° ६.१.२२३: २.१६२.] । तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा°
 ६.२.१.] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा° ६.२.
 १७२.] ॥ अयक्ष्माः ॥ तद्वत्स्वरः ॥ मा ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्तेनः ॥ स्तेन चौर्ये
 स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चिवाद्तोदात्तः ॥ ईशत ॥ ईश ऐ-
 श्वर्ये । ह्रन्द्सि लुङ्ङ्लिट् इति लङ् [पा° ३.४.६.] । व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.
 १.८५.] बहुवचनं न माञ्जोग इत्युभावः [पा° ६.४.७४.] । निघातश्च ॥ अघशं-
 सः ॥ अघ पापकर्णे । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसतीह्नीत्यघशं-
 सः । शसि इक्षायाम् । अच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६.२.२.] पूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः (28.) [पा° ३. १.१३५.] । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् ॥ इणो द्मुगिति एतेर्द-
मुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् डेरस्मिन् । तस्य ऊडिदंपदाद्यप्युभैर्गुभ्य [पा°
६.१.१०१.] इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ ॥ गमर्डीरिति [उ° २.६६.] गोशब्दः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे (29.) पत्यवैश्वर्यः इति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् [पा° ६.२.१८.] ॥ स्यात् ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तस्यस्यमिपां (30.) [पा°
३.४.१०१.] । वासुद् सलोपोऽल्लोपश्च (31.) । तिङ्गुतिङः ॥ वक्षीः ॥ वक्षशब्दात्
वोतो गुणवचनादिति [पा° ४.१.४४.] डीष् । वा हृन्दसीति [६.१.१०६.] जसः
पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ यजमानस्य ॥ पृञ्जतोः शानन्निति [पा°
३.२.१२८.] यजतेः शानन् । नित्रादाग्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पशन्ति गन्धेनेति पश-
वः । अर्जिदृशिकमीत्यादिना [उ° १.२७.] दृशेः कुप्रत्ययः पशादिशश्च । प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः ॥ पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्गुतिङः ॥ एवमग्रे पदस्वरप्रक्रि-
योहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

II. a. वसोः पवित्रमसि । b. ग्यौरसि पृथिव्यसि । c. मातरिश्चनो घर्मोऽसि
विश्वधा असि, परमेण धाम्ना दृढस्व मा क्त्वा ते यज्ञपतिर्होषीति ॥ २ ॥

का° [४.२.१५.१६.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्वेति ॥
वासयति वृथादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुर्यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवि-
त्रमसीति श्रुतेः [१.७.१.१.] । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते ।
हे दर्भमय पवित्र वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम-
सि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा
पवित्रमुच्यते ॥ का° [४.२.११.] ग्यौरसीति स्थात्यादानमिति ॥ यस्यां स्थात्यां
क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्वह्णार्थोऽयंमन्त्रः । हे स्थालि मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं ग्यौर-
सि । जलहेतुवृष्टिप्रदगुल्लोकद्वपासि । गुंसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृ-
थिव्यसि । पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया (32.) मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवोत्पत्तम् ॥ का°
[४.२.२०.] मातरिश्चन इत्यधिश्चयतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुक्ष्य तेषूखा-

मधिश्चयति । हे उखे त्वं वायोर्धर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे च-
सिति निश्चासवच्छेदां करोतीति मातरिश्वा वायुः ॥ धर्मः ॥ धृ क्षरणदीप्त्योः ।
धर्मी दीपकः । संचारस्यानप्रदानेन वायोर्दीपिकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे
स्यालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्त्रमपि वायोर्ध-
र्मरूपासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् । अत्र
मातरिश्वनो धर्मीऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मादिषां त्रयाणां लोकानां
धारणात् विश्वधा अस्ति । विश्वं दधातीति विश्वधाः । विश्वधारणसमर्थ्यासि लोक-
त्रयरूपत्वात् । किं च । परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुजोर्धारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा
हे उखे त्वं दृहस्व दृढा भव तन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् । अन्यथा भ-
ग्रायास्तव ह्दिरेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृहि वृद्धाविति [धा° १०. ८४.] धातुर्यद्य-
पि वृद्धर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानादार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव
भवति । किं च हे उखे मा क्हाः कुटिला मा भव । कृ कौटिल्ये । यद्युखा कु-
टिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां (33.) सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधा-
रणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किं च । ते यज्ञपतिस्त्वत्सम्बन्धी यज्ञमानो मा
क्वर्षीत् कुटिलो मा भूत् । तन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यज्ञमानस्य कौ-
टिल्यं तच्च तदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

a. वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । b. देव-
स्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुष्ट्वा । c. कामधुक्षः ॥ ३ ॥

का° [४. २. २१.] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति । अस्यामुखा-
यां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्योदगग्रत्वं
(34.) विकल्प्यते ॥ हे शाखापवित्र वसोरिन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं
पवित्रं त्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्याल्यां पततां तृणपर्णा-
दीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारम् । सूक्ष्मैः पवित्रह्दिः । स्याल्यां पत-
त्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाद्दोदकत्वमाकर्तुम् । वसोः पवि-

त्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु° १०.४२.] ॥ का° [४.२.२३.]
 देवस्त्वित्यासिच्यमाने जपतीति । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्यात्वां मिच्यमानं हे
 क्षीरं सविता प्रेरको देवः पूर्वीक्षरीत्या शतधारेणा वसोः प्रवित्रेण वा वां पुनातु
 शोधयतु । सुष्ठिति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुष्ठु तेन सुष्ठु । का° कामधुन
 इति प्रश्न इति [४.२.२४.] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वयुः पृष्टेत् । हे
 दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये कामधुनः दुग्धवानसि ॥३॥

a. सा विश्वायुः । b. सा विश्वकर्मा । c. सा विश्वधायाः । d. इन्द्रस्य
 वा भागसोमेनातनमि । e. विष्णो हव्यधरेत् ॥४॥

का° [४.२.२५.] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति ॥ पूर्वीक्षाप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामि-
 ति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वयुर्ब्रूयात् । या गौ-
 स्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुःशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा वि-
 श्वायुः यज्ञमानस्य सम्पूर्णमायुः प्रयहतीत्यर्थः ॥ का° [४.२.२६.] एवमितरे उत्तरा-
 भ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तदोहनादूर्ध्वं
 कामधुन इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा
 विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा
 सा विश्वकर्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुधाञ् धारणपोषण-
 योः । विश्वान्सर्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिरुर्विर्दानेन पुष्पातीति विश्वधायाः ।
 असुप्रत्ययो णिञ्च । णिञ्चादातो युक्किष्कृत्तोरिति [पा° ७.३.३३.] युक् । यद्वा ।
 धेत् पानि । विश्वानिन्द्रादिदेवान्क्षीरादिरुर्विदध्यां धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥
 का° [४.२.३३.] उदास्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य वेति ॥ कथितं क्षीरमग्नेरुदास्य
 मन्दीष्णी (३५.) तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं
 कुर्यात् । हे क्षीरं इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवल्लीरसेनातनमि । दध्यर्थं क-
 ठिनीकरोमि । तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भा-
 वनया तस्य सोमत्वं संपद्यति । यथा कश्चित्पुमान्बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रा-
 तिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन । बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भा-

वितः परः । विषामृतदृशैवेह (36.) स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ॥ भोज्यं वा विष-
वेन भावितं वान्तिं करोति अमृतवेन भावितं जीर्णं सद्बलहेतुर्भवति । तथात्र द-
धिषेपस्य (37.) भावनया सोमत्वम् ॥ का° [४. २. ३४.] सोदकेनापिदधात्वमृन्मयेन
विज्ञो हव्यमितीति ॥ हे विज्ञो इदं हव्यं क्षीरं रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने सं-
हारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हवि-
षो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

III. a. अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तर्ह्येयं तन्मे राध्यताम् । b. इदमहम-
नृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

का° [२. १. ११.] अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रत-
मुपैत्यग्रे व्रतपते इदमहमिति वेति ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पा-
लक हे अग्रे वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तत् शक्यम् तत्कर्म-
नुष्ठातुं शक्तो भूयासं । त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यतां मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत्
फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्गासुष्टु । लिङ्गाशिष्यङ् [पा° ३. १. ८६.] । अतो
येयः [पा° ७. २. ८०.] गुणः शक्यम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१. १.
१. २.] ॥ इदमहं ॥ अहं यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य सत्यं देवताश-
रीरं उपैमि प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मद्वयेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति
विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशिवात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमा-
त्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थापिवात् यथा
जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१. १. १. ४.] । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्ये-
भ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदे-
दिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्धृत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं
सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

a. कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ।

b. कर्मणि वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्रापां प्रणयनं कुर्यात् । का° [२.३.२.३.] ब्रह्मन्नपः प्रणोष्यामि यजमान वाचं यहेत्याह्वानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयऽ संप्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मल्लं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्गन्तारम्भकर्मण्यत्मानः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपभ्यां मल्लवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तद्वद्ः प्रसिद्धार्यवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वरः हे पात्र त्वां युनक्तीत्युत्तरं । पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्तीति प्रश्नः तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं वा युनक्तीत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमेनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् । भ° गी° १८. ५६. । १. २७. इति च । ४. २४. नेति च ॥ परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । का° [२.३.१०.] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादयेति (३४.) ॥ कर्मणे ॥ हे अग्निहोत्रहवणी हे शूर्प युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । वेषाय च । विष्णु व्याप्नोति । घञ् वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्यात्यर्थं च वां युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविर्यं पृथक्करणं प्रोक्षणाधीदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

a. प्रत्युष्टऽ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टप्तऽ रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

c. उर्वत्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

का° [२.३.११.] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति । रक्षः रक्षसज्जातिः । प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धं । उप दाहे । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्रस्थिता रक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा (३५.) न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं संतप्तम् । तप संतापे । अरातयश्च निष्टप्ताः । अनयोर्मल्लयोर्विकल्पः ॥ का° गहृत्युर्वत्तरिक्षमि-

अद्भुतमसि हृविर्धानं दृढं ह्रस्व मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्ह्वर्षिति । c. वि-
क्षुत्वा क्रमताम् । d. उरु वाताय । e. अपेक्षतु रक्षः । f. यक्ष्ताम्प-
च ॥ १ ॥

अद्भुतमसि । हृ कौटिल्ये क्तप्रत्ययः । दृढं ह्रस्व इति [पा० ७.२.३१.] नि-
ष्टायां ङु अदेशः । अद्भुतमकुटिलमसि । आरोक्षणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
हृविर्धानम् उधाञ् धारणपोषणयोः । हृविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भव-
ति । अतो दृढं ह्रस्व मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्ह्वर्षिति पूर्ववद्वाच्यम् ॥ का० [२.
३.१५.] विलुप्तेत्यारोक्षणमिति । हे शकट विलुप्यपको यज्ञः वा त्वां क्रमतां
पदिनाक्रम्यारोक्षतु नाहं समर्थ इति भावः ॥ का० [२.३.१६.] प्रेक्षत उरु वाता-
येति हृविष्यामिति । हे शकट वाताय उरु भवेति शेषः । वदन्तर्वर्तिव्रीहिरु-
वायुसंचाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याहादित्वात्संकोचं वायु-
प्रवेशाभावाद्वाहादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोचं परित्यजित्यर्थः ।
वायुत्रपप्राणप्रवेशाद्वाविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किं च वायुप्रवेशरहितं सर्वं
वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं
(३७.) मन्त्रः । यद्वै किं च वातो (३८.) नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वा-
तायेत्याहुवारुणमिवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० [२.३.११.१८.] अपेक्ष-
तमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेदिति । व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादि यदि तत्र भ-
वेत्तदनेन निरस्येत्तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति (३९.) सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः ।
रक्षो यज्ञविधातकमपेक्षतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते ॥ का० [२.३.११.]
यक्ष्तामित्यालभत इति । पञ्चसंख्याका अद्भुतयो व्रीहिरूपं हृविर्पेक्षतां नियह-
तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन्गृहीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ १ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्विद्भ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. अग्नये जुष्टं गृह्णामि ।

c. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का° [२.३.२०-२२.] देवस्य वेति गृह्णात्यग्नियं चतुरो मुष्टीनिवमग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । हे हविः सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहमग्नये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवाभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्यामश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदाडाकारो बाहुः । पञ्चाङ्गुलियुक्तोऽग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वचाक्षोरश्विबाहुभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्यग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किं च सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१.१.२.१७.] देवानां सत्यतृपत्वात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभवि तु मनुष्याणामनृततृपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निःफलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्मध्वर्यु देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवेदिदं मध्वर्यु गृहीतमिति । तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

a. भूताय त्वा नारातये । b. स्वरभिविख्येषम् ।

c. दृष्टेतां दुर्गाः पृथिव्याम् ।

d. उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

e. पृथिव्यास्त्वा नभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यर्क्षे ॥ ११ ॥

का° [२.३.२३.] भूताय वेति शेषाभिर्मर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय त्वा संपरिशेषयामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि ॥ का° [२.३.२४.] स्वरिति प्राडोक्षत इति । अहं स्वरभिविख्येषं यज्ञं पश्येयं यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य इति श्रुतेः [१.१.२.२३.] यज्ञादिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः । एषा प्रकथने अभिविख्येषमभितो विशेषेण व्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः ।

अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का° [२.३.२५.] दृढकृतामित्यवरोक्षती-
ति । पृथिव्यां वर्तमाना इर्या गृहा दृढकृतां दृढा भवतु । अनेन मन्त्रेण शकटाद-
वरोक्षेत् । इरो द्वा राण्यर्हतीति इर्या गृहाः । हविर्गृहीवोत्तरतोऽध्वर्योर्भरिण
गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते ॥ का° [२.३.२६.] गह्युर्वन्तरिक्ष-
मिति व्याख्यातम् ॥ का° [२.३.२७.] अणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्वेति । हे
हविः पृथिव्या नामौ मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अ-
दित्या उपस्य इति । (40. a.) उपस्थेऽङ्गे यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्गे स्थाप-
यति । एवमिदं हविरदित्या उपस्थे भूम्या अङ्गे सादयामि । हे अग्ने तव समीपे
स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुप्तं पुत्रमिव बाधकेश्यः (40.) पालय ॥ ११ ॥

IV. a. पवित्रे स्यो वैज्ञव्यौ ।

b. सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

c. देवीरापोऽअग्नेगुवोऽअग्नेपुवोऽअग्नेऽइममग्न्य यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिं सु-
धातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का° [२.३.३२.] कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनत्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्य
इति त्रीन्वेति । वैज्ञवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.८५.] स्त्रीत्वम् ।
हे पवित्रे शोधके कुशद्वयद्वये युवां वैज्ञवे यज्ञसम्बन्धिनी स्यः भवथः । यज्ञो वै
विष्णुर्पज्ञिये स्य इति श्रुतेः [१.१.३.१.] ॥ का° [२.३.३३.] हविर्ग्रहणायामपः कृत्वा
ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपो
वो युष्मानुत्पुनामि केन अहिद्रेण पवित्रेण हिद्रेहीनेन शोधकेन वायुद्वयेण ।
यो वा अयं पवत एषोऽहिद्रेण पवित्रमिव श्रुतेः [१.१.३.६.] । सूर्यस्य रश्मिभिः
शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपकृत-
भूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् ॥ का° [२.३.३५.] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवी-
राप इतीति । उत्पूताभिरहिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्र-
मुच्चारयन्दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवीः आपः द्योत-
नात्मिका आपो यूयमद्यास्मिन्दिने इममिदानीं प्रवर्तमानं यज्ञमग्ने नयत पुरतः प्र-

वर्तयत निर्विशं समापयत । किम्भूता आपः । अग्नेगुवः अग्ने गह्वतीत्यग्नेगुवः पु-
 रतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्नेपुवः अग्ने पुनन्त्यग्नेपुवः अग्ने यस्मि-
 न्पूर्वभागे गह्वति तस्मिन्नपहृतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वाग्ने पिवतीत्यग्ने-
 पुवः प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमिः क्षिप्रत्यये गमः द्वावित्यनुनासिकलोपे
 [पा० ६.४.४०.] पुनतिः पिवतेर्वा द्वौ ऊङ् गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६.४.४०.
 वा० २.] । किं च यज्ञपतिं यज्ञमानमग्ने नयनेत्यनुवर्तते फलभोगाय प्रेरयत कथ-
 म्भूतम् सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुज्जातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं
 पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको ब्रह्मा । तथा देवयु-
 वम् । यु मिश्रणे । देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तं । क्षिप् । अनित्य-
 मागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तं । इदम्युरिदं का-
 मयमान इति यास्कोक्तिः [निरु० ६.३१.] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३.१.८.]
 क्यचि चेतीति [पा० ७.४.३३.] प्राप्ति न ह्येन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.] ईवाभावः ।
 अश्वाधस्यादिति [पा० ७.४.३७.] अश्वाधयोरेवावविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति
 [पा० ७.४.३५.] प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः क्वाहन्द्सीति [पा० ३.२.१००.] उप-
 त्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्व इति [पा० ६.१.१००.] प्राप्तस्य पूर्वत्रपस्य
 वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङ्ङुवडावित्युवङ्
 [पा० क० ६.४.६८. वा० १.] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यै यूयमिन्द्रमवृणीधं वृत्रतूर्यै । d. प्रोक्षिता
 स्थ । e. अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । f. अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 g. दैव्याय कर्मणे शुन्धधं देवयज्यायै यद्वोऽश्रुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तु कुन्धा-
 मि ॥ १३ ॥

हे आपः इन्द्रो देवः वृत्रतूर्यै तूर्यतिर्बधकर्मा (41.) । वृत्रबधे निमित्तभूते सति
 युष्माः युष्मानवृणीत आकारश्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान्यूयमपि वृत्र-
 तूर्यै निमित्ते तमिन्द्रमवृणीधं वृत्रवत्यः सहकारित्वेन ॥ का० [२.३.३६.] प्रोक्षिता
 स्थेति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपो यूयं प्रोक्षिता भवथ । असंस्कृता अन्यसं-

स्कारक्षमा न भवतीति ॥ का° [२.३.३७.३८.] हविश्चाग्रे त्वग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथादेवतमन्यदिति । अन्यदपि हविस्तद्वितोच्चरिण (42.) प्रोक्षणीयम् । अग्रे त्वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [२.३.३१.] पात्राणि दैव्ययिति । कृष्णाजिनोलूखलादीनि प्रोक्षेत् । हे यज्ञपात्राणि यूयं शुन्यध्वं शुद्धानि भवत । किमर्थम् दैव्याय कर्मणे अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म विशिष्यते । देवयज्ययि देवसम्बन्धिन्यै यागक्रिययि दर्शादिकयि । किं च । अशुद्धाः नीचजातयस्तक्षादयो वो युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं पराजघ्नुः पराकृतं कृतवन्तः । ह्येनतक्षाणादिकाले स्वकीयरुस्तास्पर्शत्रपमशुचित्वं चक्रुः । तदिदं वो युष्माकमङ्गं शुन्यामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

V. a. शर्मासि । b. अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. अद्रिरसि वानस्पत्यः ।

e. ग्रावांसि पृथुबुधः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का° [२.४.१.] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन त्वमुलूखलस्य धारणार्थं शर्म सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम ॥ का° [२.४.२.] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति । रक्षाः कृष्णाजिने गूढमवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः ॥ का° [२.४.३.] प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति । हे कृष्णाजिन त्वमदित्या भूमिदेवतायास्त्वग्रूपमसि ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु ज्ञानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूलागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगृङ्क्षुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाप्नातः [१.१.४.१.] ॥ का° [२.४.४.५.] सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वादद्रिरसि पाषाणोऽसि । किम्भूतः पृथुबुधः स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उलूखल

तयाविधस्त्वं ग्रावासि दर्बेन पाषाणसदृशोऽसि ॥ अदित्यास्त्वक् । अधस्तादास्ती-
र्णा कृत्वाग्निनृपा भूमिर्वा लगस्ति सा त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

a. अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि ।

b. बृहद्वावासि वानस्पत्यः ।

c. स इदं देवेभ्यो हविः शमीष सुशमिं शमीष ।

d. हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि (43.) हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का° [२.४.६.] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे हविः त्वमग्रेराहवनीयस्य
तनूः शरीरमसि । यतस्त्वन्नक्षिप्तं हविरग्नीभवति । अतो हविरग्नेस्तनूः । किम्भूतं
हविः । वाचो विसर्जनम् अपां प्रणयनकाले नियमिताया यज्ञमानवाचो हविरा-
वपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतो देववीतये
देवानां तर्पणाय त्वा त्वां गृह्णामि आवपामीत्यर्थः ॥ का° [२.४.११.] बृहद्वावेति
मुसलमादत्त इति । हे मुसल त्वं यद्यपि वानस्पत्यो दारुमयस्तथापि ग्रावासि द-
र्बेण पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि ॥ का° [२.४.१२.] स
इदमित्यवदधातीतीति । हे मुसल त्वं देवेभ्योऽग्न्यादिदेवोपकारार्थमिदं हविर्वी-
हित्रपं शमीष शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्या-
ख्यानम् । सुशमि शमीष सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष शमय । शमु उ-
पशमि व्यत्ययेन शपो लुक् (44.) । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इतीडागमः (45.)
[पा° ७.३.१५.] । शान्तिर्द्विविधा । वाक्यतुषापनयनादाद्या (46.) । सा (47.) प्र-
थमावधतिन स्यात् (48.) । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या (49.) । सा (50.)
फलीकरणेन भवति । तं (51.) द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । का° [२.४.
१३.] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति । यज्ञमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवह-
न्ति स सम्बोध्याह्वयते (52.) । हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् एहि
अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

a. कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद् त्वया व्य७ संघात७ - संघातं जे-

ष्म ।

b. वर्षवृद्धमसि । c. प्रति वा वर्षवृद्धं वेत्तु ।

d. परापूतः रक्षः परापूता अरातयः ।

e. अपरुतः रक्षः । f. वायुर्वी विविनन्तु ।

g. देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णावहिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का° [२. ४. १५.] आकृत्यन्यो दृषडुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विदृषदं सकृदुपलामिति । हे शम्याद्वय यज्ञायुधविशेष त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां मधुजिह्वकश्चासि देवानाम् । असुराः क्व क्वेति तान्दुलुमिह्न्योऽटति सर्वत्र संचरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक् कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवद्धनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिदेवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य । तद्रूप हे यज्ञायुध त्वमसुरान्परामभवन् यज्ञमानस्य इषमूर्जं चावद । अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तवशब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यज्ञमानः प्राप्नोति । ततस्त्वया कृत्वा वयं संघातं संघातं जेष्य असुरैः सह क्रियमाणं तं तं सङ्ग्रामं जेष्य जयिम कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्तेऽसुरा यत्रेति संघातो युद्धं । मनो राज एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुराद्वी वाक् स्थिता तस्मिन्शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वासुरा म्रियन्ते ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाज्ञकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे कृते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयतां ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभावाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषडुपलह्ननमिति श्रुत्युक्तोऽभिप्रायः [१. १. ४. १४.] ॥ का° [२. ४. १६.] वर्षवृद्धमसीति श्रूर्पमादत्त इति । हे श्रूर्प त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृथ्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् श्रूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् ॥ का° [२. ४. १७.] प्रति वेति हविरुद्वपतीति । हे हविः वर्षवृद्धं श्रूर्पं वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन ज्ञानात् व्रीहिश्रूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद्वातृत्वम् (53.) ॥ का° [२. ४. १८.] परापूतमिति निष्पुनातीति । रक्षः परापूतं निराकृतं श्रूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्धतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविः प्रतिकूला आलस्या-

दिशत्रवश्च परापूताः निराकृताः ॥ का° [२.४.११.] अपहृतमिति तुषान्निरस्यती-
ति । रक्षः अपहृतं द्वेऽपनीय मारितम् । भूमौ पतितान्द्वरे निःसारयेत् ॥ का°
[२.४.२०.] वायुर्व इति विविनक्तीति । हे तण्डुला वायुः शूर्पचालनोत्थो वो
युष्मान्विविनक्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथकूरोतु ॥ का° [२.४.२१.] देवो व इति पात्र्या-
मोप्याभिमन्त्रयतऽइति । हे तण्डुलाः सविता देवो वो युष्मानह्निद्रेण पाणिना
अङ्गुलिविक्षेपहीनेन स्वहस्तेन प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु हृग्रहोर्भश्छन्दसीति ह-
स्य भः [पा° क° ट. २. ३२. वा° १.] । पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवि-
तृग्रहणं प्रार्थयति । किम्भूतः सविता हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरण-
युक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रहरेण (54.) हिन्नौ स-
वितृपाणी देवैर्हिरण्ययौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा
॥ १६ ॥

VI. a. धृष्टिरसि ।

b. अ॒प॒ग्नि॒ऽअ॒ग्नि॒मा॒मादं॑ ज॒हि नि॒ष्क्र॒व्याद॑ ष॒ सेध॑ ।

c. आ दे॒व्यजं॑ वह॒ ।

d. ध्रु॒वम॑सि पृथि॒वीं दृ॒ष्ट्व ब्र॑ह्म॒वनिं॑ त्वा क्षत्र॒वनिं॑ स॒जात॒वन्युप॑द॒धामि॑
भ्रातृ॒व्यस्य॑ ब॒धाय॑ ॥ १७ ॥

का° मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीति (55.) । [२.४.२६.] धृष्टि-
सीत्युपवेशमादयेति च (56.) । पलाशशाखाया मूलदेशे हिन्नः काष्ठभाग उपवे-
षस्तमादत्ते । हे उपवेश त्वं धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । जिधृषा प्रागल्भ्ये । तीव्रा-
ङ्गराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् ॥ का° [२.४.२६.] अपाग्न इत्यङ्गा-
रान्प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्षमत्ती-
त्यामाह्नौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमतीति क्रव्यात् चि-
ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनिङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य
तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्र-
त्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य आमादमग्निमप जहि परित्यज । व्यवहृताश्चेति

[पा° १.४.८२.] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादमग्निं निः सिध निःशेषं
 दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः ॥ का° [२.४.२७.] आ देवयजमित्यङ्गारमाकृत्येति । हे
 गार्हपत्य देवयजं देवानां योग्यं तृतीयमङ्गारमावह समीपमानय । देवा इज्यन्ते
 यस्मिन्नसौ देवयाद् तं देवयजम् ॥ का° [२.४.२७.] कपालेनावहादयेति ध्रुवमसी-
 तीति । देवयजमङ्गारं कपालेनावहादयेत् । हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि ।
 अङ्गारोपरि वर्तमानमपीतस्ततो न पतसि पृथिवीं भूमिं दृक् दृढीकुरु । पुरोडा-
 शपाकसमये तत्कृतव्यवधानेन भूमिर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किं च ।
 त्वमुपदधामि अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा
 बधाय हिसार्यम् । व्यन् सपत्ने [पा° ४.१.१४५.] इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः
 शत्रुवाची । किम्भूतं त्वाम् । ब्रह्मवनि वन पन सम्भतौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन व-
 न्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा क्षत्रवनि सजातव-
 नीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयः तैर्वन्यत
 इति ॥ १७ ॥

a. अग्ने ब्रह्म गृह्णीष्व ।

b. धरुणामस्यत्तरिज्जं दृक् ब्रह्मवनि -- बधाय ।

c. धर्त्रमसि दिवं दृक् ब्रह्मवनि -- बधाय ।

d. विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि ।

e. चितं स्थोर्ध्वचितः ।

f. भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यधम् ॥ १८ ॥

का° [२.४.३०.] सव्याङ्गुल्याभूत्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे अग्ने नि-
 धीयमानाङ्गारवृष ब्रह्म प्रौढं कर्मस्माभिः क्रियमाणं गृह्णीष्व गृह्णीष्व । नाशकर-
 क्षोबधेनानुगृह्णीष्व (57.) यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व अङ्गुलिदानासक्तं मा
 दृक्षेत्यर्थः ॥ का° [२.४.३१.] धरुणामिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चा-
 द्वागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकमसि

अतोऽन्तरिक्षं दृष्टुं दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्ज्वलयात्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा
न स्यात्तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति ।
तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थयति । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । का° [२.
४.३२.] पुरस्ताद्धर्त्रमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं
धर्त्रं धारकमसि । दिवं दृष्टुं । ज्वालाग्रेण दाहभावाद् द्युलोकस्य दार्ढ्यम् । अन्य-
त्पूर्ववत् । का° [२.४.३३.] विश्वाम्य इति दक्षिणत इति । हे चतुर्थ कपाल वि-
श्वाम्य आशाम्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय त्वामुपदधामि । एवं कपालत्रयोपधा-
नेन यज्ञमानो लोकत्रयं जयति चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः पुरोडाशो लोक-
त्रयद्वयो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ॥ का° [२.४.३४.] समं विभज्य द्वे दक्षि-
णत एवमुत्तरतश्चितं स्येतीति । अग्रेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वा-
द्वशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । चिञ् चयने क्षिप्रतस्य
चित इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषा यूयं चितः स्य प्रथमकपालोपचयका-
रिणः स्य भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्य ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुप-
कारिणो भवथ ॥ का° [२.४.३८.] भृगूणामित्यङ्गरैरभ्यूहतीति । अङ्गरैः कपा-
लानि षादयेत् । हे कपालानि यूयं भृगूणामङ्गरिणां भृगुनामकानामङ्गिरोनामका-
नां देवर्षीणां तपसा तपोद्वयेणाग्निनानेन तप्सुधं तप्तानि भवत । अस्याग्निस्तदो-
यतपोद्वयत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

VII. a. शर्मासि । b. अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः ।

c. अदित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

d. धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वर्गवेत्तु ।

e. दिव स्कम्भनीरसि ।

f. धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का° [२.५.२.] कृष्णाग्निमादत्ते पूर्ववदिति । यथावधातार्थं कृष्णाग्निप्रयोग-
स्तद्वत्त्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का°
[२.५.३.] तस्मिन्दृषदं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् हे शिले ये-

प्राणाधारमृते त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं धिपणासि धियं वृद्धिं कर्म वा मनोति व्याप्नोति ददानि वा धिपणा । ह्रस्वत्रमार्पम् । पर्वतवद्धारयत्यसि । अदित्या भूमिम्बक कृष्णाजिनत्रया तादृशीं वा त्वां प्रति वेत्तु तदवस्थानमनुजानानु ॥ का° [२.५.४.] पश्चाद्भूम्यामुपरोक्त्युदीचीं दिव इतीति । दृपदः पश्चाद्भूमिगन्धस्ताहम्यां स्वापयेत् । तां पत्युच्यते । हे शम्ये दिवः कुलोकस्य स्तम्भनीः (58.) स्तम्भनकारिणी त्वमसि व्यत्ययेन द्वितीयावर्द्धवचनम् पतनवारणायात्तस्मिन्त्रयेण स्तम्भनकारिवम् । अन्तरिक्षेण क्षीमे व्यावायुधिवीं विष्टव्ये इति श्रुतेः [१.२.१.१६.] ॥ का° [२.५.५.] दृपद्युपलां धिपणासीतीति । हे उपले उपरितनशिल त्वं धिपणासि प्रेपणव्यापारधारिकासि । किम्भूता । पार्वतेयी पर्वत्या अधस्तनदृपदः पुत्री पार्वतेयी वालस्वत्रया । कनीयसी क्षेपा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१.२.१.१७.] । अतः पर्वती मानृसमा त्वां प्रतिवेत्तु पुत्रीं ज्ञानानु ॥ ११ ॥

a. धान्यमसि धिनुहि देवान् ।

b. प्राणाय त्वा । c. उदनाय त्वा । d. व्यानाय त्वा ।

e. दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णावहिद्रेण पाणिना ।

f. चक्षुषे त्वा । g. महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का° [२.५.६.] धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति । हे हविस्त्वं धान्यमसि धिनोतीति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवानग्न्यादीन्धिनुहि प्रीणय ॥ का° [२.५.६.] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रमिति । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः आसवायुः । उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल त्वा त्वां प्राणाय प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदनेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ का° [२.५.७.] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोक्ततीति । प्रसयनं प्रसितिः । षिञ् वन्धने प्रवन्धः कर्मसंततिः । दीर्घामविहिन्नां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य आयुषे यजमानस्यायुर्-

मित्रद्वयं हे हविः त्वां धां कृत्वाजिनि दधामि । दधतिर्लुडि वहुलं हन्द्स्यमाजोगे
 ऽप्रीति [पा° ६. ४. ७५.] अटागमाभावः । यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसंततिः प्र-
 वर्ततऽइति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमल्लैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्रं कृतम-
 नेन पुनरायुर्दयिते हविषः । हे हविः दीर्घा प्रसितिं कृत्वाजिनाख्यामनु त्वां धां
 धारयामि कृत्वाजिनि प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थमायुषे त्वदीयायुर्वृद्धयम् । प्रसितिः
 प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति [निरु° ६. १२.] यास्कान्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसिति-
 शब्देन कृत्वाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रजेषो व्याख्यातः ॥ का° [२. ५. ८.]
 चक्षुषे वेतीजतऽइति । हे हविः चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाठवाय त्वां
 पश्यामीति जेषः । यद्वा चक्षुषे चक्षुरादिवाक्छेन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । हविषः स-
 जीवत्रे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियत इति भावः ॥ का° [२. ५. १.]
 पिष्टमाणेषु निर्वपत्यन्यो महोनामित्याज्यमिति । हे आज्य त्वं महोनां गवां पयो
 ऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्देनोच्यते । महोति गोनाम [निघ°
 २. ११.] ॥ २० ॥

VIII. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुह्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. सं वपामि ।

c. समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सः रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताः
 सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का° [२. ५. १०.] पात्र्याऽऽ सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य वेतीति । हस्ता-
 भ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक्क्षिपामि ॥
 का° [२. ५. १२. १३.] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति ।
 पिष्टसंवपनीया (59.) आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेद्धर्युः पवित्राभ्यां गृह्णी-
 यात् । आप उपसर्जनीरूपा ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः सं पृच्यन्ताम् पृची संपर्के सं-
 गृह्णां सम्यगेकीभवन्तु । तथा ओषधयः पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन
 सं पृच्यन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्य आपः जगतीभिः
 पिष्टाख्याभिः सं पृच्यन्ताम् । रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१. २. २. २.] ।

मधुमतीर्माधुर्योपेता आपो मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टद्वपौपधीभिः सं पृच्छ-
ताम् । अपामोपधीनां [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्संपर्को भववित्यर्थः ॥ २१ ॥

a. जनयत्यै त्वा संयौमि । b. इदमग्नेः ।

Q124: 4 x 3, 1

c. इदमग्नीषोमयोः । d. इषे त्वा ।

e. धर्मीऽसि विश्वायुः ।

L 2

f. उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ।

g. अग्निष्टे त्वचं मा द्धिंसीत् ।

h. देवस्त्वा सविता श्रपयतु वपिंष्टेऽधि नाके ॥ २२ ॥

108995

का° [२.५.१४.] संयौति जनयत्यै वेतीति । अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं सं-
यवनम् । हे जलपिष्टद्वपपदार्थद्वय त्वां संयौमि संयग्मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । किमर्थं जनयत्यै यज्ञमानस्य प्रजोत्पादनार्थं । जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं
तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यज्ञमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा
जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि ॥ का° [२.५.१५.] संविभज्यासङ्हरिष्यन्ना-
लभत (60.) इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पि-
ण्डद्वयं कृत्वा पुनरग्नेलघिष्यन् इदमग्नेरग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृ-
शेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् ॥ का° [२.५.१७.] इषे वेत्याज्यम-
धिश्यतीति । हे आज्य इषे इष्यमाणवृष्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रवि-
लापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्यणम् ॥ का° [२.५.१९.] धर्मीऽसीति पुरो-
डाशमिति । हे पुरोडाश त्वं धर्मीऽसि । घृ क्षरणदीप्त्योः । धर्मशब्देन दीप्यमानः
प्रवर्ग्य उच्यते । श्रय्यमाणतया (61.) दीप्यमानत्वात्प्रवर्ग्योऽसि । तथा विश्वायुः
विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायुः । यस्माद्यज्ञमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः ॥ का°
[२.५.२०.] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संक्षेपयितुं तं
प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं स्वभावतः उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णा यथा तथा प्रथते
प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्रख्यातो भव । किं च ते यज्ञप-

तिस्तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु ॥ का° [५. २. २१.] अग्निष्टः इत्यद्विरभिमृशतीति । हे पुरोडाश अग्निः अपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वचं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा ह्मिंसीत् मा विनाशयतु । अतिदह्नेन मषीभावो विनाशः स मास्त्वित्यर्थः (62.) । अवघातपेषणोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः ॥ का° [२. ५. २३.] देवस्त्वेति अपणामिति । हे पुरोडाश सविता देवः वर्षिष्टे अत्यन्तवृद्धे नाके व्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ त्वा त्वामधि अधिश्रित्य अपयतु पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वित्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः (63.) ॥ २२ ॥

a. मा भेमा संविकथाः ।

b. अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् ।

c. त्रितायं त्वा । d. द्वितायं त्वा । e. एकतायं त्वा ॥ २३ ॥

का° [२. ५. २४.] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश त्वं मा भेः । भयं मा कार्षीः । मा सं विकथाः चलनं मा कार्षीः । जिभी भये । ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ ॥ का° [२. ५. २५.] अतमेरुरिति श्रुतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुः अतमेरुः । भस्माह्लादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः ॥ का° [२. ५. २६.] पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमात्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्त्यन्दमानं त्रितायं वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रितायं त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्वितायं त्वा निनयामि तथा एकतायं त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आत्मा उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसंधातव्या [१. २. ३. १.] ॥ २३ ॥

IX. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मया पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आदेदेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।

c. इन्द्रस्य वाङ्मरुतिं दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो वधः ॥ २४ ॥

का° [२. ६. १३.] देवस्य वेति स्फ्यमादयेति । देवस्य वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि ॥ का° [२. ६. १३.] सतृणां सव्ये कृत्वा दक्षिणेनात्मन्य जपनीन्द्रस्य वाङ्मरुतितीति । हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो वाङ्मरुति । तेन वाङ्मना धृतत्वात्तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य वाङ्मरुत्परोपचारः । किम्भूतः स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भजनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः वङ्मना दीप्यमानः । किंच वायुरसि न केवलमिन्द्रवाङ्मरुतदशः । किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फ्योऽपि स्तम्बहिद्वयं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विपतो वधः । हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a. पृथिवि देवयज्ञन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ।

b. व्रजं गृह गोष्ठानम् । c. वर्षतु ते द्यौः ।

d. वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतिन पार्श्वेऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

का° [२. ६. १५. १६.] पृथिवि देवयज्ञनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि हे देवयज्ञनि देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयज्ञनी तस्याः सम्बोधने हे देवयज्ञनि ते तव ओषध्यास्तृणतृपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि (64.) ॥ का° [२. ६. १७.] व्रजं गृहिति पुरीषमादत्त इति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गृह । व्रजन्ति गृहन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं

किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गृह्णेत्यर्थः ॥ का० [२. ६. १८.] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतऽइति । हे वेदे ते तुभ्यं वदर्यं द्यौर्धुलोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० [२. ६. १९.] वधानेत्युत्करे करोतीति । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । ह्यन्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिश्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१. २. ४. १६.] अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पाणैः शतसंख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिश्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

a. अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासम् ।

b. c. d. व्रजं - मौक् ।

e. अररो दिवं मा पतः । f. द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ।

g. h. i. व्रजं - मौक् ॥ २६ ॥

का० [२. ६. २१.] अपाररुमिति द्वितीयं प्रकृरतीति (65.) । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्विदिस्थानात् अररुमररुनामानमसुरमप बध्यासम् । अपनीय यथा कृतो भवति तथा कर्वाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रकृरेत् व्रजम् वर्षतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२. ६. २२.] अभिन्यस्यत्यग्रीडुत्करमररो दिवमिति । हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागफलद्वयं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् पतू गतौ पतः पुमिति [पा० ७. ४. ११.] लुडि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२. ६. २३.] द्रप्सस्तऽइति तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीद्वयाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गह्तु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गृह्णत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

- गायत्रेणं वा हृन्दसां परि गृह्णामि ।
- त्रैष्टुभेन वा हृन्दसां परि गृह्णामि ।
- जागतेन वा हृन्दसां परि गृह्णामि ।
- सुद्धमा चासिं शिवा चासि ।
- स्योना चासिं सुषदा चासि ।
- उर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

का° [२. ६. २५.] पूर्वं परियहं परिगृह्णाति दक्षिणातः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्प्रदेशादरुर्निष्काशितस्तत्र वेदैरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदक्षिणे स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वं परियहः । विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य (66.) हृन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्निति श्रुतेः [१. २. ५. ६.] । हे विष्णो वा तां गायत्रेण हृन्दसा गायत्र्यादिहृन्दस्त्रयवृत्ततया भावितेन स्फ्येन दक्षिणे परि गृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः हृन्दोदेवता दक्षिणेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीयः पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमि-मसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनद्वयं विष्णुमये कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेति ता-वान्भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बद्धेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य (67.) गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञ-भूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तद्वर्मेर्नामेति [१. २. ५. १-७.] श्रुतिकथामनुसंधाय वेदियहणं विधेयम् ॥ का° [२. ६. ३१.] उत्तरं परियहं परिगृह्णाति सुद्धमा स्यो-नोर्जस्वतीति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वं परियहः पश्चात्क्रियमाण उत्तर-परियहः । तत्रापि पूर्ववदक्षिणे स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुद्धमासि शिवा शाक्ता (68.) चासि । द्वा भूमिः शोभना द्वा सुद्धमा खननेनाश्मादिदो-ग्रनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । अग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शाक्तत्वम् । गुणद्वयस्या-न्योन्यसमुच्चयार्थं चकारौ एकोऽयं मन्त्रः ॥ स्योना सुखद्वपासि । स्योनमिति

सुखनाम [निघ० ३. ६.] । सुषदा सुष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ॥ ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तडुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

a. पुरा क्रूरस्य विसृपो विरष्णिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।

यामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽअनुदिश्य यजन्ते ॥

b. प्रोक्षणीरासादय । c. द्विपतो बधोऽसि ॥ २८ ॥

का० [२. ६. ३२.] पुरा क्रूरस्येत्यनुमाटीति । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मियो मन्त्रितं यदस्या भूमरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृत्स्नवर्णमिदानीमपि (69.) दृश्यतऽइत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१. २. ५. १८.] ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरष्णीति मन्त्रनाम [निघ० ३. ३.] विविधं रपति (70.) वेदत्रयद्वयेण शब्दं करोतीति विरष्णी । यज्ञो (71.) वेदित्वं (72.) प्राप्तो विलुः सम्बोध्यते । हे विरष्णिन् विलो परमेश्वर त्वं षृणु अनुगृह्णाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतिः [१. २. ५. ११.] । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप् । तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थौ षष्ठ्यौ । विसृपो नानायोधयुतात्क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामिव चन्द्रस्यां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यन्नान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतिः [१. २. ५. ११.] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणद्वयं मार्जनं कुर्यात् ॥

प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीधं प्रति त्रैषः । प्रोक्ष्यन्तः आभिरिति प्रोक्ष्य आपस्ता
आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का° [२.६.४२.] द्विषतो वध इति स्फ्यमुदखं प्रहरती-
ति । हे स्फ्य त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिसकोऽसि ॥ २८ ॥

X. a. प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

b. निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः ।

c. अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं वा वाजिध्यायै संमार्जिम् ।

d. e. = a. b.

f. अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनं वा वाजिध्यायै संमार्जिम् ॥ २९ ॥

का° [२.६.४६.] सुचं प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा शूर्पाग्निरुत्ररुवणयोः प्रत्युष्ट-
मिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का° [२.
६.४६.] वेदग्रैरुत्तरतः प्राक्संमार्धनिशित इतीति । हे सुच त्वमनिशितोऽसि शो
तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अ-
स्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नक्षित् क्षिणु हिसायाम्
सपत्नान्स्मरून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित् । अत एव त्वां संमार्जिम् स-
म्यक् शोधयामि । मृजू (73.) शुद्धौ । किंभूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति
वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादनवत्तम् । यदा वाजो यज्ञस्तद्वत्तम् यज्ञो हि देवा-
नामन्नमिति श्रुतेः [५.१.१.२.] । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्ह्ये
इन्प्रत्ययः । किमर्थं संमार्जिम् । वाजिध्यायै जिग्न्थी दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः ।
वाजस्येध्या वाजिध्या तस्यै वाजिध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन सुवे-
णाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तदीत्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भ-
वतीत्यर्थः ॥ का° [२.६.४७.४८.] प्रतप्य प्रतप्य प्रयक्ष्यनिशितेति सुच इति ।
अनिशितेति मन्त्रेण सुचस्तिक्तो गुरुपभूद्ध्युवाः समृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण
प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयक्ष्यतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्या-
तम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसंमार्जनम् । सुचां
स्त्रीवात्प्रश्नात् । योषा वै सुवृषा सुव इत्यादिश्रुतेः [१.३.१.१.] । जुह्वादीनां सु-

चां स्त्रीलिङ्गवात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २१ ॥

a. अदित्यै रास्त्रासि । b. विष्णोर्विष्योऽसि । c. ऊर्जे त्वा ।

d. अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ।

अग्नेर्जिह्वासि सुहृदेवेभ्यो धाम्नेधाम्ने मे भव यजुषियजुषे ॥ ३० ॥

का° [२. ७. १.] पत्नीऽ संनक्षति प्रत्यग्दक्षिणात उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयो-
क्तेण त्रिवृता परिकृत्यधीवासोऽदित्यै रास्त्रासीतीति । हे योक्ता अदित्यै अदित्या
भूम्यास्त्वं रास्त्रासि रशना भवसि ॥ का° [२. ७. २. ३.] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमु-
च्योर्धमुद्रूहति विष्णोर्विष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति । हे दक्षिण पाश त्वं विष्णोः
यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि । विष्णु व्याप्तौ ॥ का° [२. ७. ४.] ऊर्जे त्वयाज्यमु-
दास्येति । हे आज्य त्वामुदासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जे उत्तमरसलाभाय ।
विलापितं घृतं सुस्वादु भवति ॥ का° [२. ७. ४.] पत्नीमवेक्ष्यत्यदब्धेनेतीति ।
दम्नोतिर्दिसार्थः । हे आज्य अदब्धेन अनुपहंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि ।
अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि ।
यदाज्यमग्नौ ह्रूयते तदा जिह्वैव ज्वालोत्यद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्यो
ऽर्घाय सुहृः सुष्टु ह्रूयते इति सुहृः पुंस्त्वं हान्दसम् । यदा जिह्वाविशेषणं सुष्टु
ह्रूयते देवा आह्रूयन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयतीत्यर्थः । अतो
मे मम धाम्नेधाम्ने भव तथा यजुषियजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत
इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्नेधाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव ।
यजुषियजुषे तत्तद्यागसिद्ध्ये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

a. सवितुस्त्वा प्रसवऽउत्पुनान्यर्हिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

b. सवितुर्वः प्रसवऽ - रश्मिभिः ।

c. तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।

d. धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का° [२. ७. ७.] सवितुस्वेत्याज्यमुत्पुनातीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां
वर्तमानः सत्त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [२. ७. ८.] प्रोक्ष-
णीश्च पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का° [२. ७.
१.] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीतीति । हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वा-
त्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धद्वपत्वादीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाश-
रहितमसि । वद्धदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावाद्विनाशि-
त्वम् ॥ का° [२. ७. ११. १२.] सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र
इति । हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरेति धाम ।
तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वे
ऽप्यर्चन्तु नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारत्वादोषेणातिर-
स्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा
इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते मन्त्रदीपि मनोहरे ।

शाखायाज्यग्रहणोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ श्रीयाज्ञवल्क्याय नमः ॥

- I. ॥ १ a. b. c. d - - कर्मणि ॥ १ ॥ आप्यायध्व° - - °घशाऽसः ॥ २ ॥ ध्रुवा - -
वह्नीः १ e. २ a. ॥ ३ ॥ ॥
- II. ॥ २ b. c - - धाम्ना ॥ १ ॥ दृढह्रस्व - - क्वाषिति ३ a ॥ २ ॥ ३ b. c ॥ ३ ॥
४ [°नक्वि] ॥ ४ ॥ ७ ॥
- III. ॥ ५ ॥ १ ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥ ३ ॥ ट a ॥ ४ ॥ ट b [असि सप्रितमं वज्रितमं
प°] ॥ ५ ॥ ६ c. d. e. f. १० a ॥ ६ ॥ १० b. c. ११ a. b ॥ ७ ॥ ११ c. d. e
[रक्षस्व] ॥ ८ ॥ १५ ॥
- IV. ॥ १२ a. b ॥ १ ॥ १२ c [यज्ञं नयत सुधातुं यज्ञपतिं यज्ञपतिं] - देवायुवम्
॥ २ ॥ १३ c. d. e. f ॥ ३ ॥ १३ g [- यद्वोऽशुद्धः पराजघानैतदिदं -] ॥ ४ ॥ ११ ॥

V. ॥ १४ a. b. c ॥ १ ॥ १४ d. e ॥ २ ॥ १५ a ॥ ३ ॥ १५ b [बृहन्प्रावांसि]. c
[- कृव्यः श°] - - °ष कृविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ १६ a [- आवद वयः संघाति-
संघाते जेष्म] ॥ ५ ॥ १६ b. c. d [प्रतिपूता अरातयः] ॥ ६ ॥ १६ e. f. g
[- सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिर्हि° -] ॥ ७ ॥ २६ ॥

VI. ॥ १७ a. b. c ॥ १ ॥ १७ d ॥ २ ॥ १८ a. b. c ॥ ३ ॥ १८ d [°धामि द्विष-
तो वधाय]. e. f ॥ ४ ॥ ३० ॥

VII. ॥ १९ a. b. c ॥ १ ॥ १९ d. e [°भन्यसि]. f ॥ २ ॥ २० a °वान्धिनुहि य-
ज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मां यज्ञन्यम् ॥ ३ ॥ २० b-g ॥ ४ ॥ वे-
दोऽसि वेदु येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः ॥ तेन मय्यं वेदो भव
॥ ५ ॥ ३५ ॥

VIII. ॥ २१ [- जगतीभिः सं मधुम° -] ॥ १ ॥ २२ a-f ॥ २ ॥ २२ g °सीदुत-
रितः रक्षोऽन्तरिता अरातयो. h ॥ ३ ॥ २३ ॥ ४ ॥ ३९ ॥

IX. ॥ २४ ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मांसि २४ a ॥ २ ॥ २५ b. c. d ॥ ३ ॥ २६ [°रुं ब-
ध्वासं पृथिव्यै देवयज्ञनाद्र°] ॥ ४ ॥ २७ ॥ ५ ॥ २८ a [°स्तां धीरा°]. c
॥ ६ ॥ ४५ ॥

X. ॥ २९ [°मार्गि] ॥ १ ॥ ३० a °स्नासीन्द्राण्यै संनर्हने b. c. d - श्यामि ॥ २ ॥
अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यो धाम्नेधाम्ने भव यज्ञेष्यजुषे ॥ ३ ॥ ३१ - जेनम्
॥ ४ ॥ यस्ते प्राणाः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे ॥ आ-
त्मन्वांत्सोम घृतवान्हि भूत्वाग्निं गृह स्वयंजमानाय विन्द ॥ ५ ॥ ५० ॥
दशानुवकिषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. कृ॒त्तोऽस्याखरे॒ष्ठोऽग्रे॑ वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ।

b. वेदि॑रसि ब॒र्हिषे॑ वा॒ जुष्टां॑ प्रो॒क्षामि॑ ।

c. ब॒र्हि॒रसि॑ सु॒ग्न्यस्त्वा॒ जुष्टं॑ प्रो॒क्षामि॑ ॥ १ ॥

का° [२. ७. ११.] इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्गन्धि कृत्तोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिराशय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृत्तोऽसि ॥ हे इध्म त्वं कृत्तोऽसि कृत्तमृगवृषो यज्ञोऽसि । इध्मपूलकस्य (१.) यज्ञसाधनवाद्यज्ञवोपचारः । किम्भूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ आ समन्तात्खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अतोदात्तः कृत्तशब्दो वर्णवाची अयं तु कृत्तशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वर्गोपनाय कृत्तमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृत्त आखरेष्ठ इति द्वयमुच्यते । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृत्तो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतिः [१. १. ४. १.] । स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे [पा° ६. ३. २०.] भाषायां सप्तम्या अलुग्नियेधद्विदेऽलुक् । पूर्वपदादिति [पा° ८. ३. १०६.] षत्वम् । अतोऽग्रे जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विद् लाभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्दिदिः । अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया वेदिः प्रज्ञातृपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्म त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्दिदिवृक्षसमर्थमसि । अतः सुग्न्यो जुष्टं सुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

a. अ॒दित्यै॒ व्यु॒न्द॒नम॑सि । b. वि॒ष्णो॑ स्तु॒पोऽसि॑ ।

c. ऊ॒र्णम॑द॒सं वा॒ स्तृ॒णामि॑ स्वा॒स॒स्यां दे॒वेभ्यः॑ ।

d. भुव॑प॒तये॒ स्वा॒ह्वा । e. भुव॑न॒पतये॒ स्वा॒ह्वा ।

f. भू॒तानां॑ प॒तये॒ स्वा॒ह्वा ॥ २ ॥

का° [२.७.२०.] शेषं मूलेषूपसिंचत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणशेषो-
 दक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण लोदनमसि ॥ का° [२.७.२१.]
 बर्हिर्विस्रजस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति । हे प्रस्तरं दर्भमुष्टिद्वयं त्वं
 विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । यै स्यै शब्दसंघातयोः । औणादिको दुपप्रत्ययः ।
 दर्भसंघातद्वयत्वात्केशसंघातद्वया शिखेव भवसि ॥ का° [२.७.२२.] वेदिं स्तृणा-
 त्यूर्णम्रदसमितीति । हे वेदे त्वां स्तृणामि बर्हिषा हृदयामि । किम्भूतां त्वाम् ।
 ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदतरामतिशयेन मृदुर्नदीयसी ईयलोपश्चान्दसः (२.) । यथा
 प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाहायते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराहादिता वे-
 दिर्मृदुः स्यात् । पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्यां देवोपकाराय सुखेनासितुं
 स्थानभूतां । सुखेन आसिनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था त्वाम् । का° (२a.)
 स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्र-
 योऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रतिदानवाची स्वाहाकारं च वष-
 ट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्विष्णुणकाले परिधिभ्यो बर्हिर्यद्विः स्क-
 न्नं तद्वुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं
 प्राविशंस्तद्वुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्य-
 मान एवमवदद्यदैर्मन्त्रातृभिर्मी परिधत्तेषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्ते-
 ऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो ज्ञातास्तेषां च स्कन्नं हविर्भागः कृत इति कथा (३.) [१.३.
 ३.१३-१६.] ॥ २ ॥

a. गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिद्यै यज्ञमानस्य परिधिर्-
 स्यग्निरिड ईडितः ।

b. इन्द्रस्य वाङ्मरुसि दक्षिणो वि° - - °डितः ।

c. मित्रावरुणौ वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिद्यै यज्ञमा-
 नस्य परिधिर्स्यग्निरिड ईडितः ॥ ३ ॥

का° [२.८.१.] परिधीन्यरिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमि-
 ति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनी-

यस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः ।
 ग्लुलोकस्यं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वीऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं
 स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै ।
 आकृवनीयस्थानद्वयस्य (4.) विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य
 हिंसन्ति । किं च. एवं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानम-
 व्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि ।
 आकृवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निद्वयपस्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड
 स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परि-
 धिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहु-
 रसि । रक्षणासमर्थत्वादिन्द्रबाहुवोपचारः (5.) । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्रा-
 ग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥
 मित्रावरुणौ ॥ हे तृतीय परिधे मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरा धर्मणा
 धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्व-
 वत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥३॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

अग्ने बृहत्तमध्वरे ॥४॥

का° [२.८.२.] प्रथमं परिधिं समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति । इयमृक्
 अग्निदेवत्या गायत्रीहृन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां
 वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतद्वरेवर्तिपदार्थानां यस्य
 युगपज्ज्ञानं स कविः । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः
 व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो यस्य
 स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो
 होत्रे होतृकर्मणि यस्य तं । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं
 स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहत्तं महान्तम् ॥४॥

a. समिदसि । b. सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशास्त्यै ।

c. सवितुर्बाहू स्थः । d. ऊर्णम्रदसं वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ।

e. आ वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का° [२. ८. ३.] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ त्वं समिद-
सि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का° [२. ८. ४.] सूर्यस्वेति जपत्याकृवनीयमीक्ष-
माण इति ॥ हे आकृवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्व-
स्या अभिशस्तेर्हिसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या का-
चिद्विंसा प्रसक्ता तां सर्वा परिहरवित्यर्थः । इतरदिक्त्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां
तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१. ३. ४. ८.] । गुह्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्य-
थैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोसारं करोतीति । का° [२. ८. ५.] (6.) बर्हिषस्तृणे तिरश्ची
निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग्निदध्यात् । हे तृणे यु-
वामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का°
[२. ८. १०.] तयोः प्रस्तरं स्तृणात्पूर्णम्रदसमितीति । ऊर्णमिव मृडं देवेभ्यो दे-
वानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का° [२. ८. ११.]
अभिविदधात्या त्वां वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा
आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसार-
यन्तु ॥ ५ ॥

a. धृताच्यंसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद ।

b. धृताच्यंस्युपभृन्नान्ना - सीद ।

c. धृताच्यंसि ध्रुवा नाम्ना - सीद ।

d. प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद ।

e. ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि । पाहि यज्ञ । पाहि यज्ञ-
पतिम् ।

f. पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का° [२. ८. १२. १३.] सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति धृताचीत्येवमितरे

उत्तराभ्यां प्रतिमलमिति । हे जुहु त्वं घृताची असि । घृतमंचति प्राप्नोतीति घृ-
ताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहुः । ह्रूयतेऽनयेति जुहुः । विपि द्युतिगमिजु-
होतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा° का° ३. २. १०८. पा° २. ३.] द्वित्वं दीर्घश्च । सा
त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्गुमेवांज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद् अधि-
तिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति श्रुतिः [१. ३. २. १०.] प्रियधामश-
ब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभर्ति आज्यं धारयतीत्युप-
भृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्यैर्ये । यथा होमार्थं जुहूपभृतो-
श्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यव्याख्यातम् ॥ का° [२. ८.
११.] प्रियेण धाम्नेति हवींषि वेद्यां कृतेति (७.) । हे हविः प्रियेण धाम्नाऽज्येन
सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का° [२. ८. ११.] ध्रुवा अ-
सदन्निति सर्वाण्यालभतऽइति ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य यो-
नौ स्थानि ध्रुवाणि यानि (८.) हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विज्ञो व्यापक यज्ञपु-
रुष ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का° [२. ८.
२०.] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्यु मां पा-
हि ॥ ६ ॥

II. a. अग्रे वाजजिद्वाजं वा सरिष्यन्तं वाजजित् सम्मार्जिम् ।

b. नमो देवेभ्यः । c. स्वधा पितृभ्यः । d. सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का° [३. १. १३.] इध्मसंनहनैरनुपरिधिं सम्मार्थ्ये वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परि-
क्राममिति (९.) । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्रे
वामहं सम्मार्जिम् शोधयामि । किम्भूतं वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्य-
न्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवार-
कमित्यर्थः ॥ का° [३. १. १५.] अपरमाहवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्य इती-
ति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का° [३. १. १५.] स्वधा पि-
तृभ्य इति दक्षिणात् उत्तानमिति । प्राञ्जुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं
पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः

स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यदेयं तद्वास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का° [३.१.१६.] सुयमे म इति जुह्वपभृतावादायेति । हे जुह्वपभृतौ मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सन्ध्रियासम् ।

e. अङ्घ्रिणा विज्ञो मा त्वामक्रमिषम् ।

f. वसुमतीमग्ने ते ह्यायामुपस्थेष्णं विज्ञो स्थानमसि ।

g. इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं धृतमस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सन्ध्रियासं सम्यक्पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे रूपम् । का° [३.१.१६.] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विज्ञवितीति (10.) । हे विज्ञो व्यापक यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पदिन त्वा त्वामहं मा अवक्रमिषमवक्रमणं मा कार्षं पदिनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । का° [३.१.१९.] वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ते तव ह्यायां ह्यायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिमहमुपस्थेष्णमुपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते । हे वसुमति त्वं विज्ञोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वादस्या भूमिर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वायमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं ह्यायामाश्रयमुपस्थेष्णं सेवेय । ह्यायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादह्यायायां वसामीतियावत् । यतस्त्वं विज्ञोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का° [३.१.१.] इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुवादितः शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्त-भूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण ॥ इत इन्द्रः ॥ इन्द्र इतोऽस्माद्विजयजनस्थानात् उद्युक्तः (11.) सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुबधन्नपमकरोत् अत एवाधरो यज्ञ

ऊर्ध्मास्थात् । उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्यौन्न-
त्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेहोत्रं वेदृत्यम् । अवतां त्वां द्यावापृथिवी । अव त्वं द्यावापृथिवी
स्विष्टकृदेवेभ्य इन्द्र आज्येन कृविषा भूत्स्वाहा ।

h. सं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वेः । होतुः कर्म विद्धि । लडि अउभावे रूपम् ।
दृत्यं दृतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दृतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१.४.५.
४.] उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दृतश्चेति । ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अ-
वतां पालयताम् । हे अग्ने त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय इत्य-
मन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन कृविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत्
भूत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अउभावश्छान्दसः । यद्य-
दस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोवित्यर्थः । स्वाहा मुद्रितमस्तु ।
इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेतिनिपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ॥
का° [३.२.२.] जुह्वा ध्रुवाः समनक्ति सं ज्योतिषेति । गह्वतामित्यध्याहारः । ज्यो-
तिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः संगह-
ताम् ॥ ९ ॥

III. a. मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं स-
त्त्वाशिषः सत्या नः सत्त्वाशिषः ।

b. उपरूता पृथिवी मातोप माम्पृथिवी माता क्लृयताम् । अग्निराग्नीध्रा-
त्स्वाहा ॥ १० ॥

का° [३.४.२१.] आशासनि मयीदमिति यजमानो जपतीति ॥ प्रधानयागान-
न्तरं पुरोडाशशिषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुज्जाने सति यजमानो जपति ।
इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि
यजमाने स्थापयतु । किं च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः

धनवन्तश्चास्मान्यज्ञमानान्सचत्तां (12.) सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च अस्माकं यज्ञमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु । मघमिति धननाम [निघ° २.१०.] तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः [पा° ५.२.१०१ n.] का° [३.४.१८. ११. २०.] एकैकमाहुरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीध्रे षडवत्तं । प्राश्नात्युपहृता पृथिवीतीति ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं (13.) षडवत्ते षडवत्ते (14.) कृवाग्नीध्रे ददाति स चोपहृतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपहृता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहृता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मा-मुपह्वयतामनुज्ञातातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्वितोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जा-ठरेऽग्नी ॥ १० ॥

a. उपहृतो द्यौष्यितोप मां द्यौष्यिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ।

b. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूतो हस्ताभ्याम् ।

c. प्रतिगृह्णामि । d. अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति औ प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख° १३.] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिर-सो बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ का° [२.२.१६.] देवस्य वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देव-स्य वेति प्राशिन्नं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का° [२.२.१८.] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दत्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशिन्न अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥

तेन यज्ञमेव तेन यज्ञपतिं तेन मामेव ॥ १२ ॥

का° [२.२.२१.] एतं तद्वेति समिदमन्त्रितः प्रसूतीति । समिधमाधातुमनुज्ञा-

प्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुज्ञानीयात् । एतं त इत्यादिः ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दातादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं माखं ते तुभ्यं तदर्थं प्राङ्मुख्यजमानाः कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञो यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राङ्मुखः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना तदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यज्ञमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः धृतं सेवताम् । हे सवितस्त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतेगर्तिकर्मणो जूतिरिति किन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं ह्यन्दसम् । अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिसारहितं कृत्वा संदधातु । इडामक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विह्विन्न इत्येवमुच्यते । किं च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद तृप्ती चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यज्ञमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणो प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. एषा तेऽग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ॥ वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥

b. अग्ने वाजजिद्वाजं वा ससृवाऽसं वाजजित् सम्मार्जि ॥ १४ ॥

का० [३.५.२.] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्षम् (15.) । इयमनुष्टुबग्निदेवत्या । हे अग्ने एषा ते तव समित् समि-

न्यनहेतुः काष्ठविशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गृह । आ प्यायस्व च ।
 अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि वृद्धिं
 प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्चादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम ॥ का° [३.
 ५.४.] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामां सकृत्सकृत्ससृवां समितीति । पूर्वमग्रे वाजजि-
 दिति [ख° ७.] मन्त्रेण यथेध्मसंनहनैरग्रेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र
 परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सू-
 त्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्रे त्वां सम्मार्जि । किम्भूतं त्वां
 वाजं ससृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवत्तमन्नं सम्पादितवत्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

IV. a. अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

b. अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रस-
 वेनापोहामि ॥

c. इन्द्राग्नोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ॥

d. इन्द्राग्नी तमपनु° - - पोहामि ॥ १५ ॥

का° [३. ५. १७. १८.] जुह्वपभृतौ व्यूहृत्यग्नीषोमयोरिति । तत्र जुह्वं प्राचीं प्रे-
 रयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतविनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपु-
 रोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकारद्वयमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमु-
 ज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशदिः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां
 प्रोहामि मां यजमानं जुह्वद्वपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहृतिधातुर्वितर्कार्थस्त-
 थाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वे-
 ष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति (16.) । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्या-
 दिद्वयमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं
 शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किं च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
 मुपभृद्वपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि ।
 उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयी समानार्थौ ॥ १५ ॥

- a. वसुभ्यस्त्वा । b. रुद्रेभ्यस्त्वा । c. आदित्येभ्यस्त्वा ।
 d. संज्ञानायां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ वा वृथावताम् ।
 e. व्यन्तु वयोऽक्तं रिक्ताणाः ।
 f. मरुतां पृषतीर्गह वशा पृश्निर्भूवा दिवं गह ततो नो वृष्टिमावह । च-
 न्नुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

का° [३. ५. २४.] जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधि वसुभ्य वसुदेवताप्रीत्यर्थं वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तर-परिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाजनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥
 का° [३. ६. ३.] संज्ञानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे द्यावापृथिवी क्षुलोकभूलो-कदेव्यौ युवां संज्ञानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगह्यताम् । किं च हे प्रस्तर मि-त्रावरुणौ प्राणापानवायू वृथा जलवर्षणेन वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१. ८. ३. १२.] इत्युक्तत्वाद्वर्षाधीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृथावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः [१. ८. १. ४४.] ॥ का° [३. ६. ४-७.] अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्य-न्तु । वी गतिप्रजननकाल्यसनखादनेषु । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि हन्दांसि गहन्तु । प्रस्तरमादयेति शेषः । किम्भूताः वयः । अक्तं रिक्ताणाः । अक्तं घृतलिप्तं प्रस्तरं लिह्वानाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का° [३. ६. ८.] मरुतामिति नी-चैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रकुरतीति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वा-ग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा चतुर्थः पाद अग्निः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गह मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृ-षतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गह प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन गह्येत्यर्थः । अ-न्तरिक्षं गह्येत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूवा । वशा स्वाधीना पृश्निरत्यतनुर्गौर्भूवा दिवं गह । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूवा स्वर्गं गह्येत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्म-दर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्याम्मूलि

चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतिर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१.८.३.१५.] । वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गह पृथिवीसम्बन्धिभागाना-
दाय गुलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्यान्मरुतः सवाहना-
न्संतर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित
इति भावः ॥ का° [३.६.१५.] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे अग्ने त्वं य-
तश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः । ज्वलयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपाल-
कोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं
परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

a. यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः ।

तं तज्जुतमनु जोषम्भराम्येष नैवदपचेतयति ॥

b. अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का° [३.६.१७.] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति ॥ एकादशिन-
स्त्रयोऽष्टकश्च विराड्द्वयः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्धिविराड्द्वया अग्ने-
यी (17.) यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आहव-
नीय । पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुह्य संवरणे संत्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं
यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्था-
पितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वङ्गौ प्रक्षिपामि । अ-
नुभिन्नक्रमः । कृतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् तत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे
नैव अपचेतयति । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगतुं मा जानावित्यर्थः । त्वय्येव ति-
ष्ठतु । चित्ती संज्ञानि णिजन्ताछेद् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् (18.) ।
ठित आत्मनेपदानामिति [पा° ३.४.७१.] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३.४.
१६.] लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ । लेढोऽडाढावित्याडागमः [पा° ३.४.१४.] । गुणा-
यादेशौ (19.) । अपपूर्वः अपचेतयति । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगत-
चित्तो मास्त्वित्यर्थः । का° [३.६.१७.] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति । दक्षिणो-
त्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत् । हे परिधी अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगहृतम् ।

पाथ इत्यन्ननाम (19 a.) आकृवनीयस्याभिप्रितमन्नमपिगहृतम् । अग्रेरन्नत्वं भव-
द्वां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

a. स॒स्र॒व॒भा॒गा स्थि॒षा वृ॒क॒तः प्र॒स्तरि॒ष्टाः परि॒धेया॑श्च दे॒वाः ।

इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑ आ॒स॒ग्या॒स्मिन्व॒र्हिषि॑ माद॒यध॑म् ॥

b. स्वा॒ह्वा वाट् ॥ १८ ॥

का° [३. ६. १८.] स॒स्र॒व॒भा॒गा इति स॒स्र॒वान्नु॒कृती॑ति । वैश्वदे॒वी त्रिष्टु॒ब्यनु॒-
र॒क्ता । स्वा॒ह्वा वाडि॑ति य॒जुः । सोम॑प्रु॒ष्म ऋषिः । हे विश्वे॑ दे॒वा यूयं॑ सं॒स्र॒व॒भा॒-
गाः स्थ । विली॑नमाज्यं सं॒स्र॒वः । स ए॒वभा॒गो येषां॑ ते सं॒स्र॒व॒भा॒गाः । तथा॑विधा भ॒-
वथ । तथा॑ इ॒षा सं॒स्र॒व॒लक्ष॑णो॒नान्नैव॑ वृ॒क॒तो म॒हान्तः॑ स्थ । किं च ये प्र॒स्तरि॒ष्टाः
प्र॒स्तरि॑ तिष्ठ॒तीति॑ प्र॒स्तरि॒ष्टाः प्र॒स्तर॑स्था॒यिनः॑ । ये च परि॒धेयाः परि॑धि॒भवाः सन्ति॑ ।
ते विश्वे॑ दे॒वा इ॒मां मदी॑यां वाच॑म॒भि गृ॒णन्तः॑ सर्वत्र वर्ण॑यन्तः । अयं॑ य॒ज्ञमा॑नः
सम्यक् य॒ज्ञती॒त्येवं॑ सर्वेषां दे॒वानां॑ मध्ये कथ॑यन्तो यू॒यम॑स्मिन्व॒र्हिषि॑ य॒ज्ञाँ आ॒स॒-
ग्योप॑विश्य माद॒यधं॑ तृ॒प्यधं॑ मोद॒धं वा । स्वा॒हेति॑ वाडि॒ति च शब्दौ॑ कृ॒र्वि॒दाना॑-
र्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वा॒ह्वाका॑रिण वा व-
षट्कारिण वेति श्रुतिर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि दे॒वानां॑ परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वप-
रिहाराय वाडितिशब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

a. घृ॒ताची॑ स्यो॒ धुर्यो॑ पात॒ऽ सु॒म्ने स्थः॑ सु॒म्ने मा ध॑त्तम् ।

b. य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽउ॒प च य॒ज्ञस्य॑ शि॒वे संति॑ष्ठस्व॒ स्विष्टे॑ मे॒ संति॑ष्ठस्व ॥ १९ ॥

का° [३. ६. १९.] घृ॒ताची॑ इति धुरि नि॒दधा॑तीति । जु॒हूप॑भृतौ शक॒ठधुरि॑ नि॒-
दधा॑त् । हे जु॒हूप॑भृतौ यु॒वां घृ॒ताची॑ स्थः । घृत॑मंचतः प्राप्नुतः इति घृ॒ताच्यौ॑ ।
पूर्व॑सवर्णादीर्घः । तथा॑विधे यु॒वां धुर्या॑वन॒डाहौ॑ पातं र॒क्षतं॑ धुरं व॒कृत॑स्तौ धुर्यौ ।
किं च यु॒वां सु॒म्ने सु॒खरूपे॑ स्थः भवथः तस्मात्सु॒म्ने सु॒खे मा मां ध॑त्तं स्थाप॑यतम् ॥
का° [३. ६. २१.] य॒ज्ञ नम॑श्च त॒ऽइति॑ वेदि॒माल॑भत इति । अस्य॑ मन्त्रस्य श्रूर्पं यव॒-
मा॒न् कृषि॑रू॒द्वा॒ल॒वान् धा॒ना॒ल॒र्वा॒निति॑ पञ्च ऋषयः । य॒ज्ञो दे॒वता॑ । हे य॒ज्ञ ते

तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम-
उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत्पूर्णां जायते । तथा च श्रुतिः ।
स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं
भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवि संतिष्ठस्व अन्य्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै
यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तद्विवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्वित्ते संति-
ष्ठस्व । साधु इष्टं स्वित्ते । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

V. a. अग्ने० दब्धायोऽशीतम पाहि मां दिव्योः । पाहि प्रसित्यै । पाहि दु-
रिष्ट्यै । पाहि दुर्द्वान्याऽअविषं नः पितुं कृणु । सुषदा योनौ स्वाहा
वाह ।

b. अग्नये संवेशपतये स्वाहा ।

c. सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का० [३. ७. १७.] सुक्खुवं प्रगृह्णात्यग्ने० दब्धायविति । द्भोतिः हिंसाकर्मा [निघ०
२. ११.] । आयुरिति मनुष्यनाम [निघ० २. ३.] । अदब्धोऽनुपहिसित आयुर्मनष्यो
यज्ञमानो यस्य सोऽदब्धायुः । अश भोजने । अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अश्रू
व्याप्तौ अश्रुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशितमः । दीर्घश्छान्दसः । हे अ-
दब्धायो अहिंसितयज्ञमान हे अशितम भोक्तृतम यद्वा व्यापकतम । हे अग्ने गार्ह-
पत्य मा मां दिव्योः वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधान्माम्पाहि । दिव्युरिति
वज्रनाम (19 b.) । प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालान्मा पाहि । प्रसितिः प्र-
सयनात्तत्तुर्वा जालं वेति यास्कः [निरु० ६. १२.] । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो
यागः । तस्मान्मां पाहि । दुर्द्वानी । अदनमद्वानी । दुष्टा अद्वानी दुर्द्वानी दुर्भा-
जनं ततो माम्पाहि । चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । भीत्रार्थानामिति [पा० १. ४. २५.] पञ्च-
मी । किं च नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु रुविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति
गृह्णाम [निघ० ३. ४.] । सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा वि-
भक्तीराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां
नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याति ॥ का० [३. ७. १८.]

दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्रय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेक-
त्रशयनं संवेशः । तस्य पतिर्योग्निस्तास्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य
प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वायूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

a. वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मक्ष्यं वेदो भूयाः ।

b. देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञं
स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का° [३. ८. १.] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति ॥ हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ
त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योत-
नात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदो
ऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मक्ष्यम्मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ का° [३.
८. ४.] समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या
मनसस्पतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति (20.) । गै शब्दे । गी-
यते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गा-
तुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं विद्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अ-
स्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागह्यत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो
मार्गः तं गह्यत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गह्यत । एवं देवान्विसृज्य
चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्पति । मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः
परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पति परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वा-
हा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाति वायुर्वापे देवे धाः स्थापय । वाति हि य-
ज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदैवाधुर्युत्तमं कर्म करोत्यथै-
तमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्बर्हिरङ्गा हविषा धृतेन समादित्यैर्वसुभिः सस्मरद्भिः ।

समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गह्यतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

का° [३. ८. ५.] बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिर्जुहोति । इयमृक् त्रिष्टुप् विरा-

उद्गृह्या बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्गाम् । सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किं तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गाम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्गामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्वीद्व्या । वस्वादिसहितेनेन्द्राणां समङ्गां तद्वर्हिर्यद्विव्यं नभो आदित्यलक्षणां ज्योतिः तद्वत्तु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु [निघ० १.४.] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

a. कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय ॥

b. रक्षसाम्भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३. ८. ६.] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्वेति । व्याख्यातो [अध्या० १. ६.] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे (21.) नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यज्ञमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यज्ञमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् । का० [३. ८. ७.] पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनं रक्षसामितितीति । हे कणसमूह त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातिवान्निकृष्टकणद्वयो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

VI. सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सः शिवेन ।

तृष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

तृष्टदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् । का० [३. ८. ८-१०.] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य संततं यज्ञमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ॥ समित्युपसर्गो (22.) ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः (23.) प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवामः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिर्गन्महि शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भर्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शा-

त्तेन कर्मश्रद्वायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगृह्यतो नरस्य वर्चसाद्यपैति त-
दनेन पुनराप्याययति । किं च सुदत्रः शोभनदानः वष्टा राघो धनानि विदधातु
करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु ।
न्यूनवपरिहृरिणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोवित्यर्थः ।
सुष्ठु ददातीति सुदत्रः । सुपूर्वाददातेः ढ्रन् । सर्वधातुभ्य इति [उ° ४. १६०.] ढ्रन् ।
बाहुल्यकवाङ्मयः ॥ २४ ॥

- a. दिवि विष्णुर्व्यक्र०स्त० जागतेन० हृन्दसा० ततो० निर्भक्तो० योऽस्मान्द्वेष्टि० यं
च वयं द्विष्मः ।
b. अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्र०स्त० त्रैष्टुभेन० हृ° - - °ष्मः ।
c. पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्र०स्त० गायत्रेण० हृ° - - °ष्मः ।
d. अस्मादन्नात् । e. अस्यै प्रतिष्ठायै ।
f. अगन्म स्वः । g. सं ज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

का° [३. ८. ११.] विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुपाद-
बुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्यज्ञपुरुषः । जागतेन हृन्दसा ज-
गतीहृन्दोद्घेपेण स्वकीयपादेन दिवि व्युलोके व्यक्रंस्त विशेषेण क्रमणं कृतवान् ।
तथा सति ततो व्युलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः । कः । यो
ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । योऽस्मान्दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीया-
महे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्या-
ख्येयौ ॥ का° [३. ८. १३.] अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति । योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते
अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः ॥ का° [३. ८. १४.]
अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति ॥ अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेऽनुवर्तते ।
अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमिः निर्भक्त इत्यादि पूर्व-
वत् ॥ का° [३. ८. १५.] अगन्म स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः
स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ॥ का° [३. ८. १६.] सं ज्योतिषि-
त्याहुवनीयमिति । ज्योतिषाहुवनीयलक्षणोऽयं वयं समभूम संगता अभूम ॥ २५ ॥

a. स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

का° [३. ८. १७.] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे सूर्य त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयं-
सिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानो हिरण्यगर्भाख्योऽसि ।
सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकोऽधस्तात् सप्तमो म-
ण्डलाभिमानो हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेज-
सो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का° [३. ८. १९.] सूर्यस्येत्यावर्तते
प्रदक्षिणामिति । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्य सम्बन्धिनीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहम-
पि आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

a. अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयमग्निं गृहपतिनां भूयासः सुगृहपतिस्त्वं
मयमग्निं गृहपतिना भूयाः । अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हि-
माः ।

b. सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

का° [३. ८. २१.] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति । हे गृहपतेऽस्मदीयगृ-
हस्य पालक हे अग्ने त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अ-
हं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृ-
हपतिना मदीयसेवेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्ने-
पदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषा-
भ्यां निष्पद्यान्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । नि-
रन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्ताम् । एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि
अस्थूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दद्वययुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रस-
रति । तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना सम्युक्ते ज्य [पा° ४. ४. १०.]
इति ज्यप्रत्ययः ॥ का° [३. ८. २३.] सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणामिति । व्याख्यातम्
॥ २७ ॥

a. अग्रे व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मैराधि ।

b. इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का° [३. ८. २१.] व्रतं विसृजते येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयो-
र्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृ-
जत् । हे अग्रे हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि त-
दशकं शकितवान् । वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभूवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अ-
राधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्रे इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रज्ञापतिर्ऋषिः ॥

VII. a. अग्रये कव्यवाहनाय स्वाहा ।

b. सोमाय पितृमते स्वाहा ।

c. अपकृता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

का° [४. १. ७.] सारतण्डुलमपूर्णाऽपयित्वाभिघोर्यीद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्रय-
इति सोमायेति च ॥ कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः । त-
द्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्रये स्वाहा हविर्दत्तं । पितृ-
मान्यपितृसम्युक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तं । स्वाहाकारेण व-
षट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ । का° [४. १. ८.] दक्षिणेनोष्णिख-
त्यपकृता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपकृता वेदिसका-
शादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपकृतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति ज्ञातिविशे-
षौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये वृषाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टान्तलोकात्प्राणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का° [४. १. १.] उल्मुकं परस्तात्करोति ये वृषाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाह-

नाग्निदेवत्या । स्वधया पितृकात्रेण निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति
हेतोः स्वीयवृषाणि प्रतिमुखमानाः पितृसमानवृषाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा
देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च
भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदे-
हान्ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रह्लादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति । अग्नि-
रुल्मुकद्वयः । अस्माह्लोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान्प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्र-
कर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

a. अत्र पितरो मादयधं यथाभागमावृषायधम् ।

b. अमीमदत्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

का° [४.१.१३.१४.] अत्र पितर इत्युक्तोद्भूस्तः आ तमनादावृत्यामीमदत्तेति
ज्ञपतीति । आ तमनात् आसनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदञ्चुष आस्तः इति सू-
त्रार्थः । हे पितरो धूममत्रास्मिन्बर्हिषि मादयधं कृष्टा भवत । ततो कृषिषि य-
थाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायधं समन्ताद्वृषवदाचरत । यथा वृषः स्वा-
भीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात्कर्तुः
क्यङ् सलोपश्चेति [पा° ३.१.११.] क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदत्त । या-
न्यितृप्रति मादयधमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदत्त कृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं
भागमनतिक्रम्य वृषवत्स्वीचक्रुः । लुङि वृषम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति
श्रुतिः [२.४.२.२२.] । भागं स्वं ज्ञप्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. नमो वः पितरो रसाय । b. नमो वः पितरः शोषाय ।

c. नमो वः पितरो जीवाय । d. नमो वः पितरः स्वधायै ।

e. नमो वः पितरो घोराय ।

f. नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः ।

g. गृह्णात्रः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्म ।

h. एतद्वः पितरो वास आधत्त ॥ ३२ ॥

का° [४.१.१५.] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षट्कृत्वो नमस्करोति । षट्वा ऋतवः पितर इति श्रुते रसादिशब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वद्वयभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरो वो युष्माकं रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मधादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्भूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ शोषाय ॥ श्रुष्य-
ल्योषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः ॥ जीवाय ॥ जीवनहेतुभूताय ज्ञप्ताय वर्षर्तवि ॥
स्वधायै ॥ शरदे । स्वधा वै शरत्स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्राय-
शोऽन्नानि भवन्ति ॥ घोराय ॥ विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःख-
दत्तात् घोरः ॥ मन्यवे ॥ मन्युः क्रोधः । तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौष-
धीर्दहति । हे पितर एवंविधस्तुद्रपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो वो नम
इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्मभ्यं गृहान्दत्त । भार्यापुत्रपौत्राद-
यो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनायु-
ष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्व्यक्षयो मास्वित्यर्थः । का° [४.७.
१६-१८.] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यजमा-
नलोमानि वेति । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥३२॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥३३॥

का° [४.१.२२.] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नाति पुत्रकामेति ॥ हे पि-
तरो यथा इहोस्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् येन प्रकारेणेह पुरुषः देवपितृमनु-
ष्यणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्रद्वयं गर्भं यूयमाधत्त स-
म्पादयत । किम्भूतं कुमारं पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां सुक् माला ययोस्ती
पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिष-
जौ । यत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहर्त्तुं सुन्दरं च
पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥३३॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्थ तर्पयन्त मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४. १. ११.] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अद्देवत्या विराट् । हे आपः यूयं स्वधा स्थ पित्र्यहविःस्वत्तया भवथ अतो मे पितॄस्तर्पयन्त । कथम्भूता आपः । परिसृतं वहन्तीः । पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशं कीलालम् कील बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलति वारयतीति कीलालम् । अलज् वारणपर्याप्त्योरिति धातुः [धा० १५. ८.] सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोकुरे ।

इध्मप्रोक्षादिपित्र्यालो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

• अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २ d [भूपतं]. e. f. ३ a - 'रिथ्यै ॥ ३ ॥ ३ a घ-
ज्ञमानस्य - 'रित् ईलितः ३ b. c ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ a. b. c ॥ ६ ॥ ५ d.
e ॥ ७ ॥ ६ a. b. c. d [- नाम - प्रिये सदसि सीद् -] ॥ ८ ॥ ६ e. f ॥ १ ॥

II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ d [मग्राज्यं देवेभ्यः सम्भिः]. e ॥ २ ॥ ८ f. g ॥ ३ ॥ १ अग्ने
- त्वा - त्वं ग्वावापृथिवी ॥ ४ ॥ १ स्विष्टकृ - ज्योतिः ॥ ५ ॥ अत्र पितरो
मादयध्वं यथाभागमावृषायधम् । अमीमदत्त पितरो यथाभागमावृषायिषत
॥ ६ ॥ १० b ॥ ७ ॥ ११ a ॥ ८ ॥ १० a. १४ b ॥ १ ॥ १८ ॥

III. ॥ देव सवितरुतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणम् ॥ तदहं मनसे प्रब्र-

वीमि ॥ १ ॥ मनो गायत्री गायत्री त्रिदुभे त्रिदुब्जगत्यै जगत्यनुदुभे ॥
 अनुदुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ २ ॥ वृहस्पतिर्देवानां ब्र-
 ह्माहं मनुष्याणाम् ॥ भूर्भुवःस्वर्निरेस्तः पाम्बेदमहं वृहस्पतेः सदसि सी-
 दामि ॥ ३ ॥ मित्रस्य वा चक्षुषा प्रतीक्षे ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ॥ प्रतिगृह्णामि पृथिव्यास्त्वा नभौ सादयाम्य-
 दित्या उपस्ये ॥ देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ता-
 भ्याम् ॥ ४ ॥ आर्देऽग्नेर्द्वारस्येन प्राप्नोमि वृहस्पतिर्मुखेन ॥ या अप्सवत्तेर्दे-
 वनास्ता इदं शमयन्तु ॥ ५ ॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गृह् ॥ घसिना मे
 मा संपृकथा ऊर्ध्वं मे नभेः सीद ॥ ६ ॥ इन्द्रस्य वा जठरे सादयामि ॥
 प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वान् ॥ ७ ॥ प्राणापानौ मे पाहि समानव्या-
 नौ मे पाक्षुदानव्यानौ मे पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेह्यक्षितिरसि मा मे
 क्षेठा अमुत्रामुष्मिंछोक्तोऽरुह च ॥ ८ ॥ १४ a ॥ ११ ॥ १२ ॥ १० ॥ १३ [मनो
 ज्योतिर्जुं - मोम् -] ॥ ११ ॥ २१ ॥

IV. ॥ १५ ॥ १॥ १६ a. b. c. d ॥ २ ॥ १६ e [° वयो रिप्पो रिं]. f [° षतीं
 गं] - आर्वह ॥ ३ ॥ चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहि । १७ a - क्षमानः ॥ ४ ॥
 १७ a तं तं - ष्यति । b. ॥ ५ ॥ १८ [° रिधयश्च दें]. १९ a ॥ ६ ॥ ३५ ॥

V. ॥ २० a ॥ १ ॥ २० b. c । उत्पृषले मुसले यश्च श्रूयंश्चाशिक्षेष्टं दृषदि य-
 त्कपाले ॥ २ ॥ उत्पृषौ (उत्पृषौ?) विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यज्ञमा-
 नस्य कामाः स्वाहा । आप्यायतां ध्रुवा रुविषा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देव-
 यज्ञः । सूर्याया ऊधोऽर्दित्या उपस्यंऽरुधारा पृथिवी यज्ञेऽस्मिन् ॥ ३ ॥
 २१ b [- गातुमित्रा गां] ॥ ४ ॥ २२ ॥ ५ ॥ २३ ॥ ६ ॥ वेपोऽस्युपवेपो
 द्विषतो ग्रीवा उप वेविहि । वेशांऽग्ने सुभग धारयेह ॥ ७ ॥ ऋद्धाः कर्म-

ए॒या अ॒न॒पा॒यि॒नो यथा॑सन् । जु॒होमि॑ त्वा सु॒भग॒ सौ॒भगा॒य पु॒त्र॒तमं॑ पु॒रु॒ङ्गत॑
अ॒व॒स्यन् ॥ ८ ॥ ४३ ॥

VI. ॥ २४ ॥ १ ॥ य॒ज्ञं शं च॑ त॒ऽउ॒प॒ च । शि॒वे मे॒ संति॑ष्ठ॒स्वारि॑ष्ठे मे॒ संति॑-
ष्ठस्व॒ स्वि॑ष्ठे मे॒ संति॑ष्ठस्व ॥ २ ॥ २५ a. b. c ॥ ३ ॥ २५ d-g ॥ ४ ॥
२६ ॥ ५ ॥ अ॒ग्निं गृ॒ह्य॒प॒ते सु॒गृ॒ह्य॒प॒तिरु॑हं त्वया॑ गृ॒ह्य॒प॒त्या भू॒यास॑म् । सु॒गृ॒ह्य॒-
प॒तिस्त्वं म॒या गृ॒ह्य॒प॒त्या भू॒याः ॥ ६ ॥ अ॒स्यूरि॑ (अ॒स्युरि॑ जटापाठे) णो॒ गा-
र्ह्य॒प॒त्यानि॑ स॒न्तु श॒त॒७ हि॒मा॒स्ति॒ग्मेन॑ न॒स्तेज॑सा स॒७शि॒शाधि॑ सूर्य॑स्यावृ॒त-
म॒न्वाव॑र्ते ॥ ७ ॥ उ॒रु वि॒ज्जो वि॒क्रम॑स्वो॒रु क्षा॒याय॑ नस्कृ॒धि । धृ॒तं धृ॒तयो॑-
ने पि॒व प्र॑प्र॒ य॒ज्ञप॑तिं ति॒र [= ५. ३८.] ॥ ८ ॥ ततो॑ऽसि॒ तत्तु॑र॒स्यनु॑ मा त-
नु॒हि । अ॒स्मि॒न्य॒ज्ञेऽस्या॑ साधु॒कृ॒त्यायो॑म॒स्मि॒न्न॒ज्ञेऽस्मि॑न्नो॒क्ते ॥ ९ ॥ इ॒दं मे॒
क॒र्मे॒दं वी॒र्यं॑ पु॒त्रोऽनु॑स॒त॒नोतु॑ । २८ [° ए॒वास्मि॒ स ए॒वास्मि॑] ॥ १० ॥ ५३ ॥

VII. ॥ २९ ॥ १ ॥ ३० ॥ २ ॥ ३१ ॥ ३ ॥ न॒मो वः॑ पि॒तरः॑ शु॒भ्राय॑ - °र॒स्त-
प॑से - °रो॒ य॒ज्जी॒वं तस्मै॑ - °रो॒ र॒साय॑ - रो॒ घो॒राय॑ म॒न्यवे॑ स्व॒धायै॑ वः
पि॒तरो॑ न॒मः । ए॒तद्वः॑ पि॒तरो॑ वा॒सो गृ॒ह्ना॒न्नः पि॒तरो॑ द॒त्त ॥ ४ ॥ उ॒दायु॑षा
स्वा॒युषो॑त्प॒र्जन्य॑स्य॒ धाम॑भिः । उ॒द॒स्था॒म॒मृतां॑ऽअ॒नु ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ६ ॥ ३४
॥ ७ ॥ ६० ॥ स॒प्तानु॑वा॒किषु॑ ष॒ष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

I. स॒मि॒धा॒ग्निं दु॑वस्यत धृ॒तैर्वी॑धय॒ताति॑थिम् ।

आ॒स्मि॒न्हु॒व्या जु॒होत॑न ॥ १ ॥

अध्यायद्वये दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्राग-
ग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [ख० १.] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षं । अग्निव्यञ्जत-
स्रो गायत्र्यः । तत्र कात्यायनः [४. ७. १.] अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना काल-

विशेषादीनि ब्रह्मोदनपाकपर्यन्तानि कार्याण्युक्ता पश्चादिदमाह । [४.८.४.५.] तं चातुष्पाशं पचत्युद्वास्यसिचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्चत्योस्तिस्त्रः समिधो घृता-
क्ता आदधाति समिधाग्रिमिति प्रत्यृचमिति ॥ अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋविग्भिः प्राशितुं
योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्योदनस्य मध्ये घृतासिचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा
तत्सर्पिषापूर्णं तिस्त्रः समिधस्तस्मिंस्तर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिर्ग्रावभ्यादधातीति ॥
समिधाग्रिम् । हे ऋविजः यूयं समिधा कृत्वा अग्रिं डुवस्यत परिचरत । डुवस्यतिः
परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः
होष्यमाणैः पूर्णाह्नतिसम्बन्धिभिरितिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्रिं बोधयत प्रज्व-
लयत अस्मिन्प्रज्वलितेऽग्नौ कृत्वा नानाविधानि कृवींषि आ जुहोतन सर्वतो
जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा° ७.१.४५.] तनबदेशः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋविजः अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यम-
वहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा° ७.१.४५.] तनबदेशे गुणे जुहोतनेति
द्वपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे
शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जात-
प्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वास-
नाधिश्रयणाविक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

बृहहोचा यविथ्य ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थी-
यः । तत्तद्योगेषु गमनवन्नग्रे । अङ्गिरा उ द्यग्निरिति श्रुतेः [१.४.१.२५.] । तं य
उक्तगुणस्तथाविधं वा वां समिद्धिर्गन्तसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धया-
मसि वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति [पा° ७.१.४६.] इकारश्हान्दसः ।
हे यविथ्य युवतम कदाचिदपि स्थविरवरहित इत्यर्थः तथाविधाग्रे बृहत् मरुत्

प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहि-
तायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्टनि परे स्थूलद्वरयुवेत्यादिना [पा° ६.
४.१५६.] वादिलोपे गुणे च ऋपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः । स्वार्थे तद्धितयकारः
॥३॥

उप त्वग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु ह्येत ।

जुषस्व समिधो मम ॥४॥

का° [४.८.६.] उप वेति जपतीति । हे अग्ने हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता
घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु । प्रत्युपगच्छन्तु । हे ह्येत
प्रेप्सावन् (1.) । ह्येतः आचक इति कालिकर्मसु पठितत्वात् [निघ° २.६. (1a.)] ।
तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वामुपयन्तीरङ्गीकुर्वित्यर्थः ।
हन्सि परेऽपि व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८१.८२.] उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयो-
र्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा हन्सीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादो-
र्घत्वम् ॥४॥

II. a. भूर्भुवः स्वः ।

b. द्यौरिव भूमा पृथिवीव वरिष्णा ॥ तस्यास्ते पृथिवि देवयज्ञानि पृष्ठे-
ऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥५॥

का° [४.१.१.] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । [४.१.१६.]
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाषूत्करः शर्करेति
पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ, तान्सम्भारानवस्थाप्य तेषु
शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव इत्यक्षरत्रयमुच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधा-
नम् । एवमष्टाक्षरवाद्भोगायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसंहितस्याग्निः प्रज्ञापतिमुखा-
दुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एतेषाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याकृतिः । भुव
इति द्वितीया । सुवरिति तृतीया । एतास्तिस्त्रौ व्याकृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयना-
मानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रज्ञापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्था-

पयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याकृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवः-
 स्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविंशो वा आत्मप्रज्ञापशवो वा । सर्वे मद्दशगा भूयासुरिति
 प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का° [४. १. १७.] इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूमेत्या-
 कृति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि तस्यास्ते
 तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य कृतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्या-
 दितृपमादधे स्थापयामि । किमर्थमन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्न-
 स्यात्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताग्न्यादिवात्परनिपातः [पा° २. २. ३७.] ।
 यद्वा तस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः ।
 बहोर्भावो भूमा तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं पुत्रपश्वादिभिर्वहुर्भू-
 यासम् । वरिणा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी
 उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किम्भूतमग्निं
 भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन
 युक्ता । किं च । वरिणा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयवत्त्रयेण
 श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्ववस्तुशोधकवत्त्रयेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव वाचि-
 द्विधिवाक्ये अग्नये पावकायित्याम्नातम् ॥ ५ ॥ Q124: 4 X 3, 1

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

L 2

पितरं च प्रयत्स्वः ॥ ६ ॥

108995

का° [४. १. १८. १९.] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्षराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधाती-
 ति । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्षराज्ञीति नामधेयम् । सार्षराज्ञी कद्रूः
 पृथिव्यभिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्भिराहुवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणा-
 ग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्तृचः । अग्निः परावरत्रयेण स्तूयते । अयं दृश्य-
 मानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहुवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र-
 मणं पादविक्षेपं कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गह्वतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्त-
 द्यजमानगृहेषु गत्ता । गमेर्डीप्रत्ययः [उ° २. ६६.] । तथा पृश्निः चित्रवर्णाः । लो-
 क्तिशुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं

पृथिवीमसदत् आसीदत् । आरुवनीयद्वयेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यद्वयेण स्वर्गे संचरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवात् । स्वःशब्देन सूर्यः [निघ० १.४.] । द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

व्याख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यद्वयेणाग्निं स्तुवा वायुद्वयेण स्तौति । अस्याग्नि रोचना रुच दीप्ती दीप्तिः काचिरुक्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरिक्षेभ्यं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापानद्वय इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याहुः । व्याख्यदिति । महिषोऽग्निः दिवं व्याख्यत् । द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान्प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वद्वयं सन्नोति ददाति स महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महा-निति श्रुतः । व्याख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्ङिति [पा० ३.१.५२.] च्लेरङ् । आलोपः । हन्द्सि लुङ्ङङ्ङि इति [पा० ३.४.६.] सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाहृतृप्रत्ययः । उगितश्चेति [पा० ४.१.६.] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्वाम् विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

प्रति वस्तोरहु द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३२.] त्रिंशद्वामशब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निरु० १.२८.२१.] । अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मूर्त्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंश-

त्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गहति पतङ्गः । अग्निः । स क्षरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गहति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिर्गग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणान्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् [निघ० १.१.] । अहेति निपातो विनियुक्ते । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गहति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गहतीत्यग्रेः पक्षिसदृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वीक्तनिषेधार्थः ॥ अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहृत्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किंवन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमाग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ।

- III. a. अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गग्निः स्वाहा ।
 b. सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।
 c. अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।
 d. सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ।
 e. ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ १ ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त [ख० ११.] इत्यतः

प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी ॥ यथाग्निर्वर्चो द्वे तज्जापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति [अनु० १. ११.] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तज्जा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इमां चलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का० [४. १४. १४.] प्रदीप्तामग्निं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या समित्प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निर्ज्योतिषमिति [अध्या० ३. २. १.] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः ॥ मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वप्नपम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाह्वा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निर्होत्रहोममन्त्रः ॥ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेघाग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्माद्गृध्रैरात्रतं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्भूम एवाग्निर्दिवा ददृशे इति तित्तिरिच्युते ॥ का० [४. १४. १५.] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै मुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० [४. १५. ११.] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ १ ॥

a. स॒जूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒जू रात्रे॑न्द्रवत्या । जुषा॒णोऽग्निर्वे॑तु स्वाहा ॥

b. स॒जूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒जूरूप॑सेन्द्रवत्या । जुषा॒णः सूर्यो॑ वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

का० [४. १४. १.] सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वेतु आहुतिम्भक्षयतु । वी प्रजननकाल्यसनखादनेधिति धातोः [धा० २४.

३१.] प्रयोगः । किम्भूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः । तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उपोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

IV. उपप्रयन्तोऽअध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये ।

अरिऽअस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

का° [४. १२. १-३.] सायमाहुत्याऽहुतायां यज्ञयानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो [११.] अस्य प्रत्नां [१६.] परि ते [३६.] चित्रावसविति [१८ b.] चेति । आहुवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७ a.] बृहदुपस्थानं देवदृष्टं । तत्राग्रे द्वे अग्निग्नौ गायत्री क्रमेण गीतमवित्रपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहुवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकारं शब्दसमूहं वोचेम । उच्याम । किम्भूता वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगहन्तः । किम्भूतायाग्रये अरि द्वरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते द्वरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वक्त्राशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङ्गाशिष्यङिति [पा° ३. १. ८६.] अङ् । यासुद् अतो येयः [पा° ७. २. ८०.] वच उम् [पा° ७. ४. २०.] इन्द्रस्युभयधेति [पा° ३. ४. ११७.] सार्वधातुकवाह्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा° ७. २. ७१.] सलोपः । यलोपः । वोचेम ॥ अस्मे सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] शेअदेश आसः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः कुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रतांसि जिन्वति द्युलोकादृष्टिद्वयेण पतन्तीनामपां रतांसि सागणि व्रीह्यवादिद्वयेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणय-

ति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतोसि कारणानि जिन्वति पुञ्जाति । आहुतिपरि-
णामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । कि-
म्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि
वर्तते तथायमग्निरह्नि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यद्वयेण द्युलोकस्योपरि
वर्तते । तथा ककुत् । ककुब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यद्वयेण सर्वोप-
रिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति मरुन्नाम [निघ० ३.३ (२.)] तस्यान्तलोप
आर्षः । मरुत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्र-
काशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उ॒भा वा॒मिन्द्रा॒ग्नीऽआ॒हुव॒ध्याऽउ॒भा रा॒धसः॑ स॒ह मा॒दय॒धै ।

उ॒भा दा॒तार॑वि॒षाऽर॒यीणा॑मु॒भा वा॒जस्य॑ सा॒तये॑ ऊ॒वे वा॒म् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीत्रिष्टुप् द्यूना । इन्द्रशब्देनात्राहुवनीयः । तस्य यज्ञसा-
धकत्वद्वयैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्ने नीयत इत्यग्निरिति यास्क-
व्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आहुवध्वे आह्वातु-
मिहामीति शेषः । क्लृयतेस्तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । किं घ राधसः धनाद्भविर्लक्षणात्
सह मादयध्वे युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं कर्षयितुं वा इहामीति शेषः ।
मदी कर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शथ्येप्रत्ययः । गुणः । यत उभौ
युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये
दानाय ऊवे आह्वयामि ॥ उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः ॥ सातये षण्णु दाने अस्य
धातोव्रतियूतीति [पा० ३.३.१७.] क्तिन्नन्तो (३.) निपातः ॥ ऊवे बहुलं इन्दसी-
ति [पा० ६.१.३४.] क्लृयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तोऽअ॒रोच॑थाः ।

तं जा॒नन्न॑ग्ने॒ऽआ॒रो॒क्षाया॑ नो वर्ध॒या र॒यिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेयः । आग्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहुवनीय ते
तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः
काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । इन्दसि घसिति [पा० ५.१.१०६.]

ऋतुशब्दात्तदस्य प्रातमित्यर्थे घस् । तस्य इयदिशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयो-
ग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपेतादार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्म-
काले दीतोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं ज्ञानन् स्वजनकमवगहन् आरोह । पुन-
रुद्धरणाय कर्माति प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय
समृद्धं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां वर्धयेति दीर्घः
॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहे-
नैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मा-
नुष्ठानस्थानि प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् ।
बहुलं ह्यस्यमाजोगोऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् ।
किम्भूतः । होता देवानामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । अतिशायने तम-
विष्टनावितीष्टानि परे [पा° ५.३.५५.] तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो
लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋविग्भिः स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो
विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपित-
वन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ° २.२.] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवं-
शोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो (४) भृगवश्च मुनयः ।
विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ° २.३.] यजमानवृषाय तस्मै तस्मै मनुष्याय
तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्वहिर्यजनाव्येष्वरण्यप्रदेशेषु (५) यमग्निं विरुरुचुः दी-
पयन्ति स्म । किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मापयोगित्वेन आश्चर्यकारिणाम् । अत
एव विभ्वं विभुं विभूत्वशक्तियुतं यणादिशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं डुडुह्रेऽअरुह्यः ।

पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्यग्निः प्रत्नां चिरंतनकालभवां

व्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अद्भ्यः नास्ति ह्रीर्येषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो डुडुह्रे डुडुह्निरे । डुह्लिर्लिटि इर्यो रे इति [पा० ६. ४. ७६.] रेअदिशे वृषम् । ऋष गतौ । अर्षति दोहनस्थाने गहतीति ऋषिर्गौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे डुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शंकया दोग्धृणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशंकानुदयाद्यलज्जाभावादद्भ्यो दोग्धारः । किम्भूतामृषिं सहस्रसाम् । षोऽन्तकर्मणि । सहस्रसंख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः क्विप् ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरम् । गाम्प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२. २. ४. १५.] । तामु ह्यग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताऽसम्बभूव तस्याऽरेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अद्भ्यः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अद्भ्यः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अद्भ्यो गावोऽस्याग्निः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुषक्तां व्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्रवृषापत्नां व्युतमेव पयो दुग्धं डुडुह्रे डुह्लि क्षरन्ति । अग्निना शुक्रवृषेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धवृषेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिं इति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसात्तम् । चातुमार्स्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुंस्त्वमार्षम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३. २. ६७.] विट्प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० ६. ४. ४१.] वर्तेषि [पा० ६. १. ३७.] सहस्रसा इति वृषम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा हैनानुदीक्ष्य ह्निचकारित्युपक्रम्य ते देवा विदांचक्रुष साम्नो ह्निंकार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्ह्निंकारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अद्भ्य इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किम्भूता अद्भ्यः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

a. त॒नू॒पा अ॒ग्नि॒ऽसि त॒न्वं मे पा॒हि ।

b. आ॒यु॒र्दा अ॒ग्नि॒ऽस्यायु॒र्मे दे॒हि ।

c. व॒र्चो॒दा अ॒ग्नि॒ऽसि व॒र्चो मे दे॒हि ।

d. अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मेऽप्रापूण ॥ १७ ॥

अयं यज्ञेषु चत्वार्यग्निदेवत्यनि । हे अग्ने त्वं स्वभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ सत्यन्ने (६.) जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा हृन्दीत्यमि [पा° ६. १. १०६. १०७.] पूर्ववृत्ताभावे यणादेश इत्युक्तम् ॥ हे अग्ने त्वमायुर्दा अस्ति आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्यदरग्निरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् ॥ हे अग्ने त्वं वर्चोदा अस्ति वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यदर्शनदिव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति ॥ किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिद्वयमूनं दृष्टिपाठवादिरहितं तदङ्गं मे आपूण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

a. इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽदोभ्यम् ।

b. चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः ॥ हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान्शतं संवत्सरात्त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किम्भूता वयम् । इन्धानाः तदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ° २. ७.] अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ° २. १.] । अदब्धासः अदब्धाः अनुपहंसिताः केनापि । दम्भोतिर्हिसाकर्मा । आज्ञसेरसुगिति [पा° ७. १. ५०.] असुक् । किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तं । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हंसितारम् । अदोभ्यम् केनापि हंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्यं यजुर्गृषिदृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा क्षीयः संगृह्येव चित्राणि वसतीति [२. ३. ४. २२.] श्रुतिश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्ष-

त्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रि स्वस्ति
 क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याघ्रवानि । अश्रुतेर्वहुलं हन्दसीति
 [पा° २.४.७३.] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुतेषु
 चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
 रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतिर्न ।

सं प्रियेण धाम्ना समरुमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सा रायस्योषेण ग्मि-
 षीय ॥ १९ ॥

का° [४.१२.४.] सं त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयत्न इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तै-
 र्मन्त्रैरुत्थायोपस्थानमत्र उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा
 समगथाः रात्रौ संगतोऽसि । तद्यदस्तंयन्नादित्य आरुवनीयं प्रविशति तेनैतदा-
 ह्नेति श्रुतिः [२.३.४.२४.] । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतिर्न स्तोत्रेण समगथाः । वरुवो
 मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह्नेति [२.३.४.२४.] श्रुतिः । प्रियेण
 धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अंस्य प्रियं धामेति श्रुतिः [२.
 ३.४.२४.] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः संगतः । एवमरुमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदो-
 षरहितेन संगमिषीय संगतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा सं-
 गमिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संगमिषीय । तथा रायस्योषेण धनस्य पुष्ट्या
 संगमिषीय । आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यृहीत्यादिना
 [पा° १.३.२१.] तद्गन्धमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [पा° १.२.१३.] सिचः कि-
 त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६.४.३७.] मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा° ८.२.२७.]
 सिचो लोपे रूपम् ॥ गमिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे
 [पा° ३.४.१०६.] परे सीयुटि कृते हान्दसे इडागमे गमरुनेत्युपधात्लोपे [पा° ६.
 ४.१८.] रूपम् ॥ १९ ॥

अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय महं स्थ महो वो भक्षीयोर्जं स्थोर्जं वो भक्षीय
 रायस्योषं स्थ रायस्योषं वो भक्षीय ॥ २० ॥

का° [४. १२. ५.] गां गृह्यन्ध स्थिति । अन्ध स्थ रेवती रमधमिति यजुर्द्वयेन गां गृहति । गौर्देवता । हे गावो यूयमन्ध स्थ अन्नद्वपाः स्थ । क्षीराज्यादिद्वपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्दो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिद्वप-मन्नमहं भक्षीय । सेवेय । भज सेत्रायामित्यस्याशीर्लिङ्गुत्तमैकवचने द्वपम् ॥ तथा यूयं मरु स्थ पूज्यद्वपाः स्थ । मरु पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि मरुो भक्षीय । पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्पृष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा मरुःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि । यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतिं तस्यै शृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् । शृतमुल्लं तत् । शरो दुग्धमंडः । मस्तु दधिरसः । आतञ्चनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति (७.) श्रुत्यर्थः ॥ एतदशवीर्यद्वपा यूयं स्थ । अतो वो मरुो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमूर्जं स्थ वलद्वपाः स्थ गो-क्षीरिर्द्वलहेतुवात् वलद्वपत्वोपचारः । ऊर्जं वलप्राणानयोः । वो युष्माकं प्रसादादूर्जं भक्षीय वलं सेवेय ॥ तथा रायस्पोष स्थ धनपुष्टिद्वपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुल्लन्ति । अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ खर्परं शरीति [पा° क° ८. ३. ३६. वा° १.] विसर्गलोपः ॥ २० ॥

रेवती रमधमस्मिन्योनौवस्मिन्गोष्ठेऽस्मिंल्लोकेऽस्मित्तये ॥ इद्वैव स्त मा-
पगात् ॥ २१ ॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः । धनहेतुत्वेन धनवत्वं गवाम् । रयिर्वि-
द्यते यासां ता रेवत्यः । रयिशब्दात् मतुप् । र्यैर्मतौ वज्रलमिति [पा° क° ६. १. ३७. वा° ४.] र्यैर्मतौ परे संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चिति [पा° ६. १. १०८.] परद्व-
पमाहुणः [पा° ६. १. ८७.] । पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः [२. ३. ४. २६.] । हे रेव-
त्यः (४.) अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽग्निहोत्ररुविदीह्नस्थानि यूयं रमधं क्रीडत दो-
ह्नदूर्ध्वमस्मिन्गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे (९.) रमधम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्वहि-

विश्रम्भेण (10.) संचारप्रदेशः । सर्वदास्मिन्लोके । लोक दर्शने । यज्ञमानदृष्टि-
विषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन्क्षये यज्ञमानगृहे रमध्वम् । क्षयो निवास [पा° ६.
१.२०१.] ऽइत्याद्युदात्तः क्षयशब्दो निवासवाची । किं च । इक्ष्वेव स्त यज्ञमान-
गृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गह्म । इणो गा लुङीति [पा° २.४.
४५.] एतेर्लुङि गादिशे वृषम् ॥ २१ ॥

a. संहितासि विश्वरूप्यज्ञा माविश गौपत्येन ।

b. उप त्वग्नि द्वेदिवे दोषावस्तार्थिया वयम् । नमो भरत एमसि ॥ २२ ॥

का° [४.१२.६.] संहितेत्यालभनऽइति । गामित्यनुवर्तते । हे गौः त्वं सं-
हितासि क्षीराज्यवृषद्विर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किम्भूता विश्वरूपी वि-
श्वं वृषं यस्याः सा । शुक्लकृष्णादिवद्रूपैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन
गोस्वामित्वेन मा मामाविश सर्वतः प्रविश । तत्प्रसादान्मम बद्धविधो रसो ब-
द्धविधं गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्यर्थः ॥ का° [४.१२.७.] गार्हपत्यं गवोपति-
ष्ठतऽउप त्वेतीति ॥ उप त्वा ॥ तिस्रो गायत्र्य अग्नेर्यो मधुहृन्दोदृष्टाः । हे दो-
षावस्तः हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसतिं अजस्रं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति
दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ ह देवा इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहसेन
अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तास्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्ह-
पत्य द्वेदिवे प्रतिदिनं वयं यज्ञमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागहामः ।
इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया अद्वायुक्तया बुद्ध्या नमो भरतः नमस्कारं
संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २२ ॥

। राजन्तमधराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमाणां स्वे दमे ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमधराणां
गोपां गोपायतीति गोपास्तम् । यज्ञानां गोप्ताम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य
व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः ।
स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमाणां चातुर्मास्यसोमपञ्चादिभिर्भिवृद्धिं गह्मन्तम् । दा-

म्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्ङ्ङावा-
द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पाः ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः । देवयतीति
दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

हे अग्रे गार्हपत्य स पूर्वीक्तगुणयुक्तत्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखिनो-
पैतुं शक्यः सूपायनः । सुद्रूपप्राप्तुं (11.) शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव
यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये
क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः [धा° ११. ६.
२३. २८.] यद्वा सचस्व सेवस्व । षच सेवने [धा° ६. २.] ॥ २४ ॥

a. अग्रे त्वं नोऽग्रतम उत त्राता शिवो भवा वद्व्यः ।

b. वसुर्ग्रिर्वसुश्रवा अहो नक्षि द्युमत्तमः रुयिं दाः ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज अग्नेयः । दशार्णपादा विराट् (12.) । बन्धादिदृष्टाः ।
हे अग्रे गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमत्तमः अतिक्रतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम्
गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् छिप् अतिशयितोऽम् अंतमः अम्-
शब्दात्तमप् । यद्वात्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादिवेन [पा° ६. ३. १०१.] साधुः । उता-
पि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वद्व्यः वद्व्याय हितो वद्व्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिसमूहो वद्व्यः । यद्वा वद्व्यं गृहम् [निघ° ३. ४.] । तस्मै हितो
भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः ।
अङ्गतीत्यग्निः । अग्नि गतौ । आहवनीयादिद्विपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः
वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरि-
त्यर्थः । किं च हे अग्रे त्वमहा नक्षि । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अहोभिराप्नुमिति
शाकपूणिः [निर्ह° ५. २८.] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हेऽह निर्मलस्वभाव अग्रे
नक्षि अस्मद्भोमस्थानं गह् । नक्ष गतौ । यदा यदा वधं जुहुयामस्तदा समागच्छे-

त्यर्थः । किं च तुमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददातिर्लुङि व्र-
पम् । बङ्गलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्यडभावः [पा° ६.४.७५.] ॥ २५ ॥

a. तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

b. स नौ बोधि शुधी ह्वमुरुष्या णोऽअघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वाक्तगुणयुक्तं त्वा
त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे या-
चामहे । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स
त्वं नोऽस्मान्भवत्सेवकान्वबोधि बुध्यस्व ह्वमस्मदीयमाह्वानं शुधी शृणु । समस्मा-
त्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः ॥ शोचिरिति
ज्वालानाम [निघ° १.१७.] शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचि-
ष्मान्शोचिष्ठः । अतिशायने तमबिष्ठनौ [पा° ५.३.५५.] विन्मतोर्लुङितीष्ठनि [पा°
५.३.६५.] मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङादिशक्तसत्तस्य व्रपम् ।
मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा° ८.३.१.] ह्वम् ॥ बोधि ॥ बुध ज्ञाने लो-
णमध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति [पा° ३.४.८७.] हिः । बङ्गलं हृन्दसीति शपो लुक् ।
[पा° २.४.७३.] ङुक्लभ्यो हेर्धिः [पा° ६.४.१०१.] । संहितायामन्येषामपि दृश्यतः
इति दीर्घः [पा° ६.३.१३७.] ॥ उरुष्य ॥ उरुष्यती रक्षणकर्मा । ऋचि तुनुषेत्यादि-
ना [पा° ६.३.१३३.] दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य
णत्वम् ॥ अघायतः । अघं परस्येहति अघायति । सुप आत्मनः क्यञित्यत्र [पा°
३.१.८.] हृन्दसि परेक्षायामपि वक्तव्यमिति क्यच् । अश्वाघस्यादित्याकारः [पा° ७.
४.३७.] अघायतीत्यघायन् । तस्मात् । अघायतेः शतृप्रत्यये व्रपम् ॥ २६ ॥

a. इड् एह्यदित् एहि ॥

b. काम्या एत । मयि वः कामधरं भूयात् ॥ २७ ॥

का° [४.१२.८.] गां गहतीड् एहीति । द्वे यजुषी गव्ये । हे इडे एहि । हे
अदिते एहि आगह होमस्थानम् । इडा मनोर्ड्वहिता । अदितिर्देवमाता । इ-
डा मनुमिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्तद्वदतिदे-

शार्थः (13.) ॥ का° [४. १२. १.] काम्या दत्तेत्यात्ममतः इति । गामालभते । मनु-
ष्याणां क्षेतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः
यूयमेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणं अपेक्षितफल-
धारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादाद्दृढमभीष्टफलस्य धा-
रयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२. ३. ४. ३४.]
॥ २७ ॥

सोमान् ऽ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणास्पते

कक्षीवत्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का° [४. १२. १०.] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेणाह्वनीयं
प्राङ्निष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्यः ॥ सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणास्पतिदि-
वत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणास्पते
वेदस्य पालक सोमानं सोमानामभिषोतारं । स्वरणं स्वं शब्दोपतापयोः शब्द-
पितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यतः इति [पा° ३. २. ७५.] मनिन् (14.) । स्वरतीति स्वरणः नन्त्यादिवात् [पा°
३. १. १३४.] ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः
तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवत्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं
स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्र-
ष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक्ष् कक्षीवतो मा-
ता ॥ २८ ॥

यो रिवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिर्वर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणास्पतिः रिवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य कृता ।
अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिर्वर्धनः पोषणस्य
वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कः वेगवान् अविलम्बे-
न (15.) कारी । स ब्रह्मणास्पतिर्नोऽस्मान्सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचत (16.)

ऽइति सेवमानस्य [निर्ण० ३. २१.] । यद्वानयचा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धन-
वान् यश्च व्यधिर्हता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शी-
घ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्रेः प्रसादान्नोऽस्मान्सिषक्तु सेवताम् ॥ २१ ॥

मा नः शंसोऽश्ररूपो धूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य

रक्षो णो ब्रह्माणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः क्त्वास्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति वृषम् । ररौ इति
ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति । कदाचि-
दपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नो
ऽस्मान्मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्यास्यर्थः । यद्वा नश अदर्शने । मा प्र-
णक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचित्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । धरति
धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० ३. ११.] । शत्रुकृतमनिष्टचित्तनं शत्रुकृता
हिंसा चास्मान्मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किं च हे ब्रह्माणस्पते वेदस्य पालकाग्रे नो
ऽस्मान् रक्ष । अचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्व-
वत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु क्षुजं मित्रस्थार्यमाः ।

उराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्टं आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे वितियुक्तः पथि जप्त उपद्रव-
नाशकश्च । मित्रस्थार्यमा वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पा-
लनमस्तु । किम्भूतमवः । महि महत् तथा क्षुजं क्षुमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षि-
यन्ति निवसन्ति यस्मिन्पालने तथाविधम् । उराधर्षं तिस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां
त्रिशब्दस्यामि हृन्दसि त्रयदेशो वेति [पा० ७. १. ५३.] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाधसु वारुणेषु ।

ईशे रिपुर्घशांसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृह्णामसु पठितः [निघ० ३. ४.] । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृ-

हेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति
 अधिकान्ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाद्येषु अधसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मि-
 त्त्रार्यमवरूणैस्त्रिभिर्देवैः पालितातां यजमानानाम् उपद्रवयेति शेषः । अघशंसः
 सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्त आ-
 त्मनेपदेष्टि [पा° ७.१.४१.] तलोपः । अधीगर्घद्वयेशां कर्मणीति [पा° २.३.५२.]
 इति तेषामिति षष्ठी । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति श-
 त्रुबाध इत्यर्थः ॥३२॥

ते हि पुत्रासोऽअदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ।

ज्योतिर्यहृत्यजस्रम् ॥३३॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्दे-
 वमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वीक्ता मित्रार्यमवरूणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं
 निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जी-
 वनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥३३॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सश्वसि दाश्रुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥३४॥

ऐन्द्रो पथ्या बृहती मधुहन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशा-
 णीऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदा चन कदा-
 पि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि
 दाश्रुषे सश्वसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्वसिं हविर्दत्तवत्तं यजमानं सेवसे । सश्व-
 तिः सेवनकर्मा । किं च । हे मघवन्धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय
 इत् ब्रह्मतरुमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वसिमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानिन
 सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरण [पा° ८.१.६.] इत्येक उपशब्दः पा-
 दपूरणे । इत्शब्दावेवार्थः । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे
 च तं (17.) तदीयं भूयो धनं (18.) दाश्वसिमुपपृच्यत इति भावः ॥३४॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि° (19.) । तदिति पथ्यर्थे तस्य देवस्य
द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भी-
पाथ्यवह्निन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थ-
नीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रति-
पाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । हान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय
इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद्वा वा अभिपिषिचानाद्भर्गो
ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५. ४. ५. १.] । तस्य कस्य । यः सविता नो
ऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानु-
ष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः ।
यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा यो-
जना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

परि ते दृडभो रथोऽस्माँश्च ॥ ३६ ॥

येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

अग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि° । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमा-
नान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणे सर्वतस्तिष्ठतु ।
किम्भूतो रथः दृडभः दम्भोतिर्बधकर्म । दुःखिन दम्भते दुर्दभः । केनापि सहसा हिं-
सितुमशक्यः । उकारं दुर्देऽइति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा° का° ३. ३. ४.] दुरो रेफस्य
उकारः अग्रिमदस्य डः [पा° क° ६. ३. १०९. वा° ६.] । येन रथेन त्वं दाशुषो यज-
मानान् रक्षसि । पालयसि । यजमाना वै दाश्यांस इति श्रुतेः [२. ३. ४. ३८.] ॥
बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

V. a. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभि स्याः सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ।

b. नर्यं प्रजां मे पाहि । c. शंस्यं पशून्मे पाहि ।

d. अर्थं पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

अथ क्षुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का° [४. १२. १२.] भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पर्यः । पूर्वोक्तिनोपप्रयत्न इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्री उपतिष्ठेतीत्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुवः स्वः त्वं व्याकृत्यादित्रयात्मकः (20.) तदर्थंभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिद्वयाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयम् तथा पोषैः क्षिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्यार्हक्षिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥ ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का° [४. १२. १३.] प्रवत्स्यत्सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति । यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्रीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत् । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो हितं गार्हपत्यं मे प्रजां पाहि ॥ आहुवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहुवनीयं मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अर्थं दक्षिणाग्निं मे पितुमन्त्रं पाहि । अतनवानर्थः । अतः सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति (21.) । तेनार्थः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्रं सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयहस्व ॥ ३८ ॥

का° [४. १२. १८.] समित्पाणिर्नुपेत्य कंचिदुपतिष्ठतः आहुवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं कृस्ते आदाय कंचिदपि जनमगवैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहुवनीयादीनुपतिष्ठतः इति सूत्रार्थः । अनुष्ठुवाहुवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् । सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्नि आहुवनीयं वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागताः । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थम-

तिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किं च । हे अग्ने द्युम्नं सहस्रं अ-
स्मभ्यमभि आयुहस्व । दाण् दानि । पाघ्रेत्यादिना [पा० ७.३.१८.] यहुदेशः । य-
शो बलं चास्मभ्यं देहि । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा [निर्ह० ५.५.] । सह इति
बलनाम [निघ० २.१.] । यहुस्वेति यमे रूपं वा । आयुहस्व आगमय । यहुतिः
स्थापनार्थो वा । अस्मसु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह आयुहस्व ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरो
ऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पु-
रोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रा-
दिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने स त्वं द्युम्नं
सहस्राभ्यायहस्व देहि ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आयुहस्व ॥ ४० ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । पशवो वै
पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान्धनवान्पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे
अग्ने पुरीष्य पशुहित द्युम्नं सहस्राभ्यायहस्व देहि ॥ ४० ॥

VI. गृहा मा बिभीत मा वेपधमूर्जं बिभ्रत एमसि ।

ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मर्नसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

का० [४.१२.२२.] गृहा मा बिभीतिति गृहानुपैतीति । ग्रामान्तरादगतो गृहा
मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शम्युदृष्टाः (22.) ।
त्रिष्टुब्बिराड्ब्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्ब्रूपा ।
अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहा यूयं मा बिभीत । पालको यज्ञमानो
गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपधम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यती-

ति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्णं । यतो व्यमूर्जं विश्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानिव यु-
ष्मनिमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा व्यमूर्जं विश्रतः तथाहमपि ऊर्जं वि-
श्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःख-
रहितेन मोदमानः कृष्यन् वो युष्मान्गृह्णामि आगहामि । एमः ऐमीत्यात्मनि
विकल्पेन बद्धवचनमस्मदो द्वयोश्चित्युक्तोः [पा० १.२.५१.] ॥४१॥

येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बद्धः ।

गृह्णानुपकृष्यामहे ते नो ज्ञानन्तु ज्ञानतः ॥४२॥

अनुष्टुप् । प्रवसन्देशान्तरं गहन्यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान्गृहा-
न्स्मरति । अधीगर्थद्वेषां कर्मणीति [पा० २.३.५२.] पठौ । गृहविषयं ज्ञेयं स-
दा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बद्धः सौमनसो सुमनसो भावः
प्रीत्यतिशयः । वयं तान्गृह्णानुपकृष्यामहे आकृष्यामः । गृहाभिमानो देवोऽस्मत्स-
मीपमागहवित्यर्थः । तेन गृहदेवा आहृताः सन्तः ज्ञानतः उपकाराभिज्ञानोऽस्मा-
न्ज्ञानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगहन्तु ॥४२॥

उपहृता इह गाव उपहृता अजावयवः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।

क्षेमाय वः शाल्यै प्रपद्ये शिवः शम्भुः शम्योः शम्योः ॥४३॥

अवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टाणीः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो
नवार्णस्तेनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहृताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन ति-
ष्ठत्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयवः उपहृताः । अजावाविवजाति-
द्वययुक्ताः पशवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अ-
न्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी (23.) रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः स-
मृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का० [४.१२.२३.] क्षेमाय व इति प्रविशती-
ति । हे गृहा वो युष्मान्प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसु-
नो रक्षाणं क्षेमस्तदर्थम् । शाल्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शम्योः शमिति सुख-
नाम [निघ० ३.६.] तत्कामयते इति शम्योः । इदम्युरिदं कामयमान इति [निरु०

६. ३१.] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी [निघ० ३. ६.] । तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शम्यो-
रित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

VII. प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।

करम्भेण सज्जोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्ट-
यात्मकः । वैश्वदेवरूपाप्रधाससाकमेधश्रुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वणि । तत्र
वरूणप्रधासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्विद्योर्हविःधासादितेषु प्रति-
प्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृष्ठेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ का०
[५. ५. १०.] आख्याते प्रधासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारे कथिते
सति एनां पत्नीं नयन्प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मन्त्रं वाचयति ॥ मारुती गा-
यत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किम्भू-
तान्मरुतः प्रधासिनः घसू अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रधासो हविर्वि-
शेषः । स एषामस्तीति तान्प्रधासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त
सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रधासी चेति पठ्यते [अध्या० १७. ८५.] ।
प्रधास्युपलक्षितान्मरुतः आह्वयामः । पुनः किम्भूतान् । रिशादसः रिशतिर्हिं-
सार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपक्षये
क्षिप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः इगुपधेति कः [पा० ३. १. १३५.] । रिशा-
न्हिंसकान्दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घश्चान्दसः । रि-
शतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सज्जोषसः यव-
मयो हविर्विशेषः करम्भः । तेन सज्जोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो
हवामहे ॥ ४४ ॥

यद्वामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्ठुप् । का° [५.५.११.] करम्भपात्राणि जुहोति श्रूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापती वा दक्षिणेनाकृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्गामऽश्तीति । यवपिष्टेन निर्मितानि संतानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तु-
लादिद्वयाणि (24.) करम्भपात्राणि । तानि श्रूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्ये-
कः पक्षः दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण ता-
नि पात्राण्याकृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ म-
न्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवद्वयं चकृम कृतवन्तः । तथा-
रण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवद्वयं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजन-
तिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थद्वये प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभ-
क्षणापरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादि-
कं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयज्ञामहे विनाशयामः । अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः ।
स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविर्भूतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ
एकाधिकोऽत्र (25.) । का° [५.५.१२.] मो षू ण इति यजमानो जपतीति । पृ-
त्स्विति संग्रामनाय [निघ° २.११.] हे इन्द्र अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः
देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तिर्मरुतामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति
शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः मुशब्दो विनाशाभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति
विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मिति बलनाम
[२.१. (26.)] । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भा-
गोऽस्ति हि स्म विद्यतऽएव खलु । अवपूर्वस्य यजतिरेतद्रूपम् । मिह सेचने
धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेतुः । हविर्भूतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः
करम्भपात्रैर्मिष्यन्ना होमक्रिया महश्चित्पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवा-
स्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः । किं च गीरस्मदीया स्तुतिद्वया वाक् मरुतो

भवतः सखीन्वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्नमस्कार-
त्रपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारिणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तैत्यर्थः । मो सु न अत्र
सुञ्ज इति [पा० ८.३.१०७.] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.]
दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि
पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति [पा० ८.२.
६७.] विजन्तो (27.) निपातः । मीढुषः । दाश्चान्साह्वान्मीढ्वाश्चेति [पा० ६.१.१२.]
क्वसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।

देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेतं सचाभुवः ॥ ४७ ॥

अग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५.५.१३.] अक्रन्कर्मैत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरु-
णप्रधासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतित्रपया सह कर्म वरुणप्रधासानुष्ठा-
नत्रपमक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ०
३.६.] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्रत्रपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः सचे-
ति सहार्थेऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि सहा-
वस्थिता हे ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रधासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं
प्रेतं गृह्णानाहत । अस्तमिति गृह्णनाम [निघ० ३.४.] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचिरुरसि निचुम्पुणः ।

अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं ।

पुरुराव्यो देव र्षिस्थाहि ॥ ४८ ॥

यज्ञदैवतं यज्ञः । का० [५.५.३०.] मज्जयत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चित्य
इति (28.) । वरुणप्रधासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे
क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अवाचीना-
नि पात्राणि जलमध्ये ध्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनम्
हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ [धा० ११.१.] नितरां चोपति

मन्दं गहति निचुम्पुणाः । उणाप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन्क्षणाति नी-
चशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणाः । वीणस्थूणात्रणभ्रूणेत्यादिना (29.) नी-
चैःशब्दोपपदात्क्षणातेः णकप्रत्ययात्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भा-
वश्च निपातितः । तथाविधावभृथ यद्यपि त्वं निचैरुरसि नितरां चरतीति निचैरुः ।
नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किम्प्रयोज-
नमिति चेत् उच्यते । देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु दे-
वेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तद्वायासिषमस्मिन्जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा
मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋविग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमव-
ज्ञात्तुं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं (30.) पापं
यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गहति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रि-
षो बधात्पाहि पालय । रिषतेर्हि सार्यस्य छिबत्तस्य पञ्चम्यां वृषम् । किम्भूता-
द्रिषः । पुरुरावाः । रा दानि । पुरु बद्ध विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् ।
आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३. २. ७४.] वनिप् । विरुद्धफलदायी बधस्वत्प्रसादा-
दस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

VIII. पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावह्नेऽषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

हे ऐन्द्रावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का° [५. ६. ३४.] स्यात्त्या
दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्या स्यालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीय-
या तं जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा स्यात्त्याः
सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गह ।
सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागह । एवं दर्वि-
मुक्ता इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बद्धकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रशब्देन,
मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णाः मूल्येनैव । षमभीष्टं हविःस्वत्प्रपन्नमूर्जं हविर्दा-
नफलवृषं रसविशेषं च विक्रीणावह्ने परस्परं द्रव्यविनिमयवृषं विक्रयं कर्वा-
वह्ने । अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मूल्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारं च करासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा ॥५०॥

का° [प. ६. ३८.] देहि मऽइति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यज्ञमान त्वं मे मक्षमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयह । ते तुभ्यं यज्ञमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयहामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादिनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मक्षमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां संपादय ते तुभ्यं यज्ञमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यज्ञमान आह । नितरां (31.) ह्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुत्रपं फलं मे मक्षं यज्ञमानाय करासि प्रयह । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा° ३. ४. १४.] । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्य-मिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पा-दद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यज्ञमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥५०॥

IX. अक्षन्मीमदत्त क्वं प्रिया अधूषत ।

अस्तीषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५१॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । य-स्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । का° [प. १. २१.] यज्ञोपवीतिनः सर्वे नि-ष्क्रम्योद्घोऽक्षन्मीमदत्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठते द्वाभ्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वत्पमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवग-म्यते । हि यस्मादमीमदत्त क्वं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनून्वाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तीषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वादन्नं बहु दत्तमहो भ-क्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः अतो हे इन्द्र नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरि-तवर्णावस्थौ योज गमनाय रये योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः संपन्नवात्तैः पि-तृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अर्देलुडि लुङ्सनोर्धसु इति [पा° २.

४. ३७.] घस्तादिशः (32.) । मन्त्रे घसेत्यादिना [पा° २. ४. ८०.] लैर्लुक् । गमकृने-
त्युपधातोपः [पा° ६. ४. १८.] । खरि चेति [पा° ८. ४. ५५.] चर्वम् । शासि वसीति
[पा° ८. ३. ६०.] षत्वम् । अडागमः ॥ अमीमदत्त मद तृप्तिर्योगे चुरादिरात्मनेपदी
लुङि णिलोपादौ षत्वम् ॥ अधूषत धूज् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभा-
वः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] तृतीयायाः पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ योज यु-
जिरू योगे एयत्ताछोटि ह्न्दस्युभययेति [पा° ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुकत्वाणोर-
निटीति [पा° ६. ४. ५१.] णिलोपः । द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] संहि-
तायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंदृशं वा वयं मधवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो यासि वशांश्च ॥ अनु योजा न्विन्द्र ते कुरी ॥ ५२ ॥

हे मधवन्वयं वा तां वन्दिषीमहि (33.) स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते
(34.) । किम्भूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक्पश्यति सुसंदक् तं शोभनदर्शनम् ।
अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्यमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान्कामयमानान्यजमा-
नाननु लक्ष्मीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गृहसि किम्भूतः पूर्णबन्धुरः बन्धुरशब्दो
रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो द्यैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गृहसि । हे इन्द्र
स त्वं ते कुरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो न्वाक्क्षामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।

पितॄणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः । का° [५. १. २२.] मनो न्वाक्क्षाम-
मरुड् इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठत् इत्यनुवर्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आक्क्षाम-
महे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा मनः
मनोऽभिमानि दैवतमाक्क्षामहे आक्क्षयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण क-
यम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः
तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तदैवं
यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन स्तोत्रेणोत्पुक्तं भवति । किं च पि-

तृणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तेः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दत्ताय जीवसे ।

ज्मोक्त्वा सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे क्रत्वे संकल्पाय यज्ञं संकल्पयितुं दत्ताय कर्मण्युत्साहाय । तथा च श्रुतिः । यदेव मनसा कामयतऽद्दं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एवक्रतुरय यदस्मै तत्समृद्धते स दत्ता इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योगीवसे चिरं जीवितुं सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां संकल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादिशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विख्ये चेति [पा० ३.४.११.] साधुः ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयवित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवत्तं व्रातं पुत्रपश्चादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं रुविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यज्ञमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवहरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा तत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

X. a. एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व स्वाहा ।

b. एष ते रुद्र भाग आबुस्ते पशुः ॥५७॥

हे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ ॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथा च का° [५.१०. १२.] एष तज्जति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्वा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं मुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२. ६. २. १.] । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राण्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हतुमिहा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हति । रुद्राम्बिकयोस्तयोरुग्रत्वमनेन हविषा शातं भवति । तथा च तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकयेत्याह शरद्वाजस्याम्बिका सा भियाऽष्टा (?) (35.) हिनस्ति यः हिनस्ति (36.) तयैवेन सह शमयतीमि ॥ का° [५.१०. १३.] अतिरिक्तामाखूत्करऽपकिरत्येष तज्जतीति (37.) । यजमानस्य यावत्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान्नाणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावत्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः [५.१०.१.२.] । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किंतु मूषकोत्खाति एष तज्जति मन्त्रणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरूपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः तया भजनीयः तथा ते तवाबुः पशुः मूषकः पशुवेन समर्पितः । आबुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥५७॥

अव रुद्रमदीमक्षव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नो वस्यसस्कर्यथा नः श्रेयसस्कर्यथा नो व्यवसाययात् ॥५८॥

द्वे रौद्रौ पङ्क्तिकुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावटान्न-
रौ सा ककुप् । द्वयोर्ज्ञेयौ विनियोगः । तथा का° [५.१०.१४.] आगम्याव रुद्रमदी-
महीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि तदनुग्र-
हादन्नं भक्षयिम । तथा अम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि-
नेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो
लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोज-
यामः । अवगम्य ज्ञात्वा अम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्व-
स्यसः करत् वस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्मन्त्रेयसः करत्
ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययु-
क्तान्कुर्यात् । तथैनं जपाम (३४.) इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि ह्न्दस्युभय-
घेत्यार्धधातुकत्वाद्धिडि णिचो लोपः [पा° ३.४.११७.] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता
तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति [पा° ५.३.५१.] ईयसुनि कृते तु-
रिष्टेमेयःस्त्विति [पा° ६.४.१५४.] तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छा-
न्दसः ॥ करत् ह्न्दसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि
गुणाः । बहुलं ह्न्दस्यमाङ्गो गेऽपीत्यडभावः [पा° ६.४.७५.] ॥ व्यवसाययात् ले-
टि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] इलोपे रूपं विपूर्वस्य
एयत्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।

सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो
गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च
सुखं देहि । सुहितं क्षेम्यः प्राणिभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृह्यपशूनां क्षे-
मप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

a. अम्बकं यज्ञमहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

b. अम्बकं यज्ञामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

द्वे अनुष्टुभौ । का° [५. १०. १५. १६.] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योद्वनाघ्रा-
नाख्यम्बकमिति देववद्यैतेनैव दक्षिणानाघ्राणा इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः
पुरुषाः स्वकीयान्वामोद्वंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासे-
वायां दक्षिणोद्वंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव अ-
म्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥
सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीतं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टैर्वर्धयितारं अम्ब-
कं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यज्ञामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः
संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गद्विपाप्मान्मुक्तिद्विपाप्मान्मा
मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युद-
यनिःश्रेयसद्विपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मेचने दृष्टान्तः । उर्वारु-
कमिव बन्धनादिति यथोर्वारुकं कर्कन्धादिः (39.) फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धना-
त्स्वस्य वृत्तात्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का° [५. १०. १७.] कुमार्यश्चोत्तरेणेति । यज्ञमानस-
म्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वीक्तापुरुषवदुत्तरेण अम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति ।
अम्बकं यज्ञामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं वि ला-
भे । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासम-
मुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं
च परित्यज्य पत्युर्गेत्रि गृहे च सर्वदा अम्बकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः । सा यदित इ-
त्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२. ६. २. १४.] श्रुतेऽस्तिऽमु-
तःशब्दाभ्यां पिसृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

एतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूर्जवतोऽतीहि ।

अवततधन्वा पिनाकावसः कर्त्तिवासा अहिंसनः शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारप-
ङ्क्तिः ॥ का° [५. १०. २१.] मृतयोः कृत्वा वेणुयथां वा (40.) कुपे वासज्योभयतः

स्थाणुवृक्षव०श्वत्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्तेपणवदासजत्येतत्त० इतीति । व्रीहिय-
वादीन्बद्धा वरुणार्थं (41.) तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । त-
योरुभयोर्मूतयोस्त्वम्बकान्कृविःशेषान्प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंश-
यथ्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते (42.) स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूत-
द्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वावो रोगं न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसश-
ब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते ।
हे रुद्र एतत्ते तव अवसं कृविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्व-
तात्परः परभागवतीं सन्नतीहिं अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अ-
वरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारो-
पणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमिवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं
त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आहूदयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न
बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रहृत्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० [५. १०. २२. २३.] कृ-
त्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशत्यप (43.) इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य
प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रा-
र्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मान्हिंसन्हिंसामकुर्वन्शि-
वोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ।

यद्वेषु त्रायुषं तन्नोऽस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

आशीर्देवतोक्तिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्टिक् । का० [५. २. १६.]
त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्य-
त्रायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्यायुषं तथा कश्यपस्यै-
तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्रायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्रायुषमस्ति त-
त्सर्वं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं च-
रितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

- a. शिवो नामासि स्वधितस्ते पिता नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ।
 b. निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्याय
 ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्षुरदेवतं यजुः । का° [५. २. १७.] शिवो नामेति लोक्षक्षुरमादयिति । हे क्षुर
 त्वं नाम नाम्ना शिवः शातोऽसि स्वधितिः वन्नं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमो
 ऽस्तु मां मा हिंसीः । का° [५. २. १७.] निर्वर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं
 यजुः । निपूर्वो वृतिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान त्वां निर्वर्तयामि मुण्डयामि किमर्थ-
 मायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय
 पुष्ट्यै सुप्रजास्त्राय शोभनापत्यतयै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १॥१॥ २॥२॥ ३॥३॥ ४॥४॥ ५ [भूम्ना भूर्मिरिव वरिम्णा-] ॥५॥
 ६॥६॥ ७॥७॥ ८॥८॥

II. ॥ अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमर्तं प्राणवतीम् ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भा-
 स्वंतीम् ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्ग्निः स्वाहा ॥ १ ॥ सूर्यज्योतिषं त्वा वायुम-
 र्तं प्राणवतीम् ॥ स्वर्ग्याऽऽ स्वर्गायोपदधामि भास्वंतीम् ॥ सूर्यो ज्योति-
 र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ २ ॥ १०a ॥ ३ ॥ १०b ॥ ४ ॥ इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्द-
 धाविह प्रजाऽऽ रमयतु प्रजापतिः ॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वा-
 हा ॥ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा ॥ ५ ॥ अनमित्रं मेऽअधराग्नमित्रमुद-
 ककृधि ॥ इन्द्रानमित्रं पश्चान्मेऽनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ६ ॥ इन्द्रः पश्चादिन्द्रः
 पुरस्तादिन्द्रोऽस्मांऽअभि यातु विश्वतः ॥ इन्द्रो जिघांसतां मनाऽसि

विषूचीना व्यस्यतात् ॥७॥ समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि ॥ समे-
द्धा तेऽग्ने दीद्यासम् ॥८॥ १६॥

III. ॥ ११ ॥ १॥ १२ ॥ २॥ १३ [- दाताराऽइषाढ -] ॥३॥ १४ ॥ ४॥ १५ ॥ ५॥
१६ ॥ ६॥ १७ a. b. c ॥७॥ १७ d. १८ a - °धीमहि ॥८॥ १८ a व्यस्व-
त्तो - - अदाभ्यम् ॥९॥ १८ b. १९ - स्तुतेन ॥१०॥ १९ सं प्रियेण - -
ग्मिषीय । २० - - महो वो भक्षीय ॥११॥ २० उर्जः स्थो - - °प्रं वो
भक्षीय । रेवंती रमधमस्मिन्योनाऽअस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्लोके
॥१२॥ इहैव स्तितो मापगात । २२ a ॥ १३॥ २२ b ॥ १४॥ २३ ॥ १५॥
२४ ॥ १६॥ २५ ॥ १७॥ २६ ॥ १८॥ इत्तऽएक्षदितऽएहि । मयि वः का-
मधुराणां भूयात् ॥१९॥ २८ ॥ २०॥ २९ ॥ २१॥ ३० ॥ २२॥ ३१ ॥ २३॥
३२ ॥ २४॥ ३३ ॥ २५॥ ३४ ॥ २६॥ ३५ ॥ २७॥ ३६ [- द्रुतभो रथोऽस्मां
ऽअश्रो°] । समिद्धो मा समर्धय प्रजया च धनेन च ॥२८॥ ४४॥

IV. ॥ ३७ a [°जाः प्रजया भूयासढ सु°] ॥१॥ ३७ b. c. ३८ - °वित्तमम् ॥२॥
३८ अग्ने सम्रात्तमि - - °स्व । ३९ - °त्यः प्रजावान्वसुवित्तमः ॥३॥ ३९
अग्ने - - °स्व । ४१ - एमसि ॥४॥ ४१ उर्जः - मानः । ४२ - बद्धः ॥५॥
४२ गृहानु - °नतः । ४३ - °जावयः ॥६॥ ४३ अथो - शम्योः ॥७॥ ५१॥

V. ॥ ४४ ॥ १॥ ४५ ॥ २॥ ४६ [- मील्लुषो -] ॥३॥ ४७ ॥ ४॥ ४८ ॥ ५॥ ५६॥

VI. ॥ ४९ ॥ १॥ ५० [- दधौ । निहारं निहरामि ते निहारं निहरासि मे
स्वाहा] ॥२॥ ५८॥

VII. ॥ ५१ ॥ १॥ ५२ ॥ २॥ ५३ [- न्वाङ्गवामहे -] ॥३॥ ५४ ॥ ४॥ ५५ ॥ ५॥
५६ ॥ ६॥ ६४॥

VIII. ॥ ५७ ॥ १॥ ५८ ॥ २॥ ५९ [- सुगं मेषाय -] ॥३॥ ६० a ॥ ४॥ ६० b

॥५॥ ६१ [एतेन रुद्रावसेन पुरो मू° - शिवः शान्तोऽतीहि] ॥६॥ ७० ॥

IX. ॥ वाजिनां वाजोऽवतु भक्षोऽअस्मान्नेतः सिक्तममृतं बलाय । विश्वे देवा
अभि यत्सम्बभूवुस्तन्मा धिनोतु प्रजया धनेन ॥१॥ वाज्यदं वाजिन-
स्योपहृत उपहृतस्य भक्षयामि । वाजिं वाजी भूयासम् ॥२॥ सवित्रा
प्रसूता दैव्य आयं उदत्तु [उन्दत्तु?] ते तन्वम् [तनूम्. जटापाठि] ॥ दीर्घा-
युत्वाय वर्चसे ॥३॥ कश्यपस्य आयुषं आयुषं जमदग्नेः । यद्ववानां आ-
युषं तन्मेऽअस्तु आयुषम् ॥४॥ येन धाता वृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-
पत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय ॥५॥ दीर्घायुत्वाय
बलाय वर्चसे । सुप्रजास्त्वायं चासा [च । असौ जटापाठि] अथो जीव श-
रदः शतम् ॥६॥ ७६ ॥ नवानुवाकेषु षट्सप्ततिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

- I. a. एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽअनुषत् विश्वे ।
- b. ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो यजुर्भी रायस्योषिण समिषा मदम ।
- c. इमा आयः शमु मे सन्तु देवीः ।
- d. ओषधे त्रायस्व । e. स्वधिते मेनं ह्मिंसीः ॥१॥

लक्ष्मीं नरहरिं वन्दे नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।

यो वेदार्थं स्मृतौ भक्तं वेदयेत्करुणाकरः ॥ (1.) ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [का° १-८. १-१०. ११-
४३. ४४-६३] प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रय-
मन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशविजो वृवारण्योरग्नी समारोप्य
शालां गच्छेत् ॥ तथा च का° [७. १. ३६.] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धं गृही-
त्वारणिपाणिरह्मिदमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी अवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त

मन्त्राः । आद्यावर्धर्चा देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदमगन्मेति पदानि । व्यवहृता-
 श्चेति [पा° १.४.८२.] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्शयते ।
 वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन् देवयजनं स्थानमा अ-
 गन्म आगताः स्मः । गच्छतेर्लङ्घुत्तमब्रह्मवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धा-
 तोरिति [पा° ८.२.६४.] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे
 देवासः सर्वे देवाः अनुषत्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किं च । वयं रायो
 धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनाग्निन च संमदेम मदी कृषे । व्यत्ययेन शप् ।
 कृष्टा भवेम । धनैरनैश्च तृप्येम किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक्क साम च ऋक्समि
 अचतुरिति [पा° ५.४.७७.] सूत्रेणाज्ञतो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतम-
 न्नैः संतरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१.] दक्षि-
 णं गोदानं वितर्पेन्नत्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः
 शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं
 सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यः
 दीव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का° [७.२.१०.११.] यूपवत्कुश-
 तरूणां क्षुरेण चाभिनिधाय हित्वेति । यथा पश्वर्यूपस्य ह्येदे मन्त्रः एवमत्रापि तृ-
 णान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरूणां दे-
 वता । हे ओषधे कुशतरूणां त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष । स्वधिते । क्षुरो देव-
 ता हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा हिसी ॥ १ ॥

a. आपोऽअस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु धृतेन नो धृतञ्च पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवर्हन्ति देवीः ।

b. उदिदाम्यः शुचिरा पूत एमि ।

c. दीक्षातपसोऽन्तनूरसि तां त्वा शिवाऽ शग्मां परिदधे भद्रं वर्णा पुष्यन्

॥ २ ॥

का° [७.२.१५.] आपोऽअस्मानिति स्तावेति । मातरः मिमते ता मातरो जग-
 त्निर्मात्र्यो मातृवत्पात्तयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षीरान्यजमानान् शुन्ध्यन्तु

शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिर्मितामपहृतिं निवारयन्वित्यर्थः । किं च घृत-
 घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतघ्नः जलदेवता-
 स्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्पुनन्तु शुद्धान्कुर्वन्तु । किं च । देवीः द्योतमाना
 आपो विश्वं हि हि एवार्थः सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपो
 रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४. २१.] ॥ का० [७. २. १५.] उदि-
 दाम्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽद्यः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गहा-
 म्येव । जलान्निर्गहामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः (1a.)
 समन्ताद्वावेनातरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां
 बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ का० [७. २. १६-११.] क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहृतं चे-
 दद्विरभ्युक्ष्य स्नातवस्यं वाऽमौत्रधीतं विचितकेशं (2.) प्रसारितदशं दीक्षातपसो-
 रिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दी-
 क्षा दीक्षाणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवता-
 याश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तदेवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं
 परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वा-
 दत्यक्तसुखद्वयां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णां पुष्यन् त्वत्परिधानेन
 कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

II. a. महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

b. वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७. २. ३३.] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यनु-
 लोमः सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा
 नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां
 पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोना-
 मसु पठितम् [निघ० २. ११.] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वर्चोदा
 असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्धमतो मे
 मङ्गं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयह ॥ का० [७. २. ३४.] वृत्रस्येत्यक्षावनक्ति

त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लग्न्यते चेत्येनाक्षिद्वयम-
 ज्ञात्तद्भावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन
 त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलद्वयोऽसि । यत्र वाऽइन्द्रो
 वृत्रमहंस्तस्य यदद्यासीदित्यादिश्रुतिः [३.१.२.१२.] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृ-
 त्रमहन् (३.) तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनी-
 निकाद्वपवाच्चं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मद्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाठवं प्रयह ॥३॥

a. चित्पतिर्मा पुनातु । b. वाक्पतिर्मा पुनातु ।

c. देवो मा सविता पुनात्वहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तर्ह्येयम् ॥४॥

का° [७.३.१.] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्र-
 महिद्रेणेति सर्वत्रिति । अहिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा ।
 चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु
 मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रज्ञापतिः प्रज्ञापतिर्वै
 चित्पतिरिति श्रुतेः [३.१.२.२२.] । किं चाहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः ।
 वायुरहिद्रेण पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् हिद्रेरहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमहिद्रेण पवित्रम् ।
 असौ वाऽआदित्योऽहिद्रेण पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान्शुद्धान्याति प-
 वित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वी-
 क्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्का-
 मोऽहं पुने तत् शक्यम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन्कामो यस्य स
 यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानु-
 ष्ठानं शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पति-
 र्वृहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽर्तयामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं
 पूर्ववद्योज्यम् ॥४॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यधरे ।

आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥५॥

का° [७.३.६.] आ वो देवास इति वाचयतीति । अध्वर्युयजमानं वाचयति । दैवी अनुद्रुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफलमा इमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । वन सम्भक्तौ । मप्रत्ययः । इमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः [निघ° ३. ११.] । व सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम् । किं च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्तुं यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनीराशिषः फलानि आ अनितुं समानितुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्वार्हृतव्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ॥५॥

a. स्वाहा यज्ञं मनसः । b. स्वाहोरोरुत्तरिक्षात् ।

c. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । d. स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥६॥

का° [७.३.७-१०.] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीऽग्रचते नानाहस्तयोरेव शेषं प्रतिमहं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्संहिते चोत्सृजतीति ॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं संकोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्वाङ्मिता अर्था ब्राह्मणानुसरिणं ग्राह्याः । तथा हि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरुत्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः (४.) । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्रसादात्स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥६॥

III. a. आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । b. मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा ।

c. दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । d. सरस्वत्यै पूष्टेऽग्नये स्वाहा ।

e. आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरौऽन्तरिक्षे ।

वृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

अतः परं षडौद्भमाणहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का° [७.३.१६.] औद्भ-
माणानि जुहोति स्थात्याः सुविणाकृत्याऽइति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकू-
त्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्संपूर्त्यै
प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेर्यते इत्यर्थः । इति प्रथमो
मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धाराशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं
मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मन-
सः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वा-
हा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा ।
नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै
पूक्षेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूक्षे पुष्पातीति पूषा
तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गो-
क्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षरास्त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयो विरा-
डेकादशका वित्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तीर्णा अन्तरिक्षं पुष्पभ्यं वृहस्पतये च हविषा
विधेम हविर्दध्मः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु ।
किम्भूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः वृहतीः वृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्व-
सवर्णाः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वश-
म्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मतीं वुरीत सख्यम् ।

विश्वो रायऽषुध्यति शुभ्रं वृणीत पुण्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रियदृषा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो
नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृ-
णुते प्रार्थयते । वृज् वरणेऽस्माछिडि तडि प्रथमैकवचने (५.) व्यत्ययेन शपो

लुकि उदोध्यपूर्वस्येति [पा° ७.१.१०२.] ऋत उदादेशः । किं च विश्वः सर्वो जनो
 रायि धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याज्ञाकर्मसु पठितः [निघ° ३.
 ११.] किं च द्युम्नं द्योततेर्यशो वात्रं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे
 पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्यम्भूतः सविता तस्मै
 स्वाहा । इति षष्ठ औद्भरणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

IV. a. ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदचः ।

b. शर्मासि शर्म मे यद् नमस्तेऽस्तु मा मां ह्रिंसीः ॥ १ ॥

का° [७.३.२३.] कृष्णाजिनयोः संधिमालभत (6.) ऋक्सामयोरिति ॥ कृष्णा-
 जिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋग्भि-
 मानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतिवृपं
 तद्विल्पमिति श्रुतेः [३.२.१.५.] । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा
 पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियत्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य य-
 ज्ञस्य आ उदचः उत्तमा चरमा ऋगुदक् तस्या उदचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभि-
 जि [पा° २.३.१०.] पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ
 देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगवृपं कृत्वा देवेभ्यः
 पलाय्य द्वे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यहुक्तं तदचो वृपं यत्कृत्वा तत्साम्नो
 वृपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा [६.१.३.] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने (6a.)
 कृष्णमृगवृपं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतामेष वाऽऋचो वर्णौ यहुक्तं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो
 यत्कृत्वा ॥ का° [७.३.२४.] दक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति । हे कृष्णाजिन त्वं
 शर्म शरणमसि । अतो मे मद्यं शर्म शरणं यद् देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वि-
 त्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यज्ञमानं मा ह्रिंसीः मा जहि ॥ १ ॥

a. ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णमिदा ऊर्जं मयि धेहि ।

b. सोमस्य नीविरसि । c. विज्ञोः शर्मासि शर्म यज्ञमानस्य ।

d. इन्द्रस्य योनिरसि । e. सुसस्याः कृषीस्त्वृधि ।

f. उद्भयस्व वनस्पतः ऊर्ध्वी मा पाक्ष्याहंस आस्य यज्ञस्योदचः ॥ १० ॥

का° [७.३.२६.] मेखलां वधीते वेणिं त्रिवृतं शणमुज्जमिश्रामतरां वासस ऊर्गसीति ॥ अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं (7.) यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोना-
मकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसवृषासि किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्र-
दीयसी (8.) कम्बलवन्मृडुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय ।
अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छतोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भू-
मौ पतितः शणमुज्जनामकतृणवृषेणाविर्भूतस्तस्माद्विषणुमुज्जमयी मेखला अत एव
मेखलाया आङ्गिरसवमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का° [७.३.२७.] नीविं कु-
रुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रिय-
भूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य
पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय (9.) नीविः सोमेन व्यपदिश्यते ।
का° [७.३.२८.] शिरः प्रोर्णुते विष्टोः शर्मेति । हे वस्त्र त्वं विष्टोः व्यापकस्य
यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः ॥ का°
[७.३.२९-३१.] कृक्षविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं (10.) वोत्तानां दशायां वधीते
तथा कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणास्या भुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृ-
क्षविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः ।
पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽज्ञायत त-
दानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आह्वय मृगेषु
न्यदधात् निहिता सा योनिः कृक्षविषाणाभूदिति तित्तिरिच्युतौ यज्ञो दक्षिणामभ्य-
धादित्याख्याने कथा तस्मात्कृक्षविषाणाया इन्द्रयोनिवम् ॥ का° [७.३.३२.] भूमौ
चोह्निषति सुसस्या इतीति । हे कृक्षविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि । कुरु करोतेः
शपि लुप्ते श्रुशृष्वित्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः
सस्यं व्रीहियवादि । तर्दर्थी भूम्युह्निषः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः
शोभनधान्याः कर्वित्यर्थः ॥ का° [७.४.१.२.] मुखसंमितमौडुम्बरं दण्डं प्रयक्ष्युद्भय-
स्वत्येनमुद्भयतीति । दण्डो देवता । हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड उद्भयस्व उन्नतो
भव । ऊर्ध्वी भूत्वा अंरुसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानु-
ष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उद्वचः उत्तमायाः समातिगतायाः ऋचः आ तद्वक्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ १०॥

V. a. व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ।

b. दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये

वर्चीधां यज्ञवाकसं सुतीर्था नोऽअसदृशे ।

c. ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवतु ते नः पान्तु तेभ्यः
स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [७.४.१५.] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य (11.) यज्ञमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्वतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का° [७.४.१५.] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्निर्वेदेव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रीतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदद्वय एव ॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्निर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यते ऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३.२.२.१.] । न हि मनुष्या यज्ञेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति ॥ का° [७.४.३२.] दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासनं इति । शङ्करी अतिशङ्करी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहे इति याज्याकर्ममु पठितः [निघ° ३.११.] । किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यज्ञनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यज्ञतः क्तिनि आदिस्तोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चीधां वर्ची दधाति वर्चीधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाकसम् यज्ञं वहति यज्ञवाक्यास्तां यज्ञनिर्वाहकत्रेभिः । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गी यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का° [७.४.३३.] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मयं इति । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति

द्योतन्ते तऽइति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वगिवाग्निः प्राणोदानौ मि-
त्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३.२.२.१३.] श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः
मनोज्ञाताः दर्शनश्रवणादीक्षाद्वयान्मनस उत्पन्नोः इहोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् ।
तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य
रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा
दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः ।
ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः
देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं कृतमस्तु ॥ ११ ॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽस्माकं मत्तरुदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का° [७.४.३५.] श्वात्राः पीता इति नाभिमालभतऽइति । अब्देवत्या जगती ।
हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रप्रणिणामाः शीघ्रं जीर्णा
भवत । श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निर्° ५.३.] । किं च
अस्माकं पीतवतामत्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते ।
सुदु शेषं याभ्यस्ताः । शेषमिति मुखनाम [निध° ३.६.] । किं च । तास्तथाविधा
आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुवयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः
प्रबलरोगराजरक्षिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः ।
अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः
संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः
नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबद्धवचनं ।
अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वीक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वाद-
यन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मर्द्धमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः । शेषं पूर्व-
वत् ॥ १२ ॥

a. इयं ते यज्ञिया तनूः ।

b. अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत ।

c. पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का° [७.४.३६.] मेद्वन्कृत्तविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वादत्तऽयं तऽइति । मूत्रं करिष्यन्भृङ्गेण लोष्टं किञ्चित्पृष्ठादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपकृतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददऽइति शेषः ॥ का° [७.४.३७.] अपो मुञ्चामीति मेद्वतीति । अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपो मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अंहोमुचः अंहसः पापान्मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो (12.) भूमिमाविशत । का° [७.४.३८.] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति । गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्यानि क्षिपेत् । हे लोष्टादिक पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि ।

रक्षा णोऽप्रयुहन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का° [७.४.३९.] अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राङ्दक्षिणात इति । अनुष्टुबग्नि-यी । हे अग्ने त्वं सु जागृहि सुष्टु निद्रारहितो भव । वयं यज्ञमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । यदि मोदस्तुतिस्वप्रकालिगतिषु (13.) [धा° २.१२.] अत्र स्वप्रार्थः । आशीर्लिङ्गुत्तमबद्धवचने रूपम् । किं च । नोऽस्मान्क्ष किं कुर्वन्नप्रयुहन् । युह प्रमादि । अप्रमाद्यन् । द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । नश्च धातुस्योरुष्य इति [पा° ८.४.२७.] न इत्यस्य णत्वम् । नो अप्रयुहन्नि-त्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा° ६.१.१०९.] पूर्वद्वये प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा° ६.१.११५.] प्रकृतिभावः । किं च अग्ने नोऽस्मान्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे संपदादिवाद्वा विक्लिप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहृत्याऽइति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्मः आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मः आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रो-
त्रं मः आगन् ।

वैश्वानरोऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु डरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

का° [७. ४. ४०.] विबुद्धमस्वप्स्यन्ते पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेल्लडि शपि लुप्ते क्लृप्ताब्ध इति [पा° ६. १. ६८.] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किं च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागतया मे चक्षुः पुनरागतया मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वे ह वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३. २. २. २३.] स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् (14.) निन्दितात् डरितात्पापात् नोऽस्मान्पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् डुर्यशसो डरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः । सर्वपुरुषोपकारकः । नरे संज्ञायामिति [पा° ६. ३. १२१.] पूर्वपददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहंसितः तनूपाः तनू पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

a. त्वमग्ने व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्वा त्वं यज्ञेष्वीडाः ।

b. रास्वियत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का° [७. ५. १. २.] त्वमग्ने इत्याह क्रुद्धाव्रत्यं वा व्याकृत्येति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्ने इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नियी वत्सदृष्टा । व्यूहनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीडोऽसि । ईडिर्ध्येषणकर्मा पूजाकर्मा चेति यास्कः (15.) । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि । अतः पाक्षीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्र-

तथा असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का° [७. ५. १६.] लब्धमालम्भ्य वाचयति रास्वेयदि-
ति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मलं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम
इयद्वास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर् धनं आहर् । क्यहोरिति [पा°
८. २. ३२. वा° १.] भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु
अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

VI. a. एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गह ।

b. जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

का° [७. ६. ७. ८.] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुक्त्वां चतुर्विगृह्णाति बर्हिस्तृणो-
हिरण्यं बद्धावदधात्येषा तज्जतीति । ध्रुवास्थमाज्यं जुक्त्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भ-
तृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदेवतम् । हे शुक्र शुक्ल
दीप्यमानाग्नि ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमा-
णं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तथा सम्भव आज्यद्वयया तन्वा एकीभव ।
ततो भ्राजं गह भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्निः स-
तेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोती-
ति । यदायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च ।
समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं क्यग्निरेतसमिति श्रुतेः [३. २. ४. ८.] । तथा हि-
रण्यलक्षणाया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं सोमं गह । भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम् ।
सोमो वै भ्राडिति [३. २. ४. ९.] श्रुतेः । का° [७. ६. १.] जूरसीति जुहोतीति । वाग्दे-
वतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यदा जीव प्राणधारणे । जीवयतीतिजुः ।
डूप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै वि-
ष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यदा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यत्नमशीय स्वाहा ।

c. शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्या-
स्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यत्नं

नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं कृतमस्तु ॥ का° [७. ६. १०.] शु-
क्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । जुह्वां बद्ध्वा स्थापितं हिरण्य-
मुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम् ।
शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्द-
तीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशा-
भावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वे-
षां देवानामिदं वैश्वदेवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वेऽपि देवो हिरण्यदानेन तु-
ष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः-
शीर्क्षी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा यदि बन्धीताम्यूषाधनस्या-
विन्द्रायार्थं क्षाय ॥ १९ ॥

का° [७. ६. १५.] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतः इति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्र-
यणीमित्यर्थः । वाग्रूपाधारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवता-
रूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति
तिस्रो वृत्तयः । तद्वत्क्षणाणि । अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वा-
क्यवस्तुषु वा निर्विकल्पवृत्तं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्यु-
च्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा
वृत्तिर्भनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयवृत्ता वृत्तिर्बुद्धिः सै-
वात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीवृत्तिरूपेण प्रशस्यते ।
चिदादिवृत्तपत्रमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिवृत्तत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे
गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दा-
नस्य (१६.) प्रशस्तत्वादक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिक-
मिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजा-
त्यभिमानो सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके [माध्य° १. २. १३. काण्व° १. ४. ११.] यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिम-

तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुवेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा त-
त्सम्बन्धित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अ-
खण्डिता अदीना देवमातृद्वयासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिर्दीना देवमा-
तेति यास्कः [निरु० ४. २२.] । तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ।
ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनी-
येऽइति यास्कोक्तिः [निरु० १३. ७.] । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् ।
स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति [३. २. ४. १६.] श्रुतेः । सा पूर्वेक्ता चिदादिद्व-
या त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्टु प्राडञ्चति सुप्राची । सुष्टु
प्रत्यङ्मुञ्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्सो-
मेन सहस्रान्प्रत्यागतुं सुष्टु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३. २. ४. १७.] ।
सुप्राची न एधि सोमं नोऽहेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरे-
हीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु
अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाधनो मार्गात्पातु (17.) त्वां रक्षतु ।
यद्वा पूषेत्याबन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्पातु (18.) इयं वै पृथिवी
पूषेति [३. २. ४. ११.] श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतयेन्द्राय अथ्यक्षाय
अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्टे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनु वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ॥

सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरे-
हि ॥ २० ॥

किं च । सोमाहुरणो प्रवृत्तां त्वां माता तदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां द-
दातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे
भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य हृन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति [पा० ६. ३.
८४.] समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः
सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं दे-
वमहेहि प्राप्तुं गह । अहमिहोत्तमिति शाकपूणिः [निरु० ५. २८.] । किं च रुद्रः

त्वा त्वां वर्तयतु (18a.) सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु ।
यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा
यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयो
ऽप्यागह ॥ २० ॥

VII. वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ।

वृहस्पतिर्वा सुमे रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

का° [७. ६. १६.] उदीचीं नीयमानामनुगहतो वस्व्यसीतीति ॥ अनुष्टुब्जकृती
वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्रद्वयेण स्तूयते
वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः त्वं वस्वी वसुत्रपासि । अदितिर्देवमातासि ।
द्वादशादित्यत्रपासि । रुद्रा एकादशरुद्रत्रपासि । चन्द्रत्रपा चासि । किं च वृह-
स्पतिः सुमे त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन आप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संय-
मयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु° १०. १.] । रुद्रो
वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचकऽइति चकमान
इति कालिकर्मसु पठितः [निघ° २. ६.] ॥ २१ ॥

- a. अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिधर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि धृतव-
त्स्वाहा । b. अस्मे रमस्व । c. अस्मे ते बन्धुः । d. त्वे रायः ।
e. मे रायः । f. मा वयं रायस्योषिण विरौषम् । g. तोतो रायः ॥ २२ ॥

का° [७. ६. १७. १८.] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधा-
याभिजुहोत्यदित्यास्वेतीति । आज्यदेवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथि-
व्याः भुवो मूर्धन्मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य त्वा
त्वामाजिधर्मि आक्षारयामि । धृ क्षरणदीप्त्योः । पृथिव्या क्षेत्र मूर्धा यदेवयजनमि-
ति तित्तिरिश्नुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किं च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः
गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं धृतवत् धृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा
जुहोमि ॥ का° [७. ६. ११.] स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति । हे गोः

पद त्वस्मि अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का° [७. ६. २०.] समुद्धृत्य पदं स्थाल्या-
मावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । हे सोमक्रयणीपद ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः
स्मः । सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः शेअदिशे अस्मे इति वृषम् ॥ का°
[७. ६. २१.] यजमानाय पदं प्रयहति त्वे राय इति । हे यजमान त्वे त्वयि रायो ध-
नानि एतत्पदद्वयेण तिष्ठन्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो वै राय
इति श्रुतेः [३. ३. १. ८.] । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का° [७. ६. २२.] मे राय इति यज-
मानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदद्वयेण तिष्ठन्तु । पशवो
मयि सन्तु । डेः शेअदिशे मे इति वृषम् । का° [७. ६. २३.] मा वयमित्यध्वर्युरात्मा-
नं स०स्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वि-
युक्ता मा भवाम । यौत्तिर्माडि लुङ्गिति [पा° ३. ३. १७५.] लुङि उत्तमबहुवचने
वियौष्मेति वृषम् ॥ का° [७. ६. २४. २५.] कृत्वा पत्न्यै पदं प्रयहति नेष्टा तोत इ-
त्येनां वाचयतीति । तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो ध-
नानि पशवो वा पदद्वयेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्प-
र्थायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणायोरुचक्षसा ।

मा म०आयुः प्रमोषीर्मी०अ०रुं तवं । वी०रं वि०दिय तवं देवि सं०दृशि ॥ २३ ॥

का° [७. ६. २६.] सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य०इतीति । एनां वा-
चयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ
द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः
पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह
बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अदक्षि दृष्टेत्यर्थः । ह्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य
लुङि तडि अस्यतिवक्तिव्यातिभ्यो०ङिति [पा° ३. १. ५२.] च्चैरडि उत्तमैकवचने
कर्मणि समख्ये०इति वृषम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिण-
या दक्षिणात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णादर्श-
नया । एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेये

लुङि द्वपम् ॥ मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमो-
षिषमित्यध्याहारः । मर्थे मोऽइत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किं
च । वीरं विदेय तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि संदर्शने सति वीर
पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदृक् भावे क्तिप् । विद् लभे इत्यस्य व्यत्ययेन
तुदादिभ्यः श इति [पा० ३. १. ७७.] शप्रत्यये लिङि द्वपम् ॥ २३ ॥

VIII. a. एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादिष ते त्रैष्टुभो भाग - - दूष
ते जागतो भा - - ब्रूताह्न्दोनामानाऽ साम्राज्यं गृह्णति मे सोमाय ब्रू-
तात् ॥

b. आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रह्यो विचितस्त्वा विचिन्वतु ॥ २४ ॥

का० [७. ७. ८.] एष तऽइति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे
अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात्वं ब्रूहि कथय । इति
किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी ।
गायत्रीह्न्दोऽर्थं तव क्रयो न तु बधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं
सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्ह्न्दसः सम्बन्धी भाग इति मे
ऽभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रे ऽपि ॥ जागतो जगतीह्न्दसः सम्ब-
न्धी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ह्न्दोनामानाम् ह्न्द इति नाम येषामन्येषामप्युल्लिगादीनां
ताः ह्न्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गृह् सर्वेषां ह्न्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति
मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय ह्न्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स
स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा । यो वै सोमऽ राजानऽ साम्राज्य-
लोकं गमयित्वा क्रीणाति गृह्णति स्वानाऽ साम्राज्यमिति । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य
राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिह्न्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स ह्न्दोलोकस्तदाधिपत्यं
प्राप्य (19.) सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का० [७. ७. १.] प्रा-
दुपविश्यास्माकोऽसीति सोममात्मभतऽइति । हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्ना-
स्माकोऽसि । शुक्रः शुक्लसंज्ञः ते तव ग्रह्यः । ग्रह् एव ग्रह्यः । शुक्रपदमैन्द्रवा-
यवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः ॥ विचितः । वि-

चिन्वतीति विचितः विविकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वतु विविकं कुर्वन्तु
सारसारविविकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

a. अभि त्वं देवः सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसंवत् रत्नधामभि
प्रियं मतिं कविम् ॥

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृ-
पा स्वः ॥

b. प्रजाभ्यस्त्वा ॥ c. प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

का° [७.७.१२.१३.] सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा
तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमितीति । सावित्र्यष्टिः । त्वं तं सवितारं
देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा
वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु [निघ° ३.३०. (20.)] पठि-
तम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः स-
वो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां
धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं (21.) सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत
इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् (22.) । किं च यस्य सवितुर्भा
दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत्
सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन्स सवीमा तस्मिन्गगनप्रदेशे सर्वाणि व-
स्तूनि द्योतयन्ते (23.) ॥ यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वम-
दिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यतइति
ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपवादीप्तिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः
(24.) । सवितृभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्यु-
तत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान्कर्मण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । पु
प्रसवैश्वर्ययोः [धा° २२.४३.] । वृस्तृस्तुभ्य ईमनिजिति (25.) ईमनिच् । गुणावदि-
शौ । सवीमा (26.) प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं
कृप् तथा कृपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः । एतावान्सोम इति तदीयं

परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तदस्तः । सुक्रतुः साधुसंकल्पः ॥ का° [७.७.२०.] अन्तात्संगृह्यो-
ल्लीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति । हे सोम प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां
बध्नामीति शेषः ॥ का° [७.७.२१.] अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्वि-
तीति । उल्लीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं
कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुश्वासं कुर्वन्तीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि
श्वासं कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं
भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

IX. a. शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन ।

b. सग्मे ते गोः । c. अस्मे ते चन्द्राणि ।

d. तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णाः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यम्
॥ २६ ॥

का° [७.८.१६.] शुक्रं वेति हिरण्यमालम्ब्य वाचयतीति । हे सोम शुक्रं दी-
प्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किम्भूतं
त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुवेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतस-
मानम् । किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि वि-
नाशरहितेन ॥ का° [७.८.१७.] सग्मे तऽइति सोमविक्रयिणाऽहिरण्येनाभिकम्प-
यतीति । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीति तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते
हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन्तं निराशं कुर्यादिति (२७.) सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थे ।
हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा वदीया गौः पुनः प्रत्या-
वृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः
सग्मे वर्तते । गौर्मा क्षमा (२८.) क्षामित्युक्तेः [निघ° १.१. (२९.)] ग्मा गौः तया
सह वर्तमानः सगमस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३.३.३.
७.] सगमो यजमानः ॥ का° [७.८.१८.] अस्मे तऽइति यजमानसहितं (३०.) निद-

धातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्वोद्व्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः, पु-
रतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि
हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरैव सोममूल्यमस्तु हि-
रण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का० [७. ८. २०.] अज्ञां प्रत्यञ्जुखीमालम्भ्य वाचयति त-
पसस्तनूरितीति । अर्धे अज्ञा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अज्ञे त्वं तपसः पुण्य-
स्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाज्ञां गृहीत्वा गायत्री ज-
गमिति तित्तिरिणा सोमाद्वरणोपाख्याने उक्तत्वादज्ञायाः पुण्यशरीरत्वम् । किं च
हे अज्ञे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवम-
ज्ञापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वाऽएषा सर्वदेवत्या यदज्ञेति । एवमज्ञामुक्त्वा
सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्री-
यसे । तपसस्तनूत्वादज्ञाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्चादिस-
हस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुष्यं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अज्ञे त्वं
प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोद्वयासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं श्रुत्या [३.
३. ३. ८.] । तपसो ह वाऽएषा प्रजापतिः सम्भूता यदज्ञेति । किं च प्रजापतेर्वर्णो
द्वयं त्वमसि । त्रिगुणावात्प्रजापतेस्त्रिद्वयत्वम् । अज्ञापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते
तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम् (३१.) । तदुक्तं श्रुत्या [३. ३. ३. ८.] । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य
ज्ञायते तेन प्रजापतेर्वर्णः (३२.) इति । एवमज्ञां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन
पशुवाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुज्जातीति सहस्रपोषं
धनं पुष्यं पुज्जायां वर्धयेयमित्यर्थः । पुज्जातेर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुष्यमिति
द्वयम् ॥ २६ ॥

a. मित्रो न एहि सुमित्रधः ।

b. इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तः स्योनः स्योनम् ।

c. स्वान् भ्राजार्हिरि बभ्रारि रुस्त सुहस्त कृशानो ।

एते वैः सोमक्रयणास्तान् रक्षधं मा वो दमन् ॥ २७ ॥

का० [७. ८. २१.] सव्येनाज्ञां प्रयहन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादधिति ॥

सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽस्मान्प्रत्येहि आगह । किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीति-
 युतः यद्वा मित्रः रविद्वयः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति
 सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससावद्वस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरवात्तहात्यर्थो मि-
 त्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न
 एहि सुमित्रध इत्याह शाल्यै इति ॥ का° [७. ८. २३.] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युक्ष्य
 वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति । वासः प्रत्युक्ष्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदधा-
 दित्यर्थः ॥ यजमानद्वयेण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्देन्द्रशब्देन यजमानः । तथा च श्रु-
 तिः [३. ३. ३. १०.] । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यजमान इति । हे सोम त्वमि-
 न्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणामूरमाविश दक्षिणे उरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन्
 वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः ।
 किम्भूतमूरमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं
 क्रीतमिन्द्रस्योरावुपाविशयत्तस्माद्देन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै
 सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणाऽआसादयन् स खलु वाऽएतर्हन्द्रो यो यजति
 तस्मादिवमाहेति । का° [७. ८. २४.] स्वानं भ्रजति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण
 इति । स्वनति स्वानः । भ्राजति शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्यारिरङ्गारिः ।
 बिभर्ति पुक्षाति विश्वमिति बभ्रारिः । कृसति कृस्तः सर्वदा कृष्टद्वयः । शोभनौ
 कृस्तौ यस्य सुकृस्तः । कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त
 सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः
 सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । ता-
 न्यदार्थान्यूयं रक्षधमवत । वो युष्मान्मा दम्भ्वैरिणो मा हिंसिषत । स्वानादयो
 धिह्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः । स्वानं भ्रजित्याह ते चामुष्मि-
 छोके सोममरक्षन्निति ॥ २७ ॥

परि माग्निं दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।

उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतांश्चाऽअनु ॥ २८ ॥

का° [७. १. १.] गृहीतसोमं परि माग्निं इति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुर-

स्तादृहती । यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्तादृहती ।
 आद्यश्चेत्पुरस्तादृहतीत्युक्तेः । हे अग्रे दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो
 निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचारवृत्तौ
 पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का° [७. १. ३.] उदायुषेत्यु-
 त्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणनायुषा (32.) निमित्तेन तथा
 स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननु-
 सृत्य उदस्यामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि वृषम् ॥ २८ ॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

का° [७. १. ४.] शीर्षि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति ।
 शकटमभिलक्ष्य गह्वदित्यर्थः । अनुष्टुप्पथिदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां प-
 न्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद्
 गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि वृषम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति
 वृषम् । किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति ज्ञेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं
 ज्ञेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेर्विठि प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादिति [पा° ६. ४. ४१.]
 मकारस्याकारे वृषम् । तथा अनेहसम् एहः पापवृषश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा
 एहं इत्यपराधनाम् । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन यथा गह्वपुरुषो विश्वाः
 विश्वान्सर्वान्द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन्परिवृणक्ति परितो वर्जयति । वृजी वर्जने रु-
 धादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । विद् लभे
 ॥ २९ ॥

X. a. अदित्यास्त्वगसि । b. अदित्यै सद आसीद् ।

c. अस्तंभ्रादूयां वृषभोऽन्तरिक्षमभिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीद्द्विष्टा भुवनानि सम्राड्विष्टानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का° [७. १. १.] कृत्वाजिनमास्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । अस्मिन्शकटे इ-

त्यर्थः । हे कृष्णाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि ॥ का° [७.१.१.] तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति । हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमिः सम्बन्धि स्थानमासीद् सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का° [७.१.८.] अस्तभाद्ग्यामिति सोममालम्ब्य वाचयतीति । द्वे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो ग्यामस्तभात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तभात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्त्वममिमीत मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् (३३.) । एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्यग्राजामानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयं उस्त्रियासु ।

कृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

का° [७.१.१.] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणकृत्नेन परित्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानित्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानित्यनुवर्तते । यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजः पुमाँसो ऽर्वत् इति श्रुतेः [३.३.४.७.] । तथा उस्त्रियासु पयः क्षीरं विततान् उस्त्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ° २.११.] । कृत्सु कृदयेषु क्रतु संकल्पं तहृत्क्रियुतं मनो विततान् । विद्वन् प्रज्ञासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि द्युलोके सूर्यं विततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीवृषमदधात्स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवह्न्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वाऽऽद्रयस्तेषु वाऽऽष्ट सोमं निदधातीति । य एवं मन्त्र-

द्वयोक्त्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यान्यपरब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः
॥३१॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहोऽग्नेरुक्षाः कनीनकम् ।

यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का° [७.१.१.] कृत्वाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति । कृत्वाजिनदेव-
त्यानुष्टुप् । हे कृत्वाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह (34) । तथा अग्नेर्वज्रेर-
क्षाः नेत्रस्य कनीनकं (35) । तारकां चारोह तयोच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यस
ऽइत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विडुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्रा-
जमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गहसि । एतश इत्यश्वनामसु
[निघ° १.१४.] पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गहसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एत-
शैरिति करणातृतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्तरि तृतीया । यत्राश्वैस्त्वं
नीयसे इत्यर्थः । कृत्वाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षो-
बाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोरुक्षाः पन्था यो
ऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥३२॥

उस्रवितं धूर्षाहौ युज्येथामनश्च अवीरुणौ ब्रह्मचोदनौ ।

स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गृह्यतम् ॥३३॥

का° [७.१.११.] अनडाहौ युनक्त्युस्रवितमिति । आनडुहौ ऊर्ध्वबृहती ।
यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः । अत्रायो
दशार्णाः द्वितीयस्त्रयोदशार्णास्तेनैकोना । हे उस्रौ अनडाहौ युवामेतमागतमेत्य
च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ
धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ । तथा अनश्च नेत्रयोरश्वरहितौ सोत्साहावित्यर्थः ।
अवीरुणौ न वीरान्कृतस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां कृन्ननमकुर्वाणौ । ब्र-
ह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान्चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं स-
म्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षमेण यजमानस्य गृहान्प्रति ग-
ह्यतम् ॥३३॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ॥

मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥
श्वेनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्गह तन्नो सऽस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का° [७. १. ११.] भद्रो मऽइति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मन्त्रं यजमानाय मनुष्यकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानार्धयुप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइत्याह भूतानां क्लेश पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गह । चुङ्गती । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः संचरत्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । हृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा° ५. २. ८१.] निपातावेतौ । तथा वृका विकर्तनशीला अरण्यश्चानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्तुमिहन्ति तऽअघायवः । सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यचि । अश्वाघस्यादित्याकारः [पा° ७. ४. ३७.] । क्यहृन्दसीति [पा° ३. २. १७०.] क्यजन्तादुप्रत्ययः । किंच श्वेनो भूत्वा श्वेनरूपमास्थाय श्वेनाव्यपक्षिवह्नीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यजमानस्य गृहान्गह । तत्तत्र यजमानगृहेषु नो आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे मन्त्रो देवाय तदृतऽ संपर्यत ।

दूरदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शऽसत ॥ ३५ ॥

का° [७. १. २१. २२.] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठन्नि कृत्तसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्ब्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशान्नरचतुःपादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ

मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवताद्वयेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृ-
णोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृण्वते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चनु-
ष्मते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्टे मित्रा-
वरुणशब्देन सर्वं जगद्वक्ष्यते । तथा मरुो मरुसे तेजोद्वयाय सुपां सुलुगिति
[पा° ७. १. ३१.] विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा द्वेदृशे द्वे वर्तमानः
प्राणिभिर्दृश्यत इति द्वेदृक् तस्मै । यद्वा द्वे पश्यतीति द्वेदृक् । देवज्ञाताय दे-
वाद्द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवज्ञातस्तस्मै । देवानुग्रहाय ज्ञातो देव-
ज्ञात इति वा । ज्ञाता देवा यस्मात्स देवज्ञात इति वा । वाहिताग्न्यादिधिति
[पा° २. २. ३७.] ज्ञातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञाद्वयाय विज्ञानधनाय । के-
तुरिति प्रज्ञानाम [निघ° ३. १.] । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय । द्युलो-
काद्दि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः (३६.) । दिवः पालकायेति
वा । एवंविधाय सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमद्वयं कर्म हे ऋविजः
ग्रूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ° ३. ५.] । सू-
र्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तदृतं सूर्यद्वयं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किं च
शंसत शंस स्तुतौ सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने
तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

- a. वरुणस्योत्तम्भनमसि । b. वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः ।
c. वरुणस्यऽऋतसदन्यसि । d. वरुणस्यऽऋतसदनमसि ।
e. वरुणस्यऽऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

का° [७. १. २५.] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणस्योत्तम्भन-
मितीति । पञ्च यज्ञेषु वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य
सोमस्योन्नमनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तम्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्था-
प्यते यस्मिन्काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का° [७. १. २६.] शम्ये (३७.) चोद्धृति व-
रुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागि का-
ष्ठनिर्मिते शम्ये (३७.) स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते

स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येति । हे शम्ये (३७.) युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७.५०.] । स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णाः । त्रियते वेद्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७.१.२७.२८.] औदुम्बरीमासन्दौ नाभिदध्नामरन्निमात्राङ्गीमुतामादरन्ति (३८.) चत्वारोऽभिमुशत्येनां वरुणस्यऽऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११७.] ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७.१.२९.] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यऽऋतसदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७.१.३०.] तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद् सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि कृविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥

गयस्फानः प्रतरणाः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोमं दुर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

का० [७.१.३२.] या त इति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । कृविषा त्वदीयसद्वपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्नोति । भवान्परितः प्राप्तवान्भवतु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुष्टिङ्गैकवचनमार्थम् । किं च हे सोम त्वं दुर्यान्गृहान्प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहानाम् [निघ० ३.४.] । द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.]

संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृह्णाम [निघं
३.४.] । स्फायी वृद्धौ । गयान् स्फाययति (39.) गयस्फानः गृह्णामिवर्धकः । प्रतरणः
प्रकर्षेण तरत्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रत-
रणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सु-
वीरः । अवीरहा न वीरान्कृतीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शालागमाद्वाचनात्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥४॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ a. b ॥१॥ १ c. d. e. २ a -- पुनत्तु ॥२॥ २ a विश्व॒ - दे॒वीः २ b.
c ॥३॥ ॥
- II. ॥ ३ a [म॒हिनां (40.)]. वृ॒त्रस्य॑ क॒नीन॑कासि च॒तुर्दा - दे॒हि ॥१॥ ४ ॥२॥
५ ॥३॥ ६ -- र॒मे ॥४॥७॥ ॥
- III. ॥ ७ [- °वी॒ऽउर्व॑त्तरि॒क्ष -] ॥१॥ ८ ॥२॥१॥ ॥
- IV. ॥ १ a ॥१॥ १ b. १० a - ऊ॒र्जं मे॑ य॒ह ॥२॥ १० b. c. d. e [सु॒त॒स्याः]
॥३॥ १० f ॥४॥१३॥ ॥
- V. ॥ ११ a [°णु॒त व्र॑तं कृ॒णु व्र॑तं (41.) कृ॒णुत ॥ अ॒ग्निं ॥१॥ ११ b [- सु॒-
मृ॒ली॒काम॑भि॒ष्टये॑ वर्चो॒धां वि॒श्वधा॑यस॒ सु॒] ॥२॥ ११ c ॥३॥ १२ ॥४॥
१३ a [- त॒नुः (42.)]. b. c ॥५॥ १४ ॥६॥ १५ [- °यु॒र्म॒ऽआगा॑त्यु॒नश्च॑तुः पु॒-
नः श्रो॑त्रं म॒ऽआगा॑त्यु॒नः प्रा॑णः पु॒नरा॑त्मा म॒ऽआगा॑त् ॥ वै° -- °ग्नि॑र्मा पा॒-
तु -] ॥७॥ १६ a ॥८॥ १६ b ॥१॥२२॥ ॥
- VI. ॥ १७ ॥१॥ १८ [- त॒नुय॑त्त्र॒मशी॑य॒ स्वाहा॑ ॥ च॒न्द्रम॑सि शु॒क्रम॑स्य॒मृ° -]
॥२॥ १९ - सु॒प्र॒ती॒ची भ॑व ॥३॥ १९ मि॒त्रस्त्वा - °क्षा॑य. २० - स॒यू॒ष्यः
॥४॥ २० सा दे॑वि - °र॒हि ॥५॥२७॥ ॥

VII. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ a [- इत्तायास्प° -] ॥ २ ॥ २२ b. c. d. e [अस्मे] ॥ ३ ॥
२२ f. g. २३ [- वीरान्विदेय -] ॥ ४ ॥ ३१ ॥ ॥

VIII. ॥ २४ a [- इन्दोमानानां साम्राज्यं गृह्णादिति मे -] ॥ १ ॥ २४ b ॥ २ ॥
२५ a [- अतिद्युतस् -] ॥ ३ ॥ २५ b. c ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥

IX. ॥ २६ a [चन्द्रं त्वा चन्द्रेण क्रीणामि शुक्रं शुक्रेणामृ° -] b. c ॥ १ ॥
२६ d ॥ २ ॥ २७ a. b ॥ ३ ॥ २७ c [- कृशानो ॥ एते -] ॥ ४ ॥ २८ ॥ ५ ॥
२९ ॥ ६ ॥ ४१ ॥ ॥

X. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३१ ॥ २ ॥ ३२ [- कनीनकाम् । य° -] ॥ ३ ॥ ३३ [उत्ताऽएतं
धूर्वाहौ यु° -] ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ३६ ॥ ७ ॥ ३७ ॥ ८ ॥ ४१ ॥ ॥
दशानुवाकेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्नेस्तनूरसि विक्ष्वे त्वा सोमस्य तनूरसि विक्ष्वे त्वातिथेरातिथ्यमसि वि-
क्ष्वे त्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विक्ष्वे त्वाग्रे त्वा रायस्योषदे विक्ष्वे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्याये सऽर्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेश-
पर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा
उच्यन्ते ॥ ॥ का° [ट. १. ४.] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च
यज्ञेषु वैक्ष्वानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो
भृत्यस्तस्य गायत्रीहृन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे
हविर्विक्ष्वे बद्धयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥
सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुहृन्दोऽधिष्ठाता तस्य
तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमरा-
जानुचरो जगतीहृन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथेरातिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आ-
तिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया (1.) पो-

उति विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहना-
दिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथिर्ज्य इति [पा° ५.४.२६.]
ज्यप्रत्ययः । विज्ञवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो
नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहृता श्येनद्वयधारिणायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्ये-
नाय विज्ञवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं कुर-
ति आनयतीति सोमहृतस्मै । ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा° क° ८.२.३२. वा° १.]
कृतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः [३.४.१.१३.] । सा यद्वायत्री
श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहुरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं धेनपुष्टिं
ददाति रायस्योषदाः तस्मै । छिप्रप्रत्ययः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पो-
षयित्वा रक्षिर्षयति स रायस्योषदाः अग्निसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तहृन्दो-
ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः त्वां गृह्णामि । विज्ञवे त्वेति
पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां
तद्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिहृन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । या-
वद्विर्वै राजानुचरैरागहति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते हृन्दाधसि खलु वै
सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

- a. अग्नेर्ज्ञनित्रमसि । b. वृषणौ स्थः । c. उर्वश्यसि । d. आयुरसि ।
e. पुत्ररवा असि । f. गायत्रेण त्वा हृन्दसा मन्यामि । g. त्रैष्टुभेन
त्वा हृन्दसा मन्यामि । h. जागतेन त्वा हृन्दसा मन्यामि ॥ १ ॥

अयाग्निनयनमन्त्राः ॥ का° [५.१.२८.] अग्नेर्ज्ञनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां क-
रोतीति ॥ शकलदैवतं यजुः । हे शकल त्वमग्नेर्ज्ञनित्रं जननाधारभूतमसि । जा-
यतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का° [५.१.२९.] वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति ।
तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दैर्भो युवां वृषणौ सेत्तारौ स्थः
भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य-
स्य सेत्तारौ तद्वयुवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः ॥ का° [५.१.३०.]
उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दैर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति

सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुत्रस्वोनृपस्य भोगायाधस्ता-
हेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का° [५.१.३१.] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीं
संस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य त्वमा-
युरसि अरण्यद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्निरायुप्रदं (२.) भवसि ॥ का° [५.१.३२.] पुत्र-
त्वा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरारणेऽभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥
हे उत्तरारणे त्वं पुत्रत्वा असि यथा पुत्रत्वा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते
तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् [३.४.१.२२.] । उर्व-
शी वाऽअप्सराः पुत्रत्वाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का° [५.
२.२.] मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं
कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रेण हृन्दसा गायत्रीहृन्दोऽभिमानिना देवेनाहं वा त्वां म-
न्यामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं ज्ञातवेदसौ शिवौ भवतमग्न नः ॥ ३ ॥

का° [५.२.३.] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्यनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्य-
तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षड-
क्षरः चतुर्थी दशार्णाः ॥ निर्मध्याहवनीयावग्नी देवते । हे ज्ञातवेदसावुभावग्नी नो
ऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । त-
था सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं म-
नः परिहृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं
सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः
पापरहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञ-
पतिं यज्ञमानं च मा हिंसिष्टम् । तथा अग्न्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ
शाक्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽग्निशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयज्ञा यज्ञेह देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुक्तस्वाहा ॥ ४ ॥

का° [५. २. ६.] अग्नावग्निरिति जुहोति स्यात्याः सुवेणेति ॥ विराट् । दशान्न-
रैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यविकादशाणैः (३.) ततो द्यधिका ॥ अग्नि-
र्मथ्यमानोऽग्निवाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर गतिभक्षणयोः ।
किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋविजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितव्यत्तेषां पुत्रव-
त्पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशपस्तस्मात्पाति र-
क्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतो मनिन्निति [पा° ३. २. ७४.] वनिप्रत्ययः । हे अग्ने
स तथाविधत्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयज्ञा शोभनयगेन इहास्मिन्
स्याने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिद्वयं यज्ञ देहि अस्मदन्नं हविर्देवान्प्रापये-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । सद् सदा अप्रयुहन् अप्रमाद्यन् । युह प्रमादे । स्वाहा इद-
माज्यं तुभ्यं-कृतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्ना हविर्देवेभ्यो यज्ञ यज्ञतु ददाविति पुरुष-
व्यत्ययेन वा योजनम् ॥ ४ ॥

II. a. आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्ते शाक्वराय शक्नोऽओजिष्ठाय ।

b. अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽनभिश्चस्त्यभिशस्तिपा अनभिश्चस्ते-
न्यमञ्जसा (४.) सत्यमुपगेषः स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

का° [८. १. ११. २०.] ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतयऽइति द्विश्च स्यात्याः सुवे-
णेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥
वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गृह्णीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आ-
ज्य त्वां गृह्णामि ॥ किम्भूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्व-
व्यापिने ॥ तथा तनूनप्ते । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्ते
पौत्राय ॥ शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर् आकाशस्तस्यापत्यं
शाक्वरस्तस्मै । तस्मादितस्माद्वाऽआत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः
[तैत्ति° आरण्य° ८. १.] ॥ तथा शक्नोति । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३. २. ७५.] वनिप् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलम-
स्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा° ५. २. १२१.] विनिप्रत्ययः ।
अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा° ५. ३. ५५.]

इष्टानि प्रत्यये विन्मत्तोलुगिति [पा० ५.३.६५.] विनो लोपे ढिलोपः ॥ ॥ यद्वा-
 स्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये
 गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यावृतिः प्राणः । त-
 दाह तित्तिरिः । प्राणो वाऽप्रापतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्ट-
 परिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनमे । तनूं
 शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवता-
 प्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्यराय । शकनशीलः शक्वरः शक्तिमान्पुरुषस्तस्येदं
 शाक्यं शक्तिस्त्वत्पुत्रं तस्मै शक्तिस्त्वत्पुत्राभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्वन
 ऽओजिष्ठाय । शक्वने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्वनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं
 सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठम् तद्वष्टम्भेनैव शरीरे शक्ति-
 र्वतिष्ठते । ओजःसारमभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ ॥ का० [८.१.२४-
 २६.] तानूनमेतदक्षिणास्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशत्यृविजो यज्ञमानश्चानाधृष्ट-
 मित्यद्रोहस्तेभ्य इति ॥ आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् ।
 अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्टं न आधर्षितुं शक्यमितः पर-
 मप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति नास्ति अ-
 भिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभि-
 शस्तिर्ऋविजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं
 हान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्ते-
 नीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानून-
 म्नाज्याहमृत्विक् अज्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शद्वयं श-
 पथमुपगेषमुपगह्यम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेढ्युत्तमैकवचने सिब्वद्धलं लेढीति [पा०
 ३.१.३४.] सिपि इडागमे लेढोऽडाढावित्यडागमे [पा० ३.४.१४.] च द्वयम् इतश्च
 लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१७.] इलोपः । किं च हे आज्य स्विते शोभन-
 मार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽउभावे
 द्वयम् ॥ ५ ॥

अग्नें व्रतपास्त्रे व्रतपा या तव तनूरिय ७ सा मयि यो मम तनूरिषा सा त्वयि ।
सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

का° [८. २. ४.] अग्ने व्रतपा इत्याहुवनीये समिधमाधयिति ॥ अग्नेयं यजुः । य-
जमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रता-
नां पालकाग्ने त्वे व्रतपाः (५.) त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या
तनूः शरीरमस्ति तेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं
शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने व्रतान्यनुष्ठे-
यानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्ततामिति शेषः । यावान्ब्रतेषु ममा-
दस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किं च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो
मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः
तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अ७शुर७श्रुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्याययास्मान्त्सखीत्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥

एष्टा रायः प्रेषे भगायऽऽतमृतवादिभ्यो नमो ग्वावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

का° [८. २. ६.] यजमानषष्ठाः सोममाप्याययत्य७शुर७श्रुरिति ॥ प्रकृतिः चतुर-
वसाना सोमदेवत्या । अत्योऽर्धर्ची लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः ।
नत्र मल्लद्वयम् ॥ सोमवल्ग्या अवयवोऽश्रुच्यते । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था । हे सोम
देव ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम् चिरा-
वस्थानेन (६.) यः सोमावयवो ह्यानः शुष्कश्च तदुभयं मल्लेणाप्यायितं भवति ।
तदाह तित्तिरिः । यदेवस्य शुष्यति यन्ल्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भू-
तायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमद्रूपं विन्दते लभते स एकधनवित्
यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमद्रूपं यत्रेति

तान्वेति ज्ञानातीति सोमकाण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति ज्ञानातीत्यर्थः ॥
 किं च हे सोम तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम त्वमपि
 इन्द्रमिन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदा-
 ह तित्तिरिः । उभाविवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किं च हे सोम सखीन्
 सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृविजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं
 मेधार्थधारणशक्तिः । ऋविजो वाऽअस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋविजः ।
 किं च हे सोम देव ते तव स्वस्ति जेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिप-
 वक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ ॥ का° [८.२.१.] प्रत्येत्य प्रस्तरे निजुवत
 उत्तानकृस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋविजः प्रस्तरे निजुव-
 स्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणकृस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निजुवते सोमं परिचरतीति
 सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्र-
 सादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ सम-
 न्तादन्ताः यजते वृषम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थम् प्रेषे (७.) भगाय ।
 प्रकर्षेणेष्यतऽइति प्रेष्टु । तस्मै प्रेष्यमाणाय भगवैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अ-
 न्नाय भगाय च ॥ किं च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलपेतं
 कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदतीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
 ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदे-
 वताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते ।
 तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंलोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

a. या तैऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्टा गह्वरेष्टा ।

उग्रं वचोऽअपावधीत्रिषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ।

b. या तैऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्टा - - स्वाहा ।

c. या तैऽअग्ने हरिःशया तनूर्वर्षिष्टा - - स्वाहा ॥ ८ ॥

का° [८.२.३५.] उपसदं जुहोति सुविण या तऽइति ॥ अग्नियानि त्रीणि यजू-
 षि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रिलोके

त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोकमयीं भूमौ रजतीमत्तरिक्ते हैमीं दिवि । तदा देविस्ता
 दग्धमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसदेवताद्वयोऽग्निर्यदा तासु पूर्णं प्रविश्य ता ददाह
 तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायः-
 शया तनूः । अयसि शेति इत्ययःशया लोकमयीत्यर्थः । लोकमयपुरव्यापित्वेन त-
 द्रूपा सती (४.) ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गच्छरेष्ठा
 गच्छरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गच्छरेष्ठा । हलदत्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति
 [पा° ६. ३. १.] विभक्तोरलुक् ॥ सा ते तनूरूयं वचोऽपावधीत् । हिन्धि भिन्धीत्या-
 दिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधि-
 क्षेपद्वयं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्द-
 तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिंलोके रजतामत्तरिक्ते
 हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३. ४. ४. ३.] अयमितिहासो निवृत्तः ॥ अत्रैषवच-
 सोर्यन्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपानेऽलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां
 वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुयं वचः । तथा किं वा वीरकृत्यादि मदापातकम-
 स्माभिः कृतमिति क्लिप्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्रैषं वचः । तदाह
 तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वाऽउयं वच एनश्च वै वीरकृत्यं च त्वेषं वच
 इति ॥ ॥ का° [८. २. ३८.] एवमितरेऽश्वन्वहः रजःशयाः हरिशयां चेति । यथा
 प्रथमदिने या तेऽग्नेज्यःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीय-
 दिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद
 इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्यमयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

III. a. तप्तायनी मेऽसि । b. वित्तायनी मेऽसि ।

c. अवतान्मा नायितात् । d. अवतान्मा व्ययितात् ।

e. विदेदग्निर्भो नाम । f. अग्नेऽङ्गिर आयुना नाम्नेहि ।

g. योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे ।

h. i. = e. f. । k. यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि - - 'दधे ।

l. m. = e. f. । n. यस्तृतीयस्यां पृथि° - - 'दधे ॥ o. अनु त्वा देववीतये ॥ १ ॥

का° [५.३.२०-२५.] शम्यामादाय चाबालं मिमीति पूर्वोक्तोत्करं संचरं परि-
 क्हाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लि-
 खति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स
 प्रदेशश्चाबाल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदग्रां शम्यां निधाय
 तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय
 रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं
 कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कंडिकायां चतुर्दश यज्ञूषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथि-
 वीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्ताय-
 नी अस्मि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो
 ऽरुमिति संतप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामय-
 ति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्ता-
 यनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां स-
 स्यनिष्पत्तिद्वारा मरुद्भनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात्
 प्राचितात् मा मां त्वं अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातड्डिति [पा° ७.१.३५.] हेस्तातड्डा-
 देशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याञ्चार्थः ॥ चतुर्थं
 परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात्स्थानभ्रंशाच्च मा माम-
 वतात् रक्ष ॥ ॥ का° [५.३.२६.] विदेदग्निरिति चाबाले प्रहुरति स्फ्येनेति । प्र-
 हुरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ अग्नेयं यजुः । हे चाबालगतमृत्तिके नभो नामा-
 ग्निर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेवां जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानु-
 जानात्वित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहुरेत् । तथा च श्रुतिः [३.५.१.३१.] ।
 स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हुरतीति ॥ ॥ का° [५.३.२७.] अग्नेऽअङ्गिर इति
 पुरीषं प्रहुरतीति (९) । पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अग्ने हे अङ्गिरः । अङ्गिर्गतिरस्या-
 स्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्प्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने त्वमायुना नाम्नाभिहितः
 सन् एहि गह्व । एति गह्वतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातार्यागतऽएवाधिष्ठेयमागह्वती-
 त्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थयति ॥ ॥ का° [५.३.२८.] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्थे श-
 ङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थानि मृदं निक्षिपेदित्यर्थः ॥ हे अग्ने यस्त्वमस्यां दृश्य-

मानायां पृथिव्यां भूमावसि । किं च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ ॥ का° [५.३.३०.३१.] एवं द्विपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा कृत्वा मृत्प्रक्षिप्ता वेद्यर्थमेतत्तितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थानि द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद्धितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी गौः अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ ॥ का° [५.३.३२.] अनु वेति चतुर्थं यथार्थमाकृत्येति । यथा पूर्वस्मिन्प्रायत्रये मृदाकृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके वा त्वामनु पूर्वीकृतामहरणत्रयमनु-सृत्याहरामीति शेषः ॥ १॥

- सि॒ङ्क्षसि सपत्नसा॒हो दे॒वेभ्यः कल्प॑स्व ।
- सि॒ङ्क्षसि सपत्नसा॒हो दे॒वेभ्यः शुन्ध॑स्व ।
- सि॒ङ्क्षसि सपत्नसा॒हो दे॒वेभ्यः शुम्भ॑स्व ॥ १० ॥

का° [५.३.३२.] सि॒ङ्क्षसीति व्यूहृत्युत्तरवेदि॒ शम्यामात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सि॒ङ्क्षो भूत्वा चचरेतीतिहासः [३.५.१.३२.] । सा वेदिमन्त्रेषूच्यते (10.) । हे उत्तरवेदे या त्वं सि॒ङ्क्षो सि॒ङ्क्षसमाना भूत्वा सपत्नसा॒हो सपत्नान् स॒कृतेऽभिभव॑तीति सपत्नसा॒हो कर्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिद्वयेण क्लृप्ता भव ॥ ॥ का° [५.३.३७.] प्रोक्षत्युत्तरवेदि॒ सिकताश्च प्रकिर॑ति सि॒ङ्क्षसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ हे उत्तरवेदे शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शुद्धौ । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हे उत्तरवेदे त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

- IV. a. इन्द्र॒घोष॒स्त्वा वसु॑भिः पुरस्तात्पातु । b. प्रचे॑तास्त्वा रु॒द्रैः पश्चात्पातु ।
c. मनो॑जवास्त्वा पि॒तृभिर्दिक्षि॑णतः पातु । d. विश्व॑कर्मा त्वादित्यैरुत्तर॒तः पातु॑ ।

e. इदमहं तप्तं वारिर्द्धी यज्ञानिःसृजामि ॥ ११ ॥

का° [५.४.११.] विद्यन्तरे स्थितोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन ध्रुव्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदैवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे वा त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रेरेकादशसंख्यैर्गणदैवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकावासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदैवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान्कृत्नुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादैतेर्मल्लैर्दिक्षुतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ ॥ का° [५.४.१२.] बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्रवपात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्द्धी यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

a. सि॒ऽह्यसि॒ स्वाहा । b. सि॒ऽह्यस्यादित्य॒वनिः॒ स्वाहा ।

c. सि॒ऽह्यसि॒ ब्रह्म॒वनिः॒ क्षत्र॒वनिः॒ स्वाहा ।

d. सि॒ऽह्यसि॒ सुप्र॒ज्ञावनी॒ राय॒स्योष॒वनिः॒ स्वाहा ।

e. सि॒ऽह्यस्याव॑ह दे॒वान्यज॑मानाय॒ स्वाहा । f. भू॒तेभ्य॑स्त्वा ॥ १२ ॥

का° [५.४.१४.] नाभ्याः श्रोण्यङ्गसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षया दक्षिणेऽङ्गसे श्रोण्याऽङ्ग श्रोण्यामङ्गसे मध्ये च क्षिराणं पश्यन्तिऽह्यसीति । योऽयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यङ्गसेषु अग्नेयैशकोणावंसौ वायव्यनैऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतिनाज्येन जुहुयात् कथम् अक्षया कोणासूत्रप्रदेशेन (11.) । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽङ्गसे तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिणश्रोणी

तत उत्तरांसे ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्यानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन्-
 च्चभिर्मल्लैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदे-
 वता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिं-
 ह्यपं धृत्वा तस्यौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवे-
 दिः सिंहीद्वपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदि
 त्वं सिंक्षसि सिंहद्वपा भवसि तादृश्यं तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ सिंक्षसि किम्भू-
 ता । आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते संभजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्व-
 वत् ॥ सिंक्षसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुतऽइति ब्राह्मणजाति-
 क्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः ॥ सिंक्षसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिद्वपायाः
 शोभनप्रजायाः संपादयित्री । रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री ॥
 सिंक्षसियजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावह्वानयेति विशेषः ॥ ॥ का° [५.४.
 १५.] भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्यहतीति ॥ भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्री-
 त्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहूः त्वामुद्यहामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूते-
 भ्यस्त्वेति सुचमुद्यहतीति यऽएव देवा भूतास्तेषां तद्वाग्धेयं भवति तानेव तेन प्री-
 णातीति ॥ १२ ॥

- a. ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृढकृ । b. ध्रुवक्षिदस्यत्तरिंक्षं दृढकृ ।
 c. अच्युतक्षिदसि दिवं दृढकृ । d. अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का° [५.४.१६.] नाभिं पीतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमि-
 ति । पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदिर्मध्यदेशद्वपां नाभिं परिदध्यात्
 पूर्ववत् दर्शपौर्णमासिष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापोति सूत्रार्थः ॥ त्रया-
 णां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृढं दृ-
 ढीकुरु ॥ हे दक्षिण परिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि त-
 स्मादत्तरिंक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित्
 हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं व्युत्थोक्तं दृढं ॥ ॥ का° [५.४.१७.]
 अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितजनवृक्षेस्तुकाश्चोपरि (12.) शीर्षेणा

अभविऽन्या इति । गुग्गुलुर्धूपद्रव्यम् सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृक्षैः स्तुका अ-
विरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह-
त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभारा इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

V. युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिदुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति ।
तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्र-
भागे पूर्वीक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततो
ऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मितव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशा-
लायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसंज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः । तत्क-
टद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तत्कटद्वयं सा-
वित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरिः । सावित्र्यर्चा कृत्वा हविर्धाने प्र-
वर्तयतीति ॥ तं होमं विधत्ते कात्यायनः [८.३.२१.] । चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये
जुहोति युञ्जतेऽइति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्व-
सिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन्जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्ये
ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः ॥
सावित्री जगती श्यावांश्चदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यज्ञमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा
ब्राह्मणा ऋविजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नि-
यमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कीदृशस्य विप्रस्य ।
बृहतो महतः ॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदवाद्बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विप-
श्चित्वम् ॥ किम्भूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः ॥ तदिदं विप्राणां मनो नियमना-
दिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज । किम्भूत एकः । वयुनावित् वयुनं
वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निर् ५. १४.] यास्कोक्तिर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनो-
वृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्वसृ-

ष्टौ (13.) कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता (14.) स्तुतिः मही महीती । तथा चाथर्वणिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति ॥ बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४. २. २४. का० ४. ४. २१.] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं (15.) किं चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया (16.) चेति ॥ ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युज्यते प्रयुज्यते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३. ५. ३. ११.] ॥ किम्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राप्तिं पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्तो । तथा बृहत्तः महीतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ तन्मध्ये व्युनाविदेक इत् त्रिविदज्ञानवान्ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महीती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महीती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [८. ३. ३१.] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमाविकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवी भूम्यादिलोकत्रया विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगतभूतं विश्वमिति शेषः ॥ यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदम् पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वयं समूढमलर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः (17.) । कस्मिन्निव । पांसुरे-इव लुप्तोपमानम् पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् ॥ तदुक्तम् [अध्या० ६. ५.] तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दिदम् ॥ १५ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतः सूयवसिनी मनवे दशस्या ।

व्यस्कभा रोदसी विज्ञवेते दार्धर्यं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

का° [ट. ३. ३५.] सुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीऽइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अर्धयुर्जितवान् तथा उत्तरशकटसंवन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैष्णवी त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा ॥ हे रोदसी (18.) द्यावापृथिव्यौ युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अउभावश्छान्दसः ॥ किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती वद्धधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहर्द्याणि वस्तूनि (19.) । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्प्रत्यये उपधाङ्गस्वः श्रीविभक्तैर्यदिशश्च ॥ एवं द्यावापृथिव्यौ संप्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किं च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोद्वैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दार्धर्यं दधर्यं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा° ६. १. ७.] ॥ स्वाहा तस्मै विज्ञवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

a. देवश्रुतौ देवेष्वधोषतम् ।

b. प्राची प्रेतमधरं कल्पयन्तीऽउर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम् ।

c. स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्येऽआयुर्मा निर्वीदिष्टं प्रज्ञां मा निर्वीदिष्टम् ।

d. अत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का° [ट. ३. ३२.] दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परादेवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषिणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधुरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ श्रूणोतेः विसृगागमश्च । हे देवश्रुतौ (20.) देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागौ युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आधोषतम् उच्चधनिना कथयतम् । घु-

षिरु शब्दे ॥ का° [८.४.३.] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे युवां प्राची प्राञ्जुषि प्रेतं प्रकर्षेण गृह्यतम् प्राञ्जतस्ते प्राची । किम्भूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किं च यज्ञमिममूर्धं नयतमुपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम् कृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुडि व्रपम् । यद्वा कूल चलने मा चलतम् ॥ ॥ का° [८.४.४.] स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरुक्ते खर्जति धनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ दुर्यशब्दो गृह्वाची । गृह्वा वै दुर्या इति श्रुतेः [३.५.३.१८.] । तेन गृह्सदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृह्सदृशशकटद्वयद्वये देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतम् सर्वतः कथयतम् योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किं च आयुर्मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्षम् वदतेर्लुडि मध्यमद्विवचने व्रपम् यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टम् यजमानस्य प्रजां पुत्रादिव्रपां मा निराकार्षम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षाः स दुष्टवाक् वरुणदेवद्वयः । तदाह श्रुतिः [३.५.३.१८.] । वरुणो वाऽष्टष उर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्माद्वापत्रपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वाद्वयं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ ॥ का° [८.४.५.] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थेऽभिमन्त्रयतेऽत्र (21.) रमेधामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयज्ञने युवां रमेधां क्रीडां कुरुताम् वर्ष्मणि स्तीर्णे वा (22.) । सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] उल्लेखे न डि-सम्बुद्धोरिति [पा° ८.२.८.] नलोपाभावः ॥ देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्ष्म क्षेतत्पृथिव्या यदेवयजनमिति ॥ १७ ॥

a. विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाऽसि ।

योऽअस्कभायडुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥

b. विष्णवे वा ॥ १८ ॥

का° [८.४.६.] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभाति विष्णोर्नु कमिति । दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आग्रे यजुरन्ते । विष्णवे वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपम् वचेरुम् अउभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षगुलोकस्थानानि विममे । लोका रजांस्युच्यन्तऽइति यास्कोक्ते [निरु° ४. ११.] रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं गुलोकद्वयमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधदिशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्र्यादिभ्यः आ । हलः श्रः शानङ्काविति [पा° ३. १. ८३.] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति [पा° ३. १. ८४.] यद्यपि हौ परे आप्रत्ययस्य शायजदिशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बद्धलमिति [पा° ३. १. ८५.] लङापि श्रः शायजदिशे अस्कभायदिति रूपम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानञ्वेति [पा° ३. २. १०६.] कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुगायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयित (23.) ऽइति वा ॥ का° [८.४.७.] दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे वेति ॥ हे स्थूणो काष्ठं विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

a. दिवो वा विष्णाऽउत वा पृथिव्या म॒हो वा विष्णाऽउ॒रोरु॒त्तरि॑क्षात् ।

उ॒भा हि रु॒स्ता व॑सु॒ना पृ॒णस्वा प्र॑य॒ह दक्षि॑णा॒दोत॑ स॒व्यात् ॥

b. विष्णवे वा ॥ १९ ॥

का° [८.४.८.१.] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणां (24.) पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे वेति स्थूणां निखातवानिवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो दिवो गुलोकादुत अपि च पृथि-

व्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादत्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणादुत सव्याद्वामाद्वस्तात् आ प्रयह बद्धकृत्वा आवृत्य (25.) प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ ॥ विष्णावे वित्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

का° [च. ४. १३.] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं हृदिरालम्ब्येति ॥ तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीर्यकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः ॥ किम्भूतो विष्णुः । मृजुषु श्रुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥ नोऽन्यकः पादपूरणः ॥ भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानऽइति [पा° ३. ४. ७४.] मप्रत्ययः ॥ कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिद्वयेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वात्तर्धामिद्वयेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिबधजीवनो भीमः भयं करो मृगो न सिंह-इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् ॥ सं को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-जातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयतऽइत्यर्थः ॥ २० ॥

a. विष्णो रराटमसि । b. विष्णोः श्रुद्धे स्यः । c. विष्णोः स्यूरसि ।

d. विष्णोर्ध्रुवोऽसि । e. विष्णावर्मसि विष्णावे वा ॥ २१ ॥

का° [च. ४. १५.] विष्णो रराटमिति रराट्यमिति । वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ ह-विर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो ह-विर्धानाख्यं मण्डपं कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाद्वाङ्मालाढ्याऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विर्धानमण्ड-पस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते । तां मालां तद्वन्धना-धारतिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटवेनोपचर्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं

विष्णोः विष्णुमूर्तिर्विनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयो
 ऽसि ॥ ॥ का° [८.४.१६.] विष्णोः श्रुते स्थ इत्युच्चायाविति । उच्चायौ रराटीप्रा-
 तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यत्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धा-
 नमण्डपस्य श्रुते स्थः ओष्ठसंधित्वे (२६.) भवथः ॥ ॥ का° [८.४.१८.] द्यावाः प-
 रिषीव्यति लस्पृजनिप्रतिकृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । वृक्षसूचिसमर्पितया
 रज्ज्वा दारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्पृजनि त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यू-
 रसि । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः । षिवु तत्तुसंताने । क्षिपि च्छोः श्रूडनुनासिके
 चेति [पा° ६.४.११.] वस्योऽदिशः ॥ ॥ का° [८.४.११.] विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं
 करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ ॥ का°
 [८.४.२१.] प्राग्वच्छाब्दं हविर्धानं निष्ठाप्य वैलवमसीत्यालभतऽइति । प्रागग्रैर्व-
 शैर्मण्डपं निर्मायानिन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान त्वं वैलवमसि
 विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विलवे विष्णुप्रीत्यर्थं वा त्वां स्पृशा-
 मीति शेषः ॥ २१ ॥

VI. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे नार्यसि । c. इदमृच्छ रक्षसां ग्रीवा अपिकृतामि ।

d. वृक्षसि वृक्षेवा वृक्षीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [का° २६.] प्राक् ॥ का° [८.४.२५.५.
 १.] दक्षिणस्यानसोऽधः प्रजं खनत्युपरवानश्यादि-करोत्यवठवदिति । यथा यू-
 पस्यावठः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्तानग्निस्वीकारमारभ्य परिलिख-
 नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवठार्थमग्निस्वीकारमेवाह का° [६.२.८.] देवस्य त्वेत्य-
 भिमादयेति । अग्निशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अग्निर्देवता । हे
 अग्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्विनोर्वाङ्म्यां पूजो हस्ताभ्यां त्वामाददे
 स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मापयोगिवान्नराणां पुरुषाणाम-
 नुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि ॥ ॥ का° [६.२.८.] यूपावठं परिलिखतीदमिति ॥
 यदहं चतुरोऽवठान्यरिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलिखनेन

रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृतामि कण्ठप्रदेशान् हिनन्नि ॥ ॥ का° [८.५.७.]
 बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति । अग्नियीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु
 चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलिखनक्रमेणावठान्खनेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्य गर्तं त्वं बृहन्नसि महान्भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रदिश-
 परिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च (२७.) महत्त्वम् ॥ तथा त्वं बृहद्ग-
 वाः बृहन्महान्त्वो धनिर्यस्य सः । सकारान्तो र्वसूशब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे
 महान्धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढधनियु-
 क्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रक्षो॒क्ष्णं॑ वल॒ग॒क्ष्णं॑ वै॒श्वी॒मीम् ।

- e. इ॒दम॒क्षं॑ तं वल॒ग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ नि॒ध्यो॒ यम॒मात्यो॑ निच॒खानं॑ ।
- f. इ॒दम॒क्षं॑ तं वल॒ग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ समा॒नो॒ यमस॑मानो निच॒खानं॑ ।
- g. इ॒दम॒क्षं॑ तं वल॒ग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धु॒र्यमस॑बन्धु॒र्निच॒खानं॑ ।
- h. इ॒दम॒क्षं॑ तं वल॒ग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सजा॑तो॒ यमस॑जातो निच॒खानं॑ ।
- i. उत्कृ॑त्यां कि॒रामि॑ ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचम् रक्षो॒क्ष्णं॑ रक्षांसि क्ष्णीति रक्षो॒क्षा ताम् रक्षो॑बधविषयाम् ॥
 तथा वल॒ग॒क्ष्णम् वल॒गान्क्ष्णीति॑ वल॒ग॒क्षा ताम् बद्धलं हन्द्सीति [पा° ३.२.८८.]
 क्षिप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै रक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखा-
 ता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वल॒गाः । वल॒गो वृ॒णोते॒रिति॑ यास्कः
 [निरु° ६.२. (२८.)] । यस्य बधार्थं क्रियते तं वृणवन्नाह्वाद्यन् गह्णीति वल॒गः ।
 ते वल॒गा बाहु॑मात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान्बा-
 हुमात्रान्खनेदिति श्रुतिः [३.५.४.१.] । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै निर्यतो दे-
 वानां प्राणेषु वल॒गान्खनन् (२९.) तान्बाहु॑मात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः
 खायन्त इति ॥ तथा वै॒श्वी॒मीम् यज्ञरक्षकस्य विश्वोः संबन्धिनीम् । ईदृशीं वाच-
 मिन्द्राय वदेति संबन्धः ॥ ॥ का° [८.५.८.] इ॒दम॒क्षमित्युत्कि॑रति यथाखातं प्रति-
 मन्त्रमिति । येन क्रमेण चवारी गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्थ्यो गर्तेभ्यः खातं

मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मल्लैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ छै स्तै शब्दसंघातयोः नितरां स्त्यायति संघातद्वयेण सह वर्ततऽइति निश्चयः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्त्यायति विस्तीर्णी भवतीति निश्चयः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निश्चयः चण्डालादिः निसो गतऽइति [पा० ४. २. १०४. वा० ४.] वार्तिकेन निस उपसगाद्गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृह्यार्थः सह्यार्थो वा अमा गृहे सह वा भवो ऽमात्यः अव्यग्रात्यविति [पा० ४. २. १०४.] भवार्थे त्यप् धनिकस्य स्वामिनो धन-गृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मद्यं मद्यार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यजनं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः ॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनो ऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सवन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृषसेयादिः तद्विपरीतोऽसवन्धुः अन्यत्पूर्ववत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० [च. ५. १.] उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मल्लैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मल्लेण चतुर्थ्यो गतेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः संपादिता वलगद्वया तामुत्किरामि उद्धृत्य द्वे क्षिपामि ॥ २३ ॥

- a. स्वर_३ाडसि सपत्न_३हा । b. सत्र_३राडस्यभिमा_३तिहा ।
c. जन_३राडसि रत्नो_३हा । d. सर्व_३राडस्यमित्र_३हा ॥ २४ ॥

का० [च. ५. १३.] स्वराडित्यभिमर्शयति (30.) यथाखातं प्रतिमल्लमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मल्लैः कारयेदिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञेषु औपरवाणि । तत्र प्रथमम् द्वे प्रथमं गर्तं त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजतऽइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाह्यादिषु राजतऽइति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती ॥ अथ तृतीयम् जनेषु यजमानेषु राजतऽइति जनराट् रत्नोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती ॥ अथ चतुर्थम् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

- a. रत्नोद्गणो वो वलगद्ग्नः प्रोक्षामि वैश्वान् । b. रत्नोद्गणो वो वलगद्ग्नोऽवनयामि वैश्वान् । c. रत्नोद्गणो वो वलगद्ग्नोऽवस्तृणामि वैश्वान् । d. रत्नोद्गणौ वां वलगद्ग्नोऽपदधामि वैश्वी । e. रत्नोद्गणौ वां वलगद्ग्नौ पर्यूहामि वैश्वी । f. वैश्वमसि । g. वैश्वस्य ॥ २५ ॥

का° [८. ५. २२. २३.] प्रोक्षत्येनान् रत्नोद्गण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गतान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषु वैश्वानि ॥ वैश्वान्विष्णुदेवताकान्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि कीदृशान् रत्नोद्गणो रत्नसकृत्तृन्वलगद्ग्नः अभिचारसाधनकृतृन् ॥ का° [८. ५. २४.] अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्भक्तोद्गणो रत्नोद्गण इति । गर्तेषु प्रोक्षणशेषादकसेचनमवनयनम् दर्भैराह्वादन संस्तरणम् तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्दृष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराह्वादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८. ५. २५.] तनून्परि (31.) कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके (32.) द्यङ्गुलात्तरे प्रक्षालिते प्राचीऽअरन्निमत्रि संतृणे वोपदधाति पर्यूहति च रत्नोद्गणौ रत्नोद्गणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्यङ्गुलव्यवहिते अरन्निप्रमाणे संतृणे ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गतानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा ह्निद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रत्नोद्गणौ रत्नसां नाशकौ वलगद्ग्नौ कृत्याविनाशकौ वैश्वी वैश्वी विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्हादयामि अन्यत्पूर्ववत् ॥ का° [८. ५. २६.] तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तः सर्वरोहितं निदधाति वैश्वमसीति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे ह्निं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म त्वं वैश्वमसि यज्ञ-रत्नकविष्णुसंवन्धि भवसि ॥ का° [८. ५. २७.] तस्मिन्प्राच्याः पञ्च वैश्वस्य स्थितिः ।

निधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून्पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सू-
त्रार्थः ॥ हे ग्रावाणो यूयं वैज्ञवा स्थ यज्ञरक्षकविलुसंबन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

VII. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । b. आ-
ददे नार्यसि । c. इदमदृष्टं रक्षसां ग्रीवा अपिकृतामि । d. यवोऽसि
यवयास्मद्वेषो यवयारातीः । e. दिवे त्वान्तरिक्षाय वा पृथिव्यै वा ।
f. शुन्धतां लोकाः पितृषदनाः । g. पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौडुम्बरीमन्त्राः ॥ का° [८. ५. ३०-३२.] औडुम्बरीं मिनोति यज्ञमा-
नमात्रो यूपवहेतिऽध्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उडुम्बरवृक्षाडुत्पन्नां कांचिह्वा-
खां यज्ञमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यू-
पवद्भूमौ शयित्वा वर्तते यूपावटखननवदग्निस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान्य-
दार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का° [६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्नि-
मादयेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का° [६. २. ८.] यूपावटं परिलिखतीदमदृष्टमिति ।
एतदपि व्याख्यातम् ॥ का° [६. २. १५.] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्येति । यवदैवत्यम्
हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टृन् शत्रू-
न्द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च
यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यतऽइति भावः ॥ का° [६. २. १५. १६.]
प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षादिति ॥
तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औडुम्बर्यग्रभाग दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं वा त्वां प्रोक्षामीति
शेषः ॥ द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ अथ
तृतीयः हे मूलभाग पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ का° [६. २. १७.] अवटे शेषमा-
सिञ्चति शुन्धतामिति ॥ द्वे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृष-
दनाः लोकाः शुन्धतामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य
शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यत्खनति
यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति ॥ का° [६. २. १८.] बर्हीषि प्राच्युदञ्चि च प्रा-
स्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सू-

चार्थः ॥ पितरः सीदत्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः त्वं पितृषद-
नमसि ॥ २६ ॥

a. उद्विवं स्तभानात्तरिंजं पृणं दृढस्व पृथिव्याम् । b. द्युतानस्त्वा
मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रा-
यस्पोषवनिं पर्यूहामि । ब्रह्मं दृढं क्षत्रं दृढायुर्दृढं प्रजां दृढं ॥ २७ ॥

का° [८. ५. ३३.] उद्विमित्युद्भयतीति । उद्भयणमूर्ध्वाग्रवेन स्थापनम् ॥ पञ्च य-
जूंष्यौडुम्बरीदेवत्यानि ॥ हे औडुम्बरि त्वं दिवं द्युलोकमुत्तमान स्तम्भय ऊर्ध्वः
सन्यथा न पताति तथा कुर्वित्यर्थः । अत्तरिंजं पृण (33.) पूरय । पृथिव्यां दृढस्व
दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु ॥ का° [८. ५. ३४.]
द्युतान इति मिनोतीति । शाखां गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे औडुम्बरि द्युता-
नः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गते
प्रक्षिपतु दुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्र-
क्षिपतामिति शेषः ॥ का° [८. ५. ३५.] पर्यूहणायोपसेचनात्कृतेति । पर्यूहणमार-
भ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थाने का° [६.
३. १०.] ब्रह्मवनिं वेति पाठसुभिः पर्यूहतीति ॥ हे औडुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि
परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वाम् ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति
संभजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः (34.) रायो धन-
स्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.]
विभक्तैर्लुक् ॥ का° [६. ३. ११.] ब्रह्म दृढेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूष-
तीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औडुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं
क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिद्विपां च दृढं दृढीकुरु ॥ २७ ॥

a. ध्रुवांसि ध्रुवोऽयं यज्ञमानोऽस्मिन्नावतने प्रजया पशुभिर्भूयात् ।

b. धृतेन द्यावापृथिवी पर्यधाम् । c. इन्द्रस्य हृदि रसि विश्वजनस्य ह्य-
या ॥ २८ ॥

का° [८. ५. ३५.] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्ब्येति । आलम्बनं स्पर्शनम् ॥ हे औदुम्बरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात्प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥ का° [८. ५. ३७.] सुवेण विशाखे जुहोति धृतेनेति । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ ह्ययमानिनानेन (३५.) धृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वेयां पूरिते भवताम् ॥ का° [८. ६. १०.] इन्द्रस्य हृदिरिति मध्यमं हृदिरारोप्येति । औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कठमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदिःशब्देन तृणनिर्मितः कठ उच्यते । हे तृणमय कठ त्वमिन्द्रस्य हृदिरसि इन्द्रसंबन्धी कठो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य ह्याया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानोऽर्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय ह्याया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयहृदिष इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परिं त्वा गिर्वणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

का° [८. ६. १२.] परिं त्वेति परिवर्षेति । परितः कुट्यवदावरणं (३६.) कृतेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुहृन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कठरूपेण परि भवन्तु परिगृह्यन्तु किम्भूतं त्वाम् वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तम् यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः (३७.) अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण (३८.) तृतीयं सवनमिति क्रमः । किं च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टी प्रीतिसवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

a. इन्द्रस्य सूरसि । b. इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । c. ऐन्द्रमसि ।

d. वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

का° [८. ६. १२.] परिषीवणाग्रन्थमिमर्शनान्यैर्नैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदिवस्य संवन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः छिप् ह्योः शूडनुनासिके चेति [पा° ६. ४. ११.] ऊडादिशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसंबन्धी भूवा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसंबन्धि भवसि ॥ का° [८. ६. १३. १४.] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभतऽइति । हविर्धानमण्डपस्यापरातो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसंबन्धि भवसि ॥ ३० ॥

VIII. a. विभूरसि प्रवाह्णः । b. वह्निरसि ह्यवाह्णः । c. द्यात्रोऽसि प्रचेताः । d. तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिण्यमन्त्राः ॥ तदाह का° [८. ६. १५.] धिण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षति (39.) पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिण्यान्युच्यन्ते ॥ का° [८. ६. १६.] आग्नीधीयं पूर्वमिति ॥ विभूशब्दप्रवाह्णशब्दावाग्नीधीयधिण्यस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवतीति श्रुतेः [३. ६. २. २४.] अष्टयजुषां धिण्य आग्रयो देवताः । हे आग्नीधीय धिण्य त्वं विभूः प्रवाह्णश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिण्यवादितरधिण्येष्वग्निविहरणादितस्य विभूत्वम् प्रवाह्यतीति प्रवाह्णः तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋविजो गच्छन्ति हविषः प्रवाह्यितृत्वाद्वा प्रवाह्णत्वम् । धिण्यग्नतानग्नीन्प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं संपादयन्तेति । तदाह तित्तिरिः । तान्देवा अत्रुवन्देन्दे नामनी कुरुतेति ॥ मैत्रावरुणाहोतृव्राह्मणाहंसिपोतृनेष्ट्रहावाकानां धिण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह का° [८. ६. १८-२१.] षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौडम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाहंसिपोतृनेष्ट्रहावाकानामिति ॥ होतुर्धिण्यम् हे होतृधिण्य वह्निर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वह-

तीति वङ्गिः कृत्वं वरुति देवान्प्रति प्रापयतीति कृव्यवाहनः । यथाग्रीधीयधि-
ण्यस्य नामद्वयमुक्तम् तथा होत्रादिधिण्यवानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिण्यम्
हे मैत्रावरुणधिण्य त्वं शत्रुः प्रचेताश्चासि शु द्धिप्रमततीति शत्रो मित्रः (40.)
प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाहंसिनः हे ब्रा-
ह्मणाहंसिधिण्य त्वं तुयो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुय इति श्रुतेः [४.३.४.१५.]
ब्रह्मद्रूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुयशब्देन देवान्प्रति द-
क्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुयो ह स्म वै विश्ववेदा दे-
वानां दक्षिणा विभजतीति ॥३१॥

- a. उशिर्गसि कविः । b. अङ्गारिरसि बम्भारिः । c. अवस्यूरसि दु-
वस्वान् । d. शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः । e. सम्राडसि कृशानुः ।
f. परिपगोऽसि पवमानः । g. नभोऽसि प्रतक्का । h. मृष्टोऽसि कृ-
व्यसूदनः । i. ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥३२॥

पोतुः । हे पोतृधिण्य त्वमुशिक् कामनीयः कविः विद्वांश्चासि ॥ नेटुः । अङ्ग-
स्याहंसः पापस्यारिरङ्गारिः विभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेटृधिण्य ।
दिवि सोमरक्तकौ द्वावङ्गारिवम्भारी तथा च सोमरक्तकमले स्वान भ्राजाङ्गारि व-
म्भारोऽइत्याम्नातम् [अध्या° ४.२७.] ॥ अह्वावाकस्य । हे अह्वावाकधिण्य त्वमव-
स्युः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिह्नीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.]
क्याहन्दसीति [पा° ३.२.१७०.] क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चाहन्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो
वा । उवोऽस्यास्तीति उवस्वान् कृविष्मन् उव इति कृविर्नाम अह्वावाको हि
पुरोडाशभागं लभते ॥ एवं होत्रादिधिण्यान् सदसि निर्माय वेददक्षिणभागे मा-
र्जालीयं निर्माति । तदाह का° [८.६.२२.] आग्नीध्रादक्षिणाऽसंप्रति वेद्यन्ते दक्षि-
णामुखो मार्जालीयमिति । शुन्ध्यतीति शुन्ध्युः माष्टीति मार्जालीयः तत्र हि
पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का° [८.६.२३.] सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीय-
वह्निष्यवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासभशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसी-
ति प्रतिमन्त्रमिति । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्य-

ष्टमलैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः ॥ तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताह-
वनीय त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजतइति सम्राट्
पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीनं यजमानमनु गह्तीति कृशानुः ॥ वहिष्यवमानदेशम्
हे वहिष्यवमानदेश त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋविजः परिषत्
तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चावालम् हे चावाल त्वं नभो
ऽसि खनने हिरण्यपवादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतष्ठा प्रदक्षिणं तक्वन्ति
गह्न्ति ऋविजो यत्र स प्रतष्ठा तक्वन्तिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति [पा०
३.२.७५.] वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शा-
मित्र त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशस-
ने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वान्मिष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य
हृदयजिह्वादिद्रव्यस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औडम्बरीम् हे औडम्ब-
रि त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औडम्बरीं स्पृ-
ष्ट्वोद्गायतीत्युक्तेः (41.) । स्वर्ज्येतिः उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः
॥३२॥

a. समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । b. अज्ञोऽस्येकपात् । c. अहिरसि बु-
ध्यः । d. वागस्यैन्द्रमसि सदीऽसि । e. ऋतस्य द्वारौ मा मा संता-
तम् । f. अध्वनामधपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्यधि देवयाने भू-
यात् ॥३३॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षे-
ण द्रवत्यत्रेति समुद्रः समुद्र-इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं
सर्वं यज्ञं व्यचति गह्ति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम्
हे प्राचीनवंशशालाद्वार्वर्तिन्ने त्वमज्ञोऽसि अजति आहवनीयवृषेण यज्ञप्रदे-
शे गह्तीत्यज्ञः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतइत्यज्ञः । एकः पातीत्येक-
पात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानी-
ति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राज-

हित (42.) उच्यते हे प्राज्ञहित त्वमदिरसि न क्षीयतऽइत्यहिः शालाद्वारीये नू-
तने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न क्षीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो
बुध्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मध्यते ॥ नामभि-
रेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ द्वैरिति ॥ का°
[१. ८. २२.] वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म
कुर्वन्तीति वाक्शब्देनभिदोषचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सी-
दत्यस्मिन्निति सदः ॥ का° [१. ८. २३.] ऋतस्य दाराविति द्वार्येऽइति । द्वार्ये सदो-
द्वारशाखेऽभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थापिन्यौ शाखे
युवां मा मां मा संतापं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्वल्पनादिना तपतेर्लुङि मध्य-
मैकवचने कल्लो कल्लीति [पा° ८. २. २६.] सिज्जलोपे द्वपम् ॥ का° [१. ८. २४. २५.] अभि-
मन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपतऽइति सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शन-
मित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयतऽइति सूत्रार्थः ॥ अध्वपते मार्गपालक रवे
अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्धयर्थः । किं च
अस्मिन्देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥३३॥

a. मित्रस्य मा चक्षुषेक्षधम् । b. अग्नयः सगराः सगरा स्य सगरेण ना-
म्रा रौद्रेणानीकेन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु
मा मा हिंसिष्ट ॥३४॥

का° [१. ८. २६.] मित्रस्येत्यृविज इति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे ऋविजः
मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षधं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा
सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यधमित्यर्थः ॥ का° [१. ८. २७.] अग्नयः स-
गरा इति धिष्ण्यानिति । अभिमन्त्रयतऽइति शेषः ॥ हे अग्नयः मगराः गृ स्तुतौ
गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या
इति नाम्ना व्यवह्रियमाणात्सगराः स्य समानस्तुतयो भवथ समानो गरौ येषां
ते सगराः । हे अग्नयः ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकवाङ्मयेण भवदीयेन
सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं

च । हे अग्रयः मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रजत । अ-
भ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु० १०.४२.] निरुत्तरं रजेत्यर्थः ।
वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हंसिष्ट मा वधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः
॥ ३४ ॥

IX. a. ज्योतिरसि विश्वद्वयं विश्वेषां देवानां समित् । b. त्वं सोम तनू-
द्धो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यत्तासि वद्वयं स्वाहा । c. जुषाणोऽग्न-
तुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

का० [५. ४. २६.] ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिर-
सीति समिदत्तेनेति ॥ हे आज्य त्वं ज्योतिरसि किम्भूतम् विश्वद्वयं सर्वद्वयं वद्ध-
घाकृतिषूपयुक्ताद्विश्वद्वयवत् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिर्द्वम् । विश्वेषां
सर्वाणां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का०
[८. ७. १.] प्रदीप्तमिध्मं त्वं सोमेति प्रचरण्याभिजुहोतीति । जुहुरिव होमसाधना
काचित्सुक् प्रचरणीत्युच्यते ॥ अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुद-
ष्टा । तनू शरीरं कृत्वन्ति हिन्दतीति तनूकृतो राजसाः कृती ह्येने (43.) । द्वि-
षन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि ।
हे सोम त्वं तेभ्यो यत्ता नियत्तासि यहुतीति यत्ता यम उपरमे तृच् (44.) यथा तादृ-
शा अस्मान्मा (45.) बाधन्ते तथास्मान्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मा-
त्त्वमेवास्माकमुर प्रभूतं वद्वयं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु सोमं नेतुं तमु-
द्दिश्यासावाज्याकृतिर्हुतेति भावः ॥ का० [८. ७. २.] जुषाणोऽग्नुरिति द्वितीयामि-
ति । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ अतुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्यु-
क्तेर्दशान्तरत्वाद्विराट् । अतुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आपू
व्याप्तौ (46.) आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा० १. ७४.] तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः
प्रीयमाणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मण्यपीति केचित् (47.) स्वा-
हा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नये सुपथा रायऽअस्मान्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान् ।

पुयोध्यस्मद्भुङ्गराणामेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

का° [८. ७. ६.] अग्रे नयेति वाचयतीति ॥ अग्नेयी त्रिष्टुवगस्त्यदृष्टा । हे अग्रे हे देव विश्वानि सर्वाणि व्युनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानानस्त्वमस्माननुष्ठातृन्राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं पुयोधि पृथक्कुरु यु मिश्रणामिश्रणयोः यैतिः शपः झुः वा ह्नुंसीति [पा° ३. ४. ८८.] हेः पितृपक्षे अडितश्चेति [पा° ६. ४. १०३.] हेर्धिः पितृाङ्गुणः । किम्भूतमेनः भुङ्गराणम् ऊर्हा कौटिल्ये अस्मात् ऊर्हतेः (48.) सनो लुक् हलोपश्चेति [उणा° २. ८८.] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् ऊर्हितुं कुटिलीकर्तुमिहतीति भुङ्गराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किं च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणां विधेम कर्वाम नम इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोवयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्जयतु वाजंसातावयत् शत्रून्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का° [८. ७. ७-१.] उत्तरेणा सदो कृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नी धृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी त्रिष्टुव्यजुरक्ता । अयमग्निर्नीऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रभिन्दन्विदारयन्सन्पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वाजंसातो वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं कृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु (49.) ॥ ३७ ॥

उरु विंशो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ।

धृतं धृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर् स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [८. ७. १५.] उरु विंशविति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन

वाहवनीयऽइति सूत्रार्थः ॥ वैश्वानुष्टुब्जसुरता । हे विश्वो व्यापिन् आहवनी-
य उरु विक्रमस्व शत्रुषु वज्रलं पराक्रमं कुरु किं च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय
नोऽस्मानुरु वज्र यथा तथा (50.) कृधि कुरु । हे धृतयोने अग्रे धृतं पिव ह्य-
मानमिदमाज्यं भक्षय । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै धृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्धृत-
योनित्वम् किं च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरण
ऽइति [पा० ट. १. ६.] प्रशब्दस्य द्वित्वम् स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुकृतमस्तु (51.) ॥३८॥

a. देवं सवितरेष ते सोमस्त७ रक्षस्व मा त्वा दभन् ।

b. एतत्त्वं देवं सोम देवो देवाँश्॥ उपोगा इदमहं मनुष्यात्सह रायस्योषेण ।

c. स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥३९॥

का० [ट. ७. १७.] दक्षिणेऽनसि कृष्णाग्निमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव
सवितरिति । अनसि शकटे ॥ सावित्रं यजुः हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष
सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य र-
क्षितारं त्वामसुरा मा विहंसिषुः (52.) ॥ का० [ट. ७. १८.] एतत्त्वमिति विसृज्यो-
पतिष्ठतऽइति । कृष्णाग्निं स्थापितं बद्धं सोमं विस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
सौम्यं यजुः हे सोम देव त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि
अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पश्चादिधने-
न सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः ॥ का० [ट. ७. १९.] स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति ।
हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः ॥ हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा
स्वात्यागः सोमेनात्मानं (53.) निःक्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः यद्वा स्वाहा सोम-
त्रपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि
॥३९॥

अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूद्देवा सा त्वयि यो मम तनूस्व-
य्यभूदिय७ सा मयि । यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापति-
रम७स्तानु तपस्तपस्पतिः ॥४०॥

का० [ट. २. ४.] अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति ॥ अग्रेयं यजुः यज्ञ-

मानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाय यथा स्व-
शरीरं कुर्वाण आहृ हे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि (54.)
तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः हे
अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तनूः
त्वयि भवत्विति शेषः यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु । हे
व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्त्वं स्वसंवन्धम-
नतिक्रम्य सत्त्विति शेषः अनुष्ठानद्वयं व्रतं ममास्तु तत्पालनद्वयं व्रतं तवास्त्व-
त्यर्थः किं च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियमम-
न्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदी-
यामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥४०॥

X. उरु वि॒ज्जो वि॒क्रमस्वो॒रु क्षयाय नस्कृ॒धि ।

धृतं धृतयो॒ने पिब॒ प्र-प्र॒ यज्ञपतिं ति॒र स्वा॒ह्वा ॥४१॥

इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः ॥ का° [६.१.३.४.] गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृ-
हीताऽ सुवेण वोरु विज्जवितीति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहुवनीये जुहोति यूपं हे-
तुं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥४१॥

a. अत्य॒न्यो॑ऽऽग्रं॒ नान्यो॑ऽऽउपा॒गाम॒र्वाक्का॒ परो॒भ्यो॑ऽवि॒दं प॒रो॑ऽवरे-
भ्यः । तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवय॒ज्यायै॑ दे॒वास्त्वा दे॒वय॒ज्यायै॑ जुष-
तां वि॒ज्जवे॒ त्वा । b. ओष॑धे॒ त्राय॑स्व । c. स्व॒धिते॒ मैना॑ऽहि॒ऽसीः
॥४२॥

का° [६.१.५-७.] आज्यशेषमादाय सतक्षा गृह्णति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानि
प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपम-
भिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः ॥ वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च
पलाशखदिरवित्त्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष
वत्तोऽन्यान्कांश्चिद्यूप्यानापि समप्रदेशजन्मादित्तक्षणाद्विहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवा-

नस्मि अन्यांश्चाग्न्यूपात्रोपागाम् किं च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं
 त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरिभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदू लभे
 पुष्पादीत्यङ् [पा० ३.१.५५.] लुडि वृषम् किं च हे वनस्पते वनस्य पालक हे
 देव दीप्यमान वृक्ष देवयज्ययि देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे
 देवा अपि देवयज्ययि त्वा जुषतां सेवताम् ॥ का० [६.१.११.] सुवेणोपस्पृशति
 विस्तवे वेति ॥ हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विस्तवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै
 विस्तुरिति श्रुतेः ॥ का० [६.१.१२.] ओषधऽइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूप-
 वृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयान्मा
 रुक्ष ॥ का० [६.१.१२.] स्वधितऽइति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते परशो ह-
 नं यूपं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ४२ ॥

a. त्वां मा लेखीरित्तरिंक्षं मा हिंसीः पृथिव्या संभव । अयं हि त्वा स्व-
 धितिस्तेतिज्ञानः प्रणिनाय मरुते सौभगाय । b. अतस्त्वं देव वनस्पते
 शतवल्क्षो विरोह स्रक्षवल्क्षा वि वयं रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

का० [६.१.१६.] त्वां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतऽइति ॥ हे यूपवृक्ष त्वां
 गुल्लोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः अन्तरि-
 क्षं च मा हिंसीः पृथिव्या सह संभव संगतो भव यूपस्य वज्रवृषत्वाद्योक्तानां शा-
 न्तिराशास्यतऽइति भावः ॥ का० [६.१.१८.१९.] अयं हि वेति शोधनमभिमन्त्रणा-
 ज्ञेयो वाविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे हिन्न वृक्ष तेतिज्ञानोऽतितीक्ष्णोऽयं
 स्वधितिः कुठारो मरुते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगी यज्ञः स
 एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति हृन्दसि
 लुङ्गङ्गिष्ठ इति [पा० ३.४.६.] वर्तमाने लिट् । तिज निशानि अस्माद्यङ्गुत्ताहान-
 चि तेतिज्ञान इति वृषम् । अतस्त्वया हेदान भेतव्यमिति भावः ॥ का० [६.१.२०.
 २१.] अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे वेति ॥ हे देव वनस्पते अतोऽस्मात्स्था-

णोः त्वं शतवल्शः बद्धङ्कुरः सन्विरोह विशिषेण जायस्व वयं च सहस्रवल्शाः
पुत्रपौत्रादिभिर्वरुणाखोपेता विरुद्धेन प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्याणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय
इरितः ॥ ५ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ३ [°तसाऽअरे°] ॥ ३ ॥ ४ [अग्रऽअग्नि°] ॥ ४ ॥ ॥
- II. ॥ ५ a - [त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृ°] - शक्नन्नोज्जिष्ठाय ॥ १ ॥ ५ b - °श-
स्तेन्यम् ॥ २ ॥ अर्जसा सत्यमुपगेषः सुविते मा धा अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपाः
॥ ३ ॥ ६ या तव - [या मम] - °स्पतिः ॥ ४ ॥ ७ - °प्यायस्व ॥ ५ ॥ ७ आप्या-
यया° - सुत्यामुद्वचमशीय ॥ ६ ॥ ७ दृष्टा - °दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै
॥ ७ ॥ ८ [हुरीशया] ॥ ८ ॥ १२ ॥ ॥
- III. ॥ १ a. b. c [व्यथितम्]. d [नाथितम्] ॥ १ ॥ १ e-o [विदग्नेर्नभो]. १०
॥ २ ॥ १४ ॥ ॥
- IV. ॥ ११ a-d ॥ १ ॥ ११ e. १२ a. b ॥ २ ॥ १२ c-f ॥ ३ ॥ १३ [°हृग्नेर्भस्मा-
स्यग्नेः पुरी°] ॥ ४ ॥ १८ ॥ ॥
- V. ॥ १४ - °ष्टुतिः ॥ १ ॥ १५ [समूल्कम्] ॥ २ ॥ १६ [विज्ञऽएते] ॥ ३ ॥ १७ a.
b ॥ ४ ॥ १७ c. d ॥ ५ ॥ १८ ॥ ६ ॥ १९ ॥ ७ ॥ २० ॥ ८ ॥ २१ ॥ १ ॥ २७ ॥ ॥
- VI. ॥ २२ [रक्षसो]. रक्षोहृणं वल्गुहृणं वैज्ञवीम् ॥ १ ॥ २३ e-i [नः instead
of मे । °मुद्वपामि instead of °मुत्किरामि] ॥ २ ॥ २४ [°राल°] ॥ ३ ॥ २५
a. b. c [°णो वल्°] ॥ ४ ॥ २५ d. e [°णो वल्°]. f. g ॥ ५ ॥ ३२ ॥ ॥
- VII. ॥ २६ a-e [रक्षसो] ॥ १ ॥ २६ f. g. २७ a ॥ २ ॥ २७ b - °यूहामि ॥ ३ ॥
२७ b ब्रह्म - °जां दृढं । ध्रुवासि ध्रुवोऽस्मिन्यज्ञमान आयतने भूयात् । २८
b. c ॥ ४ ॥ २९ ॥ ५ ॥ ३० ॥ ६ ॥ ३८ ॥ ॥

VIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३२ a-d ॥ २ ॥ ३२ i. ३३ a. b. c ॥ ३ ॥ ३२ e [°रत्न°] - h

॥ ४ ॥ समूहोऽसि विश्ववेदा उनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा । ३४ b - पिपृत माग्र-
यो नमो वोऽस्तु मा मा ह्रिषिष्ट ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ॥

IX. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३६ ॥ २ ॥ ३७ [°साताऽग्र°] ॥ ३ ॥ ३८ ॥ ४ ॥ ३९ a. b - पा-
गाः ॥ ५ ॥ ३९ इदम् - °न्मुच्येऽग्रे व्रतपास्वे व्रतपाः ॥ ६ ॥ ४० या तव [या
मम] - °स्पतिः ॥ ७ ॥ ५० ॥ ॥

X. ॥ ४१ ॥ १ ॥ ४२ a - परेभ्यः परोऽवरिभ्यः ॥ २ ॥ ४२ a तं त्वा - °क्षवे त्वा
॥ ३ ॥ ४२ b. c. ४३ a - संभव ॥ ४ ॥ ४३ a अयत् - °गाय । b ॥ ५ ॥ ५५ ॥
॥ दशानुवाकेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ॥

- I. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूजो हस्ताभ्याम् । b. आ-
दे दे नार्यसि । c. इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपि कृतामि । d. यवोऽसि
यवयास्मद्वेषो यवयारातीः । e. दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।
f. शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । g. पितृषदनमसि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः
अग्नीषोमीयप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा
उच्यन्ते ॥ का° [६.२.८.] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति ।
[१५-१८.] यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं
प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हीषि प्राञ्चु-
दञ्चि च (1.) प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि षड्ग्रन्थेषु औदुम्बरीविषये [५.
२६.] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

a. अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामितस्य वित्तादधि त्वा स्यास्यति ।

b. देवस्त्वा सविता मधानक्तु । c. सुपिप्यत्ताभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।

d. द्यामग्रेणास्पृक्ष आत्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृच्छीः ॥ २ ॥

का° [६.२.११.] प्रथमशकलं चग्रेणीरसीति । यूपवाटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकल त्वमग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं यूपस्य ह्यिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयतऽइत्यग्रेणीः यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवाटे प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वरूपां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपवाटे सुखेनावेशयति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात्कर्मणि षष्ठी एतत्कर्म विद्धि ज्ञानीहि किं तत्कर्म यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं (1.) करिष्यति तत्रया वोढव्यमित्यर्थः ॥ का° [६.२.२.] देवस्य त्वेत्यनन्तीति । यूपमिति शेषः ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन वा त्वामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का° [६.२.३.४.] चपालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अध उपरि चाज्येन लिप्तं चपालं यूपग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे चपाल त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः किमर्थमोषधीभ्यः व्रीक्षाद्योषधिनिष्यत्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का° [६.२.७.] द्यामग्रेणेत्युद्भूयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः ॥ यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते हे यूप त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः कस [पा° ३.१.४५.] इतिकसप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन (2.) पृथिवीं भूमिमदृच्छीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

a. या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुर्गगायस्य विष्टोः परमं पदमवभारि भूरि ॥

b. ब्रह्मवनिं वा क्षत्रवनिं रायस्योषवनिं पर्यहामि ।

c. ब्रह्म दृष्टु क्षत्रं दृष्ट्वायुर्दृष्टु प्रजां दृष्टु ॥ ३ ॥

का° [६.२.८.] या तऽइति निनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्वै

गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे तुमर्ये सेऽश्यादिनां [पा० ३.४.१.] गहतेस्तु-
मर्ये कथ्येन्द्रप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने
शपो लोपे संप्रसारणे इदन्तो मसीति [पा० ७.१.४६.] इकारः । यानि तव स्था-
नानि गन्तुं वयमिहाम इत्यर्थः । किं च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अ-
यासः अयन्तीति अयाः अय गतौ गतारो वर्तन्ते सर्वे किरणा-येषु स्थानेषु गता
इत्यर्थः किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बद्ध शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः प्रज्वल-
न्नामसु [निघ० १.१७.] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे विज्ञोः व्यापकस्य
ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अ-
वभाति तकारस्थाने (३.) हान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बद्धप्रकारं यथा तथा अत्र
अह अत्रैव एषेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विज्ञोः उरुगायस्य गाड्
गतौ गानं गायः उरुगायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गणिते
स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणि हे यूयं त्वमत्रावटे ति-
ष्ठेत्याशयः ॥ का० [६.३.१०.११.] ब्रह्मवनि त्वेति पाठुभिः । ब्रह्म दृष्ट्वेति मैत्रा-
वरुणादण्डेन समन्तं त्रिः पर्यषतीति ॥ द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये [५.२७.] व्या-
ख्याति ॥३॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥४॥

का० [६.३.१२.] विज्ञोः कर्माणीति वाचयति यूयमन्वारब्धमिति । यूयं स्पृष्ट-
वन्तं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वे वैज्ञव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋ-
विज्ञः विज्ञोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत यतो यैः
कर्मभिः ब्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान्निर्मितवानि-
त्यर्थः स्पश बन्धने । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रबधादिकर्मसु योज्योऽनुव्रतः सखा
मित्रम् ॥ यद्वा विज्ञोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्ब्रतानि आ-
धानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मानि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्ब्रतानि कर्मा-
णि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान्
शिष्टं समानम् ॥४॥

तद्विज्ञोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

का° [६. ३. १३.] तद्विज्ञोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विज्ञोः तत्परमं पदं स्वद्वयं सदा पश्यन्ति कीदृशम् दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य [७. ४२.] तच्चक्षुर्देवहितम् [३६. २४.] ॥ ५ ॥

a. परिवीरसि परि वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परमं यजमानं रायो मनुष्याणाम् । b. दिवः सूनुरसि । c. एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

का° [६. ३. १५.] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशो रशना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमाविष्टयेदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदैवत्यं यजुः हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो-वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि व्येज् संवरणे इत्यस्य तत्प्रत्ययार्थं क्विपि संप्रसारणम् किं च दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः (४.) प्रजाः मरुद्गणादयः वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु यद्वा दैवीर्विशः पशवः वा परिव्ययन्ताम् दैव्यो वा ऽऽता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किं च मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का° [६. ३. १७.] यूपशकलमस्यामवगूढत्युत्तराग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अष्टास्रं यूपस्य यास्त्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुणामकं शकलमवसजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरो त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का° [८. ८. २३.] वर्षिष्ठादक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तऽइति । यूपैकादशिनीपक्षे

वर्षिष्टायूपादक्षिणभागे वितष्टमतष्टासिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः ॥ यूपदेवत्यम् हे यूप पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रय-
स्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुद्भूयन्तीति श्रुतेः [३.७.३.४.] यूपे पशुना भ-
वितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंवन्धी पशुः वने वर्तमा-
नः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

II. a. उपावीरसि । b. उप देवान्देवीर्विशः प्रागुरुशिजो वज्रितमान् । देव
वष्टर्वसु रम कृव्या ते स्वदत्ताम् ॥ ७ ॥

का° [६.३.११.] उपावीरसीति तृणमादयेति ॥ हे तृणविशेष त्वमुपावीरसि
उप समीपमवति गृह्णीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपा-
वीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का° [६.३.११.] तेन पशुमुपस्पृशत्युप दे-
वानिति । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ दैवी-
र्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वाऽऽता विशो यत्प-
शव इति श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] का-
लमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा° ३.४.४५.] गदिशः । किम्भूतान्देवान् उशि-
जो मेधाविनः यद्वा कृवीषि कामयमानान् वदन्तीति वद्वयः अतिवद्वयो वज्रि-
तमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं प-
शून्प्रार्थ्य वष्टारमाह हे देव हे वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमयः हृन्द-
स्युभययेति [पा° ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकसंज्ञवाणिचो लोपः । एवं वष्टार-
मुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव कृव्या कृवीषि स्वदत्ताम् स्वद स्वादऽआ-
स्वादने स्वाद्वनि भवन्तु यद्वा कृवीषि स्वदत्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्व-
वणिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि ।

c. ऋतस्य वा देवकृविः पशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

रविर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवतः रेवतो हि प-
शव इति श्रुतेः [३.७.३.१३.] हे रेवतः क्षीरादिधनवतः पशवो यूयं यजमानगृहे

रमधं संक्रीडधम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पति हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्त्विति श्रुतेः [३. ७. ३. १३.] ॥ का° [६. ३. २६.] द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति । अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ हे देवहविः देवानां हवीरूप पशो ऋतस्यावश्यंभाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वं मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा जिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः मानुषः शमिता धृज्जोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धवादिति भावः । संहितायां द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूज्जो हस्ताभ्याम् । b. अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । c. अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु आता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथः । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का° [६. ३. २७.] देवस्य त्वेति यूषऽइति । यूषे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातमन्यत् ॥ का° [६. ३. ३०.] अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति ॥ हे पशो अद्भ्यः ओषधीभ्यः अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि किम्भूतं त्वाम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दैर्घ्यामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणासाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणां युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याह्लाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुरिति । किं च हे पशो एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भे उदरे भवः सोदरो आता अनुमन्यताम् सयूथः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ १ ॥

a. अपां पेरुरसि । b. आपो देवीः स्वदत्तु स्वात्तं चित्सदेवकृविः ।

c. सं ते प्राणो वातेन गहताऽ समङ्गानि यज्ञत्रैः सं यज्ञपतिराशिषा ॥१०॥

का° [६.३.३१.] अपां पेरुरित्यास्यऽपगृह्णातीति । पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतम् हे पशो त्वमां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि पिवतीति पेरुः श्रीणादिक एहप्रत्ययः उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः ॥ का° [६.३.३२.] आपो देवोरित्यधस्तादुपोक्षतीति । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे पशो आपो देवीः अब्रूपा देव्यः स्वदत्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु यद्वा आपो देव्यः स्वदत्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेर्ये हि यतो देवकृविः देवानां कृविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अन्नस्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्ठान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेधं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेधं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेधं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेधं करोतीति ॥ का° [६.४.२.] उत्तरमाधारमाधार्य पशुं पूर्वऽ समनक्ति ललाटाऽस्यश्रोणिषु सं तऽइति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराधारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनाद्वर्गिव भाले अस्योः श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं तऽइति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयज्ञंषि ॥ ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ते तव प्राणो वाक्चेन वातेन संगहताम् । अथासयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यज्ञत्रैः यगैः सं गहताम् इज्यन्तऽइति यज्ञत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगहताम् ॥१०॥

a. धृतेनात्तौ पशूस्त्रयिधाम् । b. रेवंति यज्ञमाने प्रियं धा आविश ।

उरोरुत्तरिक्षात्सजृद्धेन वातेनास्य कृविषस्मना यज्ञ समस्य तन्वा भव ।

c. वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः । d. स्वाहा देवेभ्यः । e. देवेभ्यः स्वाहा ॥११॥

का° [६.४.१२.] स्वरूमादायाक्कोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति धृतेनात्ताविति । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात्स्वरूमादाय तावसि-

स्वत्र जुह्वये धृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ युवां धृतेनाक्तौ सतौ पशून्बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रयेथाम् पालयेथाम् ॥ का° [६.५.११.] रेवति यजमानऽइति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३.८.१.१२.] हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन्प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि बहुलं हृन्दस्यमाज्योगेऽपीत्युभावः [पा° ६.४.७५.] । अविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश (५.) । किं च हे रेवति वातेन देवेन सज्जः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादक्षरिच्चाद्य-जमानं गोपायिति शेषः । किं चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्मना आत्मना यज म-ल्लेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । किं चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव हे रेवति यजमानद्वयेण पशुद्वयेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का° [६.५.१५.] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशस-नीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहृरार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदेवतम् हे वर्षो वर्षादुत्पन्नं वर्षु तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण यद्वा वर्षो विस्तीर्णा वर्षीयसि विस्तीर्णा-तरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का° [६.५.२४.] देवेभ्यः स्वाहेति जुहो-तीति । मन्त्रयोर्थैक्येऽपि पाठभेदात्तात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात्स्वाहकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ ११ ॥

III. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. नमस्तऽआतानानुवा प्रेहि । धृतस्य कु-
ल्या उप ऋतस्य पथा अनु ॥ १२ ॥

का° [६.५.२६.] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा श्रयते याम्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुब-न्धनरज्जुं द्विगुणां चावाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पा-कारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° [६.६.१.] पान्नेजन-हस्तां वाचयति नयन्नमस्तऽआतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थ उदककलशः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवय-

वशोधनार्थी जलकलशो हस्ते यस्याः सा पन्निजनहस्ता तां पत्नीं नयन्गार्हपत्य-
समीपात्पशुशोधनाय नयन्सन्प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदे-
वतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यतेऽइत्यातानो यज्ञः यज्ञो वाऽआतानो यज्ञो
हि तन्वतऽइति श्रुतेः [३. ८. २. २.] हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन्प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गह्व । इयर्ति बधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा य-
स्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः (६.) अनर्वा प्रेहीत्याह् भ्रातृ-
व्यो वाऽअर्वा भ्रातृव्यापनुत्थै (७.) इति तित्तिरिवाक्यात् । किं च ऋतस्य यज्ञस्य
पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गह्व सांनायपृष-
दाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बद्ध घृतमाहुतमित्यभिप्रायः
॥ १२ ॥

देवीरापः शुद्धा वोढूँ सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वयं परिविष्टारो
भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुतिदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमब्देवत्यमर्धमाशीर्देवतम् हे आपो दे-
व्यः यूयं देवेषु वोढूं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान्प्रति वरुत प्रापयत वरु प्रा-
पणो अस्य लुडि तडि मध्यमबद्धवचने अडभावे द्वपम् किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्व-
भावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पन्निजनीपात्रे । किं च
वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थिता-
स्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिविष्टारः परिविष्टार-
कर्तारो भूयास्मित्याशीः ॥ १३ ॥

- a. वाचं ते शुन्धामि । b. प्राणां ते शुन्धामि । c. चक्षुस्ते शुन्धामि ।
d. श्रोत्रं ते शुन्धामि । e. नाभिं ते शुन्धामि । f. मेढ्रं ते शुन्धामि ।
g. पायुं ते शुन्धामि । h. चरित्रांस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का° [६. ६. २. ३.] पशोः प्राणांक्षुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं
मेढ्रं पायुं पादान्साक्षुन्धत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप

उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमत्नं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अहं ते तव वाचं वाग्निन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियम् चक्षुरिन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियम् नाभिं नाभिहिम् मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गह्वरेभिरिति चरित्राः पादाः एवं लदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

- a. मनस्तुऽप्राप्यायताम् । b. वाक्तुऽप्राप्यायताम् । c. प्राणस्तुऽप्राप्यायताम् । d. चक्षुस्तुऽप्राप्यायताम् । e. श्रोत्रं तुऽप्राप्यायताम् । f. यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तुऽप्राप्यायतां निध्यायतां तत्ते शुध्यतु । g. शमहोभ्यः । h. ओषधे त्रायस्व । i. स्वधिते मैनऽहिः ॥ १५ ॥

का° [६. ६. ४. ५.] शेषेण यज्ञमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्तुऽइति शिर इति । पान्नेजनशेषेण यज्ञमानः चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरःप्राणान्मुखादीन्यनुषिञ्चतः तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्तुऽइति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मनः प्राप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः वाक्तुऽप्राप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्तुऽइति मुखम् प्राणस्तुऽइति नासिके चक्षुस्तुऽइति चक्षुषी श्रोत्रं तुऽइति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का° [६. ६. ६.] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं हिदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किं च तत्सर्वं निध्यायतां संकृतं भवतु ध्यै संघाते अनुन्नं भववित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का° [६. ६. ७.] शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति । पशोर्जघनदेशे पान्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ का° [६. ६. ८.] उत्तानं पशुं कृत्वाग्निना नाभिं तृणं निदध्यात्योषधस्तुऽइति । नाभिरेव तुल्यचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४. १.] ॥ का° [६. ६. ९.] स्वधितुऽइति प्रज्ञातयाभिनिधाय हित्वेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया

धृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरवचं हि-
न्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

a. रक्षसां भागोऽसि । b. निरस्तं रक्षः । c. इदमृक्षं रक्षोऽभिति-
ष्ठामीदमृक्षं रक्षोऽवबाधऽइदमृक्षं रक्षोऽधमं तमो नयामि । d. धृतेन
द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् । e. वायो वे स्तोकानाम् । f. अग्निरा-
ज्यस्य वेतु स्वाहा । g. स्वाहाकृतेऽऊर्ध्वनभसं मारुतं गृह्यतम् ॥ १६ ॥

का° [६. ६. १.] अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन र-
क्षसामिति । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य हिंस्रस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा
दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुहेदननिष्यन्नेन रक्षेनाञ्ज्या-
दिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का°
[६. ६. १०.] निरस्तमित्यपास्यतीति । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥
यद्यज्ञविधातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का° [६. ६. ११.] इदमृक्षमित्य-
भितिष्ठति यजमान इति । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति
सूत्रार्थः ॥ यत्तृणद्वयं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि
अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किं तु अहमिदं रक्षोऽव-
बाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किं च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्त-
निकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का° [६. ६. १२.] वषामुत्खिद्य वषाश्रप-
ण्यौ प्रोर्णौति धृतेन द्यावापृथिवीऽइति । पशूदूराद्वपां निष्काश्य तया वषया व-
षाश्रपण्यावाहादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वषाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्या-
वापृथिवी युवां धृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाहादयेथां परस्परम् ऊर्णुज् आहा-
दने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तम् ते वाऽऽतेऽआहुती हुतेऽउ-
त्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का° [६. ६. १५.] तृणाग्रं चाध्वर्यु-
र्वायो वेरिति । वामहस्तधृतं तृणाग्रमाह्वनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेव-
तम् हे वायो त्वं स्तोकानां वषासंबन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्वि-
द्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते कृत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि

मध्यमैकवचने दश्येति [पा० ८. २. ७५.] दस्य रुवे कृते वृषम् अडभाव आर्षः वेः विद्धि ॥ का० [६. ६. १७.] वपा० सुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहुवनीयः आंज्यस्य वेतु आंज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [६. ६. २८.] हुत्वा वपाश्रप-
ण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृतेऽइति । वपां हुत्वोत्त-
रत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहुवनीयः एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां
प्रागग्रां क्षिपेत् इतरमेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारिणाहुतिभाव-
मुपगति सत्यौ युवां मारुतं गहृतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किम्भू-
तम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमि-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवृत्तावद्यं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽत्र-
भीरुणाम् । आपो मा तस्मादिनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६. ६. २१.] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवृत्तेति । सर्वे ऋत्वि-
जः चात्वालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या अवसाना मद्वा-
पङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा मद्वापङ्क्तिः । हे आपः
इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवृत्त किं च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च
मलं शरीरलघ्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवृत्त अपनयत । किं च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभि-
दुद्रोह दुग्धवानस्मि दुहृ जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुरभीरुस्तम-
भीरुणामनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिने
प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादिनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

IV. a. सं ते मनो मनसा सं प्राणाः प्राणेन गहताम् । b. रेऽस्यग्निष्टो श्री-
णात्वापस्त्वा समरिणान्वातस्य त्वा धाज्यै पूजो र० ह्याऽऽप्मणो व्यधिषत् ।
c. प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६. ८. ६.] सं ते मन इति हृदयमभिधार्य सर्वमिति । जुह्वस्थेन पृषदाज्येन
पूर्वं हृदयमभिधार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिधारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे ह-

दय ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सं गहताम् पृषदाज्येनाभिधारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सं गहतां संगतोऽस्तु अभिधारितः ॥ का° [६. ८. १२.] रेडसीति वसां गृहीवेति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेड् असि रिषतिर्हि-
 सार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिसितिवाभासि अल्पत्वात् यूक्षोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् [३. ८. ३. २०.] रेडसीति लेलयेव हि पूरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निः वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्यादिः अपयन्भूयसीं करोति यद्वाग्निराहुवतीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किं च आपः वा त्वां समरिणन् री बधे गतौ क्र्यादिः अत्र रिणा-
 तिर्बिभर्त्यर्थे समभरन्नपुञ्जन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शो-
 षो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पञ्चङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्यु-
 च्यते तां वा गृह्णामीति शेषः किमर्थं वातस्य ध्राज्ये गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भ-
 वविति तथा पूक्षो रंक्षौ आदित्यस्य गत्यै रंक्षतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य व्युलोके ग-
 तिर्भवविति वाय्वादित्ययोरप्रतिद्वतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किं च ऊष्म-
 णो व्यधिषत् ऊष्मान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु
 कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यधिषत् व्यथताम् वसां पीत्वा
 तृक्षाधिक्येन यथा सीदन्ति वसान्नपं हविस्तथाविधं भववित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि
 वसा गृह्यते होममन्त्रे [११.] अन्तरिक्षस्य हविर्सीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य
 नृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भववित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्व-
 कर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते ध्राज्याऽइत्यादि । व्यथ भयचलनयोः
 अस्य लिङ्गुर्थे लेडिति [पा° ३. ४. ७.] लेटि सिबुङ्गलं लेटीति [पा° ३. १. ३४.] सि-
 प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदघिति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपे लेटोऽडा-
 टाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमे व्यधिषदिति रूपम् ॥ का° [६. ८. १२.] द्विरभिधार्य
 प्रयुतमिति पार्श्वेन सऽसृजत्यसिना वेति । वसां द्विरभिधार्य पार्श्वेनासिना वाज्यं
 वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात्
 घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

a. घृतं घृतपावानः पिबन् वसां वसापावानः पिबन्तान्तरिक्षस्य हविर्-

सि स्वाहा । b. दिशः । c. प्रदिशः । d. आदिशः । e. विदिशः ।
f. उदिशः । g. दिग्भ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [६. ८. १७.] वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति । वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरग्निधारितत्वा-
द्वृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा
पानि आतो मनिन्नित्यादिना [पा° ३. २. ७४.] वनिप् घृतस्य पातारो देवा यूयं
घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं दे-
वानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमत्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का° [६.
८. २१.] दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दि-
ग्व्याधारणमुक्तं तथेत्यर्थः तद्यथा [का° ४. ४. १६. १७.] दिशो व्याधारयति दिश इति
प्रतिमत्त्वं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि
अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षादिति [का° ४. ४. १८.] वचनात्स्वाहा सर्वत्र यु-
ज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उ-
दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

a. ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानोऽअङ्गे-ऽअङ्गे निधीतः ।

b. देवं त्वष्ट्रभूरि ते स७-समेतु सलक्ष्मा यद्विषुद्वपं भवाति । देवत्रा य-
त्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदत्तु ॥ २० ॥

का° [६. १. १.] ऐन्द्रः प्राण इति पशु७ समृशतीति । पशुद्वयं हविः स्पृशेदि-
ति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वे-
ष्वङ्गेषु निदीध्यत् निक्षितः दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्तमाना-
त्कर्मणि लोट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लोटोऽडाटावित्यट् [पा° ३. ४. १४.] । तथा ऐ-
न्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षितः धीङ् आधाराना-
दरयोः (४.) । अङ्गोऽइत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा° ६. १. १११.] एङ् अति प्रकृत्या ॥
एवमनेन यजुषा पञ्चङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः त्वष्ट-
नामक देव यत्पञ्चङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणां सत् हृदनेन विषुद्वपं नानाद्वयं

भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बद्धलमत्यन्तं सं-समेतु सम्यगेकीभ-
वतु प्रसमुपोदः पादपूरणऽइति [पा० ङ. १. ६.] समित्यस्य द्विवम् । पुनः पशुमाह
हे पशो एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यत्तं देवान्प्रति गृह्णते
वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदतु अभ्यनुजानतु
बद्धवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं त-
न्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

- V. a. समुद्रं गृह् स्वाहा । b. अन्तरिक्षं गृह् स्वाहा । c. देवऽ सवि-
तारं गृह् स्वाहा । d. मित्रावरुणौ गृह् स्वाहा । e. अक्षोरात्रि गृह्
स्वाहा । f. इन्द्राऽसि गृह् स्वाहा । g. द्यावापृथिवी गृह् स्वाहा ।
h. यज्ञं गृह् स्वाहा । i. सोमं गृह् स्वाहा । k. दिव्यं नमो गृह्
स्वाहा । l. अग्निं वैश्वानरं गृह् स्वाहा । m. मनो मे हार्दिं यह ।
n. दिवं ते धूमो गृह्त्तु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६.१.१०.] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुडतृतीयस्य प्रहेदमनुयाज्ञेषु समुद्रं गृह्-
ति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाज्ञेषु ह्ययमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुडतृतीय-
भागमेकादशधा तिर्यक् प्रहिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयव-
त्रप त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गृह् प्राप्नुहि तर्पणायिति शेषः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥
का० [६.१.११.] प्रतिवषट्कारं कृत्वा मनो मऽइति मुखोपस्पर्शनमिति । प्रतिव-
षट्कारमेकैकं गुदकाण्डं कृत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतास-
मूह हार्दि हृदयसंबन्धि मे मनो यह निबध्नीहि निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न
च्यवते ॥ का० [६.१.१२.] अनुयाज्ञान्ते स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदै-
वतम् हे स्वरो ते तव धूमः दिवं व्युत्थोक्तं गृह्त्तु वृष्ट्यै । तव ज्योतिः ज्वाला
स्वः आदित्यं गृह्त्तु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना पृथिवी-
मापृण समन्तात्पूरय । स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २१ ॥

- a. मापो मौषधीर्हृत्सीः । b. धाम्नो-धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

c. यदाङ्गुरा इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

d. सुमित्रिया न आप ओषधयः सत्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सत्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का° [६. १०. ३.] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिः शोच
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आल-
ब्धस्य पशोर्हृदयस्य मांसं यस्मिन् श्रितं (9.) स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः
संधौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥
हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल त्वमपो जलानि ओषधीः च मा ह्विंसीः ॥
का° [६. १०. ५.] धाम्नो-धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशत्यप इति । सर्वे ऋषिग्यज-
नाना मन्त्राभ्यां (10.) जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदैवतं यजुः हे राजन् वरुण
धाम्नो-धाम्नः यस्माद्यस्मात्तदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् (11.) वयं बिभीमस्तस्मा-
त्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय ॥ यदाङ्गुः ॥ वरुणदैवत्या गायत्री अवसान-
हीना । अघ्या इति गोनाम [निघ° २. ११.] प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम् । बहु-
वचनमनूबन्ध्याबहुवैर्धवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । अघ्या इति यदाङ्गुः
वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्या अकृतव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति-
करणेन (12.) वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे
इतिकरणं (12.) प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्या ह्विं-
स्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादघ्यावधजातादेनसो नोऽस्मान्मुञ्च
मोचय ॥ सुमित्रियाः । आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रिणाव-
स्थिताः सत्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभया-
त्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रिणावस्थिताः सत्तु ॥ धाम्नो-धा-
मन इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा ॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभि-
मन्त्रणो वा ॥ २२ ॥ एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः ॥

VI. हविष्मतीरिमा आपो हविष्मांश्चोऽस्माविवासति ।

हविष्मान्देवोऽध्वरो हविष्मांश्चोऽस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिपत्रोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ ॥ का°
 [८. १. ७-१०.] अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणाऽस्यन्दमानानामन-
 स्तामितेऽस्तामितश्चेन्निनाद्यात्पुरेजानश्चेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरे-
 ज्ञानस्योभयामावऽउल्कुपीऽहिरण्यं वोपर्युपरि धारयन्हविष्मतीरिति । अग्नीषो-
 मीयस्य पशोर्वषामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वहन्तीनामपामेकदे-
 शाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि
 रविरस्तंगतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाज्ञी तदा गृहे एव निनाद्यान्मणि-
 काद्वसतीवरीग्रहणम् निनह्नीयो निखननीयो निनाद्यः । यदि च यजमानः पु-
 रा न सोमयाज्ञी तर्हि समीपस्थितस्य यदुः मणिकाद्वहणम् । स्वस्य अन्यस्य च
 यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वस-
 तीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्विज्ञोक्तदेवता । हविष्मान्हविषा संयुक्तो य-
 जमानः हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः
 परिचरति विवसतिः परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽह्वित तस्य रसो दु-
 त्वापः (13.) प्रविवेणेति [३. १. २. १.] श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम् ततो देवो द्योतमा-
 नोऽधरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः ॥ किं च
 सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तृप्त्यर्थं च (14.) हविष्मान्हविःसंपन्नो
 ऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३. १. २. १२.] श्रुतेर्वसतीवरी-
 भिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

- a. अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि । b. इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ ।
 c. मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । d. विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।
 e. अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वत्वधरम् ॥ २४ ॥

का° [८. १. ११.] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति । नूतनगार्हप-
 त्यात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञंष्वेवत्यानि ।
 हे वसतीर्वयः वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदत्यस्मिन्निति सदो नि-
 कटस्थाने तत्र सादयामि स्थापयामि । किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं

गृहं यस्य तस्य अविनश्चरगृहस्येत्यर्थः ॥ का° [ट. १. १८.] दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षि-
णस्यामुत्तरवेदिश्रोणीं निदधातीन्द्राग्न्योरिति । शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरी-
रादाय शालादक्षिणद्वारेण नीतोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे
वसतीवर्यो यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधियीः स्य भागधियो भागवृषा भ-
वथ । भागा एव भागधेयः । नामवृषभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा° ५. ४. ३६.
वा° २.] । केवलमामकेत्यादिना [पा° ४. १. ३०.] डीप् ॥ का° [ट. १. २१. २२.] उत्त-
रस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुण-
योरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणीं वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वस-
तीवरीसंज्ञका आपो यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागवृषा भवथ ॥ का° [ट. १. २३.]
विशेषां देवानामित्याग्नीध्रऽइति । उत्तरवेदिश्रोणीः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रो-
यस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागवृषा भ-
वथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः । ऋक् अद्देवत्या गायत्री । याः प्र-
सिद्धा अमूरीदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये (15.) सूर्यसमीपे स्थिताः विभ-
क्तिव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नो
ऽस्माकमध्वरं यज्ञं ह्रिन्वन्तु तर्पयन्तु ह्रिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

VII. हृदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा ।

ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यह ॥ २५ ॥

का° [१. १. ५.] आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे
वेति । आज्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं (16.) वि-
भ्रस्य तदर्थं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेभ्यः पार्श्वपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां
स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम हृदे वुञ्चि निश्चया-
त्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामवृषायै वा त्वामुपावहुरामीति शेषः । मनसे सं-
कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहुरामि । वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोद्धा ।
दिवे व्युत्लोकप्राप्तये त्वामुपावहुरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवैभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपा-
वहुरामि ॥ यदायमर्थः हे सोम हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः

पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च वामुपावहुरामीति
 जेषः । एतदर्थे तित्तिरिः । स वाऽअध्वर्युः सोममुपावहुरत्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-
 वहुरेदिति हृदे वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे वेत्याह पितृभ्य एवै-
 तेन करोति दिवे वा सूर्याय वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवता-
 स्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहुरतीति ॥ किं च एवमुपावहतोऽभिषुतश्च तमि-
 ममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्तमानेषु देवेषु होत्राः वष-
 ढ्गारवादिनः सप्त होतृकान्यह निबध्नीहि ॥ २५ ॥

a. सोमं राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ।

b. विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ।

c. शृणोत्वग्निः समिधा हवँ मे शृण्वत्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता ग्रा-
 वाणो विडुषो न यज्ञं शृणोतु देवः संविता हवँ मे स्वाहा ॥ २६ ॥

किं च । हे सोम राजन्विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कु-
 र्वित्यर्थः ॥ का° [१.१.६.] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ग्रावसु स्था-
 पितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः
 वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिः प्राप्नुवन्तु ॥ का° [१.२.२४.३.१.] अभू-
 दुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभू-
 दिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया सुचाध्वर्युरतिप्रणीति
 (17.) जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुब्बिज्ञोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया
 आहुत्या मे हवँ मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समु-
 च्यार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवँ शृण्वन्तु । धिषणा धीसादिन्यो वा
 धीसानिन्यो वेति (18.) यास्कः [निरु° ८.४.] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षन्
 दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणोऽभिष-
 वार्थमिहोपस्थिता यूयं मम् हवँ श्रोत शृणुत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा° ७.१.४५.]
 लोणमध्यमपुरुषबद्धवचनस्य तबदिशे गुणो विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् सं-
 हितायां तु दीर्घः । विडुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा

विद्वांसः प्रत्यक्षतो ज्ञानतो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हव्यं शृणुत तथा सविता
देवः मे मम हव्यं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवीरापोऽअपां नपाद्यो वै ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदित्तमः ।

तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्य स्वाहा ॥ २७ ॥

का° [१.३.७.] अपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं
सहनीतिं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अद्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा च-
त्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमो नवाक्षरः तेनैकाधिका स्वा-
हेति यजुः । हे आपो देवीः देव्यः वो युष्माकमपां नपात् अपत्यत्रपो (19.) वो
ऽयमूर्मिर्संघातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त
प्रयक्षत येषां देवानां यूयं भागः स्य भागत्रया भवथ । किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः
तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्शान्दसः पीतः स-
न्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदित्तमः मद्यतीति मदी अतिशयेन मदी मदित्तमः
पीयमानोऽत्यन्तकर्षकारी तर्पयितृत्तमः नाहस्येति [पा° ८.२.१७.] तमपि नुमागमः
किम्भूतेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन्सोमग्रहान्पिबन्तीति-
शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुत-
मस्तु । ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोऽअ-
पां नपादित्याहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

a. कार्ष्णिर्सि । b. समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽऽउन्नयामि ।

c. समपोऽअद्विर्गमत् समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

का° [१.३.८.] कार्ष्णिर्सीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अप्सु हुतमा-
ज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णिर्सीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वा-
नुष्टुप्छन्दः आग्नस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णिर्कृष्टोऽसि (20.) देव-
तया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतशमत्तापनेतासि ।
तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णिर्सीत्याह शमलमेवाप्तमपप्रावयतीति ॥ का° [१.३.९.]
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति

सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी अपि (21.) । आपो वै समुद्र इति [३. १. ३. २७.] श्रुतेर्वस-
तीवरीलक्षणस्य समुद्रस्यादित्यै अक्षीणावाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि ।
वसतीवरीणां वृद्धौ जलमेतद्गृह्यते ॥ का° [१. ३. १२.] प्रत्येत्य चात्वात्स्योपरि मै-
त्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सऽस्पर्शयति समाप इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चा-
त्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्या अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आ-
पो मैत्रावरुणचमसस्या अद्भिः वसतीवरीभिः समगमत संगहताम् गमेर्लुङि तडि
प्रथमवद्धवचने शपि लुप्ति गमहन्तेत्युपधात्लोपे [पा° ६. ४. १८.] समगमतेति वृषम् ।
तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगहताम् अ-
पां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वजिषु यं जुनाः । स यत्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का° [१. ३. १६.] प्रचरणीसऽन्नवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्नऽइति ।
अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीयात्रलितमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त-
भावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नियी गायत्री मधुहन्दोदृष्टा हे
अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि अवतेः इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] सिप इकारलोपे लोटोऽडाटावित्याडागमिऽवा इ-
ति वृषम् । किं च वजिषु वाज इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] हविर्लीक्षणेऽश्वनेषु अन्न-
निमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गृहसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गृहसीत्यर्थः । जु
गतौ प्राप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा° ३. ४. १७.] वृषं जुना इति । स
मर्त्यस्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनवृषाणि यत्ता नियंस्यति प्राप्स्य-
तीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृ-
णेत् षोडशिसंस्थे रराटौ स्पृणेत् अतिरात्रे हृदिः स्पृणेत् अन्यसंस्थासु हविर्धानं
प्रविशेत् ॥ २९ ॥

VIII. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे रावांसि गभीरमिममध्वरं कुधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पवि-
नोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् ।

c. निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥३०॥

का° [१.४.५.६.] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं वहति प्राग्विकारात्स उपाध्नु-
सवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा द्विकारात्प्राक् मौनी स्यात् सो
ऽश्मोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूर्यते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पाषाण त्वं रावासि रा दाने रातीति रावा व-
निप् आहुतीनां दक्षिणानां च दाता भवसि । तत इममधरं मदीयं यागे गभीरं
गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु शुश्रूणुपृक्वृभ्यश्छन्दसीति [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः उ-
त्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्रयाहं सोममदीदृशं करोमि किम्भूतम् इन्द्रयि-
न्द्रार्थं सुषूतमं सुदु सूर्यतऽइति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुदु
अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च ह्यन्दसः तथा ऊर्जस्वत्वं रसवत्तम् मधुम-
त्वं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वत्वं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्र-
याहं करोमीत्यर्थः ॥ का° [१.४.७.] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्रा-
भ्या स्थिति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृ-
ह्यमाणसु वाचयेत् यज्ञमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तोति
सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्या स्थ भवथ
यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः ह्यग्रहोर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते
ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता (22.) यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कु-
रुत ॥३०॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं
मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रज्ञां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्प-
यत गणा मे मा वितृषन् ॥३१॥

एवं समाप्तेनोक्ता व्याप्तिनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मे-
दीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एवं व्याप्तेनोक्ता पुनः समाप्तिना-
ह । आत्मानं शरीरं प्रज्ञां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्गवादीनाणामनुष्यसंघांश्च तर्पयत
मे मदीया गणा मनुष्यसंघा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो वि-

गततृष्ठा मा भवतु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्तऽइत्यर्थः ॥३१॥

- a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते । b. इन्द्राय वादित्यवते । c. इन्द्राय
वाभिमातिघ्ने । d. श्येनाय वा सोमभृते । e. अग्नये वा रायस्योषदे
॥३२॥

का° [१.४.८.] उपांशुसवने सोमं मिमीतऽइन्द्राय वा वसुमते रुद्रवतऽइति
पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वीक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय त-
दुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजू-
षि सौम्यानि । तत्राद्यम् हे सोम इन्द्रायिन्द्राय वा त्वां मिमे इति शेषः किम्भू-
तायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सतीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेव-
तायुक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सत्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनस-
वनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे
सोम वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून्कृतीत्यभिमातिंका तस्मै अ-
भिमातिघ्ने शत्रुकृत्वे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वाऽअभिमातिरिति [३.१.४.
१.] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं कुरुतीति सोमकृत् तस्मै कुरुकोर्भश्नुन्दसीति [पा°
८.२.३२. वा° १.] कस्य भः सोमाकुरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिर्नृपायै गायत्र्यै हे
सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाकुरुदिति [३.१.४.१०.] श्रुतेः ।
अथ पञ्चमम् रायस्योषदे रा (23.) धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्यो-
पदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम त्वां मिमे ॥३२॥

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावत्तरिजे ।

तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वैचः ॥३३॥

का° [१.४.१.] यत्तऽइति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्र-
क्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्य-
तृतीयावष्टाणौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशाणौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वाद-
शवम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३.१.४.१२.] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां क-

विरभूतदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरो विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋविज्ञां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किं च दत्त्रि अधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वेदेत्यर्थः वचे-
र्लुङि वचेरुमिति [पा० ७. ४. २०. (24.)] उमागमेऽउभावे च वोच इति मध्यमैक-
वचने वृषम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्तदीयं ज्यो-
तिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु
विस्तीर्णं स्थानं कृधि किं च दत्त्रि फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अ-
धिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्य वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।

ता देवीर्देवत्रेमे यज्ञं नयतोपद्रुताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

का० [१. ४. १२.] श्वात्रा स्येत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृच-
मसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या वृहती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये
त्रयोऽष्टाणीः पादा यस्याः सा पथ्या वृहती इयं द्यधिका ॥ हे आपो यूयमेवंवि-
धाः स्थ भवय किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु० ५. ३.] क्षिप्रकार्यका-
रिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः तूर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्र-
तुरः क्षिपि राह्योप इति [पा० ६. ४. २१.] वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते
उच्यन्ति ददति ता राधोगूर्ताः गुरी उच्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८.
२. ६१.] कर्तरि क्तो नवाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयिष्यः ।
हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान्प्रति नयत प्रापयत उप-
द्रुताः अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भर्मा संविकथा ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्नी सती वीडयेयामूर्जं दधायाम् ।

पाप्मा हृतो न सोमः ॥ ३५ ॥

का° [१.४.१५.] मा भेरिति प्रहरतीति । उपांशुसंवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्थं सौम्यमर्थं द्यावापृथिव्यम् हे सोम त्वं मा भेः मा भैषीः शपो लुकि लडि वृषम् मा संविकथाः कम्पनं मा कृथाः ओविज्ञी भयचलनयोः लुडि वृषम् यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य द्यावापृथिव्यौ संबोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवां वीड्री सती वीडयेयाम् वीडुशब्दो दृढवचनः दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्माद्व्यताद्वाद्याः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तमस्मिन्सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतेन ग्राव्या यज्ञमानस्य पाप्मा कृतो न तु सोमः ॥३५॥

प्रागपागुदगधराकसर्वतस्त्वा दिश आधावतु । अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥३६॥

का° [१.४.२०.] प्रतिवर्गं निग्रभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानऽशूनवधाय (25.) प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकान्सोमांशून्निधाय प्रागपागिति ऋद्धयं निग्रभसंज्ञं यज्ञमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योऽक्षिक् ॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमैहृत्तच्च देवाः संपादितवत्तस्तदेतदचाभ्युक्तम् । हे सोम प्राक्प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावतु आभिमुख्येन गह्वतु परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब हे मातः निष्पर स्वैर्भगैः सोमं पूरय पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि वृषम् किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् प्रजा वाऽअरीरिति [३.१.४.२१.] श्रुतिः अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो ज्ञना ज्ञानन्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागह्वतु । विद् ज्ञाने अस्माज्जटि तडि प्रथमवद्भवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा° ७.१.५.] तस्याददिशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा° ७.१.४१.] तकारलोपे सवर्णादीर्घे विदामिति वृषम् समो गमीत्यादिना [पा° १.३.२१.] तड् ॥३६॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शंविष्ठ मर्त्यम् ।

न तदन्यो मधवन्नस्ति मर्ति तेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गीतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५.१७.] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौपि समीचीनोऽयं यजमानो होता अद्वावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङ्गुर्ये लेट् मध्यमैकवचने सिबदिशः सिब्वङ्गलं लेटीति [पा० ३.१.३४.] सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्लोदिरिति [पा० ७.२.३५.] इडागमः लेटोऽडाठाविति [पा० ३.४.१४.] सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदेऽधिति [पा० ३.४.१७.] सिप इकारलोपः तस्य रुचविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति ऋषम् तिङ्गुतिङ् इति [पा० ८.१.२८.] सर्वानुदात्तत्वम् । किं च हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र मर्दिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्दिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंऋषं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अश्रादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः

समीरितः ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ [रजसो] ॥१॥ २ [दिवमग्नेणा०] ॥२॥ ३ a ॥३॥ ३ b. c ॥४॥
४ ॥५॥ ५ ॥६॥ ६ ॥७॥

II. ॥ ७ ॥१॥ ८ [धर्षान्मानुषः]. १ a ॥२॥ १ b [ग्नि]. c [धीभ्यः प्रोक्षाम्यनु] ॥३॥ १० a. b [सदत्तु] ॥४॥ १० c [यजमान आशिषा] ॥५॥ ११ a [पशुं त्रा०]. b - आविश ॥६॥ ११ b उरोर् - भव ॥७॥ ११ c. d. e. १२ a ॥८॥ १५ ॥

III. ॥ १२ b [पथ्या उप] ॥१॥ १३ ॥२॥ १४ ॥३॥ १५ a-g ॥४॥ १५ h. १६ a. b ॥५॥ १६ c ॥६॥ १६ d [प्रोषर्वाधाम्]. e. f [जुषाणोऽग्निः]. g ॥७॥ २२ ॥

IV. ॥ १८ a. b [रितस्य०] - रिणान् ॥१॥ १८ b वातस्य - षत् । c ॥२॥

- ११ a ॥३॥ ११ b-g. २० a [निधीत ऐन्द्र - निदीधि] ॥४॥ २० b ॥५॥२७॥
 V. ॥ २१ a. c. b. d-g. i. h. k [नमो दिव्यं गृह्]. l. m [हार्ग्यह (26.)] ॥१॥
 २१ n [गृह्वन्तरिजं ज्यो] ॥२॥ २२ a. b. c ॥३॥ २२ d ॥४॥ इद-
 मायः प्रवृद्धं यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमेभिर्दुद्रोहं यद्वा शेषः उता-
 नृतम् ॥५॥३२॥
 VI. ॥ २३ ॥१॥ २४ a-d ॥२॥ २४ e ॥३॥३५॥
 VII. ॥ २५ [उर्ध्वोऽग्रधरं] ॥१॥ २६ a. b ॥२॥ २६ c ॥३॥ २७ - म॒दित॑मः
 ॥४॥ २७ तं दे॒ - स्वाहा ॥५॥ २८ ॥६॥ २९ ॥७॥४२॥
 VIII. ॥ ३० ॥१॥ ३१ ॥२॥ ३२ ॥३॥ ३३ [उ॒राऽअ॒न्तरि॑ज्जे] ॥४॥ ३४ ॥५॥
 ३५ [वी॒लये॒यामू॑] ॥६॥ ३६ ॥७॥ ३७ ॥८॥५०॥ ॥ अटानुवाकेषु पञ्चा-
 शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

I. वा॒चस्प॑तये॒ पव॑स्व॒ वृक्षो॑ऽअ॒श्रुभ्यां॑ ग॒र्भस्ति॑पूतः । दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ऽपव॑स्व
 येषां॑ भा॒गोऽसि॑ ॥१॥

षष्ठेऽ(१.)ध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रह-
 णामन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१.४.२३.] उपा०श्रुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो
 मधुमतीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं
 गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् न-
 ववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना ॥ पू-
 र्वोत्तरार्धयोरूपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वा-
 चस्पतये प्राणाय पवस्व गृह् । पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४.
 १.१.१.] । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः
 संबन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किम्भूतस्त्वम् वृक्षः वर्षितुस्तव संब-

न्ध्रियामंश्रुभ्यां (2.) तौ हि तत्र क्षिप्येते । तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती ऽइति [४. १. १. १.] श्रुतेरर्धयोर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विहितांश्रुभ्यामित्यनेनापि योज्यः ॥ द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम देवः सन्देवेभ्यो ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छित्यर्थः ॥ १ ॥

a. मधुमतीर्न इषस्कृधि । b. यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा । c. स्वाहा । d. उर्वतरिक्तमन्वेमि ॥ २ ॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु ॥ का° [१. ४. २८.] यत्तऽइत्यात्तात्सोमे निदधातीति । स्वीकृतानंश्रुन्सोमे स्थापयेत् ॥ सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमद्वि-
स्यम् दभोतिर्द्विसार्धः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का° [१. ४. ३४.] स्वादित्युक्त्वोर्वतरि-
क्तमिति निःक्रमणमिति । स्वादित्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत् ॥ उरु विस्तीर्णमन्त-
रिक्तमन्वेमि अनुगृह्णामि ॥ २ ॥

a. स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टु स्वा-
हा वा सुभव सूर्याय । b. देवेभ्यस्वा मरीचिभ्यः । c. देवाँशो
यस्मै वेडे तत्सत्यमुपरिपुता भङ्गेन कृतोऽसौ फट् । d. प्राणाय वा ।
e. व्यानाय वा ॥ ३ ॥

का° [१. ४. ३७.] स्वांकृत इति कृत्वा पात्रमुन्माटीति । उपांशुग्रहं कृत्वा पा-
त्रमार्जनं कुर्यात् ॥ ग्रहदेवतम् प्राणो वाऽअस्यैषं ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं
जात इति [४. १. १. २२.] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह त्वं स्वांकृ-
तो भवसि स्वयं स्वनैव कृतो भवसि ह्यन्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि । के-
भ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवा-
स्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वय-

मुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरदृष्ट व्याप्नोतु
अशूङ् (३.) व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिट्टाश्रुतामिति
[४.१.१.२२.] श्रुतेः ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे सुभव उत्तमजन्म-
न्यद् सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः
हे प्राणत्रय ग्रह त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवज-
न्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रिया-
णां हितायित्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव प्रा-
णत्रयोपांशुग्रह तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणत्रयाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आ-
दित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष क्षेत्रे चान्तुषं प्राणमनुगृहीतऽइत्यार्थवर्णि-
कश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्वांकृतशब्देन प्राणत्रयग्रहस्य स्वाधीनत्वं दि-
व्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वांकृतोऽसीत्या-
ह प्राणमेव समकृत (४.) विद्येभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभये-
ष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का° [१.४.३८.] प्रथमे परिधाऽउत्तानं पाणिं
प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलितमूर्ध्नाभिमुखं हस्तं कृत्वा
प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् ॥ दैवं यजुः हे लेप मरीचिषेभ्यः मरीचि-
पालकेभ्यो देवेभ्योऽर्घ्याय त्वा त्वां परिधौ मार्जि इति शेषः ॥ का° [१.४.३९.]
वासउरोबाहुषु श्लिष्टमऽश्रुमभिचरन्नुड्डयाद्देवाऽशविति । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सो-
मांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्य-
मान हे अंशो सोमांशो यस्मै बधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिर्येषणकर्मा तत्
बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गहतीत्युपरिप्रुत् तेनो-
परि आगतेन भङ्गेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्टो हृतो नि-
हृतः सन् फट् विशीर्णी भवतु जिफला विशरणे अस्य द्विब्रतस्यैतद्रूपम् फल-
तीति फट् उलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थानि फडित्यभिचारि प्रयुज्यते ॥ का° [१.४.
४१.] प्राणाय वेति पात्रासादनम् । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव
स्थापयेत् ॥ हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का°
[१.४.४२.] उपाऽश्रुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय वेति सऽस्पृष्टमिति । ये-

नाशमना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥३॥

II. उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यहं मधवन्पाहि सोमम् । उरुष्य राय एषो यज्ञस्व ॥४॥

का° [१.६.१.] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृहीयात् ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यतऽइत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्वादतोदात्तः यमोऽपरिवेषणाऽइति [धा° ११.७१.३२.८१.] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावादृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा° ६.२.२.] पूर्वपदस्वरं वाधित्वा प्राथम्यमिति [पा° ६.२.१४४.] अजन्तस्यातोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमाप्ति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा° ६.२.२.] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्यग्रहपात्रमध्ये यद् निगृहीष्व यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्यामं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षणकर्मा यद्वा पशवो राय इति [४.१.२.१५.] श्रुतेः पशून् रक्ष । आ एषो यज्ञस्व एषोऽन्नानि आयज्ञस्व समन्ताद्दिहि यद्वा न्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः प्रजा वाऽऽइष इति [४.१.२.१५.] श्रुतेः ता यज्ञस्व याज्ञयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते ग्वावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ।

सज्जूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि मधवन्मादयस्व ॥५॥

मधवदेवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहणाऽएव विनियोगः । हे मधवन् ते तवानुग्रहात् ग्वावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि यद्वा हे अन्तर्याम प्राणाहपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये ग्वावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किं च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि ग्वावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मधवन् धनवन्निन्द्र अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्जूः समानजोषणाः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामि ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं हन्द्सीति [पा° ७.१.१०.] ऐसोऽभावे बहुवचने कल्येदिति [पा° ७.३.१०३.] एकारः ॥५॥

a. b = ३ a. b । c. उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

का° (5.) स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः ॥ व्याख्यातः ॥ का° (5.) प्रथमे च न्युक्तेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावधोमुखकृस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्वेति मन्त्रेण ॥ व्याख्यातः ॥ का° [१. ६. ४.] उदानाय त्वेति पात्रासादनम् ॥ हे ग्रह उदानसंतोषार्थं तां सादयामि ॥ ६ ॥

III. a. आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते ऽअन्यो मग्नमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् । b. वायवे त्वा ॥ ७ ॥

का° [१. ६. ५.] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठ-दृष्टा वायवे त्वेति यजुरक्ता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानः (6.) । तं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागहेत्यर्थः भूष अलंकारऽइह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्या त्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ° १. १५.] नियुह-द्धेन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागहेत्यर्थः । किं च मग्नं मदनीयं तृप्तिजनकमन्यः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि वृत्तम् ॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं तां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

a. इन्द्रवायूऽइमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ।

b. उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वा । c. एष ते योनिः ।

d. सजोषोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

का° [१. ६. ६.] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायूऽइतीति । एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुहन्तोदृष्टा उपयामेति यजुःसहि-

तो मल्लः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्धमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २. ७. (7.)] प्रयोभिः एतैः सोमरसत्रैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागतमा-
गृह्यतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य ऋपम् प्रैतीति प्र-
यन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य क्कान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभि-
रिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्विः शीघ्रैरश्वैरागृह्यतम् । हि यस्मादिन्द्रो सोमा वां
युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागृह्यतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामिन
पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च त्वां
गृह्णामीति शेषः ॥ का० [१. ५. २५.] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-
सादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वह्निर्निर्गतं सोमं मार्जयि-
त्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति
सूत्रार्थः ॥ हे पात्र एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सज्जोषोभ्यां
समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयासीति शेषः ॥ ८ ॥

IV. a. अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । मनेदिह श्रुतं ह-
वम् । b. उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ १ ॥

का० [१. ६. ७.] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्राव-
रुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ विभक्तेराकारः हे ऋ-
तावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतावृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयो-
र्ध्यायायं सोमः सुतः अभिपुतः तस्मादिहास्मिन्यज्ञे ममेत् इत् एवार्थम् ममैव य-
ज्ञमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामिन
मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः
॥ १ ॥

a. राया वयं संसवाहसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरतीम् । b. एष ते योनि-
ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

का० [१. ६. ८.] पयसा श्रीणात्येनं कुशावत्तर्धाय राया वयमिति । मैत्रावरुण-

पात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिथ्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेव-
 त्या त्रिष्टुप्सदस्युदृष्टा । उत्तरार्धे तामिति तदः श्रवणादिहृ यदोऽध्याहारः । मन्त्र-
 दृक्कामदृष्टां प्रार्थयते । यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण्ण
 संभक्तौ इत्यस्य वृत्तौ ऋपम् धनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम दृष्टाः स्याम । क-
 यमिव । दृष्ट्वेनेव यथा दृष्टिषा संभक्ता देवा दृष्ट्वन्ति यथा च यवसेन घासेन
 गवाङ्गिकादिना (8.) गावो दृष्ट्वन्ति हे मित्रावरुणौ युवं युवां तां धेनुं नोऽस्म-
 भ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं स्फुरतिर्गन्त्यर्थः अ-
 पस्फुरति पुरुषान्तरं गृह्णीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीम् द-
 त्तमित्यर्थः ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां
 मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऽऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो
 द्युतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४. १. ४. १०.] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः
 इति श्रुतिव्याख्या पदकारस्तु ऋतायुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं
 वा कामयेते तौ ऋतसू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिहृद्वा मित्रावरु-
 णाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

V. a. या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां वा । c. एष ते योनिर्माधीभ्यां वा ॥ ११ ॥

का° [१. ७. ८.] आश्विनं गृह्णात्यन्वारव्ये वा या वामिति । यजमानेऽन्वारव्ये
 वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना
 अश्विदेवौ वां युवयोर्धा कशा कणेति वाङ्मसु [निघ° १. ११.] पठितम् काशय-
 ति प्रकाशयति वाङ्म इति (9.) कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती
 मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती
 सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिहृ सेवने
 सन्-अन्तः सेक्तुमिहृतम् निष्पादयतमित्यर्थः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामिन गृहीतोऽसि
 अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का° (10.) सादयत्येष ते ॥ हे ग्रह एष ते
 योनिः स्थानम् माधीभ्यां मधुब्राह्मणाध्यतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः ।

मधुब्राह्मणं यावधीयाति तौ माध्वौ ताभ्याम् तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् क् वाऽआभ्यामार्थवर्णो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४.१.५.१८.] ॥११॥

VI. a. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय वा । c. एष ते योनिर्विरितां पाहि ।

d. अपमृष्टः शण्डः । e. देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु । f. अनाधृष्टा-

सि ॥१२॥

का° [१.६.१०.] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति । विल्वपात्रेण विकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा (11.) द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः-पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम [निघ° २.१.] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानयेति शेषः कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा प्रत्नपूर्वेत्यादिना [पा° ५.३.१११.] घात्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ° ३.२७.] चिरंतनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानींतनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं वा स्तुम इति शेषः । किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं (12.) तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृक्ज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा° ५.४.४१.] प्रशंसायां तातिल्लप्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुञ् कम्पने कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रम् जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रित्तीकरोषि विनाशयसि इह प्रपूर्णे प्रपूर्णे रित्तीकरणमिति क्षीरस्वामी । किं च यासु क्रियासु धुनिं तदनुग्रहाद्ब्रून्कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं

जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानंमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तु-
 त्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः कथमिव प्रत्नया था-
 प्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वं पित्राद्य-
 इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना-इव इमथा इदानींतना वर्तमाना (13.) य-
 जमाना-इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठ-
 मित्यर्थः बर्हिषदं यगि संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं
 वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतो
 ऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष
 ते । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पा-
 द्धि पालय ॥ का° [१. १०. १-५.] शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रति-
 प्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रो-
 क्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां
 यथाक्रममनुबिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रो-
 क्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाह्वानं कृत्वाप्रोक्षि-
 ताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्र-
 ग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥ आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शु-
 क्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का° [१. १०. ६.] देवास्त्विति निष्क्रामतो यथा-
 लिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलि-
 ङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गृहिताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदै-
 वतम् । शुक्रनामकग्रहस्य सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रणयन्तु
 यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का° [१. १०. ७.] अपरेणोत्तरवेदिमर्त्नी संधायोत्तरवेदिश्रो-
 ण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्यु-
 प्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्वागेऽमर्त्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रो-
 ण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता म-
 न्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमनाधृष्टानुपहंसिता-
 सि ॥ १५ ॥

- a. सुवीरौ वीरान्प्रजनयन्परीक्ष्यभि रायस्योषेण यज्ञमानम् ।
 b. संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा ।
 c. निरस्तः शण्डः । d. शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

का° [१. १०. ८.] सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गृह्यधर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् ।
 हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनशौर्योपेतः सन्वीरान्यजमानस्य शौर्योपेतान्मृत्या-
 दोन्प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीक्षि प-
 रितो गृह ॥ का° [१. १०. १०.] अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति यथालि-
 ङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृह्वाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्या-
 रत्नयोः संधानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या
 कृत्वा यूपं बिभर्तीति शेषः किम्भूतः शुक्रः दिवा व्युत्लोकेन पृथिव्या भूलोकेन
 च संजग्मानः संगृह्मानः ॥ का° [१. १०. १२.] अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड
 इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युर्प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः
 शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोक्षितो निरस्तः यज्ञाद्वह्निर्निक्षितः ॥ का° [१. १०. १३.] आहवनीये
 प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूप-
 शकलं क्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणम-
 सि ॥ १३ ॥

a. अहिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम ।

b. सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥ १४ ॥

का° [१. १०. १४.] अहिन्नस्येति जपित्वेति । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव
 दीप्यमान सोम अहिन्नस्य अनवखण्डितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य
 ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः
 स्याम भूयो-भूयो (14.) यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य
 ददितारः स्याम । अहिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का° [१. ११. १.] उभ-
 यतो यूपं प्रत्यञ्जुषौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्यु-
 प्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् अध्वर्यु-

रादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्यिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिटुप् सा प्रथमा
मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियतऽइत्यर्थः सोमक्रये
सा देवि देवमहेहीन्द्राय सोममित्युक्तात्वात् [अध्या° ४. २०.] । किम्भूता संस्कृतिः
विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋषिभिर्नृषिभिश्च त्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा
विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात्सोमस्य व-
रुणो मित्र अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः वरुणमित्राग्न-
योऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ॥

c. तृम्यन्तु होत्रा मधो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ।

d. अयाउग्रीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो
मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वदेवैर्वरणीया सा प्रथमा
देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वा-
न्बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं
स्वाहेति स्वाहाकारेणानुहोत अभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥
का° [१. ११. १.] तृम्यन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादिवतम् । ताः होत्राः इन्द्रोऽभि-
मानिन्यो देवताः तृम्यन्तु तृप्ता भवन्तु तृम्य प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्याहन्दांस्य-
भिधीयन्ते । ताः काः याः मधो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः
तद्धोमे नियुक्तात्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः कथं ज्ञायन्ते (15.) यद्यस्मात् स्वा-
हाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का° [१. ११. १०.] हो-
तारं प्रत्यङ्मुपसीदत्ययाउग्रीदिति । अर्धयुर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृ-
दैवतम् । अग्निरयाद् अयाक्षीत् अग्रीधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

VII. a. अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपाऽ संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिमी रिक्षन्ति ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि मर्काय वा ॥ १६ ॥

का० [१. ६. १२.] मन्थिग्रहं वेन इति । मन्थिग्रहं गृहीयात् ॥ त्रिष्टुप् अन-
याधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो
वेनतेः कालिकर्मण इति यास्कः [निरु० १०. ३८.] विनि (16.) कालावित्यस्य त्र-
पम् अयं वेनः कालश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणका-
ले ग्रीष्माले प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः पृश्निरा-
दित्यो व्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः व्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्ष-
ति । किम्भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विवृद्धक्षणां जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्यो-
तिर्जरायुः ॥ इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा
इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तु-
वन्ति । बालं यथा कश्चिच्छालयति तद्वद्यं सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति
रिहतिर्चनकर्मसु पठितः [निघ० ३. १४.] अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्य-
स्यापां च संगमे गृहीताभिरद्भिर्भिषुतमिति शेषः सोमाभिष्वार्थं वसतीर्वय आ-
पो अपां सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाः (17.) स्पन्दमानानां गृही-
याद्वा गृहीयादिति श्रुतेः । यदायमर्थः अपां सूर्यस्य संगमे निमित्ते उदकसूर्यस-
मागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्-
स्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदृशं हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृही-
तोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

a. मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुयो द्रवता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनृग्णोऽस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्ती ॥

b. एष ते योनिः प्रजाः पश्वि । c. अपमृष्टो मर्कः । d. देवास्तां

मन्थिपाः प्रणयन्तु । e. अनाधृष्टासि ॥ १७ ॥

का० [१. ६. १३.] सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति । एनं मन्थिग्रहं यव-
पिष्टैर्मिश्रिकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अर्धयुप्रति-
प्रस्थातारौ विप इत्यत्र हान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः येषु हवनेषु सोमहोमेषु

शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम [निघ° २. १.] मनो न मन-इव तिग्मम्
 तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति यास्कः [निरु° १०. ६.] मनोवडुत्साहयुक्तं यथा तथा
 वनुथः प्रथमपुरुषस्याने मध्यमपुरुषश्चान्दसः वनुतः व्याघ्रतः युगपत् शुक्रामन्थिग्र-
 हाविति शेषः शचेति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्तं व्याघ्रत इत्यर्थः । किम्भूतौ
 विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गहन्तौ कृवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु क्रोमेषु प्रचरन्तौ । यो
 ऽध्वर्युः शर्याभिः अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं
 मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीति सक्तुभिर्मिश्रयति किम्भूतो
 यः तुविनृणाः तुवि नृणां यस्य वरुधनः महादक्षिणः तुवीति वरुधनाम [निघ° ३.
 १.] नृणामिति धननाम [निघ° २. १०.] । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ
 तथापि यः सक्तुभिः अरणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तज्जति सा-
 दयति । हे मन्थिग्रह ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसंवन्धिनीः पा-
 ह्नि पालय ॥ का° [१. १०. ५.] अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता
 प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाहाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि ॥ अपमार्जनीकृतो मर्को
 नामासुरपुरोहितः ॥ का° [१. १०. ६.] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । प्र-
 तिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रमेत् ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह मन्थिनं ग्रहं पि-
 बन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाधृष्टासीति म-
 न्नो विनियोगसहितः पूर्व [क° १२.] व्याख्यातः ॥ १७ ॥

a. सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीक्ष्यभि रायस्योषेण यजमानम् ।

b. संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा ।

c. निरस्तो मर्कः । d. मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का° [१. १०. १.] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं
 गहति ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसं-
 वन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमा-
 नमभि यजमानसंमुखं परीहि परिगह आगह ॥ का° [१. १०. १०.] अपरेण यूपम-
 र्कनी संधत्तः संजग्मान इति । प्रतिप्रस्थातारिं संधत्त इत्युक्तम् ॥ मन्थी नाम

ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकमूलोकाभ्यां संजग्मानः संगह्मानः सन् मन्यिशोचिषा मन्यिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः ॥ का° [१. १०. ११.] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ अभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का° [१. १०. १३.] मन्यिन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकल त्वं मन्यिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

VIII. ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषधम् ॥ १९ ॥

का° [१. ६. १४.] आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परह्येपदृष्टा । हे देवासः देवाः ये यूपं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्टुपि स्थानेषु संबध्यते सर्वत्र महाभागाविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूपमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अस्त्विति अन्तरिक्षनामसु [निघ° १. ३. (18.)] पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूपमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषधं सेवधम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणाः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सर्वनानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहणा एव विनियुक्तम् हे आग्रयणग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणाः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणाः अग्रशब्दस्यायतौ परे ढिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सर्वनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

a. सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यज्ञमा-
नाय पवतऽऽषऽऊर्जे पवतेऽद्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते
सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा दे-
वेभ्यः ॥ २१ ॥

का° [१. ६. १५.] त्रिहिकृत्य सोमः पवतऽइति । हिंकारत्रयं कृत्वा जपेदिति
शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये
कर्मणि प्रवर्ततऽइत्यर्थः । द्दिरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजाति-
प्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
यज्ञमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । ऽषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते नि-
ष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो ब्रीहियवादिभ्यस्तत्तिष्ठार्थं पवते ।
द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा ब्रह्मनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां
साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह तादृशं वा तां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेव-
ताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष तऽइति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः
स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

IX. a. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा बृहद्वते वयस्वतऽउक्थाव्यं गृह्णामि ।

यत्तऽइन्द्र बृहद्वयस्तस्मै वा विल्लवे वा ।

b. एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ।

c. देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का° [१. ६. २०.] उक्थमुपयामगृहीत इति । उक्थं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपया-
मग्रहदेवतानि यज्ञूषि हे सोम तमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थग्रह-
वा तामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते
बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवन-
लक्षणं वीर्यसमेतम् (19.) सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मि-
त्रावरुणब्राह्मणाहंस्यहावाकसंबन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम्

तत्र ऋस्य विनियोगः ॥ किं च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव वृ-
 कृत् मरुत् वयोऽन्नं सोमत्रूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे
 सोम विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव वृकृत् मरुत्
 ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्म-
 दामल्लिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सा-
 मर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन प-
 देन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य वृकृद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे
 यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः स्था-
 नमुक्त्येभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का° [१. १४. ८.] उक्त्यां विगृह्णाति त्रैधं
 देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्त्यस्थालीस्यं सोमं त्रैधा विभज्य गृह्णाति । सर्वे-
 भ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाहंस्यहावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय
 त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम्
 यज्ञस्यायुषे अनवहिन्ना कर्मैकदोषरहिता (20.) परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञस-
 माप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यज्ञमानस्य शरीरमिति यज्ञ-
 मानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

- a. मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा दे° ।
 c. इन्द्राग्निभ्यां त्वा दे° । d. इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा दे° । e. इन्द्रावृकृ-
 त्स्यतिभ्यां त्वा दे° । f. इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा दे° ॥ २३ ॥

का° [१. १४. १.] मित्रावरुणाभ्यां वेति वा प्रशास्त्रऽइति । मित्रावरुणायोक्त्य-
 विग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृ-
 ह्णामि ॥ का° [१. १४. १५.] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय वेति ब्राह्मणाहंसि-
 नऽइन्द्राग्निभ्यां वेत्यहावाकायेति । ब्राह्मणाहंस्यहावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् ॥
 इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१०. ७. ११.]
 उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृकृत्स्यतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्त्यादिसोमसंस्थे-
 षु मित्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्त्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणाप्यर्थे त्वां देवा-

व्यं यज्ञस्यायुषि गृह्णामि । एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्या-
मर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्व-
पदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

X. मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतं आ ज्ञातमग्निम् ।

कविऽसम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [१.६.२१.] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदे-
वत्या त्रिष्टुब्धरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जन-
यन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य
शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यद्वेपावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपर-
तिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमति किंतु दाहपाकप्रकाशैः
सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनात्तरिक्तमुच्यते आकाशमापः
पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १.३.] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलम-
तिं पर्याप्तमतिं (21.) पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृद्ध्या भूतानि पु-
ल्लाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम्
जठराग्निद्वेपाणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाज्ञातम् (22.) उत्पन्नम-
रणिद्वयात् । तथा कविं क्रातुदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा स-
म्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं कृ-
विभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिद्वेपाण गृह्णान्प्रविशति तस्मात्तस्यो-
दकमाहुरिति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पदन्न इति [पा० ६.
१.६३.] सूत्रेणासन्नादिशः सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तमीलोपः आसन्
आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् (23.) आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते
हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वाऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१.४.
२.१४.] श्रुतैः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

a. उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानाम-
च्युतक्षितमः । b. एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । c. ध्रुवं ध्रुवेण म-

नसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्क-
रत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहणाऽएव विनियुक्तम् हे सोम त्वमुपयामिन पत्रिण गृ-
हीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो य-
स्य स ध्रुवक्षितिः क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात्
(24.) तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अ-
च्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते
पत्रि क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ ए-
ष तऽइति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाग्नये वा तां सादया-
मि ॥ का° (25.) ध्रुवः होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं
होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीया-
वष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराज्ञौ गायत्री चेति पिङ्ग-
लोक्तेः । ध्रुवेणैकाग्रिणा मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थि-
तं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्र-
त्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः
इदृशीः कर्त्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीलोपः [पा° ३.४.१७.] लिटोऽडाटावि-
त्यडागमः [पा° ३.४.१४.] । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः
सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृ-
तियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

XI. a. यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽश्रुर्ग्रावच्युतो धिषणायोरुपस्थात् । अध्व-
र्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षत्कृतं स्वाहा ।

b. देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का° [१.६.२८.] यस्तऽइति विप्रुषाः होमं जुह्वतीति । अभिषवे ग्रहणे च
पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशकत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रु-
डोम इति संज्ञा तमध्वर्यादयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिष्टुप्स्वाहेति यजुरक्ता देवश्रवो-

दृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्याः सकाशात्पतितः यश्च धिषणयोः अधिषवण-फलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वायवा य अंशुरर्ध्वयोः सकाशात्स्कन्दति वा-यवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि स्कन्दतीति भावः हे सोम ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारिण जुहोमि । किम्भूतं तम् मनसा वषट्कृतं संकल्पितं वषट्कारिण च स्वाहाकारिण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का° [१. ६. ३२.] अन्य-तरत्तृणं चावाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदैर्यं तृणे गृहीति तयोरिकं चावाले क्षिपेत् ॥ चावालदैवतम् हे चावाल त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गह्वन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्वत्तः स्वर्गं गह्वन्ति अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्राम-न्निति [४. २. ५. ५.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

XII. a. प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b. व्यानाय मे व° । c. उदा-
नाय मे व° । d. वाचे मे व° । e. क्रतूदक्षाभ्यां मे व° । f. ओ-
त्राय मे व° । g. चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेधाम् ॥ २७ ॥

का° [१. ७. १.] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मञ्श्रुति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्तान्प्राणरूपे-ण दर्शयति हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् व्यानाय मे सर्व-शरीरगतवायवे पवस्व अन्यत्पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वाग्निन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्व्य-साधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् ओत्राय ओत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ मे मम चक्षुषोः पाठवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेधां प्रवर्तेधाम् ॥ २७ ॥

a. आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । b. ओजसे मे व° । c. आयुषे
मे व° । d. विश्वाभ्यो मे प्रज्ञाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेधाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम् ओजः
 सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजी-
 वनं (26.) तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयौ युगपदेक्षते । हे पूतभृ-
 दाधवनीयौ सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेधाम् किम्भू-
 तौ युवाम् वर्चोदसौ वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातिरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र
 प्राणायित्यादिचतुर्थीनां षष्ठा विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वे-
 त्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र
 ॥ २८ ॥

a. कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं
 त्वा सोमेनातीतृपाम् । b. भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याऽ सुवीरौ
 वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

का° [१. ७. १४.] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोणकलशमवेक्षते ॥ प्रजा-
 पत्या वर्धमानोऽस्मिन् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टा-
 र्णाश्चतुर्थी नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोऽस्मिन् । अद्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलश-
 माह हे द्रोणकलश त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा
 कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किं
 च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलश-
 त्वं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम् तर्पितवन्तः स त्वमस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय
 च कामैरिति शेषः ॥ का° [१. ७. १५.] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः
 अग्निवायुसूर्याः प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः
 सुवीरैः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

XIII. a. उपयामगृहीतोऽसि मध्वे त्वा । b. उपयामगृहीतोऽसि माधवाय
 त्वा । c. उं शुक्राय त्वा । d. उं शुचये त्वा । e. उं नभसे त्वा ।
 f. उं नभस्याय त्वा । g. उं ऽसीषे त्वा । h. उं ऽस्यूर्जे त्वा ।

- i. उ० सहसे वा । k. उ० सहस्याय वा । l. उ० तपसे वा ।
m. उ० तपस्याय वा । n. उ० ऽस्यऽहसस्पतये वा ॥३०॥

का० [१. १३. १-४.] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशाडुपयामगृहीतोऽसि मध्वे वे-
ति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वेः पूर्वः पूर्वी मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अध-
र्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु
मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽध्वेः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥
द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मध्वे मधुनामे चैत्र-
मासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वा-
सन्तौ मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्रपद्यते ॥ शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये आ-
षाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ शुच शोषणाऽइत्यस्य
धातोः ॥ नभसे आवणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमा-
निने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति
नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि उर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्ण-
ामि इषमन्त्रम् उर्जं तदुपसेचनं दध्यादि (२७.) तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपाद्-
भेदोपचाराद्वा उर्कशब्देन (२८.) शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय ।
सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हेमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहन्तार्यस्य प्रयोगः
प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय ।
तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपा-
स्तपस्यश्च ॥ का० [१. १३. १८.] त्रयोदशं गृह्णीयादिह्यनुपयामगृहीतोऽस्यऽहसस्पतये
वेति । इह्यन्धर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐहिको विकल्पः ॥ हे ग्रह त्वमुपया-
मेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वमंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठान्ने गृह्णामीति शे-
षः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांहतेर्गतिक-
र्मणोऽसुनप्रत्ययात्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मा-
सः आदित्यगतिवशेन ज्ञायते ॥३०॥

XIV. a. इन्द्राग्नीऽआगतऽसुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां वा । c. एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां वा ॥ ३१ ॥

का° [१. १३. २०.] ऐन्द्राग्रं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थतिन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागृह्यतम् गृह्णतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा° ६. ४. ३७.] मलोपश्च । किम्भूतं सोमम् गोभिर्नभो वरेण्यम् गोभिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरेण्यः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु° २. २२. (१४.)] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुतोपमानम् यद्वा गोभिः स्तुतिद्वपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणाया नभःस्या देवा उच्यन्ते । किं च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् पिबदिशाभावश्छान्दसः । किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्ता सोममाहृ हे सोम उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष तज्ज्ञेति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

XV. a. आ घा येऽअग्निमिन्धति स्तृणन्ति बर्हिःरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । b. उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां वा । c. एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां वा ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाखात्तरे ॥ ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजतीत्यर्थः धेत्यनर्थको निपातः तस्य संहितायामृचि तुनुधेत्यादिना [पा° ६. ३. १३३.] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आह्वयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यतज्ज्ञेत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् अकारस्य संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु° ६. १४.] यास्कोक्तिरानुषक्शब्देनानुपूर्व्यमुच्यते । किं च येषां यज्वनां युवा जरामृत्यु-

रहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं
स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम एष ते योनिः अ-
ग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

XVI. a. ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास्त आगत । दाश्वाऽसौ दाशुषः सुतम् ।

b. उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।

c. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

का° [१. १४. १.] वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारव्ये वौमास
इति । अध्वर्यो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाकुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं
गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी गायत्री मधुकन्दोदष्टा । हे विश्वे देवासः विश्वे देवा यूय-
मागत आगहत किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवि-
तारो वावनीया (29.) वेति [निरु° १२. ४०.] यास्कोक्तेः तर्पयितारस्तर्पणीया वा
अवतेर्मकप्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरन्ति
पुल्लन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिर-
सनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दा-
शुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान्पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा
सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना [पा° ६. १. १२.] निपातः ॥ हे सोम
त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादय-
ति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

XVII. a. विश्वे देवास्त आगत शृणुता मऽऽमुमह क्वम् । एदं बर्हिर्निषीदत ।

b. उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।

c. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणाएव विकल्पेनाम्नाता । हे
विश्वे देवासो यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागहत आगत्य च मे ममेमं क्वमाकृणं
शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति
पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

XVIII. a. इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

b. उप० ऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥३५॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्तेऽइति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह का० [१०.१.१४.] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् ऐन्द्रामरुतीश्चतस्रस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य संबोधनं हे मरुत्वः मरुत्वसो रु संबुद्धौ इन्द्रसीति [पा० ८.३.१.] रत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्त्वत्राह यथा शार्याति शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब शर्यातो ह वा ऽइदं मानवो ग्रमेण चचारिति श्रुतिः [४.१.५.२.] । किं च हे शूर वीर तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रातदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते (३०) शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासन्तिः परिचर्यार्थः ॥ उपयामेन सोम त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वतऽइन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥३५॥

XIX. a. मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं दुवेम ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा

मरुत्वते । d. उपयामगृहीतोऽसि मरुतां वीजसे ॥३६॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०.३.६.] वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रित्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं दुवेम आह्वयामः ह्वेजः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं

मरुद्गणोपेतं । वृषभं जलस्य वर्षितारं । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्वर्धयति वा ववृधानस्तम् बद्धलं हन्दसीति [पा° २. ४. ७६.] वर्धतेः शानचि जुहोत्यादिवेन झुः ज्ञाविति [पा° ६. १. १०.] द्विवम् । अकवारिम् कुत्सिता अर्यो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तम् यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं व्युत्लोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचाग्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वत्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवत्तम् । विश्वासाहम् विश्वं पालयितुं संहते स विश्वसाह् तम् अनलसमित्यर्थः भजसहवहामिति (31.) विष्णुं यद्वा संहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीं तनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्रूणवज्रम् । सहोदाम् सहो बलं ददाति सहोदास्तम् क्षिप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का° [१०. ३. ३.] ऋतुपात्रिण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां ब्रौजसऽइति । कुण्ठमरुत्वतीयोऽयम् (32.) ॥ मरुत्वदेवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह मरुतां देवानामोजसे बलाय वा तां गृह्णामीति जेषः । ओज इति बलनाम [निघ°] स तमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽग्नेन ग्रहेण गृहीतेन सवला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

XX. a. सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जुहि शत्रूँऽ॥ १२ ॥ मृधो नुदस्वायामभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

b. उ° सीन्द्राय वा मरुवते । c. एष ते योनिरिन्द्राय वा मरुवते ॥ ३७ ॥

सजोषा इन्द्रेति [३७.] मरुतां इन्द्रेति [३८.] ऋद्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणो एव विनियोगः वाचःस्तोमे वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तिः [२२. ६. २४.] मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तिश्च ॥ हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिव किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असु-
न्प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणस-
हित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हृतीति अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्य-

र्थः । विद्वानितमर्थं ज्ञानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून्वृत्रादीन् जह्नि मारय किं च मृधः संग्रामान् अपनुदस्व नुद प्रेरणे युद्धं निवर्तयेत्यर्थः दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८.३.१.] शत्रूनि नस्य रुवम् पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् (३३.) ॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः संग्रामान् अपनुदस्व शत्रूनि नस्य सानुनासिकत्वम्; ये कृतावशिष्टाः शत्रवस्तान्संग्रामात्पालयनार्थं प्रेरयस्व प्राणादानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृज् करणे स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ शत्रून्पेत्यत्र दीर्घादटि समानपदऽइति [पा० ८.३.१.] नस्य रुवम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु (३४.) वेति [पा० ८.३.२.] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

XXI. a. म॒रु॒त्वा॒॑॥३॥ इन्द्र वृष॒भो र॒णाय॑ पि॒ब॒ सोम॑मनु॒धं म॒दाय॑ ।

आसि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॑ म॒ध ऊ॒र्मिं त्व॑ राजा॑सि॒ प्रति॑पत्सु॒ताना॑म् ॥

b. उ॒ ऽसीन्द्रो॑य॒ त्वा म॒रु॒र्वते॑ ।

c. ए॒ष ते॒ योनि॑रिन्द्रो॑य॒ त्वा म॒रु॒र्वते॑ ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिव द्वयोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः किमर्थं मदाय तृप्तये रणाय संग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सतीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता जलानाम् । किम्भूतं सोमम् अनुधधम् अनु पश्चात्स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणाणि यस्य सोऽनुधधस्तम् पूर्वपदादिति [पा० ८.३.१०६.] षत्वम् कथं पिबेत्यत्राह मधः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कछोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व अनित्यमागमशासनमिति मध इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानाम् (३५.) प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमार्ना राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयतऽइत्यभिप्रायः । हृन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्येत इति प्रतिपद्विद्येति ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

XXII. a. म॒रु॒त्वा॒॑॥३॥ इन्द्रो॑ नृ॒वदा॑ च॒र्षणि॑प्रा॒ उ॒त द्वि॒र्वा अ॒ग्निः स॒हो॒भिः ।

अस्मद्गवावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥

b. उ० महेन्द्राय त्वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३१ ॥

का० [१०.३.१०.] माहेन्द्रं गृह्णाति विश्वदेवन्महां इन्द्र इति । यथा विश्वदे-
वग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप्
भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवान्तरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्ध-
ते हृन्दसि लुङ्गङ्गिठ इति [पा० ३.४.६.] वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः ।
किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आ ब्रूयमान आगच्छति
यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः (36.) आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति अभी-
ष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः प्रा पूरणे छिप् यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः (37.)
सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विबर्हाः बृह्ति वृद्धौ बर्हणं बर्हः
वृद्धिः असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः
यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा स-
होभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः अमिनोऽमि-
तमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु० ६.१६.] यद्वा सहोभिः शत-
बलैरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपक्षिंसित इत्यर्थः डुमिज् प्रक्षेपे मिज् (38.) हिंसायाम्
इत्यस्य वा प्रयोगः पूर्वपक्षे माङ् माने सर्वत्र निष्ठानवमार्षम् । तथा अस्मद्यक्
अस्मान्प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्यक् अस्मदभिमुखः अस्मद्वदे उपपदेऽञ्चतेः छिप् विश्वदे-
वयोश्चेत्यादिना [पा० ६.३.१२.] छिबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मद्वदस्य ढेरद्वादिशः उगिद-
चामिति [पा० ७.१.७०.] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्चान्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो
भूत् भवतु लोडर्थे लुङ् अडभावश्चान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः
बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे
ग्रह त्वमुपयमेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः
महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३१ ॥

XXIII. a. महेन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्माँ॥ इव । स्तोमैर्वित्सस्य
वावृधे । b. उ० महेन्द्राय त्वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा माहेन्द्रग्रहणाऽएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे व-
वृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान् क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः
पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्या-
ख्याति ॥ ४० ॥

XXIV. उडु त्वं ज्ञातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

का° [१०.२.४.५.] शालाद्वार्ये दक्षिणहोमो वासःप्रवद्धं हिरण्यं हवन्त्या-
मवधाय चतुर्गृहीतमुडु त्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ
चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्काण्वदृष्टा तृतीयः
पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यहब्दश्चान्दसः तहब्दर्थे । केत-
वो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति देवो दानाद्द्योतनादिति यास्कः [निरु°
७.२०.(३९)] । किम्भूतं सूर्यं ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् कि-
र्मयमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्रष्टुमित्यर्थः । दृशे
विध्ये चेति [पा° ३.४.११.] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा मुद्रतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

का° [१०.२.६.] चित्रं देवानामिति द्वितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वि-
तीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । परापरद्वयेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तू-
यते सूर्यः चित्रमाश्रयं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्वहति वा लडर्थे लुङ्
उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीष्यादत्तऽइत्याश्रयम् । किम्भू-
तः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय
इत्यर्थः षड्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणास्य अग्नेः चक्षुः
नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य वृषा-
णि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन्द्यावापृथिवी
दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । ए-

वमपरद्वयेण स्तुवा परद्वयेण स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः
स्यावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्र-
जापतिस्तद्वहेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते (40.) इति भावः तस्मै स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥४२॥

अग्ने नयं सुपथा रायऽअस्मान्विश्रानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणामेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥४३॥

अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोवयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजान्जयतु वाजसातावयः शत्रून्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥४४॥

का° [१०.२.७.] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहो-
ति ॥ का° [१०.२.८.] अयं न इत्यपरामिति । द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥
इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६.३७.] व्याख्यति ॥४३॥४४॥

a. द्वयेण वो द्वपमभ्यागां तुथो वै विश्ववेदा विभजतु । b. ऋतस्य प-
था प्रेतं चन्द्रदक्षिणाः । c. वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् । d. यतस्व
सदस्यैः ॥४५॥

का° [१०.२.१०.] सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा
वह्निर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो द्वयेण व इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्ट-
द्वपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टद्वयेति लक्षणात् अत्र द्वितीय ए-
कादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव (41.) । पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना
द्वपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै द्वैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वै (42.) द्वैराजगुरिति
[४.३.४.१४.] मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणाद्वपा गाः द्वयेण मूर्त्या वो युष्माकं
द्वपमहमभ्यागामभ्यागतीऽस्मि अतो भवतीभिरागतव्यं सर्वे हि स्वद्वपमागहन्ती-
ते भावः । किं च तुथो ब्रह्मद्वपः प्रजापतिर्वो युष्मान्विभजतु यथायोग्यमृविग्भ्यो
विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति [४.३.४.१५.] श्रुतेः । किम्भूतस्तुथः विश्ववेदाः
वेदं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किं च यूयमेतज्ज्ञात्वा

ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगृह्यत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति
 क्षिरण्यनाम [निघं १.२.] चन्द्रं सुवर्णं यजमानकृस्तस्यं द्वितीयं दक्षिणा यासां ता-
 चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ति शाकपार्यैवादिवाद्धितीयपदलोपः [पा° २.१.६१.
 वा° १.] ॥ का° [१०.२.१७.] सदो गृहति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादैवत्यम् । हे
 दक्षिणाः अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरि-
 ज्ञं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतोभिः सोपानभूताभिरिति भावः व्यत्ययो ब-
 हुलमिति [पा° ६.१.८५.] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा
 व्याख्यातत्वात् ॥ का° [१०.२.१८.] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान
 ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः
 ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यसऽइति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो
 धनैः संपूर्याधिका भवेति भावः ॥४५॥

a. ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमत्तं पैतृमत्यमृषिमर्षियऽ सुधातुदक्षिणम् ।

b. अस्मद्राता देवत्रा गृह्यत प्रदातारमाविशत ॥४६॥

का° [१०.२.११.] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं
 प्रति यजमानो गृहति ॥ ब्राह्मणादैवत्यम् । अहमद्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं वि-
 देयं लभेयं विदू लभे । किम्भूतं पितृमत्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान्
 तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यर्थं मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्न-
 मित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि हान्दसी वृद्धिः
 मता एव मत्याः स्वार्थं यत् पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य
 स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य सपितृमतः पि-
 तृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः
 सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां
 व्याख्यातारम् । तथा अर्षियम् ऋषिषु विख्यात अर्षियस्तम् ज्ञात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सु-
 ज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधा-
 तुस्तन् ॥ का° [१०.२.२०.] उपविश्य क्षिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै

आग्नीध्राय ॥ दक्षिणादिवत्यम् । हे दक्षिणा यूममस्मद्राताः रा दानि अस्माभिः रा-
ता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान्प्रति गहृत । तानेत्य तेषां नृतिं कृत्वा ततः दातारं
प्राविशत (43.) यज्ञफलं साधयन्त्यो यज्ञमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

a. अग्रये वा मक्षं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽर्धे मयो मक्षं
प्रतिग्रहीत्रे । b. रुद्राय वा — शीय प्राणो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । c. वृहस्पतये वा — शीय त्वदात्रऽर्धे मयो मक्षं प्र-
तिग्रहीत्रे । d. यमाय वा — शीय ह्यो दात्रऽर्धे वयो मक्षं प्रति-
ग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का° [१०. २. २८.] अग्रये वेति हिरण्यं प्रतिगृहीत इति । अर्धयुप्रतिस्थातारा-
विति शेषः ॥ हिरण्यदैवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽग्रयेऽग्नित्रपापन्नाय मक्षं वा वां
ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो वि-
प्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यम-
शीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीविनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रह-
कर्त्रे मक्षं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ का°
[१०. २. २९.] रुद्राय वेति गामिति । गां प्रतिगृहीतः ॥ गोदैवत्यम् । हे गौः रु-
द्रत्रपाय मक्षं वरुणः वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यज्ञमा-
नाय प्राणः प्राणत्रपा र्धे मक्षं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादि-
त्रपेणान्नं संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का° [१०. २. ३०.] वृहस्पतये वेति वास
इति । वस्त्रं गृहीतः ॥ वासोदैवत्यम् । हे वासो वृहस्पतित्रपाय मक्षं वरुणः
त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रति-
ग्रहीत्रे मक्षं मयः सुखं च भव ॥ का° [१०. २. ३१.] यमाय वेत्यश्वमिति । ह्यं
गृहीतः ॥ अश्वदैवतम् । हे अश्व यमत्रपाय मक्षं वरुणः त्वां ददातु स यमत्रपो
ऽहमश्च गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे ह्योऽश्वो भव मक्षं प्रतिग्र-
हीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोऽदात्कस्माऽअदात्कमोऽदात्कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

का° [१०. २. ३२.] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्मन्यौदनतिलादि गृहीतः ॥ का-
मदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहज्ञदोषाभावाय च देहेन्द्रि-
यात्मसंघाते (४४.) कामं विविनक्ति । को नरोऽदादत्तवान् कस्मै नरायादात् ।
प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामयैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता तत्का-
माभिमानी देवो मत्कामाभिमानीनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव
प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम एतद्व्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उपांश्चादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. २ a ॥ १ ॥ २ b. c. d. ३ a - पार्थिवेभ्यः ॥ २ ॥ ३ a मन° - त्वा सुभवः
सूर्याय । ३ b. c [चित्ति . पुता] d. e ॥ ३ ॥
- II. ॥ ४ - रायोऽवेषो यज्ञस्व ॥ १ ॥ ५ स्वाहोर्वितरि क्षमन्वेमि ६ a [स्वभवः].
b. c ॥ २ ॥ ५ ॥
- III. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥ २ ॥ ७ ॥ IV ॥ १ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ १ ॥ V. ॥ ११ ॥ १ ॥ १० ॥
- VI. ॥ १२ a. b - षण्णाय त्व ॥ १ ॥ १२ c. d [षण्णः]. e. f. १३ [षण्णः] ॥ २ ॥
१४ ॥ ३ ॥ १५ - होत्रा मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥ ४ ॥ १४ ॥
- VII. ॥ १६ ॥ १ ॥ १७ a ॥ ॥ १७ b-e. १८ ॥ ३ ॥ १४ ॥ ४ ॥ १५ - - होत्रा
मधो यत्स्विष्टं यत्सुभृतं यत्स्वाहा ॥ ५ ॥ ११ ॥
- VIII. ॥ ११ ॥ १ ॥ २० - - जपतिम् ॥ २ ॥ २० विसृ° - - नानि पाहि सोमः
पवते सोमः पवते ॥ ३ ॥ २१ a अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै
सु° - - सुभृताय पवते ब्र स्वर्चसाय पवते विश्वेभ्यस्ता देवेभ्यः । b ॥ ४ ॥ २३ ॥

IX. ॥ २२ a [उक्थ्यायुवं गृ°]. b ॥ १ ॥ दे॒विभ्य॑स्त्वा दे॒वायु॑वं गृह्णामि य॒ज्ञस्यायु॑षे
मि॒त्रावरु॑णाभ्यां त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑य त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑-
ग्रिभ्य॑ त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑य त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑वरु॒णा-
भ्यां त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑वृ॒हस्पति॑भ्यां त्वा दे॒वायु॑वं गृ° - ष॒ण्ड॒इन्द्रा॑-
वि॒श्वभ्यां त्वा दे॒वायु॑वं गृह्णामि य॒ज्ञस्यायु॑षे ॥ २ ॥ २५ ॥

X. ॥ २४ ॥ १ ॥ २५ a. b ॥ २ ॥ २५ c ॥ ३ ॥ २८ ॥

XI. ॥ २६ ॥ १ ॥ २९ ॥

XII. ॥ ३० ॥ १ ॥ ३० ॥

XIII. ॥ ३१ ॥ १ ॥ ३१ ॥

XIV. ॥ ३२ ॥ १ ॥ ३२ ॥

XV. ॥ ३३ ॥ १ ॥ ३३ ॥

XVI. ॥ ३४ ॥ १ ॥ ३४ ॥

XVII. ॥ ३५ ॥ १ ॥ ३५ ॥

XVIII. ॥ ३६ a. b. c ॥ १ ॥ ३६ ॥

XIX. ॥ ३६ d ॥ १ ॥ ३७ ॥

XX. ॥ ३७ ॥ १ ॥ ३८ ॥

XXI. ॥ ३९ ॥ १ ॥ ३९ ॥

XXII. ॥ ४० ॥ १ ॥ ४० ॥

द्वाविंशत्यनुवाकेषु चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

I. a. उप॒याम॑गृहीतोऽसि । b. आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा ।

c. वि॒श्वेऽरु॑गायिष ते सोम॒स्तच्छ॑स्व मा त्वा द॒भन् ॥ १ ॥

सप्तमोऽध्यायि उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे
तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का° [१. १. १५.] प्रतिप्रस्था-
तादित्यपात्रेण द्रोणकलशाडुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्यु-
त्तरार्धेऽस्ति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहापात्रेण द्रोणकलशा-
त्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामिन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि म-
या ॥ का° [१. १. २०.] शेषेऽशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेव-
त्याननु जुत्वा जुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदि-

त्येभ्योऽर्थाय वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० [१.१.२१.] समासिच्य तेनापिद्धा-
ति विष्ट उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिद्धाति ॥ वि-
ष्टुदैवतम् । हे विष्टो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्वहुभिर्गयिते स्तूयत इत्युरुगा-
यस्तत्संबोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम्
सोम रक्षणे प्रवृत्तं वा त्वां मा दमन् मा दम्नुयुः मा हन्युः रक्षांसीति शेषः द-
भोतिर्हिसाकर्मा ॥ १ ॥

a. कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सञ्चसि दाश्रुषे । उपोषेनु मघवन्भूय इन्नु
ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

का० [१०.४.४.] आदित्यग्रहं गृह्णाति सऽस्रवेभ्यः कदा चनेति । हामशेषाः
संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये वृहत्या यजुरत्वे आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः
तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा वृहती तृतीयेऽध्याये वृहदुपस्थानमध्य
[३.३४.] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह आदित्यदेवत्या यजुरक्ता चेति
विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नासि किंतु दाश्रुषे
षड्यर्थे चतुर्थी क्विर्दत्तवतो यज्ञमानस्य क्विः सञ्चसि सेवसे । कुत्र उप उप इत्
नु यज्ञमानस्यात्यन्तसमीपेऽएव हे मघवन्धनवन्निन्द्र भूय इत् नु पुनरेव च देव-
स्य ते तव दानं दीयतऽइति दानम् तव देयं क्विः पृच्यते त्वया संवध्यते । यज्ञ-
मानेन दत्तं क्विस्त्वयाङ्गीक्रियतऽइत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णा-
मीति शेषः ॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

a. कदा चन प्रयुहस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं तऽइन्द्रि-
यमातस्थावमृतं दिवि । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

का० [१०.४.५.] अपगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातो विह्व्यं पूतमृतः स-
काशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं (१.) गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः काल-
वाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे हे आदित्य त्वं कदा चन प्रयुहसि कस्मिन्काले पुनः
प्रमाद्यसि युह प्रमादि न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनु-
गृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे

कदापि न प्रयुहसि स्वकर्मणि । किं च उभे जन्मनी देवमनुष्यसंवन्धिनी निपा-
सि नितरां पालयसि । किं च तुरीय सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] विभक्ति-
लोपः ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं (२.) श्रुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जंगत्प्रेर-
यति सवनं नन्द्यादिवाह्यप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम् अमृतमनश्चरं विज्ञानानन्दस्व-
भावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्विवि ग्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम्
तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापरचूषे-
णास्यामृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्धात्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे हे
आदित्य त्वं कदा चन कदापि प्रयुहसि न प्रमादसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी
जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य
ते तव यत्तुरीयं सवनं तस्मिन्दिवि ग्युलोकसमानी सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिः
रणामृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो
ऽर्धाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

a. यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वा-
ची सुमतिर्ववृत्यादुहोश्चित् वरिवोवित्तरासत् । b. आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

का० [१०.४.६.] दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । ए-
नमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा आदि-
त्येभ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्रं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति
अतो हे आदित्यासः आदित्याः यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत
अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं
या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आ-
वर्तताम् बद्धलं हृन्दसीति [पा० २.४.७६.] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादिवाह्यः झुद्धिं
च । किं च अहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहुोर्हननशीलस्य पापिनो
ऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतः इति वरिवोवित् अ-
त्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा
सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः । हे सोम आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां
दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

a. विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व ।

b. अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाह्वारुप एधते गृहे ॥ ५ ॥

का° [१०. ४. ७.] उपाध्रुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पापाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपश्छान्दसः तत्संबोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातु योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा° २. २. ३७.] । तस्मिन्पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृती तृप्तिं कुरु बहुलं हृन्द्सीत्यदादित्वाहपो लुक् [पा° २. ४. ७३.] ॥ का° [१०. ५. ४.] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येन पूतभृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ऋविग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुव्लोपश्छान्दसः (३.) आशिषां दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय अद्धातन अदिति सत्यनामसु [निघ° ३. १०.] पठितम् तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा° ७. १. ४५.] मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः अद्वां कुरुत आस्ति-क्यवृद्धिं कुरुतेत्यर्थः मडुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अद्वा धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तुतः । किं च इहैव पुमान्पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अथ अथेत्यर्थः निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यह्वानि च विश्वाहा कालाधनोरत्यन्तसंयोगः इति [पा° २. ३. ५.] द्वितीया राजाहः सखिभ्यष्टजिति [पा° ५. ४. ११.] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन्गृहे स्वसन्ने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निर्ह° ४. २१.] ॥ आशीर्दा आशिषां दातारौ इति दम्पतिविशेषणं

त्रा विभक्तीराकारः दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निःपापः स्वर्गं वै वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्यः ॥५॥

II. वाममन्त्रं सवितर्वाममु श्यो दिवे-दिवे वाममस्मभ्यः सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैर्या धिया वामभाजः स्याम ॥६॥

का° [१०.५.१३.] भक्षयित्वेडामुपाऽश्चत्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममन्त्रेति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्चत्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्बरद्वाजदृष्टा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्धे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्चान्दसः । वाममु श्यः उ अप्यर्थे श्योऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्चान्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य संभजनीयस्य भूरैः विस्तीर्णस्य वरुणकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयऽइति शेषः क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् [पा° ६.१.२०१.] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसु [निघ° १.१.] पठितम् । यदोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरैः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम [निघ° २.१.] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥६॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि ।

जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥७॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु° ६.१६.(५.)] चनोऽन्नं धत्तऽइति चनोधाः अन्नस्य धारयिता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निरु° १०.४२.] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय । किं च यज्ञं जिन्व प्रीणाय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यज्ञमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगु-

णयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्या-
स्तीति भगः अर्शआदिवाद्च् (४.) ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

III. a. उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्ताय नमः । विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः । b. एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

का° [१०. ६. २.] अभक्षितेन महवैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासी-
ति । अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभूतः सकाशान्महवैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं
करोत्यध्वर्युः ॥ वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मा-
सि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रति-
ष्ठानं पात्रे स्थितिर्व्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणद्वयोऽसीत्यर्थः प्राणो
वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४. ४. १. १४.] ग्रहस्यान्नन्नपत्वादनस्य च प्राणहे-
तुत्वाद्वहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्बृहदुक्ताय बृहन्महान्वासासौ उक्ता
सेक्ता च बृहदुक्तः तस्मै महते सेक्ते जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितु-
मर्हसीति शेषः नम इत्यन्ननाम [निघ° २. ७.] । प्रजापतिर्वै बृहदुक्त इति श्रुतेः
[४. ४. १. १४.] बृहदुक्तशब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्धाय त्वां गृह्णामि ॥
सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

IV. a. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त्वां इन्द्रोऽरिन्द्रियावतः
पत्नीवतो ग्रहोऽन्मृध्यासम् ।

b. अहं परस्तादहमवस्ताग्यदुत्तरिजं तद्व मे पिताभूत् ।

अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुह्यं यत् ॥ ९ ॥

का° [१०. ६. १६.] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नी-
वतं गृह्णातीति । उपांश्चत्वर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णा-
ति ॥ सोमदेवतम् हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान्यहानुपांशुप्रभृतीनिहमृध्यासं समर्धयेयम् । किम्भूतस्य

ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्या-
भिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋविजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्द्रोः उन्दी क्लेदे
उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनद्वपस्य रसद्वपस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्य-
मस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥
का° [१०. ६. १७.] प्रचरणीशिषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेना-
ज्येन पत्नीवतग्रहं मिश्रयेत् ॥ प्रजापतिरूपमात्मदेवत्या त्रिष्टुप् अत्र मन्त्रद्रष्टा स्व-
स्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमात्मरूपः सन्परस्तात् उपरि
गुलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदत्तरिक्तं
मध्यवर्तिलोकद्वपमस्ति तदु तदेव मे देहं धारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालकं
भवति । अहं परमात्मरूपः सन्नुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्या-
मि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्यं अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥१॥

a. अग्रा३इ (६.) पत्नीवत्सज्जूदेवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ।

b. प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृक्षो रेतोधसो
रेतोधामशीय ॥ १० ॥

का° [१०. ६. ११.] अग्रा३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति । पत्नीवतं ग्रहमग्ने-
रुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् । एचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा° ८. २. १०७.]
अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशौ आकारस्य प्लुतत्वम् हे अग्ने हे पत्नी-
वन् पत्नीयुक्त त्वष्टा देवेन सज्जूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुकृत-
मस्तु ॥ का° [१०. ७. ३.] पत्नीः सदः प्रवेश्यापरणोत्तरत उपविष्टामुक्तात्रा समी-
क्षयति प्रजापतिर्वृषासीति । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्याद्वातुरुत्तरत
स्थितामुक्तातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उक्तातः प्रजापतिः प्रजानां
पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवं-
भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृक्षो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्यस्य
धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजात्पादनसमर्थं
पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अन्नोतिर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्गुत्तमैकवचने ॥ १० ॥

V. a. उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां वा ।

b. ह्यैर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥११॥

का° [१०. ८. १.] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसी-
ति । आग्रयणादिति शेषः ॥ ऋक्सामदेवत्यम् हे ग्रह त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि ह-
री रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् उपयामेन गृहीतश्चासि किं-
भूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्चौ योजयतीति हारियोजन इन्द्रस्तस्यायं हा-
रियोजन इन्द्रसंबन्धी तं वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋ-
क्सामे वै हरीऽऽक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४. ४. ३. ६.] ॥ का° [१०. ८.
२.] धानाश्चावपति ह्यैर्धाना इति । हारियोजने अष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेव-
त्यम् सहसोमाः सोमेन सहिता धाना अष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य ह्यैः हरि-
तवर्णयोश्चयोः स्थ भवथ इन्द्राश्चसंबन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥११॥

यस्तेऽश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य तऽष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तो-
क्थस्योपद्रुतस्योपद्रुतो भक्षयामि ॥१२॥

का° [१०. ८. ५.] यस्तेऽश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपतीति ।
सर्वविजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम् हे
धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः षण्णु दाने अश्वान्स-
नोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य ता-
दृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपद्रुतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इष्टय-
जुषः इष्टानि यजुषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्रातृभिः स्तुताः
स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्ता-
नि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपद्रुतस्याभ्यनुज्ञातस्य त-
दैतानि भवन्तीत्यर्थः (७.) ॥१२॥

a. देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

b. मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

c. पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

d. आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।

e. एनस-एनसोऽवयजनमसि । f. यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वां-
स्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

का° [१०. ८. ६.] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमलमिति । षट् षड्रूपशक-
लानि सर्वेऽग्नौ निदधुः ॥ षड्रूप्यग्निदेवत्यानि हे शकल त्वं देवकृतस्य देववि-
षये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं
भवसि अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्ये-
षु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ॥ पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धा-
करणादेर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एन-
स-एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किं च विद्वान् ज्ञाना-
नो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमे-
नश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिर्गन्महि मनसा सऽ शिवेन ।

त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का° [१०. ८. ७.] अपरेण चात्वालं यथास्त्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशति कुरित-
कुशानवधाय सं वर्चसेति । पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् व्याख्या-
तापि [२. २४.] व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि संगता भवाम
गृह्तेर्लडि अदादित्वाहपो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा° ८. २. ६४.]
मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तनूभिर्नुष्ठानक्षमैः
शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्म-
हि । किं च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः श-
रीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विलिष्टम् लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यून-
मङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

V. समिन्द्र ए० मनसा नेषि गोभिः सऽ सूरिर्भिर्मघवत्सऽ स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यज्ञियांनां स्वाहा ॥ १५ ॥

का° [१०. ८. ११.] समिन्द्र ए इति नव समिष्टयज्ञूषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयज्ञुः संज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राद्यः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गी नेषीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मधवन्धन-वन् हे इन्द्र मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादियशुभिर्वा संनेषि व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या ज्ञेमेण च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन सं नेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञा-ख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सं नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां दे-वानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवतीति [पा° ७. १. ३१. वा° १.] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानिव मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्भविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥ १४ ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४] ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषतां प्रजापतिर्निधिपा देवोऽग्निः ।

वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणा यज्ञमानाय द्रविणं दधातु स्वाहा ॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्ट्रविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता स-विता प्रजापतिः अग्निः वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्भविः समिष्टयज्ञुर्लक्षणं जुषतां सेवताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः क्तिच्-क्तौ च संज्ञायामिति [पा° ३. ३. १७४.] कर्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्वादत्तोदात्तः । कि-म्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन्यातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः । किं च ते एते देवाः प्रज-या यज्ञमानसंबन्धिन्या संतत्या सह संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यज्ञमानाय द्रविणं धनं दधातु दधतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्त-नथनश्चेति [पा° ७. १. ४५.] तबदेशः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सु-हुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो देवाः सदेना अकर्म यऽआज्ञमेदः सर्वनं जुषाणाः ।

भरमाणा वहमाना हवीष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशर्णाः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजगम आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सद्ना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्म कृतवन्तः । सुडरोरधिकरण इति [पा° ३. २. ४८. वा° ३.] सुउपसर्गे गमेर्उप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतिश्चिन्लोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मैति रूपम् । किं च हे वसवः वासयतीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवीषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवीषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुल्लतः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १८ ॥

यौ॥॥ आवह उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वेऽग्ने सधस्थे ।

जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽसुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । अग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान्विसृजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उशतो हवीषि कामयमानान्यान्देवान् तमावहः आहूतवानसि तान्देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] स्थे परे सहस्य सधादिशः । किमुक्ता प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः धसू अदने कसुथेति [पा° ३. २. १०७.] कसुः वस्वेकाजाद्वसामिति [पा° ७. २. ६७.] इतीदं सवनीयपशुपुरोडाशान्भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः धर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा° १. ४. ८१.] अनोः क्रियापदात्परत्वम् स्वाहा सुद्धतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

त्रयं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह ।

ऋधंगया ऋधंगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वात्स्वाहा ॥ २० ॥

अथ षष्ठः । अग्नियी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होमनिष्पादकं वा वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतिः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन्यज्ञं समर्धयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः यजतेश्चिलोपे जकारस्य हान्दसं रुत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋधुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन्यज्ञं समाप्तमवगहन् उपयाहि स्वगृहं गह किम्भूतस्त्वं विद्वान्यण्डितः स्वाधिकारं ज्ञानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुद्धतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं विद्वा गातुमित ।

मनसस्पतः इमं देव यज्ञो स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२. २१.] उच्यते । कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति ज्ञानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः गातुं विद्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गह्यत यद्वा गातुं विद्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाड् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गह्यत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गह्यत । एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुत्रये देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

a. यज्ञं यज्ञं गह्य यज्ञपतिं गह्य स्वां योनिं गह्य स्वाहा ।

b. एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तज्जुषस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गह्य स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गह्य यज्ञपतिं यजमानं गह्य फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुही-

त्यर्थः स्वां योनिं गृह स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गृह द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् हे यज्ञपते यज्ञमान एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्स तथा सोमः पशुः सवनीयचरूपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २२ ॥

VII. a. माहिर्भूर्मा पृदाकुः । b. उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
मन्वेतवाऽउ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ।
c. नमो वरुणायभिष्टितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

का° [१०. ८. १३.] कृष्णविषाणामिखले चावाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यज्ञ-
मानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विसंस्य चावाले क्षिपेत् ॥ रज्जु-
दैवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा
भूः ॥ का° [१०. ८. १५.] उरुं ह्रीति वाचयतीति । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चावा-
लसमीपस्थं प्राञ्जुखं यज्ञमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उ-
शब्दोऽवधारणे वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनु-
क्रमेणान्वहं गतुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णां पन्थां पन्थानं मार्गं चकार क्व अपदे
नास्ति पदं यस्मिन्यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवा-
नित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभ-
क्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतिरेदादिवेन ल-
ङि शपो लुक् अडभाव (८.) आर्षः । किं च यो वरुणः उतापि च हृदयाविध-
श्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्माच्चारणेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादि-
ना [पा° ६. ३. ११६.] क्विबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुन-
स्यापि अपवदिता चित्शब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कृता किमुतान्येषां पाप-
कारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददावित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधा-

तवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा° ३.४.१.] क्रमा-
त्तवैतवेप्रत्ययौ ॥ का° [१०. ८. २१.] नमो वरुणायिति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति ।
अवभृथस्नानार्यमपः प्रवेशयन्यज्ञमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः वरुणस्य पाशोऽभि-
ष्ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः
॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात्प्रतिरक्षन्सुर्यम् ।

दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा धृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

का° [१०. ८. २२.] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अ-
प्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्
अग्नेरनीकमिति परोऽक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्रऽइति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त-
संगतमतो यद्वद्वाध्याहुरिण योज्यम् । हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतो
ऽपानपात्संज्ञमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने स
त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं
समिन्धनसाधनं धृतं यक्षि यज्ञ संगतं कुरु यज्ञतिः संगतीकरणार्थः शपो लुकि
लटि द्वयम् धृतमात्मसंगतं कुर्वित्यर्थः ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला धृतं
प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उच्युक्तास्तु स्वाहा मुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्च-
मेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यह्नानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लीडर्थेऽन्यत्प्रत्यय
औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वत्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः ।

यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

का° [१०. १. १.] समुद्रे तऽइति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति । गतसारः सोम ऋ-
जीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अन्ते
वर्तमानो यद्वद्वा हृदयेन संबध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्र-
समानासु अप्सु बह्वलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्ततऽइति वा शेषः तत्र त्वां ग-
मयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो ज-

त्वानि त्वां संविशन्तु । किं च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाक् नमसो वाक् नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः विधतिः स्थापनार्थः स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ २५ ॥

देवीराप एष वो गर्भस्तः सुप्रीतः सुभृतं बिभृत ।

देवं सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छं च वद्वः परि च वद्वः ॥ २६ ॥

का° [१०.१.२.] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठतः इति । ऋजीषकुम्भं मुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्वृत्तौ वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् हे देवीर्देव्यः हे आपो वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत । किम्भृतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वद्वः वद्वः शं सुखं प्रतिप्रापय परिवद्व च परिवद्व निवर्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तिरिति शेषः तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपेयेति श्रुतिः [४.४.५.२१.] वद्वतेर्लोह मध्यमैकवचने तडि शपि लुप्ते रूपं वद्वेति ॥ २६ ॥

a. अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिष मव मत्यैर्मर्त्यकृतं पुरुरावो देव रिषस्याहि ॥ b. देवानाः समिदसि ॥ २७ ॥

का° [१०.१.३.] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये ध्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्संबोधनं हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गह चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण (९.) नितरां मन्दं गह । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु कृविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जलेऽवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने राशि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा म-

त्यैर्मनुष्यैस्मत्सहायभूतैर्ऋषिभिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञा-
 त्वपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा
 वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं गच्छति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ
 रिषः बधात् पार्हि अस्मान्पालय रिष बधे छिप् किम्भूताद्रिषः पुरुरावाः पुरु
 बद्ध विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा°
 ३. २. ७४.] वनिप् विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का° [५.
 ५. ३५.] आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानानन्तरमाहवनीयमे-
 त्य तस्मिन्समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां संबन्धिनी समित् इन्धनम-
 सि यद्वा देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

VIII. एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र
 एजति । एवायं दशमास्योऽस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

इतः परमनूबन्धायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥ ॥

का° [२५. १०. ७.] निरुक्ष्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति । यद्यनूबन्धा
 वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक्क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ॥
 अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महाप-
 ङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु एज कम्पने जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां
 चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावह्नित्र
 इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति
 यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे ए-
 वमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् संसताम् निर्गह्यतु यद्य-
 प्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते तमेतदप्यद-
 शमास्यं सत्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४. ५. २. ४.] । संस अ-
 धःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्गाब्ज इति [पा° ६. १. ६८.]
 तिपि लुप्ते वावसानोऽस्ति [पा° ८. ४. ५६.] सस्य दत्वे अनिदितामिति [पा° ६. ४.
 २४.] नलोपे अडागमे च अस्रदिति द्वयम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्द्दिश्ययी ।

अङ्गान्यङ्गता यस्य तं मात्रा समजीगमः स्वाहा ॥ २१ ॥

का° [२५.१०.११.] अवदानान्यनुजुहोति यस्मै तऽइति । वशावदानानि कृत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादिवत्यानुष्टुप् हे वशे यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्द्दिश्ययी सुवर्णमयी ऋत्येत्यादिना [पा° ६.४.१७५.] इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियतऽइत्यर्थः तादृशीं त्वां गर्भेण संगमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यङ्गता क्व कौटिल्ये कुरु कुरेश्छन्दसीति [पा° ७.२.३१.] कुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणाया समजीगमं संगमयामि गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि वृषम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २१ ॥

पुरुदस्मो विषुवप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः ।

एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताः स्वाहा ॥ ३० ॥

का° [२५.१०.१५.] स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा (10.) स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं यजुः इन्दुव्रणेण गर्भः स्तूयते इन्दुः क्लेदनव्रपः सोमसदृशो (11.) गर्भो महिमानं मरुत्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि वृषम् तस्मान्नुडिद्वकल इति [पा° ७.४.७१.] इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाहु कीदृश इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बद्धदानयुक्तः विषुवपः बद्धव्रपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जैत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्यातिमाहु कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वषयैकपदयुताम् (12.) द्विपदीं वषया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयङ्गोमैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयजिश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ ३० ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाया दिवो विमरुतः । स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

का° [२५. १०. १८.] समिष्टयजुरक्ते शामित्रं एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहा-
कृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्राविव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोल्लीषवेष्टितं गर्भं
जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुदेवत्या गायत्री गोतम-
दृष्टा (13.) । हे दिवो विमरुसः विशिष्टं मरुो येषां ते व्युलोकसंबन्धिना वि-
शिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ताः यद्वा विशिष्टं मरुन्ति पूजयन्ति ते विमरुसः व्युलो-
कस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं
कुरुथ पा पानि शपो लुक् पिवदिशाभावश्च ह्यन्दसः संहितायां दीर्घः द्व्यचोऽत-
स्तिङ इति [पा° ६. ३. १३५.] सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपा-
तमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः पु-
ष्पदुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

का° [२५. १०. १८.] मही द्यौरित्यङ्गिरैरभ्यूहतीति । शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गिरि-
श्लादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मही मरुती द्यौः व्यु-
लोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सन्म्रतः
सेक्तुमिहतां स्वैः-स्वैर्भगिः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणीर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः
स्वैः-स्वैर्भगिनींऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः स-
माप्ताः ॥ ॥

IX. a. आतिष्ठ वृत्रहृन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनः सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७.] ॥ ॥ का° [१२. ५. २.] प्रातःसवने
ऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःसक्तिनातिष्ठ युद्ध्वा हीति वेति ।
प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूख-
लेनातिष्ठ युद्ध्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशियहं गृहीयात् ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्घोतमदृष्टा (13.) । हे वृत्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावश्चौ
 व्रक्षणा त्रयीलक्षणेन, इन्द्रागह्नित्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ
 आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः (14.) प्राप्त इति मत्वाश्चौ स्वयमेव
 रथे युञ्जति इति युक्ता इत्युक्तम् । किं च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणाः ते तव र-
 धावृषस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्मुना
 वगुरिति वाङ्मामु [निघ० १.११.] पठितं वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥
 हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिनो षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी
 तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं
 षोडशिनोऽइन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

X. a. युद्ध्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्धुह्न्दोदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं
 हरी हरितवर्णौ तदीयावश्चौ युद्ध्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रल-
 म्बकेसरौ तथा वृषणा वृष सेचने वृषणौ वर्षितारौ सेत्तारौ तरुणौ वा षपूर्व-
 स्य निगमोऽस्ति [पा० ६.४.१.] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्व-
 संनाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः ।
 अधानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गि-
 रामृग्यजुःसामलक्षणाणां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गह् प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृ-
 ण्वित्यर्थः वाचं श्रुत्वास्मद्गृह्मागह्नित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथे-
 त्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

XI. a. इन्द्रमिदरी वक्तोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ b. c. = ३३ b. c. ॥ ३५ ॥

षोडशियुक्ते तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणाद्विन्द्रमिदरीऽस्ति गृहीत्विति कठ-
 सूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्घोतमदृष्टा । इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्चौ ऋषी-
 णां स्तुतीरूपं वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीपं इन्द्रमिद् इन्द्रमेव वक्तुः प्राप-

यतः । च पुनः मानुषाणां यज्ञमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च दूरी इन्द्रं वदतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याति ॥ ३५ ॥

XII. यस्मान्न ज्ञातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

प्रजापतिः प्रजया संहराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का° [१२. ५. ११.] उपस्ययिनं यस्मान्न ज्ञात इति । षोडशियद्भुपतिष्ठेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात्पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्ज्ञातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अर्त्यामित्ररूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणाणि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा इत्यादिश्रुतेः यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च [भग° गी° १५. १२.] । किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संहराणः प्रजातृपेण सम्यग्रममाणाः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

a. इन्द्रश्च सम्राड्रुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोर्दमनुं भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । b. सह प्राणेन स्वाहो ॥ ३७ ॥

का° (15.) इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशियद्भं भक्षयेत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुर्त्ता अत्यपादौ द्वादशाणीं सह प्राणेनेति यजुः विवस्वदृष्टा । हे षोडशियद् तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा

वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राडाजपेयेनेति श्रुतेः [५.१.१.१३.] । तयोरिन्द्रावरूपा-
योः संवन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहं भक्षयामि सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन
भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु
सोमेन तृप्ता भवतु तृप्यर्थानां करणे षष्ठी वेति (16.) सोमशब्दात्षष्ठी । स्वाहा
सुद्धतमस्तु ॥ ३७ ॥ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥ ॥

XIII. a. अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्ने त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्ग्रमे त्वा वर्च-
से । d. अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेभ्यस्ते वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ ॥ का° [१२.३.१.२.] पृथः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं
अह्ने पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमित्यन्वहमेकैकम् [६.] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ
सूर्य आजिष्ठेति भक्षणां यज्ञमनिरिति । अस्ति कश्चित्पृथः षडहाव्यः क्रतुः स तु
षडिभरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नह्ने क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्रा-
ह्यान्प्रहान्गृहीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहणं भक्षयेत् ॥ तत्र प्र-
थमो यथा अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ सप्ताणौ पा-
दौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष तज्ज्ञेति द्वे यजुषी । हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु सु-
वीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव
(17.) गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] विभ-
क्तेः शेषादिशेषे अस्मे इति रूपम् । किम्भूतस्त्वम् स्वपाः अप इति कर्मनाम [निघ°
२.१.] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं
याचते मयि यज्ञमनि रयिं धनं दधत् धारयन्स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चादिवृ-
द्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम तेन त्वं गृ-
हीतोऽसि हे ग्रह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्ने त्वां गृह्णामीति शेषः । साद-
यति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्ने त्वां सादयामीति शेषः ॥
भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन्विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्च-

स्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्रत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्त्रक्षवर्चससं-
पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

XIV. a. उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रेऽअवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ।

b. उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वोजसे । c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वोजसे ।

d. इन्द्राजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तुतिदृष्टा (18.) यजु-
रन्ता । हे इन्द्र तमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गाडुद्रहन्सन् शिप्रे हनू नासि-
के वा अवेपयः दुवेष्टु कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वा पीत्वा म्नाल्या-
दयश्चेति [पा० ७. १. ४१.] निपातः । किम्भूतं सोमं चमू सुतं (19.) चम्बामधिषव-
णचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिर्हृषवशान्नासि कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे
ग्रह तमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वं गृह्णामि । सादयति एष
ते योनिः ओजस इन्द्राय त्वं सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र हे ओजिष्ठ ओ-
जो बलमस्यास्तीत्योजस्वी अस्मायेत्यादिना [पा० ५. २. १२१.] विनिप्रत्ययः अन्य-
त्तमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशयने तमविष्ठनाविति [पा० ५. ३. ५५.] इष्ठन्प्रत्ययः वि-
न्मतोर्लुगिति [पा० ५. ३. ६५.] इष्ठनि परे विनिलोपः ढिलोपश्च तत्संबोधनमो-
जिष्ठ अतिबलयुक्तं त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽति-
बलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

XV. a. अदग्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँश्चाग्रनु । भ्राजन्तोऽग्रयो यथा

(20.) । b. उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । c. एष ते यो-

निः सूर्याय त्वा भ्राजाय । d. सूर्यं भ्राजिष्ठं भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठो

ऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि
इरितो वेति [पा० ३. १. ५७.] चैरङदेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा० २. ४. १६.] उ-
त्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ति शीङो रुङ्ङेतेर्विभाषा वङ्गलं हन्द्सीति [पा० ७. १.

६-८.] दशेरुत्तरस्य मित्रादेशस्यामो (21.) रुडागमो धातोर्गुणाभावश्चान्दसः अद-
श्रमिति द्वयम् कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थानि द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थे । वी-
त्युपसर्गोऽदश्रमित्यनेन संबध्यते केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ० ३.१.] पठितम् अस्य
सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्रा-
णिनोऽनुगता वि अदश्रम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृ-
श्यन्तऽइत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः भ्राजतो ज्वलतोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्य-
न्ते तद्वत् ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय
त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥
तृतीयातिग्राह्यमक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य
त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम्
॥ ४० ॥ ॥ इति द्वादशाहः संपूर्णः ॥ ॥

XVI. a. उडु त्यं ज्ञातवेदसं देवं वरुन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

b. c. = ४० b. c. ॥ ४१ ॥

का० [१३.२.११.] उडु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य सेवत्सरस-
त्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽह्नि सौर्यपशूपालम्भाद्धर्मतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥
सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७.४१.] । त्यं तं प्रसिद्धं ज्ञातवेदसं ज्ञाता-
नां प्रज्ञानां ज्ञातारं ज्ञातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं (22.) सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः
किरणा उ आशु उद्वरुन्ति उदयाचलाडुद्रमयन्ति । किमर्थं विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्रष्टुमित्यर्थः ॥ उपयाम एष ते व्याख्याति ॥ ४१ ॥

XVII. भ्राजिष्ठ कलशं मृक्ष्वा त्वा विशन्तिवन्दवः । पुनर्वृज्जा निर्वर्तस्व सा नः

सहस्रं धुक्वोरुधारा पर्यस्वती पुनर्मविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३.४.११.] हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरे (23.) द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्याजि-
घ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावह्नीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूर-
णी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां (24.) द्रोणकलशमाघ्रापयेत् ॥
गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुरविन्दुदृष्टा अष्टार्षाष्टपादा । महीति गोनाम [निघ०

२.११.] हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन
ग्राणं कुरु किं च हे धेनो इन्द्रवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सो-
मास्त्वां प्रविशन्तु । किं च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति
निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुद्व सहस्रसंख्यं
धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुद्व पुनर्देहि उद्वतिर्दा-
नार्थः । किं च त्वत्प्रसादादुद्धारा बद्धपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
तादागच्छित्वर्थः तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे रत्ते रुव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति ।

एता तैऽअग्रे नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

का° [१३. ४. २०.] इडे रत्तऽइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यज्ञमानो जपतीति । पू-
र्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यज्ञमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरविन्दु-
दृष्टा यस्या आग्यौ पादौ द्वादशाणौ अत्यावष्टाणौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते स्तू-
यते इति इडा मनोर्द्विहता तत्तुल्या । रमयतीति रत्ता । रूयते यद्गुधं यज्ञेधिति
रुव्या रूयते आरूयते सर्वैरिति वा रुव्या । काम्यतऽइति काम्या मनुष्याणां
रुयेतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ
द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिर्दीनानवखण्डिता । सर-
स्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम सतीरिति [निरु° १. २६.] या-
स्कोक्तिः उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महीती । विविधं श्रूयते स्तूयतऽइति
विश्रुतिः । न कृतुं योग्या अग्न्या अरुत्तव्या । तासां संबोधनानि हे धेनो एव-
म्भूते ते तव एता एतानि (25.) अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिर्भि-
हिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं
मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यज्ञमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

XVIII. a. वि न इन्द्र मृधौ जहि नीचा यद् पृतन्यतः । योऽअस्माँऽ॥ अभिदा-

सत्यधरं गमया तमः ॥ b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

का° [१३.२.१७.] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति । गवामयनस्योपाल्ये महाव्रतेऽह्नि प्राजापत्यपशूपालम्बाद्धर्मैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्र-त्रमम् ॥ तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा (26.) । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रून्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किं च पृतन्यतः नीचा यद् पृतनां संग्रामं सेनां वा इहति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३.१.४.] पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यऽर्चि लोप इ-ति [पा° ७.४.३१.] ढिलोपे शतृप्रत्यये च ढ्रपम् पृतन्यतः सेनामिहृतः शत्रून्नीचा न्यग्भूतान्यह् निगृह्णीष्व युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किं च यश्चान्योऽस्मानभिदासति दसु उपक्षये उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै वि-मृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृदुण-विशिष्टयेन्द्राय त्वां सादयामि ॥४४॥

XIX. a. वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजेऽग्न्या जुवेम ।

स नो विश्वानि कृवनानि जोषद्विश्वगम्भूरुवसे साधुकर्मा ॥

b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा विश्वकर्मणे ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा (27.) ईदृशमिन्द्रं वाजे म-हाव्रतीयलक्षणार्णविषये अग्न्यास्मिन्दिने वयं जुवेम आह्वयाम किमर्थमूतये अव-नाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि क-र्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहु-रिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स इदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कृव-नानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदा-ह्वानं साधु-साधिति सेवताम् लेढोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] इतश्च लो-पः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] तिप् इलोपे जोषदिति ढ्रपम् । किम्भूतः सः

विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

XX. a. विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोर्वध्यम् । तस्मै विशः समनमत्त पूर्वोरियमुग्रो विह्व्यो यथासत् । b. c. = ४५ b. c. ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन्वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रत्नकमवध्यं हनुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादशयेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमत्त सम्यग्रताः यथा पञ्चम्यर्थे यात्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उर्ध्वावन्नो विह्व्यो विविधेषु कार्येषु आहूयतऽइति विह्व्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् त्वद्विशः सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याति ॥ ४६ ॥

XXI. a. उपयामगृहीतोऽस्यग्र्ये त्वा गायत्रेह्न्दसं गृह्णामि । b. इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्ह्न्दसं गृह्णामि । c. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगह्न्दसं गृह्णामि । d. अनुष्टुप्तेऽभिग्रः ॥ ४७ ॥

का० [१२. ५. १३-१५.] अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पत्रि तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनऽश्रूनवधायाग्र्ये त्वा गायत्रेह्न्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्नौडुम्बरे पत्रि अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्तिस्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्र्ये त्वेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वदावनुषञ्जनीयं सर्वशेषत्वादान्नानस्येति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यज्ञूषि देवदृष्टानि । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री ह्न्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीह्न्दसं त्वामग्र्येऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् ह्न्दो यस्य तादशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः उपयामं जगती ह्न्दो यस्य तादशं त्वां हे ग्रह विश्वेभ्यो दे-

वेभ्योऽर्घाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का° [१२.५.१७.]
अनुष्टुप् इत्युक्तेति । एनं मन्त्रं पठेत् ॥ अदाम्यदेवत्यं देवदष्टम् एवं स्वहृन्दसं
सोमं गृहीत्वाय तमाहृ हे सोम अनुष्टुप् हृन्दस्ते तवाभिगारः अभिष्टव इत्यर्थः
गृ स्तुतौ यद्वाऽऽर्घ्यं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः [११.५.१.७.] ॥ ४७ ॥

त्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा
पत्मन्नाधूनोमि मदित्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुत्तमानां (28.) त्वा प-
त्मन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्रं आधूनोम्यङ्गो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

का° [१२.५.१७.] धूनोत्यङ्गश्रुमित्रेशीनां त्वेति गहन्नाहवनीयमिति । आहव-
नीयसमीपं गहन्नंश्रुमिरदाम्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विश्वेषां
देवानामित्यन्तानि [५०.] सोमदेवत्यानि देवदष्टानि । हे सोम त्रेशीनाम् व्रजतो
मेघस्योदरे शेरते ता त्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन्यतने निमित्ते वृष्टिनि-
ष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्त्यः
शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्या आपस्तासां पतने त्वां
कम्पयामि । भन्दनानाम् भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणका-
रिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् मादयन्तीति म-
दिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदित्तमाः तमपि पुंवद्वाचः नलोपः प्रातिपदिकात्तस्येति
[पा° ८.२.७.] नलोपः नाद्वस्येति [पा° ८.२.१७.] हृन्दसो नुडागमः अत्यन्तं तर्प-
यन्त्यो (29.) मेघ्या आपः । मधुत्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुत्तमाः एवं-
विधानात्मपां पतने त्वां धूनोमि । किं च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्मणां त्वां शुक्रे शुद्धे
अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किं च अङ्गो दिवसस्य रूपे
सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

a. ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्भुक्तः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य
पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ॥ b. तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

हे सोम वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं मरुत् आदित्यलक्षणं वृषं रोचते दीप्यते ककुभमिति नरुन्नामसु (30.) पठितम् बृहत् मरुहान् (31.) शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम इव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ते वदीयमदाभ्यमनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै नाम्ने त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२. ५. १७.] तस्मै तऽइति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति ॥ सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुद्धतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११. ५. १. ११.] ॥ ४१ ॥

a. उ॒शि॒क्त्वं दे॒व सोम॒ग्निः प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।

b. व॒शी त्वं दे॒व सो॒मेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ।

c. अ॒स्मत्स॒खा त्वं दे॒व सोम॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ प्रि॒यं पाथोऽपी॒हि ॥ ५० ॥

का० [१२. ५. १८.] अ॒ब्रू॒न्सोमे॑ नि॒दधा॒त्युशि॒क्त्तमि॒ति प्र॒तिम॒ल्लमि॒ति । म॒ल्लत्र॒ये॒णो॒लू॒खल॑स्थानं॒ब्रू॒न्सोमे॑ क्षि॒पेत् ॥ तत्रा॒द्यः हे॒ देव॑ दी॒प्यमा॑न हे॒ सोम॑ उ॒शि॒क्का॒मय॑मानस्त्वम॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽन्न॑मपी॒हि अ॒पि॒ग॒ह् ॥ द्वि॒तीयः हे॒ देव॑ सोम व॒शी का॒त्तस्व॑मिन्द्रस्य प्रि॒यम॑न्नं प्राप्नु॒हि ॥ अथ॑ तृतीयो म॒ल्लः हे॒ देव॑ सोम अ॒स्मत्स॒खा अ॒स्माकं॑ मि॒त्रभू॑तस्त्वं विश्वे॑षां दे॒वानां॑ प्रि॒यम॑भि॒रु॒चित॑मन्नं प्राप्नु॒हि अ॒ग्निर्वै प्रा॒तःस॒वनमिन्द्रो॑ मा॒ध्यन्दि॑नं स॒वनं विश्वे॑ दे॒वास्तृ॑तीयं स॒वनमि॒ति श्रुतेः॑ स॒वनदे॒वेभ्योऽर्प॑णम् ॥ ५० ॥

XXII. a. इ॒ह र॒तिरि॒ह र॑म॒धमि॒ह धृ॒तिरि॒ह स्व॑धृतिः स्वा॒हा ।

b. उ॒प॒सृ॒जन्ध॒रुणां॑ भा॒त्रे ध॒रुणां॑ मा॒तरं॑ ध॒यन् । रा॒यस्यो॑ष॒मस्मा॑सु दी॒धर॒त्स्वा॒हा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ ॥ का० [१२. ४. १०.] शा॒ला॒दा॒र्येऽन्वा॒र्येधि॒ह र॒तिरि॒ति जु॒होती॑ति । सर्वेषु दीक्षितेध्वर्युस्यृष्टेधिदानां तनगार्हपत्ये धृतं जुहुयात् ॥ पशुदैवतं यजुः हे गावो युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमधं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृ-

तिरिहैवास्तु स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ का° [१२. ४. ११.] अपरामुपसृजन्निति । शाला-
द्वये एव द्वितीयाहुतिः ॥ उल्लिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोल्लिक् ।
धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्योषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीध-
रत् धारयतु धारयतेर्लुङि वृषमडभाव आर्षः । किम्भूतो धरुणः मात्रि धरुणं ष-
ध्यर्थे चतुर्थी मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन्समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृ-
थिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्यऽद्भिर्गन्म ज्योतिर्मृता अभूम ।

दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवाँस्त्वर्ज्येतिः ॥ ५२ ॥

का° [१२. ४. १२.] सत्रस्यऽद्भिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्त-
रहविर्धानापरकूवरीमालम्ब्य सत्रर्थिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ वृद्धती यजमानानां-
मात्मस्तुतिः (३२.) सप्तैकादशनवार्णपादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिस्त्वमसि
अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः ततः, अमृता अमरणधर्मा
अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशादिवं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यावृष्टाः द्युलोकावृष्टाः
ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादिवे लङि
वृषम् ज्योतिर्ज्योतीवृषं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

a. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तं-तमिद्धतं वज्रेण तं-
तमिद्धतम् । द्वे चत्ताये हँत्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर-
विश्वतो दुर्मा देषष्टि विश्वतः ॥ b. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम
सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का° [१२. ४. १४.] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामन्तीति । सर्वे
यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राञ्चुषाः निःसरन्ति ॥ इन्द्रदेवत्यात्यष्टि-
रवसानत्रयोपिता षट्षध्यक्षरत्वात् द्यूना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरो-
युधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कप्रत्ययः
शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ युवं युवां तं शत्रु-

मपहृतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं-तम् इदेवार्थे तं-तमेव शत्रुमपहृतं तत्त-
त्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विजेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन
तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो
यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्र-
त्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र तदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तग-
म्भीरं वनं जलं वा प्रति द्वे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिद्वर्गताय शत्रवे
हृत्सत् हृन्दतिः कामनार्यः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि द्वर्गतमिनक्षत् प्राप्तु-
यात् इनक्षतिर्व्यातिकर्मा वने द्वर्गतमपि इहन्गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दारय-
तीति दर्मा द् विदारि अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] मनिप्रत्ययः वि-
दारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान्विद्यतः सर्वतः स्थितान्विद्यतः सर्वान् शत्रू-
न्यरि दर्षेष्टि परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्लिङि तडि वृषम् ॥ का० [१२. ४. २८.]
पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः ॥ हे
भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम
पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनात्तोऽयं व्याख्यातः [३. ३७. ७.
२१.] अत्र तु बहुवचनात्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ॥

XXIII. a. परमेष्ठ्याभिधीतः । b. प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम् । c. ग्रन्थो
ऽग्रहेतः । d. सविता सन्याम् । e. विश्वकर्मा दीक्षायां ।
f. पूषा सौमक्रयणायाम् ॥ ५४ ॥

का० [२५. ६. १-६.] परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति धर्मदुग्धाले चादोहे चो-
दीच्या दोहस्यनिऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्काण्डादक्षिणेऽस्यनि
रुद्धा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैकऽइति । मृन्मयधर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमे-
ष्ठिने स्वाह्वा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशदोमान् जु-
होति धर्मदुहो गोमर्रणे तत्स्यानि उदञ्जुष्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्रा-
ञ्जुष्या वा पुष्पादक्षिणेऽस्यनि (३३.) परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्जु-
त्वा तां दोहयेत् स्यालीस्यस्य सुक्स्यस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंजे एवो आचार्याः

परमेष्ठ्यादीन्नुद्धृतीति सूत्रार्थः ॥ परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तद-
वस्थायां ह्योमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः [१२.५.१.
१.२.] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आ-
हुतीर्नुद्धृतीति स यद्यज्ञस्यर्हिद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि
दीक्षोपसत्स्वाहुवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे विवाऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रष्टेते यद्धु-
लति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तथैवेतदेवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देव-
तया यज्ञं प्रतिसंद्धातीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । आध्यायादसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो
यज्ञमानिनाभिधीतः संकल्पितो (३४.) भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति ।
अयमर्थः मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुया-
दिति तथा च श्रुतिः [१२.५.१.३.] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्पर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः कृतऽउपेनं य-
ज्ञो नमतीति ॥ वाचि व्याहृतायां सोमेन यज्ञे इति वचस्युच्चारिते सति सोमः
प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥
यदा सोमः अह्नाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किं-
चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सत्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सो-
मः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् अथ य-
दि सातः (३५.) किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः [१२.५.१.६.] ॥
दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सो-
मः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति ।
तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

a. इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः । b. असुरः पुण्यमानः ।

c. मित्रः क्रीतः । d. विष्णुः शिपिविष्टऽऊरावासन्नः ।

e. विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमाणः (३६.) ॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुता-
मकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जु० ॥ क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भ-

वति असुराय स्वाहेति तदा जु° ॥ यज्ञमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु° ॥ ऊरौ यज्ञमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतदुणको विष्णुरित्यर्थः तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विक्ष्वे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु° ॥ प्रोक्ष्यमाणः शकटेनोक्ष्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन्स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रथं हिंसायाम् रथयति हिनस्ति रन्धिषः कृता न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्यालको वा विष्णुः । तदा विक्ष्वे (३७.) नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

- a. सोम आगतः । b. वरुण आसन्न्यामासन्नः । c. अग्निप्राग्धीध्रे ।
d. इन्द्रो हविर्धाने । e. अथर्वोपावह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवब्रूः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्न्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु° ॥ आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु° ॥ हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु° ॥ हृदे वा मनसे वेति मन्त्रेण [३७. ११.] काण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु° ॥ ५६ ॥

- a. विश्वे देवा अश्रुषु न्युतः । b. विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमानः ।
c. यमः सूयमानः । d. विष्णुः सम्भ्रियमाणः । e. वायुः पूयमानः ।
f. शुक्रः पूतः । g. शुक्रः क्षीरश्रीः । h. मन्थी संकुश्रीः ॥ ५७ ॥

अश्रुषु सोमखण्डेषु न्युतः काण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ अश्रुरश्रुष्टइत्यादिमन्त्रेण [५. ७.] आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्याति रक्षतीत्याप्रीतपाः तदुणविशिष्टः तदा विक्ष्वेऽआप्रीतपाय स्वाहेति जु° ॥ अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा° ॥ सम्य-

ग्नियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा° ॥ दशापवित्रेण पूय-
मानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा° ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शु-
क्राय स्वा° ॥ क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियतः इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव
सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा° ॥ सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्यी भवति तदा
मन्यिने स्वा° ॥ ५७ ॥

- a. विश्वे देवाश्चमसेषूनीतः । b. असुर्द्धोमायोद्यतः । c. रुद्रो हूयमा-
नः । d. वातोऽभ्यावृत्तः । e. नृचक्षाः प्रतिष्ठ्यातः । f. भक्षो भ-
क्ष्यमाणः । g. पितरो नाराशंसाः सन्नः (38.) ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषूनीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमार्धमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे
स्वा° ॥ हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा° ॥ अभ्यावृत्तः होमशेषी-
भूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा° ॥ प्रति-
ष्ठ्यातः ब्रह्मनुपक्षयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं (39.) पृष्ठः सोमो नृचक्षा भवति नृन्म-
नुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा° ॥ भक्ष्यमा-
णः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा° ॥ भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु
सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशं-
सो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा नि-
मित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा° ॥ ५८ ॥

- a. सिन्धुर्वभृथायोद्यतः । b. समुद्रोऽभ्यवह्नियमाणः ।
c. सलिलः प्रप्लुतः ।
d. ययोरोज्ञसा स्कमिता रज्ञांसि वीर्येभिर्विरितमा शविष्ठा ।

या पत्येतेऽप्रतीता सहेभिर्विभूः अगन्वरुणा पूर्वहन्तौ ॥ ५९ ॥

अवभृथार्धमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् ॥ जल-
मभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा° ॥ प्रप्लुतोऽप्सु नि-

मग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा° ॥ एताभिर्व्यज्ञा-
 ङ्कृतिभिर्व्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१२. ५. १.
 ३७.] ता वाऽएताश्चतुस्त्रिंशत्तमाज्याङ्कृतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्च-
 तुस्त्रिंश एतद् सर्वैर्देवैर्व्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्व्यज्ञं प्रतिसंस्थातीति ॥ ॥ का°
 [२५. २. १.] ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः स्कन्नं र-
 सद्रूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाङ्कृतिहोमं वाचनं च कृतेति ज्ञेयम् ॥ विष्णुवरु-
 णदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्थे यहब्दोपादानात्तहब्दाध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा
 वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वाद्भावपि
 विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः ।
 कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति
 स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं हूयते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति
 हविर्गग्निति संबन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः
 स्तमिता स्तम्भितानि लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु° ४. ११.] स्कभूतिः
 स्तम्भनार्थः । किं च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशति ऐश्वर्यं कुर्वति जगतामीश्व-
 रावित्यर्थः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः ।
 किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरितमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा शव इति ब-
 लनाम [निघ° २. १.] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्त्विनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगि-
 ति [पा° ५. ३. ६५.] विनिलोपे इष्ठनि ढिलोपे शविष्ठाविति द्रष्टव्यम् । तथा स-
 होभिर्वलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोर्ध्यावि-
 त्यर्थः न प्रतीयेते तावत्प्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमि-
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणामष्ट मनुष्यान्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा
 द्रं पितॄन्पृथिवीमग्न्यज्ञं ऽमष्ट यं कं च लोकमग्न्यज्ञस्ततो मे भद्रम-
 भूत् ॥ ६० ॥

का° [२५. २. ८.] देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिमर्श-

नम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यज्ञमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं यु-
ल्लोकमगन् अगहत् ततो युल्लोकस्थाग्यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनद्रूपं धनं
यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृ-
तिनामारोहक्रममभिधायिदानीमवरोहक्रममाह ततो युलोकादवरोहणकाले यज्ञो
मनुष्यान्मनुष्यलोकमागहन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थिताग्यज्ञाद्द्रविणं य-
ज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण
पितृन्प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थिताग्यज्ञाद्द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं
वहुना यं कं च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन्तस्तस्माद्यज्ञात् मे मम भद्रं कल्या-
णमभूद्भूयादिति यज्ञमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तत्तवो ये वितन्तिरे यऽइमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ।

तेषां हिनं सन्वितेदधामि स्वाहा धर्मीऽअप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्वा द्वाचवारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियो-
गो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं
विस्तारयतीति तत्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेध्यादय इमं यज्ञं वितन्तिरे
वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तडि प्रथमवहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्ये-
ति [पा० ६.१.८.] द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधात्तोपे [पा० ६.४.११.] तन्तिरे इ-
ति वृषम् ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं
वितन्वतां देवानां यत् हिनं तदेतत् अहं संदधामि उकारः पादपूरणः स्वाहा
सुहुतमस्तु अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भववित्यर्थः । धर्मी महावीरः
संहितः सन्देवानप्येतु देवान्प्रति गहत्तु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो वितंतः पुरुत्रा सोऽअष्टधा दिवंमन्वाततान ।

स यज्ञं धुक्त्व महिं मे प्रजायां रायस्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

का० [२५. ६. ७.] सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति
वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाद्भविनाशे परमेध्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथा-
कालमथ यदि पण्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२. ५. १. १०.] काले एकैकामाहुतिं हु-

त्वा यज्ञमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो
 यक्ष्वाध्याहुरि सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रज्ञायां संततौ महि महिमानं
 धुक्च क्षर देहीत्यर्थः यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्च अहं च तत्प्रसादा-
 द्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य
 यज्ञनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलत्रयः पुरुत्रा बहुधा
 विततः प्रसृतः सन्दिग्धेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमत्त-
 रिज्ञं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम
 इति भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का° [२५. ६. १.] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो धाङ्गारोऽक्षो घूपस्येति ।
 पशौ सोमे च घूपस्य काकारोऽक्षो उद्गात्रा होमः कार्यः ॥ सोमदेवत्या गायत्री
 कश्यपदृष्टा । हे सोम त्मापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्य-
 वत् कनकयुक्तमश्वदश्वयुक्तं वीरवदीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः स्वर्णाश्ववीरा-
 न्मक्षं देहीत्यर्थः किं च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्त्रमाभर आहुर अन्नं धे-
 नूंश्च देहीत्यर्थः स्वाहा सुद्धतमस्तु ह्यहोर्भश्छन्दसीति [पा° ८. २. ३२. वा° १.]
 भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः

समीरितः (40.) ॥ ८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ३ [- तुर्यदित्य - आतस्था अमृतं -] ॥ २ ॥ ४ [मृत्त्यन्तः] ५ a
 [विवस्वां आदि°] ॥ ३ ॥

II. ॥ ५ b ॥ १. ४ ॥ III. ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

IV. ॥ ७ [चनोधा तो मयि] - भगाय सवित्रे त्वा ॥ १ ॥ ६ ॥ V. ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

VI. ॥ १ a [इन्द्र इन्द्रि°] ॥ १ ॥ १ b [पितासं] ॥ २ ॥ १० a [अग्ने वाक्पतिं
सज्जु°] ॥ ३ ॥ १० b ॥ ४ ॥ ११ ॥

VII. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ [यस्ते देव सोमाश्च° - °क्थस्योपहृत उपहृतस्य भक्ष°]
॥ २ ॥ १३ ॥

VIII. ॥ ३४ [षोत्तशि°] ॥ १ ॥ १४ ॥ IX. ॥ ३३ [षोत्तशि°] ॥ १ ॥ १५ ॥

X. ॥ ३५ [षोत्तशि°] ॥ १ ॥ १६ ॥ XI. ॥ ३६ [षोत्तशी] ॥ १ ॥ ३७ ॥ २ ॥ १८ ॥

XII. ॥ अग्रऽआयूषि पवसऽआसुवोर्जमिषं च नः । अरे वाधस्व दुहुनाम्
[११.३८.] ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्रे त्वा वर्चसऽष्टुष ते योनिरुग्रे त्वा
वर्चसि ॥ अग्रे वर्चस्वन्वर्चस्वाँस्त्वं देवेधसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ १ ॥ १९ ॥

XIII. ॥ ३८ [वर्चस्वन्वर्च°] ॥ १ ॥ २० ॥

XIV. ॥ ३९ a. b. c । इन्द्रैर्जास्वन्नोर्जस्वाँस्त्वं देवेधस्योर्जस्वानहं मनुष्येषु भू-
यासम् ॥ १ ॥ २१ ॥

XV. ॥ ४० a. b. c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्वन्भ्राजस्वाँस्त्वं देवेधसि भ्राजस्वा-
नहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ १ ॥ २२ ॥

XVI. ॥ ४१ a. b. c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्वन्भ्रा° - - °यासम् ॥ १ ॥ २३ ॥

XVII. ॥ ७. ४२ - तस्युषश्च । ८. ४० b. c [त्वा भ्राजे] । सूर्य भ्राजस्वन्भ्रा° - -
°यासम् ॥ १ ॥ २४ ॥

XVIII. ॥ ४४ ॥ १ ॥ २५ ॥ XIX. ॥ ४५ ॥ १ ॥ २६ ॥

XX. ॥ विश्वकर्मन्हुविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्व-
न्येऽभितः सपत्ना इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु [१७.२२.] ॥ ८. ४५ b. c
॥ १ ॥ २७ ॥

XXI. ॥ ४६ [०णोर्युध्यम्] ॥ १ ॥ २८ ॥

XXII. ॥ ४७ ॥ १ ॥ ४८ [भृन्दनानां वा पत्मन्नाधूनोमि मध्वत्तमानां वा प०]
॥ २ ॥ ४९ [कुकुहृत् द्वपं - बृहन्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पु०]
॥ ३ ॥ ५० ॥ ४ ॥ ३२ ॥ ॥ द्वाविंशत्यनुवाकेषु द्वात्रिंशत् ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥

I. ॥ ७. २७ a-d ॥ १ ॥ e-g ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ a ॥ ४ ॥ २९ b' [प्रजया भू-
यास७ सुवी०] ॥ ५ ॥

II. ॥ ७. ४१ - सूर्यम् ॥ १ ॥ ४२ - स्युषश्च ॥ २ ॥ ४३ - विधेम ॥ ३ ॥ ४४ - जर्ह-
षाणः ॥ ४ ॥ ४५ a. b ॥ ५ ॥ ४५ c. d. ४६ a [विदिय] ॥ ६ ॥ ४६ b [गृह -
०विंश] । ४७ a - ०त्वमश्यात् ॥ ७ ॥ ४७ a आयुर्दा० - क्षीत्रे । b [०त्वमश्या-
त्प्रा० मयो म०]. c [०त्वमश्यात्त्व० मयो म०]. d [०त्वमश्याद्वयो दा० मयो म०]
॥ ८ ॥ ४८ तव काम सता भुनजामहे ॥ ९ ॥ १४ ॥

III. ॥ ८. १५ - ०यानाम् ॥ १ ॥ १६ ॥ २ ॥ १७ [स७रराणो य०] - दधातु ॥ ३ ॥
१८ - वसूनि ॥ ४ ॥ १९ - ०ष्ठतानु ॥ ५ ॥ २० - विद्वान् ॥ ६ ॥ २१ [गातु-
मित्रा] ॥ ७ ॥ २२ ॥ ८ ॥ २२ ॥

IV. ॥ २३ ॥ १ ॥ २४ ॥ २ ॥ २५ ॥ ३ ॥ २६ - लोकः परि च वक्षि शं च व-
क्षि । २७ ॥ ४ ॥ २६ ॥

V. ॥ २८ ॥ १ ॥ २९ [यस्यास्ति - यस्या यो०] ॥ २ ॥ ३० ॥ ३ ॥ ३१ ॥ ४ ॥ ३२
॥ ५ ॥ ३१ ॥

VI. ॥ ४२ ॥ १ ॥ ४३ हव्ये काम्येऽस्ते रत्ने चन्द्रे - अघ्निये नामानि देवेषु
मा -] ॥ २ ॥ ५१ ॥ ३ ॥ ५२ अगन्म - ०ज्योतिः ॥ ४ ॥ ५३ a ॥ ५ ॥ ५३ b
- प्रजया भूयास७ सुवीरि० वीरिः सुपोषः पोषिः ॥ ६ ॥ ३७ ॥

VII. ॥ ५४ ॥ १ ॥ ५५ a-c ॥ २ ॥ ५५ d [ऊराऽआसन्नः]. e. ५६ a. b ॥ ३ ॥
 ५६ c. d. e. ५७ a - शुषु न्युप्यमनिषु ॥ ४ ॥ ५७ b-f ॥ ५ ॥ ५७ g. h. ५८
 a. b ॥ ६ ॥ ५८ c. d. e. । भक्षः पीतः पितरो नाराशुषाः साद्यमानः ।
 ५९ a. b. c ॥ ७ ॥ ५९ d ॥ ८ ॥ ६० ॥ १ ॥ ४६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे नवमोऽध्यायः ॥ ॥

I. देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाज्ञं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमात्मध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्रा-
 श्रोक्ताः नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्काण्डिकापर्यन्तं । तेषां बृह-
 स्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का° [१४. १. ११.] देव सवितरिति जुहोति यज्ञत्यादिष्विति ।
 वाजपेयाङ्गभूतानां यज्ञतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्वृहीतमाज्यं जु-
 होति ॥ सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् हे देव दी-
 प्यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं
 यज्ञमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानत्रूपयैश्वर्याय (1.) प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डला-
 धिष्ठातारं पुरुषमुक्तेदानीं मण्डलं प्रत्याह वत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो
 गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः
 अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलत्रयो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु ।
 किं च वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आ-
 स्वादयतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ १ ॥

a. ध्रुवसदं वा नृषदं मनःसदम् । b. उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा जुष्टं
 गृह्णामि । c. एष ते योनिर्निन्द्राय वा जुष्टतमम् ॥ d. अप्सुषदं वा
 धृतसदं व्योमसदम् । e. f = b. c. ॥ g. पृथिविसदं वान्तरिक्षसदं
 दिविसदं देवसदं नाक्सदम् । h. i = b. c. ॥ २ ॥

का० [१४. १. २६: २. १.] प्रातःसवनेऽतिग्राह्याङ्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान्ध्रु-
वसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवनऽआग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षो-
डशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्याङ्गृह्याङ्गृहीत्वा ॥ त्रीणि यज्ञूषीन्द्रदेवत्यानि हे सोम
त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि
किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु
सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाद्भुतिपरिणामभूतो रस
एषु लोकेष्ववर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव
स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् अप्सुपदमुदक-
सदं धृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृती-
यम् पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके
सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥ २ ॥

a. अ॒पा॒ रस॒मुद॒यस॒ सूर्ये स॒त्त॒ समा॒हितम् ।

अ॒पा॒ रस॒स्य यो रस॒स्तं वो गृह्णाम्यु॒त्तमम् ॥ b. c = २ b. c. ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सत्तमपामु-
दकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वाऽअपा॒ रसो योऽयं पवत॒ इति श्रुतेः
[५. १. २. ६.] । किम्भूतं रसमुदयसमुद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उदयास्तम् वायु-
नैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किं च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यगर्भजुःसामादिवपुः हे देवा वो युष्मदर्थं
तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् वःशब्दोऽनर्थको वा सोमद्वयेण
वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः ॥ उपयामेति व्याख्यातम् एष त
इति सादनम् ॥ ३ ॥

a. ग्र॒हा ऊ॒र्जाद्भु॒तयो व्य॒न्तो वि॒प्राय म॒तिम् ।

तेषां वि॒शिप्रि॒याणां वोऽ॒हमिष॒मूर्ज॒ सम॒ग्रभम् ॥

b. c = २ b. c. । d. स॒म्पृचौ स्यः सं मा भ॒द्रेण॑ पृ॒ङ्गम् ।

c. विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गम् ॥४॥

अथ पञ्चमम् ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्न-
मूर्जं रसं चाहं समग्रमं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे
हन् नानासिके वा इह तु हन् शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं
शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापा-
रो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूयमूर्जाकृतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा
ते ऊर्जाकृतयः । तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यक्तः ज्ञान-
तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम् एष
ते इति व्याख्याते ॥ का° [१४.२.७.] ऊर्पर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृ-
चाविति । अध्वर्युः सोमग्रहमन्त्रोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमन्त्राधस्तात् सहैव
धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी । हे सोमसुराग्रहौ यौ युवां सम्पृचौ स्थः
सम्पृक्तौ भवयः पृची सम्पर्के द्विप् तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन
सम्पृङ्गं संसृजतं संयोजयतम् ॥ का° [१४.२.८.] विपृचावित्याहुरत इति । अध्वर्यु-
नेष्टारौ स्वं-स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः ॥ हे ग्रहौ यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ
स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्गं वियोजयतम् ॥४॥

• II. a. इन्द्रस्य वज्रीऽसि वाजसास्त्वयायं वाजं सेत् ।

b. वाजस्य नु प्रसवे मातरं महोमदिति नाम वचसा करामहे । यस्या-
मिदं विश्वं भुक्नमाविवेश तस्या नो देवः संविता धर्म साविषत् ॥५॥

का° [१४.३.१.] मरुत्वतीयान्तऽइन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामरु-
त्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाहकटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्यं यजुः हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रीऽसि इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रकृतं तत्त्रिधा ज्ञातं (२.) तस्यैको
भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहुरित्यादिश्रुत्या [१.२.४.१.] उक्तम् ।
किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षण्णु दाने विट्प्रत्ययः
विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा° ६.४.४१.] । किं च अयं यजमानस्त्वया वज्री-
भूतेन सहयेन वाजमन्नं सेत् सनोतिः सनोतिर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यदा

सिनुयाद्वधीयात् बह्वन्नवान्भूयादित्यर्थः ॥ का° [१४.३.२.] चात्वाल्मावर्तयति वा-
जस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं रयं धुरि गृहीत्वा चात्वालादक्षिणेनानीय वे-
द्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अत्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे
वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा
वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः श-
पि वृषम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महीतीं महीनीयां वा अदि-
तिमदीनामखण्डितां वा । किं च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावा-
विवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमाविव नोऽस्माकं धर्मं धारणमवस्थानं
साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु षू प्रेरणे इति धातोर्णिजलस्य लोटि साविषदिति वृ-
षम् सिब्वद्धलं लोटि [पा° ३.१.३४.] लोटोऽडाटौ [पा° ३.४.१४.] इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] सूत्रैः ॥ ५ ॥

a. अस्वत्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिधश्चा भवत वाजिनः ।

b. देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुम्भान्वाजसास्तेनायं वाजो सेतु ॥ ६ ॥

का° [१४.३.३-५.] अश्चान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतान्स्वत्तरि-
ति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वा-
श्चान्स्वत्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसान-
रहिता पुरउल्लिक् अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरौ द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु
अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकर्मौषधं चावस्थितम् हे अश्वा
यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अश्वदेवत्यं यजुः हे देवीः दे-
व्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्योत्सस्तेन सितोऽयमश्चो वाजमन्नं
सेतु सनुयाद्वधीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्विगो यस्य प्रवरणशी-
लः । तथा ककुम्भान् ककुब्धेन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप्
तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बद्धलोदकसंघातवान् ककुम्भानित्युच्यते । तथा
वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जन्तेऽस्मिन्जवमादधुः ॥ ७ ॥

का° [१४.३.६.] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उल्लिक् । वाशब्दौ समुच्चयौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोभूमिर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वातरं रूढा भव वाजिन्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि ।

युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

का° [१४.३.७.] उत्तरं वातरं रूढा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन्वेगवन्नश्च युज्यमानः सन् त्वं वातरं रूढा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रूढो यस्य । किं च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व-इव श्रिया शोभया युक्त इधि भव किं च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किं च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

a. जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्येने परीतोऽचरच्च वाते ।

तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वाजिञ्च भव समने च पारयिषुः ॥

b. वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ १ ॥

का° [१४.३.८.] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्तइति । दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्रुतइति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्च यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] गुहाशब्दात् डर्लुक् । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीतः त्वैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन्वाते अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाद्दत्तेर्निष्ठायां च उपसर्गात् इति [पा° ७.४.४७.] तादेशे दस्तीति [पा° ६.३.१२४.] दादेशे (३.) तकारे परे इगन्तोपसर्ग-

स्य दीर्घे परीत इति । हे वाजिन् तेन त्रिविधेन (४.) बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वेगवान्सत्रोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने संग्रामे पारयिष्ठुः पारयिता च भव पारप्रापको भव पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिज्ज्ञात् णिश्चन्दसीति [पा° ३.२.१३७.] इष्टुप्रत्ययः ॥ का° [१४.३.१०.] बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्नानाघ्रापयेत् ॥ अथदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो ऽश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ १ ॥

III. a. देवस्याह्मं सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम् ।

b. देवस्याह्मं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् ।

c. देव° सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् ।

d. देव° सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

का° [१४.३.१२.] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोह्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निष्वातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतिः संबन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ॥ का° [१४.४.८.] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निष्वातामौडुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षत्रे उत्तरेणा ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः अत्र प्रशब्दः प्रकर्षयोक्तः । अरुहमिति भूतकालः नाकमाह्वानस्मीत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत ।

b. इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

का° [१४.३.१५.] बृहस्पते वाजमित्येकं इन्दुभिमाहति तूष्णीमितरानिति ।

अनुवेद्युद्भितस्थाणवारोपितसप्तदशइन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणावृत्ति षोडश तू-
 ल्लीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे इन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्
 यत् (5.) हे बृहस्पते त्वं वाजमन्नं जय । किं च हे इन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं
 वाजमन्नं ज्ञापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः जि जये इत्यस्य हेतुमणिचि
 क्रीड्जनीनां णाविति [पा° ६.१.४८.] धातोराकारे कृते अर्तिस्त्रीवृत्तीरीक्रीयीक्ष्माया-
 तां पुग्णाविति [पा° ७.३.३६.] पुगागमे लोणमध्यमबद्धवचने ज्ञापयतेति रूपम् ॥
 क्षत्रयज्ञे इन्दुभिवादनमन्त्रः हे इन्दुभयो यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र
 त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं ज्ञापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

a. एषा वः सा सत्या संवाग्भूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृ-
 हस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ।

b. एषा - 'द्येन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वं वि' ॥ १२ ॥

का° [१४.४.१.१०.] एषा व इति मन्त्रावृत्तमवहृते तूल्लीमितरानिति । सप्त-
 दशइन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूल्लीं स्थाणुभ्यः ॥ पूर्वी
 मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षत्रे । हे इन्दुभयो वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत्
 (6.) तथा ज्ञाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजी-
 जपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु° १०.४२.] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः
 अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या ज्ञातित्यर्थः जय-
 तेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबद्धवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-
 विकारा इन्दुभयो यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षत्रे यज्ञे
 उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं
 तुल्यम् ॥ १२ ॥

a. देवस्यावृत्तं संवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ।

b. वाजिनो वाजजितोऽध्वनः स्कन्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठा गृह्णत

॥ १३ ॥

का° [१४.३.१८.] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहति ॥ सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्वृक्षस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लीटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] सिब्वद्धलं लेटीति [पा° ३.१४.] सिप्रत्ययऽतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् यद्वा लुङि अङि (7.) उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का° [१४.३.२२.] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काष्ठां गह्वत आज्यन्तं प्राप्तुत उत्कर्षं गह्वतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रात्वा स्थितो भवतीति [निरु° २.१८.] यास्कोक्तिः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च [अमर° ३.३.४६.] । किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अधनो मार्गान्स्कन्नुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः स ह्यश्वस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिहृन्धन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धोऽपिकृत्तः आसनि ।

क्रतुं दधिक्रा अन्तु सत्सनिष्यदत्पधामङ्काः स्यन्वापनीफणात्स्वाहा ॥ १४ ॥

का° [१४.४.३.४.] एष स्य इति प्रत्ययं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋद्धयेनाज्यं जुहोत्यश्चाननुमन्त्रयते वा ॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यत्शब्दस्तत्शब्दपर्यायशब्दान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिं क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमधानमश्रुते यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां तुर्यति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकृत्ते आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पद्म इत्यादिना [पा° ६.१.६३.] आस्यशब्दस्यासन्नादिशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोवध्रेण (8.) बद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकृत्तं पर्याणदेशस्तत्र संनाहुरज्ज्वा बद्धः (9.) । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति [पा° ३.२.१७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रमतेऽधानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु संदधानः (10.) सादिसंकल्पा-

नुसरिण गहन् दाधतिर्दधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातो ऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणाणि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वाप-
निफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन्समवमापादयन्नित्यर्थः अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य
यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णी न वेरनुवाति प्रगर्धिनः ।

श्वेनस्यैव ध्रजतोऽग्रङ्कुसं परि दधिक्रावाः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कुसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मि-
न्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गहन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गहति ।
कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णी न पक्ष-इव यथा वरया गहन्तः पक्षिणः पक्ष
उत्क्षिप्तो गहन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कुसद्वयं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टम-
वलोक्यतः इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गहन्तः तथा तुरण्यतस्वरयतः प्रग-
र्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णीमङ्कुसदृष्टान्तत्वे-
नाभिहितम् शीघ्रधावने श्वेनदृष्टान्त उच्यते श्वेनस्यैव ध्रजतो गहन्तो वेगेन ध्रज
गतौ दधिक्रावाः दधीन्क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्तः इति [पा° ३.२.७५.] क्रमतेर्वनिपि विडुनोरिति [पा° ६.४.४१.] आकारः ।
ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तर्ततः यङ्लुकि निपातोऽयम् स्वाहा सु-
हुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवतु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयतोऽङ्घ्रिं वृकां रक्षां सितेभ्यस्मर्ग्यवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का° [१४.४.५.] उत्तरेण तृचन चेति (11.) । शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमो
ऽश्वाभिमन्त्रणं वा ॥ अश्वदेवत्या विराड्सिष्ठदृष्टा दशाक्षरचतुःपादा । देवानां कर्म
देवतातिः सर्वदेवतात्तातिलिति [पा° ४.४.१४२.] देवशब्दात्कर्मणि (12.) ताति-
त्प्रत्ययः लितीति [पा° ६.१.११३.] प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् तस्य सप्त-
म्यां सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७.१.३१.] डेराकारः देवताता देवतातौ यज्ञे ह-

वेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छतीति मितद्रवः क्विपि तुगभाव आर्पः । स्त्रकाः शोभनोऽर्की येषां ते सुरुचः स्वञ्चना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्चानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किं च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रममीवा व्याधीन्युपवन्पृथक्कुर्वन्तु यु पृथग्भावे अस्य क्वादित्वे लङि द्वपम् गुणा-
उभावावर्षौ । सनेमीति पुराणानाम [निघ० ३. २७.] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नोऽअर्वन्तो ह्वनश्रुतो ह्वं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसांता सनिष्यवो मरुतो ये धनं समिधेषु जग्निरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं ह्वमाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्वन्तः इयति (13.) कुटिलं गच्छतीत्यर्वन्तः ऋ गतावित्यस्माद्वनिप् अर्वणस्त्रसावनज इति [पा० ६. ४. १२७.] इति त्रत्तादिगे द्व-
पम् । ह्वनश्रुतः ह्वनमाह्वानं शृण्वन्तीति ह्वनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानिकजनतृप्तिक्षमस्य मरुतो ऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसांता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला डेडाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के ये ऽश्वाः समिधेषु संगमिषु मरुः मरुत्पूज्यं वा धनं जग्निरे जग्निरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मधः पिबत मादयधं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे-वाजे सर्वस्मिन्नने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किं च अस्य मधः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावग्राय-
माणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयधं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

a. आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यदिमे द्यावापृथिवी विश्वद्वये ।

आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमोऽमृतत्वेन गम्यात् ॥

b. वाजिनो वाजजितो वाजोऽसृवाऽसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ ११ ॥

का° [१४.४.११.] अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । य-
जमानो रथादवतीर्य चाबालोत्करात्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदे-
वत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु
गच्छेर्व्यत्ययेन द्वादित्वे लिङि रूपम् । आ इमे विश्वद्वये सर्वरूपात्मिके इमे द्या-
वापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छताम् । पितरा मातरा पितरामातरा च हृन्द्सीति [पा°
६.३.३३.] द्वित्रैकशेषो निपात्यते अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आग-
त्तामागच्छताम् व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन संहितो मा मा-
मागम्यात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत्
लिटि रूपम् ॥ का° [१४.४.१२.] यजुर्गुक्तानाग्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण गु-
क्तानश्चान्नैवारचरुमाग्रापयेत् ॥ अथदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽथा यूयं बृहस्पतेः
सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आग्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य
जितारः । वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सृतवन्तो (१४.) गतवन्तः सतीः वसुप्रत्यये रूपम् ।
निमृजानाः मृजूष शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इ-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

IV. a. आपये स्वाहा । b. स्वापये स्वाहा । c. अपिजाय स्वाहा ।

d. क्रतवे स्वाहा । e. वसवे स्वाहा । f. अर्हृपतये स्वाहा ।

g. अङ्गे मुग्धाय स्वाहा । h. मुग्धाय वैनशिनाय स्वाहा ।

i. विनशिनेऽत्यायनाय स्वाहा । k. अत्याय भौवनाय स्वाहा ।

l. भुवनस्य पतये स्वाहा । m. अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१४.५.१.] द्वादश सुवाङ्मतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वे-

ति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यज्ञूषि । संवत्सराभिमानो प्राजापतिः स्तूयते तस्यैवै-
तानि नामानि । आप्रोतीत्यापिस्तस्मै सुकृतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः त-
स्मै । अपि जायते पुनः-पुनरुत्पद्यतऽइत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः संकल्पो भो-
गादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अङ्गां दिवसानां पतिरुर्ह्य-
तिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि मुहु वैचित्ये (15.) मु-
ह्यतीति मुग्धस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । विनश्यतीति विनंशिनः विनाशशीलाः प-
दार्थाः मस्तिनशोर्कलीति [पा° ७.१.६०.] हान्दसत्वादकल्पयि (16.) नुमागमः वि-
नंशिषु भवो विनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमत्यमल्यं च
तदयनं च अत्यायनमल्यस्थानं तत्र भव आत्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशी-
लाय स्वाहा । अन्ते भवोऽत्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा ।
भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सु-
कृतमस्तु ॥ २० ॥

- a. आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । b. प्राणो य° । c. चक्षुर्य° । d. ओत्रं
य° । e. पृष्ठं य° । f. यज्ञो य° । g. प्राजापतेः प्राजा अभूम ।
h. स्वदेवा अगन्म । i. अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का° [१४.५.२.] षट्प्रोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनित्याद्याश्चशब्दाज्जुहोति वाचयति
वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यज्ञूषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भ-
वतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । च-
क्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । ओत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं श-
रीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधि-
ष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का° [१४.५.६.] प्राजापतेरित्यारोह्य इति । पत्नीयज-
मानौ निश्रेण्या (17.) यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यज्ञूषि । वयं प्र-
जापतेः सम्बन्धिन्यः प्राजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का° [१४.५.७.] स्वरिति
गोधूममालभतऽइति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवा
वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का° [१४.५.८.] शिरसा यूपमुज्जिह्वीतेऽमृता (18.)

इति । यूपादुर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणार्धमरहिता अभूम सम्भूताः ॥२१॥

a. अस्मे वोऽअस्विन्द्रियमस्मे नृणामुत क्रतुरस्मे वर्चाऽसि सन्तु वः ।

b. नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै । c. इयं ते राट् ।

d. यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा ॥२२॥

का° [१४. ५. १.] अस्मे व इति दिशो वीक्षतऽइति । यूपाद्वृट् एव यज्ञमानो दिशः पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु नृणां धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चासि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि (१९.) युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का° [१४. ५. १२.] नमो मात्र इति भूमिमवेक्षतऽइति । यूपाद्वृट् एव यज्ञमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् मात्रे मातृवृषायै पृथिव्यै नमो नैमस्कारोऽस्तु अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु° १०. ४२.] द्विरुक्तिः ॥ का° [१४. ५. १३.] उत्तरवेदिमपरणीडुम्बरीमासन्दी वस्तचर्मणास्तृणातीयं तऽइति ॥ आसन्दीदेवत्यम् हे आसन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्पदादित्वाद्वावे स्त्रियां क्षिप् अभिषिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का° [१४. ५. १४.] सुन्वत्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्त्यां यज्ञमानमुपवेशयेत् ॥ यज्ञमानदेवत्यम् । हे यज्ञमान त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवहन्ति तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप° । रथ्यै धनाय त्वामुप° । पोषाय पशुपुत्रादिपुथ्यै त्वामुप° ॥२२॥

V. वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमऽ राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयऽ राष्ट्रि जागृयाम पुरोहिताः स्वाहो ॥२३॥

का° [१४. ५. २१.] सुवेणा सम्भूताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औडुम्बरपात्रे एकीकृतादुग्धव्रीक्षादिधान्यात्सुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ ति-

सस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वाद् च वाजस्यान्नस्य प्रसव
उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्ली-
वृषं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यम्भूताः सोमस्य जनयि-
त्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्येपिता भवन्तु
भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता
भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुद्धत-
मस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्निषे दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्तस नो रुयिं सर्ववीरं नियहन्तु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इ-
मानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्निषे आश्रितवान् स
च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिहन्तं मां प्रजानन्
अवगच्छन्मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृ-
त्यादिभिर्युक्तं रुयिं धनं नियहन्तु नियमनेन ददातु दाण् दाने पाप्माध्वेत्यादिना [पा°
७. ३. ७८.] यहदिशः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

सनेमि राजा परिरियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वा-
णि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि क्षिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव
सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः सनेमीति पुराणनाम [निघ° ३. २७.] सनेमि
चिरंतनो राजा दीप्तः सन्परियाति सर्वतः स्वेक्ष्या गच्छति । किम्भूतः विद्वान् स्वा-
धिकारं ज्ञानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसंततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धय-
मानः वर्धयन् स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमो राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवत्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्च वा । स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अहोवदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्र नो यद्द सहस्रजित्वा हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन्कर्मणि नांऽस्माकमहवद् आभिमुख्येन ब्रूहि कृतमिति शेषः निपातस्य (20.) चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घोऽहश्च्यस्य । किं च नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः सहस्राणां योधानां वा जेतः हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयद्द धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यद्वर्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयद्दतु अभीष्टं ददातु पूषा प्र यद्दतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्र यद्दतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यत्त्रिये दधामि बृहस्पतेर्द्वौ साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥३०॥

का° [१४.५.२२.] शेषिणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहम् अश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो रुस्ताभ्यां वा तां वाचो वाण्या यत्तुर्यत्त्रियाः पुंस्त्वमार्षम् नियमनकर्त्र्याः सरस्वत्यै षड्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्याः यत्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किं च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राट्भावेन वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥३०॥

VI. a. अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् । b. अश्विनौ द्वक्षरेण द्विपदौ मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम् । c. विष्णुश्चतुर्क्षरेण त्रींश्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् । d. सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥३१॥

का° [१४.५.२६.] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृतेति । चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश सुवाङ्मतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४.५.१.] तद्वत्कृतेत्यर्थः तेनैतेर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ आचयेति चतुरक्षरमस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वक्षरं ये यजामह् इति पञ्चाक्षरं द्वक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः (21.) प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण ह्न्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ द्वक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन ह्न्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्वक्षरेण ह्न्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ॥ विष्णुश्चतुर्क्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन ह्न्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन ह्न्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान्पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जेषम् ॥३१॥

- a. पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जैषम् । b. सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जैषम् । c. मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयँस्तानुज्जैषम् । d. बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जैषम् ॥ ३२ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं (22.) चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण ह्न्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जैषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण ह्न्दसा सप्तसंख्यान्याम्यान्पशून्गवादीनुदजयन् अहं तान्याम्यान्पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन ह्न्दसा गायत्रीह्न्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

- a. मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तमुज्जैषम् । b. वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जैषम् । c. इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जैषम् । d. विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयँस्तामुज्जैषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण ह्न्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण ह्न्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जैषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण ह्न्दसा त्रिष्टुह्न्दोऽभिमानिनीं देवतामजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जैषम् ॥ विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण ह्न्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

- a. वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जैषम् । b. रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जैषम् । c. आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जैषम् ।

d. अदितिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयन्तमुज्जेषम् ।

e. प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयन्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण ह्न्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रु-
द्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण ह्न्दसा चतुर्दशं स्तोमजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥
आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण ह्न्दसा पञ्चदशं स्तोममजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥
अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण ह्न्दसा षोडशं स्तोममजयत् तेनाहमपि तं स्तो-
ममुज्जेषम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण ह्न्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममजयत् तं स्तोमं
तेन ह्न्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ इति वाजपे-
यमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥

VII. a. एष ते निर्ऋति भगस्तं जुषस्व स्वाहा । b. अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः
पुरःसद्यः स्वाहा । c. यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहा ।
d. विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पञ्चात्सद्यः स्वाहा । e. मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
वा मरुत्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्यः स्वाहा । f. सोमनेत्रेभ्यो देवे-
भ्य उपरिसद्यो दुवस्वद्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ ॥ का° [१५. १. १. १०.] अष्टाकपालो
ऽनुमत्यै शम्यायाः पञ्चाद्विष्यशन्नः सुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा
गवा स्वयंप्रदीर्णऽरिणे वाग्रौ जुहोत्येष ते निर्ऋतऽइति । फाल्गुनाद्यदशम्याम-
नुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतरुविषः पेषणकाले दृषदध-
स्तान्निहितशम्यापश्चाद्वागे शन्नं पतितं यद्विस्तण्डुलपिष्टद्वयं तत्सुवे निधाय द-
क्षिणाग्निरुल्मुकमादाय दक्षिणास्यां दिशि गवा स्वयंस्फुटिते भूभागे ऊपरि वोल्मु-
काग्निं संस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋतिरत्र पृथिवी
हे निर्ऋति पृथिवि एष पिष्टद्वपस्ति तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ का° [१५. १. २०.] पञ्चवातीयमाहुवनीयं प्रतिदिशं व्युक्ष्य मध्ये च
सुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टीः कृत्वा पञ्चवा-

तीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहुवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणा-
 ख्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यन्त्र-
 षि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दि-
 शि सीदतीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति ।
 यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणास्यां सीदतीति दक्षिणासदस्तेभ्यो दे-
 वेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां
 तेभ्यः । पश्चात्सीदतीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रा-
 वरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो
 नेतारो येषां ते मरुनेत्राः । उत्तरस्यां सीदतीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवे-
 भ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्त-
 रासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां
 तेभ्यः । उपरि सीदति तिष्ठतीत्युपरिसदस्ते । इवस्वद्भ्यः परिचर्यावद्भ्यः (23.) य-
 द्वात्र इवःशब्देन हव्यं तन्नेषामस्ति ते इवस्वत्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

- a. ये देवा अग्निनेत्रा पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा । b. ये देवा यमनेत्रा द-
 क्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा । c. ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः
 स्वाहा । d. ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः
 स्वाहा । e. ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो इवस्वत्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का° [१५.१.३१.]. उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभ-
 क्तमाहुवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ ये
 देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्वाच्या ।
 ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुनेत्रा
 इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता इवस्वन्तो
 हव्यवत्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

इष्टरुस्तरुन्नातीर्विचौ धा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

का° [१५. २. ५.] अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात् ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किं च यज्ञं वदतीति यज्ञवाक्यास्तस्मिन्यज्ञवाकसि यज्ञनिर्वाक्ये यज्ञमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्युभावः [पा° ६. ४. ७५.] । किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. उपांशोर्वीर्येण जुहोमि कृतं रक्षः स्वाहा ।

c. रक्षसां वा बधाय । d. अबधिष्म रक्षोऽबधिष्मामुमसौ कृतः ॥ ३८ ॥

का° [१५. २. ६.] देवस्य वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य सुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यज्ञेषु रक्षोघ्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो रक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा मुहुतं हविरस्तु ॥ का° [१५. २. ७.] रक्षसां वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि ह्योमं कुर्यात्तां दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां रक्षसानां बधाय नाशार्थं वा तां प्राप्स्यामीति शेषः ॥ का° [१५. २. ७.] अबधिष्म इत्यायत्यनपेक्षमिति । अध्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो रक्षसजातिं वयमबधिष्म कृतवन्तः ज्ञातविकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमबधिष्म असौ देवदत्तो कृतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

VIII. सविता वा सवानां सुवतामग्निर्गृह्यतीनां सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का° [१५.४. १३-१५.] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याहु यज्ञमानवाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाति राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहृवींषि तत्रात्तिमेन वरुणाय धर्मपतयऽइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यज्ञमानात्तिके गत्वा सुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्वाहुमादाय सविता त्वेति काण्डिकाद्वयद्वयं मन्त्रमाहु मन्त्रे यथास्थानं यज्ञमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाति राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिज्ञगती यज्ञमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यज्ञमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवत्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७. १. ३१.] चतुर्थ्याः सु-अदिशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्रादयो ऽष्टौ देवसूहृविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३१ ॥

इमं देवा असपत्नः सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते ज्ञानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुषं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽरुष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अत्यष्टिर्यज्ञमानदेवत्या हे देवाः सवित्रादयः इमममुकसंज्ञं यज्ञमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवधं प्रेरयधं किमर्थं मरुते क्षत्राय मरुत्यै क्षत्रपदव्यै । मरुते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । मरुते ज्ञानराज्याय जनानामिदं ज्ञानं ज्ञानं च तद्वाज्यं च ज्ञानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय अत्मज्ञान-

सामर्थ्याय इमं यजमानं सुवधमित्यर्थः (24.) । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् अमु-
ष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः दे-
व्याः पुत्रम् अमुष्याऽइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः
विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः अस्यै इति षष्ठ्यन्तं ज्ञातिनाम ग्राह्यम् । अमी
इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः वो युष्माकमेष खदि-
रवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीवृषो वा सोमो राजा
प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरुहे । वाजपेयो राजसूयारम्भात्तो नवमोज्जमत् ॥ १ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ देव सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुवेमं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपाः केतं नः
पुनातु वाचस्पतिर्नीऽअग्य वाजं स्वदतु ॥ १ ॥ २ a. b. c ॥ २ ॥ २
d. i ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ a. b. c ॥ ५ ॥ सम्पृचं स्थ सं मा भद्रेण पृङ्ग
विपृचं स्थ वि मा पापेन पृङ्ग ॥ ६ ॥

II. ॥ ५ [- साविषक्] ॥ १ ॥ ६ b [रापोऽअपांनपाद्यो व ऊं] ॥ २ ॥ ६ a
[प्रशस्तिभिरश्वा भ°] ॥ ३ ॥ ७ [वती वा वो मनो वा] ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥
१ a [परीतो - ज्ञिञ्चैधि स°] ॥ ६ ॥ १ b ॥ ७ ॥ १३ ॥ ॥

III. ॥ देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसंवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेमेन्द्र-
स्योत्तमं नाकं रुहेम ॥ देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसंवसः । बृहस्प-
तेरुत्तमं नाकं मरुहामिन्द्रस्योत्तमं नाकं मरुहाम ॥ १ ॥ ११ a ॥ २ ॥
११ b ॥ ३ ॥ १२ a ॥ ४ ॥ देवस्य वयं सवितुः सवे सत्यसंवसः ।
बृहस्पतेर्वैजजितो वाजं जेष्य ॥ ५ ॥ वाजिनो वाजं जयताधनं स्क्रभृतः ।
यो जना मिमानाः काष्ठा गृह्यत ॥ ६ ॥ १४ [संतवीवत्य°] ॥ ७ ॥ १५
॥ ८ ॥ १६ ॥ १ ॥ १७ [धसाताऽइव त्मना मृहो ये] ॥ १० ॥ १८

॥११॥ ११ a - गन्तं पितरा मातरा युवमा मा सोमोऽमृतवायं ग-
म्यात् ॥१२॥ ११ b ॥१३॥२६॥ ॥

IV. ॥ २० ॥१॥ २१ a-f ॥२॥ जायऽएहि स्वो रोहोव । २१ g. h. i
॥३॥ २२ a ॥४॥ २२ b. c. d - °रूपाः कृष्यै क्षेमाय रूयै पोषाय
॥५॥३१॥ ॥

V. ॥ २३ - °हिताः ॥१॥ २५ [वाजस्येदं प्र° - °द्वान्रुयिं पु° -] ॥२॥ २४
- °ह्यु ॥३॥ २८ - अर्तिं ॥४॥ २६ [- आदित्यं वि°] - °स्पतिम् ॥५॥
२१ [- °षा प्र सरस्वती ।] - नः ॥६॥ २७ ॥७॥ ३० a । सरस्वत्यै
वाचो यन् तुये तुयै दधामि । बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥८॥३१॥ ॥

VI. ॥ ३१ a. b. c [त्रीनिमांस्तो°]. d ॥१॥ ३२ a [पञ्चऽऋतूनुद°]. b [पल-
क्षरेण पलतूनुद°]. c. d ॥२॥ ३३ ॥३॥ ३४ a. b. c. d [पोलशा-
क्षरेण पोलशाऽस्तो°]. e ॥४॥४३॥ ॥ पलनुवाकेषु त्रिचवारिं-
शत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठि दशमोऽध्यायः ॥१०॥

I. अपो देवा मधुमतीरगृभान्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः ।

यामिर्मित्रावरूणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥१॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मात्तं दशमेऽभिषेकार्थजला-
दानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणी चोच्यते ॥ तत्र का° [१५. ४. २०-२२.] इडालि
ऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्भवेतराः पृथक् पात्रेष्वाडुम्बरेषु [१५.
४. ३३.] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इडाग्ररूपं कार्यशेषोपलक्षणम् देवसू-
हृविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारे-
णौडुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति तत्र विशेषः निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्ति-

व्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः पुष्पाः गोरुल्ब्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भा-
त्प्रगिव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्ष-
णादिनिमित्तस्याभावात् (1.) इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्
तत्र मन्त्रानाहु अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ च-
रकसौत्रामण्याः प्राग्वरुणा ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो
ऽगृह्णान्गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्व-
तीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति रा-
जस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतवात्परिदृष्टकारिणीः । पुन-
स्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषे-
कं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतव-
न्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] अतिरूपसर्ग-
स्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १॥

- a. वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । b. वृक्ष ऊर्मिरसि रा-
ष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । c. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
d. वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २॥

का० [१५.४.३४.] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृक्षऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः
पूर्वैः-पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति [१५.४.३३.] अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पू-
र्वापराऽऊर्मोऽसि । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृक्ष ऊर्मिरित्यादिभिः
स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाही-
नेर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यज्ञमान-
नाम ग्राह्यम् वृक्ष ऊर्मिरित्यादयो विश्वभूत स्थित्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः
पठितास्तेषां पूर्वः-पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापा-
मादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नरादा यौ पूर्वापरौ कछोलौ तौ हुत्वा
गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृक्ष ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यज्ञूषि
लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कछोल त्वं वृक्षो वर्षितुः सेतुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी

ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मक्ष्यं देहि स्वाहा कृविर्दत्तमस्तु । एवं ऊवाय गृह्णाति वृक्ष ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अपरोर्मि गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिद्वया (२.) यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

a. अर्थेत स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । b. अर्थेत स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । c. d. ओजस्वती स्य रा° दत्त । e. f. आपः परिवाहिणी स्य रा° - दत्त । g. h. अपां पतिरसि रा° - देहि । i. k. अपां गर्भोऽसि रा° - देहि ॥ ३ ॥

का° [१५.४.२४.] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्या अपो गृह्णाति ॥ अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादिः सकाशाद्यज्ञदेशं यन्ति गृह्णीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्य भवथ मे राष्ट्रं दत्त यज्ञं दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का° [१५.४.२५.] प्रतिलोमाः । वृहतीनां याः (३.) प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ ॥ का° [१५.४.२६.] अपयतीरिति । वृहतीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने ॥ हे आपो यूयं परिवाहिणीः स्य परि सर्वतो वृहतीति परिवाहिण्यः सर्वतो वृहन्शीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का° [१५.४.२७.] नदीपतिमिति । समुद्रस्यापां होमादाने ॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि ॥ का° [१५.४.२९.] निवेष्टा इति । निवेष्ट आ-वर्तस्तद्वा निवेष्टाः नद्यादौ यत्राम्भोध्रमस्तत्र होमादाने ॥ हे जलध्रम त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

a. b. सूर्यवचस स्य रा° । c. d. सूर्यवर्चस स्य रा° । e. f. मान्दा स्य रा° । g. h. व्रजक्षितं स्य रा° । i. k. वाशा स्य रा° । l. m. श-

विंष्टा स्य रा° । n. o. शक्वरी स्य रा° । p. q. जनभृत स्य रा° ।
 r. s. विश्वभृत स्य रा° । t. आपः स्वराजं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मि दत्त ।
 u. मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महिं क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । v. अ-
 नाधृष्टाः सीदत सहोत्रसो महिं क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

का° [१५. ४. ३०.] स्यन्दमानानां स्यावराः प्रत्यातापः इति । वरूदपां मध्ये
 याः स्थिराः सदा धर्मे (4.) वर्तमानास्तासु होमादनि ॥ हे आपो यूयं सूर्यवचसो
 भवथ सूर्यस्येव वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यवचसः सदातपि वर्तमानत्वात् वचःशब्दः
 सात्तस्त्वग्वाची ॥ का° [१५. ४. ३१.] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षा इति । आतपे
 वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादनि ॥
 सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] स-
 रस्या इति । तडागभवास्वप्सु होमादनि ॥ हे आपो यूयं मान्दाः स्थ मन्दतेर्मोद-
 नार्थस्य रूपं मन्दते मोदते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथ ॥ का° [१५.
 ४. ३२.] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादनि ॥ हे आपो यूयं व्रजक्षि-
 तो भवथ व्रज इति मेघनामसु [निघ° १. १०.] पठितम् अत्र तूदकधारणसामर्थ्या-
 त्कूप उच्यते व्रजे कूपे क्षिपन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः ॥ का° [१५. ४. ३२.] पुष्पा इ-
 ति । पुष्प सेचने पुष्पानि ओषधीः सिञ्चन्तीति पुष्पाः अवश्यायवृषाः तृणाग्रिषु स्थि-
 तास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण कृत्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः
 स्थ वश कात्तो उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का°
 [१५. ४. ३२.] मधिति । मधुनि होमादनि ॥ हे मधुवृषा आपो यूयं शविष्ठाः शव
 इति बलनाम [निघ° २. १.] बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ त्रिदोषबलशमनत्वाद्बल-
 करं मधु ॥ का° [१५. ४. ३२.] गोरुल्व्या इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उ-
 ल्व्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
 दनि ॥ शक्वरीः शक्नु शक्ता अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तेऽति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्र-
 त्ययः वनो र चेति [पा° ४. १. ७.] डीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्ध-
 र्तुमिति शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का° [१५. ४. ३२.] पय इति ।

डुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् ॥ हे आपो यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् ज-
नूनि बिभ्रति पुञ्जतीति जनभृतः ॥ का° [१५.४.३२.] घृतमिति । घृते होमादा-
ने ॥ हे घृतद्वपा आपो यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगदेवादिक् बिभ्रति विश्वभृ-
तो भवथ राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाय उक्ताः ॥ का° [१५.
४.३५.] आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा-गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सञ्सृजतीति ।
रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्र-
हणमन्त्रः संसर्गस्तूलीम् ॥ नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति द्वयीषु न जुहोति
सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतेः [५.३.४.२३.] । हे आपो मरीचिद्वपा यूयं
स्वराजः स्य स्वनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतो
ऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का° [१५.४.३६.] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्च-
त्येना मधुमतीरिति । एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति
मन्त्रावृत्तिः ॥ अब्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधु-
रस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता एताः महि मरुत्क्षत्रं बलं
क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भज-
नार्थः ॥ का° [१५.४.३७.] मैत्रावरुणधिष्णयस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति ।
औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्णयाग्ने सदसि सादयति ॥ अब्दे-
वत्यम् । हे आपो यूयं सीदन्ति तिष्ठत । किम्भूता यूयन् अनाधृष्टाः अपराभूता
रक्षोभिः । सहोजसः ओजसा सहिताः बल्युक्ताः । तथा महि मरुत् क्षत्रं बलं
क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थाप्यन्त्यः ॥ ४.॥

- II. a. सोमस्य विषिरिति तवेव मे विषिर्भूयात् । b. अग्नये स्वाहा ।
c. सोमाय स्वाहा । d. सवित्रे स्वाहा । e. सरस्वत्यै स्वाहा ।
f. पूषे स्वाहा । g. बृहस्पतये स्वाहा । h. इन्द्राय स्वाहा ।
i. घोषाय स्वाहा । k. श्लोकाय स्वाहा । l. अश्लाय स्वाहा ।
m. भर्गाय स्वाहा । n. अर्यम्णो स्वाहा ॥ ५.॥

का° [१५.५.१.] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य विषिरिति । मैत्रावरुणधिष्ण्याया-

सादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाग्रचर्मस्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम् । हे
चर्म त्वं सोमस्य विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव वत्सदृशी मे मम विषिः का-
न्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य
विषिरिति श्रुतेः [५.३.५.३.] ॥ का° [१५.५.३.] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जु-
होति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.३४.] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्र-
मिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नयऽइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेका-
दौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृह्णाताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश
यजूंषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा सविता । सरः
शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुञ्जाति पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः ।
इन्दति ईष्टे इन्द्रः । घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोचयते कीर्त्यते जनैरिति
श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपाये तत्फलदानेनेति अंशः अंश विभाज
धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयर्ति व्याप्नोति विश्वमित्ययमा ॥ एतेभ्यः सुङ्ग-
तमस्तु ॥ ५ ॥

- a. पवित्रे स्थो वैल्लव्यौ । b. सवितुर्वः प्रसवेऽत्पुनाम्यहिद्रेण पवि-
त्रेण सूर्यस्य रुग्निभिः । c. अग्निभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य
दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥ ६ ॥

का° [१५.५.४.] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे
स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [१.१२.] ॥
का° [१५.५.५.] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां
मैत्रावरुणाधिण्याग्रासादिता औडम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवि-
तुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अर्द्धदेवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमे-
श्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अहिद्रेण हिद्वरहितेन समीचीनेन पवित्रेण
सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अग्निभृष्टम-
सि । आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता
व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपो यूयमग्निभृष्टाः स्थ अस्य पाके

अयं धातुर्धृथ्यर्थे व्याख्यातः अनिधृष्टाः न नितरां धृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः यावद्वै प्राणेष्वप्यो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १६.] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरग्नेर्वाऽऽता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५. ३. ५. १७.] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तित्तिरी° आरण्य° ८. १.] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वाऽऽनमेताभिर्भिषुण्वत्यथाहुतिर्भवतीति श्रुतेः [५. ३. ५. १८.] सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकरिण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य (५.) राजानं सुवते जनयतीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो द्युमिनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणाः सधस्यमपाऽ शिशुर्मातृतमास्वत्तः ॥ ७ ॥

का° [१५. ५. ६.] अभिषेचनीयेधेना व्यानयति सधमाद इति ॥ उत्पूता अभिषेकार्या अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौडम्बरवाटाश्चत्येषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन्यात्रे माद्यन्ति कृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयतेः क्षिप् सध मादस्थयोऽह्नुदसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः । द्युमिनीः द्युमं वीर्यमस्ति यासां ता द्युमिन्यः पूर्वसवर्णादीर्घः द्युमं द्योततेर्यशो वानं वेति यास्कः [निरु° ५. ५.] । अनाधृष्टाः रक्षोभिर्नभिभूताः । अपस्यः अप इति कर्मनाम [निघ° २. १.] अपसि कर्मणि साध्यः अपस्याः तत्र साधुरिति [पा° ४. ४. १८.] यत् सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] जसः सुरादेशः । वसानाः वस आह्लादने वसते आह्लादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्यं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत्सधस्यम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वाऽऽष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतऽइति श्रुतेः [५. ३. ५. ११.] वरुणो राजसूययाजिवाद्यां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह्णामसु [निघ° ३. ४.] पठितं गृह्णामसु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

- a. क्षत्रस्योल्बमसि । b. क्षत्रस्य जरायुसि । c. क्षत्रस्य योनिरसि ।
 d. क्षत्रस्य नाभिरसि । e. इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । f. मित्रस्यासि वरु-
 णस्यासि । g. त्वयायं वृत्रं बधेत् । h. द्वासीति । i. रुजासि ।
 k. जुमासि । l. पातैनं प्राञ्चम् । m. पातैनं प्रत्यञ्चम् । n. पातैनं
 तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

का° [१५.५.१५.] तार्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५.५.७.] तार्यं परि-
 धाययतीति । तार्यपाण्डुधोवासोल्लीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्यं
 क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्यदैवतम् हे तार्य त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य
 उल्बं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का° [१५.५.१२.] पाण्डुं
 निवस्तुइति । रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदैवतम् क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यज-
 मानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का° [१५.५.१३.] अधीवासं प्र-
 तिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं क्षत्रस्य
 योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः ॥ का° [१५.५.१३.१४.] उल्लीषः संवेद्य निर्वीति
 ऽवगूहते नाभिदेशे परिकुरते वेति । शिरोवेष्टनं शिरसि संवेद्य तत्प्राप्तौ परि-
 कृतवासोनीव्यां गोपयति (६.) नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उल्लीषदैवतम् । हे उ-
 ल्लीष त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भवन्धनस्थानमसि नाभ्या संनद्धा गर्भा ज्ञायतःइत्याहुः
 [निरु° ४.२१.] ॥ का° [१५.५.१७.] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध-
 र्युर्धनुरधिल्यं करोति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन
 हन्यतःइति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥ का° [१५.५.१८.]
 मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य ध-
 नुषो बाहू प्राप्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ बाहुदैवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे
 त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का° [१५.५.
 १९.] धनुः प्रयहति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुदैवतम् । हे धनुः
 अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं बधेत् हन्यात् ॥ का° [१५.५.२०.] दृ-
 वासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयहति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवा-

सीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पतिनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय द-
दाति ॥ षड्रजंषि इषुदेवत्यानि । हे इषो त्वं दधासि दू विदारणे दणाति शत्रू-
न्विदारयति दवा । हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे
इषो त्वं क्षुमासि क्षमायी विधूनने क्षमायति शत्रून्क्षमयति क्षुमा ॥ यजमानाय द-
दाति । हे इषवः प्राञ्च प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालय-
त । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्च-
नमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादे-
नं पात रक्षत ॥ ८ ॥

a. आविर्मर्याः । b. आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । c. आवित्त इन्द्रो वृ-
द्धश्रवाः । d. आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ । e. आवित्तः पूषा
विश्ववेदाः । f. आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । g. आवित्ता-
दितिरुरुश्मा ॥ ९ ॥

का° [१५.५.२१.] आविर्मर्या इति वाचयतीति । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या
इत्यादीन्सप्त मन्त्रानावित्संज्ञान्यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिदेवतम् । मर्या इति
मनुष्यनामसु [निघ° २.३.] पठितम् हे मर्या मनुष्या ऋविजो यूयमाविः प्रकटा
भवथेति शेषः सम्यक्कर्मनुतिष्ठतेत्यर्थः यद्वा हे मर्या ऋविजोऽयं यजमानः आविः
प्रकटो पुष्पत्समज्जं कथ्यतः इति शेषः ॥ आवित्तोऽग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तेर्विभ-
क्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५.३.५.३१-३७.] । गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमानः आवित्तः
अवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं की-
र्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम
[निघ° २.१.] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारित्कर्मभ्यां मित्रावरु-
णाभ्यामावित्तौ आवित्तः अवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूज्यमावित्तः ॥ वि-
श्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामा-
वित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु मरुत् शर्म शरणं सुखं वा यस्यः
सा उरुश्मा तस्मै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमे-

व व्याख्या गृह्यपतिरग्निरावित्त अविदितो यज्ञमानमिति शेषः एवमग्रेऽपि ॥ १ ॥

III. a. अवेष्टा दन्दश्रूकाः । b. प्राचीमारोहे गायत्री त्वावतु रथन्तरं सामं
त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

का° [१५. ५. २२.] अवेष्टा इति लोह्यायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तऽउप-
विष्टयेति । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युना-
शनं यजुः । अवपूर्वे यजिर्नाशनार्थः दन्दश्रूका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः
सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो रक्षसाद्योऽवेष्टा नाशिता भवत्विति शेषः तद्यो
मृत्युर्यो बधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः [५. ४. १. १.] ॥ का° [१५. ५. २३.] सुन्वत्त-
माक्रमयन्दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमत्नं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति । य-
ज्ञमानं यथालिङ्गं प्रतिमत्नं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च यज्ञेषु यज्ञ-
मानदेवत्यानि । हे यज्ञमान त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वं हन्द्-
सां मध्ये गायत्री हन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा श्रूर नोनुम इत्यस्या-
मृत्युत्पन्नं रथन्तरं साम [ह्र° संहि° १. ३. १. ५. १.-२. १. १. ११. १.] त्वां रक्षतु । स्तो-
मानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणा-
जातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनद्वया ब्राह्मणाजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादी-
नां धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वद्वयं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा°
२. १.] आम्नातम् तिसृभ्यो द्विकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो द्विकरोति स मध्यमया
तिसृभ्यो द्विकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपा-
स्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ° संहि° अष्ट° ६. ७. ३६.
म° १. १. ५.] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । काभिस्ति सृभिः । प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु
या प्रथमा तथा स उद्गाता (७.) गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतिं भवति सोऽयं प्र-
थमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृ-
त्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते सेयं स्तुतिरुच्यतीति नाम्ना सम्पद्यत
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोहं त्रिष्टुप्त्वावतु वृहत्सामं पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं
द्रविणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप् हन्तः । त्रामिद्वि ह्वामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वृहत्साम [हं संहि° १.३.१.५.२.-२.२.१.१२.१.] । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणद्वयं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्रामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणमवविति वा । पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं° ब्रा° २.४.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । पूर्वोक्तास्त्रिवृत्स्तोम एक एव (४) सूक्तत्रयनिष्पाद्यः अन्ये तु स्तोमा एकैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्द्वाभिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैद्वपं सामं सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्वि-
ड्रविणम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः हे यजमान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती हन्तः त्रामवतु । यद्व्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैद्वपं साम [हं संहि° १.३.२.४.६.-२.२.२.११.१.] । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम् एते त्रामवन्तु यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं° ब्राह्म° २.७.] पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् तृतीयपर्याये प्र-

यमां सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसतेत्यभिधी-
यतऽइत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजं समैकविंश स्तोमः शरदतुः फलं
द्रविणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यज्ञमान त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप्कन्दः । पि-
बा सोममिन्द्र मन्दतु वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [हं संहिं १. ५. १. १. ८.] ।
एकविंश स्तोमः । शरदतुः । फलं यज्ञफलत्वात्तद्विणं धनम् एते त्वामवतु ॥
एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं° ब्रा° २. १४.] सप्तभ्यो हिकरोति स तिसृभिः
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्त-
भ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुति-
रिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-
द्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत्पथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तो-
मस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यतऽइत्यर्थः ॥ १३ ॥

a. ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वरैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तो-
मौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम् । b. प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यज्ञमान ऊर्ध्वं दिशमारोह । पङ्क्तिः कन्दः । प्रो घ्रस्मै
पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम [हं संहिं २. १. १. १४. १.] रैवतीर्नः स-
धमाद् इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [हं संहिं १. २. २. १. १. - २. ४. १. १४. १.] ।
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रवि-
णम् एते त्वामवतु यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानि देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम
एवमाम्नातः [प° ब्रा° ३. १.] नवभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया
नवभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिकरोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां
पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः
तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसं-

व्योपेतवान्निषण्वनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम एवमाम्नातः [प° ब्रा° ३. ३.] एकादशभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकैकादशभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिकरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ ॥ का° [१५. ५. २४.] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्वाग्निं निक्षिप्तं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् असु ज्ञेयणे प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसद्वयेण ॥ १४ ॥

a. सोमस्य विषिरसि तवेव मे विषिर्भूयात् । b. मृत्योः पाहि ।

c. ओजोऽसि सक्षोऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

का° [१५. ५. २५.] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य विषिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [क° ५.] ॥ का° [१५. ५. २६.] रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे सुवर्ण मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय ॥ का° [१५. ५. २७.] शिरसि च नवतर्द्धं शततर्द्धं वौजोऽसीति । नवक्लिद्रं शतक्लिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे हिरण्य त्वमोजोऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीरं बल सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

a. हिरण्यद्वपाऽउषसो विरोकऽउभाविन्द्राऽउदित्यः सूर्यश्च ।

अरोहितं वरुण मित्रं गतं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥

b. मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का° [१५. ५. २८.] बाहूऽउद्धृहति हिरण्यद्वपाऽइति । यजमानबाहू उर्ध्वो करोति ॥ मित्रावरुणदिवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्यालक वामबाहो तौ युवां गतं पुरुष-

मारोक्तमारोक्तं कुरुतम् बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त इति [५.४.१.१५.]
 श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोक्तानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं
 खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेयाम् तौ कौ यौ यु-
 वामुभौ द्वौ उपसौ विरोके रात्रेः समाप्तौ उदयः उदयं कुरुयः एतेर्लटि मध्यमद्वि-
 वचने इथ इति वृषम् सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तते इत्यर्थः सूर्यश्च उदे-
 ति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यवद्रूपौ हिरण्यवद्रूपं
 ग्रयोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलंकारेण हिरण्यवद्वासमानौ । तथा इन्द्रौ साम-
 र्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः अधिदैवं त्वयमर्थः ॥ हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ
 देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशमारोक्तम् परवाणेभ्यो रक्षितुं च-
 र्मकोलंकादिभिराह्लादितो रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति रथोऽपि गर्त उच्यते
 गृणाते स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३.५.] यास्कोक्तेर्गतीं रथः । यौ युवामुपसौ वि-
 रोके उपःकालानन्तरम् उदयः उद्गृह्यः सूर्यश्चेत्तदा (४.) उदेति । किम्भूतौ हिर-
 ण्यवद्रूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोक्तानन्तरमदितिं दितिं
 च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विदितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च
 पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः अनुमर्थं श्रुतिराह [५.
 ४.१.१५.] ततः पश्यतः स्वं चारुणं चेत्येवैतदाहति ॥ का० [१५.५.२१.] मित्रो
 ऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति ॥ हे वामबाहो मि-
 त्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

IV. सोमस्य त्वा युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजंसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण ।

क्षत्राणां क्षत्रपतिरुध्यति दिव्योपाहि ॥ १७ ॥ १.४०. ॥ १८ ॥

का० [१५.५.३०-३३.] स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पा-
 लाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन
 सोमस्य त्वा युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्क्षत्राणां क्षत्रप-
 तिरेधीति चेमममुष्येति च प्रथमो देवसूचदिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्म-
 णि प्राञ्चुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौ-

डुम्बरन्यग्रोधाश्चत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पाला-
 शपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता
 अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । स्वी राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौडुम्बरपात्रेण मित्रभूतः क-
 श्वित्क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणामभिषिञ्चति । चतुर्णाम-
 भिषेक्तृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्यैते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति प-
 दमग्निमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः ।
 इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूक्तविःश्विव नामग्रहणायुक्तं पठ-
 ति । प्रथमग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां रजिति
 मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान सोम-
 स्य युष्मेन चन्द्रस्य यशसा वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्र-
 पतिरिधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिग्युन्पाहि
 दो अवखण्डने द्यति खण्डयन्ति दिग्यवो वाणाः इषवो वै दिग्यव इषुबधमेवैन-
 मेतदतिनयतीति श्रुतेः [५. ४. २. २.] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्ठादीनपसार्थ इमं
 यजमानं हे सोम त्वं पाहि पालय ॥ इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे
 देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठ-
 तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा मरुते क्षत्राय मरुते ज्येष्ठत्वाय मरुते ज्ञान-
 राज्ञ्येन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवधं प्रेरयधम् हे अमी कोशेला एष रामो वो युष्माकं
 राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावत्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो
 अध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्या-
 दि इन्द्रस्येन्द्रियोयेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादिः पूर्ववद्व्याख्या ॥ ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य वर्चसा-
 भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥ ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियोणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि
 पूर्ववत् । हे यजमान इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्व-
 वत् ॥ श्रुत्या तु युष्मादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १७ ॥ १८ ॥

a. प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं श्यानाः ।

ता आववृत्रनधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु रीयमाणाः ॥

b. विज्ञोर्विक्रमणमसि । c. विज्ञोर्विक्रान्तमसि ।

d. विज्ञोः क्रान्तमसि ॥ १६ ॥

का° [१५. ६. ८.] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति । यज्ञमानः कृत्वाविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अद्भेवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरतीति पदेन सम्बध्यते नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा° २. ६४.] नुदतेडौप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्णमास्यामावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति (10.) तप्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः यतीत्येवंशीलाः इयानाः एतेस्ताहीत्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा° ३. २. १२१.] चानश्प्रत्ययः चित्वादत्तोदात्तं पदम् गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् तदुक्तम् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर्न्न ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिज्जलाच्छुडि रगागमश्छान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः अञ्चु गतिपूजनयोः ऊर्ध्वगताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतमहिं बुध्यं बुध्मन्तरिजं तत्र भवो बुध्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् ॥ ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेत्त्र्यः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते तथा च श्रुतिः [१०. ५. ६. १४.] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिज्ञरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्गमिं प्रति आववृत्रन् आवर्तन्ते आग-

हन्ति ॥ ॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः
 पृष्ठादियाना गह्वर्यो वह्न्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्व-
 सिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आ-
 ववृत्रन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः
 प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्यं बुधशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं बुध्यं प्रधानमित्यर्थः अ-
 हिमहृत्तारं शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥ का°
 [१५. ६. १.] चर्मणि त्रिविक्रमयति विज्ञोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अध्वर्युयजमानेन
 व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यज्ञंषि यजमानदेव-
 त्यानि । हृ मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं विज्ञोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्व-
 रस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वि-
 तीय प्रक्रम त्वं विज्ञोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय
 प्रक्रम त्वं विज्ञोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लो-
 कत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराहृ विष्णुक्रमान्क्रमेते विष्णुरेव भूवेमाँल्लोकानभिजय-
 तीति । इमे वै लोका विज्ञोर्विक्रमणं विज्ञोर्विक्रान्तं विज्ञोः क्रान्तमिति श्रुतेः
 [५. ४. २. ६.] ॥ ११ ॥

a. प्रजापते न त्वेदतान्यन्यो विश्वा इपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते
 जुहुमस्तत्रोऽश्रुत् । b. अयममुष्य पितासावस्य पिता । a. वयं
 स्याम पतयो रयीणाऽ स्वाहा । c. रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मि-
 न्हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

का° [१५. ६. ११.] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतः इति । ततः स-
 दसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या
 त्रिष्टुब्जनुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियज्युक्ता । हे प्रजापते ब्रह्मन्तः अ-
 न्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि इपाणि नानाजाती-
 यानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत्
 परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् तदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त

इत्यर्थः अतो वयं यत्कामास्ति जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन
 त्वां जुहुमः तत्कामवृत्तं फलं नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पिते-
 ति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असा-
 वस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥
 सर्वथा सपुत्रा वयं रयोणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का° [१५. ६. १२.] आ-
 ग्रीधीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तु इत्युत्तरार्धेऽइति । पालाशेनाभिषेक-
 पात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्रीधीयाग्रेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र यत्ते
 तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति क्रिवि हिंसाकरणायोः [धा° १५.
 ८१.] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह हे रुविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं
 हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृह्णाची [निघ° ३. ४.] मदीये गृहे इष्टं दत्त-
 मसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

- V. a. इन्द्रस्य वज्रोऽसि । b. मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनक्ति ।
 c. अव्यथयि त्वा स्वधायि त्वारिष्टोऽर्जुनः । d. मरुतां प्रसवेन जय ।
 e. आपाम मनसा । f. समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

का° [१५. ६. १५.] वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्वव-
 न्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये-इव रथवारुणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसी-
 ति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरेव वाजपेयवदेव युन-
 क्ति प्रत्यश्च मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मा-
 त्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं
 दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिदेशाच्चयाणां योजने
 प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥
 युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे
 रथ त्वां युनक्ति योजयामि ॥ का° [१५. ६. १७.] अव्यथयि त्वेति सुन्वन्नारोहतीति ।
 यजमानश्चावाल्देशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जु-
 नोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः अर्जुनो ह वै नामिन्द्र इति श्रुतेः [५. ४. ३. ७.] एव-

भूतोऽहं हे रथ वा त्वामव्यथयि व्यथ भयचलनयोः अभयाय अचलनाय वा स्वधयि अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का° [१५. ६. १८.] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति । यजमानेन सहोद्वगौ यत्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् ॥ धुर्यदैवतम् । हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥ का° [१५. ६. १९.] गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवतो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का° [१५. ६. २०.] धनुराव्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् वयमिन्द्रियेण वीर्येण संगताः स्म ॥ २१ ॥

मा तं इन्द्र ते वयं तुराषाड्युक्तासोऽब्रह्मता विदसाम् ।

तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्दैव यमसे स्वश्चान् ॥ २२ ॥

का° [१५. ६. २२.] तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा तं इति । स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यदत्त्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणादृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लउर्ये लोढ् अधितिष्ठसि अचोऽतस्तिड इति [पा° ६. ३. १३५.] दीर्घः यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसे आयहसि किम्भूतान् रश्मीत् स्वश्चान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून्भिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सतो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्चरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदिवं वयं मा विदस्तेमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

a. अग्रये गृहपतये स्वाहा । b. सोमाय वनस्पतये स्वाहा ।

c. मरुतामोर्जसे स्वाहा । d. इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ।

e. पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मीऽअहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का° [१५. ६. २३.] अग्नये गृहपतयऽइति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यज्ञूषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का° [१५. ६. २४.] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्य एव यज्ञमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ (११.) हिंसिषम् ॥ २३ ॥

हृत्सः शुचिषदसुरत्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदत्सद्यौमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २४ ॥

का° [१५. ६. २५.] अवरोहति हृत्सः शुचिषदिति । यज्ञमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हृत्यहंकारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यरूपेण । तथा वसुवासयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । द्योता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहुवनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुवा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायतऽइत्यद्रिजाः अद्रिर्मेघो वा अद्रौ मेघे जलरूपेण जायतऽइति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् बृहत् महत्परिवृद्धमपर्यन्तम् परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत्प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयन्निति

शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयज्ञे रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्माग्नवराद्वेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अज्जाः अप्सुषोनिर्वाऽअश्व इति श्रुतेरश्वो जातैरश्वैरुपेतत्वादज्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्यादज्जाज्जायत इति गोजाः इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राकुरत्स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

a. इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्सि वचोऽसि वची मयि धेहि ।

b. ऊर्जस्यूर्जं मयि धेहि । c. इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो ब्राह्मऽअभ्युपावह-
रामि ॥ २५ ॥

का° [१५. ६. २१.] उपस्पृशति शतमानावियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ द्वे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक् त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्वातुमुत्सकृते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्सि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे (12.) मम वर्चः तेजो धेहि ॥

का° [१५. ६. ३०.] तौ ब्रह्मणे दत्तौर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तथवाहने एवोपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् हे औदुम्बरि शाखे त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का° [१५. ६. ३१.] इन्द्रस्य वामित्यवहरते ब्राह्म पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युयजमानब्राह्म व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरूपां पयस्यायां

नीचौ करोति ॥ बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य
यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहु अहं वां युवामुपावहरामि (13.) मैत्रावरुणी-
पयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

VI. a. स्योनासि सुषदासि । b. क्षत्रस्य योनिरसि ।

c. स्योनामासीद् सुषदामासीद् क्षत्रस्य योनिमासीद् ॥ २६ ॥

का° [१५. ६. ३३: ७. १.] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीऽ रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे
निदधाति स्योनासीतीति । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं
मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणाधिषण्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् ।
हे आसन्दि त्वं स्योना सुखद्वपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति
यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का° [१५. ७. २.] अधीवासमस्यामास्तृ-
णाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्यां वस्त्रमाहादयति ॥ अधीवासदेवतम् । हे
अधीवास त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्भारकत्वेन कारणमसि ॥ का° [१५. ७.
३.] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदिति । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् ॥
यजमानदेवत्यम् । हे यजमान स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद् आरोह सुषदां सु-
खोपवेशनयोग्यामासन्दीमासीद् क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद् ॥ २६ ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का° [१७. ७. ४.] निषसादित्युरोऽस्यालभतऽइति । अध्वर्युयजमानकृद्दयं स्पृशति ॥
वरुणदेवत्या गायत्री श्रुनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ
यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद् विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५. ४.
४. ५.] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषसाः स प्रजास्वेव निषसा इत्यर्थः ।
व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] आङ् उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किम्भू-
तो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वार-
यत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं
निषसाद् साम्राज्याय सम्राज्ञो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायेति श्रुतेः [५.
४. ४. ५.] ॥ २७ ॥

- a. अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् । b. ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि स-
वितासि सत्यप्रसवः । c. वरुणोऽसि सत्यौजाः । d. इन्द्रोऽसि वि-
शौजाः । e. रुद्रोऽसि सुशेवः । f. वङ्ककार् अयेस्कार् भूयेस्कार् ।
g. इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रथ्य ॥ २८ ॥

का° [१५. ७. ५.] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्याणावाधयेति । यजमानकृस्ते मृत-
साधनभूतान्यञ्चाक्षान्सौवर्णिकपर्दान्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतु-
र्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकत्रपा पतन्ति उत्ता-
ना अवाचो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते
तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष यदा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभवि-
ता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊ-
र्धा चेति पञ्च दिशः ते त्वर्द्यं कल्पन्तां तत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलिः सर्वाक्षा-
भिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जपपेक्षित्वात्पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः ॥ का° [१५. ७.
७-१.] वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासऽ सविता वरुण
इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवान्त्यमिति । यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि
द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणामामन्त्रयते एवमामन्त्रि-
तो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्ये-
तेर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्र-
योगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवि-
तासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामामन्त्रयते ब्र-
ह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति
ब्रह्माणामामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पुं यते
ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव
त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणोति सूत्रार्थः ॥ ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदैवतम् । य-
जमानः प्रथमं ब्रह्माणामामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋक् त्वामामन्त्रयऽ इति शेषः ॥ त्वं
ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे य-

जमान त्वं ब्रह्मासि महान्भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवो
 ऽनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौ-
 जाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह
 त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विष्णु प्रजास्वोजस्तेजो यस्य वि-
 डोजा इति प्राप्ति विशौजा इति हान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार (14.) ॥
 चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्रद्वपोऽसि शत्रूणां रोदना-
 द्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघ० ३. ६.] शोभनं शेवः सुखं यस्मात्
 शोभनं सुखयिता ॥ त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का० [१५. ७. १०.]
 बद्धकारेति च ह्यत्येवंनामानमिति । यजमानं बद्धकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नर-
 माकारयति (15.) ॥ लिङ्गोक्तदैवतम् हे बद्धकार बद्ध कार्यं करोति बद्धकारः श्रेयः
 करोति श्रेयस्करः भूयो बद्धतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बद्धकारे-
 त्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयऽइति शेषः ॥ का० [१५. ७. ११.] स्फ्यमस्मै प्रयहति
 पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकर-
 णाय ॥ स्फ्यदैवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं
 प्रजहरेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१. २. ४. १.] । तेन हेतुना मे मम य-
 जमानं रथ्य रथ्यतिर्वशागमने वशवर्तिनं कुरु यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयान-
 मित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवतीति श्रुतेः [५. ४. ४. १५.] । यद्वा तेन मे रथ्य यस्मा-
 त्वं वज्रद्वपस्तेन कारणेन मम रथ्य द्यूतभूमौ परिलेखनद्वयं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

a. अग्निः पृथुर्धर्मणास्पतिर्जुषाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणास्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ।

b. स्वाहाकृताः सूर्यस्य रुश्मिर्भिर्यतध्वं सज्जातानां मध्यमेधाय ॥ २९ ॥

का० [१५. ७. १५.] द्यूतभूमौ क्षिरणं निधायभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथु-
 रिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् ॥
 अग्निदेवत्यम् अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी धृतं पिबतु स्वाहा सुद्धतमस्तु ।
 किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्मं ज-
 गतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः ह्यमानं हविः सेवमानो

वा । अग्निः पृथुर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का° [१५. ७. १६.] अक्षान्नि-
वपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्यूतभूमौ क्षिपति ॥ अक्षदेवत्यम् । हे
अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैर्यतधं स्पर्धा कुरुत सजातानां समानजन्मनां आतृणां क्षत्रियाणां मध्यमे-
ध्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतधं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं
कुरुतेत्यर्थः मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो म-
ध्यमेष्टं तस्मै ॥ २१ ॥

VII. सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा वष्ट्रा वृषैः पूक्षा पशुभिरिन्द्रेणास्मे
बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना द-
शम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

का° [१५. ८. १५. १६.] पितामहदशगणाः सोमयानाः संख्याय सर्पणाः सवित्रे-
ति वानुवाकमुक्तेति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋविजोऽन्ये वि-
प्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययगे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक्
स्वं-स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमयः
असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्या-
दिसर्पणं [५. ३१] धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षा-
त्तरमाह सवित्रेति यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं
विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सू-
त्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रस-
र्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादिकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इ-
त्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाग्रूपया सर-
स्वत्या । वृषै वृषलक्षितेन वष्ट्रा देवेन वष्टा वृषाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभि-
रुपलक्षितेन पूक्षा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-अदिशः [पा° ७. १.
३१.] । ब्रह्मणा देवयगे ब्रह्मवक्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणे-
न । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सो-

मेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुत्र-
पेण देवेन । एतैरांशतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥

VIII. a. अश्विभ्यां पचस्व । b. सरस्वत्यै पचस्व । c. इन्द्राय सुत्राम्णो
पचस्व । d. वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्मसोमोऽतिस्नुतः । इन्द्रस्य
युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रा-
मणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषी ॥ ॥ का° [१५.१.२५.] प-
क्त्वौदनं विव्रठांश्रूणीकृत्याश्विभ्यां पचस्वेति सऽसृजतीति । विव्रठा जाताङ्कुरा अ-
जाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामौदनं
पक्त्वा विव्रठान्व्रीह्यैश्रूणीकृत्यौदनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यज्ञंषि सुरादेवत्यानि ।
हे सुरे त्वमश्विभ्यां पचस्व अश्विनोर्धाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रे-
ष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पचस्व । सुष्ठु त्रायतऽइति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णो शोभ-
नत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पचस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्य-
मस्ति ॥ का° [१५.१०.१०.] वपामार्जनान्ते कुशैः प्रस्नुतं पुनाति वायुः पूत इ-
ति । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सो-
मदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७.१.३१.] तृतीयैकवचनस्य
सु अदिशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्र-
त्यङ् नोचैरधोमुखः सन् अतिस्नुतः अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो यो-
गार्हः सखा सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमऽ सु-
गन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति [१२.७.३]
श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. कुविद्भू यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यनुपूर्वं विधूय ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां वा सरस्वत्यै वेन्द्राय वा सुत्राम्णो ॥ ३२ ॥

का° [१५. १०. १२.] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पू-
तायां सुरायां वदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति
यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन्ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्गं उपयामगृ-
हीतोऽस्यश्विभ्यां वेति प्रथमम् कुविदङ्गं उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै वेति द्वि-
तीयम् कुविदङ्गं उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सुत्राम्णोऽसि तृतीयम् ॥ तृचं का-
क्षीवतसुकीर्तिर्दृष्टम् आद्या सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । कुविदिति बद्धनाम [निघ° ३.
१.] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु° ५. १७.] चिदिति वितर्के । हे सोम यथा यवमन्तः
यवा विग्नन्ते येषां ते यवमन्तः मादुपधायाश्च मतोर्वीज्यवादिभ्य इति [पा° ८. २.
१.] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः बद्धयवसम्पन्नाः कृषीवलाः कु-
वित् बद्धत्वं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चिद्विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण विगूय पृथक्-
कृत्य अङ्गं क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि
भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह-इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु ।
एषां केषाम् ये यजमाना वर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम
[निघ° २. ७.] उक्तिर्वचनं हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति या-
गं कुर्वन्ति ॥ हे सोम त्वमुपयमिन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां वा त्वां गृह्णामि सरस्व-
त्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णो रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

का° (16.) ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ
सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विस-
रस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनी युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावत-
मपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः अवतेर्लङि मध्यमाद्विवचनम् । किम्भूतौ यु-
वाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं
सुष्टु रमयतीति सुरामं सुष्टु रमणीयं सोमं सचा सद् एकीभूय विपिपाना वि-
पिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिवतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन ह्लादिवे

शानच्प्रत्यये रूपम् तदर्थे श्रुतावितिरासः [१२.३.४.१.] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पयौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनद्वयं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिह्निद तती लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुष् शुभ दीप्तावित्यस्यात्सम्पदादित्वाद्वा वि क्षिप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठाः पतिपुत्रेत्यादिना [पा० ८.३.४३.] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव पितरौवश्विनोभेन्द्रावयुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती वा मधवन्नभिस्तक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वामावयुः अवतेर्लिङि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमि काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम [निघ० २.१.] दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति [पा० ३.१.२६. वा० १.२.] णिचि ज्ञाति ण्यासश्रन्थो युजिर्ति [पा० ३.३.१०७.] युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावयुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणां कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लिङि मध्यमैकवचने (१७.) रूपम् हे मधवन्धनवन्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी वा त्वामभिस्तक् उपसेवते वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतवत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावयुरिति ज्ञायतइत्यर्थः भिस्तक् उपसेवायां काण्डादिः अस्मात्त्रिङि काण्डादिभ्यो यगिति [पा० ३.१.२७.] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् कृत्वाभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं कृलिति [पा० ६.१.६८.] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति [पा० ६.४.७१.] अडा-

गमः वावसानऽइति [पा० ट. ४. ५६.] जकारस्य ककारः अभिलगिति रूपम् ॥३४॥
 श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमदशमोऽध्यायो राजसूयान्त-
 वर्णनः (18.) ॥१०॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १. ३५ [उत्तरसद्व्यः - उपरिषद्व्यो] ॥१॥ १. ३६ [उत्तरसद्व्यो - उपरि-
 षद्व्यो] ॥२॥ १. ३७. ३८ a ॥३॥ १. ३८ b. c । अबधिष्म रक्षोऽमुष्य
 त्वा वधायामुमवधिष्म । जुषाणोऽध्याज्यस्य वेतु स्वाहा ॥४॥ ॥
- II. ॥ १०. १ [°णाऽअभ्य°] ॥१॥ २ ॥२॥ ३. ४ cd. ab [सूर्यवचस्य]. gh.
 ik. ef. no. pq. rs । शैल्ला [प्रौघा?] स्थ - दत्त । t [स्वाराज्ञी (19.)] ॥३॥
 ४ u [सं मधुम°]. v [सहोज्ञता] ॥४॥ ८ ॥ ॥
- III. ॥ १. ३१ [प्रसवाणां - पशूनां मित्रः सत्याय -] ॥१॥ इमं देवा अस-
 पत्नः सुवधं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्याः
 पुत्रमस्यै विशे ॥२॥ एष वः कुरवो रजिष वः पञ्चाला राजा । सोमो
 ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥ ११ ॥ ॥
- IV. ॥ सोमस्य त्रिषिरसि । १०. ५ b - g ॥१॥ h. l. k. i. m. n । ६ b. c ॥२॥
 ७ ॥३॥ ट a. b. d. c. e. g [बिध्यात्]. f ॥४॥ रुजासि दुवासि क्षुपा-
 सि । ट l. m. n ॥५॥ १ a. b. c. e. d. f [°शम्भू]. g ॥६॥ १७ ॥ ॥
- V. ॥ १० ॥१॥ ११ ॥२॥ १२ ॥३॥ १३ ॥४॥ १४ [°शिराऽऋतू]
 ॥५॥ १५ ॥६॥ १६ [उमाऽइन्द्राऽउदितः] ॥७॥ २४ ॥ ॥
- VI. ॥ १७ [°येणां मरुतामोज्ञता क्षा] ॥१॥ इमं देवा असपत्नः सुवधं मरु-
 ते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय मरुते जानराज्याय । इमममुममुष्य पुत्रममुष्याः
 पुत्रमस्यै विशे ॥२॥ एष वः कुरवो रजिष वः पञ्चाला राजा । सोमो

ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥३॥ ११ [धरागुदक् ता अर्हि] ॥४॥

२० a - रयीणाम् ॥५॥ २० c [क्रवि - तस्मै] ॥६॥३०॥ ॥

VII. ॥ २१ a. b [युनग्मि]. c [रिष्टः फल्गुनः]. d. e. f ॥१॥ २२ [षात्स्युं
- युवसे स्वश्चान्] ॥२॥ २३ a. b. d. c. e ॥३॥ २४ [डुरोणं] ॥४॥
२५ a [मे धेहि]. b [मे धेहि]. c वां ब्राह्म वीर्यकृताऽउपा ॥५॥३५॥ ॥

VIII. ॥ २६ ॥१॥ २७ ॥२॥ अभिभूरस्ययानामेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां
ब्रह्मस्त्वं ब्रह्मासि ॥३॥ सवितासि सत्यप्रसवः । २८ c. d. e ॥४॥
प्रियंकरु श्रेयेस्करु भूयस्करु । २८ g ॥५॥ २९ a [ज्यस्य कृविषो वेतु].
b ॥६॥४१॥ ॥

IX. ॥ ३० - रिन्द्रेणास्मै ॥१॥ ३० बृहस्प - विलुना देवतया दशम्यमे यज्ञं
विलुमाप्रवानि ॥२॥४३॥ ॥

X. ॥ ३१ [वायोः] ॥१॥ ३२ a [नमउक्तिं न जग्मुः] । b ॥२॥ ३३ [नमु-
चाऽआ] ॥३॥ ३४ [पितराऽअश्विनोभेन्द्रावधुः का] ॥४॥४७॥ ॥
दशानुवाक्किषु सप्तचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकादशमोऽध्यायः ॥ ॥

I. युञ्जानः प्रथमं मनस्तवाय सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥१॥

रमाकान्तं (1.) नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदी-
पो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापति-
र्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋ-
षिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माणां ऋषयः चतुर्थचिर्ऋते-
ष्व एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६. २. ३. १०.]

प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमप-
 श्यन्देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्तः एव
 तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चि-
 तिमपश्यत्परमेष्ठेव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिह्न्फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौ-
 र्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्चगोऽव्यजानालभ्याजिन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृता-
 त्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं द्वाचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च मृद्युक्ते त-
 डागादिजले प्राप्तेत् उखार्यमिष्टकार्यं च मृदं जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गु-
 नकृष्णाष्टम्यामुखासंभरणम् तदर्धमाहवनीयदक्षिणाग्नीऽउद्धृत्याहवनीयात्प्राक् कृते
 चतुष्कोणे गते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तरा-
 ले सङ्घिन्नां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयादक्षिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः
 प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी
 हिरण्मयी वाग्निः स्थाप्या ततः कर्माह् का° [१६. २. ७.] अष्टागृहीतं जुहोति संत-
 तमुद्धृल्लन्युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुह्वं सुवं च संमृज्य सु-
 च्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं संततमविह्विन्नधारया सु-
 चमूर्ध्ना कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सांततयं चाष्टर्चान्ते स्वाहा-
 कारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाक्षरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि
 सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमान-
 स्य वल्लेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सफला-
 नां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशाद-
 ध्यामरत् अर्ध्याहृतवान् इष्टकाः (२.) कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन
 श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६. ३. १. १२.] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथम-
 मग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्ट-
 कादिविषयाणि ज्ञानानि तत्राय तनिवा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्ये-
 त्यर्थः तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा° ६. ४. २१.] क्वाप्रत्ययः
 अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा° ६. ४. ३७.] न-
 लोपः क्त्वो यगिति [पा° ७. १. ४७.] क्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्गाय शक्त्या ॥२॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तडुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन्यञ्चके
हृन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतिः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं य-
ज्ञमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्गाय स्वर्गसाधकाय कर्मणे
शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

युक्ताय सविता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्प्रसिद्धान्देवान्प्रसुवति (३.)
षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः (३.) प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयती-
त्यर्थः । किं कृत्वा युक्ताय युक्ता क्को यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान्देवान्
धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशतः इति दिवम् इगुपधेति
[पा० ३.१.१३५.] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गहृतः इणः शत्रन्तस्य यत् इ-
ति वृषम् । पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करि-
ष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गहृ-
तो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषा-
न्युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति (४.) प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कीदृशान्
स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उच्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया
दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुच्यतान् ॥३॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥

ज्ञगती व्याख्यातापि [५.१४.] विशेषतो व्याख्यायते विप्रस्य ब्राह्मणस्य
यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिना
विप्रा ऋविज्ञो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं
कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । की-

दशस्य विप्रस्य ब्रूतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदु-
षः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्र-
त्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो ज्ञातं तत्राह
एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् व-
युनानि प्रज्ञानानि वैत्तीति वयुनावित् अन्येषामपि दृश्यतः इति [पा° ६.३.१३७.]
दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत
आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्महती परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती
अचित्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरैः ।

शृण्वन्तु विश्वेऽमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानौ वामिति पदेनो-
च्यते । हे पत्नीयजमानौ वां युवयोरर्थे नमोभिरनैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्वं
पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पाद-
यामि व्यत्ययेन तुदादिवाहः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चो-
च्यन्ते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरनैर्युजे योजयामि अनैर्वि-
प्रांस्तर्पयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरैः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु
विविधं गहृतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति [पा° १.४.८२.] वि एतु अन-
योर्व्यवधानम् तत्र दृष्टान्तः पथ्या-इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञमार्गप्रवृत्ता आहु-
तिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति
भावः । किं च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यज-
मानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आत-
स्युः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्यऽइत्युर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रज्ञाऽसि देवः सविता महिष्वना ॥ ६ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं

प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगह्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्तः इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रीन् लोकान्मिमीते लोका रजांस्युच्यन्तः इति यास्कः [निरु० ४.११.] स देवः महिबना स्वकीयेन महाभागेन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्यावर्जङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महर्मेकतो भावो महिबं तेन । भावे हान्दसस्वन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघ० १.१४.] पठितम् स देव एतशः अश्वद्वयेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः उषा वाऽअश्वस्य मेधस्य शिर इति श्रुतेः [१०.६.४.१.] सूरदश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२१.१३.] ॥ ६ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [१.१.] कथ्यते । हे देव सवितः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यज्ञमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किं च दिव्यो त्वि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

a. इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणाय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । b. ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तं बृहदायत्रवर्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती हन्तः । हे सवितर्देव नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणाय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यज्ञमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदू लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम् । स-

त्राजितं सत्राणि द्वादशाह्वादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजितम् तानि हि ची-
यमानमग्निमपेक्षते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धन-
जितं धनं गवादिफलद्वयेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं स्वः स्वर्गं
जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जितम् ॥ किं च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसा-
नरहिता यजुरक्ता स्वाहेति यजुः हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा
सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्थय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रयन्तरं साम स-
मर्थय बृहत् साम च समर्थय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि-
र्मागी यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौर्वाङ्मुह्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।

b. आददे गायत्रेण हन्द्साङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थाद्गिं पुरीषमङ्गिरस्व-
दाभरं त्रैष्टुभेन हन्द्साङ्गिरस्वत् ॥ १ ॥

का० [१६. २. ८.] देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्तऽआधयेत्येनामभिमन्त्रयते । अ-
स्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमग्निमादाय हस्तऽआधयेति
ऋचा [क० ११.] एनामग्निमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः
सावित्रं यजुः व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिधृतिहन्द्ः । हे अग्ने सवि-
तुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाङ्मुह्यां
पूषः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण हन्द्सा सहाय-
भूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तु-
ल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि हन्द्सीति [पा० १. ४. २०.] भसंज्ञायाम-
ङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने
त्वं गृह्णीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानाडुत्सङ्गात् अग्निमाभर आह्वर
ह्वरहोर्भश्चहन्द्सीति [पा० ८. २. ३२. वा० १.] हस्य भः । त्रैष्टुभेन हन्द्सा कृत्वा
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजहुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अ-
भ्यासे भूगांसमर्थं मन्यन्तऽइति यास्कोक्तेः [निर० १०. ४२.] । किम्भूतमग्निं पुरीषं
पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः [६. ३. १. ३८.] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं प-

शव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुत्रया शुष्का मृड्यते तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः मृ-
दमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहृ-
णमेवाग्न्याहृणमित्यभिप्रायेण पुरीषमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयन-
प्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ १ ॥

अग्निरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शक्नेम खनितुं सधस्यऽआ जागतेन
हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

त्वमग्निरसि. उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्री-
त्रया चासि यद्वा न विद्यते अग्निः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् हृन्दसः खननकाले
ऽश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः किं च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या
उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन हृन्दसा खनितुं शक्नेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्य-
येन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

a. हृस्तऽआधाय सविता बिभ्रदग्निं हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत् ॥

b. आनुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्यनुस्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुफ्फन्दः । तृतीयतुर्यपाद-
पोर्वूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हृस्ते हिरण्ययीं स्वर्ण-
पामभ्रिमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्नि-
चाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन हृन्दसा आभरत्
आकृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

II. प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु सम्बतम् ।

दिवि ते जन्म परममन्तरिजे तव नारिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

का° [१६. २. १०.] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे-योगोऽस्ति । ऋ-
क्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽभिहृस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आ-
स्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्टदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः ।

वनं सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्वह्णार्यं सेव्यत इति सम्बत् सम्पूर्व-
स्य वनतिः क्षिप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः सम्बत् सा च पापाणाम्भवेना-
तिप्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नाथ वरिष्ठामुत्कृष्टां सम्बतं भू-
मिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] त्वा-
क्तो निपातस्वरतः । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यद्वयेण
भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्चद्वयेण प्रसिद्धम् ।
अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुज्यामकवायुश्चा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपे-
णास्यान्तरिक्षवर्तिवर्म् नाभिश्ब्देन प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उप-
रि तव योनिः स्थानमिह एव पादविवेक्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्य-
ते । विराड्द्वयेणाश्चः स्तूयते एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छित्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथां रासभं युज्यमस्मिन्यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा (५.) । गर्दभं मन्त्रयते । अर्धयुज्यमानावुच्येते ।
वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादि-
ना [उणा० १. १५५.] वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष
फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सन्वोधनं हे वृषण्व-
सू अर्धयुज्यमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बघ्नीतम्
युजेलीटि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन्यामे अस्मिन्नग्निक-
र्मणि यद्वा यामो मृद्वह्णद्वयो नियमविशेषस्तास्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रा-
सभम् अग्निं भरन्त वोढुं समर्थमित्यर्थः तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्वितैषि-
णमित्यर्थः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कः [निर्ह० ६. ३१.] अस्मानिह्नीत्यस्मयुः
सुप आत्मनः कयजिति [पा० ३. १. ८.] कयचप्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं हान्दसम् कयाच्छ-
न्दसीति [पा० ३. २. १००.] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे-योगे त्वस्तरं वाजे-वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता
अविग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवत्तं वीर्यवत्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमूतये अवनाय

रक्षणाय क्वामहे आकृयामः क्वः शपि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे-वाजे तत्त-
दन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं
योगे-योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतऽइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तरं बलवत्तरमुत्साहवत्तम् तव इति बलनाम [निघ० २. १.] तवो बलमस्या-
स्तीति तवस्वी अस्मायित्यादिना [पा० ५. २. १२१.] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्त-
रस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५. ३. ६५.] तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

a. प्रतूर्वन्निक्ववक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । b. उर्वन्त-
रिन्नं वीहि । a. स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्पूजा सयुजा सह ॥ १५ ॥

का० [१६. २. ११.] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान्प्राचः (6.) प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्त-
रिन्नं पृथिव्याः सधस्यादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्चादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति ॥ वि-
राड्द्वपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिन्नं वीहीत्येतावद्यजुः त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थो
ऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्द्वपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋ-
चो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्चो देवता । हे अश्व त्वमेहि आगह किं कुर्व-
न्प्रतूर्वन् तूर्वतिर्बधकर्म शत्रून्किंसन् । अशस्तीः आतृच्यैः क्रियमाणा अपकीर्ति-
रवक्रामन्यादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः
मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन्सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गण-
वतो गाणपत्यं गणपतिवमेहि आ समन्तात्प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतिवं लप्स्य-
सऽइति भावः ॥ उर्वन्तरिन्नम् यजुःसंहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः हे
गर्दभ अभयानि कृण्वन् ऋविग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा
समानयोगिन्या पूजा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिन्नं वीहि विशेषेण प्राप्नु-
हि इयं वै पृथिवी (7.) पूषेति श्रुतेः [६. ३. २. ८.] सह युङ्क्ते सा सयुक् तया ।
किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३. २१.] स्वस्ति विनाश-
रहितो गव्यूतिर्मार्गी यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागहित्यर्थः । नैको
ऽधानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूजा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

a. पृथिव्याः सधस्याद्भिं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ।

b. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदहेमः । c. अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदग्निरिष्यामः ॥ १६ ॥

अजोत्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री अग्नियी । हे अग्ने (८.) पृथिव्याः भूमेः सधस्थात्सहस्रानात्पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस-इवाभर आ-
ह्वर ॥ का° [१६.३.१२.] अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गृह्यत्यग्निं पुरीष्यमिति । त्रिषु
अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणश्चभ्रस्यं मृत्तिकापिण्डं प्रति गृह्य-
त्यश्चगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री इन्द्रः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस-
इव वयमहेमः अह्व अभिमुखमिमः गह्वामः अह्वभिरासुमिति शाकपूणिरिति यास्कः
[निरु° ५.२८.] ॥ का° [१६.२.१४.] अनङ्गापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यान्वयमग्निं
पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनङ्गापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव वयं भरिष्यामः सम्पादयि-
ष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमव्यदन्वहानि प्रथमो-ज्ञातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु व्यावापृथिवीऽआततन्थ ॥ १७ ॥

का° [१६.२.१५.] वल्मीकवपामादाय द्विद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति । व-
ल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डादहवनीयात्तराले
स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य ब्यूहनम् । अग्निरुषामुषःकालानामग्रमुप-
क्रममन्वव्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । ज्ञातं ज्ञातं वेत्ति वेदयति वा ज्ञातवेदाः
अग्रमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वव्यत् किं च सूर्यस्य रश्मीन्कि-
रणान्पुरुत्रा बहुधा अन्वव्यत् । किं च व्यावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आ-
ततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान् व्यत्ययो बहुलमिति [पा° ३.१.
८५.] पुरुषव्यत्ययः बभूयाततन्थेत्यादिना [पा° ७.२.६४.] निपातः । सर्वप्रकाशको
लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

आगत्य वाज्यधानं सर्वा मृधो विधूनुते

अग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥

का० [१६.२.१७.] आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति । मृत्पिण्डान्ति तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्मयोभूदृष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अधानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान्तंग्रामान्याप्मनः श्रमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थानि पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य वाजिन्यृथिवीमग्निमिह रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्राय नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

का० [१६.२.१८.] आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति (९) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिह अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किं च भूम्या वृत्राय वृत्तु वर्तने क्वाप्रत्ययः क्को यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात्प्रदेशादयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षाऽऽ समुद्रो योनिः ।

विष्याय चक्षुषा त्वमग्निं तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का० [१६.२.१९.] द्यौस्तऽइति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन्मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आषीं ब्रूहीति अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरात्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वाऽश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विष्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिह्यतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पदिराक्रम्य वि-

नाशय पृतनामिहृति पृतन्यति सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] कव्यधरपृतन-
स्यऽर्चि लोप इति [पा° ७.४.३१.] क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृ-
प्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम म॒हृते सौभ॑गाया॒स्मादा॒स्थाना॑द्रवि॒णोदा॒ वाजि॑न् ।

व॒य॑ ऽ स्या॑म सु॒मतौ पृथि॒व्या अ॒ग्निं ख॒नन्त॑ उप॒स्थेऽअ॒स्याः ॥ २१ ॥

का° [१६.२.११.] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ वि-
राडश्चदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे
वाजिन्महृते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धये (10.) ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदे-
शाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स
सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति
द्रविणसूशब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सा-
नुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे
अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उ॒द॒क्रमी॑द्रवि॒णोदा॒ वा॒ज्य॒वाकः॑ सु॒लो॒क॑ ऽ सु॒कृ॒तं पृथि॒व्याम् ।

ततः॑ ख॒नेम॑ सु॒प्रती॑कम॒ग्निं स्वो॒ रु॒हाणा॑ अधि॒ नाकं॑मु॒त्त॒मम् ॥ २२ ॥

का° [१६.२.२०.] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आ-
श्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्र-
देशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं (11.) शोभनं लोकं प्रदेशं सु-
कृतं पुण्यवृत्तमकः कृतवान् करोतेर्लङि बद्धलं हृन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो
लुकि गुणे तिलोपे वृषम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं
सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधि-
रोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा
किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममु-
त्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्षि मनसा धृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहत् व्यचिष्टमन्नै रभसं दशानम् ॥ २३ ॥

का° [१६. २. २२.] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्षीति व्यतिषक्ताभ्यामृ-
ग्यामाहुती सुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृद-
मभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्य-
तिषक्ताभ्यां सुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्ग्यैवम् आ त्वा जिघर्षीति पूर्वस्याः
पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं
पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे अग्ने-
र्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने मनसा अद्वायुतेन चित्तेन धृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजि-
घर्षि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः क्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भु-
वनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादि-
कादस्माहृतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽश्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्यो-
तिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहत् महत्तम् इतो वाऽअयमूर्धं रेतः सिञ्च-
ति धूमः सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृत-
मिति बहुदेशव्याप्तिः वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहत्तमिति बहुकालव्या-
प्तिः देशकालानवहिनमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान्व्यचिष्टः अतिशयने तमविठनाविति [पा°
५. ३. ५५.] इष्टन् विन्मतोर्लुगिति [पा° ५. ३. ६५.] इष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः
रभसं रभ रभस्ये धृताद्यन्नैः सोत्सारुम् अनेकान्नैर्द्धृतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति
भावः । तथा दशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत
इति भावः दृशः शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्री स्पृह्यदणोऽअग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

अरुमग्निमाजिघर्षि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं स-
र्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौर्यरक्षितेन अक्रुध्यमानेन

प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषितं जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । कीदृ-
शोऽग्निः मर्यश्रीः मर्यैर्मनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रय-
णीयः । स्पृह्यद्वर्णाः स्पृह्यन् स्पृहणीयो वर्णा इयं यस्य यजमानैः स्पृहणीयत्प
इत्यर्थः । अभिमृश्यतऽइत्यभिमृष्टं न अभिमृश्यते नाभिमृष्टं (12.) तस्यै नाभिमृशे
चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात्
ईदृश्या तन्वा शरीरेण स्वालालक्षणेन जम्बुराणाः जम्भतऽइति जम्बुराणाः जम्भी
गात्रविनामि इतस्ततश्च गह्वन् जम्बरौणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघर्षी-
ति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्क्रमीत् । दधत्तानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६. २. २३.] अथ्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बह्विर्ब-
हिरुत्तरयोत्तरयेति । अस्यार्थः अथ्या वारत्रय मृत्पिण्डं परिलिखति पर्या-पर्या
बह्विर्बह्विःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्व-
ह्विर्द्वितीयं त्वमग्नऽइति तद्वह्विस्तृतीयमित्यर्थः ॥ अग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा । अ-
यमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत्यरिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्ष-
णार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता
कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन्हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यज-
मानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयहन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाश्वा-
न्सह्वानित्यादिना [पा०. ६. १. १२.] कसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म
इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तऽइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि दुधाज् वि-
धारणे पुष्टौ दानऽइति कल्पद्रुमोक्तेः (13.) ॥ २५ ॥

परि वाग्ने पुरं वयं विप्रः सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णां दिवे-दिवे हृतारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

अग्नेयनुष्टुप्पायुदृष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सह-
सि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य ज्ञायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य
हे अग्ने वयं वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं हान्दसमि-

त्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीक्षयेण स्थितम् अग्नेय्यादियुराणां (14.) रक्तकत्वात्
 यद्वा पिपतिं पालयतीति पूतम् पृ पालनपूरणयोः द्विप् उदोध्यपूर्वस्येति [पा०
 ७.१.१०२.] उददिशे पूरिति द्वपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृ-
 षद्वर्णां जिघृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाह्नृप्रत्ययः धृजोति धृपन् प्र-
 गल्भो वर्णी यस्य तम् असद्व्यवपमित्यर्थः । दिवे-दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां ह-
 तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवतो विधातका रक्षसादयः यद्वा
 भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवतोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयि-
 तारम् भङ्गुरावतामिति संक्षितायां दीर्घः (15.) ॥ २६ ॥

त्वमग्ने नृभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

अग्नेयी त्रिदुव्यूत्समददृष्टा प्रथमात्यात्रिकादशाष्टौ द्वितीयतृतीयौ दशाष्टौ पा-
 दौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशाष्टौ यदा तदा विराट्स्याना त्रिष्टुप् द्वौ
 वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्यानेत्युक्तैः । अथ मन्त्रार्थः हे नृपते नृणां पा-
 लक हे अग्ने त्वं नृभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मध्यमानो जायसे प्रतिदिनं मध्यसं-
 त्यर्थः यद्वा नृभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र-तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्ष-
 णिः आद्री भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या जणोति हन्ति
 तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो त्रिदुदात्मना जा-
 यसे त्वमश्मनः परि पापाणस्योपरि पाषाणान्तरसंघट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो
 ऽरुणिकादिभ्यो जायसे त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसंघर्षणेन त्वं नृणां
 मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सत्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः ।
 किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनःपाकान्महोदधौमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

III. a. देवस्य वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वीर्यभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । b. पृथि-
 व्याः सधस्यादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वग्ने सुप्रतीकम-
 ज्ञेयेण भानुना दीयतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्यादग्निं
 पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥

का° [१६. २. २३.] अग्न्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति । अग्न्या कृत्वा पिण्डं प-
रितः खनति कण्डिकाया ॥ देवस्य त्वा व्याखातम् पृथिव्याः अग्नेयं यजुः अत्यष्टि-
हृन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात्पुरीषं पशव्यमग्निमङ्गिरस-इव खना-
मि कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्य-
नात् अङ्गिरस-इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपक्षी-
णो न निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीयतं दीप्यमानं हान्दसो धातुः । प्र-
जाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् पुनरुत्तिरादरा-
र्या ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो महान् ॥ २९ ॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिमाणा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का° [६. २. २४.] कृत्वाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अ-
स्यार्थः मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृत्वाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति
पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥ पुष्करपर्णदिवत्या स्वराट्पङ्क्तिः
आद्यौ दशकावल्याविकादशकाविति द्वाभ्यां पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विरा-
डित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः हे पुष्करपर्ण त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्
अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमा-
नं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकम-
भितः वर्धमानं सत् महत्प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-
श्छान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्ध-
मानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का° [१६. २. २५.] विमार्द्येनदिव इति । एतत्पुष्करपर्णं
विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिमाणां
उत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रस्थस्फेत्यादिना [पा° ६.
४. १५७.] उरोर्वरदिश इमनि ॥ २९ ॥

शर्म च स्यो वर्म च स्योऽहिद्रे बहुलेऽभे ।

व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीषम् ॥ ३० ॥

का° [१६.२.२६.] आलभतऽउभे शर्म च स्य इति । ऋद्वयेन कृत्वाजिनपुष्कर-
 र्पणे सदैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृत्वाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे
 कृत्वाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शं च स्यः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवयः वर्म च
 स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवयः चौ समुच्चये । कीदृशे युवामहिद्रे हिद्वरहिते स-
 कले बद्धले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशव-
 ती । तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाह्यादयतम् वस आह्यादने
 अदादिः आह्याय चाग्निं भृतं बिभृतं धारयतं बिभर्तेः बद्धलं हृन्दसीति [पा° २.४.
 ७३.] शपो लुक् ॥ ३० ॥

संवसाथाऽऽ स्वर्विदा समीचीऽउरसा त्मना ।

अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमज्ञसमिन् ॥ ३१ ॥

हे कृत्वाजिनपुष्करपर्णे ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमज्ञसमिन् निरन्तरमेवाग्निमन्तरु-
 दरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसा त्मना उरोद्वेपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संव-
 साथां सम्यगाह्यादयतम् कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्व-
 र्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाची स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधनेऽइत्यर्थः तथा समीची सम्य-
 गश्चने संगतेऽएकचित्तेऽइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

a. पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथवा वा प्रथमो निर्मन्यदग्रे ।

b. त्वामग्रे पुष्करादध्यथवा निर्मन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

का° [१६.२.२७.] पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चे-
 ति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्व-
 भरा असि विश्वं सर्वं जगद्धिभर्ति धारयति पुष्ताति वा विश्वभराः असुन्प्रत्ययः ।
 हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथवाख्य ऋषिः प्राणो वा वा त्वां निर्मन्यत्
 निःशेषेण मथितवान् ॥ का° [१६.२.२८.३.१.] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणो-
 त्तराभ्यां दक्षिणः साग्निसत्वामग्नऽइति षड्भिः सर्वं सकृद्भूत्वा पुष्करपर्णे निदधा-
 तीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्नऽइति षड्भिरसकृ-
 द्भूत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाज-

दृष्टाः । हे अग्ने अथर्वा प्राणाः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्वां निरमन्यत निःशेषे-
ण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतेः [६.४.२.२.] । वाघत इति
ऋत्विङ्गामसु [निघं ३.१८.] पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋ-
त्विजस्त्वां मूर्धोऽर्धादरणः शिरसो निरमन्यतेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्येति षष्ठेक-
वचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने
अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्यत कीदृशात्पुष्करात् मू-
र्धः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाक्कात् पुष्करपर्णमग्निम-
न्यनयन्ननिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमुं वा दध्यङ्गृषिः पुत्र ईधेऽथर्वणः । वृत्रह्णं पुरंदरम् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्गमक ऋषिः तमुं वा उ एवार्थे तमेव त्वाम्
ईधे प्रज्वालितवान् कीदृशं त्वां वृत्रह्णं वृत्रस्य पाप्मनो हतारं ब्रह्मभूणवृत्रेषु
हन इति [पा° ३.२.८७.] क्षिप् पुरंदरं रुद्रपेणासुरसम्बन्धिनं त्रयाणां पुराणां
विदारयितारम् वाचंयमपुरंदरौ चेति [पा° ६.३.६१.] खशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमुं वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युकृतमम् । धनंजयं रणे-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः
पाथ्यः पाथोनदीभ्यां अस्थिति- [पा° ४.४.१११.] पाथःशब्दात् आप्रत्ययः टिलोपः ।
वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे संदीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उप-
लभ्यते (16.) अतः प्राथ्यः । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियाऽ
रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६.४.२.४.] ।
कीदृशं त्वां दस्युकृतमम् दस्यून्कृतीतिदस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युकृतमस्तम्
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा° ८.२.७.] नलोपे दस्युकृतम इति प्राप्ते नाद-
स्येति [पा° ८.२.१७.] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हतारम् रणे-रणे ध-
नंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीदं होतः स्वऽउं लोके चिक्त्वित्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्कृविषा यज्ञस्यै बृहज्जमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

अग्निं यो विष्टुप् देवग्रवो देववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे
 अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्याने कृत्वाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश
 कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किं च सुकृतस्य साधुकृतस्य
 कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्याने कृत्वाजिने यज्ञं साद्य स्थापय अन्येषामपि दृश्यत
 ऽइति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपे-
 णसोमनिधानादीनि कृत्वाजिनं ऽएव भवतीति कृत्वाजिनं सुकृतस्य योनिः कृत्वा-
 जिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६.४.२.६.] । हे अग्ने यतो देवावीः देवान-
 वति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यज्ञासि यज्ञसि लोटो
 ऽडाढावित्याडागमः [पा० ३.४.१४.] पूजयसि अतो यजमाने वृद्धन्मृद्धय आपुरन्त्रं
 वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ते बहुलं हन्द्स्यमाञ्जोगे
 ऽपीत्यडभावः [पा० ६.४.७५.] ॥ ३५ ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्रिषो दीदिवान् ॥ ३६ ॥ असदत्सुदक्षः ।

अद्व्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सद्व्यव्रतः शुचिर्जिह्वा अग्निः ॥ ३६ ॥

अग्निं यो विष्टुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गेऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः
 होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन्सीदति तद्दोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्याने
 उत्तरवेदितृषे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता । विदानः
 स्वाधिकारं जानन् । त्रिषः त्रिष दीप्तौ पचाद्यच् त्रिषतीति त्रिषः दीप्तिमान् । दी-
 दिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्त्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
 स्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६.१.६६.] वलोपः
 होतृषिष्णादौ गमनवान् । सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अद्व्यव्रतप्रमतिः
 दम्भु वधे अद्व्यमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद्व्यव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स
 प्रमतिः अद्व्यव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः । तया वसिष्ठः वसति स्वस्थानेऽइति
 वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति [पा० ६.४.१५४.] इष्टनि
 परे तृचो लोपः । सद्व्यव्रतः सद्व्यव्रतं सर्वज्ञं त्रिभर्ति पुष्पाति सद्व्यव्रतः । शु-
 चिर्जिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादिवत्यानि हवीं-
 ष्यभ्यवद्वरत्रयुद्दिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

स॒सीदस्व म॒ह्यो॑ऽऽसि॒ शोच॑स्व दे॒ववी॑तमः ।

वि धूम॑म॒ग्नेऽअरू॑षं मि॒येध॑ सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् ॥ ३७ ॥

अग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः । मेध्यशब्दस्य हान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध हे मेध्य यज्ञिय यज्ञार्ह हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णो सम्यगुपविश । यत्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुवात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान्वेति तर्पयति देववीः वी कात्यादौ क्षिप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किं च दर्शतं दर्शनीयमरूषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा ऽअयमूर्ध्व (17.) रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अ॒पो दे॒वीरु॑प॒सृज॑ मधु॒मती॑र॒य॒क्ष्माय॑ प्र॒जाभ्यः॑ ।

ता॒सां मा॒स्थाना॒दुज्जि॑कृ॒तामो॑ष॒धयः॑ सु॒पिप्य॑त्ताः ॥ ३८ ॥

का° [१६.३.२.] अपः अग्नेऽवनयत्यपो देवीरिति । मृत्पिण्डगते जलं सिञ्चति ॥ अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वर्च्यो (18.) ऽग्ने इति सम्बोधनमध्याह्नियते द्यौरध्वर्युर्वा सम्बध्यते हे अग्ने यद्वा हे द्यौः यद्वा हे अध्वर्यो देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन्खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः (19.) किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्माणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात्सुक्षेत्रत्रपादस्मात्खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिकृतामुद्गृह्यन्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्यत्ताः शोभनं पिप्यत्लं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते वा॒युर्मी॒तरि॒श्वा द॑धातू॒त्ताना॑या॒ कृ॒दयं॑ यद्विक॑स्तम् ।

यो दे॒वानां॑ च॒र॑सि प्रा॒णये॑न॒ कस्मै॑ दे॒व व॑ष॒डस्तु॑ तुभ्य॑म् ॥ ३९ ॥

का° [१६.३.३.] सं त॒ इति॑ वातमपक्षिपति । पिण्डगते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्थं पृथिवीदेवत्यमर्थं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेना-

वस्थितायास्ते तव यद्दृश्यं हृदयसदृशं खननस्थानं विकसतं पिण्डावटद्वयेण विकसितम् इडभाव आर्षः [पा० ७.२.३४.] तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जल-
प्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः मा-
तरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवहेदकारिणि श्रयति गच्छति मातरिश्वा । एवं
पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां
प्राणयेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणयम् भावे हान्दसस्थत्प्रत्ययः क-
स्मै प्रजापतिद्वयाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्य-
न्याहुतिरस्ति यैषेति [६.४.३.४.] श्रुतेः ॥३१॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वद्व्यमासदत्स्वः ।

वासोऽग्नये विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥४०॥

का० [१६.३.५.] आस्तीर्णयोरन्तानुद्गच्छति सुजात इति । अस्यार्थः आस्तीर्ण-
योः कृत्वाजिनपुष्करपर्णयोः प्रालानूर्धमादत्तऽइति ॥ अग्निदेवत्मानुष्टुप् द्वितीयो
नवार्णः । सुजातः सुष्टुत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं
यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वद्व्यं वरणीयं गृहं कृत्वाजिनस्निर्मितमासदत्
आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६.३.६.] त्रिवृता मुञ्जयोक्तेणोपनक्षति वासोऽग्नये
ऽइति । उद्गृहीतान्कृत्वाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान्मुञ्जयोक्तेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सू-
त्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं
हे विभावसो हे अग्नये विश्वरूपं बद्धप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृत्वाजिनरूपं
संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येज् संवरणे अस्य रूपम् ॥४०॥

उडु तिष्ठ स्वधरावा नो देव्या धिया ।

दृशे च भासा बृहता सुश्रुक्कनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥४१॥

का० [१६.३.७.] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोडु तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठे-
दिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये
अष्टार्णाः । हे स्वधर शोभनोऽधरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्नये उत्तिष्ठ
उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मा-

नव पालय द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च हे
अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आग्रह
किं कर्तुम् वृद्धता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चे-
[पा० ३.४.११.] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः कीदृशस्त्वं सुश्रुक्कानिः साधु शुचो रश्मीन्व-
नति सम्भजति सुश्रुक्कानिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदद्वेदः ॥४१॥

ऊर्ध्व उ षु ण उतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥४२॥

का० [१६.३.८.] ऊर्ध्ववाङ्मः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व उ षु ण इति । प्रसारितवाङ्मः
प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्योपरिष्ठाद्वृद्धती काण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशा-
णोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः सोपरिष्ठाद्वृद्धती । हे अग्ने नोऽस्माकमृतये रत्तणाय ऊर्ध्व
उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.]
दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] न इत्यस्य णत्वम् ।
क-इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव-इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः
सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन्वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षण्णु
दाने यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्विः ह्वयवाहकैर्हविग्भिः सह
वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः अञ्जति व्य-
क्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां वि-
ह्वयामहे कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्विः हविषां वोहृभिः ॥४२॥

स ज्ञातो गर्भोऽग्रसि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमाऽस्य कून्प्र मातृभ्योऽग्रधि कर्निक्रदद्वाः ॥४३॥

का० [१६.३.१.] अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्चप्रभृतीनामिमन्त्रयते स ज्ञात स्थि-
रो भव शिवो भवेति । पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्चगर्दभा-
जान्स ज्ञात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः ॥ अश्चदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्चमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने स त्वं रो-
दस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं ज्ञातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः ।

ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विवृतः । चित्रः नानावर्णा-
भिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अतूनिति
लिङ्गव्यत्ययः अतूनि तमांसि राज्यपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मा-
तृभ्योऽग्रधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः
प्रकर्षेण गह् इणो गा लुडोति [पा° २.४.४५.] गदिशः अडभावश्चान्दसः ह्न्दसि
लुङ्ङिङ्ङि इति [पा° ३.४.६.] सर्वकाले लुङ् प्रत्युपसर्गी गा इत्यनेन सम्बध्यते ।
दाधर्तिर्दधर्तित्यादिना [पा° ७.४.६५.] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग आश्रुर्भव वाज्यर्वन् ।

पृथुर्भव सुषदस्त्वग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुप्पुलिङ्गा । इयर्ति प्रति पदार्थं गह्तीत्यर्वा रासभः हे अर्वन्
गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडुङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृ-
ढार्थः वीडून्यङ्गानि यस्य सः । आश्रुः वेगवान्सन्वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः वि-
स्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थियो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्स
सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुत्रया मृड्यते तां वहतीति
पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीषेषु ज्युडिति
[पा° ३.२.६५.] ज्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा द्यावापृथिवीऽअभि शौचीर्मान्तर्निजं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

अजदेवत्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठ-
वाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः अग्निरूप अज मानुषीभ्यः मनोः स-
म्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाऽअग्निरग्नियोऽज इति श्रु-
तेः [६.४.४.४.] । किं च द्यावापृथिवी मा अभिशौचीः मा संतापय तथान्तर्निजं
माभिशौचीः तथा वनस्पतीन्माभिशौचीः ॥ ४५ ॥

a. प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नानद्द्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्या-

वृषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्त्रपां गर्भं संमुद्रियम् ॥ b. अग्रऽआया-
हि वीतये ॥ ४६ ॥

का° [१६.३.१०.] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्व-
खरयोरिति । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि
वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ मक्षापङ्क्तिस्त्ववसाना अष्टार्णषट्पादा मक्षाप-
ङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्चदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यू-
ह्यौ । वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं
कुर्वन् यङ्लुगन्तम् रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् किं कुर्वन् नानदत् सोपहास-
मुच्यते गर्दभरुदितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम् कीदृशो रासभः पत्वा पत-
नशीलः पतू गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३.२.७५.] घानिप् ।
अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च श्रुतिः [६.४.४.७.] यदश्वस्य य-
जुषि रासभं निराह तद्वासभे श्रुचं दधातीति । किं च अयमश्वः पुरीषं पशव्यमग्निं
भरन्धारयन् (20.) आयुषः पुरा कर्मणाः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्ति-
पर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मात्मन् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः
क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रैतु इति शे-
षः । कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तां फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामिनेति भा-
वः । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादिवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं
वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्नित्रयेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः
तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां मक्षाव्रतः साम्नां मक्षडुक्यमृचामिति श्रुतेः ॥
का° [१६.३.११.] अग्रऽआयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तः सत्यमित्या निधानात् ।
अग्रऽइति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाज्ञस्योपरि पिण्डं
धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे
अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

a. ऋतः सत्यमृतः सत्यम् । b. अग्निं पुरीष्यमङ्गिस्वद्गारामः ।

c. ओषधयः प्रतिमोदधमग्निमेतः शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः ।

व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नोऽग्रं दुर्मतिं ङ्हि ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयद्वयमग्निमध्याहरामीति शेषः ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का° [१६.३.१३.] अनङ्गापुरुषमीक्षते. पूर्ववदग्निं पुरोष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनङ्गापुरुषस्तमर्धपुरीक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाकृवनीयान्ति स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का° [१६.३.१४.] उत्तरत आकृवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याकृवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आह्लादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति कीदृशे परिवृते उद्धते कृतोत्तेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्थर्चीऽग्निदेवतः । हे ओषधयः यूयमेतमग्निं प्रति मोदधमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन्प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयत्तमागहन्तम् । एवमर्धर्चनौषधीरुक्तायाग्निमाह हे अग्ने त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति कुतमित्येवमादिकामपन्नहि अपनय किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ° २.७.] अतिवृथाद्याः ॥ ४७ ॥

ओषधयः प्रतिगृणीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।

अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नः सधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः एतमग्निं प्रतिगृणीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा हृन्दसीति [पा° ६.१.१०६.] पूर्वसवर्णादीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किं च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्नोऽस्य हृन्दसि घस् इति [पा° ५.१.१०६.] कालप्राप्तौ घस्रत्ययः ऋतुकालीनः

प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूवायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्यं सहस्रान्यं गर्भयो-
ग्यस्थानमासदत् आसीदिति ॥४८॥

वि पाजसा पृथुना शोश्रुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसोऽअमीवाः ।

सुशर्मणो बृहृतः शर्मणि स्यामग्नेरुहः सुहवस्य प्रणीतौ ॥४९॥

का° [१६.३.१५.] वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनु-
त्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृत्वाजिनबद्धं विस्रंस्य ह्यगरोमाणि गृ-
हीत्वाश्वादीनैशानो दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा
वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमी-
वाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पा-
जसा बलेन शोश्रुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम [निघ° २.१.] शो-
चतेर्यङ्मुक्ताह्वानचप्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्ता परोक्षमाह अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अ-
भ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुया-
मित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा
तस्य । बृहृतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वानं शक्यस्य । अस्तिर्लिङि उत्तमैकव-
चने स्यामिति रूपम् ॥४९॥

V: आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥५०॥

का° [१६.३.१७.] आपो हि षेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । प-
लाशवक्त्राथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवतास्तिस्रो गाय-
त्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । द्विशब्द एवार्थः प्रसिद्धयो यस्मादर्थो वा । हे आपो या यूयमे-
व मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो-
भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्थिति वा स्नानपानादिहेतुवेन सुखोत्पादकत्वमपां
प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्था-
पयत तत्तनत्तनयनाश्चेति [पा° ७.१.४५.] लोणमथमबद्धवचनस्य तनबादेशे दधा-
तनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्क्रुतेति
भावः । किं च महे मरुते रणाय रमणीमाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्य-

नूवर्तते मद्द्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान्ब्रह्म-
साक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । मद्
पूजायां मद्भ्यते पूज्यतइति मद् द्विप्रत्ययः तस्मै मद्हे । रण शब्दे रण्यते स्तू-
यते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेर-
सुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति ह्यन्दोग्यश्रुते ॥५०॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥५१॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मि-
न्कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं
रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर-इव उशन्ति ता
उशत्यः वा ह्यन्दसीति [पा० ६.१.१०६.] दीर्घः वश कालौ इत्यस्माद्धतृप्रत्ययान्ता-
दुगितश्चेति [पा० ४.१.६.] डीप् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्व-
कीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥५१॥

तस्माद्वरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥५२॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्चान्दसः । हे आपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य
पर्याप्तिं वयं गमाम गह्वरं पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति
चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवासइत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६.१.
२०१.] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकर-
ण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदे-
शेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पञ्चाहु-
तिपरिणामक्रमेणेति भावः । किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ
उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तृनस्मान्कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यते इति भा-
वः अन्येषामपि दृश्यतइति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचो
ऽधमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय त-
द्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान्
जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान्कुरुथ गृह्तेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अ-

उभाव आर्षः बद्धलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुकि लोटि वा ऋप्
॥५२॥

मित्रः स॒सृज्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह ।

सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा स॒सृजामि॑ प्र॒ज्ञाभ्यः॑ ॥५३॥

का० [१६. ३. १८.] अजलोमभिः स॒सृजति॑ मित्रः स॒सृज्येति॑ । आज्ञायानि पूर्वं लोमानि (21.) गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्ठा-
दृहती त्रयोऽष्टाणीश्चतुर्थी द्वादशार्णाः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं
भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मक्षमध्वर्यवे
प्रयक्ष्विति शेषः । पृथिवीशब्दो द्युलोकात्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते
अज्ञस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जा-
तवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं
प्रज्ञाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रज्ञानामयक्ष्माय यक्ष्माणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोग-
गभावाय ॥५३॥

रुद्राः स॒सृज्य॑ पृथि॒वीं बृह॑ज्ज्योतिः॒ समी॑धिरे ।

तेषां भानुर॑जस्र इ॒क्षुक्रो॑ दे॒वेषु॑ रोचते ॥५४॥

का० [१६. ३. १९.] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒सृज्येति॑ । सूक्ष्मसिकतालो-
हकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् ये रुद्राः पृथि-
वीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं
समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह
तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥५४॥

स॒सृष्टां॑ वसु॒भी रु॒द्रैर्धी॑रैः कर्म॒ण्यां मृद॑म् ।

हस्ता॑भ्यां मृद्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु॒ ताम् ॥५५॥

का० [१६. ३. २०.] स॒सृष्टामिति॑ संयौति । ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रय-

ति ॥ द्वे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली च-
न्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्धीं कोमलां कृत्वा पुन-
स्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम्
कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां
वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।

सा तुभ्यमदिते मुखोखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिर्दीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४. २३.] हे अदिते अदीते देवमातः
हे महि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु
स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दीऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शो-
भनः कपर्दी यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं
कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा स-
म्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ति सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूहो औपशः
शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्य सा ॥ ५६ ॥

a. उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे सा-
ग्निं बिभर्तु गर्भेऽग्रा ॥ b. मखस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु क-
रोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु तत्र
दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० [१६. ३. २३.]
यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति । यजनानपत्न्या तत्पिण्डान्मृ-
दमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डा-
न्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वं चतुरस्रां
पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वं प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥
मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीहृन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य (22.) शिरोऽसि
आकृवनीयो यज्ञस्य शिरस्तडद्धरणादिकृापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

- a. वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण हन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥
- b. रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन हन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यत्तरिक्षमसि । धारया ॥ c. आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन हन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि । धारया ॥ d. विश्वे वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन हन्द्साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि । धारया ॥ ५८ ॥

का° [१६.३.२६.] वसवस्वेति प्रथयति । यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण हन्द्सा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव वा तां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानयेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्त्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान्प्रातृन्मयि धारय ॥ का° [१६.३.२७.] अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामनैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्षानुष्टुप् हे उखे रुद्राः त्रैष्टुभेन हन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षद्वपासीति विशेषः शेषं पूर्ववत् ॥ का° [१६.३.२८.] संलिप्य श्लक्षां (23.) कृत्वोत्तरमादित्यास्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डिकां पूर्वीपरि योजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन हन्द्सा तां कुर्वन्तु त्वं द्योद्वपासीति विशेषः शेषा व्याख्या प्राची ॥ का° [१६.३.२९.] विश्वे वेति समीकरोति । पूर्वीक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ॥ औखम् ब्राह्मी वृहती । विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता

विश्वे देवाः हे उखे त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन ह्रस्वा कृत्वा त्वं च दिशो दियूपासि
शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

a. अदित्यै रास्त्रासि । b. अदितिष्टे बिलं गृणातु । c. कृत्वाय सा
महोमुखां मृन्मयीं योनिमग्रे । पुत्रेभ्यः प्रायहृददितिः अपयानिति ॥ ५९ ॥

का° [१६.३.३०.] वितृतीयऽउत्तरे वर्तिष्ठ सर्वतः करोत्यदित्यै रास्त्रेति । उ-
खोर्धमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मे-
खलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्त्रादेवत्यम्
यजुर्गायत्री । हे रेखे त्वमदित्यै अदितिद्वपाया उखाया रास्त्रा काञ्चीगुणस्थानीया-
सि ॥ का° [१६.४.३.] बिलं गृह्णात्यदितिष्ट (24.)ऽइति । उखाया मुखमालभते ॥
उखादेवत्यम् यजुर्वृहती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृणातु
गृह्णातु ॥ का° [१६.४.४.] कृत्वयिति निदधाति । एवमुखां निष्याद्य भूमौ स्थाप-
यतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उल्लिगनुष्टुब्वा उल्लिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशा-
र्णस्तेन अधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडणो व्यूह्यः । सा पूर्वाक्ता अदितिः उखां
कृत्वाय त्को यक् कृत्वा निष्याद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायहृत् इति किम्
अपयान् अपयन्तु आ पाके णिजन्तः हे पुत्राः इमामुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१७.] अतीत्यस्येकारलोपे संयोगात्तलोपे
च स्तेनोऽडाढावित्यडागमे [पा° ३.४.१४.] अपयानिति द्वपम् । कीदृशीमुखां म-
हो महोतीं विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्रे अग्न्यर्थमग्रेवा योनिं स्थान-
भूताम् ॥ ५९ ॥

a. वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण ह्रस्वाङ्गिरस्वत् । b. रुद्रास्त्वा धूपयन्तु
त्रैष्टुभेन ह्र° । c. आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतिन ह्र° । d. विश्वे त्वा
देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ह्र° । e. इन्द्रास्त्वा धूपयन्तु । f. वरु-
णास्त्वा धूपयन्तु । g. विश्वेस्त्वा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

का° [१६.४.८.] सप्तभिरश्वशकृद्भिर्मुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीन्निरेकैकेन वस-

वस्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्रौ प्रदीतैः सप्तभिश्चलण्डैरुखां (25.) प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्चलण्डमादयिकैकेन (25.). मन्त्रेणोखायां मध्ये वह्निश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषुखादेवत्यानि त्रीणि ऋगायत्र्यः तुर्यं सामज्ञगती पञ्चमसप्तमे यनुरुक्षिहौ षष्ठं यनुरनुष्टुप् । हे उखे अष्टौ वसवः गायत्रेण हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन हृन्दसा अङ्गिरस-इव त्वां धू० । आदित्या जागतेन हृन्दसा । विश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन हृन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयन्तु वरुणो विष्णुश्च शेषं पूर्ववत्सुगमम् ॥ ६० ॥

- VI. a. अदितिर्द्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्खनवत् ।
 b. देवानां वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधतूखे । c. धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदभीन्धतामूखे । d. वत्तत्रोद्वा देवीर्विश्वदे० - ०स्वद्वपयन्तूखे । e. ग्रास्त्वा देवीर्विश्वदे० - ०स्वत्पचन्तूखे । f. जनयस्त्वाहिन्नपत्रा देवीर्विश्वदे० - ०स्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

का० [१६.४.१.] अभ्या श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिर्द्वेति । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्या खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यम् प्राज्ञापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्ये सहस्थाने उपरिभागे वा त्वां खनन्तु अङ्गिरस-इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा० ६.३.१३१.] दीर्घः सर्वैर्देवैः संहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा ॥ का० [१६.४.११.] देवानां त्वेत्युखां न्युञ्जाम् । अधोमुखामुखामपाठोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञेषुखादेवत्यानि द्वे प्राज्ञापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः संहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्ये उपरि अङ्गिरस-इव हे उखे वा त्वां दधन्तु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथा च

श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति [६.५.४.४.] ॥ का° [१६.४.१२.] अपणो-
 नावहाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्वेति । उखास्यापनानन्तरं विश्वज्यो-
 तिषस्तूष्णीं श्वश्रेष्ठवधाय अपणैः सर्वमाहाद्य दक्षिणाग्निरानीतेन वज्जिनोखां दीप-
 यतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि
 अङ्गिरस-इव हे उखे त्वामभीन्धतां समन्तादीपयन्तु ॥ का° [१६.४.१४.] वद्वत्रोद्वे-
 तोक्षमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थ्यपणे हिंमं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि
 यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः ॥ ऋग्वृहती । विश्वदेवयुता वद्वत्रयो देव्योऽहोरात्राभि-
 मानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस-इव हे उखे त्वां अपयन्तु पच्यमानतां
 सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वद्वत्रयोऽहोरात्रैर्हृदिष्ठं सर्वं वृतमिति [६.५.४.६.]
 श्रुतेर्वद्वत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्रास्त्वा । सामजगती । हन्दांसि ह (26.) वै ग्रा-
 श्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छतीति [६.५.४.७.] श्रुतेर्ग्राशब्देन हन्दांसि । विश्वदे-
 वयुता ग्रा देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस-इव
 त्वां पचन्तु ॥ जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति [६.५.४.८.] श्रु-
 तेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कीदृशो जनयः अहिन्न-
 पत्राः अहिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः संततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का° [१६.४.१५.] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं अपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
 मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणे द्युम्नं यशो
 ऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः
 चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धार-
 यितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणना-
 म [निघ° ३.२७. (27.)] फलदानशीलं वा षण्णु दानऽइत्य अस्य प्रयोगः । कीदृशं
 द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणोऽस्मात्कर्म-
 ण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामे-
 ति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाङ्गुरुत शक्त्या ।

अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृणा ॥ ६३ ॥

का° [१६. ४. १८. ११.] उद्वपति अपणं देवस्त्विति । भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या बृहती । हे उखे सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उतं अपि बुद्ध्या च त्वामुद्वपतु अपणाद्वादनात्प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद्बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणि कस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः कस्या यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्चान्दसः । सुबाङ्गुः शोभनौ बाङ्गु भुजौ यस्य स सुबाङ्गुः मणिबन्धादुपरिभागो बाङ्गुः अधोभागः पाणिः ॥ का° [१६. ४. ११. २०.] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानिति । अपणमपाकृत्याषाढां बहिर्निष्काशयोखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उखे सवित्रा उदुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्रवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेयादिविदिशश्च आपृणा आपूरय आङ्गतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उत्थायै बृहती भवोडु तिष्ठ ध्रुवा तम् ।

मित्रैतां तं उखां परिददाम्यभित्याऽएषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

का° [१६. ४. २१. २२.] उच्येत्पुत्थायेति परिगृह्य । कृस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं (27.) निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखदेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे त्वमुत्थायेतस्माद्वटाद्वहिरागत्य बृहती मरुती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का° [१६. ४. २२.] पात्रे करोति मित्रैतां तं इति । कृस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिद्वितकारिन्देव एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयहामि किमर्थमभित्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

a. वसवस्त्वाहून्दतु गायत्रेण हृन्द्साङ्गिरस्वत् । b. रुद्रास्त्वाहून्दतु त्रै-

दुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वत् । c. आदित्यास्वाहृन्दत्तु जगतीन ह° । d. विश्वे वा देवा वैश्वानरा आहृन्दत्त्वानुदुभेन ह° ॥ ६५ ॥

का° [१६. ४. २३.] अज्ञापयसावसिञ्चति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमज्ञाङ्गमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण हृन्दसाङ्गिरस-इव वा त्वामाहृन्दत्तु समन्तात्सिञ्चन्तु उहूदिर दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्वा हृन्दसा त्रैदुभेन आहृन्दत्तु ॥ आदित्याः । ऋग्गायत्री । आदित्याः जगतीहृन्दसा त्वां हृन्दत्तु ॥ विश्वे । सामज्ञगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप् हृन्दसा त्वां हृन्दत्तु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

VII. a. आकूतिमग्निं प्रयुज्ज स्वाहा । b. मनो मेधामग्निं प्रयुज्ज स्वाहा ।

c. चित्तं विज्ञातमग्निं प्र° । d. वाचो विधृतिमग्निं प्र° । e. प्रज्ञापतये मनवे स्वाहा । f. अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का° [१६. ४. २०.] प्राकृतान्यौद्भरणानि कृत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्भरणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि आकूत्यै प्रयुज्जग्नये स्वाहेत्यादीनि [४. ७.] पञ्चौद्भरणानि कृत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भरणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भरणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुज्जे प्रेरयतीति प्रयुक्त्वं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुद्धतमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठतृपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुज्जं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुद्धतमिदमस्तु ॥ प्रज्ञापतये । यजुःपङ्क्ती । मनवे मन्वत्तरकारिणे प्रज्ञापतये प्रज्ञानां पा-

लकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्रये स्वाहा सु-
द्रुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मतीं वुरीत सख्यम् ।

विश्वो रायः श्वधति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च [४.८.] । विश्वो मतीं सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप-
कस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते ।
विश्वः सर्वो जनः राये धनाय श्वधति देवं प्रार्थयते याज्ञाकर्मसु [निघ० ३. ११.]
पठितः (28.) । किं च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो
जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुद्रुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृक्षु वीर्यस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

का० [१६.४.३१.] दण्डोद्भयणान्तं कृत्वाधर्युजमानयोरन्यतर उखामाहवनीये
ऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायवस्तीर्णामन्तरेशणां (29.) मा सु भित्था इति
तिष्ठनुदङ् प्राङ् । औद्भयणोमानन्तरं दीक्षणीयाशिषं समाप्य कृत्वाजिनदीक्षादि
दण्डोद्भयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाधर्युजमानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्गृह्ये-
न समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति कीदृशीमुखां मुञ्जतृणानिर्मितं पक्षिनीडं
मुञ्जकुलायः शणानिर्मितं तहणकुलायस्ताभ्यां मध्ये ह्यदितामादौ शणकुलायेन त-
तोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखदेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदै-
वतः । हे अम्ब मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदम-
भिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिसाकर्मा मा हिसिता भव
मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्विधीभावो भेदः लेशस्य पृ-
थग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किं च हे उखे धृक्षु प्रगल्भं यथा
सुतरां वीर्यस्व अग्निधारणालक्षणं वीरकर्म कुरु । किं च अग्निश्चकारात्वं चेदम-
स्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृष्ट्व देवि पृथिवि स्वस्तयेऽआसुरी माया स्वधया कृतासि ।

जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा तमुदिहि यज्ञेऽस्मिन् ॥ ६१ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि मृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मल्लै-
निष्पादितत्वादिवतात्वम् तथाविधे हे उखे स्वस्तये यज्ञमानस्य क्षेमाय दंष्ट्रस्व दृढा
भव । कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयात्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी
प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचित्य-
रचनाद्वयं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत्प्रतिभाति तद्वत्त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-
त्यर्थः । किं च हे उखे इदं हव्यमुख्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्व-
त्प्रसादादेवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे
वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६१ ॥

द्वन्न सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहस्रस्युत्रोऽग्रदुतः ॥ ७० ॥

का° [१६. ४. ३३.] अग्रावाद्बृते त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति ।
[३५.] घृतोन्नां कार्मुकीं द्वन्न इति । अभितापाडुखायां वङ्गौ जाति प्रादेशमितास्त्र-
योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्षिन्नां कृमुकसमिधमादौ कृ-
मुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टां । इदृशोऽग्निः
कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः द्वन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति [अमर°
२. ४. ५.] कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्वन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृ-
तमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते य-
स्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः ।
सहस्रो बलस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अग्रदुतः आश्चर्यरूपः
अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अग्निं संवतोऽवरांश्चाभ्यातर । यत्राहमस्मि तांश्चाव ॥ ७१ ॥

का° [१६. ४. ३६.] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सू-
त्रार्थः ॥ अग्नेयी गायत्री वित्रपदृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्राम-
नामसु [निघ° २. १७.] पठितं संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगहृते
योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरांस्मदीयान्

जनानभ्यातर अभिमुखमागह दुःखात्तारयेत्यर्थः । किं च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पातय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्च इहगंहि ।

पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

का° [१६.४.३७.] औडम्बरो परमस्या इति । उडम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्वारुणिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहस्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगह गहतेः शपि लुप्रे अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगह्येति वृत्तम् । परावत इति दूरानामसु [निघ° ३.२६.] पठितम् परमाशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घ्य शत्रून्विनाशयेत्यर्थः द्वयोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्चः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघ-ण्टूक्ते [१.१५.] रोहितोऽग्नेरश्याः रोहितः तत्संज्ञा अश्या यस्य स रोहिदश्चः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुत्राणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दात्रणि दध्मसि ।

सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविध्य ॥ ७३ ॥

का° [१६.४.३८.] अपरश्रुवृक्षाणां यदग्न्येति । कुठारं विना हिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविध्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविध्य हे युवतम हे अग्ने कानि-कानि चित् यानि कानि दात्रणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदत्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु तदारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्युपजिह्विका यदग्नेऽतिर्षति ।

सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविध्य ॥ ७४ ॥

का° [१६.४.३९.] अधःशयां यदतीति । अधो नीचि देशे शेति तां भूलगां स-

मिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः य-
द्गारु अति भक्षयति अधःशयत्वादिव । वध्नो वल्मीकश्च यद्गारु अतिसर्पति अतिव्या-
घ्रोति अतीत्यानुवर्तते तत्सर्वं ते धृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अर्हुरर्हुरप्रयावं भरुतोऽश्वयेव तिष्ठते घासमस्मै ।

रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

का० [१६. ४. ४०.] पालाशीः प्रत्यृचमर्हुरर्हरिति । अष्टऽग्निः (३०.) प्रत्यृचमष्टौ
पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽग्रावादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे त्रिष्टुभौ नाभा-
नेदिष्ठदृष्टे । हे अग्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नास्वदाश्रयाः सत्तो
वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वतः अर्हुरर्हः प्रत्य-
र्हं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरुतः सम्पा-
दयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञप्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रि-
यायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वयेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्चाय यथा प्रत्य-
र्हमप्रमादेन घासं यच्छति तद्वत् । पुनः किं कुर्वतः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या द-
क्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च संमदन्तः कृषं कुर्वतः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभाः पृथिव्याः समिधानिऽअग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।

इरंमदं बृहदुक्थं यज्ञत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यतऽइति [६. ६. ३. १.] श्रुतेः पृथिव्या
नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधानि दीप्यमाने अग्नौ
आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं बृहते
रायः पोषाय प्रौढात्र धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरंमदम् इरया अन्नेन माद्यति
तृप्यति तुष्यतीति इरंमदस्तम् अग्रमपश्येत्यादिना [पा० ३. ३. ३७.] खशि निपातः ।
बृहदुक्थं बृहन्ति महन्ति उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य तम् । यज्ञत्रं यज्ञनीयम् । पृ-
तनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सो-
ढारमस्मद्वृणामभिभवितारम् । अग्रावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्नि-
मित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना अ॒भी॒व॒री॒रा॒व्या॒धि॒नी॒रु॒ग॒णा उ॒त ।

ये स्ते॒ना ये च तस्करा॒स्तांस्ते॒ऽअ॒ग्ने॒ऽपि॒द॒धाम्या॒स्ये ॥ ७७ ॥

षडनुष्टुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अभीवरीरभीवर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीवर्यः इणनशजिसर्तिभ्यः वारविति [पा° ३.२.१६३.] वारप् ऋस्वस्य पितीति [पा° ६.१.७१.] तुक् टिङ्गाणञ्द्वयसजित्यादिना [पा° ४.१.१५.] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उदूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेताः वरुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिनि नैरुक्ताः [निरु° ३.१४.] । हे अग्ने तान्पूर्वीक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपि॒द॒धामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

द॒ष्ट्राभ्यां म॒लि॒म्लू॒न्ज॒म्यै॒स्तस्कराँ॑ऽ॥ उ॒त ।

ह॒नु॒भ्या॒ऽस्ते॒नाभ॒गव॒स्ताँस्त्वं खा॒द सु॒खा॒दि॒तान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रकृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया 'ग्रमिषेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः (31.) । दत्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदत्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राज्ञसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दत्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दत्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान्पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय तान्सर्वान्पूर्वीक्तान्सुखादितान् सुदुःखादितान्भक्षितान् पुनर्जीविनरक्षिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कृतेति वा ॥ ७८ ॥

ये जने॑षु म॒लि॒म्ल॒व स्ते॒नास॒स्तस्करा॒ वने॑ ।

ये कक्षे॑ष्वधायव॒स्ताँस्ते॑ द॒धामि॒ जम्भ॑योः ॥ ७९ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः (31.) पूर्वीक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेना-
सः स्तेनाः आज्ञसेरसुक् [पा० ७.१.५०.] गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च क-
क्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु अधायवः परेषां पापामिलाषुकाः हे अग्ने तान् चतुर्वि-
धान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः । अथ परस्येहति
ते अधायवः हन्सि परेक्षयामिति वक्तव्यमिति अधशब्दात्क्यच् क्वाच्छन्दसीति
[पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः ॥ ७१ ॥

योऽस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ।

निन्द्याऽस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा (32.) कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषि-
णो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः
कार्यविधातं यः करोति सो द्वेषी वागदौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हस्तु-
कामश्चतुर्थः तानग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थे अरातीयात् अरातीयति
अरातिरिवाचरति अरातिवमिहति आचरि इक्षायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च जनो
नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतौ वहुलं हन्सतीति [पा०
२.४.७३.] शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददा-
ति । यश्चापरोऽस्मान्धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिहति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य
दम्भ इच्चेति [पा० ७.४.५६.] अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
[पा० ३.४.१७.] इकारलोपः लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] आडागमोऽराती-
यादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु च-
र्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणावाची
॥ ८० ॥

सधृशितं मे ब्रह्म सधृशितं वीर्यं बलम् ।

सधृशितं क्षत्रं जिह्नु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६.४.४१.४२.] उपोत्तमां क्षत्रियस्येहनुत्तमां पुरोहितस्य । क्षत्रिययज-
मानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिह्या दधाति पुरोहितयजमानस्यात्यामुद्देशामित्ये-

तामिह्या दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥
मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमि-
त्यर्थः शो तनूकरणे क्तातः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं सं-
शितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्म-
दीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिह्नु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

उदेषां बाहूऽतिरमुद्वर्चोऽथो बलम् ।

क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वाँ३॥ऽअहम् ॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षे-
ण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो
भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामयु-
दतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमि-
त्रान् शत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान् स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनहमुन्न-
यामि उत्कर्षं प्रापयामि ॥ एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणाः ।

प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो देहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का° [१६. ६. ८.] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतऽइत्याधानम् । अर्धयुगा
व्रतपयसि दत्ते तत्र-समिधमभ्यज्य दीक्षितऽउख्येऽग्रावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा
प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी उपरिष्ठादृहती अष्टार्णत्रिपा-
दा चतुर्थी द्वादशार्णाः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि
कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयह्य यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य ना-
स्ति अमीवा व्याधिर्न तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणाः शुष्ममिति [निघ° २. १.]
बलनाम शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलदेवन्नं प्र-
यहेत्यर्थः । किं च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पा-

दपूरणऽइति [पा० ८. १. ६.] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्विवम् अतिशयार्थं वोपसर्गा-
भ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति याकोक्तेः [निरु० १०. ४२.] । तृ प्लवन-
तरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिञ्चकुलं लेटीति [पा० ३. १. ३४.] सिप्रत्ययः
आर्धधातुकस्येतीट् [पा० ७. २. ३५.] हान्दसी धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा०
३. ४. १४.] अडागमः इतश्च लोप इति [पा० ३. ४. १७.] लेट इकारलोपे रुत्ववि-
सर्गौ तारिष इति द्वयम् । किं च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे ग-
वादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः
पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् [पा० ६. ४. १३०.] पादस्य लोपोऽहस्त्या-
दिभ्य इति [पा० ५. ४. १३८.] अतलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवा-
द्ये अन्नं धेहि देहि ज्ञातावैकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशो
ऽगमत् ॥ ११ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [धिक्] ॥ १ ॥ २ [स्वर्गियाय] ॥ २ ॥ ३-११ ॥ ३-११ ॥ ॥
II. ॥ १२-२५ ॥ १-१४ ॥ २६ [भित्तारं भ०] ॥ १५ ॥ २७ ॥ १६ ॥ २७ ॥ ॥
III. ॥ २८-३७ ॥ १-१० ॥ ३७ ॥ ॥
IV. ॥ ३८ ॥ १ ॥ ३९ [वर्षलस्तु] ॥ २ ॥ ४०-४५ ॥ ३-८ ॥ ४६ प्रैतु —
[भस्पत्वा] - पुरा ॥ १ ॥ ४६ वृषाग्निं — वीतये । ४७ a. b ॥ १० ॥ ४७ c
॥ ११ ॥ ४८ ॥ १२ ॥ ४९ ॥ १३ ॥ ५० ॥ ॥
V. ॥ ५०-५७ a ॥ १-८ ॥ ५७ b. ५८ ॥ १ ॥ ५९ ॥ १० ॥ ६० ॥ ११ ॥ ६१ ॥ ॥
VI. ॥ ६१ a ॥ १ ॥ ६१ b-f ॥ २ ॥ ६२ ॥ ३ ॥ ६३ ॥ ४ ॥ ६४. ६५
॥ ५ ॥ ६६ ॥ ॥
VII. ॥ ६६-७८ ॥ १-१३ ॥ ७९ ॥ १४ ॥ ८०-८२ ॥ १५-१७ ॥ ८३. । वि-

अकर्मणे स्वाहा ॥ १८ ॥ १२. ४४ [पुनस्त्वादित्या — कामाः स्वाहा]
॥ ११ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

I. दृशानो रुक्म उर्व्या व्यग्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतोऽभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये (1.) उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशोऽध्यायऽउखाधारणादि-
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का° [१६. ५. १.] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमाण-
लमेकविंशतिपिण्डं कृत्वाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्लकृत्तेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुप-
रिनाभि बद्धिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो
ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम्
एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वद्वपाद्वद्धिर्भूता उन्नतविन्दवः पि-
ण्डा उच्यन्ते । कृत्वाजिनखण्डे श्वेतकृत्तरुमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम्
नाभिद्वर्धं वर्तमानम् पिण्डा बद्धिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या
त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या
महत्या दीप्त्या व्यग्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुक् वृद्धौ लङि
द्वपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्य-
मानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षणमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं
वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतऽइति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं
हृन्दसीति [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिरनैः पशुपुरोडाशप्रभृ-
तिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्युलोकवासी देवगण ए-
नमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निद्वयं यस्याः
सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विद्वेपे धापयेत्ते शिशुमेकाः समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मोऽनन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्ध्रविणोदाः ॥ २ ॥

का° [१६.५.३.] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषसेति ।
वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनद्वपाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदे-
वत्या त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च
नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रा-
त्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेतेऽत्य-
र्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितरविव । धेदुं पाने हेतुमति चेति
[पा° ३.१.२६.] णिच् अदिच उपदेशेऽशित्तीति [पा° ६.१.४५.] आकारे अर्तिहो-
त्यादिना [पा° ७.३.३६.] पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ (२.) समनसा समनसौ स-
मानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्तेऽत्यर्थः । विद्वपे विलक्षणं द्रूपं
ययोस्ते विद्वपे कृत्वा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीचीयौ सम्यग-
ञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णी विभक्तेः । ये इत्थम्भूते रात्र्यहनी ताभ्या-
मिण्डाद्वपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का° [१६.५.४.] कृरति द्यावाक्षामेति ।
आहवनीयोपरिस्थामुखामेवमिण्डाभ्यामादाय द्याविति पादेनासन्दीं प्रति तां कृ-
रतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्या-
वदिशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानो
ऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं कृरामीति शेषः ॥ का° [१६.५.५.] आहवनीयस्य पुर-
स्तादुक्तात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राद्याः शिष्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति ।
आहवनीयात्पूर्वदिशिं भूमौ स्थापितायामासन्द्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन
उक्तात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौडम्बर्यामरत्निमात्राद्यां मुञ्जरज्ज्वा व्युत्प्रा-
मिति लभ्यते तथा चतुरस्राद्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपाद्वपा-
णि यस्यास्तस्यां सशिष्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरतीति देवाः
प्राणा यजमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् अउभाव आर्षः । कीदृशा देवाः द्र-
विणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनद्रूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामी-
ति शेषः । अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्ति-
रीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

विश्वा द्रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भ्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकंमव्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणेमुषसो विराजति ॥३॥

का० [१६.५.६.] शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा दृपाणीति । उत् उर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव उर्ध्वार्कषणहेतवो यस्ये-
दशमासन्दीस्थं शिक्वपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या ज-
गती श्यावाश्चदृष्टा । कविः विद्वान्क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य
प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि दृपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति
रात्रितमोऽपहृत्य दृपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्व्यश्चतु-
ष्पाद्व्यो मनुष्यपञ्चादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनद्वयं श्रेयः प्राप्ता-
वीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यव्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यति-
वक्तिव्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३.१.५२.] चैरङ् । यश्च उपसः उपःकालस्य प्रयाणं
गमनमनु पश्चात् उपःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीयते । उषाः
सवितुः पुरोगमिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्वं प्रतिमुञ्चत्विति
शेषः ॥३॥

सुप॑णी॒ऽसि ग॒रु॒त्मा॑स्त्रि॒वृ॒त्ते शि॒रो गाय॑त्रं च॒क्षुर्वृ॒द्ध॒य॒न्तरे॑ प॒क्षौ ।

स्तोमं॑ आ॒त्मा इ॒न्द्रा॑स्य॒ङ्गानि॑ य॒ज्ञू॒षि॒ नाम॑ ।

सामं॑ ते त॒नूर्वा॑मदे॒व्यं य॑ज्ञाय॒ज्ञियं॑ पु॒हं धि॒ष्ण्याः॑ श॒ष्पाः ।

सुप॑णी॒ऽसि ग॒रु॒त्मा॑न्दि॒वं ग॒ह् स्वः॑ प॒त ॥४॥

का० [१६.५.७.] सशिक्वं प्राचं प्रगृह्णाति सुपणीऽसीति पिण्डवत् । शिक्वस-
हितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणम-
प्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मदेवत्या विषहन्ती चतुरवसाना कृतिः । हे अ-
ग्ने त्वं सुपर्णाः शोभनं पूर्णा पतनं यस्य स पक्षिद्वयोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात्
तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान्गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत्ते
तव शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम त-
त्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्भ्यन्तरे पक्षौ बृहद्भ्यन्तराख्ये सामनी तव पक्ष-
स्थानीयौ । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणास्थानीयः । इन्द्रांसि

अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिहन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि
नाम इषे वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः
शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुहं पुहस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः
होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो
गरुत्मान् गरुड-इव सुपर्णः पक्षिद्वयोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गह्वरं तत्रापि
स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

- विष्णोः क्रमोऽसि सपत्न्या गायत्रं हन्द् अरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिह्य त्रैष्टुभं हन्द् अरोह्यत्तरिह्यमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो ह्यत्ता जागतं हन्द् अरोह दिवमनु विक्रमस्व ।
- विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो ह्यत्तानुष्टुभं हन्द् अरोह दिशोऽनु विक्रमस्व
॥ ५ ॥

का० [१६.५.११.] विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्धरणं च तस्मिन्-
स्तस्मिन् (३.) । विष्णुक्रमसंज्ञान्यादन्यासान्करोति तस्मिन्क्रास्मिन्क्रमणो (४.) उख्य-
स्याग्नेर्द्धं ग्रहणं (५.) कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्वृ-
हतीहन्द्स्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः
स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः [६.७.२.
११.] । हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्न्या सपत्नान्
शत्रून् ह्यतीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं हन्द् अरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु
ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवताद्वयमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादविन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिह्य
अभिमातिघातकः पाप्मा वा तं ह्यतीति त्रैष्टुभं हन्द् स्वीकुरु अत्तरिह्यं प्रदेशं
व्याप्नुहि । हे तृतीय पादविन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो ह्यत्ता रातिर्दानं न
रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इह्यतीत्यरातीयन् तस्य ह्यत्ता विनाशकः जागतं
हन्द् अरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादविन्यास
त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो ह्यत्ता शत्रुत्वं ह्यत्वमिह्यति शत्रूयति शत्रूयतीति

शत्रूयन् क्यजत्ताहृतृप्रत्यय उभयत्र तस्य कृता आनुष्टुभं हृन्द् आरोह । अत्र च-
तुर्धपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विक्षुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदे-
शान्पृथिव्यादिलोकत्रूपत्वेन भावयेत् ॥ का° [१६.५.१३.] दिशो वीक्षते दिशोऽनु
विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुल्लिक् । हे अग्ने त्वं दिशोऽनु वि-
क्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्निं स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहृद्वीरुधः समञ्जन् ।

सग्यो ज्ञज्ञानो वि कीमिद्धोऽब्रव्यदा रोदसी भानुना भात्युत्तः ॥ ६ ॥

का° [१६.५.१४.] पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्व-
मग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्धत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् हृन्द्सि
लुङ्गङ्गिठः [पा° ३.४.६.] क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योश्-
ब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मिध-इव स्तनयन्गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव
शब्दे चुरादिरदत्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहृत् सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.
३१.] विभक्तिलोपः क्षामिति पृथिवीनामसु [निघ° १.१. (६)] पठितं क्षामां पृथि-
वीं रेरिहृत् लिहृ आस्वादने यङ्लुगताहृतृप्रत्ययः रेफश्चान्दसः अत्यन्तं लेढीति
लेलिहृत् नाभ्यस्ताहृतुरिति [पा° ७.१.७८.] नुमभावः भूमिमिति आस्वादयन्व्याप्नु-
वन् यथा मेघो जलभावं गहन्नत्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वा-
लासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् ज्ञज्ञानः उत्पद्यमानः (७)
सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजतो ज्ञेयः
श्रुत्या तथा व्याख्यानत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । अन्यच्च
योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्ता-
त्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्गूप्तेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्ज-
न्यवत्स्तूयते । ईम् निपातः पादपूर्णे ॥ ६ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निर्वर्तस्वायुषा वर्चसा प्रज्या धनेन ।

सन्या मेधया रूया पोषेण ॥ ७ ॥

का° [१६.५.१५.] अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । ऋक्तुष्टयेन चतुर्वारमुष्याग्नि-

मात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्ववृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि
अभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमन-
शील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागह आयुषा जी-
वनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन
मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालंकारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्नेऽअङ्गिरः शतं ते सत्त्वावृतः सहस्रं तऽउपावृतः ।

अथा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

अग्नियी महावृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गि-
नां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृ-
त्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिश-
क्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत् तत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चा-
वर्तनमुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः-पुनरावर्तस्व वदीयाः पुरुषा-
स्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अथेत्यव्ययमर्थार्थम् निपातस्य
चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृ-
त्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभि-
वृद्धिस्तादृगेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु
आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि (८.) सर्वतः स-
म्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६.४.१०२.] हेर्धिः
व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

पुनर्वृज्जा निवर्तस्व पुनरग्न्युपायुषा । पुनर्नः पाद्व्यच्छंसः ॥ ९ ॥

अग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने त्वमूर्ज्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रा-
गह इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागह आगतस्त्वं नोऽस्मान्पुनः कृ-
तादंक्षसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वंस्व धारया । विश्वप्स्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निर्वर्तस्व किं च धारया जलधारया वृष्टिद्वयया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वप्स्या सा भक्षणे विश्वैः सायते भक्ष्यते पीयतः इति विश्वप्स्यतीत्या यद्वा विश्वप्स्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवहिन्नधनदानेन पुनः-पुनराप्यापस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाहार्षमन्तरं भूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलिः ।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा तद्वाङ्मधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

का° [१६.५.१६.] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते । नभिरुपर्युष्याग्निं धारयन्तमभिमन्त्रयतः इति सूत्रार्थः ॥ अग्नेष्वनुष्टुब्धुवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वाहार्षमाहृतनानास्मि आङ्पूर्वस्य कृतेर्लङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङुक्तादिन् । किं च सर्वा विशः प्रजाः तां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि तां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुतेः [६.७.३.७.] । इदं राष्ट्रं त्वत् तत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो मापभ्रश्यतु भ्रून्यो मा भूत् अस्मिन्राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाक्षीत्यर्थः । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा तद्वाङ्मधिभ्रशदिति श्रुतेः [६.७.३.७.] श्रीः तत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अथःपतने पुषादित्वाच्चेरङ् न माङ्गोऽस्ति [पा° ६.४.७४.] अउभावः ॥ ११ ॥

उडुत्तमं वरुण पाशमस्मद्वधाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते त्वानागसोऽअदितये स्याम ॥ १२ ॥

का° [१६.५.१७.] पाशाऽऽन्मुच्योडुत्तममिति । रुक्मपाशशिव्यपाशौ गलाद्धर्मार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् श्रुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यते । हे वरुण उत्तममुत्तमाङ्गि शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्ट विनाशय अधममधमाङ्गि पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय म-

धमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विह्वेद्य अथ बधे मिवाणिचि ह्रस्वः लो-
 टि मध्यमैकवचने वृषम् अथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः यद्वा अथ क्र्यादिः लो-
 टि मध्यमैकवचने ह्रन्दसि शायजपीति [पा° ३.१.८४.] आप्रत्ययस्य शायजदिणे अ-
 थायेति वृषम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अना-
 गसः अनपराधा निष्पापास्तत्र व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीन-
 तायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] दीर्घः
 अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अग्रे वृहन्नुषसामूर्ध्वोऽस्यान्निर्जगन्वात्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ ज्ञातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १३ ॥

का° [१६.५.१७.] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे वृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पा-
 शावुन्मुच्योर्ध्वाङ्गराग्रेयो दिशं प्रत्युष्याग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या
 त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । वृहन्प्रभावान्महानयमग्नि-
 रुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वोऽस्यत्वात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ वो-
 ध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वोऽस्यत्वादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा° ६.१.११५.]
 एङः पदान्तादतीति [पा° ६.१.१०१.] सूत्रप्राप्तसंध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्ष-
 णान्निर्जगन्वात्निर्गतः सन् ज्योतिषाकर्तृलक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
 र्ज्ञात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकाना
 अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यन्ययः इमे वै लोका
 विश्वा सन्नानीति श्रुतिः [६.७.३.१०.] । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशती-
 ति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि य-
 स्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

a. ह्रस्वः शुचिषदसुरत्तरिक्तसङ्कोता वेदिषदतिथिर्द्रोणसत् । नृषद्वरसद-
 तसद्योमसद्वज्रा गोज्ञा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतम् । b. वृहत् ॥ १४ ॥

का° [१६.५.१८.] अवहरति ह्रस्वः शुचिषदिति । उष्याग्निमवतारयति ॥ जग-
 ती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरक्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु ज-

गती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का° [१६.५.११.] आसन्त्यां करोति बृहदिति । बृहदिति यजुषा उखाग्रिमासन्त्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः [१०.२४.] ॥ १४ ॥

सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्रे वयुनानि विद्वान् ।

मैनां तपसा मार्चिषाभिषोचीरुत्तरस्याऽऽश्रुज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

का° [१६.५.२०.] उपतिष्ठते सीद् त्वमिति । आसन्दोनिधानानन्तरमुखाग्रिमुप-
तिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्रे त्वं मातुः मातृस-
माया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद् उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुना-
नि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् ज्ञानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किं च ए-
नामुखां तपसा संतापेन माभिषोचीः मा संतापय अर्चिषा ज्वाल्या च माभिषो-
चीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन वीषत्
तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायाम्तर्मध्ये अश्रुज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् वि-
भाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अत्तरग्रे रुचा त्वमुखायाः सद्ने स्वे ।

तस्यास्त्वऽऽह रसा तपन्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्रे त्वमुखाया अन्तः मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये
स्थानि रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदिति शेषः । किं च जातं-जातं विन्दतीति ज्ञा-
तवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातवि-
ज्ञान तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् ह्रसा ज्योति-
षा तपन्प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मक्ष्यमग्रेऽग्र्यो सीद् शिवस्त्वम् ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

हे अग्रे मक्ष्यं मर्दय शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद् सर्वात्मना
शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं

स्वकीयं स्थानमासदः आसीद् आगत्योपविश ह्न्दसि लुङ्लङ्लिठ इति [पा० ३. ४. ६.] लोडर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

II. दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽग्निरस्मद्ध्रुतीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० [१६. ५. ३१. २२.] वात्सप्रेण च दिवस्परित्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परित्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोष्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाडु वा ऽएष प्रथममज्ञायतेति श्रुतिः [६. ७. ४. ३.] । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति श्रुतेः [६. ७. ४. ३.] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८. १. ३. (९.)] । णत्वम् नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वत्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्व्योऽजनयत् । अथ-यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिश्रुतयः [६. ७. ४. ३.] । एवं बद्धजन्माग्निः स्वाधीः शोभन् आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बद्धजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोर्ध्यान्तरि वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवक्त्रिद्वयेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलद्वयेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेधनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्वा तेऽग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।

विद्वा ते नाम परमं गुह्यं यद्विद्वा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रिधा स्वद्वपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलद्वपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकामि ते तव सम्बन्धीनि द्वापाणि वयं विद्वन् ज्ञानीमः (10.) द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३.४.८३.] मसो मादेशः । यद्वा त्रिधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव द्वापाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्वन् । किं च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बद्धेषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाह्यपचनाग्नीध्रीयद्वेषु विभृता विद्वत्तानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्वन् विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किं च ते तव परममुत्कृष्टं गुह्यं सप्तमीलोपः गुह्यायां यद्यवस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्वन् । किं च यत उत्सात् अत्रूपात्स्यानात्त्वमाज्ञगन्ध वैद्युतद्वेषेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं जलद्वपं स्थानं वयं विद्वन् । गमेर्लिट् ॥ ११ ॥

समुद्रे वा नृमणा अस्वत्तर्नृचक्षा ईधे दिवोऽग्नेऽधन् ।

तृतीये वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलद्वेषेण तस्थिवांसं वर्तमानं वा त्वामीधे दीपयांचकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १.२.६.] कित्त्वान्नलोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्सु (11.) पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिद्वपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य अधन् अधःस्थानीये तृतीये समुद्रवृथपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रज्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किं च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् अवर्धयन् हृन्दस्युभयेति [पा० ३.४.११७.] शप आर्धधातुकावाणिलोपः । प्राणा वै महिषा इति [६.७.४.५.] श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्दद्गि स्तनं - ॥ २१ ॥

व्याख्याता [६.] ॥ २१ ॥

अग्निमुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्थणः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहस्रोऽश्वसु राजा विभात्यग्रोऽउषसामिधानः ॥ २२ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विणेषेण भासते कीदृशः श्रीणां गवाश्चादिसम्पदामुदारः
अत्यर्थं दाता उदारो दातृमूढतोरिति कोशः [मिदिनी° रात्तव° ११८.] । रयीणां
धनानां धरुणो धारयिता मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणाः
प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोषाः सोमं गोपायतीति यज्ञमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षि-
ता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि
शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो व-
सुः । सहस्रः सूनुः बलस्य मन्यनवेगवृद्धस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो ज्ञायतेऽत ए-
वमुच्यते । अश्वसु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अश्वसु वृष्टिद्वयासु
राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दी-
प्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुर्भूयते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दी-
प्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसीऽअपृणाज्जायमानः ।

वीडुं चिदग्निमभिनत्परायन्जना यदग्निमयजन्त षष्ठ ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी व्यावापृथिव्यौ
आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञा-
नभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायात्मना स
हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । किं च यः परायन् इन्दुद्रूपेण परा परतो
गहन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अग्निमदारयितव्यं मेघम-
भिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं षष्ठ जना अयजन्त यजन्ते
विप्राग्याद्यत्वारो निषादश्चेति षष्ठ यद्वा चत्वारो महर्षिर्जो यजमानश्च ॥ २३ ॥

उशिक्रवावक्रोऽअरतिः सुमेधा मर्त्यैर्धृग्निर्मृतो निधायि ।

इयंति धूममरुषं भरिद्भुङ्क्षुः शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः वहुलं

हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीत्यडभावः [पा° ६. ४. ७५.] । स अण्प्रमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियति उद्गमयति व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वाऽअयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमा सामुत्रां वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशेक् कान्तः वशैरौणादिक इकप्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः प्रलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेध्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मः । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधतीत्यादिना [पा° ७. ४. ६५.] निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभाद्वयेण व्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रप्रक्षतारासम्बन्धितेजसा सुलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृशानो रुक्म उ° ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१.] ॥ २५ ॥

यस्तेऽअय कृणवद्भद्रशोचिऽपूपं देव धृतवन्तमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्योऽअह्नाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचि हे देव अग्ने अय प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं धृतवन्तं धृतयुक्तमुपस्तरणाभिधारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृज् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा° ३. ४. १४.] अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् [१. ७. २. १०.] । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम तं यज्ञमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च हृन्दसीति [पा° ५. ४. १२.] अव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्र नय प्रापय । अह्नाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु तृप्त्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुश्च हृन्दसीति [पा° ५. ३. ५१.] इयसुन् तुरिष्ठमेयः-

स्विति [पा० ६. ४. १५४.] तृचो लोपः हान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लो-
कमागह्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा इति [वृद्धदारण्य० मा० ४. १५.]
श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादम्व्यपरः इति [पा० ६. १. ११५.] वस्योऽग्रहेत्यत्र संध्यभावः
॥ २६ ॥

आ तं भज सौम्रवसेध्रमऽउक्थऽउक्थऽआभज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियोऽग्र्या भवात्युज्जतिनं भिनदुज्जनिवैः ॥ २७ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्मणि
सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्रे त्वं तं यज्ञमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मा-
नुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे-उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादित्ये (12.) च शस्यमाने
तत्तद्वस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया
सेवितोऽयं यज्ञमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङ्ग्ये लेट् लेटोऽडा-
द्यौ [पा० ३. ४. १४.] । अग्रा अग्रेश्च प्रियोऽस्तु उसो उदेशः । तथा ज्ञातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उद्भिन्नदत् उद्भिदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु ईलोपेऽडागमे चोद्भिन्नददिति वृषम् तथा
ज्ञनिवैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिन्नदत् जनिष्यन्ते ते जनिवाः तैः भविष्यदर्थे
औणादिक इवप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्रे यज्ञमाना अनु द्यून्विश्या वसुं दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिहमाना व्रजं गोमत्तमुशिजो विवन्तुः ॥ २८ ॥

हे अग्रे यज्ञमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिन-
वाची कालाधनोरिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीया-
नि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि द-
धिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुब्लोपः । किं च त्वया
सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज्ञमाना द्रविणं यज्ञफलमिहमाना इहन्तः उशिजः मे-
धावितो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमत्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गो-
मान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजत्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं

विवत्रुः विभिडुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यऽएवमेतद्विडुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराऽऽ सुशेवो वैश्वानरऽऽ ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्वेषे द्यावापृथिवी ऊवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानऽर्चिभिः अग्निस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति द्रव्यम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो दत्तः जठराग्नि-द्रवेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्त-देवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं (13.) ऊ-वेम आह्वयामः तदाश्रितकर्माद्यै । हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शो-भनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्यापयत ॥ २९ ॥

III. समिधाग्निं ऽवस्यत धृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन्कृत्वा जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का° [१६. ६. १५.] प्रागनः कृत्वोष्यस्योत्तरतः समिदाधा-नऽ समिधाग्निमिति । उष्याग्रेरुत्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उष्ये ऽग्नौ वनीवाहने समिधमाधत्तऽइति सूत्रार्थः ॥ विद्वपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्या-ख्याताप्युच्यते [३. १.] । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा कृत्वाग्निं ऽवस्यत परिचरत अतिथिमेनमग्निं (14.) बोधयत । अस्मिन्नग्नौ कृत्वा कृवीषि आजुहोतन सां-कल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उडुं त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वऽ सुप्रतीको विभार्वसुः ॥ ३१ ॥

का° [१६. ६. १६.] सासन्दीकमुद्यम्योडुं वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समि-दाधानानन्तरमुडुं वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुष्याग्निमूर्धं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यज-मानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे देवाः प्राणद्वपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धौवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्गरन्तु ऊर्ध्वं धा-

रयन्तु भृजः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीतिरेव वसुधनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिर्चिभिर्द्वम् ।

बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ ३२ ॥

का° [१६. ६. १८.] अनडाहौ युक्ता प्रेदग्ने इति प्राङ् यावा यथार्थम् । शक्ते तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देवं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिर्चिभिः शाक्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ इत्यादपूरणः । किं च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन्भासयन् जगद्वभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तन° ॥ ३३ ॥

का° [१६. ६. २०.] अक्षे खर्जित्यक्रन्ददग्निरिति जपति । अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता [६.] ॥ ३३ ॥

प्र-प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्योऽअतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

का° [१६. ६. २१.] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितोऽउत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेगेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा° ८. १. ६.] प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यज्ञमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यज्ञमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य-इव भाः (15.) भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राजसमभितस्थौ संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं

शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वाद्वा दीप्त्यर्थः
लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः ह्रस्वसि
लुङ्लल्लिट इति [पा° ३. ४. ६.] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो देवीः प्रतिगृणीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्वं सुरभाऽउं लोके ।

तस्मै नमतां जनयः सुपत्नीर्मतिव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

का° [१६. ६. २६.] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाहनानन्तरं तडा-
गादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्वस्मास्ति
तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः दे-
व्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं प्रतिगृणीत स्वागतादिभिः प्रतिगृहीत । किं च स्योने
सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्याने एतद्वस्म कृणुध्वं कु-
रुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किं च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः
सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुत्यन्तरात् । जनयत्यग्निमुत्पादयति वृ-
क्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्रे नमतां प्रक्ष्वा
भवन्तु । किं च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता
पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्रे सधिष्ठव सौषधीरनु रूध्यसे । गर्भे सन्जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

का° [१६. ६. २७.] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्रे गर्भो
ऽअसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विष्टपद-
ष्टाग्नियी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथिवेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्रेः सर्वव्यापकत्वं व-
दन्भस्माभ्यवहरणमपङ्कते । हे अग्रे अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः
यवाद्या अनु रूध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणामसे सोऽचि लोपे चत्पादपूर-
णमिति [पा° ६. १. १३४.] स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्वीकरो-
षि जठराग्निद्वयेण । किं च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनः-पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भोऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्नि गर्भोऽअपामसि ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजत्रपैरोषधि-
विशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां तद्वणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो ज्ञा-
यमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निद्वयेण विद्य-
मानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिवत्पत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।

सत्सृज्य मातृभिर्द्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥

का° [१६. ६. २१.] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति । अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः स-
काशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥ हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिर्द्विः संसृज्यैकी-
भूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखामासीद ॥ ३८ ॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने ।

शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याऽ शिवतमः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिद्वयं स्थानं प्राप्य पुनरपि अ-
स्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरूपस्ये उत्सङ्गे यथा शिशुः शते किम्भू-
तत्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुनर्वृज्जा निर्व° ॥ ४० ॥ सह रूया निर्व° ॥ ४१ ॥

द्वे व्याख्याते [१.] ॥ ४० ॥ [१०.] ॥ ४१ ॥

बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठ मध्विष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽअग्ने ॥ ४२ ॥

का° [१६. ६. ३०.] प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा मऽइति (16.) । तडागादाग-
त्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा मऽइति (17.) द्यूचेनोख्या-
ग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नियी त्रिष्टुप् । स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्स-
म्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः (18.) सम्बुद्धौ हन्द्सीति [पा° ङ. ३. १.] रुत्वम् हे
अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शे-

षः यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं ज्ञानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः मंहिष्ठस्य भू-
यिष्ठस्य अतिशयेन बद्धं मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रकृतस्य ओत्रपयं प्रापि-
तस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किं च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशति-
कर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणा-
ति त्वां स्तौति कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने
अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः ।
कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः श्रृवन्धोरारुरिति [पा° ३.२.१७३.] आरूप्रत्य-
यः शीलार्थः ॥४२॥

a. स बोधि सूरिर्मधवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥

b. विश्वकर्मणे स्वाहा ॥४३॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसु-
पते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा° ३.२.
७४.] वीनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं
बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते ङकल्भ्यो हेर्धिरिति [पा° ६.४.१०१.] धिः गुणान्य-
लोपी हान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धनमस्यास्तीति ।
संतुष्टः सन्देष्टांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का° [१६.७.१.]
प्रायश्चित्तिः समिधोऽपकृत्याज्यं विश्वकर्मणोऽइति जुहोति । सुवस्थानीयया समि-
धा धृतमादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः ।
जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुकृतमस्तु ॥४३॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणौ वसुनीथ यज्ञैः ।

धृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः संतु यज्ञमानस्य कामाः ॥४४॥

का° [१६.७.२.] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । धृतहोमानन्तरमुत्थाय ता-
मेव समिधमुख्येऽग्रावादधाति ॥ अग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो द-
शकस्तेन द्यधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामु-
पशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि

नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणाः ब्राह्मणा (19.) ऋत्विग्यज्ञ-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं धृतेनास्मद्वत्तेन वर्ध-
यस्व त्वयि वृद्धे सति यज्ञमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

IV. अपेत॑ वीत॑ वि च॑ सर्प॑तातो॒ येऽत्र॑ स्थ पु॒राणा॑ ये च॑ नूत॑नाः ।

अदा॑द्यमोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अक्र॑न्निमं पि॒तरौ॑ लो॒कम॑स्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ ॥ का० [१७. १. ३.] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यु-
द्ब्रून्त्यपेत वीतेति पक्षः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो
गार्हपत्यशब्देनोच्यते तर्था चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशा-
खया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युद्ब्रूति ऊर्ध्वे तत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्था-
नाद्वहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पक्षः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्थिति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्त-
बद्धदेवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चनं तत्स्थानसर्पिणा (20.) उच्यन्ते पादेन यमः पादेन
पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतिवात्तद्व्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यम-
भृत्याः ये पुराणाः चिरंतना ये च नूतनाः इदानींतना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ
ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपंगह्यत वीत विगह्यत अतिदूरं गह्यत विसर्पत च
अतः स्थानादपेत्य संघातं विहाय विविधं गह्यत । कस्माद्वयमपसर्पामित्यत आह
अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवो
ऽस्मै यज्ञमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यज्ञमानायाक्रन् कृ-
तवन्तः करोतेः शपि लुप्ते लडि द्वपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यज्ञमा-
नाय दत्तवायूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

a. संज्ञानमसि । b. कामधरणम् । c. मयि ते कामधरणां भूयात् ।

d. अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । e. चितं स्थ परिचितं ऊर्ध्वचितं श्रय-
धम् ॥ ४६ ॥

का० [१७. १. ४.] उदीचीं शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति । यया व्युद्ब्रू-

कृत्तं कृतं तां शाखामुदक् क्षित्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति ॥ ऊ-
षदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वद्वप त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो
हि ऊषदेशं प्रात्वा लिहति । तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान्धरति सम्पादय-
तीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पा-
दनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं
पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुद्वयं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि
उल्वसम्भवात् पशवो वाऽऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो (21.) भूया-
सुरिति [७.१.१.८.] श्रुतेः उल्वामिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का° [१७.
१.६.] सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत् । ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः
हे सिकतास्वद्वप त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्योऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च
पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषकप्रत्यये औणादिके उदोध्यपूर्वस्येति
[पा° ७.१.१०२.] उद्देशः । भस्मामिप्रायमेकवचनम् । न वाऽअग्निः स्वं भस्मा-
तिदहति । अग्नेर्देवैश्चान्नस्य रेतो यत्सिकता इति च [७.१.१.१:१०.] श्रुतिः ॥ का°
[१७.१.७.] परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित स्येति । एकविंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणामूर्धास्ताः खननीया इति ॥
परिश्रिद्धेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते
इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परिः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं
चीयन्तऽइति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयधमिदं गार्हपत्यायतनं से-
वधम् ॥ ४६ ॥

अथऽ सोऽअग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिऽ सप्तवात्सस्तत्यूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

का° [१७.१.८.] मध्येऽर्धवृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत
उद्भुयऽ सोऽअग्निरिति प्रत्यृचम् । ततोऽर्धयुर्मण्डलादक्षिणे उद्भुख उपविश्य
मध्ये चतस्रोऽर्धवृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तयोत्तरमार-
भ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्तुष्केणैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तर्द्धाया-

माः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्थवृद्धय उच्यन्तेऽइति सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा अग्नेयस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनेयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयतऽइति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वादरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् । किम्भूत इन्द्रः वा-
वशानः वष्टीति वावशानः बद्धलं हन्दसीति [पा० २.४.७६.] शपः श्नौ सति द्वि-
विभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्हम् ।
वाजमन्नं वद्धनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्ययः (22.) भक्षणादेव
मदकरम् । सप्तिं सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे
धत्ते किं तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि ससवान् कृवीषि
सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण् सम्भक्तौ वसुप्रत्ययः । उत्तरार्धस्यायं
वार्थः हे जातवेदः सप्तिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसं-
ख्याकेन धनेन संमितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सह-
स्रेण संमितौ घ इति [पा० ४.४.१३५.] घप्रत्ययः षणु दाने वसुः ससवान् ॥४७॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यज्ञत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्थं तेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥४८॥

हे आयजत्र (23.) मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो
दीप्तिर्कद्रूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निद्रूपं यच्च ओषधीघन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु
अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थं आतनोषि विस्तारयसि
बभूयाततन्थेति [पा० ७.२.६४.] इडभावः । स भानुः दीप्तिः तेषः तेषयति प्रका-
शयति सकलं विश्वमिति तेषः त्रिष दीप्तौ पचादिवाद् अर्णवः अर्णांसि उदका-
नि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान्गमनवान्प्रसरणशीलः ।
नृचक्षाः नृन् चष्टऽइति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशी यस्ते भानुस्तमेवेष्टका-
द्रूपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥४८॥

अग्ने दिवोऽर्णमर्हजिगास्यर्हा देवाँः॥५॥ ऊचिषे धिषण्या ये ।

या रौचिने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्ताडुपतिष्ठन्तऽआपः ॥४९॥

हे अग्ने दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णामुदकं त्वमहजिगासि आभिमुख्येन गहसि गा स्तुतिगत्योर्क्षादिः अभ्यासेत्वं ह्यन्दसम् अहमिरेतामिति शाकपूणिः [निरु० ५.३१.] निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] अहेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाह्तितीति [७.१.१.२४.] श्रुतिः । किं च ये देवा धिण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इक्षन्ति प्रेरयन्ति धिण्याः प्राणवृषा देवास्तान्देवांश्च त्वमहजिगासि अभिगहसि । ऊचिषे वृजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिण्यास्ते हि सर्वा धिय इक्षन्तीति [७.१.१.२४.] श्रुतेः । किं च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्ता-दुपरिष्ठाद्या आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्भवेरुधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च (24.) त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतै रूपाः परिणमसीति भावः ॥ ४१ ॥

पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणोभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । बद्धवचनमिष्टकपिप्तम् अग्नयः एते इष्टकावृषा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षावृषो या-भिस्ता अनमीवा क्षुधातृप्तानिवर्तिकाः महीः महीतोः बद्धला इषः अन्नभक्तीश्चा-ग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्ञसेरसुक् । तथा प्रावणोभिः प्रावणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषा-मपि दृश्यतऽइति [पा० ६.३.१३७.] संहितायां प्रावणोति दीर्घः बद्धलं ह्यन्दसीत्ये-त्वम् (25.) । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदक्षं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूवस्मे ॥ ५१ ॥

का० [१७.१.११.] इडामग्नऽइति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । इडामग्नऽइति ऋ-ग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्रौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्त-रतोऽवस्थितौ दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तऽइत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥

द्वे अग्निव्यौ त्रिष्टुवनुष्टुभौ । हे अग्ने कृवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय
सम्पादय कृन्दस्युभयधेति [पा० ३. ४. ११७.] शय आर्धधातुकष्टिलोपः कृयति आ-
कृयति देवान्नुहोति वा कृवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वाऽइति [७.
१. १. २७.] तद्वत्तीवदैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्म-
नामसु [निघ० २. १.] पठितं पुत्राणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः
तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा
शश्वत्तममत्यन्तमविह्वेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोद-
धिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्याद-
स्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तात्वादत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विज्ञावा विविधं ज्ञा-
यते पुत्रादिद्वारेति विज्ञावा प्रज्ञावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६. ४. ४१.]
धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनु-
ग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन श-
पो लुक् अस्मे विभक्तेः शेअदिशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नग्नऽअरोचथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३. १४.] ॥ ५२ ॥

a. चिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ।

b. परिचिदसि तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

का० [१७. १. १२.] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण
दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उद-
ङ्मुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादैवत्ये द्वे यजु-
षी । चीयतऽइति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगा-
न्सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रसिद्धया देवतया वायूपया
सादिता सती अङ्गिस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा

सती त्वं सीद निविशस्व तथा देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वाऽङ्गिरा इति श्रुतिः ॥ द्वितीयामुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लोकं पृण हिं पृणायौ सीद ध्रुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नी त्वा वृहस्पतिरस्मिन्योनौ वसीषदन् ॥ ५४ ॥

का° [१७.१.१७.] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृणेष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा हिं पृण किञ्चिदपि हिं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृतीयं तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद नतिष्ठ । किं च इन्द्राग्नी वृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वामसीषदन् सादितवन्तः सदिश्वङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमोऽश्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिधा रौचने दिवः ॥ ५५ ॥

का° [१६.७.१४.] नित्ये सादनसूददोहसाऽऽपधानाडुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति । तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप् । दिवो गुल्लोकसम्बन्धिनो दिवश्च्युता वा सूददोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदोऽन्नं दोहः [८.७.३.२१.] यज्ञो वै विश इति च [८.७.३.२१.] श्रुतिः । कीदृशाः सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति [८.७.३.२१.] श्रुतिरन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीक्षादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन्

जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति [८. ७. ३. २१.] श्रुतेः । संवत्सरे-
संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति [८. ७. ३.
२१.] श्रुतिः (26.) । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन्
लोके पतिव्रीषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वतीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधत्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतम७ रथीनां वाजाना७ सत्यतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

का° [१७. १. १८.] चावालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति । चावालस्थानान्मृदमानोय गार्हपत्यचितैरुपरि क्षिपति ॥ इन्द्रदेवत्या मधुहृन्दःसुतजेतृदृष्टानु-
ष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामत्रया इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । की-
दृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्यापकं विविधाच्चनं ना-
नागतिमित्यर्थः अन्नोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं
रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः इन्द्रयिन इति [पा° ८. २. १७. वा° १.] घे परे
रथिन ईदादेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्यतिं सधर्मवर्तिनां च
प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

समित७ संकल्पेथा७ सम्प्रियौ रोचिजू सुमनस्यमानौ ।

इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ ५७ ॥

का° [१७. १. १९.] समंविलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति । समं विलं य-
स्याः सा समंविला विभक्त्यलुक् हृन्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रित्समां
कृत्वा तन्मध्ये नीचैरुष्याग्निं स्थापयति चतुर्मलैः ॥ चतस्रो द्यग्निदेवत्याः । समि-
तम् उल्लिङ्गेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योष्याग्नी
युवां समितं संगृह्यतम् इण् गतौ संगतौ भवतम् संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भव-
तम् यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ
इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिजू दीप्यमानौ
अलंकृञ्जित्यादिना [पा° ३. २. १३६.] इजुच् । सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ
सुमनस्येते सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुब्धातु क्यङ्ताह्वानच् परस्परं शोभनं

चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेर्यन्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मना॑सि सं व्र॒ता समु॑ चि॒त्तान्या॑करम् ।

अग्ने॑ पुरी॒ष्याधि॒पा भव॑ त्वं न॒ इष॑मूर्जं य॒ज्ञमानाय॑ धेहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्ठादृहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादिकाधिका । हे पूर्वोक्तावग्नी वां युवयोर्मनांसि बद्धवचनत्वान्मनोबुद्ध्यहंकारानहं समाकरं सर्वतः संगतान्करोमि करोतेर्लज्जुतमबद्धवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् व्रतमिति [निघ० २. १.] कर्मनाम । तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष पशव्य हे अग्ने त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यज्ञमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने॑ त्वं पुरी॒ष्यो रयि॑मान्युष्टि॒मोऽ॥ अ॑सि ।

शि॒वाः कृ॒त्वा दि॒शः सर्वाः॑ स्वं योनि॑मि॒ह्मास॑दः ॥ ५९ ॥

उध्याग्निदिवत्योष्णिक् आर्ष्यैकाधिका अनियताक्षरपादत्वात् हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान्यनवान् पुष्टिमान्योषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शाः कृत्वा इह्मास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भव॑तं नः॒ सम॑नसौ सचे॑तसावरे॒पसौ॑ ।

मा य॒ज्ञां हिं॑सिष्टं मा य॒ज्ञप॑तिं जा॒तवे॑दसौ शि॒वौ भव॑तम॒द्य नः॑ ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् अग्निदिवत्या । पुनर्व्याख्यायते [५. ३.] । हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यज्ञमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन्कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किं च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहिम्नौ । समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं

प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभारुखा ।

तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का° [१७. १. २१.] सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्वादिमु-
च्याध्रिवन्निधायासिञ्चति पक्षोमध्ये तूष्णीम् । शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य मातेवेति
मन्त्रेण शिक्वात्पृथक्कृत्वाध्रिवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽर्त्तिमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्ये-
वोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ उखादिवत्या त्रिष्टुप् तृ-
तीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूतृपा मृन्मयी या उखा पुरीष्यं पश-
व्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभाषीत् धृतवती भृञो लुडि वडुलं
हृन्दसीति [पा° ७. ३. १७.] ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते ह्रस्वम् । माता
पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु
शिक्वापाशादिमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः सं-
वित्तः इति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्माख्या कृतमिति संवादं कुर्वन् । वि-
श्वकर्मा विश्वं सृष्टिचूपां कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

V. असुन्वन्तमयज्ञमानमिह स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।

अन्यमस्मदिह सा तं इत्या नमो देवि निर्ऋति तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

का° [१७. १. २३. २. १.] निर्ऋतीः कृत्वास्तुषपक्वास्तिस्त्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्ह-
विष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्र-
त्यृचं पराचीः । ततोऽर्धयुः राजसूये हविष्यशन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंप्र-
दीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो निर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः
कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति । कीदृशीः पाकेन कृत्वावर्णाः तुषैरेव पक्वाः ल-
क्षणाहीनाः पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय
ततो दक्षिणे द्वेऽइति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋति असु-
न्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयज्ञमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यज्ञानमकुर्वाणं च त्वमिह प्रति-
गह तं गृह्णाणेत्यर्थः । किं च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां ग-

तिमन्विहि अनुगृह्य पृष्ठतो गत्वा तावपि गृह्णाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्धो
 कृविर्यज्ञैश्च यज्ञज्ञोऽस्मदन्यमिह न तस्मान्निह । सा दुष्टशिक्षा (27.) ते तवेत्या
 गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते एवम्भूतयै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् ।

यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाकेऽअधिरोक्ष्यैनम् ॥ ६३ ॥

निर्ऋतिः कृद्धापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् [अमर° १.२.१३.]
 भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिग्भिमानीनी देवता वा अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्नि-
 रूपद्रवे इति [हेम° नाना° ३.२७२.] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः
 सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्ऋते ते तुभ्यं सु स्तुतरं नमो
 ऽस्तु । अयस्मयमयोमयम् अयस्मयादीनि हन्दसीति [पा° १.४.२०.] सत्वम् लोह-
 पाशवद्बन्धमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृत्युपमज्ञानं त्वं विचृत विहिन्धि नाशय चृ-
 ती ग्रन्थे तुदादिः द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । किं च
 यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे ना-
 के सर्वसुखोपेते दुःखमात्रक्षीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोक्ष्य स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोरऽआसन्नुक्षोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।

यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे
 अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य
 स्वर्गाप्तिप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किं च जनो जलुमात्रो यां त्वा त्वां
 भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तु-
 तौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां वि-
 श्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्व-
 देवसाधारणादिवयजानान्निष्कृष्य (28.) स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः
 सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

a. यं ते देवी निर्ऋतिराबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् ।

तं ते विष्णुम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्भि प्रसूतः ॥

b. नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

का० [१७. २. ४.] शिक्वरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यं तऽइति । शिक्वरुक्मपाशं द्वे इण्डे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति ॥ यज्ञमानदेवत्या त्रिष्टुप् यज्ञमानं प्रत्युच्यते हे यज्ञमान निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्वरूपमाबबन्ध आ समन्ताद्बद्धवती कीदृशं पाशमविवृत्यं चृती हेदने अहेयं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विष्णामि विमुञ्चामि स्यतिरूपस्पृष्टो (29.) विमोचनार्थः । कस्मात्स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वाऽआयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति [७. २. १. १५.] श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यज्ञमान एतं पितुमन्नमद्भि भक्षय ॥ का० [१७. २. ४.] उद्पात्रं निषिच्यात्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठति नमो भूत्याऽइति । शिक्वादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयज्ञमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणां कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः ।

देव-इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

का० [१७. २. ६.] अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयज्ञमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात्पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अर्धयुरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्यचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः-स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यज्ञमानं स्वगृ-

हे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रजापशुवृषधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्नि-
होत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क-इव सविता देव-इव यथा सविता सू-
र्यो देवः सर्वाणि वृषाणि अभिचष्टे । यथाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः
परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र-इव तस्यौ स्थितवान् यथेन्द्रो यु-
द्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्य
ठेरिति [पा° ७.१.८८.] ढिलोपाभावे हान्दसे दीर्घे पथीनामिति वृषम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमन्या ॥ ६७ ॥

का° [१०.२.११.] दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा
युञ्जतीति । चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वे षड्भिर्वा
दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौडम्बरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरदे-
वत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृ-
षिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जति वृषैर्योजयति युगा युगानि पृथक्
नाना वितन्वते विस्तारयति । किं कर्तुम् देवेषु सुमन्या (30.) सुमनमिति सुख-
नाम [निघ° ३. ६.] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा° ७.१.३१.] यद्वि-
शः सुमं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुमं कर्तुं युञ्जतीत्यर्थः चतुर्थ्या यद्विशो
वा देवानां सुमनाय युञ्जति । सीरकविपदयोर्बहुलं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि
बहुनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुधं कृते योनौ वपतेह वीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्त्रो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमियात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त (31.) योजयत तप्तनप्तनय-
नाश्चेति [पा° ७.१.४५.] यस्य तत्रादेशे असोरह्योपाभावे [पा° ६.४.१११.] युनक्ते-
ति वृषम् । युगा युगानि वितनुधं शम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने वीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत । कया । गिरा या
ओषधीरित्यादिकया [क° ७५.] वेदमन्त्रवाचा चकाराचमसेन च । किं च वाग्वै

गीरन्त्र७. श्रुष्टिरिति [७. २. २. ५.] श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिव्रीक्षादिका सभरा असत्
भरणं भरः पुष्टिः भृजोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा
अस्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] इकारलोपेऽडागमेऽसदिति ङ-
पम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनात्तिकं नेदीयः अत्तिकवाढयोर्नेदसाधावि-
ति [पा० ५. ३. ६३.] अत्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादिशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अ-
त्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः सृ-
ण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः दात्रेण हिनं सत् नः अस्मान्प्रति आ-
द्यात् आगह्यु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागह्यित्यर्थः ॥ ६८ ॥

श्रुन७ सु फाला विकृषन्तु भूमिं७ श्रुनं कीनाश्रा अभियन्तु वाहैः ।

श्रुनासीरा ह्रविषा तोशमाना सुपिप्यला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

का० [१७. २. १२.] आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रित्वा सु फाला इति प्रत्ययम् ।
चितिस्थानि परिश्रित्समीपे चतुर्भुजिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृष-
ति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादिवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिदुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनु-
ष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्या लोहविशेषाः श्रुनं सुखं यथा तथा भूमिं
विकृषन्तु विलिखन्तु श्रुनमिति सुखनाम [निघ० ३. ६.] फालः सीरोपकरणोत्प्ल-
वयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः श्रुनं सुखेन वाहैः वृषभैः
सह अभियन्तु अभिगह्यु । हे श्रुनासीरा श्रुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ अस्मे अ-
स्माकमोषधीः व्रीक्षादिकाः सुपिप्यलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत कुरुत-
मिति वचनव्यत्ययः यस्य तनवादेशे शपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति ङपम् । की-
नाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । श्रुनश्च सीरश्च श्रुनासीरौ
देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६. ३. २६.] पूर्वपददीर्घः श्रुनो वायुः सीर आदित्यः । श्रु-
नो वायुः श्रु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्य सरणादिति यास्कोक्तिः [निरु० १. ४०.] ।
कीदृशौ श्रुनासीरौ ह्रविषा जलेन तोशमाना तोशतिर्वधकर्मा भूमिं घ्नन्तौ
जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सत्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः पिप्यलं फलम्
॥ ६९ ॥

धृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।

ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मात्सीति पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण धृतनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोऽक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाहं हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधि-धृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्वङ्गलं हन्द्सीति [पा° २.४.७६.] शपः श्रौ सति लोटि ववृत्स्वेति द्वपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेव७ सोमपित्सरु ।

तडुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वोक्तं लाङ्गलं कूलं गां धेतुमविं हागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वा-दिकं च उद्वपति उद्वमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः अत एव लाङ्गलं गवा-दिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति (32.) पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवं शेवमि-ति सुखनाम [निघ° ३. ६.] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपि-त्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन्सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु त्सर ह्यगताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः कूलदत्तात्सप्तम्या इति [पा° ६.३.१.] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा° ६.४.१४०.] आलोपे कूलत्वात् यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि ला-ङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृ-शीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गह्वति प्रफर्वीं तां प्र-फर्व्यं वा हन्द्सीति [पा° ६.१.१०६.] अमि पूर्वद्वयाभावे यसादिशः युवतिवादति-वेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत्

प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुषे धुक्त्व मित्राय वरुणाय च ।

इन्द्रायाश्चिभ्यां पूक्षे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा दुहः कब्धश्चेति [पा° ३.२.७०.] कप्प्र-
त्ययो घातदेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते मित्रादिपूषान्तदेवा-
नामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्त्व सम्पादय ॥ ७२ ॥

विमुच्यधमग्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

का° [१७.२.२०.२१.] अनदुहो विमुच्य विमुच्यधमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणा-
कालेऽर्धयवे ददाति । वृषान्दृक्ताद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीदिशं प्रति विसृजत्य-
र्धयः यज्ञमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानर्धयवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः
वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं
यानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे
अग्न्या अहृतव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यधम् मुचैः कर्मकर्तारि यक् लोटि
जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सत्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः अस्य त-
मसः क्षुत्पिपासाद्युद्धूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गहतेर्लुङि शपि
लुप्ते वृषम् तदुक्तं [बृहदार° मा° ३.२.१.] योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृ-
त्युमत्येतीति । दुःखपारमेव स्पष्टयति वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं
वा तेजः प्राप्ता आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना [पा° ३.१.५५.] अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

सजूरब्दोऽअयवोभिः सजूरूपा अरूणीभिः सजोषसावश्चिना दृष्टोभिः स-

जूः सूर एतंशेन सजूवैश्चानर इडया धृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

का° [१७.३.३.] पञ्चगृहीतेनोद्धृत्तभिर्जुहोति सजूरब्द इति । तदानीं संस्कृ-
तेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्ममध्यस्यापितकुशस्तम्बे सुचमूर्ध्नी कुर्वन्जुहो-
ति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्मणनुष्टुप्कन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः
संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वै-

अग्निरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाह्वा इदं घृतं तेभ्यः सुद्धतमस्तु ।
तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सज्जः यवाश्चायवार्धमासा
मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुष्टं प्रीतिः सह जुषा वर्तते समाना जुष्टं वा यस्य सज्जः
जुषतेः सम्पदादित्वाद्वा वि क्रिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः अरु-
णीभिः अरुणावर्णाभिः गोभिः सज्जः प्रीतियुता । कीदृशावश्चिनौ दंसोभिः कर्मभि-
श्चिकित्सादिभिः सज्जोषसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः एतशेनाश्चैन सज्जः तुष्टः । कीदृ-
शोऽग्निः इडया पृथिव्या सज्जः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् अग्निपी हि पृथिवी इडाश-
ब्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा ज्ञाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामृष्टं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

का० [१७. ३. ८.] या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन
सर्वोषधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रमिषगृष्टा
ओषधिदेवत्या योऽअस्मानभिदासतीत्यन्ताः [१०१.] सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चतु मे-
त्याद्या [१०.] द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिको
व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रि-
कालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथ-
मा भाविनीभ्य ओषधीभ्यः आद्याः ज्ञाता उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋत-
वो वै देवा इति [७. २. ४. २६.] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या (३३.) एतद-
र्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां (३४.) पाकिन पिङ्गलवर्णानां वा तासामो-
षधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्योऽएव ज्ञाने मन्यतेर्लटि आत्मने-
पदे उत्तमैकवचने शपि एत ए इति [पा० ३. ४. १३.] रूपम् । संवत्सरोपलक्षित-
मेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरस्थानि
मुखदृङ्गासाकर्णाख्यानि सप्त स्थानानि च योऽएवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदा-
हेति [७. २. ४. २६.] श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्कमाण-
त्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान्जातिभेदानसंख्यान्विशेष-
तश्च सप्त भेदान्ग्राम्यान्तरण्यांश्च व्रीह्यादीनीवारादींश्चाहं ज्ञानि ॥ ७५ ॥

शतं वोऽश्रम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतक्रवो यूयमिमं मेऽश्रगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अश्रम्ब मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोह्य अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अथ अथ निपातस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जसि चेति [पा° ७. ३. १०१.] प्राप्तगुणस्याभावे ह्यन्द्सो यणादेशः अथैवं सति हे शतक्रवो यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषडूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत करोतिः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदधं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वा-इव सजित्वरीवीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदधं दृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फल्ग्वानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा° ३. २. ७५.] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति डीप् [पा° ४. १. ७.] रान्तादिशश्च । अश्वा-इव सजित्वरीः सह जयन्ति तक्षीलाः इ-एनशजीति [पा° ३. २. १६३.] द्वारप् ठिङ्गाणाञ्जिति [पा° ४. १. १५.] डीप् यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः । वा ह्यन्द्सीति [पा° ६. १. १०६.] सर्वत्र पूर्वसवर्णादीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृत्तिवृधीत्यादिना [पा° ६. ३. ११६. (35.)] उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः वीरु धान्तादिशो वेदीर्घ इति (36.) धान्तादिश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बद्धकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णोश्ह्यन्द्सीति [पा° ३. २. १३७.] शीलार्थे इलुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्धा देवीरुपब्रुवे ।

स॒नेय॒मश्च॒ गां वा॒स॑ आ॒त्मानं॒ तव॑ पू॒रुष ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरूप-
कर्त्र्यः हे देवीः देव्यः वो युष्मान्प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत्प्रसिद्धं
मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्र-
सादादश्च ह्यं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम् वनं वन
सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्चादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमि-
त्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अ॒श्व॒त्ये वो॑ नि॒ष॒दनं॑ प॒र्णे वो॑ वस॒तिष्कृ॒ता ।

गो॒भाज॒ इत्कि॒लास॑थ॒ यत्स॒नव॑थ॒ पू॒रुष॑म् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकमश्वत्ये आश्वत्यामुपभृतिं सुचिं निषदनं स्यान् भव-
ति हविषां तत्र स्थापनात् किं च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां व-
सतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्यपर्णशब्दाभ्यां तद्धि-
तप्रत्ययलोपश्छान्दसः अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवतीति यास्कोक्तेः [निरु०
२. ५. (37.)] । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते किलेति विद्याप्रकर्षे इत् एवार्थे हे
हविर्भूता ओषधयो यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भज-
तीति गोभाजः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः ॥ यद्वा अ-
श्वत्ये वो निषदनमश्वत्ये फलिते सर्वोषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता
पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात् अत एव यूयमुक्ताः सत्यो गोभाजो
भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदः षिभेदयोः । स्त्रि-
यां स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत्
यस्मात्कारणात् पुरुषं यज्ञमानं यूयं सनवथ सेवधमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्व-
त्यादिस्थानमित्यर्थः अश्वत्ये पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके
नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिद्विपेण एवमश्वत्यादिद्विपेण यूयं भूभाजः
स्य शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति रूपं लटि सनवतिः (38.) परिचर्यार्थः
॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते मिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

हे औषधीः औषधयः यत्र विप्रे भैषज्यकर्तारि ब्राह्मणे यूयं समग्मत संगृह्य रोगं जेतुम् के-इव राजान-इव यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून्जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि [पा° ३. १. ५५.] गमरुनेति [पा° ६. ४. १८.] उपधालोपे हान्दसेऽग्नतेति वृषम् । स भवदाश्रितो विप्रः मिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः रक्षोह्वा रक्षांसि हृतीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षां हृत्वा रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः औषधदानै रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्ववतीऽ सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

अवित्ति सर्वा औषधीरस्माऽअरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिपतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य करऽइति [पा° ४. ४. १४३.] तातिप्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा औषधीरुक्ता अवित्ति समन्ताद्विद्वि ज्ञानामि वित्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्तीति वृषम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्वीति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां सतीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं कांचित् औषधिसमृद्धौ सत्यां धनदारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयोगोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा° ६. ३. १३१.] अश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीमूर्ज बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा औषधीः ज्ञानामीत्यर्थः यद्वा अश्ववतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि औषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उहुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।

धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं तदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् पणु दाने हवीद्वयं धनं दातुमिहन्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात्स्वस्थानाद्गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् ईरं कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणी स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः निशब्दो बहुलमिति [३.१.१०.] प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिणी भवथ निष्कृतिमातृकत्वात् । किं च सीराः सहु इर्या अन्नेन वर्तन्त इति सीराः सहुस्य सादेशे ढिलोप इकारदीर्घश्च हान्दसः यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयित्र्यः यद्वा सीरं क्लृप्तं निष्यादक्त्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वा हन्द्सीति [पा० ६.१.१०६.] दीर्घः तप्तनबित्यादिना [पा० ७.१.४५.] यस्य यनादिशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि (39.) नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ यद्वा यत् आमयति यत् क्षुधादिकं रोगवद्वाधते तद्यूयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि वृषम् ॥ ८३ ॥

अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन-इव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अन उष् हान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन-इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चो-

रो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपकर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमप-
कर्तुं देहमाक्रमते तदा तन्वः शरीरस्य यत्किं च यत्किमपि रूपः पापं शिरोव्य-
थागुल्मातिसारादिद्वयं पापफलं यत्किंचिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति ना-
शयन्ति च्यु गतौ लुडि णिअिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् इति [पा० ३.१.४८.] चङ्प्रत्यये
द्वयम् । रूपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४.२१.] ॥ ८४ ॥

यदिमा वाजयन्तकमोषधीर्हस्तेऽआदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा (40.) ॥ ८५ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन्तकमन्यमानयन्तन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे
स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधिरात्मा स्वद्वयं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं
पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन्सन्नेव यो हिंसार्थं गृ-
ह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो वधात्प्रागेवातिविषादात्
मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौष-
धी हस्ते धृतायां व्याधिरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्यरुः ।

ततो यक्ष्मं विबाधध्वज्यो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे ओषधीः ओषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्यरुः
परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वणि ग्रन्थीन्यूयं प्रसर्पथ प्रगृह्य व्या-
पुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरु-
ध्वे । तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणा-
ति हिनस्ति मध्यमशीः श्रु हिंसायां क्विप् ऋत इद्धातोरिति [पा० ७.१.१००.] इ-
दादेशः उरण् रपर इति [पा० १.१.५१.] रेफः मर्मघातक उग्र उन्कृष्टो बद्धगो-
धाङ्गुलित्राण उदूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रि-
शूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वच्चूयमपि रोगि-
णो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्वज्येत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्मं प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निह्वाकया ॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत-प्रकर्षेण गह्व किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन । चाषस्तवोचितः (४१.) सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेत्यर्थः । किं च निह्वाकया साकं नश्य नष्टो भव निह्वन्ति कायमिति निह्वाका निर्गतिः कृष्णपत्तिस्तया सह नश्य यद्वा शब्दानुकरणमिदं ह्य कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्पन्नैरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः । चष बधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज त्वं कफपित्तावातरोगैः सह प्रपत गह्व । यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि ह्य कष्टमिति शब्दं करोति सा निह्वाका सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अन्या वोऽन्यामवतन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनाद्वयं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चस्वऽहंसः ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरक्षिताः याश्चापुष्पाः पुष्परक्षिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहंसः पापाद्रोगद्वपात् मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पङ्गीशात्सर्वस्माद्देव किल्विषात् ॥ १० ॥

एवमोषधिवापार्यानि पञ्च तृचानि समाप्तानि । अध्यानारभ्याधीताः ॥ शपथनि-
मित्तात्किल्विषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु अथो अपि च वरु-
ण्यात् वरुणो भवं वरुणं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च
यमस्य सम्बन्धिनः पङ्गीशात् पङ्गीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात्पापा-
न्मां मुञ्चन्तु अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिल्विषाद्देवापराधनिमित्तात्पापान्मां मु-
ञ्चन्तु ॥ १० ॥

अवपतन्तीरवदन्द्दिव ओषधयस्परि ।

यं जीवमश्रवामहै न स-रिष्यति पूरुषः ॥ ११ ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतल्योऽधस्ताद्भूमौ गह्वर्यः ओषधय
अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः । किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनु-
त्क्रान्तप्राणं पूरुषं वयमश्रवामहै अश्रूड् व्याप्तौ लोह् व्याप्नुमः स पूरुषो न रि-
ष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३. ४. १४.] आडागमः पूरुष
इति हान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ११ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि त्वमुत्तमारुं कामाय शब्दं हृदे ॥ १२ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञयः बह्वीः बहुव्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शत-
मसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा
एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे त्वमुत्तमा
उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव हृदे हृद-
याय शं सुखकारिणी भव ॥ १२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १३ ॥

सोमराश्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं स्थिताः वृहस्पतिप्रसू-
ताः वृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषधै मद्गृहीतयै वीर्यं संदत्त सा-
मर्थ्यं प्रयहन् इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ १३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १४ ॥

या ओषधय इदं मद्बचनं प्रार्थनाद्वपमुप समीपस्थाः (४२.) शृण्वन्ति याश्चान्याः
दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईपत् शृण्वन्ति हे वीरुधः वि-
विधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपद्वरस्थाः संगत्य संगता भूवा अस्यै ओष-
धै यूयं वीर्यं संदत्त प्रयहन् ॥ १४ ॥

मा वो रिषत्वनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्वनातुरम् ॥ १५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सयि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्ता
मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि यु-
ष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्वि-
पात् स्त्रीपुंसं चतुष्पादवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु । द्वौ पादौ यस्य
चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५.४. १४०.] पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ १५ ॥

ओषधयः समवदन् सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणास्तं राजन्यारयामसि ॥ १६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन् संवादं कृतवत्यः ।
कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां
करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन्स्वामिन्सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पार-
यामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ १६ ॥

नाशयित्री वलासस्यार्शस उपचितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोऽस्ति नाशनी ॥ १७ ॥

हे ओषधे त्वं वत्सासस्य क्षयव्यधिर्नाशयित्री नाशनकर्त्री असि भवसि वत्स-
मस्यति क्षिपति वत्सासः (43.) क्षयः । अर्शसो गुदव्यधेश्च नाशिकासि । उपचि-
ताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् श्वयथुगुडुक्षीपदादयः (44.) तेषां
च नाशिकासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां वदूनां व्याधीनां पाकारोः मुख-
पाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते
पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्या मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी
त्वमसि ॥ १७ ॥

त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ १८ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशेषास्त्वामखनन् स्विष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन्
इन्द्रश्च त्वामखनन् बृहस्पतिश्च त्वामखनन् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान्
त्वत्सामर्थ्यं ज्ञानन्सन् त्वामुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्यधिरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ १८ ॥

सहस्व मेऽअरातीः सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ १९ ॥

हे ओषधे यतस्त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अ-
दानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः ।
पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायतस्तान् सुप
आत्मनः क्वजिति [पा० ३. १. ८.] क्वजत्ताहृतप्रत्ययः किं च सर्वं पाप्मानमशुभं स-
हस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ १९ ॥

दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः यस्मै चातुराय
नरायाहं त्वा खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु अथो अपि च त्वं दीर्घायुर्खण्डितजी-
वना भूत्वा शतवल्शा बहुङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बहुङ्कुरोत्पद्यस्य तुच्छो-

स्तातङ् इति [पा० ७.१.३५.] तातङ् । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः
सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे त्वं वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं योऽस्मिँश्चोऽभिदासति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षा शालतालतमालादयस्तवोपस्त-
यः सन्तु त्वै शब्दसंघातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे
संस्कृतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किं च यो नरोऽस्मानभि-
दासति अभिदत्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्य उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसा-
कर्मा ॥ १०१ ॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥ ॥

VII. मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् ।

यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जज्ञान कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ १०२ ॥

का० [१७.३.११.] लोकेष्टकाः स्फ्येनाकृत्य बहिर्वेदेरनूकान्तेषूपदधाति तिष्ठ-
न्मा मा हिंसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं (45.) पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽर्घ्युः स्फ्येन
वेदिवहिःप्रदेशाद्योगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान्यद्याप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्त-
रपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिर-
ण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पा-
दकः जनिता मन्त्रऽइति [पा० ६.४.५३.] णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च
दिवं व्यानट् युलोकमसृजत् व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २.१८.(46.)] श्रुतौ
तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः [७.३.१.२०.] । यश्च
चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन्जज्ञानो-
त्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति म-
नुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोके पितृमार्गानुसारिणः
मनुष्या वाऽआपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७.३.१.२०.] कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः
प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिं-
सीत् मा कृन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये कृविषा कृविः वयं विधेम द्भनः । कृवि-

दानान्मा कृतु । कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात्स्मै-आदेशः हान्दसः । कृषिषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।

वपां तैः अग्निरिषितोऽरुहत् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उल्लिक्त्वे पृथिवि यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागह । कथमागतव्यमत आहृ इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहत् । अनयञ्चा दक्षिणे लोकेष्टकोपधानम् (47.) ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् । तदेवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाच्छ्लोकेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं ज्ञाद्यन्नपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् ।

आ मा गोषु विश्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

आशीर्देवी (48.) त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोकेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत् इहावतोऽग्नेर्धारं धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादहमादमन्नि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः अद भक्षणे लङ् । किं च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषुमदीयधेन्वादपिश्रुषु चाविशतु ॥ का° [१७. ३. १३.] उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोकेष्टकातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरहिताममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सत्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्तेऽर्चयो विभावसो ।

बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का° [१७. ३. १५.] अग्ने तवेति सिकता न्युप्य हृदयत्यात्मानम् । षडृचनोत्तर-
वेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुरुषक्षं विनात्मानं हृदयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षडृ-
चमग्निदेवत्यम् । अग्नौ द्वे विष्टारपङ्क्ति (49.) यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशाणौ
आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं
यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते
वीयन्ते भक्ष्यन्ते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् वी कात्यसनस्वादनव्याप्तिषु धूमस्याहु-
तिपरिणामद्वारेणान्नहेतुवाद्वयोऽत्र धूम उच्यते । कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति कु-
लोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनदिवानां कर्मज्ञानम् । तथा महिं महत् नभो-
गामिवात् धूमो वाऽस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिंस्त्र्योके श्रावयतीति श्रुतेः [७.
३. १. २१.] । किं च बृहत्तो महत्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृह-
द्भानो हे कवे क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यज्ञमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यज्ञमा-
नाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि । कीदृशं वाजम् उक्थ्यम्
उक्थ्यः शस्त्राद्युपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं (50.) ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसीऽउमे ॥ १०७ ॥

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गृह्णसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः कीदृशत्वं
पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं नि-
र्मलं वर्चो यस्य । अनूनवर्चाः अनूनमह्वानं वर्चो यस्य पूर्णाशक्तिः । किं च हे
अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप संगम्य पालयसि सदेवमनुष्यं
जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ
उपावति तद्वत् पितरामातरा च हृन्दसीति [पा° ६. ३. ३३.] निपातः । किं च उमे
रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृद्ध्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः इमे

वै द्यावापृथिवी रोदसी तेऽष्ट उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृद्धेमामिति [७. ३. १. ३०.]
श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्द्धितः ।

वेऽष्टः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोत्तयो वामजाताः ॥ १०८ ॥

तिस्रः सतोबृहत्याः यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतो-
बृहती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र अद्य ओषधिवनस्पतयो
ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतऽइत्यपां पौत्रत्वमग्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातय-
ति नाशयति नपात् पतेर्णिजतात्क्वप् हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः ज्ञात-
प्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्द्धितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः
शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व कृष्टो भव मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे
मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति कृषः कार्यस्तत्राह यजमानाः वे त्वयि
इषो हविर्लक्षणाभ्यन्तानि संदधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या कृषः कार्य इत्यर्थः । कीदृ-
शा यजमानाः भूरिवर्षसः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३. ७.] भूरीणि वर्षीसि येषां
ते नानावृषाः । चित्रोत्तयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि
अन्नानि तर्पणानि वा तत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः
वामं वननीयं सम्भजनीयं ज्ञातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः
॥ १०८ ॥

इरज्यन्तग्ने प्रथयस्व जलुभिर्स्मे रायोऽअमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्ति सानसिं क्रतुम् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मि अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय ।
कीदृशस्त्वं जलुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरर्धयुप्रभृतिभिः इरज्यन्दीप्यमानः । किं च य-
स्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निर्त्रपस्य शरी-
रस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वा-
लालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरंतनं क्रतुं संकल्पं पृणक्ति पूरय-
सि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तः राधसो महुः ।

रातिं वामस्य सुभगौ महोमिषं दधासि सानसिः रयिम् ॥११०॥

हे अग्ने अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः [८३.] निष्कर्तारं निश्चयेने कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि नि-
वासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यज्ञमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो
महुतो राधसो धनस्य रातिं दानं (51.) त्वं दधासि ददासि । किं च सुभगां सुष्ठु
भजनीयां महो महोमिषमन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणवि-
षयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥११०॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निः सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णः सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥१११॥

उपरिष्ठाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाज्ज्यो-
तिः । मानुषा विभक्तेराकारः (52.) मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव (53.)
ऋत्विग्यज्ञमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमा-
स्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेद्वाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरो
ऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयद्वयेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृतवानमृत-
मस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं ह्यन्दसो दीर्घः ह्यन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप्-
चेति [पा० ५.२.१०१. वा० २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं
सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णं श्रृणुत इति श्रुतौ क्तिप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञा-
प्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः
प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सक वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः
सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो
हितम् ॥१११॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृण्व्यम् । भवा वाजस्य संगथि ॥११२॥

का० [१७.३.१६.] आप्यायस्वेति सिकतालम्बनमृग्भ्याम् । आत्मनि विस्तारि-
ताः सिकताः स्पृशति ऋद्धयेन ॥ गीतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबु-

ल्लिकहृन्दस्काः आप्यायस्व मदितमेति [११४.] तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति ।
हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु स-
मागह्यतु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किं च वाजस्यान्नस्य सं-
गथे संगमननिमित्तं भवान्नमस्मासु संगमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पर्या॒सि॒ समु॒ यन्तु॒ वाजाः॒ सं वृ॒ण्य॒न्यभि॒माति॒षाहः॑ ।

आप्याय॑मानोऽ॒मृताय॑ सोम दि॒वि अवा॑स्युत्त॒मानि॑ धिष्व ॥ ११३ ॥

हे सोम पर्यासि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु संगह्यन्तामुत अपि च वाजा
अन्नानि संयन्तु वृण्यानि रतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अ-
भिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाह् (54.) तस्याभिमातिसाहः ष्वं
हृन्दसम् । हे सोम पर्योऽन्नवृण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरण-
धर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्धौ यजमानस्य भवेति शेषः अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजाति-
र्व्याख्याता तथा च श्रुतिः [७.३.१.४६.] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिर-
मृतेति । किं च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अवांसि अन्नानि आहुतिप-
रिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः धि धारणे तु-
दादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च हृन्दसं बहुलं हृन्दीत्युक्तेः [पा° २.४.७३.]
सुधितवसुधितेति [पा° ७.४.४५.] सूत्रेण दधतिर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदित॒म॒ सोम॒ विश्वे॑भिर्ब्र॒ह्म॒भुभिः॑ ।

भवा॑ नः स॒प्रथ॑स्तमः सखा॑ वृ॒धे ॥ ११४ ॥

हे मदितम मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादिवाष्पिनिप्रत्ययः [पा° ३.१.१३४.]
यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी अत इन्ठनाविति [पा° ५.२.११५. (55.)] इन् अ-
तिशयेन मदी मदितमः नाद्वस्येति [पा° ८.२.१७.] नात्तात्परस्य तमयो नुडाग-
मः । ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैर्ब्रह्मभुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव
वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव ह्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.
३.१३५.] संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः स-
प्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥११५॥

का° [१७.३.२०.२१.] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वभावेऽनु-
क्ष्यग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा
तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताति वत्स इति तृ-
चमनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया
वित्रपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्धत्ससम-
स्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सकृस्थानात् द्युलो-
कात् मन आकृत्येति शेषः आयमत् आयकृति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः
इतश्च लोप इति [पा° ३.४.१७.] इकारलोपे यमदिति वृषम् इषुगमियमां ह इ-
ति [पा° ७.३.७७.] हत्वाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आकृत्येत्यर्थः ।
कीदृश्या गिरा त्वांकामया त्वां कामयते स्तोतुमिहतीति त्वांकामा तया अलुक् ।
देवैः सकृ तिष्ठति (५६.) यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति [पा° ६.३.
१६.] सकृस्य सधादिशः ॥११५॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥११६॥

हे अङ्गिरस्तम अन्व्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणानि क्षिप् अन् अन्नं
गिरति अतीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नानाभूताः वि-
श्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूर्णाया तुभ्यं त्वयि येमिरे निय-
म्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् । कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो नि-
वासायाभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इहकामपूर्त्यै द्युलोकास्तै
च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवतीति भावः ॥११६॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्राडेको विराजति ॥११७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्येषु एकोऽसहायभूतः सन्वि-
राजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जन-

स्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य स-
म्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यतः इति काम इति वा ॥११७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । रुक्मादिवाचनात्तोऽयं (57.) द्वादशो
ऽध्याय ईरितः (58.) ॥१२॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-३ ॥१-३॥ ४-पक्षौ ॥४॥ स्तोम - शृफाः ॥५॥ सुयुषोऽस्ति
- पत । ५ ॥६॥ ६-१४ [डुरोणसत्] ॥७-१५॥ १५-१७ ॥१६-१८॥ ॥
- II. ॥ १८-२३ [वीलुं] ॥१-६॥ २४-२९ ॥७-१२॥३०॥ ॥
- III. ॥ ३०-४४ [कामाः स्वाहा] ॥१-१५॥४५॥ ॥
- IV. ॥ ४५-५१ [इलामग्ने] ॥१-७॥ ५२-५४ [योनाऽअसीषदन्] ॥८-१०॥
५५-६१ [योनाऽअभारुखा] ॥११-१७॥६२॥ ॥
- V. ॥ ६२-६७ [सुम्रया] ॥१-६॥ ६८ ॥७॥ ६९ [कर्तमस्मे] ॥८॥ ७०-
७४ [सजोषसाऽअश्विना - इलया -] ॥१-१३॥७५॥ ॥
- VI. ॥ ७५-७७ [प्रतिगृणीत] ॥१-३॥ ७८-८० [समिताऽइव] ॥४-६॥
८१-९१ [अवयतीः समवदन्त दिव -] ॥७-१७॥ ९२-९४ ॥१८-२०॥
९७ ॥२१॥ ९५ [द्विपच्चतुष्यदस्मा] ॥२२॥ ९६ [संवदन्ते] ॥२३॥
९८ ॥२४॥ १०१ ॥२५॥१००॥ ॥
- VII. ॥ १०२-११७ [सम्रालेको] ॥१-१६॥११६॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षोडशा-
धिकं शतम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥

- I. मयि गृह्णाम्यग्नेऽग्निं रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।
मामु देवताः सचन्ताम् ॥१॥

द्वादशेऽध्याये (१.) उवाधारणागार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्ता-
स्त्रयोदशे पुष्करपर्णाग्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७.३.२७.] उत्तरवेदिमपरेण
तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति ॥
अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आग्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् अत्र
मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्ण-
मि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् ॥
सुप्रजास्त्राय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घ-
श्छान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किं
च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचत्तां सेवत्तां संगृह्णताम् उ एवार्थे वा देवता
ममिव सचत्ताम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ग्रेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानो मूर्होऽ॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रयस्व ॥ २ ॥

का° [१७.४.१.] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्त-
म्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति म-
न्त्रेण पुष्करेऽत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्या-
ख्यातः [११.२१.] ॥ २ ॥

ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

का° [१७.३.२१.] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म ज्ञानमिति । तस्मिन्पुष्करपर्णे
पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग
आव इति (२.) क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.८२.] पाणिनि-
स्मरणात् ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्य-
भागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि ज-
ज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनेः शानचि शयः श्रौ सति ज्ञानमिति रूपम् । किं

च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमत्तरिक्तं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादिर्घोनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वायुदिश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतिः शपि लुप्ते लडि गुणे च व इति द्वयमडभाव आर्षः बद्धलं हृन्दस्यमाञ्जोगिऽपीति [पा° ६.४.७५.] वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे भान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना [पा° ८.३.१७.] षत्वम् । आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥३॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

का° [१७.४.३.] उत्तानं प्राञ्चः हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन्नुक्ते प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृगद्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमत्तरिक्तं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यत्तरिक्तानामसु [निध° १.३.] पठितवात्पृथिवीशब्देनात्तरिक्तलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः ॥४॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥५॥

देवश्चवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमत्तरिक्तमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गहति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं

योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु संचरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषद्वयेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः असौ वाऽऽदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अनुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति [७.४.१.२०.] श्रुतेः पूर्वादि चतस्रो दिशः अथ एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

का° [१७.४.६.] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्वृत्तयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनु गताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु इमे वै लोकाः सर्पा इति [७.४.१.२५.] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीर्ऽस्तु ।

ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो वाणद्वयेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नमैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि रज्जेवामवाँ१॥३॥

तृधमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

का° [१७. ४. ७.] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषात्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृत्य-परिसृत्य पुरुषोपरि पञ्चऽग्निर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष कुरुष पाज इति बलनामसु [निघ° २. १.] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति [निरु° ६. १२.] यास्कोक्तेः षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो रज्जेव नृप इवामवान्सहायवानिभेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गह् अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनोऽत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान्विध्य ताडय व्यध ताडने दिवादित्वाद्यन् ग्रहादि-त्वात्सम्प्रसारणम् कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति संतापयन्तीति तप्तृणि अति-तप्तृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६. ४. १५४.] इष्टनि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृध्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृध्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रू-णानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्रयादिः शानच्प्रत्ययः द्रूणीतिऽसौ द्रूणानः ॥ १ ॥

तव भ्रमासं आश्रुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता शोभुचानः ।

तपूष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसंदितो विसृज विघ्नगुल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्भूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो ग-हन्ति कीदृशा भ्रमाः आश्रुया आश्रवः शीघ्रगमनाः आश्रुशब्दात्परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना योदेशः । तैर्धूमैः तपूषि तपन्ति संतापयन्ति तानि तपूषि ताप-यितृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गहन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृषतोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन

धृष्टेन ज्वालीधेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतऽइति शो-
शुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङुक्ताहानचप्रत्ययः । तथा जुह्वा शुचा ब्रूयमान इति
शेषः । असंदिताः अखण्डिताः । ईदृशः सन्विधक् सर्वत्र (३.) तिर्यग्धूमधश्च उत्काः
ज्वाला विसृज रक्षोधाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशोऽस्या अद्ब्यः ।

यो नो दूरेऽग्रशंसो योऽग्र्यग्रे मा किष्टे व्यथिरादधर्षीति ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽग्रशंसः अग्रं पापं शंसतीति अग्रशंसः अस्मद्गोही यो
दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अग्रशंसः हे अग्रे तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पश-
यन्ति बध्नतीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः
विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वे-
गोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः । अद्ब्यः अनुपहंसितः ।
हे अग्रे एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्य-
थिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीति धार्थ्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्मद्ब्रून्प्रति वरतो
बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा
सत्त्वित्यर्थः । धृषो धातोर्लुङि द्वित्वमडभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्यातनुष न्यमित्राँश्च ओषतात्तिग्महेते ।

यो नोऽग्ररतिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्रे त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स
तिग्महेतिः तिग्मं तेजतरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध
अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह उष दहे तुह्योस्तातङ्गिति [पा° ७.१.
३५.] तातङ्गुदिशः । हे समिधान समिन्दे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे
समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽग्ररतिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचिः कृत्वा धक्षि दह दह भस्मीकरणे बद्धत्वं हन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपि
लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः
अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

a. ऊर्ध्वो भव॒ प्रति॒वि॒द्याध्य॒स्मदा॒विष्कृ॑णुष्व॒ दैव्या॑न्यग्रे ।

अव॑ स्थिरा॒ तनु॑हि यातु॒ज्ञानां॑ जा॒मिम॑ज्ञामि॒ प्रमृ॑णीहि॒ शत्रून् ॥

b. अग्ने॒ष्ट्वा ते॒जसा॒ साद॑यामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उच्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्तमानान् शत्रून्प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय । किं च यातुज्ञानां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किं च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मरणार्थः रिपून्मारय ॥ का० [१७.४.१२.] धृतपूर्णाग्रिमेष्ट्वेति । कार्ष्ण्यमयीं पादमात्रदीर्घा षडङ्गुलविपुला धृतपूर्णा प्रागग्रं सुचमग्रेष्ट्वेति यजुषाग्रिर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ अग्रियं यजुः । हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा वा तां सादयामि ॥ १३ ॥

a. अग्रि॒र्मूर्ध॑ दि॒वः क॒कुत्प॑तिः पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पा॒ऽरे॒ता॒ऽसि॑ जि॒न्वति॑ ॥

b. इन्द्र॑स्य॒ त्वै॒जसा॒ साद॑यामि ॥ १४ ॥

अग्रिर्मूर्धेति व्याख्याता [३.१२.] ॥ का० [१७.४.१३.] एवमौडम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाग्रिमिन्द्रस्य वेति । एवंविधमेवौडम्बरीं दधिपूर्णां सुचमुत्तरे उपदधाति ॥ इन्द्रस्य वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यैजसा तेजसा तां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ र॒जसश्च॒ ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्धिः॒ सच॑से शि॒वार्भिः॑ ।

दि॒वि मूर्ध॑ना॒ दधि॑षे स्व॒र्षी जि॒ह्वाग्र॑े चक्रि॒षे ह॒व्यवा॑हम् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाह् तां हविषो वोढीं जिह्वां ज्वालां चक्रिषे करोषि लडर्ये लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामद्वयोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति [पा० ३.४.१७.] इकारलोपे लेटोऽडाठावित्यडागमे [पा० ३.४.१४.] अचि श्रुधात्विति

[पा० ६.४.७७.] उवङ्गुदिशे च कृते भुव इति वृषम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह
यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गलवृषाभिर्नियुद्भिर्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि ।
नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चातरि-
क्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि त्तिङ्गुडर्थे । किम्भूतं
मूर्धानं स्वर्षा स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः षण्णु दाने विट्प्रत्ययः विट्पुनो-
नुनासिकस्येदिति [पा० ६.४.४१.] नकारस्याकारः यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठती-
ति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि घ्विप् । अन्तरिक्षे ग्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता
भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] दीर्घः यस्य
तवैतत्कर्म ते त्वां सुयूपेण सादयामीति शेषः ॥ १॥

II. ध्रुवांसि ध्रुणास्तृता विश्वकर्मणा ।

मा त्वां समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णीऽव्यथमाना पृथिवीं दृढ् ॥ १६ ॥

का० [१७.४.१५.] स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां हिद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रु-
वेत्यादिकाणिडकाचतुष्टयेन स्वयमातृणामुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं
हिद्रां स्वाभाविकहिद्रयुतां सहिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृणोच्यत इति सूत्रार्थः ॥
ऊर्ध्ववृद्धी द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्ववृद्धी अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः ।
हे स्वयमातृणे त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वं ध्रुणा भूमिवृषेण विश्वस्य धार-
यित्री । विश्वं करोतीतिविश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उप-
हृता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा कृन्तु । सुपर्णाः पुरुषश्च त्वां मोद-
धीत् रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णा इति [७.४.२.५.] श्रुतिः समुद्रसुपर्णाशब्दाभ्यां
रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृढ् भूमिं दृढीकुरु
॥ १६ ॥

प्रजापतिश्चा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुदुप् । हे स्वयमातृणे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां ज-
लानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसंघातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु इषो

धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तम्या लुक् । किम्भूतां तां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुतां । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्चितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूरसि भूमिर्स्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।

पृथिवीं यद् पृथिवीं दृढं पृथिवीं मा ह्मिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावल्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वद्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृणे त्वं भूः सुखानां भावयिष्यसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यद् नियतां कुरु पृथिवीं दृढं दृढीकुरु पृथिवीं मा ह्मिंसीः पृथिव्या ह्मिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठयै चरित्राय ।

अग्निद्व्याभिपातु मक्ष्या स्वस्त्या हृदिषा शंतमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

यजुः एकाधिकार्थनुष्टुप् । हे स्वयमातृणे विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय व्यानवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठयै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किं च मक्ष्या मक्षत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शंतमेनात्यन्तं सुखकारिणा हृदिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्ददितोपविश ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः-परुषस्परि ।

एवा नो द्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

का° [१७.४.१८.] मूलाग्रवतीं द्वीं तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रातां काण्डात्काण्डादि-
ति । तस्यां स्वयमातृषायां काण्डादिति ऋद्वयेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाग्रयुतां
द्वीमुपदधाति ॥ अग्निदृष्टे द्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । मूलैर्भूसम्बद्धं पर्व काण्डं
भूम्यसम्बद्धं परुः । हे द्वे द्वेष्टके काण्डात्काण्डात्प्रतिकाण्डं परुषः-परुषः प्र-
तिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाच्च या त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती
अङ्कुरवती वर्तते नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८.१.४.] वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम् ।
एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा° ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः हे द्वे
एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्यायौ असंख्यैः
पुत्रपौत्रनत्नादिभिर्नोऽस्मान्प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।

तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि
सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्रवृत्ता भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं
विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्तेऽअग्रे सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नोऽअग्न्य सर्वाभि रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

का° [१७.४.२०.] यास्तऽइति द्वियजुषं द्वितीये । द्वेष्टकापुरस्ताद्धितीये प-
द्यालोके यास्तऽइति ऋद्वयेन द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रा-
ग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्रे याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्ड-
ले वर्तमानाः सत्यः दिवं व्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वल्पभूतैः
किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्मयि
कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । व्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कास्तीः

पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभयि कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोघश्चेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाग्नी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रमानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

a. विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ b. स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ c. प्रजापति-
द्व्या सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय
विश्वं ज्योतिर्यह् अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का° [१०.४.२२.] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकादो लोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ । विशेषेण राजतऽइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति । स्वेनैव राजतऽइति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति [७.४.२.२३.] श्रुतिः ॥ का° [१०.४.२३.] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुदञ्चुखोऽनूके उपधाति ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शक्वरीहृन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् किं च हे इष्टके त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यह् निगृह्णीष्व देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवत-

याग्निलक्षणाया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरासीदः तद्वत्त्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासंतिकावृतूँ अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्कम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीँ इमे वासंतिकावृतूँ अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

का० [१७.४. २४.] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पथे प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उद्भूय उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरवाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यास्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचितमुपकारं सम्पादयतां यद्वा ममेति तव स्थाने व्यत्ययः द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृष्ठाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किं च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतूँ वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्त अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तथा देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदन्तमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारांतीः सहस्व पृतनायतः ।

सहस्रवीर्यासि सा मां जिन्व ॥ २६ ॥

का° [१७.४.२५.] अषाढासीत्यषाढाम् । अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणां तव्याभ्यां पूर्वा संलग्नमनूके उपदधाति ॥ सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या वि-
राडनुष्टुप् । हे इष्टके त्वमषाढासि शत्रून् सहते (४.) इत्यषाढा तथा च श्रुतिः
[७.४.२.३३.] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामिव तामुपादधत तामुपधाया-
सुरात्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसकृत् तस्मादपठिति । कीदृशी त्वं सहमाना
सकृत् इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्र-
जाः सहस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिहति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतना-
यन्तः क्यजन्ताकृतप्रत्ययः तान्पृतनायतः संग्रामिहून् शत्रून्सहस्व । किं च त्वं सह-
स्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

III. मधु वाता ऋतायते मधुं क्षरन्ति सिन्धवः । माधीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

का° [१७.४.२७.] कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति । मिश्रितैर्दधिमधुघृ-
तैर्ऋक्त्वेण कल्पमनक्ति ॥ गीतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञ-
मिहतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु मधुमत्तो रसवत्तो
वात्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति [पा° ७.४.३३.] प्राप्तस्येवस्य न हन्द्-
स्यपुत्रस्येति [पा° ७.४.३५.] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा° ७.४.३७.] अश्वाघयोरेव
क्यच्यावविधानादकृत्सार्वधातुकयोः [पा° ७.४.२५.] इत्यात्वमपि न । संहिता-
यां तु हान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८.] मतुप्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधु-
शब्दाग्रे मतुब्जोऽयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत्
उदकं क्षरन्ति स्रवत्वित्यर्थः तिङां तिङ इति [पा° ७.१.३१. वा° ३.] लोटो ल-
उदिशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माधीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तंमुतोषसो मधुमत्पार्ष्णिर्वज्रः । मधुं द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । उतापि च उष-
सो दिवसा अपि मधुमत्तः सन्तु । पार्ष्णिर्वज्रः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् म-
धुररसोपेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपितोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽऽस्तु सूर्यः । माधीर्गावो भवन्तु नः ॥२९॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमा-
न्संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं
माधीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु रसो वै मधिति [७.५.१.४.] श्रुतेः वातादीनि
रसवत्यस्माकं भोग्यानि भवत्विति सर्वोऽर्थः ॥२९॥

अपां गम्भस्सीद् मा वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।

अहिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥३०॥

का° [१७.४.२८.५.१.] अरन्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभि-
मुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः । अषाढादक्षिणदिशे दृस्तमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तरा-
ले मुक्ता तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शेवालेषु (५) पुरुषसंमु-
खमृक्त्वायेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो
द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । तृतीया ग्रावापृथिवीया ।
हे कूर्म अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद् उप-
विश एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति [७.५.१.८.] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं वा
वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा संतापयतु । वैश्वानरः सर्वनरहितोऽग्निश्च मा
संतापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकाद्वपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य ।
कीदृशीः प्रजाः अहिन्नपत्राः अहिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां
ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अ-
रिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्वेति [७.५.१.८.] श्रुतेः । किं च दिव्या दिवि भवा वृ-
ष्टिः वा वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥३०॥

त्रीत्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।

पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गङ् यत्र पूर्वे परिताः ॥३१॥

का° [१७.५.२.] घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्यमया त्रीत्समुद्रानिति ऋचा
दृस्तस्यमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म यो भवान्
त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्नो भवति सृष्ट्वा गतौ पुषादीत्यादि-

ना [पा० ३.१.५१.] चैरङ् । समुद्रवत्ति (६.) स्वकारणात्समुद्रवतीति समुद्रा लो-
कास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः ज-
लेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किं च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः कूर्माः
अन्येघग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्निस्तत्र तस्मिन् लो-
के स्थाने त्वं गह्व किं कुर्वन् पुरीषं कृतान्यभ्रून्वसानः आह्लादयन् ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिञ्चताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

व्याख्याता [च. ३२.] ॥ ३२ ॥

विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० [१७.५.३.] उलूखलमुसले स्वयमातृष्णामुत्तरेणारत्निमात्रिऽश्रौडुम्बरे प्रादि-
शमात्रि चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विज्ञोः क-
र्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसंकुचितं खातहीनमुडुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलम् वृत्तं मु-
सलम् ते उभे स्वयमातृष्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्वस्तमात्रे तृतीये लोके विज्ञोरिति
मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६.४.] ॥ ३३ ॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽग्रधिं ज्ञातवेदाः ।

स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वक्तु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

का० [१७.५.४.] उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद्भ्रुवासीत्यु-
खाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूक्ष्णो कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वापुर्स्ताद्भूमौ
प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् हे उवे
धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि अथाग्निजनकवेनोखा स्तूयते । योऽग्नि-
रितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ ज्ञातवेदाः ज्ञातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वा-
धिकारं प्रकर्षेण ज्ञानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुमेति ह्रन्दस्त्रयेण देवेभ्यो दे-
वार्थं हव्यमस्मद्धविर्वक्तु ॥ ३४ ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युम्नऽऊर्जेऽश्रपत्याय ।

सम्राडसि स्वरुडसि सारस्वती लोत्सौ प्रावताम् ॥३५॥

उखदिवत्या वृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अ-
त्रार्थं रणे धनार्थं सहसे वलाय युष्मे युष्माय यशोऽर्थं युष्मं लोतेतिर्यशो वानं
वेति [निरु० ५.५.] यास्कः उर्जे उपसेचनाय पयोदधिधृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौ-
त्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किं च सम्यग्राजतऽइति सम्राडसि स्वे-
नैव राजतऽइति स्वरुडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वती सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ
उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयतां । तौ चोत्सौ
मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप-इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती
वागपि कूपः मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येती सारस्वतावुत्साविति [७.५.१.
३१.] श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् तथा च तित्ति-
रिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥३५॥

अग्ने युद्ध्वा हि ये तवाश्वांसो देव साधवः । अरं वृहन्ति मन्यवे ॥३६॥

का० [१७.५.५.] अग्ने युद्ध्वा हीति प्रत्यृच७ सुवाहुती जुहोत्युखायाम् । ऋद्ध-
येनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदिवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा
द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दातास्ते तवाश्वांसः
ह्या अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वृहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्चान्यु-
द्ध्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥३६॥

युद्ध्वा हि देवर्हूतमांश्च अश्वांश्च अग्ने रथीरिव ।

नि होता पूर्यः सद् ॥३७॥

अग्ने त्वमश्चान्युद्ध्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृशान् देवर्हूतमान् देवाना-
ह्वयतीति देवर्हूतः अतिशयेन देवर्हूतो देवर्हूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वा-
तृन् अचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] संहितायां युद्ध्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्त-
माह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्चान्योजयति तद्वत् रथोऽस्यास्तीति रथीः ईरु
मत्तये । किं च त्वं पूर्यः पूर्वम्भवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्नौ
भूत्वा निसदः अस्मिन्यागे होतृप्रदने निषीद हन्द्सीति [पा० ३.४.६.] लोड्ये

लुङ् । देवद्वतमानश्चानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति [पा° ८. ३. ३.] आकारस्यानुना-
सिकत्वम् दीर्घादटोति [पा° ८. ३. १.] नस्य रुः ॥ ३७ ॥

IV. सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

धृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्येऽग्नेः ॥ ३८ ॥

का° [१७. ५. ७.] मुखे करोति सम्यक् स्रवतीति । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चप-
शूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिदृप् ।
हिरण्यपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चित्तमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो
निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति ह्यमानानि क्वी-
षि तं प्रति गच्छतीत्यर्थः अन्नं वै धेना इति [७. ५. २. ११.] श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा (७.) हृद्यान्तर्वर्त-
मानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता-
इत्यर्थः अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति [७. ५. २. ११.] श्रुतेः । तत्र
दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति ग-
च्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति धृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना
धृतधाराश्च हिरण्यं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि चाकशीतिः
पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।

अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवतयार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात् ॥ का° [१७. ५. १.] ना-
सिकयोर्ऋचे वेति । मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्य-
शकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि रुचे दीप्तये
शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि । शिराऽसि प्रत्यञ्चीति [का° १७. ५. १३.] आदौ
वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का° [१७. ५. १०.] अद्वयोर्भासे वेति । भासे वेति मन्त्रा-
भ्यां नेत्रयोस्तद्वहिरण्यशकलप्रासनम् ॥ भासे काल्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि ज्यो-
तिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षिणेनेत्रे प्रास्यामि ॥ का° [१७. ५. ११.] ओत्रयोर्भूदिदमि-

ति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्निश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वज्रेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनं वाचपूर्वदेते-
रौणादिको नक्प्रत्ययः हान्दसः कुत्वाभावः कृतां जशोऽन्तऽइति [पा° ८. २. ३१.] जशत्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय श्रृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्निश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३१ ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ।

सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

हिरण्यशकलदेवत्योत्तिक द्वौ पादावष्टाणौ तृतीयो द्वादशको व्यूह्येन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु वाक्षप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भिदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म-इव सुवर्णपुरुष-इव उभयत्रेवाध्याहारिणा लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का° [१७. ५. १४.] सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदा-योखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकव (४) एकैकमित्यन्ये [का° १७. ५. ११. शतपथ° ७. ५. २. १०.] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पर्यसा समं इधि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वद्वयम् ।

परिवृद्धिं ह्रसा माभिर्मऽस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का° [१७. ५. १७.] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमत्नं क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुष-
शिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्धि संम-
क्षय अञ्जेलीटि मध्यमैकवचने त्वपम् पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशू-
नादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णा-
ति पशूनिमिति गर्भः पचाद्यच् दृग्रहोर्भश्छन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बद्धधनस्य
प्रतिमाभूतं बद्धधनप्रदमित्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमि-
त्यर्थः सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किं च दूरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्ज्योतिर्दूर-
स्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्धि परिवर्जय वृजी वर्जने रुधादिः लोट् । मा अ-
भिर्मंस्थाः यजमानं मा हिंसीः मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वा मन्यतिर्हिसार्थः । किं च ची-
यमानः उपधीयमानः सन्यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्च जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।

शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

अथशिर ईशानि उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने त्वमश्चमिमं मा हिंसीः ज्वा-
लया मा दह । कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायु-
वह्नीघ्रगतिमित्यर्थः वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव
नाभिः अन्तरं यथा नरेणा स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रिय-
त्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं जन्
जनने क्लादिः शानच् गमद्वनेत्युपधालोपः [पा° ६. ४. १८.] अप्सुयोनिर्वाऽअथ इ-
ति श्रुत्यन्तरात् अत एव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पितात एव नदी-
नां मातृवात्तद्विश्रुम् । हरिं हरितवर्णीं यद्वा दृढं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रि-
बुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्य-
प्रत्ययलोपः यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनश्छान्दसः अद्रिबुध्नमद्रिभिर्बुध्नं ज्ञातम् प-
यि तत्त्वुरैः क्षुषानद्रीन्याषाणान्दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्चो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः ।
परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः इमे वै लोकाः परमे व्योमेति

[७.५.२.१८.] श्रुतेः यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्योम नानोप-
द्रव्यैः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अज्ञस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः ।

स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा ह्मिंसीरदिति विराजम् ॥ ४३ ॥

गोशिर अग्न्यामुपदधाति अहमग्निमीडे स्तौमि ईड स्तुतौ । कीदृशमज्ञस्रम-
नुपक्षीणम् इन्दुमिदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उन्नति
क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति [उणः १.१२.] कुप्रत्ययादीकारौ (९) ।
अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं
पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेत्यव्यम् (१०.) । नमोभिरनैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् ।
हे अग्ने एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा ह्मिंसीः मा जह्मि । कीदृशीम-
दिति मखण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद्गौर्विराट् तस्यै
श्रुतं तस्यै शर इति [३.३.३.२.] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः
पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पा-
दयन् ॥ ४३ ॥

वद्वत्रीं वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।

मह्नीं साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा ह्मिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणास्थाने स्था-
पितामविं मा ह्मिंसीः । कीदृशीं वष्टुः वृषाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वद्वत्रीं वृणोति
कम्बलादिना हृदयति लोकानिति वद्वत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानी-
यां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्भजसः दिव्यूपाह्नोकाज्ज्ञानं
ज्ञायमानम् श्रोत्रं वै परमां रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमां रज इति [७.५.२.
२०.] श्रुतेः यद्वा परस्माद्भजसः (११.) प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । मह्नीं मह-
तीम् । साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्रा-
णा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया
माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

योऽग्निर्ग्रेथ्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि ।

येन प्रजा विश्वकर्मा ज्ञान तमग्रे हेडः परि ते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निर्ग्नित्वपोऽजोऽग्नेः प्रजापतिः शोकादध्यजायत अग्निं सतापादुत्पन्नः अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति [७.५.२.२१.] । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायूपेण प्रजा ज्ञान उत्पादितवान् अजस्य वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता वाग्वाऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा ज्ञानेति [७.५.२.२१.] । हे अग्ने चित्य ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयजे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि व्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निद्वपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् ज्ञान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् ततोऽजस्तूपरः समभवत्ताः स्वयै देवतायाऽआलभत ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्यग्निः ।

आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥ ४६ ॥

का° [१७.५.१८.] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः सुवाङ्मती मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [७.४२.] ॥ ४६ ॥

V. a. इमं मा ह्रिंसीर्द्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ।

मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. मयुं ते शुगृक्षतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृक्षतु ॥ ४७ ॥

का° [१७.५.१९.] बर्हिर्वैद्युदङ्तिष्ठनुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा ह्रिंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बर्हिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः

पञ्च त्रिदुभः आद्ययोर्त्वे द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणि-त्रीणि यज्ञूषि । हे अग्ने
सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः क्षिरण्यशकलत्रपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय ची-
यमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषत्रपं मा ह्रिंसीः मा
दह क्षिरण्यशकलैर्वाऽऽएष सहस्राक्षः द्विपादाऽऽएष पशुर्यत्पुरुष इति च [७.५.२.
३१.] श्रुतेः । यदि वादनेहा तर्हि मेधं श्रुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं
जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः किम्पुरुषो वै मयुरिति [७.५.२.३२.] श्रुतेः मयुं कृत्स्न-
मृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदनऽइति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः स्वा-
त्तात्रपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा । इतो
यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो मयुं किंनरं मृगं वा गृह्णतु प्राप्नोतु । किं च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृह्णतु ॥४७॥

a. इमं मा ह्रिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।

गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥

b. गौरं ते शुगृह्णतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृह्णतु ॥४८॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने इममेकशफमेकावुरं पशुमश्वं मा ह्रिंसीः एकशफो वा
ऽऽएष पशुर्यदश्व इति [७.५.२.३३.] श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं हे-
षमाणम् क्रन्देर्दाधतीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] यङ्लुकि निपातः । वाजो वेगो
विक्षते येषां ते वाजिना वेगवन्तः मत्वर्थे इनप्रत्ययः तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् ।
ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो
निषीदिति पूर्ववत् । ते तव शुगौरं गृह्णतु ॥४८॥

a. इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये ।

धृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा ह्रिंसीः परमे व्योमन् ॥

b. गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चि० । c. गवयं ते शुगृह्ण० ॥४९॥

अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुल्लिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां
गौरेव स्तूयते । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोद्वयं पशुं वं

मा ह्मिंसीः । कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्द्धं सहस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं श-
तसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स-इवोत्सस्तं व-
द्स्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमा-
नमुपजीव्यमानम् इमे वै लोकाः सरिरमिति [७.५.२.३४.] श्रुतेः । जनाय सर्वलो-
काय धृतं दुहानां धृतकारणं क्षीरं क्षरतीम् । अदितिमखण्डिताम् । ते तवारण्यं
गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि । शिटमुक्तम् ॥ ४१ ॥

a. इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।

त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्रे मा ह्मिंसीः परमे व्योमन् ॥

b. उष्ट्रमारुण्यमनु ते दि० । c. उष्ट्रं ते शुगृह् ॥ ५० ॥

अथाविः । हे अग्रे परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा ह्मिंसीः । कीदृश-
मूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युस् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः ।
द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयत्रपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्व-
ग्रक्षकं कम्बलैः ह्लादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्तौ कम्बलं दधते अथगोखराद्या
अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराह्वयन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं
जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् एतद् (11.) त्वष्टा प्रथमऽद्वयं विचकारिति [७.५.२.३५.]
श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

a. अजो ज्येष्ठर्जनिष्ट शोकात्सोऽप्रपश्यज्जनिताग्ने ।

तेन देवा देवतामग्रमायस्तेन रोद्धमायन्नुप मेधांसः ॥

b. शरुभमारुण्यमनु ते दि० । c. शरुभं ते शुगृह् ॥ ५१ ॥

अथाजस्य । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्संतापादजनिष्ट उ-
त्पन्नः शोकादीप्यमानादग्नेः प्रजापतेर्जनिष्टेति वा यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत त-
दग्नेः शोकादजायतेति [७.५.२.३६.] श्रुतेः आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णा-
त्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्ने प्रथममुत्पन्नं नर-
मेव जनितां स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद्वृष्टवान् । किं च एवं प्रशस्तोऽजस्त-

तो देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाज्ञेन कर्म कृतेति शेषः देवतां देवभावमायन्प्राप्ताः तस्य भावस्वतलौ । किं च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यज्ञमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाज्ञेनोपायन् उपगच्छति हृन्दसि परेऽपि [पा° १.४.८१.] । शर्मोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती । शेषमुक्तम् ॥५१॥

त्वं यविष्ठ दाश्रुषो नूः पाह्नि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥५२॥

का° [१७.६.१.] एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् । बह्विर्वेदेरागत्याग्नि-समीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते ॥ उशनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यविष्ठ पुवतम यद्वा मिश्रयितृतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु शुश्रूषिवत्यादिना [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६.३.१३७.] संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाश्रुषो हविर्दत्तवतो यज्ञमानान्नृन्मनुष्यान्पाह्नि रक्ष दाश्रुष इति षष्ठी वा यज्ञमानस्य नृन् (12.) पाह्नीति । दाश्रान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा° ६.१.१२.] निपातः । किं च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यज्ञमानापत्यं रक्ष द्वयोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.१३५.] संहितायां दीर्घः । मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा° ६.४.१४१.] आकारलोपः । तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥५२॥

VI. a. अ॒पां त्वे॒मत्सा॒दयामि । b. अ॒पां त्वो॒न्नत्सा॒दयामि । c. अ॒पां त्वा॒ भस्म॑त्सा॒दयामि । d. अ॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सा॒दयामि । e. अ॒पां त्वा॒र्ये॒ने सा॒दयामि । f. अ॒र्ण॒वे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । g. स॒मु॒द्रे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । h. स॒रि॒रे त्वा॒ स॒द॒ने सा° । i. अ॒पां त्वा॒ क्ष॒ये सा° । k. अ॒पां त्वा॒ स॒धि॒षि सा° । l. अ॒पां त्वा॒ स॒द॒ने सा° । m. अ॒पां त्वा॒ स॒ध॒स्ये सा° । n. अ॒पां त्वा॒ यो॒नौ सा° । o. अ॒पां त्वा॒ पु॒री॒षे सा° । p. अ॒पां त्वा॒ पा॒र्य॒सि सा° । q. गा॒य॒त्रेणा॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । r. त्रै॒ष्टु॒भेन॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । s. जा॒ग॒तेन॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । t. आ॒नु॒ष्टु॒भेन॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा° । u. पा॒ङ्क्तेन॒ त्वा॒ ह॒न्द॒सा सा॒दयामि ॥५३॥

का° [१७. ६. २.] अपरेण स्वयमातृष्णमित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकालेधपां त्वे-
न्निति प्रतिमलम् । तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृष्णामपरेण पूर्वानूकालमेत्य चतुर्ध-
प्यनूकालेधपां त्वेन्निति प्रतिमलं पञ्च-पञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यज्ञूषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च हृन्दस्यादेवत्यानि ।
हे इष्टके अपस्ये अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि इण् गतौ
मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य परत्रपम् [पा° ६. १. १४. वा° ६.] । अत्रा-
पामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः वायुर्वाऽअपामेम (13.) वायौ त्वाऽ साद-
यामीति [७. ५. २. ४६.] श्रुतेः ॥ अपामोद्वन् ओद्वानि ओषधिषु त्वां सादयामि उ-
न्दी क्लेदे मन्त्रलोपश्च (14.) गुणः सप्तम्या लुक् ओषधयो वाऽअपामोद्व [७. ५.
२. ४७. (15.)] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन् अग्रे
अग्रं वाऽअपां भस्म [७. ५. २. ४८.] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति विद्युद्वाऽअपां ज्यो-
तिः [७. ५. २. ४९.] ॥ अपामयने भूमौ इयं पृथिव्यपामयनम् [७. ५. २. ५०. (16.)] ॥
अर्णवि सद्ने स्थाने प्राणत्रये सा° प्राणो वाऽअर्णवः [७. ५. २. ५१.] ॥ समुद्रे स-
द्ने सा° मनो वै समुद्रः [७. ५. २. ५२.] ॥ सरिरे सद्ने वाचि सा° वाग्वै सरिरम्
[७. ५. २. ५३.] ॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा° चक्षुर्वाऽअपां क्षयो [७. ५. २. ५४.]
निवासः ॥ अपां सधिषि ओत्रे त्वां सा° ओत्रं वाऽअपाऽ सधिः [७. ५. २. ५५.] ॥
अपां सद्ने दिवि त्वां सा° द्यौर्वाऽअपाऽ सदनम् [७. ५. २. ५६.] ॥ अपां सधस्ये
अन्तरिक्षे त्वां सा° अन्तरिक्षं वाऽअपाऽ सधस्यम् [७. ५. २. ५७.] ॥ अपां योनौ स-
मुद्रे त्वां सा° समुद्रो वाऽअपां योनिः [७. ५. २. ५८.] ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां
सा° सिकता वाऽअपां पुरीषम् [७. ५. २. ५९.] ॥ अपां पाथसि अत्रे त्वां सा° अत्रं
वाऽअपां पाथः [७. ५. २. ६०.] ॥ ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः । गायत्रे-
ण गायत्रेव गायत्रं तेन हृन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । जा-
गतेन हृन्दसा त्वां सा° । आनुष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा° । पाङ्क्तेन हृन्दसा त्वां सा°
॥ ५३ ॥

VII. a. अ॒र्घ्यं पु॒रो भु॒वः । b. तस्य॑ प्रा॒णो भौ॒वाय॑नः । c. व॒स॒न्तः प्रा॒णा-
य॑नः । d. गा॒य॒त्री वा॑स॒न्ती । e. गा॒य॒त्र्यै गा॑य॒त्रम् । f. गा॒य॒त्राहु॑-

पा७श्रुः । g. उपा७शोस्त्रिवृत् । h. त्रिवृतो रथन्तरम् । i. वसिष्ठ
ऋषिः । k. प्रजापतिगृहीतया तया प्राणं गृह्णामि प्रजाम्यः ॥ ५४ ॥

का० [१७. ६. ३.] व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसंहिता दश-दशायं (17.) पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृतसंज्ञका इटका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिण-श्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्षणाया संलग्नाः स्वयमातृष्ठांपर्यन्तं दश दशोप-धातीति सूत्रार्यः ॥ पञ्चाशद्यज्ञं पि प्राणभृदिटकादिवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्व्याघात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूवोत्क्रान्ताः तदा तान्प्रजापतिवृत्ते किमित्युत्क्रम्यते मामुपगृह्णतेति ततः प्राणास्तमूर्चयमन्नं विना स्यातुं न शक्नुमस्तदन्नं तया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तयेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्युज्जतीति इटकानां प्राणभृतसंज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्तस्तात्प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [च. १. १. ३.] । अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवश्चाग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राण ए-वाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निद्वयां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्नेऽपि । पुरस्ता-दुपधीयते प्रागुद्ध्रियेत प्रादुपचर्यतऽइति पुरोऽग्निः । भवति सर्वद्वयेणेति भवत्य-स्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेडका ध्येयेति भावः तदुक्तं श्रुत्या [च. १. १. ४.] अयं पुरो भुव इत्याग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्च ७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमु-पचरत्यथ यदुव इत्याह्वाग्निर्वै भुवोऽग्नेरुद्दिष्टं सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुर-स्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अत एव भौ-वायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः नडादित्वात्फक् । इष्टके प्राणद्वयां त्वां सां प्रा-णं तस्माद्रूपादग्नेर्निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सां वसन्तमृतुं प्राणान्निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा० ४. १. १२.] अण् टिड्ढाणञित्यादिना [पा० ४. १. १५.] डीप् या गायत्री हन्द्स्तद्रूपां सां गायत्रीं हन्दो वसन्तादतोर्नि-र्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशा-द्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सां गायत्र्यै हन्द्सो गायत्र ७ साम निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ गायत्रात्सामो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सां गायत्रात्साम

उपा०श्रुं ग्रहं निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ उपा०श्रुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृ-
त्स्तोमस्तद्रूपां सा० उपा०श्रोर्ग्रहाच्चिवृत० स्तोमं निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रु-
तेः ॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्व्यन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा० त्रिवृतः स्तोमाद्व्यन्तरं
पृष्ठं निर्मिमीतेति [च. १. १. ५.] श्रुतेः ॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनि वस्ताति-
शयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] इष्ठनि तृचो लोपः स-
र्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा० प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन व-
सिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनोऽएव वसिष्ठ इति [च. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ प्रजा-
पतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः
सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः । अयं पुर इत्या-
दिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । ये नानाकामाः प्राणे तांस्तदधाति स-
कृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति [च. १. १. ६.] श्रुतेः ॥ ५४ ॥

a. अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । b. तस्य मनो विश्वकर्मणम् । c. ग्रीष्मो
मानसः । d. त्रिष्टुब्धैष्मी । e. त्रिष्टुभः स्वार्म् । f. स्वारादन्तर्या-
मः । g. अन्तर्यामात्पञ्चदशः । h. पञ्चदशादृहत् । i. भरद्वाज ऋ-
षिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम् । विश्वं करोति सर्वं सृज-
तीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां
त्वां सा० अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष ह्रीद० सर्वं करोति तद्यत्तमाह
दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति [च. १. १. ७.] श्रुतेः ॥
तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव विश्वकर्मणम् विश्वकर्मण इदम् तस्येदमिति
[पा० ४. ३. १२०.] अण् इन्नण्यनपत्यऽइति [पा० ६. ४. १६४.] प्रकृत्या । मनोत्रूपां
सा० मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निर्मिमीतेति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म
ऋतुस्तद्रूपां सा० ग्रीष्ममृतुं मनसो निर्मिमीतेति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं
ग्रीष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् ह्रन्तस्तद्रूपां सा० त्रिष्टुभं ह्रन्दो ग्रीष्मादतोर्निर्मिमीते-
ति [च. १. १. ८.] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० त्रिष्टुभश्छन्दसः

स्वार७ साम निरमिमीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥ स्वारात्साम्न उत्पन्नो योऽर्त्या-
मो ग्रहस्तद्रूपां सा° स्वारात्साम्नोऽर्त्यामं ग्रहं निरमिमीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥
अर्त्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा° अर्त्यामाद्वह्नात्पञ्चदश७ स्तोमं
निरमितीतेति [८.१.१.८.] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वह्नात्पृष्ठं तद्रूपां सा°
पञ्चदशात्स्तोमाद्वह्नात्पृष्ठं निर° ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् (18.) वाजमन्नं
यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेहोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो
मनोद्वपस्तद्रूपां सा° मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सो
ऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति [८.१.१.१.] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृ-
हीतया धातृसृष्टया त्र्येष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव
गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

- a. अयं पश्चादिद्विश्वव्यचाः । b. तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् । c. वर्षाश्चानु-
ष्यः । d. जगती वर्षा । e. जगत्या ऋक्समम् । f. ऋक्समाहुः ।
g. शुक्रात्सप्तदशः । h. सप्तदशद्वैतृपम् । i. जमदग्निर्ऋषिः । k. प्र-
जापतिगृहीतया त्र्येष्टकया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रती-
चीं दिशमञ्चति गह्वतीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन्प्र-
काशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा° असौ वाऽआदित्यो वि-
श्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेद७ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मा-
देतं प्रत्यञ्चमेव यत्तं पश्यन्तीति [८.१.२.१.] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि च-
क्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा° चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्या-
न्निरमिमीतेति [८.१.२.२.] श्रुतेः ॥ चक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां
सा° गर्गादित्याद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति [८.१.२.२.] श्रुतेः ॥ वर्षा-
भ्य उत्पन्नं जगतीह्न्दस्तद्रूपां सा° जगतीं ह्न्दो वर्षाभ्य ऋतोर्मिरमि° ॥ जगती-
ह्न्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा° जगत्यै ह्न्दस ऋक्सम७ साम निर-
मि° ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा° ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निर-

मि° ॥ शुक्राडुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा° शुक्राद्ब्रह्मात्सप्तदशऽ स्तोमं
 निरमि° ॥ सप्तदशात्स्तोमाडुत्पन्नं यद्वैद्वपं पृष्ठं तद्रूपां सा° सप्तदशात्स्तोमद्विद्वपं
 पृष्ठं निरमि° ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गृह्णी-
 त्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा° चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्देनेन
 जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [८.१.२.३.] श्रुतेः ॥ प्रजापति-
 सृष्टया त्र्येष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमल्लैश्चक्षुरेव गृह्णामि । सकृत्सादयेत्येत-
 चक्षुः करोतीति [८.१.२.३.] श्रुतेः ॥ ५६ ॥

a. इदमुत्तरात्स्वः । b. तस्य ओत्रं सौवम् । c. शरद्भौत्री । d. अ-
 नुष्टुप्शारदी । e. अनुष्टुभं ऐडम् । f. ऐडान्मन्थी । g. मन्थिनं
 एकविंशः । h. एकविंशाद्वैराजम् । i. विश्वामित्रं ऋषिः । k. प्र-
 जापतिगृहीतया त्रया ओत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

दशमल्लैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरद-
 क्षिणादातिरिति [पा° ५.३.३४.] आत्प्रत्ययः सर्वस्माडुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः
 स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गद्वीपां त्वां सा° क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं
 चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् दिशो वाऽउत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा क्य-
 स्मात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः ओत्रं हि दिशो
 भूवोत्तरं तस्यौ (19.) तदेतद्रूपमुपदधातीति [८.१.२.४.] श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य
 सम्बन्धि ओत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति [पा° ४.३.१२०.] अण्
 द्वारादित्वाद्वैजागमः [पा° ७.३.४.] अव्ययानां भमात्रे ठिलोपः ओत्रद्वीपां त्वां सा°
 ओत्रं तस्माद्रूपादिभ्यो निरमिमीतेति [८.१.२.५.] श्रुतेः ॥ ओत्राडुत्पन्ना या शर-
 तद्रूपां सा° शरदमृतुऽ ओत्रान्निरमिमीतेति [८.१.२.५.] श्रुतेः ॥ शरद् उत्पन्नं य-
 दनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा° अनुष्टुभं छन्दः शरद् ऋतोर्निरमि° ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं
 साम तद्रूपां सा° अनुष्टुभश्छन्दस ऐडऽ साम निरमि° ॥ ऐडात्साम्न उत्पन्नो यो
 मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा° ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि° ॥ मन्थिग्रहाडुत्पन्नो य
 एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा° मन्थिनो ग्रहादेकविंशऽ स्तोमं निरमि° ॥ एकविं-

शस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा° एकविंशत्तोमद्वैराजं पृष्ठं निर्मि° ॥
 विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा° ६.३.१३०.] दीर्घः
 तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं (20.) भवति विश्वामित्रर्षि-
 त्वपं (21.) यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा° श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्देनेन सर्वतः शृणो-
 त्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माद्श्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [ट. १.२.६.]
 श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमल्लैः श्रोत्रमेव
 सादयति ये (22.) नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तद्भोत्रं करो-
 तीति [ट. १.२.६.] श्रुतेः ॥ ५७ ॥

- a. इयमुपरि मतिः । b. तस्यै वाञ्छात्या । c. हेमन्तो वाच्यः ।
 d. पङ्क्तिर्हेमन्ती । e. पङ्क्त्यै निधनवत् । f. निधनवत आग्रयणः ।
 g. आग्रयणान्निषावत्रयस्त्रिंशौ । h. त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शास्त्ररै-
 वते । i. विश्वकर्म ऋषिः । k. प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्ण-
 मि प्रजाभ्यः । l. लोकं पूर्ण° । m. ता अस्य° । n. इन्द्रं वि-
 श्वा° ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमल्लैः पञ्चमं दशकं रेतःसिंभ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् ।
 उपर्युपरिष्ठादिति [पा° ५.३.३१.] निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक्
 मन्यते ज्ञायते यथा सा मतिः वागिव चन्द्रो भूवोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा° च-
 न्द्रमा वाऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वागै
 मतिर्वाचा ह्रीदङ् सर्वं मनुते वाग्य चन्द्रमा भूवोपरिष्ठात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपद-
 धातीति [ट. १.१.७.] श्रुतेः ॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या
 मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा° वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निर्मिमीतेति [ट.
 १.२.८.] श्रुतेः ॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा° हेम-
 न्तमृतुं वाचो निर्मि° ॥ हेमन्तस्येयं हेमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा° पङ्क्तिं इन्द्रो

ह्रिमन्तादतोर्निर्मि° ॥ पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा° पङ्क्त्यै चतुर्थी
 पञ्चम्यर्थे पङ्क्त्यै ह्रन्सो निधनवत्साम निर्मि° ॥ निधनवतः साम उत्पन्नो य
 आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा° निधनवतः साम आग्रयणं ग्रहं निर्मि° ॥ आग्रयणा-
 दुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा° आग्रयणाद्ब्रह्माक्षिणवत्रयस्त्रिं-
 शौ स्तोमौ निर्मि° ॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वरैवते पृष्ठे त्वां त-
 द्रूपां सा° त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तोमाभ्यां शाक्वरैवते पृष्ठे निर्मि° ॥ विश्व-
 कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां
 त्वां सा° वाग्वै विश्वकर्मऽऋषिर्वाचा (23.) ह्रीद् सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऽऋ-
 षिरिति (23.) श्रुतेः [८. १. २. १.] ॥ प्रजापतिसृष्ट्या व्येष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृ-
 ह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णामि । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति [८. १.
 २. १.] श्रुतेः ॥ ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमि-
 त्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टका-
 स्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्चादीनां प्राणादयः पुष्टा भवत्वित्यर्थः । प्रजाभ्य
 इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन्गृह्णामि मद्दशगान्करो-
 मीति प्राणभूतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्दशगा भवत्वित्यर्थः ॥ ॥ का° [१७. ६. ५.]
 लोकम्पृणा दक्षिणाऽसादध्या मध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अ-
 धि स्वयमातृष्ठापर्यन्तं (24.) लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम्
 ता अस्येति सूददोक्तः संज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठन्मिति सूत्रार्थः ॥ का° [१७. ६.
 १.] मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमातृष्ठापरिन्दं विश्वेति (25.) मन्त्रेण
 मृत्क्षेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तवात् [१२. ५४-५६.] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्यादिचित्यन्तो रामेन्द्रध्याय
 ईरितः (26.) ॥ १३ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-१३ a ॥ १-१३ ॥ १३ b. १४ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ ॥

II. ॥ १६-२३ ॥ १-८ ॥ २४ विरा° - ज्योतिष्मतीम् ॥ १ ॥ २४ विश्वस्मै

सीद ॥ १० ॥ २५ [- वासन्तिकाऽऋतू -] ॥ ११ ॥ २६ [अषाल्लसि -]
॥ १२ ॥ २७ ॥ ॥

III. ॥ २७-३४ ॥ १-८ ॥ ३५ [- सम्रालंसि स्वरालंसि] ॥ १ ॥ ३६ ॥ १० ॥
३७ ॥ ११ ॥ ३८ ॥ ॥

IV. ॥ ३८-४२ ॥ १-५ ॥ ४३ [- °ग्रिमीले -] ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ४५ [- हे-
लः -] ॥ ८ ॥ ४६ ॥ ९ ॥ ४७ ॥ ॥

V. ॥ ४७ [- सहस्राक्ष मे° -] - ५२ ॥ १-६ ॥ ५३ ॥ ॥

VI. ॥ ५३ ॥ १ ॥ ५४ ॥ ॥

VII. ॥ ५४ a-d ॥ १ ॥ ५४ e-k ॥ २ ॥ ५५ a-d ॥ ३ ॥ ५५ e-k ॥ ४ ॥
५६ a-d ॥ ५ ॥ ५६ e-k ॥ ६ ॥ ५७ a-d ॥ ७ ॥ ५७ e [- ऐलम्]. f
[ऐलान्म्°] -k ॥ ८ ॥ ५८ a-d ॥ ९ ॥ ५८ e-n ॥ १० ॥ ६४ ॥ सप्ता-
नुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

I. a. ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य केतुं प्र-
थमं जुषाणा । b. अश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये (1.) प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकद्वया अयं वै लोकः प्रथमा
चितिरिति [८. २. १. १.] श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमे-
र्द्धमन्तरिक्षादर्वाभागे द्वितीया चितिः एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यद्धर्धं पृथिव्या
अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति [८. २. १. २.] श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ
यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमाव-
योः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां
द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावब्रुवन्नित्यादिकयोक्तम् [८. २. १. ३.] ।
तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का° [१७. ८. १५.]

आश्विनीध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसि-
ग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्येऽइति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा
विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्र्यू इत्यादि यजुः । आदित्यास्त्वार्षी
त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं
योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद् अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं
सुपां सुष्ठुगित्यमो यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो
यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः (२.) प्रथ-
ममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितित्रूपं जुषाणां सेवमाना अथ वाऽअग्निरुख्यस्तस्यैष
प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८. २. १. ४.] श्रुतेः ॥ इतः परं यजुः किं
च अश्विना देवानामध्र्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपध-
त्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

a. कुलायिनी धृतवती पुरंधिः स्योने सीद् सद्ने पृथिव्याः ।

अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥

b. अश्विनाध्र्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितित्रूपे स्थाने स्योने सुखत्रूपे त्वं सीद् तिष्ठ
पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद् सदनऽइति [८. २. १. ५.] श्रुतेः ।
कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति
गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति कुलायमिव वै
द्वितीया चितिरिति [८. २. १. ५.] श्रुतेः अत्र सादृश्यार्थं इनिः । तथा धृतवती को-
ष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र कोष्यन्ते । पुरंधिः पुरं बद्ध इष्टकाज्ञातं दधातीति
पुरु बद्धधा धीयते स्थाप्यतऽइति वा । किं च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः
त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु । किं च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्मा-
णि मन्त्रान्पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान्प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाय भवे-
ति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः ब-
हुलं हृन्दीति [पा० २. ४. ७६.] शपः श्नुः श्लाविति [पा० ६. १. १०.] द्वित्वं तुजा-

दीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥

a. स्वि॒र्द॒क्षैर्द॒क्षपि॒ते॒ह सी॒द दे॒वाना॑ऽ सु॒म्ने वृ॒हते॒ रणा॑य ।

पि॒ते॒वैधि॒ सून॑व॒ऽआ सु॒शेवा॑ स्वा॒वि॒शा त॒न्वा संवि॑शस्व ॥

b. अ॒श्विना॑ध॒र्यु सा॑दयतामि॒ह त्वा ॥३॥

हे इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वि॒र्द॒क्षैः वी॒र्यैः साम॒र्थ्यैः सह॑ दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्यः स्वेन वीर्येणेह सीदेति [ट. २. १. ६. (३.)] श्रुतेः । कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणा॑य रमणीयाय वृहते मरुते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे देवाना॑ऽ सुम्नाय मरुते रणायेति [ट. २. १. ६.] श्रुतेः देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किं च आ समन्ताद्वावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घृसोरेद्धाविति [पा० ६.४.१११.] एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव॑ऽइव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किं च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु स्वावेशेनात्मना संविशस्येति [ट. २. १. ६.] श्रुतेः ॥ अश्विनेत्युक्तम् ॥३॥

a. पृ॒थि॒व्याः पु॒री॒षम॒स्य॒प्तो॒ नाम॒ तां॒ त्वा वि॒श्वेऽअ॒भिगृ॑णन्तु दे॒वाः ।

स्तो॒म॑पृ॒ष्ठा घृ॒तव॑ती॒ह सी॒द प्र॒जाव॑द॒स्मे द्रवि॑णाय॒ज्ञस्व ॥

b. अ॒श्विना॑ध॒र्यु सा॑दयतामि॒ह त्वा ॥४॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्धितीयेति [ट. २. १. ७.] श्रुतेः पृणाति पूरयति पुरीषम् श्रृपृभ्यां किदिति [उणा० ४.२७.] पृणातिरीषन्प्रत्ययः किञ्च किन्वाडुदोद्यपूर्वस्येति [पा० ७. १. १०२.] उददिशो रपरत्वं च निन्वादाद्युदात्तः । अयः सनोति ददातीत्यप्तो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किं च स्तो-

मपृष्टाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । धृतवती ह्योष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायज्ञस्व सम-
त्तादिहि यज्ञतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेअदिशः ॥
व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

a. अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं
भुवनानां ऊर्मिर्द्रप्सोऽपामसि विश्वकर्मा तऽऋषिः । b = १b. ॥ ५ ॥

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितित्रयायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि
स्थापयामि । किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पू-
र्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् ।
किं च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसद्वयः कछोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजाप-
तिस्तो तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतूऽग्नेरन्तरिक्षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
न्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथञ्जम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽअग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽग्ने ग्रैष्मावृतूऽभिकल्पमाना इन्द्रमिव दे-
वा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

का° [१७. ८. १६.] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋ-
तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकममित उद्भुज उपदधाति शुक्रश्च
शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो (५.) द्वे अप्यालभ्य पद्य इति
सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिहृन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठमासः (६.) शुचिरषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्म-
सम्बन्धिनी ऋतवयवौ । अन्यद्व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ६ ॥

II. a. सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधिरग्नये त्वा वैश्वानरा-
याश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥

b. स॒जूर्सु॒तुभिः स॒जूर्वि॒धाभिः स॒जूर्वसु॒भिः स॒जूर्दे॒वैर्वयो॑ ॥

c. स॒जूर्सु॒तुभिः स॒जूर्वि॒धाभिः स॒जूर् रु॒द्रैः स॒जूर्दे॒ ॥

d. स॒जूर्सु॒तुभिः स॒जूर्वि॒धाभिः स॒जूर्रा॑दित्यैः स॒जूर्दे॒ ॥

e. स॒जूर्सु॒तुभिः स॒जूर्वि॒धाभिः स॒जूर्वि॒श्वैर्दे॒वैः स॒जूर्दे॒ ॥ ७ ॥

का० [१७. ८. १६.] वैश्वदेवीः स॒जूर्सु॒तुभिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके देवानामध्वर्यु अश्विना अश्विनौ तां वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नये ऽग्निृतृस्ये अग्नये वेति वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः (7.) तां कां या त्वमृतुभिः स॒जूर् जोषणं जुष्ट प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादिवाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा स॒जूर् समानस्य (8.) हृन्दस्यमूर्धेति [पा० ६. २. ८४.] समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्था त्वं प्रीतिमती । तथा विधाभिः या त्वं स॒जूर् असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः आपो वै विधा अद्भिर्हीद७ सर्वं विहितमिति श्रुतेः [८. २. २. ८.] अप एव ससर्जादाविति स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च स॒जूर् । तथा वयो बाल्यादि नक्ष्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः (9.) प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च स॒जूर् प्राणा वै वयोनाधाः (9.) प्राणैर्हीद७ सर्वं वयुनं नद्धमिति [८. २. २. ८.] श्रुतेः (10.) । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्च हृन्दोभिः स॒जूर् अथो हृन्दा७सि वै देवा वयोनाधाश्च हृन्दोभिर्हीद७ सर्वं (11.) वयुनं नद्धमिति [८. २. २. ८.] श्रुतेः एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा (12.) तैः स॒जूर् सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमरुमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तदृतून्प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूवेति [८. २. २. ८.] श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्देवैः स॒जूरिति विशेषः शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

a. प्रा॒णं मे॑ पा॒हि । b. अ॒पा॒नं मे॑ पा॒हि । c. व्या॒नं मे॑ पा॒हि ।

d. च॒क्षु॒र्म॒ऽउ॒र्व्या वि॒भा॒हि । e. श्रो॒त्रं मे॑ श्लो॒कय । f. अ॒पः पि॒न्व ।

g. ओषधीर्जिन्व । h. द्विपादव । i. चतुष्पात्पाहि । k. दिवो
वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का° [१७. ८. २०.] प्राणभृतः प्राणं मऽइति । पञ्चयजुर्भिः प्राणभृतसंज्ञका इष्ट-
काः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजुषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवा-
स्मिन्नितदधातीति [८. २. ३. २.] श्रुतः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणतूपं वायुं
पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या
विस्तीर्णया दद्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं (13.) कुर्वि-
त्यर्थः । मम ओत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय संघाते शक्तं कुरु श्लोक संघाते [धातु° ४. ३.]
बहुशब्दश्रवणसमर्थं (14.) कुर्वित्यर्थः ॥ का° [१७. ८. २१.] अपः पिन्वेत्यपस्याः ।
पञ्चमलैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति ॥ अद्देवत्यानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके त्व-
मपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दि-
वो ग्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात्प्रवर्तय ॥ ८ ॥

III. a. मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः । b. क्षत्रं वयो मयंदं छन्दः । c. वि-
ष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः । d. विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः ।
e. वस्तो वयो विवलं छन्दः । f. वृक्षिर्वयो विशालं छन्दः । g. पु-
रुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । h. व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः । i. सिंहो
वयश्छदिश्छन्दः । k. पृष्ठवाङ्मयो बृहती छन्दः । l. उक्षा वयः कुक्कु-
छन्दः । m. ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ १ ॥

का° [१७. ८. २२.] वयस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः
पुरस्तात् (15.) । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्या-
संज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमलैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजुषि लिङ्गो-
क्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमलैरुपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् पुरा
सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात्सृष्टाः पशवश्छन्दोवृत्तमास्थाय निरगच्छन् ततः

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिहृन्दोद्वपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान्यशूनाप्रोत् तदभिधायका मन्त्र प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामँश्छन्दांसि भूत्वा तान्गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसाप्रोदिति [८. २. ३. १.] श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतिरष्टावयवात्मकं गायत्रीद्वपं परिकल्प्यते । मूर्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीद्वपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्रोदिति शेषः । तद्रूपां त्रामिष्टके उपदहामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वावयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. १०.] ॥ क्षताक्षायतऽइति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयंदमनिरुक्तं हृन्दोऽभवत् क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयोऽभवन्मयंदं हृन्द इति यद्वाऽअनिरुक्तं तन्मयंदमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [८. २. ३. ११.] ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् हृन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वाऽअधिपतिः प्रजापतिरेव हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१२.] ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत् प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी हृन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी हृन्दोऽभवदिति श्रुतेः [१३.] ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वावयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीद्वपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात्सर्वहृन्दः प्रकृतिभूतं गायत्री हृन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान्यस्रदश पशून्प्रजापतिरगृह्णात् तानि वाऽएतानि चत्वारि वयांसि चत्वारि हृन्दांसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येणा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्यशून्वयसाप्रोदिति श्रुतेः [८. २. ३. १४.] ॥ वस्त अजः । द्वितीयैकवचनस्य (16.) सुपां स्विति सु-आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवस्त्रं विविधं वरमुत्कृष्टं हृन्दः एकपदाख्यं हृन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोद्वपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीतवानिति ध्येयम् विशेषस्तु वक्ष्यते ।

वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्रोद्विवलं हन्द् इत्येकपदा विवलं हन्द् एकपदा ह्
 भूवाजा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.१.] ॥ विशालं द्विपदागायत्रीवृत्तं हन्द् भूवा
 वृत्तिं सेचनसमर्थं मेघं वयसा जग्राह । वृत्तिं वयसाप्रोद्विशालं हन्द् इति द्विप-
 दा वै विशालं हन्द् द्विपदा ह् भूवावय उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.२.] ॥ तन्द्रं
 पङ्क्तिहन्द् भूवोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्रोत् । पुरुषं वयसाप्रोत्तन्द्रं हन्द् इति
 पङ्क्तिर्वै तन्द्रं हन्द् पङ्क्तिर्ह् भूवा पुरुषा उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८.२.४.३.] ॥ अना-
 धृष्टं विराट् हन्द् भूवोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाप्रोदनाधृष्टं
 हन्द् इति विराडाऽअनाधृष्टं हन्द्ोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूवा व्याघ्रा
 उच्च° [४.] ॥ हृदयतीति हृदिरतिहन्दाः हन्द् भूवोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्र-
 हीत् । सिंहं वयसाप्रोच्छदिशहन्द् इत्यतिहन्दा वै हृदिशहन्द् सा हि सर्वाणि
 हन्दाऽसि हृदयत्यतिहन्दा ह् भूवा सिंहो उच्च° [५.] ॥ अयातो निरुक्तानिव प-
 शून्निरुक्तानि हन्दाऽस्युपदधातीति [५.] श्रुतेः स्पष्टानि हन्दांसि दशोच्यन्ते । पठे
 पृष्ठभागे वन्दतीति पठ्वाट् पञ्चवर्षः पशुः वृद्धती हन्द् भूवोत्क्रान्तं पठ्वाट्
 पशुं वयसाग्रहीत् । पठ्वाट् वयसाप्रोद्वृद्धती हन्द् इति वृद्धती ह् भूवा पठ-
 वाट् उच्च° [६.] ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आग्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वाद-
 शाक्षरः सा ककुप् ककुहन्द् भूवोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उक्षाणं
 वयसाप्रोत्ककुहन्द् इति ककुब्भ भूवोक्षाणा उच्च° [७.] ॥ ऋषभः सेचनसमर्थो
 ऽनुडान् द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोवृद्धती सा भूवोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋ-
 षभं वयसाप्रोत्सतोवृद्धती हन्द् इति सतोवृद्धती भूवर्षभा उच्च° [८.] ॥ १॥

- a. अ॒नु॒डान्वयः प॒ङ्क्ति॒हन्द्ः । b. धे॒नुर्वयो॒ जग॑ती हन्द्ः । c. त्र्यवि॒र्व-
 य॒स्त्रि॒ष्टुहन्द्ः । d. द्वि॒त्य॒वा॒ड्यो वि॒राट् हन्द्ः । e. प॒ञ्चावि॒र्वयो॒ गा-
 य॒त्री हन्द्ः । f. त्रि॒व॒त्सो वयं॑ उ॒ल्लिक् हन्द्ः । g. तु॒र्य॒वा॒ड्योऽनु॒ष्टुप्
 हन्द्ः । h. लो॒कं पृ॒ण° । i. ता अ॒स्य° । k. इन्द्रं॑ वि॒द्या° ॥ १० ॥

अनः शकटं वृद्धतीत्यनुडान्बलीवर्दः पङ्क्तिहन्द् भूवोत्क्रान्तमनुडाहं पशुं व-
 यसाग्रहीत् । अनुडाहं वयसाप्रोत्पङ्क्तिहन्द् इति पङ्क्तिर्ह् भूवानुडाह उच्च° [१.] ॥

धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती हृन्दो भूवोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाप्रोज्जगती हृन्द इति जगती ह् भूत्वा धेनव उच्च° [१०.] ॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य अविः अष्टादशमासः पशुः त्रिदृक् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं अविं पशुं वयसाग्रहीत् । अविं वयसाप्रोक्षिदृप् हृन्द इति त्रिदृक् भूत्वा अयव उच्च° [११.] ॥ दोऽवखण्डने तिस्रप्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाह् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाह् विराहृन्दो भूवोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराह् हृन्द इति विराह् भूत्वा दित्यवाह उच्च° [१२.] ॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूवोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत् (१७.) । पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री हृन्द इति गायत्री ह् भूत्वा पञ्चावय उच्च° [१३.] ॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवर्षः पशुः उल्लिक् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह (१७.) । त्रिवत्सं वयसाप्रोदुल्लिक् हृन्द इत्युल्लिग्भ भूत्वा त्रिवत्सा उच्च° [१४.] ॥ तुर्यवाह् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुदृप् हृन्दो भूवोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुदृप् हृन्द इत्यनुदृप् भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति श्रुतेः [८. २. ४. १५.] ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः (१४.) ॥ का° [१०. ८. २४.] दक्षिणश्रोणोरधि लोकम्पृष्ठाः पूर्ववत् । दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृष्ठा उपदधाति पुरीषनिर्वापः सप्तऽर्चीपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

IV. इन्द्राग्नीऽअव्ययमानामिष्टकां दृढकृतं युवम् ।

पृष्ठेन ग्वावापृथिवीऽअन्तरिक्षं च विवाधसे ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । का° [१०. ८. २५.] तृतीयायाऽ स्वयमातृणामिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृणामुपदधाति ॥ अनुदृप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवतयः उत्तरः स्वयमातृणादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्ययमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृणाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमातृणे

पृष्ठेन स्वोपरिभगेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विवाधसे अभिभवसि लोक-
त्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यद्वा-
न्तरिक्षं दृष्ट्वान्तरिक्षं मा ह्यिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानयो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुद्वामभिपातु मक्ष्या स्वस्त्या हृदिषा शंत-
मेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिहृन्दस्कं यजुः स्वयमातृणोपधाने एव विनियुक्तम्^५ । हे स्व-
यमातृणो विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु ।
किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् ।
हे इष्टके त्वमन्तरिक्षं यद् गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृष्ट्वा
परोपद्रवाभविन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा ह्यिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्रा-
णायानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्री-
याचरणाय । प्राणिनमितत्सर्वं लोकदार्ढ्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रा-
र्थ्यतः इति भावः । किं च मक्ष्या मक्ष्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शंतमेनाति-
श्रुभकारिणा हृदिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्ष-
तु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सतो सीदोपविश
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

- a. राज्ञ्यसि प्राची दिक् । b. विराडसि दक्षिणा दिक् ।
c. सम्राडसि प्रतीची दिक् । d. स्वराडस्युदीची दिक् ।
e. अधिपत्यसि वृद्धती दिक् ॥ १३ ॥

का° [१७. ८. २६.] अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् । वै-
श्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपद-
धाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतवान्मन्त्राणां दिश्या इ-
ष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यज्ञेषु । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची

दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्
असि त्रिष्टुत्रूपासि ॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि ॥ स्वराट् प-
रुनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिग्नुष्टुबसि ॥ अधिकं पातीत्यधिप-
त्नी बृहती प्रौढोर्धा दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक् हन्दीरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र
जेषः हन्दाधसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्य-
नुष्टुबदीची पङ्क्तिर्ध्वेति श्रुतेः [८. ३. १. १४.] ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यह ॥

वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १४ ॥

का° [१०. १. ३.] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः । प्रथमोपहिताया
विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्वरीहृन्दस्कं
यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु
अन्तरिक्षस्य पृष्ठे क्षयं (१९.) ज्योतिष्मान्वायुरिति [८. ३. २. ३.] श्रुतेः । किं च
सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यह प्रयह । वायुः तवाधिपतिः तथा देवतया
ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नमश्च नमस्यश्च वार्षिकावृतूऽअग्नेरन्तः ॥ १५ ॥

का° [१०. १. ४.] ऋतव्ये नमश्च नमस्यश्चेति । पूर्वर्तव्ययोरुपरि (२०.) द्वे ऋ-
तव्येऽपदधाति ॥ ऋतुदैवत्यमुत्कृतिरुन्दस्कं यजुः । नमः आवणः नमस्यो भाद्र-
पादः । शेषं व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारुदावृतूऽअग्नेरन्तः ॥ १६ ॥

का° [१०. १. ५.] इषश्चोर्जश्चेत्यपरे । अग्रे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋत-
व्यमुत्कृतियजुः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरद्वयवौ । शिष्टं प्रोक्तम्
[१३. २५.] ॥ १६ ॥

V. a. आयुर्मे पाहि । b. प्राणं मे पाहि । c. अपानं मे पाहि ।

- d. व्यानं मे पाहि । e. चक्षुमे पाहि । f. श्रोत्रं मे पाहि ।
 g. वाचं मे पिन्व । h. मनो मे जिन्व । i. आत्मानं मे पाहि ।
 k. ज्योतिमे यद् ॥ १७ ॥

का° [१७.१.६.] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मइति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्व-
 भागे प्राणभृत्संज्ञा दशैष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तेदेवता-
 नि । हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे
 रक्ष मे वाचं पिन्व सिद्ध कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं
 पाहि मद्यं ज्योतिस्तेजो यद् ॥ १७ ॥

- a. मा हृन्दः । b. प्रमा हृन्दः । c. प्रतिमा हृन्दः । d. अस्त्रीवय-
 श्छन्दः । e. पङ्क्तिश्छन्दः । f. उल्लिक् छन्दः । g. बृहती छन्दः ।
 h. अनुष्टुप्छन्दः । i. विराट् छन्दः । k. गायत्री छन्दः । l. त्रिष्टु-
 प्छन्दः । m. जगती छन्दः ॥ १८ ॥

का° [१७.१.८.] हृन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्येषु मा हृन्द इति । अप्येषु (21.)
 पक्षपुष्पात्मसंधिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश (22.) हृन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सू-
 त्रार्थः ॥ षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयतइति मा मितश्छादनाच्छन्दो
 (23.) ऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि अयं वै लोको मायं लोको मित इवे-
 ति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्माच्छोकात्प्रमीयतइति प्रमान्तरिक्षलोकद्रूपासि अ-
 त्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माच्छोकात्प्रमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥
 प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके
 प्रतिमित इवेति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः, अस्यते क्षिप्यतइत्यस्मि अ-
 स्मि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्त्रीवयः दीर्घश्छान्दसः अस्त्रीवयः लोकत्रयद्रूपं
 छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि (24.) यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोके-
 भ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवय इति [८.३.३.५.] श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव हृन्दांसि
 पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव हृन्दाऽस्युपदधातीति [८.३.३.५.] श्रुतेः इ-

इष्टके त्वं पङ्क्त्युल्लिङ्गवृत्त्यनुष्टुप्विराज्जायत्रीत्रिष्टुब्जगतीह्न्दोद्वपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

- a. पृथिवी ह्न्दः । b. अतरिचं ह्न्दः । c. द्यौश्हन्दः । d. समा-
श्हन्दः । e. नक्षत्राणि ह्न्दः । f. वाक् ह्न्दः । g. मनश्हन्दः ।
h. कृषिश्हन्दः । i. हिरण्यं ह्न्दः । k. गौश्हन्दः । l. अज्ञा ह्न्दः ।
m. अश्वश्हन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि ह्न्दांसि तद्वपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् ।
यान्येतदेवत्यानि ह्न्दाऽसि तान्येवैतदुपदधातीति श्रुतेः [च. ३. ३. ६.] ॥ १९ ॥

- a. अग्निर्देवताः । b. वातो देवता । c. सूर्यो देवता । d. चन्द्रमा
देवता । e. वसवो देवता । f. रुद्रा देवता । g. आदित्या देव-
ता । h. मरुतो देवता । i. विश्वे देवा देवता । k. बृहस्पतिर्दे-
वता । l. इन्द्रो देवता । m. वरुणो देवता ॥ २० ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवताद्वपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अग्न्यादीनां दे-
वतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्हन्दाऽसि तान्येवैतदु-
पदधातीति [च. ३. ३. ६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

मूर्धासि राडधुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्ये
त्वा जेमाय त्वा ॥ २१ ॥

का° [१७. १. १०-१३.] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्यो
ऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त
वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः
सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशह्न्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । वा-
लमन्त्रिणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणांस्ते च चतुर्दश सप्त पुरो
रुस्तौ ब्राह्म (25.) शिरो ग्रीवा नाभेर्द्धभागश्चेति ऊर्ध्व जानुनी पादौ नाभेर्धो-
भागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानवातानिवोपदधाति त-

या च श्रुतिः [८.३.४.१.४.५.] प्राणा वै वालखिल्याः प्राणान्वैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाऽर्चयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥१॥ सप्त वाऽश्मे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाह्वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥४॥ सप्त वाऽश्मे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्ध्वशीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्गभिस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे (26.) हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति ॥५॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यत्नी परोक्षिक् । ऋग्वये चतुर्दश यज्ञंषि वालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके त्वं मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिद्वपा चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकद्वपत्वम् तदुक्तं श्रुत्या [८.३.४.८.] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमिति ॥ आयुषे वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्यै सस्यनिष्यत्तये त्वामु° । ज्ञेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु° । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः (27.) आयुषे वा वर्चसे वा कृष्यै वा ज्ञेमाय वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.८.] श्रुतेः ॥२१॥

a. यत्नी राज्ञ्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री । इषे त्वोर्जे वा रय्यै वा पोषाय वा । b. लोकं पृण° । c. ता अस्य° । d. इन्द्रं विश्वा° ॥२२॥

हे इष्टके त्वं यत्नी नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यत्नी स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिद्वपा चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यत्नी राडित्यमुं लोकमरोहन् यत्न्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति [८.३.४.१०.] श्रुतेः ॥ हे इष्टके इषे ऽन्नाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु° । रय्यै धनाय त्वामु° । पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु° । इषे त्वोर्जे वा रय्यै वा पोषाय वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति [८.३.४.१०.] श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का° [१७.१.१५.] उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थानि ॥२२॥ ॥ इति तृतीया चितिः ॥ ॥

- a. आ॒शु॒स्त्रि॒वृत् । b. भान्तः प॒ञ्चद॒शः । c. व्यो॒मा सप्तद॒शः । d. ध॒-
रुणा॑ एकवि॒ंशः । e. प्रतू॒र्तिरिष्टाद॒शः । f. तपो॑ न॒वद॒शः । g. अ॒-
भी॒वर्तः स॒वि॒ंशः । h. वचो॑ द्वावि॒ंशः । i. सम्भ॑रणस्त्रयोवि॒ंशः ।
k. योनि॑श्चतुर्वि॒ंशः । l. गर्भाः प॒ञ्चवि॒ंशः । m. ओ॒जो॒स्त्रि॒णवः ।
n. क्रतु॑रेकत्रि॒ंशः । o. प्रति॒ष्ठा त्रयस्त्रि॒ंशः । p. ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टपं च॒-
तुस्त्रि॒ंशः । q. नाकः षट्त्रि॒ंशः । r. वि॒वर्तो॑ऽष्टाचत्वारि॒ंशः ।
s. ध॒र्त्रं चतु॑ष्टोमः ॥ २३ ॥

का° [१७. १०. ७.] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां ऋद्धामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश यज्ञेषु चतुर्णां मृत्युमोक्षिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्थपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमद्वयासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् आशुः अशू व्याप्तौ अश्रुते व्याप्नोति सर्वान्स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [८. ४. १. ३.] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्षिप् सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः [८. ४. १. १.] स पुरस्तादुपधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत्स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाह्वाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह (28.) भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का° [१७. १०. १.] दक्षिणां दक्षिणयोर्मन्तः पञ्चदश इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्योर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्रद्वयो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाह्नानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाह्नं क्षीयमाणत्वात्पञ्चदशः भा कान्तिरेवान्तः स्वद्वपं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह् भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो

चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
 भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुप-
 धातीति [च.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१०.] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश
 इति । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये दक्षिणां पक्षां व्योमेति प्र-
 त्यङ्मुख उपधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रज्ञापतिः सप्तदशः स्तो-
 मः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुष्वसप्तदशावयवत्वात् (29.)
 तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रज्ञापतिर्वै
 व्योमा प्रज्ञापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूवोत्तरतस्त-
 स्थौ तदेव तद्रूपमुपधातीति [च.४.१.११.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.८.] दक्षिणाम-
 परयोर्धरुण एकविंश इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां
 जङ्गामात्रौ धरुण इति दक्षिणामुख उपधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रति-
 ष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादिकविंशः द्वा-
 दश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशो
 ऽथोऽसौ वाऽआदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लो-
 का असविवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा क्षेत्रेषोऽस्तमे-
 त्येदं सर्वं ध्रियतऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपधातीति [च.१.
 १.१२.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.११.] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति । चतस्र
 उपधाय चतुर्दशार्धपक्षा उदङ्मुख उपधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं
 संवत्सररूपान्युपधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः
 यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवय-
 वाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य
 द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति सं-
 वत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपधातीति श्रुतेः [च.४.१.
 १३.] ॥ तपोऽप्यो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोऽक्षवर्षैस्तपतीति स

नवदशः द्वादश मासाः पट्टतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोम-
 स्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः पट्टतवः सं-
 वत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
 तपति तदेव तद्रूपमुपद° [१४.] ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यतऽइत्यभीवर्तः समावृत्ति-
 द्वयः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्यत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्तः संव-
 त्सरः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वल्लमिति [पा° ६.३.१२२.] दीर्घः द्वादशमाससप्तर्तु-
 संवत्सरद्वयविंशतिसंख्यया संहितः सविंशः । य एव सविंश स्तोमस्तं तदुपद-
 धातीत्यथो संवत्सरो वाऽअभीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः (३०.) सप्तर्तवः
 संवत्सर एवाभीवर्तः सविंशस्तद्यत्तमाह्वाभीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भू-
 तान्यभिवर्तते तदेतद्रूप° [१५.] ॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा
 वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति
 द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद्द्वविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुपधा-
 त्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे
 संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप° [१६.] ॥ सम्ब्रभर्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तो-
 मस्त्वमसि यद्वा सम्भरन्त्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः
 त्रयोदश (३१.) मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशाव-
 यवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव स-
 म्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव
 सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि स-
 म्भृतस्तदेव तद्रूप° [१७.] ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः
 सर्वस्यानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंश स्तो-
 मस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिर्धमासा-
 स्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप° [१८.] ॥
 गर्भाः व्यत्ययेन वहुवं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतो-
 त्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भा

भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य-
 त्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तूनप्रविशति तदेव
 तद्रूपं [११.] ॥ ओजः मतुब्धोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वाऽओजः तद्रूपस्त्रिणवः
 स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चिणवः
 त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपधाति तद्यत्तमाहौज इति व-
 ज्रो वाऽओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशति-
 र्धमासा द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि
 सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूपं [२०.] ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तो-
 मोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः ।
 य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य च-
 तुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति
 संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८. ४. १. २१.] श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थिति-
 हेतुस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वा-
 त्पक्षर्तुहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुप-
 धात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवो
 द्वेऽअहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं [२२.] ॥ ब्रध्नः सूर्यः असौ वाऽआदित्यो ब्रध्न
 इति श्रुतेः विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं
 स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंश स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा संवत्सरो
 ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्तुहोरात्रसंवत्स-
 रात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव
 ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वेऽअहोरात्रे सं-
 वत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं
 वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूपं [२३.] ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संव-
 त्सरो वा नाकः काम्यतऽइति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः

षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं [२४.] ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तीष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं [२५.] ॥ धर्त्रं धारकश्चतुर्हस्तस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति [८. ४. १. २६.] श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः तदुक्तं श्रुत्या [८. ४. १. २६.] स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमद्वयत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

VII. a. अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोमः ।

b. इन्द्रस्य भागोऽसि विक्षोराधिपत्यं क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः ।

c. नृचक्षसां भागोऽसि धातुर्धिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोमः ।

d. मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वातं स्पृतं एकविंशः स्तोमः ॥ २४ ॥

का° [१७. १०. १२.] दक्षिणां पूर्वयोर्ग्नेर्भागं इति । पूर्वानूक्तानि विहितयोर्जङ्गमात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदञ्जुः उत्तरा पूर्वमुपदिता ॥ दश यज्ञेषु चतुर्भिर्मृ-

त्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृतसंज्ञाश्च तत्रार्थवादः श्रुत्यु-
क्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्था-
न्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहोहमि-
मानि भूतानि पापद्वयान्मृत्योर्मेचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजाप-
तिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति
तथेत्युक्तैकेभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः
स्पृत इष्टका इति । तथा च श्रुतिः [८.४.२.१.२.] अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्र-
जापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भोऽएव स-
न्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहोहमि सर्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीधमित्यब्रवीत्तं भा-
गो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः
सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यज्ञमानो भा-
गमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोतीति ॥ अथ
मन्त्रार्थः । हे इष्टके या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच
आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिव्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन
ब्रह्म ब्राह्मणं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति
वा तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु स्वा-
दिः । वाग्वै दीक्षेति [८.४.२.३.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१५.] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्र-
स्य भाग इति । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधा-
ति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि
विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रज्ञातिः स्पृतं मृत्योर्मेचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा
विष्णवोऽआधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.४.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१४.] उत्तरां द-
क्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरु-
त्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता ॥ नृन् शुभाशुभकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्ष-
सो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्य-
ज्ञातिः स्पृतम् देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्रोऽआधिपत्यमकरोद्विद्वै

ज्ञानित्रमिति [८.४.२.५.] श्रुतेः ॥ का° [१७.१०.१३.] उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्ज्ञानामात्रयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गमात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.६.] श्रुतेः ॥ २४ ॥

- वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंश स्तोमः ।
- आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोमः ।
- अदित्यै भागोऽसि पूज्य आधिपत्यमोज्ञं स्पृतं त्रिणव स्तोमः ।
- देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का° [१७.१०.१६.] षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्चादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.७.] श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.८.] श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूज्य आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणविन स्तोमेन प्रजानामोज्ञः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वाऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूज्य आधिपत्य° [१.] ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगञ्चन्ति जना (३२) यासु ता दिशः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयऽआधिप° [१०.] ॥ २५ ॥

- यवानां भागोऽस्ययवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृताश्चतुश्चवारिंश स्तोमः ।
- ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तोमः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुश्च-
त्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा
अयवास्ते ह्रीदः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधि-
पः [११.] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं
त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम्
तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८.४.२.१२.] श्रुतेः ॥ २६ ॥

सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतूश्चरितः ॥ २७ ॥

का° [१७.१०.१७.] ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति । अनूकमभितो द्वे पक्षे उपद-
धाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हैम-
न्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३.२५.] ॥ २७ ॥

VIII. a. एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् ।

b. तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् ।

c. पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् ।

d. सप्तभिरस्तुवत सप्तऽऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

का° [१७.१०.१८.] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकः
सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्त-
दशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥
सप्तदश यज्ञेषु सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं
मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचित्य प्राणाधिष्ठातृदेवान्दिगादीनूचे युष्माभिः सह
परमात्मानं स्तुवेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे मया
युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथा च श्रुतिः [८.४.३.
१.२.] तद्वै (३३.) प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः
सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते

वै केन स्तोष्यामह् इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति ॥ प्रजापतिरेकया वाचा सह्यात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्य-
यः । वाग्वाऽएका वाचैव तदस्तुवतेति [८.४.३.३.] श्रुतिः । प्रजा अधीयन्त उद-
पाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासी-
त्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तीत्
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातिः (34.) स्वाम्यभूत् । त्रयो वै
प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति [८.४.३.४.] श्रुतिः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत (35.)
पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवमे मनःपञ्चमाः (36.)
प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८.४.३.५.] श्रुतिः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः स-
प्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्तऽऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्य-
भूत् । य एवमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेवेति [८.४.३.६.] श्रुतिः ॥ २८ ॥

- नवभिरस्तुवत पितरौऽसृज्यन्तादिति रधिपत्यासीत् ।
- एकादशभिरस्तुवतऽऋतवोऽसृज्यन्तार्तवा अधिपतय आसन् ।
- त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् ।
- पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् ।
- सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तीत् ततः पितरः
अग्निम्वान्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधि-
पत्नी स्वामिविनाधिकं पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तै-
रिति [८.४.३.७.] श्रुतिः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत (35.) ।
ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभूवन् दश
प्राणा आत्मैकादश इति [८.४.३.८.] श्रुतिः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ
एक आत्मेति तैरस्तीत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः
संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोदश इति [९.]
श्रुतिः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभिद्वर्धभागश्च तैरस्तुवत (35.)

ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानि देवः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहुवाणि यद्वर्धं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति [१०.] श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊत्र जानुनी पादौ नाभिरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः वृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वप्रीवानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्गभिस्तत्सप्तदशमिति [११.] श्रुतेः ॥ २१ ॥

- a. नवदशभिस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपतीऽग्रास्ताम् ।
- b. एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् ।
- c. त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् ।
- d. पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
- e. सप्तविंशत्यास्तुवत व्यावापृषिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायँस्तऽएवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश रुस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वःस्थहिद्रूपानव प्राणास्तैरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८. ४. ३. १२.] श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः शफं (३७.) क्लीवि खुरः पुमानित्यमरः [२. ८. ४१.] वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति [१३.] श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुति क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयोविंश इति [१४.] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः कर्पादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत (३८.) तदारण्याः वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश रुस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति [१५.] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या कर्पादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूत्र चात्मेति तैरस्तुवत (३८.) ततो

द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागृह्णतामित्यर्थः विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वंगहन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा सप्तविंश इति [१६.] श्रुतेः ॥ ३० ॥

- a. नवविंशत्यास्तुवत् वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत् ।
 b. एकत्रिंशतास्तुवत् प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।
 c. त्रयस्त्रिंशतास्तुवत् भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेध्यधिपतिरासीत् ।
 d. लोकं पृण° । e. ता अस्य° । d. इन्द्रं विद्या° ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविंशत्या कर्पादाङ्गुलयो नव हिन्द्रव्याः प्राणास्तैरस्तुवत् (३८.) ततो वनस्पतयोऽश्वत्यवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति [८.४.३.१७.] श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता कर्पादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंश इति [१८.] श्रुतेः पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८.] च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत् स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठेऽआत्मा त्रयस्त्रिंश इति [१९.] श्रुतेः ॥ अत्र या-वेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा-सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवताद्वयेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का° [१७.१०.११.] उत्तरांसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तऽर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकं पृण ता अस्य इन्द्रं विद्या इति तास्तिस्त्रोऽपि व्याख्याताः [१२. १४-१६.] ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोद्वरे । वेद-
चन्द्रमितोऽध्यायो वर्णद्वित्रिचतुश्चितिः (39.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [ग्रिष्माऽङ्गत्] ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

II. ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ a-c ॥ २ ॥ ८ f-k ॥ ३ ॥ ८ ॥ ॥

III. ॥ १ a-d ॥ १ ॥ e-h ॥ २ ॥ i-m ॥ ३ ॥ १० a-d ॥ ४ ॥ e-k ॥ ५ ॥
१३ ॥ ॥

IV. ॥ ११ ॥ १ ॥ १२ ॥ २ ॥ १३ [रालसि - रालसि - रालस्यु°]. १४. १५
[वार्षिकाऽङ्गत्]. १६ [शारदाऽङ्गत्] ॥ ३ ॥ १६ ॥ ॥

V. ॥ १७ ॥ १ ॥ १८ a-f ॥ २ ॥ g-m ॥ ३ ॥ १९ a-f ॥ ४ ॥ g-m ॥ ५ ॥
२० ॥ ६ ॥ २३ ॥ ॥

VI. ॥ २१ ॥ १ ॥ २२ ॥ २ ॥ २४ ॥ ॥

VII. ॥ २३ a-k ॥ १ ॥ l-s ॥ २ ॥ २६ ॥ ॥

VIII. ॥ २४ a. b ॥ १ ॥ c. d ॥ २ ॥ २५ a. b ॥ ३ ॥ c [अदिर्तेर्भा°] d ॥ ४ ॥
२६. २७ [°न्तिकाऽङ्गत्] ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ॥

IX. ॥ २८ ॥ १ ॥ २९ a-d ॥ २ ॥ २९ e. ३० a [शृङ्गार्याऽङ्गत्]. b. c ॥ ३ ॥
३० d. e. ३१ ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ॥ नवानुवाकेषु पञ्चत्रिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

I. अग्रे ज्ञातान्प्रणुद नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातानुद जातवेदः ।

अधि नो ब्रूहि सुमना अह्नेऽस्तव स्याम शर्मस्त्रिवयऽउद्वी ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये (1.) द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमल्लानुक्ता पञ्चदशे पञ्चमचितिम-
ल्ला वाच्याः ॥ का° [१७. ११. १. ३.] पञ्चम्यामत्तेषाञ्चिनीवदसपत्ना अग्रे ज्ञातानिति

प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्यां चितावाश्चिनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टका अन्तेषूपदधाति अग्ने
 ज्ञातान् सहसा ज्ञातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्र-
 त्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये
 त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ज्ञातान् पूर्वमुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रक-
 र्षेण नाशय । किं च हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान अज्ञाताननुत्पन्नांश्च शत्रून्प्रतिनुद नि-
 वर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः उपसर्गव्यवधानमार्षम् । किं च नोऽस्माकम-
 धिव्रूहि (2.) अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमित्तिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कु-
 र्वन् अहेडन् अक्रुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किं च अग्ने
 तव तत्सम्बन्धिनी त्रिवद्वये वद्वयं गृहं त्रयाणां वद्वयानां समाहारे यज्ञगृहत्रये
 सदोहविधानाग्नीध्रत्रये वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे त्रिवद्वये
 शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्वौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्वति समृध्यत
 ऽइत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्दिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १॥

सहसा ज्ञातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यज्ञातान्ज्ञातवेदो नुदस्व ।

अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २॥

अथ पश्चादुपदधाति । सहसा बलेन ज्ञातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद
 नाशय । हे ज्ञातवेदः अज्ञातान् उत्पत्स्यमानानपि (3.) प्रतिनुदस्व आत्मनिपद-
 मार्षम् । किं च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिव्रूहि शत्रुभ्योऽधि-
 कान्वद । वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान्प्रणुद पु-
 नरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्य-
 मानः भृशादिभ्य इति [पा० ३.१.१२.] क्यङ् ततः शानच् ॥ २॥

a. षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम् ।

b. चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् ।

c. अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वेऽभिगृणान्तु देवाः ।

स्तोमपृष्टा घृतवतीरु सीद प्रज्ञावदस्मे द्रविणायज्ञस्व ॥ ३॥

अथ दक्षिणातः । इष्टकादेवत्यं यतुः । पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यत्रप स्तोमः षोडशावृत्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलत्रपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयद्वयासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यतुः । चतुश्चत्वारिंशदावृत्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुप् वा यच्च बलत्रपं धनम् तदुभयद्वयां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्यग्निश्चन्द्रत्रपस्य पञ्चदशकलस्य (4.) पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणान्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता ह्योष्यमाणधृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्या चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व (5.) देहि ॥ ३ ॥

- a. एवश्वहन्द्ः । b. वरिवश्वहन्द्ः । c. शम्भूश्वहन्द्ः । d. परिवश्वहन्द्ः । e. आक्षहन्द्ः । f. मनश्वहन्द्ः । g. व्यचश्वहन्द्ः । h. सिन्धुश्वहन्द्ः । i. समुद्रश्वहन्द्ः । k. सरिरं हन्द्ः । l. ककुहन्द्ः । m. त्रिककुहन्द्ः । n. काव्यं हन्द्ः । o. अङ्गुपं हन्द्ः । p. अक्षरपङ्क्तिश्वहन्द्ः । q. पदपङ्क्तिश्वहन्द्ः । r. विष्टारपङ्क्तिश्वहन्द्ः । s. क्षुरो भ्राजश्वहन्द्ः ॥ ४ ॥

का° [१७. ११. ५.] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्वहन्द् इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दश-दश (6.) विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंशद्वज्रंषि इष्टकादेवत्यानि । एति गहति सर्वा जन्तुसमूहोऽस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव हन्द्ोद्वेपेण स्थितत्वात् हादकत्वाद्वा हन्द्ः हे इष्टके त्वं तदुपासि तां त्वामुपदधामि एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता (7.) ज्ञेया अयं वै लोक एवश्वहन्द् इति [८. ५. २. ३.] श्रुतेः ॥ वरिवः प्रभामण्डलेन (8.) त्रियतऽत्रात्रियतऽइति (9.) वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव हन्द्ः अन्तरिक्षं वै वरिवश्वहन्द् इति [८. ५. २. ३.] श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः क्षुलोकः क्षौर्वै शम्भूश्वहन्द् इति [३.] श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्ततऽइति प-

रिभूर्दिग्वाचकः शब्दः दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ आहत् । आह्राद-
यति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याहत् अन्नम् अन्नं वाऽआहच्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥
मनः । प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि प्रजापतिर्वै मन-
श्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ व्यचः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा (10.) विचति व्याप्नोति सर्वं
जगदिति व्यचः आदित्यः असौ वाऽआदित्यो व्यचश्छन्द इति [३.] श्रुतेः ॥ सि-
न्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणावायुः प्राणो वै सिन्धुश्छन्द
इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवत्यस्माद्विकल्पसमूहा (11.) इति स-
मुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्यादाम्भीर्येण समुद्रं मनः मनो वै समुद्र (12.) इति [४.]
श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गहतीति सरिरं वाक्
वाग्वै सरिरं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभाति धारयतीति
ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा (13.) कुप् (14.) दीप्तौ चरादिः क्षिप्
पूर्वत्रपक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः प्राणो वै ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥
त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं (15.) स्कुभातीति त्रिककुप् उदानः उदानो वै त्रि-
ककुप्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीचूषः
शब्दः त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अङ्गुपम् अङ्ग कुटिलगतौ अङ्गेन
कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गुपमुदकम् आपो वाऽअङ्गुपं छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ अ-
क्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावतिर्यस्याः (16.) साक्षरपङ्क्तिर्योः
असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणान्यासा-
नां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तार्यतश्च विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता
वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४.]
श्रुतेः ॥ क्षुरः क्षुर विलेखनखननयोः (17.) क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्व-
मिति क्षुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यतश्च भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः क्षुरो भ्रज आदित्यः
असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द इति [८.५.२.४.] श्रुतेः ॥ ४ ॥

a. आहच्छन्दः । b. प्रहच्छन्दः । c. संयच्छन्दः । d. विषच्छन्दः ।

e. वृक्षच्छन्दः । f. रथक्षरं छन्दः । g. निष्कायश्छन्दः । h. विवध-

शृण्वन्द्ः । i. गिरशृण्वन्द्ः । k. भ्रजशृण्वन्द्ः । l. सञ्स्तुषृण्वन्द्ः ।
 m. अनुष्टुषृण्वन्द्ः । n. एवशृण्वन्द्ः । o. वरिवशृण्वन्द्ः । p. वयशृ-
 ण्वन्द्ः । q. वयस्कृच्छृण्वन्द्ः । r. विष्यर्धाशृण्वन्द्ः । s. विशालं हृण्वन्द्ः ।
 t. हृदिशृण्वन्द्ः । u. हुरोहृणं हृण्वन्द्ः । v. तन्त्रं हृण्वन्द्ः । w. अङ्गाङ्गं
 हृण्वन्द्ः ॥ ५ ॥

आहत् आहादयति शरीरमित्याहृदन्नम् प्रहत् प्रहादयतीति प्रहृदन्नम् अन्नं वा
 ऽआहृच्छन्दोऽन्नं प्रहृच्छन्द इति [४.] श्रुतेः ॥ संयत् संयहति व्यापारान्निवर्तयति
 जत्तूनि इति संयत् रात्रिः रात्रिर्वै संयच्छन्द इति [८.५.२.५.] श्रुतेः ॥ वियत् विजे-
 षेण यहति गहति व्यापारयेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् अहर्वै वियच्छन्द
 इति [५.] श्रुतेः ॥ वृहत् विस्तीर्णं स्वः असौ वै लोको वृहृच्छन्द इति [५.],
 श्रुतेः ॥ रथत्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथत्तरं भूमाडलम् अयं वै लोको
 रथत्तरं हृन्द इति [५.] श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादी-
 नुन्मूलयन्निति निकायो वामुः कै शब्दे वायुर्वै निकायशृण्वन्द् इति [५.] श्रुतेः ॥
 विवधः विविधं वध्यते हृन्यते पापफलानि भोध्यते (18.) भूतप्रेतादिद्वेषेण प्रा-
 णिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् अन्तरिक्षं (19.) वै विवधशृण्वन्द् इति [५.] श्रुतेः ॥
 गिरः गीर्यते भक्ष्यतऽइति गिरोऽन्नम् अन्नं वै गिर (20.) इति [५.] श्रुतेः ॥ भ्रजः
 (21.) भ्राजते दीप्यतऽइति भ्रजोऽग्निः अग्निर्वै भ्रजशृण्वन्द् इति [५.] श्रुतेः ॥ संस्तुप्
 अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा सं-
 स्तुप् अनुष्टुप् वाक् वागेव सञ्स्तुषृण्वन्द् वागनुष्टुषृण्वन्द् इति [५.] श्रुतेः ॥ एवः
 वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः बाल्यादिवयोक्तुभूतमन्नम् अन्नं वै वय-
 शृण्वन्द् इति [६.] श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठ-
 राग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छृण्वन्द् इति [६.] श्रुतेः ॥ विष्यर्धाः विविधं स्पर्धते ऐश्वर्याधि-
 क्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्धाः स्वर्गः स्पर्धं संघर्षं असुन् (22.) असौ वै लो-
 को विष्यर्धाशृण्वन्द् इति [६.] श्रुतेः ॥ विशालम् विविधं शालते शोभते जना
 यत्रेति विशालं भूतलम् अयं वै लोको विशालं हृन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ हृदिः

हायतेऽर्कश्मिभिरिति (23.) हृदिरत्तरिक्तम् अत्तरिक्तं वै हृदिशब्द इति [६.] श्रुतेः ॥ दूरोद्गमम् दुःखेन रोढुमारोद्गमं (24.) कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टो-
मादियज्ञप्रयासज्ञातज्ञानसाध्यत्वादिति (25.) दूरोद्गमं रविः असौ वाऽआदित्यो
दूरोद्गमं हृन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि (26.) सादि मोहे तन्द्रति सीद-
ति स्थानसंकोचेनेति तन्द्रं श्रेणी पङ्क्तिर्वै तन्द्रं हृन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अङ्गाङ्गम्
अङ्गं स्थले (27.) अङ्गानि गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् आपो वा
ऽअङ्गाङ्गं हृन्द इति [६.] श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिद्वयेण स्तुतिरिति भावः
॥ ५ ॥

- II. a. रश्मिना सत्यायं सत्यं जिन्व । b. प्रतिना धर्मणा धर्मं जिन्व ।
c. अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व । d. संधिनात्तरिक्तेणात्तरिक्तं जिन्व ।
e. प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व । f. विष्टम्भेन वृथा वृष्टिं जिन्व ।
g. प्रवयाङ्गाहंजिन्व । h. अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्व । i. उशिजा
वसुभ्यो वसून्जिन्व । k. प्रकृतेनादित्येभ्य आदित्यान्जिन्व ॥ ६ ॥

का° [१७. ११. १. १०.] सर्वतोऽषाढवेलायाऽ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति
प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् । अषाढवेलायां सर्वदिन्नु स्तोमभागासंज्ञा इ-
ष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन
अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥ एकोनत्रिंशद्यज्ञंषीष्टकादेव-
त्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमनुनोपहिता स-
त्यदो जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जीर्ज
जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः [८. ५. ३. ३.] अमुनादो जिन्वादोऽस्यमु-
ष्मै त्वधिपतिनोर्जीर्ज जिन्वेति त्रिधा विहितास्त्रेधा विहितऽ क्यन्नमिति ॥ अथ
वाक्यार्थः (28.) । हे इष्टके त्वं रश्मिनान्निन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो
जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वाद्वा त्वं रश्मिः रश्मिरन्नमिति [८. ५. ३. ३.] श्रुतेः ॥ प्रक-
र्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रतिरन्नम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मणे धर्मा-
योपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रतिरन्नमिति [६.] श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं

(29.) पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगृह्णीत्यन्वितिर्नम् (30.) तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्य अन्वितिर्नमिति [३.] श्रुतेः ॥ संधिना सम्यग्वत्तादिकं धीयतेऽस्मिन्निति संधिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्य ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्य ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृथै उपहिता वृष्टिं जिन्य ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गृह्णीति प्रवान्नम् तेनाङ्गाङ्गे उपहिताङ्गर्दिनं जिन्य ॥ अनुया देहान्तर्गतद्वाससतिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तथा तृतीयैकवचने आतो धातोर्नित्यालोपः [पा० ६.४.१४०.] । रात्रौ उपहिता रात्रीं (31.) जिन्य ॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून्जिन्य ॥ प्रक्तेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान्जिन्य ॥ ६ ॥

- a. तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्य । b. संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्य । c. ऐडेनौषधीभिरौषधीर्जिन्य । d. उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्य । e. वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्य । f. अभिजिता तेजसा तेजो जिन्य ॥ ७ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्पोषेण धनपुथै उपहिता रायस्पोषं जिन्य ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्य ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषधैर्धमुपहिता ओषधीर्जिन्य ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यदोत्तमेनोत्कृष्टेनान्नं तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिन्य ॥ वयोधसा वयो दधाति पुञ्जाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं (32.) जिन्य ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वज्ञयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिन्य ॥ ७ ॥

- a. प्रतिपदसि प्रतिपदे वा । b. अनुपदस्यनुपदे वा । c. सम्पदसि सम्पदे वा । d. तेजोऽसि तेजसे वा ॥ ८ ॥

अदोऽस्यमुष्मै वेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिप-

दन्नम् हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नद्वयासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

- a. त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा । b. प्रवृदसि प्रवृते त्वा । c. विवृदसि विवृते त्वा । d. सवृदसि सवृते त्वा । e. आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा । f. संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वा । g. उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा । h. उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा । i. अधिपतिनोर्जीर्जं जिन्व ॥ १ ॥

कृषिवृष्टिबीजद्वयेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नम् तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नम् त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वामुप० ॥ आक्रामति परामवति नुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वाक्रामोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रामाय त्वामुप० ॥ संतानोत्पत्त्यै बीजद्वयेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् (33.) हे इष्टके त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय (34.) त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभिदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नस्सं (35.) जिन्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ १ ॥

III. राज्ञसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽथ यत्वाज्यमुक्थमव्यययै स्तभातु रथत्तरऽसाम् प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽऽष्यस्त्वा प्रथमज्ञा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथतु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाता नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यज्ञमानं च सादयतु ॥ १० ॥

का° [१७. १२. १.] नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्याविलायामाश्विनीवद्राज्यसोति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्थानाभावात्पूर्वानूकवर्जं त्रिदिवनूकेषु ऋतव्याविलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि । पञ्च यज्ञूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किं च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाम्रये इत्यादिकम् [ऐतरेयब्रा° २. ४०.] अव्यथयि न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्रातु दृढीकरोतु । रथतरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिष्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु हृन्दस्युभययेति [पा° ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुकत्वाप्सिलोपः प्राणा वाऽऋषयः प्रथमजा इति श्रुतिः [च. ६. १. ५.] आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानो देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानो तौ च त्वां प्रथयताम् विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक्च तौ मनश्चतौ ह्रीदृक् सर्वं विधारयत इति [च. ६. १. ५.] श्रुतिः । किं च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य, पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१०. १०-१४.] व्याख्यातानि ॥ १० ॥

वि॒राड॑सि॒ दक्षि॑णा॒ दि॒गुद्रास्ते॑ दे॒वा अधि॑पतय॒ इन्द्रो॑ हे॒तीनां॑ प्रति॒धर्ता॑
पञ्चद॑शस्त्वा॒ स्तोमः॑ पृथि॒व्याऽऽश्र॑यतु प्र॒उ॒गमु॑क्थमव्य॒थयि॑ स्तभ्रातु बृ॒हत्सा॒म
प्रति॑ष्ठि° — सादयन्तु ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उ-
कथानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्रेगा इति [अध्या° २७. ३१.] प्र-
उगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रति-
धर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु मरुत्वतीयमुक्यमव्यथयि स्तभ्रातु
वैत्र्यऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयतु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथोतये इति [ऋक्सं° म°
८. ७. १. १.] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युर्दीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्तैक-
विंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रयतु निष्केवल्यमुक्यमव्यथयि स्तभ्रातु वै-
राजऽऽसाम् प्रतिष्ठि° — सादयतु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं [ऋक्सं°
म° ७. २. १५. २२.] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्यसि बृहती दिग्विद्ये ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्र-
तिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याऽऽश्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
ऽऽकथ्ये अव्यथयि स्तभ्रीताऽऽशाक्वरैवते सामनी प्रतिष्ठि° — सादयतु
॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्धा दिगसि । त्रिणव-
त्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां अयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्त-
भ्रीताम् । शाक्वरैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्रीताम् । द्विवचने वि-
शेषः । तत्सवितुर्वरेण्यमहे इत्यादि [ऋक्सं° म° ५. ६. १०. १.] वैश्वदेवं शस्त्रम् वै-
श्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्सं° म° ३. १. १३. १.] ॥ उक्त-
मन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
 पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्क्षवः पशवो ह्येतिः पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽग्रस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्सो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे दध्मः ॥ १५ ॥

का० [१७. १२. २. ३.] पुरीषमोष्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमलं प्रतिदिशं
 यथालिङ्गम् ॥ नाकसत्सु तूष्णीं चावात्मदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु य-
 थालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यष्टिङ्गको मन्त्रस्तदिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः प-
 ञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः
 इष्टकावृषः पुरस्तादुपधीयमानवात्पुरोऽग्निः अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्रा-
 ञ्च७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति श्रुतेः [८. ६. १. १६.] । कीदृशः । हरिकेशः
 हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरि-
 द्वर्णेऽइत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः इति [८. ६. १. १६.] श्रुतेः ॥ त-
 स्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः
 गृत्सो मेधावी गृणातिः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः [निरु० १. ५. (३६.)] । सेनां
 (३७.) नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः र-
 थयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं (३८.) नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानी-
 ग्रामण्यौ परिचारकौ (३९.) तौ च वासत्तिकावृतू इत्यर्थः वासत्तिकौ तावृतू इ-
 ति [१६.] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूषे यस्य प-
 रिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य (४०.) वृषलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थ-
 लाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां संकल्पानां वृषादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता
 क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिङ्गोपदिशा चेति ह स्माह माह्वित्थिरिति (४१.)
 श्रुतेः [१६.] ॥ दृङ्क्षवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो ह्येतिरायुधं वज्रः ॥ पौ-
 रुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते (४२.)
 शवणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरु-

त्रेयो वधः प्रहेतिरिति [१६.] श्रुतेः ॥ यस्यग्नेरियं सामग्री हे इष्टके (43.) त्वं तदग्निस्वद्वपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यो च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जग्भि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥
मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो
— दध्मः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणातः । दक्षिणास्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति [पा० ५.३.३६.] सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दादाच्यप्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणातः (44.) अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवतः एष ह्रीदृत् सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादिष दक्षिणैव भूयिष्ठ वातीति [८.६.१.१०.] श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति श्रूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः कृत्स्नदत्तादिति [पा० ६.३.१.] सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतूऽति [१०.] श्रुतेः ॥ मानयत्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्त्या । अप्सरसौ हि सर्वसाधारणाः । एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवातरक्षातिभिर्दो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिद्वपाः अति-क्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वद्वपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्वपासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्याचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रहोचन्ती चानुहोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पा प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन्प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा० ५.३.३२.] सूत्रेण निपातः पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् (45.) पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यतः इति पश्चात् असौ वाऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्ययेदं सर्वं व्यचो भवति तद्वत्तमाह पश्चादिति तस्मादितं प्रत्यञ्चमेव यत्तं पश्यन्तीति [ट. ६. १. १८.] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत-इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्ये रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू वार्षिकौ तावृतू इति [१८.] श्रुतेः ॥ प्रह्लोचन्ति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रह्लोचन्ती ॥ अनु वारं-वारं भ्रूचतीत्यनुभ्रूचतीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि । उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वीर्यः प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरित्यादिना [पा० ५.३.३४.] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय ये प्रति जनाः स सम्यद्वसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वाद् उत्तरात् तथा च श्रुतिः [ट. ६. १. ११.] यज्ञो वाऽउत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञो हि संयन्तीतीदं वस्विति ॥ तीक्ष्णोऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू शारदौ तावृतू इति [११.] श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम् घृतस्य स्तोत्रं सकृदङ्ग आश्रामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण् [पा० ४.२.३७.] वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ उर्वशी च पूर्वर्चिन्तिश्चाप्सरसाववस्पूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो — दध्मः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्ठादिति [पा० ५.३. ३१.] निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [८.६.१.२०.] पर्जन्यो वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहतातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयतऽइति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [षा० ८.३.१०६.] षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीयामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतूऽइति [२०.] श्रुतिः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । दूपातिशयात्पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फुर्जा (46.) वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

V. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपाऽरेताऽसि जिन्वति ॥ २० ॥

का० [१७.१२.५.] ह्न्द्स्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्चह्न्द्स्या एकैकस्मिन्स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वेऽअर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदिवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता [३.१२.] ॥ २० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं संख्यास्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसंख्यावतां वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवडुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नि विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्रे चकृषे कृष्यवाहम् ॥ २३ ॥

का° [१७. १२. ७.] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्कृन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभ अग्रियः । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३. १५.] ॥ २३ ॥

अबोध्याग्निःसमिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्धा-इव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमहं ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निकोत्रिणां समिधा समिन्धने-
नाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः दीपजनेत्यादिना
[पा° ३. १. ६१.] लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः आयतीमागृह्णी धेनुं यथा व-
त्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागृह्णी प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्या-
ग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमहं स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति अहमेरासुमिति शस-
कपूर्णाः [निरु° ५. २८.] । दृष्टान्तमाह यद्धा इति महन्नाम [निघ° ३. ३.] यद्धाः म-
हान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिह्वानाः प्रोद्गृह्णन्ते (47.) नाक-
माकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्धात्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या
समिधाग्निर्बोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा
प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिह्वाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृ-
ष्टान्तः वयां पक्षिणां मध्ये यद्धाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गृह्णन्तः प्रसरन्ति । विः
पक्षी तस्यामि (48.) हृन्दसे गुणे वयामिति वृषम् एकः प्रशब्दः उज्जिह्वाना इत्यत्र
सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओह्वाङ् गतौ शानच्
जिह्वानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवौचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृक्षे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमग्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिद्वयं वा-
क्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये मेधाय मेधे यज्ञे योग्याय । बृषभाय श्रेष्ठाय का-
मानां वर्षयित्रे । वृक्षे सेक्ते यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्द-
नशीलं स्तुतितत्परम् शृवन्द्योराहः [पा° ३.२.१७३.] । इदानीं गविष्ठिरः गवि
वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अ-
श्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः अयतिः लङ्ङर्थे हन्द्सि लुङ्ङिष्ठ इति [पा° ३.४.६.] वच-
नात् बद्धलं हन्द्सीति [पा° २.४.७३.] शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममाप-
यिष्यति आसज्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृ-
ष्टान्तः दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् संध्यावन्द-
नसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः (49.) उर्वो बह्वो व्यञ्चाः स्तुतयो गतयो वा
यस्येति (50.) तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति
[पा° ८.३.१५.] पत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यज्ञिष्ठोऽअध्वरेष्वीडाः ।

यमध्ववानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुं विंशे-विंशे ॥ २६ ॥

पा° [१७. १२. ८.] जगतीश्च पश्चादयमिहिति । तिसृभिः पश्चाद्विंशेः सिग्वेलायां
तिस्रो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य अग्ने-
यः । आद्या व्याख्याता [३. १५.] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अन्ननिष्ठ जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरुतेभ्यः शुचिं ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भरुतेभ्यः ऋविग्भ्यः सकाशादजनिष्ठ जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्यु-
च्यते । भरता इति ऋविङ्नामसु पठितम् [निघ° ३. १८.] । किमर्थं जातः नव्यसे
नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय (51.) कर्मणे यागाय सूतिरिडागम
(52.) आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप (53.) आर्षः । सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्यु-
लोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्कात्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं
दीप्यते । कीदृशोऽग्निः जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायति रक्षतीति गोपाः

क्षिप् लोपो व्योर्वलि [पा° ६. १. ६६.] यलोपः । जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः वह्नि र्वीषि भक्षयन्नपि उद्दिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छ्रियाणां वने-वने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादिश्रुतेः (54.) सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः । हे अग्ने पुनर्नष्टं त्वां वने-वने शिश्रियाणां नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८. १. ४.] वनेपदस्य द्विवम् । अयतेः शानचि वहुलं हन्द्सीति [पा° २. ४. ७६.] शयः श्रुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभत् स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः महत्सहः महता बहुना सहसा वलेन मध्यमानः महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीया-लोपः । मध्यमानो जायसेऽत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो वलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः वलेन मन्थनाज्जायमानत्वादलपुत्रं (55.) वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यच्चमिषः स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामृजी नम्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

का° [१७. १२. १.] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरास्ति-स्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राञ्जुख उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणोति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यच्च समीचीनमिषं हविर्लक्षणात्मनं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः पूयं सम्पादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थानि द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादिशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहृतव्यः । कीदृ-

शायामग्रे क्षितीनां मुनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६.४.१५७.] वृद्धस्य वर्षदिश इष्टानि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यमित्यर्थः । तथा ऊर्जी जलस्य नप्ते पौत्राय अद्ध्यो वनस्पतयो ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २१ ॥

सः-समिधुवसे वृषन्नग्रे विश्वान्यर्य आ ।

इउस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्रे अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानिन संगमयसि यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३.१.१०३.] निपातः । इउः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर् देहीत्यर्थः हर्तेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम कृवन्ते विन्तु जन्तवः ।

शीचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने कृव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय पुत्राणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बद्ध कृविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्रे विन्तु प्रजासु ऋविग्यजमानाः त्वां कृवन्ते आह्वयन्ति ह्वेज् आह्वानि ह्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६.१.३२.] शपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् कृव्याय वोढवे विभक्तियत्ययः कृव्यं वोढुं प्राप्तुम् तुमर्थे सेसेनिति [पा० ३.४.१.] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

रुना वोऽग्निं नमसोर्जी नपातमाहुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरुतिः स्वधरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।

स योजतेऽअरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स डुद्रवत्स्वाहुतः स डुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुत्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

का° [१७.१२.१०.] अपाठविलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति । अपाठविलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋद्वयग्रन्यनेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वधरं विश्वस्य द्रुतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाक्षौ द्वितीयतुर्यावष्टाक्षौ सा सतोबृहती स योजतेऽअरूषा विश्वभोजसा स डुद्रवत्स्वाहुतः । सुत्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद्धि ऋचौ व्याख्यायते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः हे ऋविग्यज्ञमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसन्निन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुवऽइति वा । कीदृशमग्निमूर्जो नपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठमेयःस्विति [पा° ६.४.१५४.] इष्टानि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वधरं शोभना अधरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य द्रुतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा द्रुतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं मरणरहितम् ॥ अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सोऽग्निः अरूषा अरूषो रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयादिवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्चौ रथे योजते युनक्ति विशेषणभ्यां विशेष्यमश्चपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथाद्ब्रह्मः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् डुद्रवत् द्रवति गहति द्रु गतौ णि-
श्रिद्रुसुभ्य इति [पा° ३.१.४८.] लुङि चङ् द्विवम् अडभावगुणाभावावर्षौ । कुत्र

गृह्णीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो (56.) रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गृह्णीत्यर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वऽर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभऽर्त्विग्युक्तः । सुशमी शमीति कर्मनाम [निघं २. १.] शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भीतुमाश्चागृह्णीति (57.) सर्वार्थः ॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥

अग्ने वाजस्य गोमेत ईशानः सहस्रो यद्वो । अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥३५॥

कां [१७. १२. १३.] अपरा गायत्रीभ्य उल्लिहोऽग्ने वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्तिष उल्लिक्संज्ञा इष्टका अग्रऽइति ऋत्विगेणोपधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उल्लिहः । हे अग्ने हे सहस्रो यद्वो बलस्य पुत्र सह इति बलनाम [निघं २. १.] यद्गुरिति पुत्रनाम [निघं २. २.] मन्यनाज्जायमानत्वाद्धलस्य पुत्रत्वम् सहस्पुत्रमित्युक्तं (58.) च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मे अस्मभ्यं महि महत् अरवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमेतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥३५॥

स ईधानो वसुष्कविरग्निरिडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥३६॥

हे पुर्वणीक पुरु बद्ध अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बद्धमुखाग्ने अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा° ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वल्तीति [पा° ६. १. ६६.] वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा° ६. १. ३७. वा° ४.] सम्प्रसारणम् । तथा तया (59.) हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वीक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः (60.) । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः (61.) ॥३६॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्निं वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥३७॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्म-
मिति वज्रनाम [निघ० २.२०.] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्तोः अहःसम्बन्धिन उतापि
उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि रक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भ-
स्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् हन्द्सि परेऽपीति [पा० १.४.८१.] प्र-
त्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि
क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता ।
मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६.४.१४१.] आत्मन आकारंलोपस्तृतीयैकवचने
॥३७॥

भद्रो नोऽग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रोऽअध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥३८॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् ॥३९॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा तेऽअभिष्टिभिः ॥४०॥

का० [१७.१२.११.] भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः । बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्त्रः क-
कुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्कयेणोपधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां
तिस्त्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽअग्निरा० — प्र-
शस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् ।
भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां व-
नेमा तेऽअभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकावि-
ति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब्ब्याख्यायते । यजमानश्चित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते ।
हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋ-
विभिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो (62.) भवत्विति शेषः । किं
च रातिः तदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने
येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षट् मर्षणे हन्द्स्यभि-

क्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति (66.) गहन्ति लघुद्रुवः द्रू बधग-
त्योः स्वादिः क्र्यादिश्च क्षिप् । सूर्यः विद्वांसो योग्या ऋविजो यं समायन्ति यदु-
पासकं सर्वे भजन्तेऽइत्यर्थः । कीदृशाः सूर्यः सुजातासः शोभनं ज्ञातं जन्म येषां
ते सुजातासः सुजाताः आञ्जसेरिति [पा० ७.१.५०.] असुक् तादृश हे अग्रे त्वं
स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीषः आसनि ।

उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पतः इषः स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु (67.) शकारिणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः (68.) हे
सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १.२.] शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा
शोभनश्चन्द्र-इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे
उक्तम् यद्वा शोभनं चन्दत्याल्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये मुखे
सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ रुस्तौ श्रीणीषे आ-
श्रयसि सेवसे श्री पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपि च हे शवसः पते ब-
लस्याधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूय धनैरि-
ति शेषः । स्तोतृभ्यः इषमन्नमाभर ॥ ४३ ॥

अग्रे तमद्याश्च न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा तः ओद्दैः ॥ ४४ ॥

का० [१७.१२.१५.] उत्तरे पदपङ्कीरग्रे तमिति । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्कीष्ट-
का अग्रे तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चा-
क्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णाः सा पदपङ्क्तिः यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णाः प-
ञ्चमः षडर्ण इति । तत्राद्यायां चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्रे ते तव तं क्रतुं तावकं
प्रसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन्दिने वयमृध्याम समर्धयाम समृद्धं कर्त्वामेत्यर्थः आशिषि लोद्
संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः ओद्दैः वह्ने
वृषं वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योद्दाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति तत्कर्मवृपनामानी-
ति वा । तत्रैको दृष्टान्तः अश्वं न स्तोमैः न इवार्थे यथा स्तोमैः स्तुतिभिः अश्व-
माश्वमेधिकं विप्राः समर्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः क्रतुं न हृदिस्पृशं हृदि स्पृशति

कृदिस्पृक् कृलदत्तादित्यलुक् [पा० ६.३.१.] अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं क-
ल्याणां क्रतुं संकल्पं यथा समर्धयन्ति । क्रतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
रस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥४४॥

अथा ऋग्ने क्रतोर्भद्रस्य दत्तस्य साधोः । रथोऽर्क्षस्तस्य बृहतो बभूव ॥४५॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] संहितायां दीर्घः । हि
पादपूर्णाः । हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव ब-
भूव भव बभूयाततन्येत्यादिना [पा० ७.२.६४.] इडभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः
रथादीर्न्नीरचावित्यस्त्यर्थे ईरचप्रत्ययः (६९.) सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा
यज्ञनिर्वाहकी भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणद्वयस्य । दत्तस्य सम-
द्वयस्य स्वफलदानसमर्धस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यत इति साधुस्तस्याति-
शययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघफलस्य । बृहतः महतो प्रौढस्य ॥४५॥

एभिर्नोऽर्क्षैर्भवा नोऽर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥४६॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽमान्प्रति अर्वाङ् अभि-
मुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ् । अनुगृहाणित्यर्थः । कीदृशः एभिर्-
स्मत्पठितैर्कैर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्काः । प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो
भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरा-
दित्यत्रपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुद्यादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । द्व्यचोऽतस्तिड
इति [पा० ६.३.१३५.] भवेत्यस्य दीर्घः ॥४६॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहस्रो ज्ञातवेदसं विप्रं न ज्ञा-
तवेदसम् ॥ य ऊर्ध्वा स्वधरो देवो देवाच्या कृपा ॥ धृतस्य विश्राष्टिम-
नुवष्टि शोचिषानुक्लानस्य सर्पिषः ॥४७॥

का० [१७.१२.१६.] पुरीषवत्याः पूर्वामतिहृन्दसं प्राच्यौ पुरीषसंहिते भद्रा रा-
तिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रे-

णोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती [१५.३.] तस्याः पूर्वामतिहृन्दसमिष्टकामुप-
धाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां [१५.३८-४०.] चतुश्चतुरक्षरसहित-
याग्निः होतारमित्युच्यते । पुरीषवत्यतिहृन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः
अनयोः रन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः । अतिहृन्दाः अवसानत्रिकोपेता ।
हृन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रातातिहृन्दाः । चतुःषष्ठ्यक्षरादष्टिः ककुभामक्षरैः
सह्यतिधृतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्धर्मयोन्नतया देवाच्या देवाम्प्रत्यञ्च-
ति गहति देवाची तया देवान्प्रति गतया कृपा कृष्यतः इति कृप् तया क्लृप्तया
समर्थया शोचिषा ज्वालयया धृतस्य विश्राष्टिं विश्रंशपातमनुवष्टि अन्विहति ।
शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य धृतस्य आज्ञाह्वानस्य समन्ताद्भूयमानस्य
सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः (७०.) त-
मग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वतारम् दास्वन्तं दासु दाने दा-
तारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मध्यमानत्वात् जात-
वेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थि जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थि-
तम् ॥ ४७ ॥

- अग्ने त्वं नोऽअन्तम उत त्राता शिवो भव वज्रध्वः ॥
- वसुरग्निर्वसुश्चवा अहो नक्षि द्युमन्तमः रुषिं दाः ॥
- तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सूम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

का° [१७.१२.१७.] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तं
त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा अग्नि-
ध्वः ॥ व्याख्याताः [३.२५.२६.] ॥ ४८ ॥

VI. येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निः स्वराभरन्तः ।

तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽअग्निं यमाङ्गर्मनव स्तीर्णावर्हिषम् ॥ ४९ ॥

का° [१७.१२.१९.] पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्युचम् । मध्यो-
पहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति येने-

त्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ अग्निष्योऽष्टौ षट् त्रिदुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः मु-
नयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः ।
कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आकुरन्तः स्वी-
कुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति
नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वां-
सो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाहादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाध-
नोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः ये विद्वाऽसस्ते मनव इति [८. ६. ३. १८.]
श्रुतेः ॥ ४१ ॥

तं पत्नीभिरनुगृह्णन् देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।

नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋविजः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रा-
तृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगृह्णन् वयमनुसरैम
सेवेमेत्यर्थः । कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूर्के दिवः पृष्ठे रविम-
ण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना (71.) अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः ।
कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने एतद्
तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८. ६. ३. ११.] श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुद्धुरण्युर्यमग्निः सत्यतिश्चर्कितानः ।

पृष्ठे पृथिव्या निरहितो दविच्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यान्नः एतद् वाचो मध्यं
यत्रैष एतच्चीयतऽइति [८. ६. ३. २०.] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेऽस्रवः
पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम् कस्कादिवा-
त्सः [पा° ८. ३. ४८.] । पृतनां सेनां युद्धं वा इहन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्वच्
[पा° ३. १. ८.] कव्यधरेत्यादिना [पा° ७. ४. ३१.] पृतनायाष्टिलोपः ततः कवाच्छ-
न्दसीति [पा° ३. २. १७०.] उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुताऽ सर्वाण्याप्मन् इति [२०.]
श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्धर्ता भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति [२०.] श्रुतेः ।

सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहि-
तः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधतीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] यङ्लु-
कि शत्रन्तो निपातः ॥५१॥

अयमग्निर्वीरितमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुहन् ।

विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽउप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥५२॥

अयमग्निर्वीरिततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उप-
प्रयातु च स्वर्गं लोकं गङ्गुतु पुरुषव्यत्ययः उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि
स्वर्गं लोकमित्येतदिति [ट. ६.३.२१.] श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः वीरितमः अतिशयेत
वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टका-
नां सहस्रेण संमितः सहस्रेण संमितौ घ इति [पा० ४.४.१३५.] घप्रत्ययः । अप्र-
युहन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः इमे वै
लोकाः सरिरमिति [२१.] श्रुतेः ॥५२॥

सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयातग्निं पथो देवयानान्कृणुधम् ।

पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वातांसीत्वयि तत्तुमेतम् ॥५३॥

मन्त्रदृग्दृषीनाह । हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवधमग्निं प्रत्यागङ्गुत उप स-
म्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्तुत । सम्प्रच्यवधमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह स-
मेनं प्रच्यवधमुप चैनं सम्प्रयातिति [ट. ६.३.२२.] श्रुतेः । एवमृषीनुक्ताग्निमाह
हे अग्ने देवयानान्यथः कृणुधं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते दे-
वयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् देवलोकप्राप्तिकेतू-
न्मार्गान्कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तत्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अता-
निषुः अनुक्रमेण विस्तारितवत्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पि-
तरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसंगतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः ।
स्वादिः कृजः शानच् । विभक्तीराकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामिव यज्ञसाधनात्
ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक्त्रैव
मनश्च पितरा युवानेति [२२.] श्रुतेः ॥५३॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सःसृजिथामयं च ।

अस्मिन्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागृत्तुं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी सं-सृजिथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां तत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः । किं च हे विश्वे देवाः यूयम् कृतेष्टपूर्ती निष्पापो य-जमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन्सर्वोत्कृष्टे रविलोके व्यु-लोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः द्यौर्वाऽउत्तरऽसधस्थमिति [८. ६. ३. २३.] श्रुतेः । विश्वेर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यतऽइति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनैमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रा-पय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतिऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सो ऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२.] दक्षि-णामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ।

तं ज्ञानन्नग्नेऽआरोहथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३. १४. १२, ५२.] ॥ ५६ ॥

VII. तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽअग्नेरन्तःश्ले° ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतिष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का° [१७. १२. २२.] ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपधाति ॥ ऋतु-

देवत्यं यजुः उत्कृतिहृन्दः (73.) । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शि-
शिरर्जोर्वयवौ (74.) शिष्टं व्याख्यातम् [१३. २५.] ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ॥

विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥

सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का° [१७. १२. २३.] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी वेति । यजमानकृतां पद्यां विश्व-
ज्योतिषं (75.) तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदे-
वत्यं यजुः शक्वरीहृन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्टे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधि-
पतिः पालक इति विशेषः अन्यद्व्याख्यातम् [१४. १४.] ॥ ५८ ॥

लोकं पूणा हि° ॥ ५९ ॥ ता अस्य सू° ॥ ६० ॥ इन्द्रं विश्वा अ° ॥ ६१ ॥

का° [१७. १२. २४.] दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरनिमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ।
आत्मनो दक्षिणादग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरनिमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य
तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवह्न्यलोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि
द्वादशे [१२. ५४-५६.] व्याख्याताः ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन्यदा मरुः संवरणाद्यस्थात् ।

आदस्य वातोऽअनुवाति शोचिर्यं स्म ते व्रजनं कृत्स्नमस्ति ॥ ६२ ॥

का° [१७. १२. २५.] प्रह्लाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वियमातृषो शर्करैः सऽस्पृष्टे हिद्रे
प्रोथदश्च इत्युत्तरां विकर्णीम् । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रह्लाद्य शर्करामयौ
परस्परसंलग्ने सहिद्रे विकर्णीस्वियमातृष्णासंज्ञे द्वे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तर-
दिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्च इति विकर्णीष्टिकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृ-
ष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन्काले मरुः मरुतः संवर-
णात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरुणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्र-
काशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः
परस्मैपदेषिति [पा° ३. ४. १७.] तिप् इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्चो न न इ-

वार्थे अश्व-इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोयति । आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्रेऽनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुग्न्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु [निघ० १. १७.] पठितम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वालाऽनुलक्ष्य वातो वाति । अथेति निपातोऽर्थः अथ वातेनाग्नौ ज्वलति सति ते एतस्याग्नेः व्रजनम् व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृत्स्नमस्ति श्यामं भवति कृत्स्नवर्त्मा ऊताशन इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोऽक्षत्वान्मन्त्रस्य अथैतस्य व्रजनं कृत्स्नं भवतीति [८. ७. ३. १२.] श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [(76.) निघ० २. ८.] पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोद्धा सद्ने सादयाम्यवतश्छायायां समुद्रस्य हृदये ।

रश्मिवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वत्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

का० [१७. १२. २५.] आयोद्धेति स्वयमातृष्णाम् । आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीदिक्षिणां स्वयमातृष्णामुपधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृष्णादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युल्लिक् द्वितीयमाकृतिरुद्दः । हे स्वयमातृष्णे आयोः आदित्यस्य सद्ने स्थाने तां वा तां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृद्ध्या जगदाद्रीकिर्वन्समुद्र उच्यते । किम्भूते सद्ने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं तां रश्मिवतीं किरणयुतामत एव भास्वतीं शोभमानां । तां काम् या त्वं द्यां व्युत्लोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमत्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी वा सादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यद् दिवं दृष्टुं दिवं मा ह्निषीः ॥ विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानयोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्वाभिपातु मक्षा स्वस्त्या हृदिषा शतमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४. १२. १५. ५८.] ॥ ६४ ॥

- a. स॒हस्रस्य प्र॒मासि॑ । b. स॒हस्रस्य प्र॒तिमा॑सि । c. स॒हस्रस्यो॒न्मासि॑ ।
d. सा॒हस्रो॒सि । e. स॒हस्राय॑ वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ॥

का० [१७. १२. २७.] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति क्षिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे-द्वे प्रकि-
रति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुष्पमग्निं (77.) पश्चादुत्तरपूर्वद-
क्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन्प्रकिरतीत्यर्थः (78.) ॥ पञ्चग्वेयानि यजू-
षि । द्वे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनि-
धिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्रार्द्धोऽसि । सहस्रायानन्त-
फलायै वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे (79.) । अस्मिन्यच्चदशाध्याये कथिता
पञ्चमी चितिः (80.) ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ [°जा॒तान्जा॒तवे॒दो नु॒दस्व - अ॒हेल्ल॑स्त्व -] ॥ १ ॥ २ [°जा॒तान्नु॒द जा॒त-
वे॒दः -] ३ a [षो॒ल॒शी]. b ॥ २ ॥ ३ c ॥ ३ ॥ ४ a-g ॥ ४ ॥ ४ h-o
॥ ५ ॥ ४ p-s. ५ a-d ॥ ६ ॥ ५ e-m ॥ ७ ॥ ५ n-w ॥ ८ ॥
- II. ॥ ६ a-d ॥ १ ॥ ६ e-h ॥ २ ॥ ६ i. k. ७ a. b ॥ ३ ॥ ७ c [ऐ॒लेनौ॑] -
f ॥ ४ ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ a-d ॥ ६ ॥ १ e-i [जि॒न्व॒ वे॒ष॒श्रीः क्ष॒त्राय॑ क्ष॒त्रं
जि॒न्व] ॥ ७ ॥ १५ ॥ ॥
- III. ॥ १० रा॒ज्ञ्यं - °ध॒र्ता ॥ १ ॥ १० त्रि॒वृ॒त्वा - °त्तरि॑क्षे ॥ २ ॥ १० ऋ॒ष्यं -
सा॒दय॑न्तु ॥ ३ ॥ ११ वि॒रा॒लं - °ध॒र्ता ॥ ४ ॥ ११ प॒ञ्च॒द॒ - °त्तरि॑क्षे ॥ ५ ॥
११ ऋ॒ष्यं - सा॒दय॑न्तु ॥ ६ ॥ १२ स॒म्रा॒लं - °ध॒र्ता ॥ ७ ॥ १२ स॒प्त॒द॒ -
°त्तरि॑क्षे ॥ ८ ॥ १२ ऋ॒ष्यं - सा॒दय॑न्तु ॥ ९ ॥ १३ स्व॒रा॒लं - °ध॒र्ता ॥ १० ॥

१३ एकविं - °तरिंजे ॥ ११ ॥ १३ ऋषयं - सादयन्तु ॥ १२ ॥ १४ अ-
धिपत्यं - °धर्ता ॥ १३ ॥ १४ त्रिणावत्रं - °तरिंजे ॥ १४ ॥ १४ ऋषयं -
सादयन्तु ॥ १५ ॥ ३० ॥ ॥

IV. ॥ १५ - प्रहेतिः ॥ १ ॥ १५ तेभ्यो नमोऽग्रस्तु ते नो मृतयन्तु ते नो
ऽवन्तु ते यं - दध्मः ॥ २ ॥ १६ - प्रहेतिः ॥ ३ ॥ १६ तेभ्यो - दध्मः
॥ ४ ॥ १७ - प्रहेतिः ॥ ५ ॥ १७ तेभ्यो - दध्मः ॥ ६ ॥ १८ [°प्सरसां] -
प्रहेतिः ॥ ७ ॥ १८ तेभ्यो - दध्मः ॥ ८ ॥ १९ [°प्सरसां] - प्रहेतिः
॥ ९ ॥ १९ तेभ्यो - दध्मः ॥ १० ॥ ४० ॥ ॥

V. ॥ २०-३० [इत्लस्पदे] ॥ १-११ ॥ त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास इलते ।
मन्ये त्वा ज्ञातवेदसः स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १२ ॥ ३१ [बोल्हवे] - ३६
[इत्लेन्यो] - ४२ [रघुद्रुचः (81.)] - ४८ ॥ १३-३० ॥ ७० ॥ ॥

VI. ॥ ४९-५६ ॥ १-८ ॥ ७८ ॥ ॥

VII. ॥ ५७ [शिशिराऽऽतू]. ५८ ॥ १ ॥ ५९ [°न्योनाऽग्रसी°] - ६२ ॥ २-५ ॥
६३. ६४ ॥ ६ ॥ ६५ ॥ ७ ॥ ८५ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु पञ्चाशीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठि षोडशोऽध्यायः ॥ ॥

I. नमस्ते रुद्र मन्यवोऽतो तऽर्षवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशोऽध्याये (1.) चयनमन्त्रान्समाप्य षोडशे शतरुद्रियाव्यहोममन्त्रा (2.)
उच्यन्ते ॥ ॥ कां [१८. १. १-५.] शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽसक्त्यां परि-
श्रितस्वर्कपणेनार्ककाष्ठेन शातयन्संततं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके
तिष्ठन्नुद्गमस्तऽइत्यध्यायेन अनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चाक्षे च नाभि-
मात्रे प्राञ्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान्जुहोति प्रमाणेषु न-
मोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणान्तरं शतरुद्रियसं-
ज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परि-

श्रितो जङ्गमात्रादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जतिर्लैरारण्यति-
 लैर्मिश्रान्गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन संततं क्षार-
 यन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामिनादाय तेन पातनी-
 यम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उद्भुखो नमस्तऽइत्यध्यायेन । तत्रानु-
 वाकत्रयात्ते (३) ऽर्कभ्यश्च वो नम इत्यत्र [कं २६.] ज्ञानुमात्रे परिश्रिति स्वा-
 हाकारो विधेयः पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र [कं ३६.] नाभिमात्रे परिश्रिति
 स्वाहाकारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [कं ६४.] प्रत्यवरोद्धमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मु-
 खमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये
 दिवीति [कं ६४.] मुखमात्रे येऽन्तरिक्षमिति [कं ६५.] नाभिमात्रे ये पृथिव्यामि-
 ति [कं ६६.] ज्ञानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्र-
 दैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्पौ । अ-
 ध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रज्ञापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [कं १५-१६.] कुत्सोऽपि
 ऋषिः ॥ हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्वर्थास्ते ज्ञानार्थाः
 खणं रुत् ज्ञानम् भावे क्तिप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः य-
 द्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय
 नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते
 तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधवाणदृस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः
 ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शरीरापापकाशिनी ।

तया नस्तन्वा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभि-
 चाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा । कीदृशी तनूः शिवा शान्ता
 मङ्गलरूपा । यतोऽधोरा अविषमा सौम्या अत एवापापकाशिनी पापमसुखं का-
 शयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमे-
 व ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे (४) स्थितः शं सुखं प्राणिनां त-

नोति विस्तारयति गिरिशंतः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शंते गिरिशः अमति गहति ज्ञानातीत्यंतः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्तरि क्तः 'गिरिशश्चासावंतश्च गिरिशंतस्तत्सम्बुद्धिः शकन्धादिवात्परञ्चपम् [पा० ६.१.१४. वा० २.] । कीदृश्या तन्वा शंतमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुं गिरिशन्तु हस्ते विभर्षिस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा ह्मिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षेपणे तुमर्षे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेतुमित्यर्थः । हे गिरित्र गिरौ कैलाशे (४.) स्थितो भूतानि त्रायतः इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्चादिकं मा ह्मिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाह्वा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगद्यक्ष्मणं सुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शंते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अह त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे अहभिराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५.२८.] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] दीर्घः । इदन्तो मसि [पा० ७.१.४६.] । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्चादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् [पा० ३.४.१४.] इत्योपः ॥ ४ ॥

अर्धवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहोश्च सर्वान्जम्भयत्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो मामध्वोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भ-

वत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्य-
त्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्विषक्तम् ।
एवं परोऽक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः त्वं प-
रासुव पराक्षिप अस्मभ्यो हरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहोन्सर्पव्याघ्रादीन्जम्भयन्
विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चति ता अधराच्यः ताः
अधोऽधोगमनशीलाः । चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षिपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रोऽअरुण उत वभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा
एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः
क्रोधमस्मदपराधजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति [निघं
२. १३.] क्रोधनाम । अभिसर्वतसोरिति [पा° २. ३. २. वा° १. २.] द्वितीया । कीदृ-
शोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च वभ्रुः पि-
ङ्गवणीऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वम-
ङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृश्रदृश्रनुदह्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरुत्तरं गच्छति । एनं गोपा
उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन्यश्यन्ति । उदह्यः उदकं हरति
ता उदह्यः मन्यौदनेत्यादिना [पा° ६. ३. ६०.] उदकस्योददेशः जलहारिण्यो यो-
षितोऽप्येनमदृश्रन्यश्यन्ति । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेलुडि इरितो
वेति [पा° ३. १. ५७.] चैरङ् रुगागमश्चान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन
नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ-इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण
रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव त-
पतीति ज्ञातः सुखं करोवित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो येऽस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्ववृषिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहे सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वीश्वेति [पा० ६. १. १२.] वसन्तो निपातः सेक्ते वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यवृषापेत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृज् कृती शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वंनस्त्वभयोरात्र्योर्ज्याम् ।

याश्च ते हस्तेऽष्ववः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ इन्द्रसीति [पा० ८. ३. १.] रुवम् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरात्र्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते ष्ववः वाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो वाणवाँश्च उत ।

अनेशनस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सतीति वाणवान् इषुधिः (५.) विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो लोकभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु एतद् अदर्शने नशेरत एवम् अङि वित्येवम् (६.) पुषादिवाञ्छिरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यतऽइति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम् हस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १.४.११.] भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६.४.१३१.] षवदृष्टे हे मीढुष्टम सेतृतम ववर्षुक ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूद्वपमायुधं (७.) बभूव अस्ति एकं ते-पदं पादपूरणाय । तया धनूद्वपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये (८.) शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरूपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्दृणाक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवारेऽस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिदृणाक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः वृजी वर्जने रुधादित्वात् अन् अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् अरे द्वारे निधेहि अस्मत्तो द्वारे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्षं शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्षं हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुगृहाणेत्यर्थः किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि वाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शृ ह्रिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा त्यप् ऋत इडातोः [पा० ७.१.१००.] ॥ १३ ॥

नमस्तुऽआयुधायानातताय धृक्षवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृक्षवे धर्षणशीलाय धृषिः क्षुप्रत्ययः रिपून्कृतुं प्रगल्भाय । उ-

तापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्या-
पि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मा नो म॒हान्त॑मु॒त मा नोऽअ॒र्भकं॑ मा न॒ उ॒न्नत॑मु॒त मा न॒ उ॒न्नित॑म् ।

मा नो व॒धीः पि॒तरं॑ मो॒त मा॒तरं॑ मा नः प्रि॒यास्त॒न्वो रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि
नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुन्नतं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उता-
पि नोऽस्माकमुन्नितं सितं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उ-
तापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादा-
नमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्रद्वयाणि
मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये मा न॒ आयु॑षि मा नो गोषु मा नोऽअ॒श्वेषु॑ री॒रिषः॑ ।

मा नो वी॒रान् रु॒द्र भा॒मिनो॑ वधीर्ह॒विष्मन्तः॑ स॒दमि॒त्रा ह॒वाम॑हे ॥ १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि
जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः वि-
भक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः भाम क्रोधे भामिनः क्रोध-
युतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः
हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमि-
ति भावः ॥ १६ ॥

II. नमो॒ हिर॑ण्यवा॒हवे॒ सेना॒न्ये दि॒शां च॒ पत॑ये नमो॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑के-

शेभ्यः प॒शूनां॑ पत॑ये नमो॒ नमः॑ श॒ष्यि॒ञ्जरा॑य वि॒षीम॑ते प॒थीनां॑ पत॑ये नमो॒

नमो॒ हरि॑केशा॒योप॒वीति॑ने पु॒ष्टानां॑ पत॑ये नमः॑ ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहवऽइत्युत्तरं द्रापे इति [कं ४७.] ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजुं-
षि । तत्र नमो हिरण्यवाहवऽइत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां [कं
४६.] चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः

किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [कं ४६.] अग्निवायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥
 हन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवी वृक्षती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री
 सप्ताक्षरं यजुरुल्लिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्वृक्षती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः
 एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोल्लिगेकमेव कि-
 रिकेभ्य इति (९.) । एतान्येवात्र हन्दांसि ॥ तद्ब्रह्ममध्ये के चनोभयतो नमस्काराः ।
 पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणान्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्य-
 बाह्वे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः [कं २८.] । ततोऽन्यतरतो नमस्काराः
 अन्यतरत आदविव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [कं २८.]
 प्रविदते चेत्यन्ताः [कं ४६.] । इषुमद्य इत्यादि [कं २२.] श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः
 [कं २८.] प्रत्यन्ताः व इति युष्मद्ब्रह्मयोगात् (१०.) । इषुकृद्य इति [कं ४६.] उ-
 भयतो नमस्काराः । सभाभ्य इति [कं २४.] ज्ञातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः
 शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां (११.) मन्त्राणामर्थ उच्यते ए-
 कैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः (१२.) । हिरण्यमाभरणत्रयं बाह्वोर्यस्य स
 हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पा-
 लकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णत्रया येषां ते हरिकेशास्ते-
 भ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षत्रपरुक्षेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय न-
 मः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपशहान्दसः ।
 विषिर्दीप्तिरस्यास्ति विषिमान् संहितायां विषिशब्दस्य दीर्घः ईदृशाय रुद्राय न-
 मः ॥ पथीनां (१३.) मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिण-
 तृतीया (१४.) मार्गाः श्रुतावृत्ताः ॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय ज्वरारहितायोप-
 वीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां
 पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो॒ ब्रह्म॒शाय॑ व्या॒धिने॒ऽन्त्रा॒नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ भव॑स्य॒ कृत्यै॒ जग॑तां॒
 पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ रुद्रा॒या॒तता॒यिने॒ जे॒त्रा॒णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒ताया॑कृत्यै॒
 वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १८ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्ति रुद्रमिति बभ्रुर्वृषभस्तास्मिन्शेति स व-
भ्रुशः । विध्यति शत्रूनि विद्याधी तस्मै रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥
भवस्य संसारस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां पाल-
काय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्य-
तायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः ॥ न हृत्तीत्यहृत्ति-
स्तस्मै अहृत्ते (15.) सूताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हृत्ति (16.) ॥
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्यपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृ-
तायोषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो
नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्यपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मत्रयेण तस्मै नमः ॥ वृक्षा-
णां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं
करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥
ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वाणिगिव
वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः (17.) ॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्ते-
षां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो धनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्या-
क्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदाती-
नां वा पालकाय नमः । एको (18.) रथो गजश्चाश्वस्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार° १. २८१. (19.)]
॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सर्वानां पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधि-
नेऽव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये
नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समयमायतं विस्तृतम् अर्थादनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता

तथा (20.) आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ स-
 र्तेर्धावदेशः तलोपश्वान्दसः (21.) यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृ-
 त्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति
 तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्त्वशब्दः प्राणिवाची सत्त्वानः (22.) सात्विकाः
 शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिवतीति सहमानः
 नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनि निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यतीत्या-
 व्याधिन्यः ग्रूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी
 ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुभ इति महन्नामसु [निघ० ३.३.] पठितम् ॥
 स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहृत्खड्गा निरन्तरं चरतीति निचरुः
 परितः आपणवाटिकादौ कुरणेह्य चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां
 वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिवृषं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-
 चोरादयो रुद्रा एव धेयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति
 तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति क्वा शाखायं चन्द्रस्य
 लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिणांऽऽपुधिमतै
 तस्कराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसिभ्यो मुहतां पतये नमो
 नमोऽसिमिभ्यो नक्तं चरन्त्यो विकृतानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वा-
 मिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपहृते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे ध-
 नापहृवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः ।
 स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये न-
 मः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ऽपुधिर्वाणाधारोऽस्यास्ती-
 तीषुधिमान् तदुभयत्रपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृका
 इति वज्रनाम [निघ० २.२०.] सृकेण वज्रेण सह यन्ति गच्छतीत्येवंशीलाः सृका-
 पिणाः अत एव शत्रून् हन्तुमिहन्ति जिघांसन्ति जिघांसतीति जिघांसतः हन्तेः सन्नता-

हृतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापकर्तारो मुञ्चन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः (23.) खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृतन्ति हिन्दन्ति ते विकृताः हिवापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

III. नमो उल्लीषिणो गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वा-
यिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधनिभ्यश्च वो नमो नम आ-
यहृद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

उल्लीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युल्लीषी उल्लीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रमेऽपकर्तुं प्र-
वृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अधन्यानां वस्त्राद्यपकर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी
तडुभयद्वपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिद्वेषां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः
कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः
ज्ञानान्भीषयितुं वाणाधारिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति ध-
न्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः ए-
वमग्रेऽपि ॥ आतन्वत्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रति-
दधते संदधते वाणं धनुषीति संदधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयहृत्याकर्ष-
न्ति धनूपि ते आयहृतः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो
नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो
नमः शयनेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः
॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताड-
यन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो विधः ॥
स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्र-
दवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शेते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥

आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनि-
वृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्व्रतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो
नमः आव्याधिनीभ्यो विविधन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृहृती-
भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ ज्ञातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रद्वैतप्रतिपादनाय अथोऽए-
व७ हैतानि रुद्राणां ज्ञातानीति [१. १. १. ११.] श्रुतेः । सभाद्विभ्यो रुद्रेभ्यो नमः
सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तु-
रगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो
देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविधत्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गाल्पलोपः पृषोदरादित्वात्
[पा० ६. ३. १०१.] ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृहृन्ति घ्नन्ति तृहृत्यः तृहृ-
हिंसायां कृत्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो
नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विश्वेभ्यो विश्वद्विपे-
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो
वो नमः ॥ व्राता नानाज्ञातीयानां संघास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतय-
स्तेभ्यो (24.) वो नमः ॥ गृह्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधा-
विनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं द्रुपं
येषां ते विद्वपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ॥ विश्वं सर्वं नानाविधं द्रुपं ये-
षां ते विश्वद्विपास्तुरङ्गवदनहृयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यश्च वो नमो नमः
क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो मरुह्योऽअर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

सेनाद्वेषेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः ।
 ह्रस्वश्चान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते
 अरथास्तेभ्यो वो नमः ॥ क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षिपन्ति निवसन्ति रथेधिति
 क्षत्तारः (25.) यद्वा क्षिप्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठा-
 तारः नमूनेदृवदृजत्तृहोतृषोतृमातृजामातृषितृडक्षितृ इत्यौणादिकसूत्रेण (26.)
 तृचप्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्यत्यश्चानिति संग्रहीतारः सारथयः एव-
 ल्तृचाविति [पा० ३.१.१३३.] तृच् । तेभ्यो नमः ॥ मृहान्तो ज्ञातिविद्यादिभिरु-
 त्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरुत्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

IV. नमस्तक्ष्मेभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो न-
 मो नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो
 नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पज्ञातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषा-
 स्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो
 वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिक्षास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्ठाः
 (27.) पञ्चिपुञ्जघातकाः पुलकसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ श्रुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्व-
 कण्ठवद्वरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्ज्ञस्व आर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान्कामयन्ते
 ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६.३१.] सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा० ३.१.८.] क्यच् क्यचि चेति [पा० ७.४.३३.] प्राप्तस्येवस्य न हन्द्-
 स्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भुवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय
 च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शित्तिकाण्ठाय च ॥ २८ ॥

श्वानः (28.) कुर्कुरास्तद्रूपेभ्यो (29.) नमः ॥ श्रुनो पतयः श्वपतयः श्वपालका-
 स्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो
 धन्वाधिभ्य इत्यारभ्य [क० २२.] ये वः-शब्दास्ते पूजावाचका वा (30.) न युष्मदा-

देशाः ॥ इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उ-
च्यन्ते ॥ भवत्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रुत् दुःखं द्रावयति
नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति दिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ॥ पशू-
नज्ञान्याति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विपभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्री-
वा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलाति-
रिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ (31.) ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्पकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च न-
मो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेष्टुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दी जटा जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण ॥ चका-
राः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युताः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्पकेशस्तस्मै नमः ।
यत्यादिद्वेषेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्रद्वपाय नमः ॥
शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा० ५. ४. १३२.] तस्मै बहुधनुर्धारिणे
नमः ॥ गिरौ कैलाशे (32.) शतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय वि-
क्षुब्धपाय विक्षुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो
वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिघ्नतर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः
यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठितेत्यर्थः तस्मै नमः शि-
पयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निर्ह ५. ८.] ॥ अतिशये-
न मीढान्मेघद्वेषेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो वाणाः सत्यस्येतीषुमान्
तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो वृद्धे च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय
च सवृधे च नमोऽग्न्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

द्वपतो नमस्काराः ॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः संकुचितावयव-
स्तस्मै नमः ॥ वृहन्प्रीठाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादि-
ना [पा० ६. ४. १५७.] वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः ॥ वर्ध-
न्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै

नमः ॥ जगतामये भवोऽग्रस्तस्मै नमः । अग्राग्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै
नमः ॥ ३० ॥

नमः आश्विं चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय चा-
वस्वन्याय च नमो नदियाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

अश्रुति जगद्वाप्रोतीत्याश्रुस्तस्मै नमः ॥ अजति गहतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै
नमः ॥ शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्रः । तत्र भव इति [पा० ४.३.५३.] यत्सर्व-
त्र ॥ शीभृ कथने शीभति कथ्यते इति शीभि आत्मज्ञाधी पचाग्यच् तत्र भवः शी-
भ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ ऊर्मिषु कल्लो-
त्तेषु भव ऊर्म्यः (33.) तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम्
यद्वा अथ नीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नदियस्तस्मै न-
मः । स्त्रीभ्यो ङक् [पा० ४.१.१२०.] ॥ द्वीपे जलान्तर्वर्तिनिर्बलभूमौ भवो द्वीप्य-
स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

V. नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ ३२ ॥

वयोऽवस्याविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै
नमः । ज्य चेति [पा० ५.३.६१.] प्रशस्यशब्दस्येष्टानि ज्यदिशः ॥ अत्यन्तं युवाल्पो
वा कनिष्ठस्तस्मै नमः युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा० ५.३.६४.] कनादिशः ॥
पूर्वं जगदादौ क्षिरण्यगर्भद्विषेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन्काले प्रत्ये
कालाग्रिद्वेपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगाद्विद्वेपेण
भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भ धार्थ्यं गल्भनं गल्भो धार्थ्यम् अपगतो
गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरि-
तोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥
बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोम्याय च प्रतिसर्पाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लो-
क्याय चावसान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सो-
मो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोक-
मित्यथर्वणश्रुतिः [प्रश्नोपनिष० २. १.] । तत्र भवः सोम्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो
विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः (34.) तस्मै नमः । आ-
हुः (35.) प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यार्क्षकं
कर्णौ (36.) । मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता
तस्मै नमः ॥ जेमे कुशले भवः जेम्यस्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा
तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो (37.) वा तत्र भवोऽव-
सान्यस्तस्मै नमः ॥ उर्वरा सर्वसस्याद्या भूस्तत्र धान्यद्वयेण भव उर्वर्यस्तस्मै न-
मः ॥ खलो धान्यविवेचनदेशस्तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के (38.)
भुवि धाने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे (39.) इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः अवायं च प्रतिअवायं च नमः आशुषे-
णाय चाशुरेणाय च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिद्वयेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा वनं प्रस-
वणो (40.) गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ कलं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्य-
स्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कहे शुष्कवने (41.) तृणो ॥ श्रूयतऽइति अ-
वः शब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आशुः शीघ्रा सेना
यस्य स आशुषेणः तस्मै नमः ॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥
शूराय युद्धधीराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपूनीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः
॥ ३४ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वद्वधिने च नमः श्रुता-
य च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाह्नन्याय च ॥ ३५ ॥

बिल्मं शिर्स्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः ॥ पठस्यूतं कर्पासगर्भं देह्रक्ष-
कं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः ॥ लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्या-
स्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वद्वथः रथगुप्तिर्वा सो

ऽस्यास्ति वद्धधी तस्मै नमः वद्धं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्र-
सिद्धाय नमः श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनस्तस्मै ॥ इन्दुभौ भेयी भवो
इन्दुभ्यस्तस्मै । इन्दुभिस्तु भेयी दितिसुते विषे ॥ आकृन्त्यते ताड्यतेऽनेनित्याकृन्तनं
वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आकृन्त्यस्तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृष्टवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे
चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृष्टोतीत्येवंशीलो धृष्टुः प्रगल्भः तस्मै नमः ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः
पण्डितस्तस्मै नमः इगुपधेति [पा० ३. १. १३५.] कः ॥ निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥
इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असक्त्वा इषवो वाणा यस्य सः तीक्ष्णेषु-
स्तस्मै नमः ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधो तस्मै नमः ॥ शोभनमायुधं त्रि-
शूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै
॥ ३६ ॥

VI. नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च
सरस्याय च नमो नादियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

सुतिः क्षुद्रः प्रवारुः क्षुद्रमार्गी वा तत्र भवः सुत्यस्तस्मै नमः ॥ पन्था रथा-
श्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः ॥ कुत्सितमठति जनो यत्रेति काठो
विषममार्गस्तत्र भवः काठ्यस्तस्मै नमः । काठः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पत-
त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः ऋक्पूरब्धूः पथ्यामिति [पा० ५. ४. ७४.] अप्रत्ययः
द्वन्तरूपसर्गभ्योऽप ईदिति [पा० ६. ३. १७.] अप्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यस्तस्मै
नमः ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिद्वयेण भवः
कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणो ॥ सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः ॥ नद्यां भ-
वो नादियस्तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वैशन्तो (42.) ऽल्पसरस्तत्र भवो वैशन्त-
स्तस्मै नमः ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावध्याय च नमो वीध्याय चातप्याय च नमो मेध्याय च
विद्युत्याय च नमो वर्ध्याय चावर्ध्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यस्तस्मै नमः ॥ इन्धी दी-
प्तौ विशेषेण इध्रं वोध्रं निर्मलं शरदध्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत इध्रो दी-
प्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमस्तत्र (42.) भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यस्तस्मै ॥
मेघे भवो मेघ्यस्तस्मै ॥ विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्य-
स्तस्मै ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सो-
माय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाति भवो वात्यस्तस्मै ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३.२.७५.] मनिन् तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि
विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृह्भुवि भवो वास्तव्यस्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रि-
याम् ॥ वास्तुं गृह्भुवं पाति वास्तुपस्तस्मै ॥ उमया सहितः सोमस्तस्मै ॥ रुत्
दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविद्वेपेण तस्मै ॥
अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्कद्रवेण ॥ ३९ ॥

नमः शंगवे च पशूपतये च नमः उग्राय च भीमाय च नमः अग्रेवधाय च
द्वरेवधाय च नमो हृत्ने च हृनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो न-
मस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शंगुः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति
वा तस्मै ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै ॥ उग्र उद्गूणायुधः शत्रून्कृत्तुं त-
स्मै ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्तमानो हृत्नीत्यग्रेवधस्तस्मै ॥ द्वरे
वर्तमानो हृत्नीति द्वरेवधस्तस्मै ॥ हृत्नीति हृत्ता तस्मै लोके यो हृत्ति तद्वेपेण
रुद्र एव हृत्नीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हृत्ता हृनीयान् तस्मै तुरिष्ठमेयःस्विति [पा० ६.
५.१५४.] तृचो लोपः प्रलये सर्वहृत्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा ये-
षां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुद्रवेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारस्तस्मै
॥ ४० ॥

VII. नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः
शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखद्वयपञ्चासौ भवः संसारद्वयपञ्च मु-
क्तिद्वयो भवद्वयपञ्च तस्मै नमः ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदस्त-
स्मै ॥ शं लौकिकसुखं करोति शंकरस्तस्मै ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्कर-
स्तस्मै । स्रक्कन्दनादिद्वयेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिद्वयेण ज्ञानप्रदत्वान्मो-
क्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्वारा
कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणद्वयो निष्पापस्तस्मै ॥ शिवतरोऽत्यन्तं
शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः ॥ अस्यां कण्डिकायां षड्ग्रन्थेषु पूर्व-
स्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

VIII. नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थी-
य च कूल्याय च नमः शण्ड्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारि संसारब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तद्वयेण भवः पार्यस्तस्मै ॥ अवारि अर्वाक्तीरे
संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यस्तस्मै । पारावारि परार्वाची तीरे पात्रं यदन्त-
रमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणस्तस्मै ॥ उत्कृष्टेन
तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवस्तीर्थ्यस्तस्मै ॥
कूल्ये तटे भवः कूल्यस्तस्मै ॥ शण्डं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र
भवः शण्ड्यस्तस्मै ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यस्तस्मै ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाक्ष्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः
कपर्दिने च पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै ॥ प्रवाक्षे स्रोतसि भवः प्रवाक्ष्यस्तस्मै ॥ कुत्सि-
ताः क्षुद्राः शिलाः शर्कराद्वयाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलस्तद्रूपाय नमः ॥
क्षिपन्ति निवसत्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै ॥ कपर्दी जटाजूटोऽस्या-
स्तीति कपर्दी तस्मै ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः यस्य तत्वं हान्दसं रस्य तत्वं च

यद्वा पूर्णं शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै नमः (43.) ॥
इरिणमूर्षं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः तस्मै ॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो वद्धसे-
वितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय च गोध्याय च नमस्तल्प्याय च गेक्ष्याय च नमो हृदय्याय
च निविष्याय च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै गोठाधनिवहा (44.) ब्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति
यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोद्यस्तस्मै ॥ तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै ॥ गेहे
भवो गेक्ष्यस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै ॥ निविष्य आवर्तो नीहारज-
लं वा तत्र भवो निविष्यस्तस्मै ॥ कुत्सितमठन्ति गह्वरि जना यत्र स काटो दु-
र्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै ॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ
गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमो
लोप्याय चोल्प्याय च नमः ऊर्च्याय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यस्तस्मै ॥
पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै । ओर्गुणाः ॥ रजसि गुणे परागि वा भवो रज-
स्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुण्ये गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि
यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः संहारो वा ॥ उलपा
(45.) वल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उल्प्यस्तस्मै (46.) उल्पस्तु गुल्मिनीतृ-
णभेदयोः ॥ ऊर्च्या भूमौ भव ऊर्च्यः तस्मै दीर्घ आर्षः ऊर्वी वडवानलो वा ॥
शोभन ऊर्वः कल्याणस्तत्र (47.) भवः सूर्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशुदाय च नमः उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नमः आखि-
दते च प्रखिदते च नमः इषुकृद्धो धनुष्कृद्धश्च वो नमो वमो वः किरि-
केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो न-
मः आनिर्हृतेभ्यः ॥ ४६ ॥

तद्वर्णां पत्रत्रपाय नमः ॥ शूद्रं शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शी-
 र्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥
 गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उदुरते उद्यमं करोति उदुरमाण उद्यमी तस्मै ॥ अ-
 भिरुहति शत्रून् नित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्या-
 खिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खिद्यति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून्वाणान्कु-
 र्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः ते-
 भ्यो वो युष्मभ्यं नमः युष्मददेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ ॥ तिस्रोऽशीतयो
 रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमल्लै रुद्राय सर्वात्मत्वमुक्तम् ॥ ॥ अथ
 रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामा-
 दौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्या-
 कृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्यो
 ऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि
 ह तानि देवानां हृदयानीति [१.१.१.२३.] श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथा-
 ज्ञानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यो
 वृथ्यादिद्वारा जगत्कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते ह्रीदः सर्वं कुर्वन्तीति [१.१.१.२३.]
 श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्या-
 दिभ्यो नमः ॥ विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादि-
 भ्यो नमः ॥ आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ (48.) लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्ते-
 भ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः हृत्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तेभ्यस्त्रीणि ज्यो-
 तीःष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति ॥ ४६ ॥

IX. द्रापेऽअन्धसस्यते दरिद्र नीललोहित ।

आसां प्रज्ञानमिषां प्रशूनां मा भेर्मा रोज्ञो च नः किं चनाममत् ॥ ४७ ॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः । आद्योपरिष्ठादृकृती सप्ताष्टदशद्वादशार्णवादा । हे
 द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कात्सतां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्ध-
 सः सोमस्य पते पालक अन्धसस्यतः इति सोमस्य पतः इत्येतदिति [१.१.१.२४.]

श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित कण्ठे नीलीऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बद्धत्वं हृन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षध्यौ । च पुनर्नीऽस्माकं किं चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुणं मा कार्षीत् यद्वा रु-
गणं मास्तु । अम् रोगे लडि धातोर्मागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामेऽस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शंकराय प्रभराम-
हे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः हृग्रहोर्भः । कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २.१.३.३. (49.)] । कपर्दिने ज-
टिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरस्तस्मै श्रूयु-
तायेत्यर्थः क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे
गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भ-
वति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं
निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाह्वा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जी-
वितुं मृड सुख्य । कीदृशी शिवा शाक्ता अधोरा । विश्वाह्वा विश्वानि च तान्य-
हानि च विश्वाह्वा कालाधनोर्त्यक्तसंयोगऽइति [पा० २.३.५.] द्वितीया तस्या
आकारः सर्वधृहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्या-
धिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधिः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः
॥ ४९ ॥

परिं नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परिं तेषस्य दुर्मतिरघायोः ।

अत्र स्थिरा मघवद्व्यस्तनुष मीढुस्तोकाय तनयाय मृड ॥५०॥

त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अ-
स्मान्मा हृत्त्वित्यर्थः । तेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रीहृबुद्धिश्चास्मा-
न्यपरिवृणक्तु । तेषति क्रोधेन ज्वलति तेषस्तस्य पचाद्यच् । अघं पापं परस्येह-
ति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३. १. ८.] परेहायामपि वाच्यमिति
क्यच् । क्यचि चेतीत्वे [पा० ७. ४. ३३.] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७. ४. ३७.] आ-
कारः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः । मेहृति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे
मीढुः कामाभिर्वर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि तमवतनुष अवतारय ज्या-
रहिताति कुरु । किमर्थं मघवद्व्यः मघमिति धननाम मघं हृविर्लक्षणां धनं वि-
द्यते येषां ते मघवतो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किं च
तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय कर्मणि चतुर्थ्यौ
॥५०॥

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्षेऽत्रायुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदागहि ॥५१॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशाणि चत्वारोऽन्येऽष्टाणि पञ्चपा-
दा । अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम अति-
शयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः
सुमनाः कृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रि-
शूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं वर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगह त-
पश्चरेति वा । आगहन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगह । ज्या-
शरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागहित्यर्थः ॥५१॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्तेऽस्तु भगवः ।

यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः ॥५२॥

द्वे अनुदुभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोहित विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्ध-
स्वरूप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयो
ऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्यतिरिक्तं निवपन्तु घन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः ।

तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

हे भववः भग न् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सह-
स्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः प-
राङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा° ६. ४.
१०२.] हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टऽइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सह-
स्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन (50.) सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं-सहस्र-
मिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति [पा° ५. ४. ४३.] शस्प्रत्ययः धनुरा-
दीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः (51.) ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता
असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रु-
द्राणां धन्वानि धनूषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्र-
योजनव्यवहिते मार्गे व्यमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्म-
त्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महृत्यर्णविऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां स° ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः
तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवि
अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति [पा°
५. २. १०१. २.] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां स° ॥५६॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषयासात्कियान्कण्ठभागः कृत्तः कियान्श्चेत इत्यर्थः ॥५६॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां स° ॥५७॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवो अधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥५७॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां स° ॥५८॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥५८॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां स° ॥५९॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र कचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटपुताः ॥५९॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः । तेषां स° ॥६०॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वार्चोऽनुषङ्गः (52.) । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानि वान्यानि पश्यन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदनैलमन्नं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षव-

त्वा ऐलबृदा उच्यन्ते अन्नैर्जनूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवियुद्धकराः यद्वा आयुर्जीविनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषां स° ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकाहस्ताः सृक्तेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गाः विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषां स° ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वन्तो जनान्विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यः एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां स° ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्यो ऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्धाः ।

तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि

तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

काण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यज्ञूषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिहृन्दस्कानि (53.) बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृद्धादीतिभिः प्राणिनो ब्रून्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसं-

व्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषाः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्ध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश वाऽअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति [१.१.१.३१.] श्रुतेः (54.) । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषतीति शेषः वयं च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वीक्तानां रुद्राणां जन्मे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्विषमस्मद्विष्यं च नरं रुद्राः पूर्वीक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्भ्रन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो यं पृथिव्यां येषामन्नमिषवः ॥ तेभ्यो दश — दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान्भ्रन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यवरोक्षमन्त्राः अथ प्रत्यवरोक्षान्जुहोतीति [१.१.१.३२.] व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय इरितः ॥ १६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-६ [हिल] ॥ १-६ ॥ ७ [असव्यो - मृतयाति नः] ॥ ७ ॥ ८ [मील्लु-
षे]. १. १०. ११. १२ [मील्लुष्टम]. १३-१६ ॥ ७-१६ ॥ १६ ॥ ॥
- II. ॥ १७-१९ ॥ १-३ ॥ २० [- कृत्स्नायताय - नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तो°].
२१ ॥ ४. ५ ॥ २१ ॥ ॥
- III. ॥ २२-२६ ॥ १-५ ॥ २६ ॥ ॥
- IV. ॥ २७-२९ [मील्लुष्टमाय]. ३०. ३१ ॥ १-५ ॥ ३१ ॥ ॥
- V. ॥ ३२-३६ ॥ १-५ ॥ ३६ ॥ ॥
- VI. ॥ ३७-३९ ॥ १-३ ॥ ४० - हनीयसे च ॥ ४ ॥ ४० नमो वृक्षे° - स्ताराय.
४१ [शम्भवे च मयोभवे च] ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ॥
- VII. ॥ ४२. ४३ [°लस्तिने] - ४६ ॥ १-५ ॥ ४६ ॥ ॥
- VIII. ॥ ४७ [भेमी] ॥ १ ॥ ४८ ॥ २ ॥ ४९ [शिवः श्वत्सस्य (55.) - मूल -]
॥ ३ ॥ ५० [परि एो ह्वीती रुद्रस्य वृज्यात्परि लिषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।
- मूल] ॥ ४ ॥ ५१ [मील्लुष्टम] - ६० [परिरुक्षिणं ऐ°] - ६३ ॥ ५-१७ ॥
६४ [अस्तु ते नो मूलयत्तु ते नोऽवत्तु ते वं -]. ६५. ६६ ॥ १८ ॥ ६४ ॥ ॥
अष्टानुवाकेषु चतुःषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

- I. a. अश्मन्नूर्जं पर्वति शिथ्रियाणामस्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतं
पयः । तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सगराणाः ॥ b. अश्मन्ते क्षुत् ।
c. मयि तऽउर्क । d. वं द्विष्मस्तं ते शुगृह्णतु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये (1.) शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्य-
न्ते ॥ का° [१८. २. १.] चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रे-
रधि । पक्षस्यापरसंधिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसंधिसमीपऽआ-

त्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्गिरारभ्य सपक्षपुष्कमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया
 समन्तादग्नीत्तिञ्चतीत्यर्थः ॥ यजुर्मरुदेवत्यम् आर्षीं त्रिष्टुप् । हे मरुतः तां प्रसिद्धा-
 मिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक्
 रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः रा दाने बहुलं हृन्दसीति [पा० २.४.७६.]
 जुहोत्यादिभ्यः श्रु द्विवं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पा-
 षाणि पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिथ्रियाणां श्रयतीति शिथ्रियाणां ताम् श्रयतेः
 शानचि जुहोत्यादित्वाद्धित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वणि
 विद्यन्ते यस्मिन्स पर्वतः पर्वमरुद्भ्यां तन्प्रत्ययः (२.) अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि
 दृश्यतऽइति [पा० १.२.७५.] अश्नातिर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं
 शिथ्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवा-
 दिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतमधिकं (३.) सम्पादितं गोदा-
 रेण पयो दुग्धं च शिथ्रियाणाम् गौरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन्मक्षयित्वा पयो दो-
 णि । तां द्विद्वपां मेघोत्थजलद्वपां गोसमुत्थां पयोद्वपां चैषमूर्जं दत्तेत्यर्थः मरुतो
 वै (४.) वर्षस्येशतऽइति [१.१.२.५.] श्रुतेः ॥ का० [१८.२.२.] अश्मंस्ते क्षुदित्यद्वौ
 कुम्भं कृत्वा मयि तऽऊर्गित्यादयिवं द्विरपरम् । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मंस्ते क्षु-
 दिति निधाय मयि तऽइति पुनरादाय पनुर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा दे-
 वता दैवी बृहती अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन्सर्वभक्षक अग्ने ते तव क्षुत् क्षुधा
 अस्तु बहुकृषिषां भोज्यत्वात् ॥ कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती हे अ-
 श्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० [१८.२.४.] कुम्भेऽद्रिं
 कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणास्यति यं द्विष्म इति । तं पाषाणं
 कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुषस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं नि-
 रस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती शुक् देवता । हे अग्ने ते तव शुक् शोकस्तं नरमृक्षु
 गृह्णतु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्विषविषयं तव शोको गृह्णतु ॥ १ ॥

इमा मेऽअग्नः इष्टका धेनवः सत्वेका च दश च दश च शतं च शतं च
 सत्स्रं च सत्स्रं चायुतं चायुतं च न्युतं च न्युतं च प्रयुतं चार्बुदं च

न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मेऽग्रंऽष्टका धेनवः सत्त्व-
मुत्रामुष्मिँल्लोके ॥ २ ॥

का० [१८. २. १.] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपती-
मा मऽइति । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभि-
मुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्स्पष्टं शक्नोति तावत्स्पष्टेमा मऽइति
कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्निदेवत्या । हे अग्ने या इष्टकाः पं-
ञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मद्यं मर्द्यं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्यः सत्तु
त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिप-
रार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकवसंख्याविशिष्टा
सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहितो-
त्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं
भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं
भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः को-
टिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया एतेषां
ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम्
तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं
दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः
दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकादशदशसंख्यासंज्ञासंमि-
ता इष्टका एता हे अग्ने मे धेनवः सत्त्विति पूर्वाक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं
कुत्रार्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथायुष्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः (५.)
सत्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकाश्चियन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्माना एका-
दिपरार्धान्तसंख्या भवतीति भावः ॥ २ ॥

ऋतव स्थ ऋतावृधं ऋतुष्ठा स्थ ऋतावृधः ।

धृतश्च्युतो मधुश्च्युतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा ।

हे इष्टका या यूयमेवंविधाः स्य भवय ता मे धेनवः सत्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिद्विपाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतावृधः
 संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्टाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थगब्दस्य
 पुनरुक्तिः पादपूरणा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्रुतः (६.) श्रुतिरू
 क्षरणे घृतं श्रोतन्ति ता घृतश्रुतः घृतस्त्राविण्यः । मधुश्रुतः मधु श्रोतन्ति ता मधु-
 स्त्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दश-
 लोकम्पृणाभिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्यः पूरयिष्यः दुग्धः कब्ध-
 श्रुति [पा० ३.२.७०.] कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥३॥

समुद्रस्य त्वावक्याग्रे परिव्ययामसि । पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥४॥

का० [१८.२.१०.] मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्स-
 मुद्रस्य वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवलवेतसतरुशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादाया-
 ग्निजेनं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणोरारभ्य दक्षिणांसं याव-
 त्कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अत्यो दशकः । हे अग्रे समुद्रस्य समुन्दति क्लिप्तं
 करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शेवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्ट-
 यामः इदं तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शो-
 धकः शिवः शान्तश्च भव ॥४॥

हिमस्य त्वा जरायुणाग्रे परिव्ययामसि । पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव
 ॥५॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवडुत्पत्तिस्थानी-
 येन शेवालेन हे अग्रे त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः
 शिवश्चेत्युक्तम् ॥५॥

उप ऽमन्त्रुप वेतसेऽवतर नदीध्वा । अग्रे पित्तमयामसि ।

मण्डूकि ताभिराग्रेहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णां शिवं कृधि ॥६॥

उत्तरश्रोणिरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप्वा चतुश्चवारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टु-

वेव नदीषु आ सा इममिति ब्यूहद्वयेन द्यूना जगती भवति । हे अग्ने ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगह । तथा वेतसे वञ्जुलशाखा-यामुपावतर नदीषु आ आ-उपसर्ग अर्थे नदीधधि अवकासु उपावतर नदीश-ब्देन लक्षणायावका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्माद्विवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भ-वति । एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डू-की तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगहि आगह शपि लोपे मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नी-यसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यास्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसादक्षिणांसं कृषति । अग्नेयी बृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूक्यव-कावेतसलक्षणं वा अपां-न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्रा-प्तिसाधनम् यागाद्वारा द्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निवि-शत्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पा-वकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

का° [१८. २. ११.] पक्षपुङ्खानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति । पक्षपुङ्खानि प्रा-त्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं संधिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुंस् पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ अग्नेयी गायत्री वसूयुद्धा । हे अग्ने हे पावक शोधक हे देव रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । दे-

वानावक्षि आवक्षु यक्षि यज्ञ च द्वावग्रेरधिकारौ दौत्रमाकृवनीयवृषेण कृविग्रह-
णं चात एव स्तूयते । वक्तैर्यज्ञेश्च लोणमध्यमैकवचने शपि लुप्ते षवपत्नादिके
कृते वक्षि यक्षीति वृषम् ॥ ८ ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँः ॥ इहावक्षु । उप यज्ञं कृविश्च नः ॥ १ ॥

गायत्र्यग्नियी मेधातिथिदृष्टा हे पावक पावयितः हे दीदिवः दिदेवेति दीदि-
वान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः दीतिमन् दिवु क्रीडादिषु वासुप्रत्ययः द्वित्वम् तुजादो-
नामिति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वस्तीति [पा० ६. १. ६६.] वस्तोपः ।
हे अग्ने देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवक्षु आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं
कृविश्च देवानावक्षु प्रापय ॥ १ ॥

पावकया यश्चितयत्या कृपा क्षामन्नुरुचऽउषसो न भानुना ।

तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रणऽआ यो घृणे न ततृषाणोऽअजरः ॥ १० ॥

जगती भरद्वाजदृष्टा । षोऽग्निः क्षामन् क्षामिण पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते ।
कया कृपा कृप् सामर्थ्ये कल्पनं कृप् क्षिप् तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा ।
क्षामिति पृथिवीनाम [निघ० १. १.] । किम्भूतया कृपा पावकया पावयतीति पा-
वका तया पावयित्र्या । चितयत्या चेतयत्या यद्वा चितं करोति चितयन्ती तया
दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः उषसो न भानुना न इवार्थे यथा उषसः का-
लाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किं च यश्चाग्निः घृणिः घृणिरिति दी-
तिनाम (७) सुपां सुस्तुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्या
आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचेऽइत्यनुषङ्गः नकारश्चार्थः । किं कुर्वन् एतशस्य
एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्चस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्व
हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः
कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन्न त्वरमाण इव एतशस्याश्चस्य रणे
रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा । तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः अितृषा पि-
पासायाम् बद्धलं हृन्दसीति [पा० २. ४. ७६.] क्वादित्वाह्वानचि श्रुद्वित्वे पूर्णाहुतिं पि-
पासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

II. नमस्ते कुरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्वर्चिषे ।

अन्यास्तेऽअस्मत्तपत्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यः शिवो भव ॥ ११ ॥

का° [१८. ३. ५.] उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्तऽइति । हिरण्यशकलसहितं सुकस्यमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्वयमादायाधर्गुश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयज्ञमानौ तु अग्निर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः ॥ आग्नेयी बृहती लोपमुद्रादृष्टा । हे अग्ने ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे कुरसे कुरति सर्वरसानिति कुरः तस्मै कुरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थ-प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

a. नृषदे वेद् । b. अप्सुषदे वेद् । c. बर्हिषदे वेद् ।

d. वनसदे वेद् । e. स्वर्विदे वेद् ॥ १२ ॥

का° [१८. ३. ६.] स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसत्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती दैव्यः पङ्क्तयः अत्या दैवी बृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निद्वयेण तिष्ठतीति नृषत्प्राणस्तस्मै वेद् कृविदत्तम् वेद्शब्दः स्वाहाकारार्थः प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिर्वेद्वारेणोमां परोऽक्षं वै तद्यद्वेद्वार इति [१. २. १. ७.] श्रुतेः तथा नृषदे वेडिति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [१. २. १. ८.] ॥ अप्सु उदकेषु और्वद्वयेण सीदतीत्यप्सुषत् । योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आरुवनीयादिवयेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु । बर्हिषदे वेडिति य ओषधिघ्नग्निस्तमेतत्प्रीणातीति [८.] श्रुतेः ॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निद्वयेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेद् । वनसदे वेडिति यो वनस्पतिघ्नग्निस्तमे° ॥ स्वः स्वर्गे आदित्यद्वयेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासते ।

अ॒रु॒तादी॑ कृ॒विषो॑ य॒ज्ञेऽअ॒स्मि॒त्स्वयं॑ पि॒बन्तु॑ म॒धु॒नो घृ॒तस्य॑ ॥ १३ ॥

का० [१८. ३. ७.] समासित्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं बाह्येन च ये देवा इति । पात्र्यां सित्तान्दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुष्पमग्निं मध्ये बद्धि-
श्च प्रोक्षति ऋद्वयेनेत्यर्थः ॥ जगंत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राणरूपा देवा अस्मिन्यज्ञे
चयनस्तक्षणे मधुनो घृतस्य अर्धादधश्च कृविषो मधुघृतदधिरूपस्य कृविषो भागं
स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशास्ते
अरुतादः अरुतमदन्ति ते अरुतादः अन्ये देवा अग्निद्रुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु
साक्षादन्नमदन्ति अत एवारुतादः । ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण
निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात्ख चेति [पा० ५. १. १२.] संपूर्वाद्वत्सरान्निर्वृत्तार्थे
खप्रत्ययः संवत्सरं हि भृवाग्निश्चीयते इत्यभिप्रायः । कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हा-
णां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः कृविर्भुजं
इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्ये-
ते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद्यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः
॥ १३ ॥

ये दे॒वा दे॒वे॒ष्वधि॑ दे॒वत्व॑माय॒न्ये ब्र॒ह्म॑णाः पुर॒ए॒तारो॑ऽअस्य॑ ।

येभ्यो॒ नऽ॒ऋ॒ते प॑व॒ते धाम॑ किं च॒न न ते॑ दि॒वो न पृ॑थि॒व्या अ॒धि स्तु॑षु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनाम-
पि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणाः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः
इण् गतावित्यस्मात् एवुल्तृचाविति [पा० ३. १. १३३.] तृचप्रत्ययः प्राणा हि प्रा-
णिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्येते पुरएतार इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः प्राणैर्वि-
ना चीयमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते । किं च येभ्य ऋते धान्प्राणान्विना किं चन
धाम किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते । इत्थम्भूता ये प्राणा देवा-
स्ते पुनः क्वासते तत्राह न तऽइति ते प्राणरूपा देवा न दिवः षष्ठ्यौ सप्तम्यर्थे
दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव ते दिवि न पृथिव्यां
यदेव प्राणभृत्तस्मिँस्ते इति [१. २. १. १५.] श्रुतेः यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः

प्रदेशेषु न । किं तर्हि स्तुषु अधि स्तु प्रक्षरणे स्तुवन्ति क्षरन्ति स्तूनि स्तोतांसि
चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः
प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः ।

अन्योस्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

का° [१८.३.८.] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणानन्तरमग्रेवतरतीत्यर्थः । अ-
ग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अग्ने ते तव हेतयो
ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं प्राण-
दाः प्राणान्यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वश-
रीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं द-
दातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

III. अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्यं न्यत्रिणाम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का° [१८.३.१२.] पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्युच्यते । शालायामागत्य पञ्च-
गृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ अग्निमी गायत्री भर्द्वाजदृष्टा । अग्निः वि-
भ्यं सर्वमत्रिणं राजसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपक्षये लेट् इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.४.१०.] इकारलोपः अत्रमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री
भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण
इति [निर° १०.६.] यास्कः । किं च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वन-
तिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्हता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिहमानः प्रथमहृदवराँऽऽविवेश ॥ १७ ॥

का° [१८.३.१२.] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षो-
डशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति अनु-
वाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विह्व्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्च इत्यर्थः ॥ भुव-

नपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणां पश्यन्नुषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान् । कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहारद्वपस्य होमस्य कर्ता । नो ऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान्संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा चोपनिषद् आत्मा वाऽइदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किं च न मिषत् सदेव सोम्येदमग्रऽआसीदिकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बद्धः स्यां प्रजायेत्येवंद्वयेण पुनःसिसृक्षाद्वयेण द्रविणमिहमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवद्वयेण प्रविष्टः । कीदृशः प्रथमहत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वद्वयं हृदयतीति प्रथमहत् हृदयतेः विपि ह्रस्वः उत्कृष्टं द्वपमावृण्वन्सन् प्रविष्टः । इहमान इतीषेरात्मनेपदमार्पम् सोऽकामयत बद्धः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्या इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्विदत्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णीन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपकर्णैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदालिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा (८.) क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः या हेतौ च हृन्द्सीति [पा० ५.३.२६.] किमः थाप्रत्ययः दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन्काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन्सन्महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णीत् सृष्टे द्यावापृथिवी आहूदितवान् ऊर्णु

आह्लादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्पम् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] वचनात् ।
कीदृशः विश्वचक्षाः विश्वं चटे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुः विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुः विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहस्रो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन्सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमति धमतिर्गत्यर्थः संगृह्णे संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च संगृह्णे धर्माधर्मद्वयैर्निमित्तैः पञ्चभूतद्वयैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च संधमति संगमयति जीवान् णिजन्तवं ज्ञेयम् । कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुः यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहुवो भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५.४.१३८.] पादस्यात्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकवायस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

किं त्विदं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्ठतनुः ।

मनीषिणो मनसा पृष्ठेऽतः तद्यद्व्यतिष्ठदुर्वनानि धारयन् ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । त्विदं कित्तु तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्षकः आस यतो वनादृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्ठतनुः निस्ततस्तन्निस्तत्त्वालोकतवान् (९.) वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति । लोके हि गृहादिनिर्माणमिहन्कस्मिंश्चिद्वने कंचिद्वृक्षं हित्वा तद्वनादिना स्तम्भादिकं करोति इह तत्रास्तीत्यर्थः । किं च हे मनीषिणः विद्वांसः मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृष्ठत तत्किम् भुवनानि धारयन्सन् विश्वकर्मा यद्व्यतिष्ठत् यत्स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृष्ठत । कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय य-

टादि करोति तदधिष्ठानमपि पृक्त ऊर्णानाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः (10.)

॥ २० ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यज्ञस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मन् हे स्वधावः स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हन्द्सीति [पा० ८. ३. १.] रुः हे हविर्लक्षणावन् ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वाक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यज्ञमानेभ्यः शिक्षा देहि द्व्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यज्ञमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन्सन् स्वयं यज्ञस्व । वयं यज्ञाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां षष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यज्ञस्व । वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वमित्यत्र वा हन्द्सीति [पा० ६. १. १०६.] पूर्वद्वपाभावि यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यज्ञस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुक्ष्यन्त्वन्येऽभितः सपत्ना इक्ष्मास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन्हविषा मदत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातर्हर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यज्ञस्व मदनुग्रहाय । किं च तत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुक्ष्यन्तु मोक्षं प्राप्नुवन्तु किं च इह यज्ञे मधवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकं ॥ २३ ॥ विश्वकर्मन्हविषा वं ॥ २४ ॥

हे ऋचौ व्याख्याते [८. ४५. ४६.] ॥ २३ ॥ २४ ॥

IV. चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेनेऽञ्जनन्नभमाने ।

यदेदता अददकृत पूर्वऽआदिद्वावापृथिवीऽअप्रथेताम् ॥ २५ ॥

का° [१८. ३. १३.] चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन । अष्टऽर्चेन षोडशगृहीतस्या-
परमर्थं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वं वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्ति-
व्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तरप्रदेशानददकृत दृढीकृतवन्तः दृढते रूपम् । आत्
इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृ-
थिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं च-
क्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चि-
तमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् रुन्दस्युभयथेति [पा° ३. ४.
११७.] आर्धधातुकत्वाकृपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्ये वृष्टिं कुरुतऽइत्यर्थः । किं
कुर्वन् नम्रमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी
स्तम्भयन्नित्यर्थः नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आदिद्वाया धाता विधाता परम्मेव संदृक् ।

तेषामिष्टानि समिष्टा मदन्ति यत्रा सप्तऽऋषीन्पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऽऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऽऋषयः ऋत्यक इति
[पा° ६. १. १२८.] संध्यभावः । तान्परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एक-
माहुः एकीभूतान्बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तऽर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः
तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभू-
तेन सह संमदन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्म-
लोके इष्टभोगान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् प-
श्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मद्रष्टाः सुखिनो भवत्वित्यर्थः । कीदृशो वि-
श्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः ।
आत् अपि च विद्वायाः नभोवद्वापकः यद्वा विशेषेण जहति त्यजति विद्वायाः
संहृता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि प-
रमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते
भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेदुः भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एकं एव तत् संप्रश्नं भुधना यत्यन्या ॥ २७ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६. ४. ५३.] निपातः । यो विधाता विजेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद ज्ञानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रत्येककाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

तज्जगत्त द्रविणं समस्माऽऽश्रयः पूर्वं जरितारो न भूना ।

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृणवन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वं ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जल-लक्षणां समायजन्त सम्यक् अभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूम्ना न वाङ्मत्येन मलोपशब्दसः किं तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृणवन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति तज्जगत्त उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य ह्यन्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जस एकारः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४. ११.] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्टु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

क० स्विद्गर्भं प्रथमं दध्वाप्यो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २१ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति कृदिति शेषः यदीश्वरतत्त्वं कृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः व्युत्लोकादपि द्वे तिष्ठति दिवो (11.) दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो द्ववाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि द्वे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो द्वे द्वत्वं विलक्षणत्वम् सर्वजगद्विलक्षणत्वादुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायतऽइत्यर्थः । किं च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दधे दधिरे अधारयन् धाजो लिटि तडि प्रथमबहुवचनस्य लिटस्तकयोरेशिरिति [पा० ३.४.८१.] इरेचि (12.) कृते तस्य इरयो रे इति [पा० ६.४.७६.] रे-अदिशे तस्य स्थानिवच्चादातो लोप इति चेत्यालोपे [पा० ६.४.६४.] दधे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भं समपश्यन्त ददशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायतऽइति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्वाप्यो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दधे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त संगताः सम्भूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तन्नाह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्वीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं यस्मिन्वीजं विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्वीजमर्पितम् तथा च स्मृतिः [मनु० १.८.१.] अप एव ससर्जादौ तासु वीजमथाक्षिपत् (13.) तदण्डमभवद्गैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति (14.) । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्यऽआश्रया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा ज्ञानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहुरिण प्रावृता जल्यो चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि ज्ञान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाय न ज्ञानीथ लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं ज्ञानीम इति (15.) चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं (16.) जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किं तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां (17.) जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं (18.) वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि (19.) कुतो न विद्म इति चेत् (20.) भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न ज्ञानीथ । कीदृशाः नीहुरिण प्रावृताः नीहुरसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न ज्ञानीथ यथा नीहुरो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहुरिण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तथा देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किं च असुतृपः असुषु असून्वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान्भूत्वा तावतैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किं तु उक्थशासः परलोकभोगान्सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शसिः क्षिप्यनिदितामिति [पा० ६.४.२४.] नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा कृजनिष्ट देव आदिद्वन्द्वोर्वोऽभवद्वितीयः ।

तृतीयः पिता जनितीषधीनामपां गर्भं व्यधात्पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्देवकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथोऽवाङ्मुरगिरेवास्यै

पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओष-
धीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः पूर्वोक्तद्वयोपेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उ-
त्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं
गर्भं पुरुत्रा पुत्रन्वद्भून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् विभक्तैराकारः बहु-
प्रकारं वा ॥ ॥ वैश्वकर्मणाहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

V. आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष ऐकवीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

का° [११. १. १. १०.] आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश वृषन्नग्नौ सर्व-
त्रिके । अग्नौ चयने इध्मादीव्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसू-
क्तस्य द्वादश ऋचो जपन्दक्षिणातोऽनुगृह्णीतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेव-
त्या द्वादश त्रिष्टुभः । इन्द्रः शतं सेना शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एक-
प्रयत्नेनैवाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी
उपप्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं हृन्दसीति [पा° २. ४. ७६.] जुहोत्या-
दिवाहानचि द्विवम् श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ-इव
भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणां मतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृ-
ष्टिकर्मिघट्टपो वा कर्षुकाब्दो (21.) घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्या-
णां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्द-
नं परमयहेतुर्धनिर्यस्य यद्वा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो
यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः ।
ऐकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं (22.) शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिह्नुना युत्कारेण दुश्श्ववनेन धृक्षुना ।

तदिन्द्रेण जयत तत्संरुधं युधो नर इषुरुस्तिन वृक्षा ॥ ३४ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्षिप् पादादावामलितस्येति (23.) आयुदात्तः हे युधो नरो
योद्धारो मनुष्या इन्द्रेणा कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च त-

त्सृद्धम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन । जिह्मना जयनशीलेन । युत्कारिण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा । दुश्चवनेन दुःखेन व्यावयितुं शक्यो दुश्चवनस्तेन अजयेन । धृष्टुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुकस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारणाद्यायुधोपेतैः । वृष्टा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥३४॥

स इषुकस्तेः स निषङ्गिभिर्वशी सस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

ससृष्टजित्सौमपा बाहुशर्धुग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥३५॥

स इन्द्रोऽस्मानवविति शेषः । सस्रष्टा (24.) एबुल्लुचाविति [पा° ३.१.१३३.] तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता । वशी वशयति रिपूनि विवशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वी वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता इगुपधञेति [पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः । संसृष्टजित् संसृष्टान्युद्धाय संगतान् रिपून् जयति संसृष्टजित् । सौमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धी बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष (25.) इत्यर्थः शर्ध इति बलनाम [निघ° २.१.] उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङोदेशः [पा° ५.४.१३९.] प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणो तून् आयुदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥३५॥

बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रानपबाधमानः ।

प्रभञ्जत्सेनाः प्रमुणो युधा जयन्नस्माकमेधविता रथानाम् ॥३६॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्यपतिवामिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते । हे बृहस्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गह्व दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रक्षांसि हृतीति रक्षोहा विप्र रक्षसां हृता । अमित्रान् शत्रून्पबाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन्

प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य द्विपि
द्वितीयावद्भवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरोऽभिसत्वा सहोज्ञा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः [पा० ७. ३. ३३.] यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रून्भिवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः । अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारिकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो बलाज्जातः सहोज्ञाः न क्षान्यस्माज्जात ईदृग्वलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्मं प्रमृणन्तमोज्ञसा ।

इमं सजाता अनु वीर्यधमिन्द्रं सखायोऽनु सङ्गमधम् ॥ ३८ ॥

हे सजाताः समानं ज्ञातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममिन्द्रमनु वीर्यधम् शूर वीर विक्रान्तौ अदत्तश्चुरादिः लोह वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरम्भम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत । कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अयः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । अज्म संग्रामं जयन्तम् अज्मेति युद्धनाम [निघ० २. १७.] अजतेर्गत्यर्थस्य । ओज्ञसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हिंसन्तम् मृणातिर्हिंसाकर्मा ॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽद्वयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दृश्यन्तः पृतनाषाड्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु हृन्दसि परेऽपीति
[पा० १.४.८१.] उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकु-
लानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः ।
वीरः विक्रांतः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । इश्व-
वनः अप्रच्याव्यः । पृतनां संग्रामं स्रुते अभिभवतीति पृतनाषाट् । अयुध्यः यो-
द्धुमशक्नः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानानभिभजतोनां जयन्तीनां मरुतो यत्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणीता भवविति शेषः । यज्ञः य-
ज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणात एतु गच्छतु दक्षिणादाच्रत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु ।
मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छतु । कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभ-
जतीनां भजो आमर्दने शत्रून्मर्दयतीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम्
॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृक्षो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

वृक्षः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां दे-
वानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं गजतुरगर्धपत्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति
शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । की-
दृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचि-
त्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुव-
नच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां मनाऽसि ।

उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धूतर्हृषाणि कुरु मामकानां मदीया-

नां सत्त्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तानि कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघा-
तिन् वाजिनामश्चानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च
ज्ञयतां विज्ञयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गहन्तु रथाः सशब्दाः प्रस-
रन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता ज्ञयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्यस्मांश्च देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ संगतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं र-
क्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता ज्ञयन्तु पर-
सैन्यानि ध्वन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभट्टेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु
उ अपि च हे देवा हवेषु अस्मान्यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा०
६.३.१३७.] दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णाणाङ्गान्यष्टे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्देह कृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अष्टा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते (26.) तस्मादष्टा
अपपूर्वाद्वातिरेतर्भूतार्णव्यात् अन्येष्वपि दृश्यतऽइति [पा० ३.२.१०१.] उप्रत्ययः अप-
शब्दान्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणाश्चेत्यष्टा ।
ऐन्द्रोऽभिद्रुपा द्वादश भवतीति [१.२.३.६.] श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे
अष्टे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगा-
त्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागह पुनरन्यान्निपून्गृहीतुमभि शत्रु-
संघं प्रेहि, प्रगह तेषां कृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्देह विभ-
क्तिव्यत्ययः । किं च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारिण सचन्तां संग-
हन्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ ॥ द्वादशैन्द्रः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।

गहामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोहिषः ॥ ४५ ॥

इत ऋक्तुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः । इयमिषुदेवत्यानुष्टुप् । हिं-
सिका शर्मयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता त्मिद्व्याकृता ब्रह्मसंशिता
तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मृक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
भव । पतिता चामित्रान् शत्रून् गह प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्र-
विश प्रविश्य चामीषां शत्रूनां मध्ये कं चन पुरुषं मा उहिषः अवशिष्टं मा कुरु
सर्वानपि जह्नीत्यर्थः शिषू विशेषणे पुषादीत्यादिना [पा° ३.१.५५.] चैरङ् ॥४५॥

प्रेता जयंता नर इन्द्रो वः शर्मं यक्षतु ।

उग्रा वः सन्तु बाह्वोऽनाधृष्या यथासंथ ॥४६॥

योद्धेदेवत्यानुष्टुप् योद्धन्तौति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं
प्रति प्रकर्षेण गहृत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्यचोऽतस्तिड इति [पा° ६.३.
१३५.] प्रेतित्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६.३.१३७.] जयतेत्यत्र दीर्घः ।
इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयतोयं सुखं यक्षतु ददातु दाण दानि पाप्नेत्यादिना [पा°
७.३.७८.] यक्षदेशः । किं च यथा यूयमनाधृष्या असंथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ ।
तथा वो युष्माकं बाह्वो भुजदण्डा उग्रा उद्धूणायुधाः सन्तु । असंथेत्यत्र स्तेढो
ऽडाटाविति [पा° ३.३.१४.] अडागमः ॥४६॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।

तां गूहृत तमसापव्रतेन यथामीऽअन्योऽअन्यं न (27.) ज्ञानन् ॥४७॥

मरुदेवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मा-
नभि आ एति अभ्यागहति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धा कुर्वाणा
तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहृत संवृतां कुरुत । तथा गूहृत यथा अमी
सैनिका अन्योऽन्यं न ज्ञानन् परस्परं न ज्ञानीयुस्तथा गूहृत । कीदृशेन तमसा
अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तम-
सा गूहृतेत्यर्थः ॥४७॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यक्षतु विश्वा ह्य (28.) शर्म यक्षतु ॥४८॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन्युद्धे वाणाः शत्रु-
प्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारो विशिखा इव
विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारक्षिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वा
अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गह्वन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नो
ऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्यं सुखं यक्षतु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां म-
न्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य
अखण्डितशक्तिः । विश्वाह्य विश्वान्सर्वान् शत्रूना समन्ताद्धन्तीति विश्वाह्य (29.)
स शर्म यक्षतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदि-
तिरिन्द्रमाता च विश्वाह्य सर्वाण्यह्यनि सर्वदा शर्म यक्षतु विश्वानि च तान्यह्य-
नि च (30.) विश्वाह्य विभक्तीराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥४८॥

मर्माणि ते वर्मणा हृदयामि सोमस्त्वा राजामृतेन्मनुवस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥४९॥

का° [१३.३.१०.] मर्माणि तऽइति कवचं प्रयक्षति । महाव्रते यागेऽर्घ्युः क्ष-
त्रियाय संनाहं परिधानाय प्रयक्षतीत्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । हे य-
जमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं हृदयामि आवृणोमि ।
राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारके-
णानि वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाहृदयतु वस आहृदनेऽदादिः लोट् । तथा
वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरं प्रधीयः कृणोतु करोतु अत्य-
न्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रस्थस्फेत्यादिना [पा° ६.४.१५७.] उरोर्वरादेशः । किं च
देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा कृष्यन्तु उत्साह-
यन्तु वा ॥४९॥

VI. उदेनमुत्तरां न्याग्रे धृतेनाहुत ।

रायस्पोषेण सऽसृज प्रजया च ब्रुङ्गं कृधि ॥५०॥

का° [१८.३.१४.] आर्द्रौडुम्बरोर्ध्वतोपितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् ।
 अश्रुष्का उडुम्बरतत्रत्या रात्रौ घृते स्थिताः (३१.) प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋ-
 क्तयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदे-
 वत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या (३२.) तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृतेनाहुत आज्येन
 सर्वतो हूयमान हे अग्ने एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरव-
 तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्योषेण धनसमृद्ध्या संसृज
 संयोजय प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च वहुं कृधि भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं
 कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रे॒मं प्र॒तरां॑ न॒य स॒जा॒ताना॑मसद्वशी ।

समे॒नं वर्च॑सा सृ॒ज दे॒वानां॑ भा॒गदा॑ असत् ॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमै-
 श्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजातानां समानजातीयानां वशी असत् वशयति
 वशी नियमनसमर्थो भवतु । किं च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु ।
 अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्र-
 दाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य॑ कु॒र्मो गृ॒हे कृ॒विस्तमं॑श्चे वर्ध॒या त्वम् ।

तस्मै॑ दे॒वा अ॒धि॒ब्रव॑न्नयं च॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ५२ ॥

वयमृविजो यस्य यजमानस्य गृहे कृविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे
 अग्ने तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्व-
 भ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भव-
 तु । यदा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी
 ॥ ५२ ॥

उ॒डु त्वा॒ विश्वे॑ दे॒वा अ॒ग्ने भर॑न्तु चि॒त्तिभिः॑ ।

स नो॑ भव शि॒वस्त्व॑ सु॒प्रती॒को वि॒भाव॑सुः ॥ ५३ ॥

का° [१८.३.१८.] त्रिरुक्तायामुद्यम्योऽडु वेति । होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठि-
तार्यां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उडु वेति मन्त्रेण प्रदीपमिध्मं शास्ताद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाठय-
तीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१२.३१.] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवतु देवीरपामतिं दुर्मतिं बार्धमानाः ।

रायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्योषेऽअधि यज्ञोऽअस्यात् ॥ ५४ ॥

का° [१८.३.१८.] चित्यं प्रतिगहन्ति (33.) पञ्च दिश इति । ततो ब्रह्महोत्र-
धर्युप्रतिप्रस्थातृयज्ञमानाः पञ्च दिश इत्याद्युक्पञ्चकेन (34.) चित्यं प्रति गहन्ति ।
सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अधर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्निसाधनवा-
दिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणा-
प्रतीच्युदीचीमध्यात्रपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवतु । कीदृश्यो दिशः दैवीः दै-
व्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदी-
यप्रज्ञामान्यं (35.) दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविपयां बुद्धिमपवाधमानाः विनाशय-
न्त्यः । तथा रायस्योषे धनपुटौ यज्ञपतिं यज्ञमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं
कुर्वन्त्यः । किं च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुटौ अधि अस्यात् अधिकं
तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धेऽअग्रावधिं मामह्वान उक्थपत्र ईडां गृभीतः ।

तप्तं धर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

अग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मवह्नौत्राधर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा
ऋविजो यत् यदा तप्तं धर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादा-
यायजन्त यजन्ते । यदा च उर्जा हविर्लक्षणेनानिनायजन्त यजन्ते । यदो ग्रहणात्त-
द्बद्धाध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः
गृहीतः धारितः गृभीत इति धारित इत्येतदिति [१.२.३.१.] श्रुतेः । उक्थानि
शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थ-
पत्रः ईडाः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामह्वानः (36.) महति पूजयति देवानि-
ति मामह्वानः महतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः झुः झ्नाविति [पा° ६.१.१०.]

द्विवम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे यजमानो वै मामहान इति [१.२.३.१.] श्रुतेः ॥५५॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः ।

परिगृह्य देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्योऽअर्धयन्तोऽअस्युः ॥५६॥

बृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां कृतो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मदत्तकृविषः सेवित्रे । कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् अयति कृविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः अयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहद्वयं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीर्मनसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि कृवींषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किं च देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अर्धयन्तः सन्तः अस्युः अर्धं कर्तुमिह तस्तिष्ठति अर्धमिहति अर्धयति सुप आत्मनः क्वच कव्यधरपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा० ७.४.३१.] अध्रान्तलोपः ॥५६॥

वीतः कृविः शमितः शमिता यजथै तुरीयो यज्ञो यत्र कृव्यमेति ।

ततो वाका आशिषो नो जुषताम् ॥५७॥

कृविर्यज्ञदेवत्या बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन्काले कृव्यं कर्तुं योग्यं कृविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि आशिषो ऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान्जुषताम् सेवतां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्त्वित्यर्थः । कीदृशं कृविः वीतं देवानामिष्टम् इष्टं स्विष्टमित्येतदिति [१.२.३.११.] श्रुतेः । तथा शमिता सुपां सु इति [पा० ७.१.३१.] तृतीयैकवचनस्य सु आदिशः शमित्रा यजथै यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३.४.१.] यज्ञेस्तुमर्थे शथैप्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुति [१.२.३.११.] अर्धयुः पुरस्ताद्यजूंषि जपेति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष

एव तुरीयो यज्ञ इति । यद्वा आदावधर्युणाश्चावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्चाव-
णम् यजेति ततोऽधर्युप्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयौ ॥ ५८ ॥ अजस्रम् ।

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीतृपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्ता-
त्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयद्वयेण होमार्थमुदयान् उद्गृह्णति उत्पूर्वस्य यतिर्लङ्घि प्र-
थमबद्धवचने नो रु-आदेशाभावे (३७.) द्वयम् वचनव्यत्ययः इन्दसि लुङ्लङ्लिट्
इति [पा० ३.४.६.] लङ् । कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य
सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च सूर्यद्वयस्तद्रश्मिद्वयश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति दारिद्र्य-
मिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । स-
विता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आ-
ज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणाटति कीदृशः पूषा विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि
सम्पश्यन् सर्वान् लोकान्सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः
धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमानं एष दिवो मध्येऽस्तेऽप्रापप्रिवान्नोदसीऽन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८.३.११.] आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृथ्वा सहितं (३८.) पृथ्वाश्मानमुपदधाति
विमान इति । अधर्युराग्नीध्रगृहादक्षिणदिशि पृथ्वा संलग्नं पृथ्वा तनुं वृत्तं चित्र-
वर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्य-
देवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषोऽश्मादित्यद्वयेण दिवोऽन्तरि-
क्षस्य मध्ये अस्ते तिष्ठति असौ वाऽआदित्योऽश्मा पृश्निर्मुमेवैतदादित्यमुपदधा-
तीति [१.२.३.१४.] श्रुतेः आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये
आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वादिवो मध्ये अस्ते तथा च श्रुतिः [१.२.३.
१४.१५.] अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौ-

राह्वनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादिष इमौ लोकावन्तरेण त-
पति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रविलायामन्तरिक्षं वाऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ की-
दृश एषः विमानः विविधं मिमीतऽइति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोद-
सी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे वासु-
प्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः धृताचीः सुचश्चा-
भिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तृननुगृहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरञ्चितं स्यापितं
यस्यामिति विश्वाची वेदिः धृतमञ्चितं यस्यामिति धृताची सुक् तथा च श्रुतिः [१.
२.२.१०.] स विश्वाचीरभिचष्टे धृताचीरिति सुचश्चैतद्वेदीश्चाह्वेति । तथा पूर्वमिमं
लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्व-
जनामिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाश-
यति । तथा धृताचीर्धृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्व-
मपरं च केतुमुद्यास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५१ ॥

उक्ता समुद्रोऽग्रूणाः सुपर्णाः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा विक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥ ६० ॥

अप्रतिर्यदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पि-
तृर्बुलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन बु-
लोकः उदयसमये बुलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति बुलोकपूर्वभागः सूर्य-
स्य पितृभूत उच्यते । किम्भूतो यः । उक्ता वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनक्ति क्ली-
दयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लीदनकर्ता । अरूणाः उदयकाले अरूणा-
वर्णाः । सुपर्णाः शोभनं पर्णा पतनं गमनं यस्य स सुपर्णाः । यश्च दिवो मध्ये निहि-
तोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसंकुलः । अश्मा अश्रुते व्याप्नोति न-
भ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन्विक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो
रजसः रज्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान्पर्यन्तान्पाति रक्षति । यो
क्षन्तान्पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचि-
त्रवर्णीऽश्मा पापाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आह्वनीयस्य

योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्वेपाग्नीध्राडुद्धरेदित्या-
हवनीययोनिवमाग्नीध्रस्यान्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्या-
न्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन्जसो रजनीयस्य जगतः अन्तो उत्पत्तिप्र-
लयत्रपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा उक्षा
सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बद्धफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्य-
र्थः । अरुणाः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात्सूर्यसदृशः । सुपर्णाः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षि-
सदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवी° ॥ ६१ ॥

का° [१८.३.२१.] निधयैनमतिक्रामतीन्द्रं विश्वा इति । एनं पृथ्व्यश्मानं क्व-
चिदुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्ततुष्टयेनेत्य-
र्थः (३९.) ॥ व्याख्याता [१२.५६.] ॥ ६१ ॥

देवहूयज्ञ आ च वक्षत्सुमहूयज्ञ आ च वक्षत् ।

यक्षदग्निदेवो देवाँश्चा॥ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो
देवानावक्षत् आवहत्तु चकारः समुच्चये यजतु च । सुमं सुवं धनपुत्रकलत्राद्यु-
त्थमाह्वयति सुमहूः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहत्तु । अग्निदेवश्च देवाना-
वक्षत् आवहत्तु यक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वक्षतेर्यज्ञेश्च सिवृद्धलं लेटीति
[पा° ३.१.३४.] सिप्रत्ययो लेटोऽडाटावित्यडागमः [पा° ३.४.१४.] इतश्चलोप
इति [पा° ३.४.१७.] तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्गभिणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्नानिन्द्रो मे निग्रभिणाधरौश्चा॥ अकः ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्गभिणो
ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि उद्गहेण उद्गहेण ऊर्ध्वं विगृह्य दीयत इत्युद्गहेण दानं तेन
मा मामुदग्रभीत् उदग्रहीत् उद्गृह्णातु । अथ अथ निग्रभिणा निग्रहेण नीचैर्यहणेन

नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थयते याचिञ्जुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम स-
पत्नान् शत्रून् धरानधमान् तिरस्कृतानकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिन्नून्-
रोवित्यर्थः । करोतेर्लङि वक्रुलं इन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपि लुप्ते गुणे ति-
पि लुप्ते अक इति द्वयम् ॥ ६३ ॥

उद्गमं च निग्रमं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

इन्द्राग्निदिवत्यानुष्टुप् । देवा उद्गममुद्गाहमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्रमं निग्रहं
शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन् वर्धयन्तु । अथ अथानन्तरं
मे मम सपत्नान् शत्रून् विषूचीनान्विधगच्चनान्नानागतीन्कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्य-
तां विनाशयितामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

VII. क्रमधमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः ।

दिवस्पृष्टं स्वर्गं वा मिश्रा देवेभिराधम् ॥ ६५ ॥

का० [१८.४.१.] क्रमधमग्निनेति चित्यमारोहति । ते ऋविजः क्रमधमिति पञ्च
ऽग्निर्भस्तीर्थेन (40.) चित्याग्निमारोहतीत्यर्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुप् । हे ऋविग्यजमाना
यूयमग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमधमाक्रमत स्वर्गो वै लोको ना-
क इति [१.२.३.२४.] श्रुतेः । किम्भूता यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु
बिभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सत्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना स-
ह क्रमधम् चित्युपरि पादान्कुरुत आरोहधमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं
स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आधं तिष्ठत आस उपवेशने
लोह मध्यमवक्रवचनं शपो लोपः धि चेति [पा० ८.२.२५.] सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरोऽग्निर्भवेत् ।

विश्वा आशा दीद्यानो विभाक्ष्यन्ते नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने इदानीमानीत उख्य वहे प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्र-
कृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गह्व । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधि-

कारं ज्ञानानः । गत्वा च हे अग्ने इहास्मिन्प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्यादितस्य चित्त्रपस्यग्निः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अङ्गति गह्वतीति पुरोऽग्निः पुरोगत्ता मुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरऽइति [पा० ६. १. ११५.] संध्यभावः । किं च विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीद्यानः दीपयन्प्रकाशयन्सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अरुमुदत्तरिक्षमारुहमुत्तरिक्षादिवमारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्योतिरगामरुहम् ॥ ६७ ॥

अग्नियीं पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशाणीं द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरवाद्बृहती त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यज्ञमान आरु अरुं पृथिव्या उत् उद्गतः सन् अत्तरिक्षमारुहमावृणोऽस्मि । तस्मादत्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं द्युलोकमावृणोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरक्षितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात्स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्य ज्योतिरादित्यमण्डलमरुमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुङीति [पा० २. ४. ४५.] गदिशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यतो नापेक्षन्तेऽश्वा द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

अग्नियीं अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञं विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णाहुतिवसोर्धरावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यतो गह्वतो नापेक्षन्ते पुत्रपश्चाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते कृतकृत्यत्वात् । द्यां स्वर्गं चारोहन्ति कीदृशो द्यां रोदसी रुणाद्धि जरामृत्युशोकादीन्सा रोदसी ताम् धस्य ददिशश्शान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु

द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् (41.) । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामत्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्ग्यन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापिच्छन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।

इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्ग्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

अग्नियी त्रिष्टुप् हे अग्ने त्वं देवयतां देवानिहतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गृह्य देवानिहन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति [पा° ३. १. ८.] क्यजन्ताहृतृप्रत्ययः क्यचि चेतीति [पा° ७. ४. ३३.] प्राप्ते न ह्यन्दस्यपुत्रस्येति [पा° ७. ४. ३५.] तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः लोकेऽपि गृह्यतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किं च यष्टुमिहन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यतोपश्वान्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिहन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

नक्तोषासा समनसा विद्वेषे धा° ॥ ७० ॥

का° [१८. ४. २.] स्वयमातृष्णामध्यध्यग्निं धारयंश्शुक्लवत्सापयसामिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृष्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति । अध्वर्युः स्वयमातृष्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्षायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृन्मयदोहनपात्रिण जुह्वस्थानीयेन स्वयमातृष्णां सिञ्चन्निधम्येऽग्नौ जुहोति नक्तोषासित्यृग्वयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता द्वादशे [१२. २.] ॥ ७० ॥

अग्ने सहस्राक्षं शतमूर्धञ्जुतं ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः ।

त्व७ साक्षस्य रायऽईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

अग्नियी विराट्पङ्क्तिः दशान्नरचतुःपादा । हे अग्ने सहस्राक्षं सहस्रमक्षीणि य-

स्य तत्सम्बुद्धिः क्षिरण्यशकलान्येव नेत्राणि तथा च श्रुतिः [१.२.३.३२.] क्षि-
रण्यशकलैर्वाऽऽक्ष सक्ष्माक्ष इति । हे शतमूर्धन् शतं मूर्धानो यस्य यददः शत-
शीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति [१.२.३.३२.] श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सक्ष्मं व्यानाः
शतसक्ष्मशब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं साक्ष्मस्य सक्ष्मपरिमितस्य रायः धन-
स्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सक्ष्मादणप्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय
विधेम वाजमन्नं हवीद्वपं दध्नः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानकर्मा । स्वा-
हा एतद्विः सुकृतमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णीऽसि गरुत्मान्पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।

भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान् तेजसा दिश उद्दृक् ॥ ७२ ॥

का° [१८.४.४.] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णीऽसीति वषट्कारेण । स्वयमातृणा-
यां सुपर्णीऽसीति ऋद्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः ।
हे अग्ने त्वं सुपर्णीऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गर-
णं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे-
उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योति-
षा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान् उर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्दलः अः शान-
ज्जाविति [पा° ३.१.८३.] आप्रत्ययस्य शानजादिशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उ-
द्दृक् उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया ।

अस्मिन्सधस्येऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यज्ञमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

अग्नियी त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन्सुप्रतीकः शोभनं प्रती-
कं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तो-
र्यदिशः स्वं योनिं स्यान्मासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः यूयं यज्ञमानश्च अस्मि-
न्युरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् (४२.) अधिकमुत्कृष्टे सधस्ये अग्निना सद् स्यातुं योग्य-
स्याने सीदत यज्ञाख्ये (४३.) स्वर्गे उपविशत द्यौर्वाऽउत्तरं सधस्यमिति [१.२.
३.३५.] श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ता७ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहुं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्वोऽग्रदुहत्प्रपीना७ सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

का० [१८.४.६.] समिदाधान७ शामिलीवैकङ्कतयौडुम्बर्यस्ता७ सवितुरिति प्रत्यु-
चम् । अग्निनिधानानन्तरमध्वर्युस्तत्राग्नौ समित्तयमादधाति तां सवितुरिति शमीम-
यीं विधमेति वैकङ्कतीं प्रेङ्गोऽग्रदुहत्प्रपीनाडुम्बरीमित्यर्थः ॥ कण्वदृष्टा सावित्री
त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमह-
मावृणे अभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां
स्वापेक्षितवद्धविधफलदानसमर्थाम् । विश्वजन्त्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वं
जन्ममुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्त्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम् । तां कां कण्वो मु-
निरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् की-
दृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम्
सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा बद्धनः कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं
महतीं बद्धदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम् । र्वैर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा वामहं वृ-
णे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम ते परमे जन्मन्त्रे विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र वे क्वीषि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

गृत्समदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हेऽग्रे परमे जन्मन् परमे जन्मनि
दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्मः यौर्वाऽस्य परमं
जन्मेति [१.२.३.३१.] श्रुतेः । अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्रानिऽत्तरिक्षे
स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम अत्तरिक्षं वाऽअवर७
सधस्थमिति [१.२.३.३१.] श्रुतेः । हे अग्रे यस्माद्योनेः इष्टकाचितित्रिपात्स्थानात्
(४४.) तमुदारिण्य उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे
पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते वे त्वयि क्वीषि प्रजुहुरे प्रजुह्विरे
प्रजुह्वति ऋबिजः इरयो रे इति [पा० ६.४.७६.] इरेप्रत्ययस्य रे-आदेशः एष वा
ऽअस्य स्वो योनिरिति [१.२.३.३१.] श्रुतेः एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेङ्गोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽज्ञसया सूर्या यविष्ठ ।

त्वाऽ शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ अ-
तियुवा यविष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ स्थूलद्वरयुवेत्यादिना [पा° ६. ४. १५६.] व-
लोपे पूर्वगुणः हे युवतम हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्ने दीदिहि दीप्यस्व दी-
व्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वात्पः स्तौ द्वित्वम् तुजादीनामिति [पा° ६. १. ७.]
पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्त्वम् अज्ञसयानुपक्षीणया सूर्या समित्काष्ठेन प्रेङ्गः प्रकर्षेण
दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अज्ञसया सू-
र्या सूर्मीसमानया ज्वालयया दीदिहि सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने यतः
शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दी-
प्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमग्याश्च न स्तो° ॥ ७७ ॥

का° [१८. ४. ८.] सुवाङ्मती जुहोत्यग्ने तमग्येति प्रत्युचम् । समिध आधायान्ने
तमिति ऋग्वयेन सुवेण द्वे घृताङ्मती तत्राग्नी जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५.
४४.] ॥ ७७ ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।

पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणो विश्वाहादाभ्यऽ हवि ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिमृत्विग्यज्ञमानानां चि-
त्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं (45.) करोमि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चित्तनं संतानं करो-
मीत्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा
इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छिषुः पुषादीत्यादिना [पा° ३. १. ५५.] गमेर्लुङि चैरङ् ।
कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः होत्रा (46.) इति यज्ञनाम [निघ° ३. १७.] वीतिर्भि-
लाषो होत्रा येषां (47.) ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं
वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः । किं च विश्वाहा विश्वानि च तान्य-

हानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अद्वयमनुपहतं स्वाहु हविः विश्वकर्मणे प्रजाप-
तये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूमो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये
स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

स॒प्त ते॒ऽअग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः स॒प्तऽऽर्ष॑यः स॒प्त धाम॑ प्रियाणि ।

स॒प्त हो॒त्राः स॒प्तधा॑ त्वा य॒जन्ति स॒प्त योनी॑राप॒णस्व॑ धृतेन॒ स्वाहा॑ ॥ ७९ ॥

का० [१८.४.१.] पूर्णाहुतिं च सप्त तऽइति । सुचा पूर्णाहुतिं च जुहोति धृ-
तपूर्णाया सुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ॥ सप्तऽर्षिदृष्टा अग्नेयी व्यधिका त्रिष्टुप् ।
हे अग्ने ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति प्राणा वै समिधः
प्राणा ह्येतऽ समिन्धतऽइति [१.२.३.४४.] श्रुतेः । किं च तव सप्त जिह्वाः सन्ति
ज्वालाद्वयाः सप्त जिह्वाः हिरण्याङ्गणाद्या (48.) आगमोक्ताः यद्वा आर्यवणिको-
क्ताः [मुण्डक० १.२.] काली कराली च मनोज्ञा च विलोकिता चापि सधूम-
वर्णा (49.) स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति ।
तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामा-
नि हन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति हन्दांसि वाऽअस्य सप्त धाम प्रियाणीति
[१.२.३.४४.] श्रुतेः यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्या-
वसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्नियार्काणि सन्ति । किं च हे अग्ने सप्त
होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति
होता प्रशास्ता ब्राह्मणाहंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽहावाकश्चेति सप्त होत्राः अग्नि-
ष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः (50.) षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंस्थाः
प्रकाराः । हे अग्ने स त्वं सप्त योनीः चितीः धृतेनापृणस्व सप्त योनीरिति चिती-
रेतदाह [१.२.३.४४.] सप्तचित्तिकोऽग्निरिति च श्रुतेः । स्वाहा सुद्धतमस्तु यद्वा
यज्ञो वै स्वाहाकार इति [१.२.३.४४.] श्रुतेः स्वाहा यज्ञद्वयः त्वं सप्त योनीर्धृते-
नापृणस्व पृण तृप्तौ तुदादिः ॥ ७९ ॥

VIII. शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च ।

शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यऽहः ॥ ८० ॥

का° [१८.४. २३. २४.] वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वङ्गतेन हस्तेन मारुतान्जुहोत्युप-
विश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्ये
ऽनूच्यम् । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याद्वनीये हस्तेन मारुतान्पुरो-
डाशान्सर्वङ्गतान्जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडा-
शस्योपर्येव मारुतान्जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं
कृत्वा । अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण
जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुदेवत्याः आद्या उल्लिक् एकैकस्यामृचि सप्तसप्त मरुतः ।
शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो धूममद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन् एत
आगृह्यत इति पञ्चमऽर्चि (51.) अन्वयः तप्तनवित्यादिना [पा° ७.१.४५.] तस्य
तनदिशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स
शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्यो-
तिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यत
ऽइति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतयाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत
ऽइत्यतंहाः । चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ईदृङ्गान्यादृङ् सद्दु प्रतिसद्दु । मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

द्वे गायत्री । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं
पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सद्दु । तं-तं प्रति समानं पश्यतीति प्र-
तिसद्दु । मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक् एकी-
भावेन मितो मानं प्राप्तः संमितः । सद्दु बिभर्तीति सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च विधार्यः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यद्वयः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः ।
धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधार्यः
॥ ८२ ॥

ऋतजिघ्रं सत्यजिघ्रं सेनजिघ्रं सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च हरेऽमित्रश्च गणाः ॥ ८३ ॥

उल्लिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं यातांतथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् ऋस्व आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । द्वे अमित्राः शत्रवो यस्य स द्वे-
ऽअमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६. १. ११५.] संध्यभावः कृलन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६. ३. १.] विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ पु णाः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च संमितासो नोऽअद्य सभरसो मरुतो यज्ञेऽअस्मिन् ॥ ८४ ॥

हे मरुतो यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदं दर्शनाः । एतादृक्षासः एतदर्शनाः । उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये । सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्ये-
कं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः संगत्य मिताः । सभ-
रसः समानमलंकारादिकं विभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्तमाना इ-
ति वा ॥ बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रधासी च सांतपनश्च गृहमेधी च ।

क्रीडी च शाकी चोज्जेपी ॥ ८५ ॥

गायत्री उल्लिग्वा षड्विंशत्यक्षरवाद्विकल्पः । आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अन्ति प्रधासी पुरोडाशभक्षणशीलः । संतपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सांतपनः । गृह-
मेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडो सदा क्रीडन-
शीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः । उज्जयतीति उज्जेपी उत्कृष्टजयनशीलः ।
एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासृद्धांश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥] (52)

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो
ऽभवन् ।

एवमिमं यज्ञमानं देवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्वाख्यायते (52.) । उग्र उत्कृष्टः । विभेत्यस्मादसौ भी-
मः भीमादयोऽपादाने इति [पा० ३.४.७४.] निपातः । धात्वयति शत्रूनन्धीकरो-
ति धातः धात्वशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यच् । धूनयति कम्पयति शत्रू-
निति धुनिः । संहृतेऽभिभवते शत्रूनिति सासहान् सहेः वासुः अभ्यासदीर्घः ।
अभियुनक्ति अभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३.२.७५.] इति अभिपूर्वा-
द्युजेः क्वनिप् भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रु-
क्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुद्धताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ ॥
का० [१८.४.२५.] इन्द्रं दैवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः ॥ मरुद्दे-
वत्यं यजुः शक्वरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धि-
न्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्तनं वर्तनं
यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वतृपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा
इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दैवीर्मनुषीश्च दे-
वसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः
अनुसृत्य वर्तमाना भवत्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

IX. इमं स्तनमूर्जस्वत्तं धयापां प्रपीनमग्रे सरिरस्य मध्ये ।

उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वत्समुद्रियं सदेनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

का० [१८.४.२६.] इमं स्तनमिति वाचयति वा । इमं स्तनमिति मन्त्रगणम-
ध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाधर्गुर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः ॥ त्रयोदशार्ध आ-
ग्नेयस्त्रिष्टुप्स्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी धृतस्तुतिर्वा । हे अग्ने
सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं सुग्लक्ष्णं स्तनं (53.) सुचः पतन्तीं धृ-
तधारां वा त्वं धय पिब धेह पानि लोह । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७.५.२.
३४.] श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा सुचा क्षोष्यते सा सुगत्र त्र-
पककल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् उर्जस्वत्तमूर्जी रसोऽस्यास्ति उर्जस्वान्
तम् विशिष्टरसवत्तम् । तथा अपां प्रपीनम् अग्नेशब्देन लक्षणया धृतमुच्यते अ-
ग्निः धृतैः प्रपीनं पूर्णं तृप्त्यर्थानां कर्णे षष्ठीति (54.) तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी ।

प्रप्यायते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति [पा० ६.१.२८.] च । हे
 अर्वन् इयतीति अर्वा सर्वतो गतः उत्समुत्स्यन्दनं सुगलक्षणां कूपं जुषस्व सेव-
 स्व कीदृशमुत्सम् मधुमत्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किं च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि
 चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन्यज्ञगृहं सेवस्व त्रयो ह वै स-
 मुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतः साम्नां महदुक्तमृचामित्यभिप्रायः समुद्रशब्दः समुद्रा-
 श्राद्ध इति [पा० ४.४.११८.] घप्रत्ययः तस्येवादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुध्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृत्समददृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिहामि अग्निमुखे नेतुमिहति मिमिक्षेते
 मिह सेचने सनत्ताछाट् उत्तमैकवचनम् । यतोऽस्याग्निर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम्
 अग्निर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेः गर्भाधारोदकमुल्वम् । यो
 ऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः ।-अस्याग्निर्घृतमेव धाम स्थानं तेजःकरं वा उ अवधा-
 रणे । अतो हे अर्ध्वेया अनुध्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य
 पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैव ब्रूहि हे वृषभ कामानाम-
 भिवर्षुक स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण कृतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान्प्रापय वहतेः
 शपि लुप्ते ढवकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं
 योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुध्वधं देवानावह मादय हव्यं च
 वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः यतो वल्लेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥ ८८ ॥

समुद्राहूर्मिर्मधुमांश्च उदारुडपाश्रुना सममृतत्वमानह ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः । समुद्रात्
 घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगहत् ऋ गतौ चैरङ् ऋदृशोऽङि
 गुणः [पा० ७.४.१६.] अक्षीणत्वादृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा
 क्षक्षीणैव । उक्त्य च स ऊर्मिः अश्रुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सं संगत्यै-

कीभूय अमृतत्वममरणधर्मिवमुपानट् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुडि मन्त्रे घसे-
 त्यादिना [पा° २.४.८०.] चैर्लुक् कृत्वाविति [पा° ६.१.६८.] तिपो लोपः वि-
 आडुपसर्गाभ्यां व्यात्यर्थः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्तु इत्यर्थः । तस्य घृ-
 तस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिर्ज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शे-
 षः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषादेवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्ने-
 र्जिह्वासीत्युक्तेः यदा वाऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठतीति श्रुतेः । यच्च
 सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् यो
 हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा ऋर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । स-
 मुद्रात् आग्निकायजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसंघातो नानाख्यातोपसर्ग-
 निपातद्वय उपमोत्प्रेक्षाद्वयकाव्यलंकारद्वय मधुमान् रसवान्वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदा-
 रत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना (५५.) सवनेन क्रियमाणाः सन्नमृतत्वमाप्नोत्
 तदेतद्यजुरुपाऽश्चनिरुक्तमिति श्रुतेः अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य
 गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृ-
 तकीर्तविवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्ज्वालेति [१.४.१.१३.] श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः
 नहनं यज्ञमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते
 च घृतमिति भावः ॥ ८१ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवस्स्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वीर एतत् ॥ १० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मि-
 न्यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरनैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किं च ब्रह्मा ऋत्विक्
 शस्यमानं स्तूयमानमेतदृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति [पा° ३.
 ४.१४.] अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णाः शृङ्गो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलद्वयमवमी-
 दुद्भिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभू-
 ता यस्य सः ॥ १० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँश्च ॥११॥ आर्विवेश ॥ ११ ॥

यज्ञपुरुषदेवस्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमोदित्युक्ता चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभ-
पेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रु शब्दे यङ्लु-
गन्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति महति वा जनै-
रिति महो महान्देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यत्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्च-
यकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान्व्याप्य
तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रधर्म्युल्लङ्घा-
नि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामतृपाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर ए-
वास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य
सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता-इव व्याप्रियन्ते सप्त हन्दांसि वा ह-
स्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः ॥
यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त
हस्तासः हन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः
चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्त-
मपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यञ्जते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा
बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ-इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा
रोरवीति सोऽयं महान्देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येधिति
मनुष्याधिकारवाङ्मास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ११ ॥

त्रिधा दितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासौ घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जज्ञान वेनादेकं स्वधया निष्ठतनुः ॥ १२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु दितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरै
र्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासौ गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्यान्नब्धवतः ।
तस्य एकं भागमिन्द्रो जज्ञान जनयति ते वाऽएतेऽआहुती क्रुतेऽउत्क्रामतस्ते
ऽअन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जज्ञा-
न जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्षम् ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्या-

दिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद्यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अग्नेन त्रैताकृतिलक्षणेन (56.) निष्टतक्षुः निष्कर्षितवत्तो द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्पायीत्येतदुक्तं भवति ॥ १२ ॥

एता अर्षन्ति दृद्यात्समुद्राकृतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्येऽआसाम् ॥ १३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् दृद्यात्समुद्रात् श्रद्धोदकप्लुतात् देवताया-
थात्म्यचित्तनसंतानवृपात्समुद्रात् निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिन्नाहन्द्गोभिः पा-
वनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहु-
गतयः बह्वर्ष्या (57.) इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुताकिकवृन्दशत्रुणा न
अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृ-
तस्य धारा इवाभिचाकशीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
हिरण्ययो हिरण्यमयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचा-
मधिष्ठात्री देवता ॥ यद्वा घृतधारा एवोच्यते या एता दृद्यात्समुद्रात् घृतधारा
अर्षन्ति गच्छन्ति दृद्येन संकल्प्य यजनाद्दृद्योद्गच्छतिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः
याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि ।
यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराकृवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पश्यामि
द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एतेऽअर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा-इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ १४ ॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरितः इव नद्य इवानवह्निप्रवाहाः सम्यक् स्र-
वन्ति प्रसरन्ति धेना इति वाङ्मयसु [निघ० १. ११.] पठितम् । कीदृश्यो धेनाः अ-
न्तः हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च
पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च
एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति सुक्परिश्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं

तर्पयतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिप-
णोरीषमाणाः पलायमाना मृगा-इव । व्याधाद्गीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गह्वति
तेऽग्निं तर्पयतीत्यर्थः । श्रुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ १४ ॥

सिन्धोर्वि प्राधने श्रूयनासो वातप्रमियः पतयन्ति यक्षाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ १५ ॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति सुञ्जुखात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः ।
कीदृश्यो धाराः यक्षाः मरुत्यः यक्ष इति मरुन्नामसु [निघ° ३. ३.] पठितम् । तत्र
दृष्टान्तद्वयम् प्राधने सिन्धोर्वातप्रमिय-इव प्रगतोऽधनः प्राधनः विषमप्रदेशः वा-
तेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीड् हिंसायां दिवादिः अस्मात्क्षिप्
यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राधने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृ-
शा वातप्रमियः श्रूयनासः शु इति क्षिप्रनाम [निघ° २. १५.] कृतेर्गत्यर्थस्य घन-
मिति वृषं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शुयनाः शीघ्रगमनाः आज्ञसेरसुक् । अ-
न्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो वा-
जी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा° ३. १. १३५.] कप्रत्ययः
न रुषः अरोषणः ज्ञात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यतान्संग्रामप्रदे-
शान्भिन्दन्विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठभिदनोत्थग्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सि-
ञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्वानुम् स वाजी यथा पतित्वान्नान्यश्नाति एवं पत-
तीर्षतधोरा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासोऽग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो कुर्यति ज्ञातवेदाः ॥ १६ ॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गती अग्निं प्रतिगह्वन्ति लड् अउभाव आर्षः ।
तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः
समना समानं मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्देशः कल्याण्यः वृषयौवनस-
प्यन्नाः स्मयमानाः ईषड्सत्यः स्मिड् ईषड्सने । ता धारा अग्निं नसन्त कुरन्ति

नस कुरणो लङ् अउभाव आर्षः नसतिराप्नोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृ-
श्यो धाराः समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किं च ज्ञातविदाः ज्ञातप्र-
ज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा कुर्यति प्राप्नोति कुर्य ल्लामे गतौ
कुर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेप्सति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्ती-
ति भावः ॥ १६ ॥

कन्या-इव वदतुमित्वाऽऽ अञ्ज्यज्ञाना अभिचाकशीमि ।

यत्र सोमः सूर्यते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवत्ते ॥ १७ ॥

घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवत्ते अभिगच्छति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने
सोमः लताविशेषः सूर्यते अभिषूर्यते यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र ग-
हृतीर्धृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वदतुमिव
वदति परिणयति वदतुर्भर्ता यथा वदतुं पतिमितवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवत्ते इण्
गतौ तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः अञ्जि भगमज्ञानाः व्यक्तं योग्यं कुर्वा-
णाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदज्ञानाः कन्या यथा पतिं गच्छति
तथा यज्ञं घृतधारा गच्छति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवत्ते ॥ १८ ॥

हे देवा यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञं च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अज्यते
प्राप्यते स्वर्गे येन स आजिर्षज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन्स
गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्शआदित्वादचप्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि क-
ल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा दुधाज् धारणापोषणयोः
दाने चेति वचनात् । किं च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु
देवल्लोके नयत प्रापयत देवताशब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] विभक्ति-
लोपः । किं च धाश्चैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवद्यथा तथा पवत्ते प्रसरन्ति ता
अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिधे य आभृतंस्तमश्याम मधुमन्तं तज्जर्मिम् ॥ ११ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥

ब्रह्मादिस्ताम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाकृतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितं (58.) आश्रितं स्थितं त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यदूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः । अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकक्षोलं ते तदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पाणिभिः सह युद्धे आभृतः आकृत आनीतः त्रिधा हितं पाणिभिर्गुह्यमानमिति [कं १२.] उक्तत्वात् । अश्यामेति अन्नातिरञ्जतेर्वा विकरणव्यत्ययेन श्यानि प्रत्यये लोटि द्वपम् ह्रविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थात्तरमुच्यते । हे अग्ने इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं (58.) तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यद्वयेण समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम [निषं १.३.] हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निद्वयेण आयुषि अन्ते सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां संघाते वैद्युताग्निद्वयेण समिधे संग्रामे शौर्याग्निद्वयेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामद्वप ऊर्मिः घृतद्वप उदकद्वपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्येपितं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामिति भावः ॥ ११ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकादिज्ञपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ इमा मे - नियुतं च ॥ २ ॥ २ अर्बुदं च - लोके ॥ ३ ॥

३-१० ॥ ४-११ ॥ ११. १२ ॥ १२ ॥ १३-१५ ॥ १३-१५ ॥ १५ ॥ ॥

II. ॥ १६ [वनुति] - २१. २३. २२. २४ [°णोर्युध्यम्] ॥ १-१ ॥ २४ ॥ ॥

III. ॥ २५-३२ ॥ १-८ ॥ ३२ ॥ ॥

IV. ॥ ३६-३९ [°षाल्यु°] - ४१ ॥ १-१७ ॥ ४१ ॥ ॥

V. ॥ ५०-५५ [°अग्रा°अधि]. ५६ [°श्रीमणाः] - ६४ ॥ १-१५ ॥ ६४ ॥ ॥

VI. ॥ ६५-६९ [°इयद्व्यमा°] - ७१ ॥ १-१५ ॥ ७१ ॥ ॥

VII. ॥ ८०-८५ [°क्रीली]. ८६ [- भूयासुः]. ॥ १-७ ॥ ८६ ॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षड-
शीतिः ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापठिऽष्टादशेऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥

I. वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्व-
रश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन क-
ल्पन्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशेऽध्याये (1.) चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशेऽध्याये वसो-
र्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ ॥ का° [१८.५.१.] वसोर्धारां जुहोत्यौडुम्वर्या पञ्चगृहीतऽ
संततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्तिं वाजश्च मऽइत्यष्टानुवाकेन । अस्यार्थः । त-
तो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया मरुत्यौडुम्वर्यां सूचा मरुता सुवेणा प-
ञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि संततमविक्षिन्नधारं
यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति । धृतेऽग्निप्राप्तिं सति वाजश्चेत्यादिहोम-
मन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेदस्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्म-
कैः ॥ वाजश्च मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदा-
र्थाः कल्पन्तां कृताः सम्यन्ना भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः
अथोऽइदं च मे देहीदं च मऽइति [१.३.२.५.] श्रुतिः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे
मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्त्यव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च
त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः [१.३.३.५.] । द्वौ-द्वौ कामावनुप-
क्षयाय संयुज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव तथा च श्रुतिः [१.३.२.६.] द्वौ-द्वौ का-

मावभिन्नपौ संयुनक्त्यव्यवहेदाय यथा व्योक्तसौ संयुज्यादिति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः अग्निर्देवता रुन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि ॥ तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजुषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् (२.) । तद्यथा । वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यं च मे [४.] वसु च मे [१५.] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश-त्रयोदश यजुषि सन्ति ज्यैष्ठ्यं च मऽइत्यस्यां [४.] पञ्चदश वसु च मऽइत्यस्यां [१५.] नव । अग्निश्च मे धर्मश्च मऽइत्यस्यां [२२.] द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुल्यः शक्करयो दिशश्च मऽइत्येकं यजुः कामास्त्वत्र त्रयः । व्रतं च मऽइत्यस्यां [२३.] षट् कामास्तु दश अहोरात्रिऽऊर्वष्टवि बृहद्गन्तरे च मऽइत्येकं यजुः षट्कामाः । एका च मऽइत्यस्यां [२४.] त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे [२५.] अत्र त्रयोविंशतिः । त्र्यविश्च मे [२६.] ऽत्रैकादश । पष्ठवाट् मे [२७.] इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति [२८.] अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति [२९.] अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः ११ प्रजापतेः २० वेदस्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती ॥ अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां हान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायपेक्षया (३.) बद्धवम् । मे-पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च मऽआधीतं च मे वाक्कं मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीर-

चरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः (४) । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं वाक्यवि-
षयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणे-
न्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन
मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गा-
नि च मेऽस्थीनि च मे पद्मंषि च मे शरीराणि च मऽआयुश्च मे जरा
च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आ-
त्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ता-
द्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । पद्मंषि अङ्गुल्यादिपर्वणि । शरीराणि पूर्वा-
नुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीविनम् । जरा वार्धकात्तमायुः । एते यज्ञेन सम्पद्य-
न्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं च मऽआधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा
च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राधिमा
च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । म-
न्युः मानसः कोपः । भामोऽधिपतेपादिलिङ्गको वाक्यः कोपः । न मीयतऽइत्यमः
अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिहेतुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा ज-
यस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भा-
वो वरिमा प्रज्ञादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृह्णेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य
भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अविह्विनवंशत्वम् । वृद्धं
प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

II. सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा

च मे मोदश्च मे ज्ञातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । अद्वापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं
कनकादि । विश्वं स्यावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षयूतादिः । मोदः क्रीडा-
दर्शनज्ञो हर्षः । ज्ञातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृ-
क्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च
मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सृषाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातु-
क्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत्
सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् (५.) । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् ।
दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बद्धकालमायुः पृषोदरादिवात्सलोपः आयुरुदत्तो वा ।
अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुख-
मानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सृषाः शोभन उषाः स्नानसंध्यादियुक्तः प्रातः-
कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे ज्ञेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संवि-
द्य मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्चदिर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । ज्ञेमः विद्यमानधनस्य रक्षाशक्तिः ।
धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्धेद-
शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् ।
प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृ-
षिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भ-
गश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनु-
काम्यतः इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् ।
सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं
धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन
वस्तु वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६.४.१५४.] तृचो लोपः निवासयोग्यो वसु-
मान्गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

III. ऊर्क् मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च
मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मेऽश्रौद्धिश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः ।
घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्रादेशः घसि-
भसोर्हलीति [पा० ६.४.१००.] घस उपधालोपे (6.) कृते कलो कलीति [पा० ८.
२.२६.] सलोपे कृते ऋषस्तथोर्धोऽधः [पा० ८.२.४०.] जश्च ग्धिः बन्धुभिः सह
भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृ-
ष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जैत्रुर्भावो (7.) जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । अश्रौद्धिर्भाव
अश्रौद्धिश्च चूतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे
पूर्णतरं च मे कुर्यवं च मेऽन्नितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः ।

विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णातरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् (८) भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यश्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मत्तिश्च मे सुमत्तिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

विद् लब्धिं पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम् सुदुरोरेधिकरणे इति [पा० ३.२.४८. वा० ३.] गमेडः सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं कृतम् । ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । क्लृप्तं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मत्तिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमत्तिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

त्रीह्यश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे ऋणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

त्रीह्यवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्गाश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः (९) । अणवश्चीनकाः (१०) । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

IV. अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिर्यश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे क्षिरण्यं च मे ऋधश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपुं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिर्यः क्षुद्रपर्वताः गो-

वर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महातो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोडुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च म॒ञ्ज॒आष॑श्च मे वी॒रुध॑श्च म॒ञ्ज॒ओष॑धयश्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च मेऽकृ॒ष्टप॒च्याश्च मे ग्राम्या॑श्च मे प॒शव॑ आ॒र॒ण्याश्च मे वि॒त्तं च॒ मे वि॒त्तिश्च॒ मे भू॒तं च॒ मे भू॒तिश्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्तऽइति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३.१.११४.] क्यवन्तो निपातः भूमिकर्षणवीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पाद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविताभः । भूतं ज्ञातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु॑ च मे वस॒तिश्च॒ मे क॒र्म च॒ मे श॒क्तिश्च॒ मेऽर्थ॑श्च म॒ञ्ज॒ए॒मश्च॒ म॒ञ्ज॒इ॒त्या च॒ मे ग॒तिश्च॒ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्मभिर्होत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयतऽइत्येवमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

V. अग्निश्च म॒ञ्ज॒इन्द्र॑श्च मे सोम॑श्च म॒ञ्ज॒इन्द्र॑श्च मे सवि॒ता च॒ म॒ञ्ज॒इन्द्र॑श्च मे

सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च मे पूषा च म॒ऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म॒ऽइन्द्रश्च
मे य॒ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति [१. ३. २. १.] अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्थस्य नानादेवत्यत्वात् ।
अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया
सह पद्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये ।
एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे धाता च म॒ऽइन्द्रश्च मे वष्टा
च म॒ऽइन्द्रश्च मे मरुतश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे य॒ज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृवष्टमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च म॒ऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म॒ऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
समाश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म॒ऽइन्द्रश्च मे दिशश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे य॒-
ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अ-
श्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

VI. अ॒ऽशुश्च मे र॒श्मिश्च मेऽदा॒भ्यश्च मेऽधि॒पतिश्च म॒ऽउपा॒ऽशुश्च मेऽर्था॒मश्च
म॒ऽऐन्द्र॒वाय॒वश्च मे मै॒त्रावरु॒णाश्च म॒ऽआश्वि॒नश्च मे प्रति॒प्रस्था॒नश्च मे शु॒-
क्रश्च मे म॒न्थी च मे य॒ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान्जुहोति [१. ३. २. १०.] कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सो-
मग्रहविशेषाः (११.) सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणवदशायां (१२.)
पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणो (१३.) साधनत्वात् अक्रो
क्षे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८. ४८.] मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो

विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वाऽऽरुण ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्र-
स्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥११॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म० ऐन्द्राग्रश्च मे म०
वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च
मे पालीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आहो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महवैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्य-
स्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो (15.) ध्रुवो वैश्वानरश-
ब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कु-
ण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः
सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे
ऽधिषवणो च मे पूतभृच्च म० आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृ-
थश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

सुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिष-
वणो काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्युवाकः
तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमि-
त्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च
मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुल्यः शक्रर्यो दिशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः अथैतान्यज्ञक्रतून्नुहोत्यग्निश्च म० इति [१.३.३.१.]
श्रुतेः । अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । धर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पु-
रोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवा-

मयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदितिदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः
विराट्पुरुषावयवाः । शक्तरयः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्प-
ताम् ॥ २२ ॥

व्रतं च म॒ऽऋतव॑श्च मे॒ तप॑श्च मे॒ संवत्स॑रश्च मे॒ऽहो॒रात्रे॑ऽऽर्च॑ष्टीवि बृ॒हद्-
य॒त्तरे॑ च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृद्धं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्र-
भवादिः । अरुश्च रात्रिश्चाहोरात्रि दिननिशे । ऊट्र (16.) चाष्टीवन्तौ ज्ञानुनी (17.)
च ऊर्वष्टीवि अवयवविशेषौ अचतुरेति [पा० ५. ४. ७७.] निपातः । बृहद्द्वयत्तरे
एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पताम् ॥ २३ ॥

VII. एका॑ च मे॒ तिस्र॑श्च मे॒ तिस्र॑श्च मे॒ पञ्च॑ च मे॒ पञ्च॑ च मे॒ सप्त॑ च मे॒ सप्त॑
च मे॒ नव॑ च मे॒ नव॑ च म॒ऽएका॑दश च म॒ऽएका॑दश च मे॒ त्रयो॑दश च
मे॒ त्रयो॑दश च मे॒ पञ्च॑दश च मे॒ पञ्च॑दश च मे॒ सप्त॑दश च मे॒ सप्त॑दश च
मे॒ नव॑दश च मे॒ नव॑दश च म॒ऽएक॑विंशतिश्च म॒ऽएक॑विंशतिश्च मे॒ त्र-
यो॑विंशतिश्च मे॒ त्रयो॑विंशतिश्च मे॒ पञ्च॑विंशतिश्च मे॒ पञ्च॑विंशतिश्च मे॒
सप्त॑विंशतिश्च मे॒ सप्त॑विंशतिश्च मे॒ नव॑विंशतिश्च मे॒ नव॑विंशतिश्च म॒
ऽएक॑त्रिंशच्च म॒ऽएक॑त्रिंशच्च मे॒ त्रय॑स्त्रिंशच्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् ॥ २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः अथायुज स्तोमान्जुहोतीति [१. ३. ३. २.] श्रुतिः ।
एकामादाय द्वितीयां विद्वाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विद्वाय परित्यक्तसमसख्याके-
नात्तविषमसख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमान्जुहुयादित्यर्थः । आद्रातिशयद्योतना-
र्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः [१. ३. ३. २.]
एतद्वि देवाः सर्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः स-
र्वान्कामानाम्नायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चत॑स्रश्च मे॒ऽष्टौ च मे॒ऽष्टौ च मे॒ द्वाद॑श च मे॒ द्वाद॑श च मे॒ षोड॑श च मे॒

षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे ऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्डिकाया (18.) युग्मस्तोमान्नुहोति अथ युग्मतो नुहोति चतस्रश्च मण्ड-
ति [१.३.३.४.] प्रथमं चतस्र इत्येतां सख्यामादाय चतुरर्त्तरवेन स्थितान्युग्मा-
न्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान्नुद्धयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै ह्न्दा-
स्यब्रुवन्यातयामा वाऽश्रयुज स्तोमा युग्मभिर्वयं स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति त-
थैतद्यज्ञमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति [१.३.३.५.] श्रुतेः । पूर्व-पूर्व-
मुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [१.३.३.६.] पूर्व-पूर्वमुत्तरे-
णोत्तरेण (19.) संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्ब्य रो-
हन्तादृक्तादिति (20.) । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

अविश्च मे अवी च मे दित्यवाह् मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चा-
वी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाह् मे तुर्यौही च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [१.३.३.७.] अथ वया-
सि नुहोति अविश्च मण्डति पशवो वै वयासि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्य-
थो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो
यस्य स अविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौर्ह्यवी । द्विसंवत्सरो वृषो दित्य-
वाह् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः
तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः
तादृशी गौर्ह्यवत्सा । तुर्य वर्षं वहतीति तुर्यवाह् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी
गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

प॒ष्ठवा॒ट् मे प॒ष्ठौही च॑ म॒ञ्ज॒त्ता च॑ मे व॒शा च॑ म॒ञ्ज॒षभश्च॑ मे वे॒ह्य मे॑
ऽन॒ड्वाश्च॑ मे धे॒नुश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशो गौः पष्ठौही ।
उत्ता सेचनक्षमो वृषः । वशा वन्धा गौः । अतियुवा वृष ऋषभः (21.) । वे-
ह्यर्भघातिनी (22.) गौः । अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः
वहेः क्विपि सम्प्रसारणमनसो उकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति [पा० ७.१.१८.]
आमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्या-
पारसमर्था भवन्तु यदा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां मध्यमुपभोगक्षमा (23.) भवत्विति
त्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

VIII. वा॒जाय॒ स्वा॒हा प्र॒सवा॒य स्वा॒हापि॒ज्ञाय॒ स्वा॒हा क्र॒तवे॒ स्वा॒हा व॒सवे॒ स्वा॒-
हा॒र्क्षप॑तये॒ स्वा॒हा॒ङ्गे मु॒ग्धाय॒ स्वा॒हा मु॒ग्धाय॑ वै॒न॒शि॒नाय॒ स्वा॒हा वि॒न॒-
शि॒न॒ऽआ॒त्याय॒नाय॒ स्वा॒हा॒त्याय॑ भौ॒व॒नाय॒ स्वा॒हा भु॒व॒नस्य॒ प॑तये॒ स्वा॒-
हा॒धि॒प॑तये॒ स्वा॒हा प्र॒जाप॑तये॒ स्वा॒हा । इ॒यं ते॒ रा॒णिम॒त्राय॑ य॒न्तासि॑ य॒मेन॑
ऊ॒र्जे वा॒ वृ॒ष्ट्यै॑ वा प्र॒जानां॑ वाधि॒प॒त्याय॑ ॥ २८ ॥

अथ नामग्राह्योमः तथा च श्रुतिः [१.३.३.८.] अथ नामग्राह्यं जुहोति वा-
जाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानामुत्थितमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः
सर्वान्कामानामुत्थितमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममल्लः
वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्या-
च्चैत्रोऽन्नरूपः । प्रसवायानुज्ञात्रपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः ।
अपिज्ञाय (24.) अप्सु जायत इत्यपिज्ञः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिज्ञो
ज्येष्ठः । क्रतवे यागत्रपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात्क्रतुरषाढः । वसवे वासयति
वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः । अर्क्षपतये दिनस्वामिनि सूर्यरूपाय
तापकरत्वाद्वाद्रपदस्यार्क्षपतित्वम् । मुग्धायङ्गे तुषारादिना मोहद्वपाय दिवसाय तु-
षारबाहुल्यान्मुग्धमह् आश्विनः । अमुग्धाय (25.) वैनशिनाय विनश्यतीति वि-

नंशी मस्तिनशोर्कलीति [पा° ७.१.६०.] बाहुलकादकल्पयि नशेर्नुमागमः (26.)
 विनंश्येव वैनशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय
 स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय (27.) । अ-
 विनंशिने (28.) आत्मायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अ-
 न्ते सर्वेषां नाशे भवमल्यं तदयनं चेत्यत्यायनं तत्र भव आत्मायनस्तस्मै सर्वना-
 शेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुवृषाय (29.) मार्गशीर्षाय मासानां मार्ग-
 शीर्षोऽस्मीति (30.) स्मृतेः [भगवद्गीता° १०.३५.] । आत्माय भौवनाय भुवना-
 नामयं भौवनः अन्ते स्ववृषे भव आत्मस्तस्मै लोकस्ववृषपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम्
 जाठराग्नेर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय
 माघाय स्नानादिना (31.) पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिक-
 पालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-
 नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने इयं ते तव राष्ट्र इदं राज्यं
 यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमा-
 नस्य यत्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयती-
 ति यमनः अग्निष्टोमादिर्कर्मसु सर्वान्नियमयन् । अत उर्जे विशिष्टान्नरसाय वा वा-
 मभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृथै वर्षणाय त्वभिषिञ्चामि अग्नौ प्रास्ताहुतिः स-
 म्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः
 प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वात् त्वभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः
 [१.३.३.१०.११.] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऽर्गन्नं वृष्टिर्न्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति
 यद्वेवाहेयं ते राष्ट्रमत्राय यत्तासि यमन उर्जे वा वृथै वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
 तीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यत्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं य-
 ज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्प-
 तां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं
 यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यज्ञश्च ऋक् सामं च वृ-

कृच्च रथन्तरं च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद्-
स्वाहा ॥ २१ ॥

कल्पकोमः कल्पतामिति लिङ्गात् (32.) अथ कल्पान्जुहोतीति [१.३.३.१२.]
श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीविनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुः-
श्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतिः । ब्रह्मा (33.) वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः
स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम्
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः [१४.७.२.२४.] कर्म-
णैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतिश्च [भगवद्गी० ३.२०.] । स्वः स्वर्गः ।
पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ
समर्थः यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति श्रुतेः [३१.१६.] । किं च स्तोमयजुर्ऋक्साम-
बृहद्ग्रन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवत्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः य-
जुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् बृहद्ग्रन्तरं तद्विशेषौ ॥
वसोर्धारायैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा (34.) भू-
त्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः गमेर्लुङि शब्दोपे मस्य नवे (35.) वृषम् । गत्वा
चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि वृषम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य
प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुवमुक्तम् । वेद्
स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्रः वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो ह्येष परोऽन्नं यद्वे-
ट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति [१.३.३.१४.]
श्रुतेः ॥ इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २१ ॥

IX. वाजस्य नु प्रसवे मा० ॥ ३० ॥

का० [१८.५.४.५.] वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येम-
मिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौडुम्बरे चमसे सम्भृ-
त्य तस्मात्सर्वौषधाश्चमसवत्सुवेणेत्यौडुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्ये-
मं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [१.२३-३०.] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि

हुवा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीया-
नि तस्मादेव सर्वोषधात्तेनैव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [१.५.] ॥३०॥

विश्वेऽग्र्य मरुतो विश्वेऽउती विश्वे भवत्वग्र्यः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽस्मे ॥३१॥

लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अद्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तक-
गणा आगमन्तु आगच्छन्तु क्त्वाभावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वस-
वो रुद्रा आदित्याश्च उती उत्या पूर्वसवर्णाः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृ-
प्यर्थागच्छन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसानेन कृविषा नि-
मित्तेन कृविर्गृह्णायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्र्यः गार्हपत्यादयः समि-
द्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रवि-
णं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे-अदेशः ॥३१॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।

वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥३२॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदि-
शः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्षुत्तुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च मर्हन्ततपःस-
त्याख्याश्चापूरयविति शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चत-
स्रो महराद्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावह-
ब्दो द्वारार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते अस्मदत्तान्निन सप्त लोका दि-
क्षुत्तुष्कं च तृप्यत्वित्यर्थः । किं च धनसातौ षन्सम्भक्तौ क्तिनन्तो निपातः धनस्य
सातौ सम्भजनकाले प्राप्ति वाजोऽन्नं नोऽस्मान्विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु इहा-
स्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेहा जायते तदास्माकं देवतर्पणक्षमं बह्वन्नम-
स्त्विति वाक्यार्थः ॥३२॥

वाजो नोऽग्र्य प्रमुवाति दानं वाजो देवाँश्चतुर्भिः कल्पयाति ।

वाजो हि मा सर्ववीरं ज्ञानं विश्वा आशा वाजपतिर्जयियम् ॥३३॥

अग्यास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान्प्रसुवाति प्रेरयतु अनु-
जानातु दानार्थमिति शेषः (36.) अन्नदानेहास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः
कालैः सह देवान्कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन्काले यो
देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारथी वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वं
वीरां पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं ज्ञानं जनयतु हृन्दसि लुङ्लङ्लि-
टः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा
सर्वा दिशो ज्ञेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्कृविषा वर्धयाति ।

वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृह्मथ्ये च
वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो कृविषा कृत्वा देवान्बर्धयाति वर्धयतु पुञ्जातु । हि
चार्थे वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं
विश्वा (37.) आशा सर्वा दिशो भवेयम् दिग्रूपता व्यापकता प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा
(37.) आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्नो ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्यद्भिरोषधीभिः ।

सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

द्वे विराजौ । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युत्तरेकादशान्नरन्निपादा विराट्
तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना । सोऽहमिति तद्वद्भवणाद्यदोऽध्याहारः हे
अग्ने योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिर्सेन मामात्मानं संसृजामि संयोज-
यामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन्वा-
जमन्नं सनेयं सम्भजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मद्वत्स्य युष्मददिशः हे अग्ने योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि ह्येनेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः ।

पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मक्षम् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने द्रु-
पम् बहुलं इन्द्रस्यमाञ्जोगेऽपीति [पा० ६.४.७५.] अउभावः । ओषधीषु च पयो
धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किं च मक्षं मर्धे प्र-
दिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृ-
थिव्यादयो ममाभीष्टदा भवत्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. सरस्वत्यै वाचो यत्तुर्यत्नेणाग्निः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८. ५. ६-१.] सुवं प्रास्य परिश्रित्स्पृक् कृत्ताजिनमास्तीर्य पुष्पाडुत्तरं शे-
षेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते
ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं च-
तुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुष्पाडुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्यीवमुत्तर-
लोम कृत्ताजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञमानश्चयनकृतान्वारम्भो
ऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि (38.) कृ-
त्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् (39.) अयं पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वे-
ति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते (40.) वाज-
पेयिकानीति श्रुतेः [१.३.४.७.] अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते
तत्रोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः [कात्या० १४.५.
१६.] अतस्तस्मिन्मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्या-
तम् ॥ सरस्वत्यै लिङ्गोक्तादेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वतीसम्ब-
न्धिन्या वाचो वाण्या यत्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यत्नेन नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन
चक्रवर्तित्वेन हे यज्ञमान त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं सा-
म्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

X. ऋताषाडुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ।

स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

का° [१८. ५. १६.] द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारेण
 राष्ट्रभृतो वाङ्मारात्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः । आज्याद्द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वा-
 दशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः (41.) प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतसंज्ञा आहुतीर्जुहो-
 ति व्यतिपन्नेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताम्यः स्वाहे-
 त्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठि-
 तान्यप्यपकृष्य (42.) पठित्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौष-
 धयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो (43.) मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः ॥ द्वादश
 यज्ञेषु गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः-पूर्वी मन्त्रः तस्यौषधयो
 ऽप्सरसो मुदो नाम ताम्यः स्वाहेति स्वाहात् उत्तर-उत्तरो (44.) मन्त्रः पूर्वी
 गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागी ज्ञे-
 यः । तथा च श्रुतिः [१. ४. १. ६.] पुष्ते (45.) पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमांस्तं
 तद्वीर्येणादधात्येकस्माज्ज्व पुष्ते जुहोति वक्षीभ्य-इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुष्-
 सो बह्व्यो जाया भवत्युभाभ्यां वाङ्मारेण च स्वाहाकारेण च पुष्ते जुहोति
 स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांस्तमेव तद्वीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाड् संहि-
 तः सुषुम्णाः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षष्ठां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनाम-
 का गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य
 दक्षिणाः तस्यऽऽकसामानीति षष्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो दे-
 वताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं
 क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाड् ऋतं सत्यं सद्गुण-
 इति ऋताषाड् सत्यं सद्गुणे असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति [पा°
 ८. ३. ५६.] षत्वम् पूर्वपदस्य हान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं
 धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा
 वाङ्मारेण सुकृतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीक्षाद्या नाम
 नामान्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदते जना या-
 मिस्ता मुदः ओषधयो वै मुद ओषधीभिर्हीदिः सर्वं मोदत इति [१. ४. १. ७.] श्रु-

तेः । ओषधीर्ग्रेभिर्ग्याः तथा च श्रुतिः [१.४.१.७.] अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभि-
रप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥३८॥

सं॒द्धि॒तो वि॒श्वसा॒मा सूर्यो॑ गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥३९॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः संहितः सं-
द्धात्यहोरात्रेऽइति संहितः असौ वाऽआदित्यः संद्धित एष ह्यहोरात्रे संद्धा-
तीति [१.४.१.८.] श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन
यस्य स विश्वसामा सर्वसामद्रपो वा । विश्वसमित्येष ह्येव सर्वं सामेति [१.४.
१.८.] श्रुतेः । यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय
स्वाहा वाद् ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्वसरेणवः सूर्यो ह गन्ध-
र्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.८.] श्रुतेः । कीदृश्यो म-
रीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिथ्रीभवन्त्यायुवः आयुवाना-इव हि मरीचयः
प्लवत्तऽइति [१.४.१.८.] श्रुतेः ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥३९॥

सु॒षुम्णाः सूर्य॑रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥४०॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः सुषुम्णाः
शोभनं सुम्रं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकातिरु-
क्तात् । तथा च सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुषुम्णा इति सुय-
ज्ञिय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति [१.४.१.९.] श्रुतेः
तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाद् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम (४६.) अप्सरसः
कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वतीति भेकुरयः पृषोदरादिवात्साधुः । चन्द्रमा ह
गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते
भाऽ हि नक्षत्राणि कुर्वतीति [१.४.१.९.] श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वा-
हा ॥४०॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरस ऊर्जो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥४१॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुदुत-
मस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ दिवादिः इष्यति गह्वतीति इषिरः औणा-
दिक इरप्रत्ययः (47.) शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन्व्यचो गमनं यस्य स
विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष कीदृक् सर्व
व्यचः करोतीति [१.४.१.१०.] श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वो
ऽद्विप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.१०.] श्रुतेः । कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जय-
न्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूजः आपो वाऽऊर्जोऽद्भ्यो क्यूर्जायतऽइति [१.४.
१.१०.] श्रुतेः ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥४१॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसं स्तावा नाम ।
स न इदं ब्र० ॥४२॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो
यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुन-
क्तीति [१.४.१.११.] श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे
स्वर्गे गते यजमानो गह्वति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः यज्ञो ह ग-
न्धर्वो दक्षिणाभिर्प्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [१.४.१.११.] श्रुतेः । कीदृश्यः
स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो
यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयतऽएव स इति [१.४.१.११.] श्रुतेः । ताभ्यो
दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥४२॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यऽश्वक्साभ्यामप्यप्सरस एष्टयो नाम ।
स न इदं ब्र० ॥४३॥

यो मनोवृषो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय
स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्व-

कर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३.२.७५.] करोतेर्म-
निन् । स कीदृ० सर्वमकरोदिति [१.४.१.१२.] श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य
ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः दृष्टयः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं या-
भिस्ता दृष्टयः मनो ह गन्धर्व ऋक्समैरप्सरोग्भिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामिष्टयो नामे-
त्यक्सामानि वाऽदृष्टय ऋक्समैर्ह्याशासतः इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [१.४.
१.१२.] श्रुतेः ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तऽउपरि गृहा यस्य वेह ।

अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यद्वा स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८.५.१७.] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याह्नवनीयं ध्रियमाणे पञ्च कृत्वः
स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतदेवाज्यात्यपञ्च गृहीत्वाह्नवनीयो-
परि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च कृत्वो जु-
होति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादश-
कावत्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक हे प्र-
जापते यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वायवा यस्य तऽइह भूलोके गृहाः
सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायस्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि म-
हत् शर्म सुखं यद्वा देहि स्वाहा सुद्धतमस्तु ॥ ४४ ॥

a. समुद्रोऽसि नमस्त्वानर्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरुभि मा वाहि स्वाहा ।

b. मारुतोऽसि मरुता गणाः शम्भूर्म० ।

c. अवस्यूरसि दुर्वस्वाञ्छुम्भूर्म० ॥ ४५ ॥

का० [१८.६.१.] वातहोमान्जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धु-
र्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमान-
न्तरं तं रथमग्रेरुत्तरतो वेदौ प्राञ्जुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन्वायुहोमान्जु-
होति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधः प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्विती-
यम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ॥

वायव्यानि त्रीणि यजुषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे वायो यस्त्वमीदृशोऽसि
 स त्वं मा मामभिवाहि मद्भिमुखमागच्छ स्वाहा मुहुतं तेऽस्तु वा गतिगन्धनयोः
 लोहं मध्यमैकवचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति
 समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः ।
 आर्द्रदानुः आर्द्रं वृष्यवश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भाव-
 यति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः
 स्वर्लोकद्वयोऽसि असौ वै लोकः समुद्र इति श्रुतेः [१.४.२.५.] स मामभिवाहि ॥
 मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणाः (४८.) तन्निवाप्त-
 वात् अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति [१.४.२.६.] श्रुतेः । शम्भूः मयोभूः त्वं मा-
 मभिवाहि पूर्ववत् ॥ अव अवने रक्षणां सीव्यतीत्यवस्यूः षिवु तनुसंताने क्षिप्-
 ङ्क्षोः प्रूडनुनासिके चेति [पा० ६.४.११.] ऊठि कृते यणादिशः अयं वै लोकोऽव-
 स्यूरिति [१.४.२.७.] श्रुतेः भूलोकद्वयोऽसि । डवस्वान् डवोऽन्नं हविर्लक्षणां
 विद्यन्ते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥४५॥

यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचो ॥४६॥ या वो देवाः सूर्ये रुचो ॥४७॥

का० [१८.६.६.] नव जुहोति यास्तऽइति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृ-
 ताज्यत्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्तेऽअग्ने या वो देवाः रुचं नः तत्रा
 यामि एताश्चतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव ॥ द्वे व्याख्याते
 [१३.२२.२३.] ॥४६॥४७॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥४८॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्ब-
 न्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि
 कुरु श्रुशृण्वित्यादिना [पा० ६.४.१०२.] हेर्धित्वम् शपो लुक् । विश्वेषु वैश्येषु
 शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किं च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अवि-

हिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः ॥ यद्वा ब्राह्मणराजविद्वशूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि
देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तत्रा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणो ह वोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तद्वद्वौ वर्तते तत्रैकस्य यद्व-
ब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्वनपुत्रादिकमाशास्ते
इहति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानिष्टं वा त्वामहं यामि याचामि तत्रया
यजमानाय दीयतामित्यर्थः यामीति याज्ञाकर्मसु [निघं ३. ११.] पठितः अथापि व-
र्णलोपो भवति तत्रायामीति यास्कोक्तेराकारलोपः (49.) । कीदृशोऽहम् ब्रह्म-
णा त्रयीलक्षणैर्न वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किं च हे उरुशंस शंसनं शं-
सः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उरुमहान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे व-
रुहस्तुते इहास्मिन्स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेड-
मानः अक्रुध्यन्सन् त्वं वोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । कुतल्भ्यो हे-
र्भिः वा हन्दसीति [पा० ३. ४. ८८.] हेरपित्वाद्गुणः धलोपश्चान्दसः । किं च नो
ऽस्माकमायुर्जीविनं मा प्रमोषीः मा चोर्य मुष स्तेये लुङ् न माज्योगेऽइति [पा०
६. ४. ७४.] अडभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

a. स्वर्णा धर्मः स्वाहा । b. स्वर्णार्कः स्वाहा । c. स्वर्णं शुक्रः स्वाहा ।

d. स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा । e. स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

पञ्च यज्ञेष्वग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्काश्चमे-
धसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः तथा च श्रुतिः [१. ४. ३. १८.] अथार्काश्चमेधयोः संततीर्जु-
होतीति अस्यार्थः अर्कोऽग्निः अश्चमेधो रविस्तयोः संततयः संतन्वन्तीति संयोज-
यन्तीति संततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१.
४. ३. १८.] अग्निर्कोऽसावादित्योऽश्चमेधस्तौ सृष्टौ नानिवास्तां तौ देवा एताभि-
राहुतिभिः समतन्वत्समदधुरिति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न

स्वरिव अहुरिव-दिनकरत्वात्सूर्यस्याहुरूपमानम् 'स्वरिव दिनमिव धो धर्मः आदि-
त्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमग्नौ स्थापयामि
असौ वाऽआदित्यो धर्मेऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.११.]
श्रुतेः ॥ स्वरिव सूर्य-इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि अयमग्निर्ऋ-
श्मं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [१.४.३.२०.] श्रुतेः ॥ स्वरिव स्वर्देवः
नकारो निश्चितार्थः स्वर्न देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्था-
पयामि असौ वावादित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति [२१.] श्रुतेः ॥ स्वः स्वर्गः
स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नाविव जुहोमि स्थाप-
यामि अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति [२२.] श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नौ
सूर्यं च सूर्यमग्नावग्निं च संधाय किं वहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति
स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवद्वय-इव यः सूर्यस्तं स्वाहा (50.) उत्तमं
करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात्स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वदेवा भिन्ना भ्रात्या भा-
सन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानात्रपोऽस्तीतीवशब्दार्थः असौ वाऽआदित्यः सूर्योऽमुं
तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्माद्विषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [१.४.३.२३.]
श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवैर्ऋक्स्योत्तमत्वं कृतमिति
भावः ॥ ५० ॥

XI. अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहत्तम् ।

तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

का० [१८.६.१६.] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्ब्य यथापूर्-
वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमि-
त्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन्स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ॥ अग्निदेवत्या-
स्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि
संयोजयामि युजिर्योगे रुधादिभ्यः श्रम् । कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् ।
सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहत्तं वज्रिधूमेन
महान्भवति अग्रेवै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरिति [५.३.५.१०.] श्रुतेः । किं च

तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गह्मि । गमेराशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यडिति [पा० ३. १. ८६.] अङ्प्रत्यये उत्तमवद्भवचने द्वपम् । विगत-
स्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्ठात् स्वो
रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेम-
त्यनुवर्तते । रोहतेर्वहुलं ह्न्दसीति शपि लुप्ति शानचि द्वपम् रुहाणा इति ।
नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इमौ तै पक्षावज्रौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षांस्यपक्षस्यग्रे ।

ताभ्यां पतेम सुकृतां लोके यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

हे अग्ने यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ अज्रौ नास्ति जरा य-
योस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनंशीलौ । या-
भ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपक्षंसि नाशयसि । उ एवार्थे । ताभ्यां पक्षा-
भ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृद्भोके प्रथमजाः
प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।

महान्सधस्ये ध्रुव आ निषत्तो नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मां हिंसीः हिंसां मा कु-
रु । कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादको
वा । दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशधारित्वाद्येनः (51.) यद्वा शंस-
नीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतावा संहितायां दीर्घः ।
हिरण्यपक्षः सुवर्णाशकलैर्हिरण्यद्रूपौ पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युः
बिभर्तीति भुरण्युः भृज औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः । महान्प्रभावेण । ध्रुवः
स्थिरः । सधस्ये ब्रह्मणा सह स्थानि आ निषत्तः समन्तान्निषणाः । सह तिष्ठन्ति य-
त्रेति सधस्यं सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६. ३. १६.] सधादेशः । नसत्तेत्यादिना
[पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

दिवो मूर्धासिं पृथिव्या नाभिर्द्वर्गपामोषधीनाम् ।

विश्वायुः शर्म सप्रधा नमस्पथे ॥५४॥

का° [१८. ६. १७.] अग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंधोर्दिवो मूर्धेति प्रत्युचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसंधोरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः ॥ अग्नेयी परोल्लिक् आद्यावटकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोल्लिक् अत्रायो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका । हे अग्ने यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गद्वयाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नक्षतेऽनया सा नाभिः नक्षति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः नक्षो भश्चेति [उणा° ४. १२७.] इन्द्रप्रत्ययो (52.) णिश्च (53.) भाक्तदिशः निष्ठादाद्युदात्तः निजत्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा° ६. १. ११७.] । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निर्निवन्धनमिति भावः । अर्षां जलानामोषधीनां व्रीक्षादीनां च ऊर्क् रसः सारः । विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः वरुणजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीविनम् तदधि जीवनवात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् सप्रधाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रधाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवह्निप्रभावः । ईदृशायाग्रे नमः ॥५४॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भित्त ।

दिवस्पृज्यादत्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृद्धाव ॥५५॥

अग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूह्येन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् वृद्धा कृत्वा अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो व्युलोकात् पृज्यान्मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्धान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादयेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्

शब्दात्सुपां सुलुगिति [पा० ७.१.३१.] सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविद्वये-
 ण दीप्यस्य इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्याद्भिर्वतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं त-
 त्र कृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोकौ शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापी-
 त्यर्थः ॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलादृक्षा ज्ञा-
 यन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने अपो जलानि दत्त
 देहि उदधिं भिक्षुं भिक्षुम् । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदार-
 य मेघं भिक्षुं जलं देहीत्यर्थः पेषंवासवाहनधिषु चेति [पा० ६.३.५८.] उदक-
 स्योददेशः । दत्त भिक्षेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३.१.८५.] वचनव्य-
 त्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।

तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणैर्हगमेः ॥ ५६ ॥

का० [१८.६.११.] अध्वरसमिष्टयजुस्तः इष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे । समिन्द्र ण
 इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषां [८.१५.] होमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टोऽग्निरिति द्वा-
 भ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवत्या उल्लिख्यगालव-
 दृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण द्रव्य तस्य यज्ञमान-
 स्य इह सद्ने त्वमागमेः आगह आङ्पूर्वाद्गमेश्छाभावे लिङि मध्यमैकवचने ऋ-
 पम् । कीदृशस्य यज्ञमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्ध-
 स्य । तस्य कस्य यस्य यज्ञमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रिर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादि-
 देवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान्द-
 दातीत्याशीर्दाः क्षिप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठे-
 त्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टोऽग्निराहुतः पिपर्तु (54.) न इष्टो हविः ।

स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूर-

यतु ददावित्यर्थः नोऽस्मान्पालयविति वा पृ पालनपूरणयोः लोद् ह्वादिवाह्वि-
त्वम् अतिपिपत्येति [पा° ७.४.७७.] अभ्यासस्येत्वम् । कीदृशोऽग्निः इष्टः कृत-
यागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किं च इदं नमः
हविः समिष्टयजुर्लक्षणां देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं वि-
भक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

XII. यदाकूतात्समसुस्रोद्दो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा ।

तदनु प्रेतं सुकृतां लोके यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

का° [१८. ६. २२.] हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ ।
साग्निचित्ये मैत्रावरुणनूबन्ध्यावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिस-
मिदाधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टा-
वृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्यश्च-
तुर्दशार्णाः । हे ऋविजो यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगह्यतानुसरत प्रजाप-
तिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां
पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतैत्यनुषङ्गः स्वर्गं गहत । प्रथमजाः पूर्वा-
त्यन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म
यत्प्रजापतेराकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः
चक्षुरूपलक्षणम् (55.) चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संस्रुतं प्रसृतम् ब्रह्मणा य-
त्सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत्कृत्वा स्वर्लोके गह्यतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भा-
रैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम् ॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकूतम् । समसुस्रोदिति
सु गतावित्यस्माद्यङ् बद्धलं हृन्द्सीति [पा° २.४.७६.] जुहोत्यादित्वात् श्रौ द्वि-
त्वम् ॥ ५८ ॥

एतच्च संधस्य परिं ते ददामि यमावहृद्विधिं ज्ञातवेदाः ।

अन्वागता यज्ञपतिर्वीऽअत्र तच्च स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

तिस्रस्त्रिंशुभः । सह तिष्ठति देवा यत्रेति संधस्यः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे स-

धस्य एतं यज्ञमानं ते तव परिददामि । ज्ञातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहु-
तिपरिणामभूतमावह्यात् आवहृति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव
परिददामि । उभयं रक्षाणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः ॥ एवं यज्ञमानं यज्ञं च स्वर्गं स-
मर्थं तत्स्थान्देवानर्थयते अन्विति हे देवा यज्ञपतिर्यज्ञमानो वो युष्मानन्वागता
कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन्परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि
आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यज्ञमानं यूयं जानीत स्मेति पादपूरणाः स्वर्गागतः
स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥ आवह्यात् वहृतेर्लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदे-
धिति [पा० ३.४.१७.] तिप इलोपः (56.) लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.] अ-
डागमः । शेव इति सुखनाम [निघ० ३.६.] शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥५१॥

एतं ज्ञानाय परमे व्योमन्देवाः सधस्था विद् रूपमस्य ।

यदागह्यात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथविस्मै ॥ ६० ॥

सहृ तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सहृ स्थिता
हे देवाः एतं यज्ञमानं ज्ञानाय जानीत लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् ।
किं च अस्य यज्ञमानस्य रूपं विद् वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्य-
त्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः
आगह्यात् आगहृति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यज्ञ-
मानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः देवा यान्ति येषु ते देवयानाः कर-
णाधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुवं पूजार्थं वा ॥
इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मवादेवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६.३.२६.] पूर्व-
पदस्थानङ् आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

उदुध्यस्वाग्ने प्रतिज्ञां ॥ ६१ ॥ येन वहसि सहस्रं ये ॥ ६२ ॥

उदुध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते [१५.५४.५५.]
॥ ६१ ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेणा परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा ।

ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गन्तुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः नित्रादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरिण सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः सुचा जुह्वादिकया विद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन (57.) ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यदुत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः ।

तदग्निर्वैश्वकर्माणाः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्माणाः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्माणाः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्ता अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगयित्यर्थः । तत्किम् यदुत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय द्यादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविकृतं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्व° ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्माणाः विश्वकर्ताग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान्दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो धृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षिणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना ज्ञातवेदा धृतं मे चक्षुरमृतं मऽआसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽज्ञसो घर्मा हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी (58.) त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञोऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणात्वाद्यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निद्वयोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं ज्ञातं-ज्ञातं विन्दतऽइति ज्ञातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः

अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रज-
सो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीतऽइति विमानः नन्यादिवत्कर्त-
रि ल्युट् । अजस्रः न जसति क्षीयतऽइत्यजस्रः अनुपक्षीणः जसु उपक्षये नमिक-
म्पीत्यादिना [पा° ३.२.१६७.] रप्रत्ययः । धर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति धर्मः औ-
णादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यद्वयः क्षरणो मेघद्वयो वा । एतादृशोऽग्निरहं य-
तस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आ-
सन् आस्ये मुखे पदन्न इत्यादिना [पा° ६.१.६३.] आस्यशब्दस्यासन्नादिशः सप्तम्या
लुक् मन्मुखि हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः । एवमात्मन्यग्न्यद्वैतं (59.) स-
म्याग्रम् ॥ ६६ ॥

a. ऋचो नामास्मि यज्ञोऽग्नि नामास्मि सामानि नामास्मि ।

b. येऽअग्रयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि ।

तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति । यज्ञ-
मानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति । नाम नाम्नाह्मृचोऽस्मि ऋग्वेदद्व-
योऽस्मि यज्ञोऽग्नि नामास्मि यजुर्वेदद्वयोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्ना-
स्मि ॥ का° [१८. ६. २३.] चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते येऽअग्रय इति ।
चित्यस्याग्निः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मण्येवं समाप्येदमुपस्थानं
कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृ-
थिव्यामधि अस्याः पृथिव्या उपरि ये अग्रयो वर्तन्ते । कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चज-
ना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चित्तिरूपा येषां ते
पञ्चजनास्तऽएव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने तेषां पृथिवीस्थानाम-
मीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रे-
रय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति [उणा° १.७१.] आतुप्रत्ययः व्यवहृताश्चेति
[पा° १.४.८२.] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

XIII. वार्त्रहृत्याय शर्वसे पृतनाषाक्षाय च । इन्द्र त्वार्वर्तयामसि ॥ ६८ ॥

का° [१७. ७. १. २.] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रकृत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरे-
के दशभिर्वा । मृत्पूरणानन्तरमेतान् चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दश-
ऽग्निर्वेति सूत्रार्थः ॥ अग्निव्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आग्ने द्वे वृत्रह्नेन्द्रदेवत्ये गा-
यत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र वयं वा त्वामावर्तयामसि आवर्तया-
मः इदतो मसि उपतिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय त्वद्वलवृद्धये इत्यर्थः । की-
दृशाय शवसे वार्त्रकृत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य कृत्यायां कृत्तने कुशलं वार्त्रकृत्यं वृत्र-
घातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनाषाक्याय पृतना शत्रुसेना सक्तयेऽभिभूयते ये-
न तत्पृतनासाक्यं तस्मै शत्रुसेनापरामभवसमर्थयित्यर्थः ॥ ६८ ॥

सकृदानुं पुरुहूत क्षियन्तमकृस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पिणारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिर्वृद्धभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बद्धभिराहूत हे इन्द्र त्वं
सकृदानुं शत्रुमकृस्तं कृस्तह्नीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिडि चूर्णय । सकृ इति बल-
नाम [निघ° २. १.] सक्रो बलं ददाति सकृदानुः पृषोदरादिवात्सकः शब्दान्त्यलोपः
नुप्रत्ययो ददातेः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स
सकृदानुः यद्वा सकृ एकीभूय योर्दुर्मन्त्रं ददाति सकृदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं
क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शत्रुप्रत्ययः निकटे व-
सन्तम् । कुणारुं क्वाणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् क्वाण शब्दे औणादिक आरु-
प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणं च । पिणू संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादिवात्
अम् संपूर्वः अडभावस्त्वार्थः षस्य कुवमार्थम् । हे इन्द्र वृत्रं दैत्यमपादं पादह्नीनं
कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय हन्दसि लुङ्लल्लिङ् इति
[पा° ३. ४. ६.] लोडर्थे लिट् । कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद्वाप्तुवन्तम् । पिणारुं सु-
राणां कृत्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न इन्द्र मृधो ज° ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता [८. ४४.] ॥ ७० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आसगन्धा परस्याः ।

सृकः सृष्ट्याय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र परस्याः परावतो दूरतरादेशादाजगन्ध आगच्छ परा-
वक्ष्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोउर्ध्वे लिट् ।
आगत्य च शत्रून्विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण
प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तोक्षणीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप् ।
कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति सृकः तम् । तिग्ममुत्साहवत्तम्
तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति [निरु° १०. ६.] यास्कः । क-इव मृगो न मृग-इव
यथा मृगः सिंहो दूरदित्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशो भीमः भयंकरः । कुचरः कु-
त्सितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताग्रयः ॥ ता-
उपतिर्हिंसाकर्मा तस्य ह्यो परे ह्यन्दस्युभययेत्यार्धधातुकत्वे [पा° ३. ४. ११७.] णिचो
लोपः कृतल्यो हेर्धिः ष्ट्वम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न ऊतयऽआ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः (60.) अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः
स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थं नोऽस्माकमृतये
रक्षणेन अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्ठो दिवि पृष्ठोऽअग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीराविवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्ठोऽअग्निः स नो दिवा स रिषस्यातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दि-
वसे नोऽस्मान्पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षवित्यर्थः । स
कः योऽग्निर्दिवि ग्लोके पृष्ठः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्ठः अ-
न्तरिक्षे (61.) यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्वहति श्रुतेः ।
यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्ठः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः
पृष्ठः अन्तरिक्षनामसु [निघ° १. ३.] पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः स-
र्वा व्रीक्षाग्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन्पृष्ठः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपा-

कप्रकाणैरूपकरोति । यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मध्यमानः सन्पृष्ठः जनैः कोऽयं मध्यतऽइति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो बधन्पातु रिषतिर्हिंसाकर्मा मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोतीऽअश्याम रयिः रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजरजरे ते ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिहाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः धनवन् सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिर्चतिकर्मा [निघं ३.१४.] वाजयन्तो वक्त्रिमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात्प्राप्नुयाम । हे अजर नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित अजरमक्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामित्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं तेऽअद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यज्ञि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन्दिने कामं हविः ररिम दन्नः काम्यतऽइष्यतऽइति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६.३.१३७.] ररिमैत्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसंगम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दन्न इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्ट अतिशयेन यष्ट यजिष्ठं तेन तुरिष्ठमेयःस्त्विति [पा० ६.४.१५४.] तृचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता स्त्रिध गतौ स्त्रेधति अन्यत्र गच्छति स्त्रेधत् न स्त्रेधदस्त्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते दे-

वमद्दिमानं ज्ञानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन्प्रत्ययः देवतायार्थात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत ए-
तादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान्यक्षि यज्ञ
मदत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यज्ञतेर्वहुलं हन्दसीति [पा० २.४. ७३.] शपि लु-
प्ते मध्यमैकवचने षवे ऋत्वे यक्षीति रूपम् । विप्रोऽअग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादम-
व्यपरऽइति [पा० ६.१. १०५.] प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धाम॒हृद्गिरि॒न्द्रो ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒हस्पतिः ।

सचे॒तसो॒ विश्वे॑ दे॒वा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु नः शु॒भे ॥ ७६ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अ-
न्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरिक्त एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने
स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के अग्निः ।
देव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीविः । वि-
श्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि हृदयति आहृदयति धामहृत् हृदयतेः क्विपि हृ-
स्व इति (62.) क्विपि णिल्लोपे धातोर्ह्रस्वः धाम्नां हृदं न्यूनानां पूरणमतिरि-
क्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहि-
ताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा । समानज्ञाना अग्न्यादयो मय्यज्ञं रक्ष-
न्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॑ ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च [१३. ५२.] ॥ ७७ ॥

इति श्री-महीधरकृते वेद-दीपेऽष्टादश ईरितः (63.) । वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चि-
त्युपस्थावसानकः ॥ १८ (64.) ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १७, ८७ [जुषस्व शतधार्मर्व] - ११ ॥ १-१२ ॥ ॥

II. ॥ १८, १ [श्रावश्च]. २ [मिऽसु. च] - ४ ॥ १-४ ॥ १६ ॥ ॥

III. ॥ ५ [क्रोला] ॥ १ ॥ ११ ॥ २ ॥ ७ [तीरं च मे लयश्च मे सूश्च मे प्र-
सूश्च मे] ॥ ३ ॥ ८ ॥ ४ ॥ २० ॥ ॥

IV. ॥ १ ॥ १ ॥ ६ [सुगं च मे शयनं] ॥ २ ॥ १० ॥ ३ ॥ १२ ॥ ४ ॥ २४ ॥ ॥

V. ॥ १३ [सीसं च मे त्रपु च मे श्यामं च मे लोहं च मे] ॥ १ ॥ १४ ॥ २ ॥
१५ [यामश्च मज्झत्या] ॥ ३ ॥ २७ ॥ ॥

VI. ॥ १६-१८ ॥ १-३ ॥ ३० ॥ ॥

VII. ॥ १९-२३ [संवत्सरश्च मे तपश्च मेऽहो] ॥ १-५ ॥ ३५ ॥ ॥

VIII. ॥ २४-२७ ॥ १-४ ॥ ३९ ॥ ॥

IX. ॥ २८ - प्रजापतये स्वाहा ॥ १ ॥ इयं - त्याय ॥ २ ॥ २९ - °आत्मा य-
ज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन क-
ल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वयं यज्ञेन कल्पताम् ॥ ३ ॥ स्तोमश्च - वेद-
स्वाहा ॥ ४ ॥ ४२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु त्रयश्चत्वारिंशत् ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

I. ॥ १८, ३० [साविषक्] ॥ १ ॥ ३१ ॥ २ ॥ ३२ [धनंसाताऽहुर्वतु] ॥ ३ ॥
३३ [°वीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवियम्] ॥ ४ ॥ ३४ [विश्व आ-
शा वाजपतिर्जयियम्] ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ६ ॥ ३६, ३७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

II. ॥ ३८ [ऋतापालुत°] - ४९ [अहेल्लमानो] ॥ १-१२ ॥ ५० ॥ १३ ॥ २० ॥ ॥

III. ॥ ५१ [अग्निं धुनग्नि - तेन गमि -] ॥ १ ॥ ५२ [पक्षाऽअजरौ पतत्रि-
णौ -] - ५७ ॥ २-७ ॥ २७ ॥ ॥

IV. ॥ ५८ ॥ १ ॥ ५९ [जानीथ] ॥ २ ॥ ६० [कृणवथा°] - ६५ ॥ ३-८ ॥
६७ ॥ १ ॥ ३६ ॥ ॥

V. ॥ ६८ ॥ १ ॥ ६९ [जघंध (65.)] ॥ २ ॥ ७० ॥ ३ ॥ ७१ [ताल्हि] ॥ ४ ॥

७२-७७ [नृ७:] ॥५-१०॥४६॥ ॥ पञ्चानुवाकेषु षट्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वशाखायां संहितापाठे विंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥

I. a. स्वाद्दीं त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृतामृतेन ।

मधुमतीं मधुमता सृजामि स७ सोमेन ॥

b. सोमोऽसि । c. अश्विभ्यां पचस्व । d. सरस्वत्ये पचस्व ।

e. इन्द्राय सुत्राणो पचस्व ॥१॥

कृपानाथं रमाकालं नवा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे स्वध्याये (1.) मन्त्रदी-
पमधो ब्रुवे ॥ ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिर्ध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखे-
तरहिद्रसोमवामिनो (2.) मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च
सौत्रामणीयागः ॥ अन्तःपात्यस्याने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रायि-
णः क्लीवाद्वा क्रीत्वा सीसेन शय्यं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोकान् सूत्रेण लाजान् केन-
चिद्व्येण नग्नद्वम् विवृण्वीक्ष्यः शय्यम् विवृण्वीक्ष्यः पवास्तोकानां भृष्टव्रीहयो ला-
जाः सर्जवक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यलीगजपिप्यलीवंशावकाबृहच्छ-
त्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्चगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयद्विद्राद्वयविवृण्वीक्ष्य एकी-
कृता नग्नद्वः । शय्यतोक्कलाजनग्नद्वन्द्वक्षिणादरेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शयौ-
र्णमासधर्मेण व्रीक्ष्यमाकथयश्च वद्वजले पक्वा (3.) श्रृतालम्भनानन्तरं तयो-
श्चर्वीर्निःस्रावमुल्लं (4.) पृथक्-पात्रयोरादाय शय्यादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थाप-
येत् द्वयं चूर्णाचामद्वयं (5.) मासराख्यम् । का° [११.१.२२.] ओदनौ चूर्णमासरैः
स७सृज्य स्वाद्दीं त्वा७श्रुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे (6.) मा-
सरत्वनिष्यादनानन्तरमोदनौ व्रीक्ष्यमाकथय चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्दीं त्वेति
मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्यात्रि चूर्णसंसृष्टावोदनौ मा-
सराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणो गतं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः ।
चत्र उदास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शय्यतोक्कलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा
कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नद्वचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्वि-

धा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शण्यतो-
 कल्लाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नगद्रुचू-
 र्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनाविकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षि-
 पेत् ततः स्वाद्वीं वा अंश्रुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहोदनयोराडालनेन संस-
 र्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शण्यतोकल्लाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां
 निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः ॥ स्वाद्वीं वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुराद्वयः
 सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्चिसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः ।
 हे सुरे वा वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४.८१]
 समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम् ।
 तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् ।
 मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन
 अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि । चत्वारि यजूंषि सुरादे-
 वत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि दैव्युल्लिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री स-
 रस्वत्यै यजुरुल्लिक् इन्द्राय यजुर्वृक्षती । हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अत-
 स्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय (7.) पच्यस्व विपरिणाम पाको विपरिणामः सरस्व-
 त्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशयेन्द्राय सुत्राम्णो सुष्ठु त्रायते
 रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति [पा० ३.२.७४.] मनिन् ॥१॥

परीतो षिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमं हविः ।

दध्न्वा (8.) यो नयौऽअप्स्वत्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥२॥

का० [११.१.२३-२८.] एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो
 षिञ्चतेति शण्यचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोकचूर्णानि चैन्द्रेणो-
 त्तमे (9.) तिसृणां लाजचूर्णानि च । साग्रहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण
 गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्धा तत्पयसाधर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । र-
 क्षितं शण्यचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्गि निशान्ते (10.) स-
 रस्वत्याऽअपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन (11.) तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण

सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽङ्गि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णोऽपा-
 करोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्धैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण
 तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे
 ऋविज इतो गोः सकाशाद्बृहतीनेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिसुद्रूपं
 परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध
 इति [प्रातिशा° ३.३.१.] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषाम-
 पि दृश्यतऽइति [पा° ६.३.१३७.] सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् यः सो-
 म उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान्
 (४.) यज्ञमानं धारितवान् धन शब्दे द्वासुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमा-
 नं यं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरात्रूपमापन्नं
 पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

a. वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गसोमोऽतिदुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

b. वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्गसोमोऽतिदुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का° [११.२.७-१.] सते पुनाति गोऽश्वबालवालेन पुनाति ते परिसुतमिति
 [क° ४.] वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राडिति तद्वामिनः । वायोः पूत इति
 कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति तऽइति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह
 पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति
 पुनाति तऽइति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखेतरहिद्रसोमवामिनो यज्ञमा-
 नस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मु-
 खेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राडिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्य-
 र्थः ॥ ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गहति प्रत्यङ् अ-
 धोमुखोऽतिदुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण (१२.) उदरान्तर्वर्तिना पूतः
 शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः सहायः ॥ प्राञ्चत्यूर्ध्वं गहति
 प्राङ् मुखतोऽतिदुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः य इ-
 न्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्रुतः सोमः सूर्यस्य डक्षिता । वरिण शश्वता तना ॥४॥

अध्वर्युयज्ञमानं प्रत्याचष्टे हे यज्ञमान सूर्यस्य डक्षिता पुत्री अद्वा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमं च पुनाति शोधयति अद्वा वै सूर्यस्य डक्षितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति । यद्वा सोमं सोमवृषपापन्नां परिस्रुतं अद्वा पुनाति । केन वरिण वालेन रलयोरैक्यम् गोऽश्व-
वालवालेन । कीदृशेन वरिण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना त-
नेति धननाम [निघं २. १०.] तनेन धनेन धनवृषेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेने-
त्यर्थः ॥४॥

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियः सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय ।

श्रुक्तेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यज्ञमानाय धेहि ॥५॥

का° [११. २. १०.] उत्तरस्यां पयो वेतसेऽज्ञाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति ।
अज्ञमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि (13.) पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमि-
ति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः
अन्यावेकादशार्णो तेन अधिका । हे देव सोम श्रुक्तेण श्रुक्तेन वीर्येण त्वं देवताः
अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यज्ञमानाय धेहि
देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः
कान्तिमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः
सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृ-
शसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान्यज्ञमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥५॥

a. कुविदङ्ग यवमत्तो यवं°

b. उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा सरस्वत्यै वेन्द्राय वा सुत्राम्णौ ।

c. एष ते योनिस्तेजसे वा वीर्याय वा बलाय वा ॥६॥

का° [११. २. १२. १३.] पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी । एवं
सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन्यपोग्रहान्गृह्णाति मन्त्रपाठे उ-

पयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गैत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां वा । ऋग्व्याख्याता [१०. ३२.] । हे पयोग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्चिभ्यामर्थे वा वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सारस्वत्यै वा सारस्वत्यर्थं वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय वा वीर्यार्थं वां सादयामि ॥ तृतीये पयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय वा सुत्राम्णो सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्बलाय वा बलाय बलार्थं वां सादयामि ॥ एतेषां क्रमादश्चत्थोऽमुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्यद्वहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृजाथां परमे व्योमन् ।

सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मां हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥७॥

का° [११. २. २०.] स्थालीभिः सौरात्राना हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रिन्सुराग्रहान्गृह्णाति । व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृजाथां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये

पयो ब्रूयते दक्षिणाग्रौ सुरा ब्रूयते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामारु हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीवा मतो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥७॥

a. उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् ।

b. एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा ॥८॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्यान्मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय कर्षाय त्वां सादयामि । महसे मरुत्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥८॥

a. तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । b. वीर्यमसि वीर्यं मयि धारु ।

c. बलमसि बलं मयि धेहि । d. ओजोऽस्योजो मयि धेहि ।

e. मन्युरसि मन्युं मयि धेहि । f. सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥९॥

का° [११.२.१६.] गोधूमकुवल्चूर्णानि चावपति तेजोऽसीति । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणौ प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवल्चयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि पयोदेवत्यामि आद्यं यजुर्बृहती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यतऽइति न्यायात् ॥ का° [११.२.१७.] उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का° [११.२.११.] यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का° [११.२.२२.२३.] सुराग्रहाञ्ज्जीणात्योजोऽसीति वृक्व्याघ्रसिंहलोमभिः प्र-

तिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुरा-
ग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके
वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैश्विः (14.) सारस्वतं सै-
हैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु सुरादेवत्यानि हे सुरे त्वमोजः असि अतो
मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि
मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ १ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति ।

श्वेनं पतत्रिणां सिद्धं सेमं पात्रच्छंसः ॥ १० ॥

का° [११.२.२६.] दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्वेनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राञ्जुखं यज्ञमानं श्वेनपिहाभ्यां पाव-
यतः दीक्षावदित्येकेन नाभेद्वर्धं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभे-
द्वर्धमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठा-
त्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गहति विषूची सैव विषूचिका
रोगविशेषः केऽण इति [पा° ७.४.१३.] डीपो ऋस्वः या विषूचिका व्याघ्रं वृक-
मेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्वेनं पतत्रिणां पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति
न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यज्ञमानमच्छंसः व्याधिहे-
तुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

a. यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयेन् ।

एतत्तद्ग्रेऽन्नृणो भवाम्यर्हन्तौ पितरौ मया ॥

b. सम्पृचं स्थ सं मा भद्रेणा पृङ्ग । c. विपृचं स्थ वि मा पाप्मना पृङ्ग ॥ ११ ॥

का° [११.२.२७.] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति । अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रेषेणाध्वर्यु-
जमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षतऽइत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या बृ-
हती । पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रकृष्टो धयेन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननी-
मापिपेष पिष्टवान् पृङ्गां पीडितवान् पिषेर्लिट् उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् ए-

तत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पि-
तरौ मातापितरौ अरुतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रो-
रुत्तेति भावः ॥ का० [११.२.२८.] पयोग्रहसंमर्शनां सम्पृच स्थिति । यज्ञमानः स-
दैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्वम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयो-
ग्रहा यूयं सम्पृचः स्थ सम्पृचन्ति संयोजयतीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भ-
वत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्ष संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः ।
सम्पूर्वात्पृचेः ऋप् । पृचे रौधिकाद्योर् सम्पृङ्क्ष ॥ का० [११.२.२८.] विपृच स्थे-
ति सौराणाम् । यज्ञमानं सौरग्रहान्संमृशतीत्यर्थः ॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ
विपृचन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्माषेण विपृङ्क्ष
निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

II. देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विनौ ।

वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणद्वयातो विनियोगाभावः । ब्राह्म-
णानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः ।
अनुपहृतसोमपानाद्दृष्टेन्द्रस्य (15.) वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य
भेषज्यं कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्रौषधम् तथा च श्रुतिः
[१२. ८. ३-१.] तृष्ठा हृतपुत्रोऽभिचरणीयमेन्द्रो सोममाहृतस्येन्द्रो यज्ञवेशसं
कृत्वा प्रासदा सोममपिबत्स विध्वङ् व्यार्हत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्यु-
दक्रामँस्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौ-
त्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मात् एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञो समभर्त्सौत्राम-
णी भेषज्याय तथैनमभ्यषिञ्चँस्ततो वै स-देवानां श्रेष्ठोऽभवद्भेष्टः स्वानां भवति
य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधद्वयमतन्वत
विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः ।
सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणाया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दीक्षायै द्रुप७. शष्पाणि प्रायणीयस्य तोकानि ।

क्रयस्य द्रुप७ सोमस्य लाजाः सोमा७शवो मधु ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । शष्पाणि नवप्रवृत्तीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षाये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे द्रुपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन धेयानि । एवमग्रेऽपि । तोकानि नवप्रवृत्तयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे द्रुपं धेयम् । सोमस्य क्रयस्य द्रुपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य द्रुपम् लाजाः सोमक्रयद्रुपेण धेया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो द्रुपपदेन व्यवधानं च हान्दसम् । मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण धेयम् यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो धेयाः ॥ १३ ॥

आतिथ्यद्रुपं मासरं महावीरस्य नग्नङ्कः ।

द्रुपमुपसदमितत्तिस्त्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

किं च मासरमातिथ्यद्रुपमातिथ्येष्टेः स्वद्रुपं धेयम् व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोकलाजनग्नङ्कचूर्णैः संसर्गी मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जवगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नङ्कः पूर्वोक्तः स महावीरस्य धर्मस्य द्रुपं धेयम् । या तिस्रो रात्रीः कालाधनोरिति [पा० २. ३. ५.] द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं वेति मन्त्रेण यद्वर्ते त्रिरात्रं स्थापनम् एतद्रुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां द्रुपम् ॥ १४ ॥

सोमस्य द्रुपं क्रीतस्य परिसुत्परिषिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायिन्द्र७ सरस्वत्या ॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्याऽअपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिसुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य द्रुपं ज्ञातव्यम् । एकस्याः पयसापाकृतेना-

श्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति [११.१.२३. २५. २७.] कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी वृष७ राजासन्धौ वेद्यै कुम्भी सुराधानी ।

अन्तर उत्तरवेद्या वृषं कारोतरो भिषक् ॥ १६ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यज्ञमानाभिषेका यासन्दी मञ्चिका राजासन्ध्याः सोमासन्ध्या वृषम् तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदिः वृषम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या वृषम् । कारोतरः सुरापावनचालनी (१६.) इन्द्रस्य यज्ञमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयत्वर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं धीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूपं आप्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिकं आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।

इन्द्रयिन्द्र७ सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यतं इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना [पा० २.४.२५.] ली-वत्वम् गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्विः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्विस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यवृषेण (१७.) ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्वाग्नीभिर्वाग्नीर्यज्ञस्य ।

प्रयज्ञिभिर्नुयाजान्वषट्कारिभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याप्रीराप्नोति । प्रयज्ञि-
भिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः प्रयज्ञेभिः प्रयज्ञैः प्रयाजानाप्नोति
अनुयज्ञैर्नुयाजानाप्नोति वषट्कारिभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीरा-
प्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीष्यैः ।

हन्दीभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिर्न्यैर्हवीषि-
आप्नोति हन्दीभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्या-
ज्या आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्यादीनामुभयत्र सद्भावात् । अत्राप्युत्तरा-
र्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः कर्मभः सक्तवः परीवापः पयो दधि ।

सोमस्य रूपं हविषं आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य रूपं धेयाः । धानाः अष्टधान्यम् कर्मभः उदमन्यः (18.) स-
क्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्गिः परिवापो जलस्थाने पर्युत्पुपरिवारयोरिति
(19.) कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या मधु
मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम् । उल्ले उग्रे दधि क्षिते घनभाग आमिक्षा (20.)
शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानां रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।

सक्तूनां रूपं बदरमुपवाकाः कर्मभस्य ॥ २२ ॥

नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपवमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सतीति धानादिसो-
महविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं
धानानां पूर्वाक्तानां रूपं धेयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः ।

गोधूमाः परीवापस्य वृषम् बदरं सर्वं बहरीफलं सक्तूनां वृषम् उपवाकाः यवाः
करम्भस्य वृषं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो वृषं यगवा दधो वृषं कर्कन्धूनि ।

सोमस्य वृषं वाजिनं सौम्यस्य वृषमामिन्ना ॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो वृषम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दधो वृषम् वाजिनं
सोमस्य वृषम् आमिन्ना पयस्या सौम्यस्य चरोः वृषं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽनुवृषः ।

यजेति ध्यावृषं प्रगाथा येयजामहाः ॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियावृषो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचो
ऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु श्रीषडिति शब्दः अनुवृषः उत्तरस्तृचः
तद्वृषः । यजेति शब्दो ध्यायाया वृषम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुवृषयोरनन्तरं ध्याया
शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयजामहाः ये यजामह इति शब्दः प्रगाथाः प्र-
गाथवृषत्वेन ध्यायाः ॥ २४ ॥

अर्धः ऋचैरुक्त्यानां वृषं पदैराप्नोति निविदः ।

प्रणवैः शस्त्राणां वृषं पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्थानि अर्धः ऋचास्तैः अर्धः र्चादयः पुंसि चेति [पा० ७.४.३१.] पुंस्त्वम् ऋ-
त्यक इति [पा० ६.१.१२८.] ऋकारस्य सन्धभावः अत्रत्यैर्धर्चैरुक्त्यानां शस्त्रवि-
शेषाणां वृषमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्गानाप्नोति । प्रणवैः ओंकारैः श-
स्त्राणां वृषमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोमं आप्यते । अर्धः र्चादय उक्थादयो ध्यायाः
॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवः सरस्वत्या तृतीयमासः सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमासं प्रातम् इन्द्रेण देवेन

ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा विश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम् ।

कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वितसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतहिंसाभ्यां (21.) सुराधानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः ।

हन्द्वाभिर्कथाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यन्ते ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोम-आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते हन्द्वाभिर्कथाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यन्ते । अवभृथेनावभृथ आप्यन्ते ॥ २८ ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः ।

शम्युना पत्नीसंयाजान्तसमिष्टयजुषा सुष्ठ्याम् ॥ २९ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भक्षैर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शम्युना होमविशेषेण शम्युमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यन्ते ॥ ३० ॥

ऊतोहिष्ठभक्षश्चतूरात्रमग्निकोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रद्धा सत्यनाम श्रत्

सत्यं धीयते यस्यां सा अद्वा आस्तिक्यबुद्धिः (22.) पुण्यवतां मनोविशेषः अद्वा
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते अद्वा विना ज्ञानाभावात् ॥३०॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्वैर्व्रक्षणा कृतम् ।

तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥३१॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् द्वैर्व्रक्षणा प्रज्ञापतिना च
यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु
करणम् । सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णादीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे
सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागद्रूपं सर्वमाप्नोति ॥३१॥

III. सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं ह्रिन्वन्ति महिषा नमोभिः ।

धानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥३२॥

का° [११.३.८.] सुरावन्तमिति जुहोति । अधर्युस्त्रीनपि पयोयज्ञान्सहैव जुहो-
तीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभो
ऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋविज्ञो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं ह्रिन्वन्ति
वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् बर्हिषदं बर्हिषि सीदतीति देवा यत्र स
बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वाऽष्ट ब-
र्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शो-
भनऽर्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्ममस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमा-
नासु देवतासु सोमं धानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो
वयं मदेम दृष्टेम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषां ते
स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो य-
ज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयतीति [१२.८.१.२.] श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्च-
न्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भव-
ति संवृतः कटुकिमेति (23.) यास्कः [निरु° ५.४.] । महिषशब्दो यद्यपि महन्ना-
मसु पठितस्तथाप्यत्र ऋविग्वाचकः महिषा नमोभिरित्युविज्ञो वै महिषा इति
[१२.८.१.२.] श्रुतेः ॥३२॥

यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य ।

तेन जिव्व यज्ञमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का° [११.३.१.] पालाशैः सौरात्र मृन्मयमाहुतिमानशऽइति श्रुतेर्यस्तऽइति । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति मृन्मयपात्रमाहुतिं न व्याधोतीत्युक्तैरित्यर्थः ॥ हे सुरे ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपां च वाऽएष ओषधीनां च रसो यत्सुरेति [१२.८.१.४.] श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्वलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यज्ञमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिव्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय ।

इमं तऽ शुक्रं मधुमन्तमिन्दुऽ सोमऽ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का° [११.३.१०-१३.] अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीष्वमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तऽ होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यज्ञमानः । त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यज्ञमान ऐन्द्रं पयोग्रहमतीति सूत्रार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन्नुते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादित्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद्यं सोममाह्वरतामिति शेषः अश्विनौ क्लेनं नमुचेरध्वाह्वरतामिति [१२.८.१.३.] श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोत् (24.) अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्ये परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र रितऽ रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपिब्रह्मचीभिः ।

अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमऽ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का° [११.३.१४.] यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षि-
णातः । अर्धर्वाद्य आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति
मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आप्राणमन्येन मूत्येन
भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसम्बन्धि
यत्सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नौ सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपि-
बत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणात्वात् (25.) अस्य सोमस्य
राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सु-
रासकाशाकुडं कृत्वा भक्षयामि तथा च श्रुतिः [१२.८.१.५.] अहं तदस्य मनसा
शिविनेत्यशिव इव वाऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्ध-
त्तऽइति ॥ ३५ ॥

- a. पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । b. पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्व-
धा नमः । c. प्रपितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । d. अक्षन्पि-
तरः । e. अमीमदत्त पितरः । f. अतीतृपत्त पितरः । g. पितरः
शुन्धधम् ॥ ३६ ॥

का° [११.३.१७.] अङ्गारेषु वा बहिष्यरिधि दक्षिणातो जुहोत्याश्विनमुत्तरे म-
ध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम्
अन्येन मूत्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गारेषु
परिधेर्बहिर्दक्षिणादिस्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति
तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहो-
तीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म । सप्त यज्ञेषु पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञ-
कं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु ते-
भ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गङ्गती-
त्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताहीत्य
इति [पा° ३.२.७८.] णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं

वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का° [११.३.१८.]
 अन्नन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्व-
 मङ्गारान्तिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अन्नं भक्षितवन्तः घसू अदने लङि रूपम् ॥
 पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः ॥ अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वाम्भा-
 नतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन ॥ का° [११.३.१९.] पितरः शुन्धध-
 मिति जपति ॥ हे पितरः शुन्धधं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥३६॥

a. पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः ।

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥

b. पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यञ्चै ॥३७॥

का° [११.३.२०.] कुम्भीमासज्य कुम्भवह्णवितृणां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्थाय
 नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति । दक्षिणावह्नीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं
 वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्रे शतह्निद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय
 तत्र सुराशेषं सिक्काग्रेरुपरि स्तवत्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गो-
 ऽश्वबालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमान-
 मितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ हे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पु-
 नन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं
 शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तद्धतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां
 पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पा-
 दयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शता-
 युषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यञ्चै व्याप्रवै प्राप्नु-
 याम् आश्रूङ् व्याप्नौ लोह् ॥३७॥

अग्रं आयूषि पवसे आसुवोर्जनिषं च नः । अरे बाधस्व दुःकुनाम् ॥३८॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूषि पवसे स्वत एवायुःप्राप-

कानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः । अत एव नोऽस्मर्द्धमिषं त्री-
द्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुवात् । किं च अग्ने-
द्वरेऽपि स्थितानां दुह्नुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुह्नुनः तेषाम् कर्माणि षष्ठी दुष्टान्
श्रुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्बाधस्व नाशयसि (26.) दुर्जने जीविनाशक्तेः ॥ ३८ ॥

पुनर्तु मा देवजनाः पुनर्तु मनसा धियः ।

पुनर्तु विश्वा भूतानि ज्ञातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतज्ञातवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानु-
गामिनो जना मां पुनर्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनर्तु विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनर्तु हे ज्ञातवेदः त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूँश्चरन्तु ॥ ४० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां
पुनीहि । किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिव्येयङ्लुगन्तं
रूपम् । किं च हे अग्ने क्रतूननु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं
पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान्पुनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्ये विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

अग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला-
यामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं (27.) परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं
प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान्पुनातु ॥ ४१ ॥

पवमानः सोऽग्र्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ प-
वमानः शोधकः सोमः अग्रास्मिन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान्पुनातु कीदृशः सोमः
विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो
मनुष्याः ऋविज्ञो यस्य सः । किं च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स
मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उ॒भाभ्यां दे॒व स॒वितः प॒वित्रेण॑ स॒वेन॑ च । मां पु॒नीहि॑ वि॒श्वतः॑ ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितरुभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अज्ञाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च तदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै॒श्वदे॒वी पु॒नती॑ दे॒व्यागा॒द्यस्यामि॑मा ब॒ह्व्यस्त॒न्वो वी॒तपृ॑ष्ठाः ।

तया॒ मद॑न्तः स॒धमा॑दिषु व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणा॑म् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवल्किका । अज्ञाताभिधेया । ततः कांचिदेवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्रेरुपरि शतातृष्ठा कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यः बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वल्पं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादिषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

ये स॒मानाः स॒मन॑सः पि॒तरौ॑ यम॒राज्ये॑ ।

तेषां लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्प॒ताम् ॥ ४५ ॥

का° [११. ३. २३.] ये समाना इति यजमानो जुहोति । सकृदृहीतमाज्यं दक्षिणैर्भौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमस्तोके ये पितरौ वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति [अमर° १. १. ५८.] अभिधानात् । कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति [पा° ६. ३. ८४.] समानस्य सदिशः । तेषां पितृणां लोकः वि-

भक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वात्रं नम-
स्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंलोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

का° [११.३.२४.] उत्तरे (28.) यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याह्वनीये
कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीः श्रीदेव-
त्या । जीवतीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समन-
स्काः मामका (29.) मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते (30.) मामकाः
तवकममकविकवचनऽइति [पा° ४.३.३.] अस्मदो ममकादेशः । अस्मिन् लोके
भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तां-
स्त्यक्त्वा मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः
शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

द्वे सृतीऽअमृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदतरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

का° [११.३.२५.] अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृतीऽइति । ऋत्विग्यजमानेषु
कृतान्वारम्भेषु अर्घ्युः पयो जुहोतीत्यर्थः ॥ देवयानपितृयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् ।
मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहममृणवं श्रुतवानस्मि श्रु-
तितः स एष देवयानो वा पितृयानो वा पन्था इति श्रुतः । के द्वे सृती अत
आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं
मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता असौ वै पितेयं मातेति [१२.८.१.२१.] श्रुतेः
पितरं मातरं च अतरा भूलोक्युल्लोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत्
विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति संगृह्यते ताभ्यां सृ-
तिभ्यां मुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

इदं ह्रविः प्रजननं मेऽअस्तु दशवीरुः सर्वगणाः स्वस्तये ।

आत्मसनिं प्रजासनिं पशुसनिं लोकसन्धयसनिं ।

अग्निः प्रजां बद्धुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्त ॥४८॥

का° [११.३.२६.] शेषं यजमानो भक्षयतीदृ७ हविरिति । उखास्थितं शेषं प-
यो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीर्देवत्या अयसाना अष्टिः एको व्यूहः ।
इदं पयोद्वयं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं हविः प्रजननं प्रज-
नयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते
दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनं जयसंज्ञानां प्राणानां
स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्तऽइति [१२.८.१.२२.]
श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि
स्युरित्यर्थः अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्तऽइति [१२.८.१.२२.] श्रुतेः ।
आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति सम्भजति वा षण्णु दाने तुदादिः षन
सम्भक्तौ भ्रादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि आत्मानमेव सनोति पशून्स-
नोतीत्यादिश्रुतेः [१२.८.१.२२.] । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं
ददातीत्यर्थः लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२.] श्रुतेः । अभयसनि अभयं
स्वर्गं सनोति स्वर्गी वै लोकोऽभयः स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति
[२२.] श्रुतेः ॥ एवं हविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बद्धुलां प्रवृद्धां
करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋविज आहू हे ऋविजः अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दु-
ग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत तद्यऽएवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहूतन्म-
यि सर्वं धत्तेति [२२.] श्रुतेः ॥४८॥

IV. उदीरतामवर्षऽउत्परोस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥४९॥

का° [११.३.२१.] सोमवतां बर्हिषदामग्निघातानां च । उदीरतामित्यादित्रयो-
दशर्चीऽनुवाकः तत्र उदीरताम् [४९.] अङ्गिरसः [५०.] ये नः [५१.] इति ऋक्त्रय-
स्याग्निघातानित्यत्यायाश्च [६१.] विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति [५२.] तृचं
सोमवताम् बर्हिषद् इति [५५.] तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति [५८.] तृचमग्नि-

घातानाम् पुनस्तु मेति [३१.] नवऽर्चवाचनानन्तरं (31.) त्वं सोमेत्यादि [५२.] तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवऽर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्गजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृढाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निघाताः पितरः [५१.] इयं जगती अन्या द्वादश त्रिदुभः । अवरं अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोद् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात्परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्यादयन्ति ते सोम्याः । ये च अस्तुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातद्वयं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्वेषां ते उदासीनाः ऋतज्ञा सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥४१॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥५०॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसम्यादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो ब्रह्मन्यपत्यानि अङ्गिरसः ब्रह्मत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्वेषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणाः अथर्वणो मुनेर्ब्रह्मन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हति य इति [पा० ४.४. १३७.] यः सोमसम्यादिनः ॥५०॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सौमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्मिमः सःर्राणो हवीऽश्वशत्रुशङ्घिः प्रतिकाममन्तु ॥५१॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवा-
न्प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्यादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्राप-

त्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन्प्रतिकामं हवीषि अत्तु
भक्षयतु रा दानि शानचप्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन्का-
मयमानः । कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ श-
तप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

तव सोम प्रचिकितो मनीषा तव रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरौ न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

तं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि
अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजि-
ष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ [पा० ५.३.५५.] विभाषः जीशृह्न्दसीति [पा० ६.४.१६२.]
ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् अयस्मयादीनि ह्न्दसीति [पा० १.४.२०.] सर्व-
नामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८.२.७.] नलोपे स-
वर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । की-
दृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः ।
किं च हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनु-
ज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरि सोमयागेनैव स्व-
र्गतिः । कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

तया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।

वन्वन्नवातः परिधीँः॥२॥॥रपोर्णु वीरेभिर्श्चैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः
हि यस्मात्कारणात् तया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधी-
नुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुज् आह्लादने लोट् परिदधति सर्वत
उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुतऽइति
वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः । तथावातः नास्ति वातो यस्य वान उपल-
क्षणां वाताद्युपद्रवरहितः । किं च वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं

मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि स-
मानपादऽइति [पा० ८. ३. ६.] नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

त्व॑ सोम पि॒तृभिः संवि॒दानोऽनु॑ द्यावापृथिवी॑ऽअ॒नात॑तन्थ ।

तस्मै॑ त॒ऽइन्द्रो॑ रु॒विषा॑ विधेम व॒यः॑ स्याम॒ पत॑यो र॒यीणाम् ॥ ५४ ॥

हे सोम त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् तनु विस्तारि लिट्
बभूयाततन्थेत्यादिना [पा० ७. २. ६४.] निपातः । किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः
संवि॒तऽइति संवि॒दानः संवा॑दं कु॒र्वाणः॑ समो गमित्यादिना [पा० १. ३. २१.] आ-
त्मनेपदित्वाक्षानच् । हे इन्द्रो तस्मै ते तुभ्यं वयं रुविषा विधेम रुविर्दद्वः विभ-
क्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः रुविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भ-
वेम ॥ ५४ ॥

ब॒र्हिष॑दः पि॒तर॑ उ॒त्प॒र्वागि॒मा वो॑ रु॒व्या च॑कृ॒मा नु॑षध॑म् ।

त॒ऽआग॒ताव॑सा॒ श॑त॒मे॒नाया॑ नः॒ शं यो॑र॒रुपो॑ द॒धत॑ ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितॄणां षडृचः समाप्तः अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः ॥ बर्हिषदः
बर्हिषि दर्भे सीदतीति बर्हिषदः पृषोदरादित्वादत्यल्लोपः हे बर्हिषदः पितरः ते
यूयमूत्या (32.) अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्मा-
कमिमा इमानि रुव्या रुव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवत्तः तानि यूयं नुषधं
सेवधम् । अथानन्तरं शतमेन सुखयितृतमेनावसानेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं
शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत त-
प्तनविति [पा० ७. १. ४५.] तबदिशात् आभ्यस्तयोरात इति [पा० ६. ४. ११२.] आ-
लोपाभावः । शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४. २१.]
यास्कः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः [निरु० ४. २१.] ॥ ५५ ॥

आहुं पि॒तृत्सु॑वि॒दत्रा॑ः॒ऽअ॒वित्सि॑ न॒पातं॑ च वि॒क्रम॑णं च वि॒ज्ञोः॑ ।

ब॒र्हिष॑दो॒ ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॑ भ॒जन्त॑ पि॒वस्त॑ऽइ॒हाग॑मि॒ष्टाः ॥ ५६ ॥

अहं पितृना अविस्ति आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशान्पितॄन् सुविदत्रान् सुष्टु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान् । किं च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति [१. १. ३. १.] श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भीगाले पतनम् यज्ञसम्बन्धिनी देवयानपितृयानी पन्थानी वेद्मीत्यर्थः उद्गामिनः पितृंश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पितृः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अडभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोट्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासौ बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

तऽआगमन्तु तऽइह श्रुवत्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवत्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

ते पितर इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः श्रुवन्तु श्रुवा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यदक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मान्वन्तु पालयन्तु । कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहृताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासौऽग्निधत्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवत्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निधत्तानां पितृणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह याति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमयानार्हाः । अग्निधत्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान्दहन्स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानत्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण

ब्रध्नस्याप्रोति विष्टपमिति । किं च पितर आगत्यास्मिन्यज्ञे स्वधयान्नेन मदतः तृ-
प्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिव्रुवन्तु अधिकान्वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव, वयमधिकाः
स्यामित्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निघ्रात्ताः पितर एह गृह्णतु सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवीषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिष सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

हे अग्निघ्रात्ताः पितर इह यज्ञे यूयमागृह्यत आगत्य च सदः-सदः प्रतिगृह्णं
सदत उपावेशत नित्यवीप्सयोरिति [पा° ८. १. ४.] द्विवम् । कीदृशा यूयं सुप्रणी-
तयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवीषि अत्त
भक्षयत अत्तेर्लीट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवीषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि
नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं
तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपा-
तस्य चेति [पा° ६. ३. १३६.] दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनखिति [पा° ७. १. ४५.] तनबा-
देशः ॥ ५९ ॥

येऽअग्निघ्रात्ता येऽअनग्निघ्रात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निघ्रात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निघ्रा-
त्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य म-
ध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मापार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव
राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां म-
नुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयन्तु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नर-
शरीरं यमो ददावित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून्प्राणान्नयति प्राप्नोत्य-
सुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं (33.) कुर्वन्ति
॥ ६० ॥

अग्निघ्रात्तानृतुमतां हवामहे नाराशते सौमपीथं यऽआशुः ।

ते नो विप्रांसः सुहृवा भवन्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निघातान्पितृन्वयं क्वामहे आकूयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते
येषु ते ऋतुमतः तानृतुयुक्तानाकूयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं
सोमपानमाशुः अन्नन्ति स्म अश भोजने लिट् अथ यदि नाराशंसेषु सन्न इत्यु-
पक्रम्य पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति [१२. ६. १. ३३.] श्रुत्या नारा-
शंसे चमसे पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहृवाः स्वाकूयाना
भवन्तु अस्मदाकूयताः शीघ्रमायास्त्वित्यर्थः । एवं पितृघ्राह्यतेषु वयं रयीणां धनानां
पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

V. आद्या जानुं दक्षिणतो निषद्येयं यज्ञमभिगृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्रो यद्वा आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आद्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवा-
कद्वयस्य आद्वेऽन्नत्सु (34.) द्विजेषु जपे विनियोगः ॥ दशर्चीऽनुवाकः आद्या नव
पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निघाता-
श्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकोलकर्तृकृविर्यज्ञमा-
नोत्कर्षैः साधयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाच्य वामजानु पा-
तयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः
अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतिः । किं च हे
पितरः केन चित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिन-
स्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन
चलचित्तत्वेन त्वो गुष्पाकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः शपि लङि कृ-
पम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसीनासोऽग्रुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयङ्क्त तऽङ्कुर्जो दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरो दाशुषे कृविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यज्ञमानाय यूयं रयिं धनं

धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् अरूणीनामरूणावर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसी-
नासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरूणा भवन्ति कु-
तपं वासने दद्यादिति स्मृतेः (34.) कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा अरूणीनामरूणाव-
र्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किं च हे पि-
तरः पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयक्षत दत्त कर्मणि षष्ठी
यदभीष्टं धनं तदत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं
रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यमग्ने कव्यवाहनं त्वं चिन्मन्यसे रुयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४ ॥

द्वे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरी-
षेषु ज्युडिति [पा० ३.२. ६५.] ज्युट्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं चित् त्व-
मपि यं रुयिं हविर्लक्षणां धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रुयिं देवत्रा
देवेषु पनयं देहि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना [पा० ५.४. ५६.] सप्तम्यर्थे
देवात् त्राप्रत्ययः । कीदृशं रुयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारल-
क्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृह्निगृह्दिदयिभ्य आय्य इति [उणा० ३.
१५.] शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यतः इति युक् तम् क्तिप् चेति [पा० ३.२.
७६.] क्तिप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षदत्तावृधः ।

प्रेडुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटि इतो
लोपः । कीदृशान्यितृन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः स-
ंहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवो-
चति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदवित्त्वर्थः । इत् उ निपातौ
पादपूर्णाौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि वच उमिति [पा० ७.४.
२७.] हान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्रऽईडितः कव्यवाहनवाङ्मयानि सुरभीणि कृवी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया तेऽञ्जनञ्चि त्वं देव प्रयता कृवीऽपि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन हे अग्रे त्वं कव्यानि कवीषि सुरभीणि कृवी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वरुसि स्म । वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे वृष-
मवाट् । स्नाय्यादयश्चेति [पा० ७. १. ४१.] कृवीति निपातः । कीदृशस्त्वम् ईडितः
स्तुतः देवैर्मविग्भिश्च । किं च कव्यानि ऊढा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रा-
दाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि वृषम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म वसू अदने
इत्यस्य वृषम् । हे देव त्वमपि अद्धि कवीषि भक्षय अद् भक्षणे लोट् कीदृशानि
कवीषि प्रयता प्रयतानि श्रुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्व याँऽऽउं च न प्रविद्व ।

त्वं वेत्थ यति ते ज्ञातवेदः स्वधाभिर्यज्ञऽ सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति याँश्च पितृन्वयं विद्व
जानीमः उ पादपूरणः याँश्च पितृन् वयं न प्रविद्व प्रकर्षेण जानीमः । हे ज्ञात-
वेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । या सख्या येषां ते
यति किमः संख्यापरिमाणऽइत्यादिना [पा० ५. २. ४१.] सूत्रेण यत्तद्व्यामपि उति-
रिति वार्तिकेन यत्शब्दात् उतिप्रत्ययः उति चेति [पा० १. १. २५.] तस्य षट्संज्ञ-
त्वात् षट्भ्यो लुगिति [पा० ७. १. २२.] जसो लुक् । यद्वा यतीन् श्रुचीन् नित्यनै-
मित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्य-
येन जस् । किं च स्वधाभिः पितृणामत्रैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व से-
वस्व ॥ ६७ ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्वय्य ये पूर्वासो यऽउपरास इयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निर्षत्ता ये वा नूनऽ सुवृजनासु विद्व ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे इयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते वि-
रमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त इयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च

पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभि-
मुख्ये निषत्ताः नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१.] निष्ठायां निपातः । ये वा
वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विन्नु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषत्ताः ।
कीदृशीषु विन्नु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मवृष-
बलयुक्तासु । अद्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्येभ्यः इदं न-
मोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासौऽअग्रऽऋतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दत्तौऽअरुणीरपव्रन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अथ अथानन्तरं देह्यात्रोत्तरकालं यथा येन प्र-
कारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन्
प्राप्ताः अय गतौ लङ् अउभाव आर्षः । कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः
प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्रुवाना व्याप्नुवन्तः । एवम्भूताः पि-
तरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधि-
तिमपव्रन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वृज् वरणे
विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि वृषम् अउभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृ-
शा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः क्षिप्
संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दत्तः वेदिचात्वात्पूपावटोपरवा-
दिखननैर्विदारयत्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमक्षुशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशन्त आर्वह पितृन्ऋविषेऽअत्तवे ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः ।
कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि संदीपयामः । त्वं च उशन्कामयमानः सन्
उशतः कामयमानान्पितृनावह आनय किं कर्तुं ऋविषे अत्तवे ऋविः अत्तुं भक्ष-
यितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोद्वर्तयः । विश्वा यदज्ञय स्पृधः ॥ ७१ ॥

ऐन्द्री गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः
सर्वान्संग्रामानज्ञयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य
शिरः उद्वर्तयः हिन्नवानसि उत्पूर्वा वृत्तिः हेदर्थः ॥ ७१ ॥

VI. सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम् ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्थस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु

॥ ७२ ॥

का° [११.२.२४.] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चना-
नुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयो-
ग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः ॥
अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महावृक्त्यः यस्याश्चत्वारः पादा
अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महावृक्ती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृ-
तममृतद्रपो रसद्रपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण
ऋजीषिं नीरसं सोमत्वताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभावमजहात् जहाति । ऋतेन
अनेन सत्येन एतत्सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्यतोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य
पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु की-
दृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरं च ॥ अपां फेनेनेत्यस्य म-
न्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्ताः [१२.७.३.४.] तस्य शीर्षे हिन्ने
लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सत् त एतदन्धसो विपानमपश्यत्सो-
मो राजामृतं सुत इति तेनैतं स्वदयित्वात्मन्नदधतेति । यथा एककारणानि व-
स्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते ए-
वमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्क्रुद्धाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुद्धं हंसो भूया धिया प्रज्ञया अद्भ्यः स-

काशात्क्षीरं दुग्धमपिबत्पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबती-
ति ज्ञातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं श्रुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य
पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हृष्टः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७४ ॥

हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदद्वयैः किरणैर्यथा सोमं व्य-
पिबत्पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो र-
विः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्वृतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७५ ॥

अतिजगती द्रापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्वृतोऽन्नात् सुराद्व-
पादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणोऽपि व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रं च व्य-
पिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन
सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।

गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहति जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७६ ॥

अतिशक्वर्यो द्वे षष्ठ्यक्षरातिशक्वरी । इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्वं योनिं स्त्रीप्रज-
ननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहति त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विज-
हति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा
गर्भवेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्वं जरायु जहति । भिन्नस्थानानामेकद्वार-
ाणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम्
॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा त्रये व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः ।

अश्रद्धामनृतेऽर्द्धाङ्गद्वौ सत्ये प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः त्रये त्रपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणां पृथ-

क्लं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्र-
द्धां नास्तिक्वमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात् । सत्ये अद्वामदधात्
सत्यस्य अद्वानिमित्तत्वात् अद्वान्तिक्वबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदेन वृषे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७८ ॥

महाबृहती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः वृषे वेदेन ज्ञानेन त्रया वि-
द्यया वा व्यपिबत् विवच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिसुच्च । ऋतेने-
त्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिसुतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं प्रजापतिः ॥

ऋतेन सत्यमिन्द्रि° ॥ ७९ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिसुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः
सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम्
॥ ७९ ॥

VII. सीसेन तन्न मनसा मनीषिणा ऊर्णासूत्रेणा क्वयो वयन्ति ।

अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य वृषं वरुणा भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का° [११.४.१२.] खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशत् जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम् । प-
ञ्चपत्नी ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभपुराणां महत्वाच्चार्थैः खुरैः पशूनां वसां
गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान्सुराग्रहान्जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयो-
र्होम इत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः जगतीभिर्जुहोतीति [१२.
८.३.१३.] श्रुतिबलाद्वह्न्यनूनानामपि (३६.) कासां चिज्जगतीवमेव । दक्षादि-
भिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ द-
क्षौ सविता सरस्वती वरुणाश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पाद-
यन्ति । केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णाया (३७.) तोक्नक्रय-
णात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्नमिव
यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्नमद्भविशेषं वयन्ति ऊर्णासूत्रेण च तन्नं प-

टं (38.) वयति तद्वत् तत्त्वं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परहन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्ब-
कृते तत्तुवानि परिहृद् इति कोशात् । कीदृशा अश्यादयः मनीषिणः मेधाविनः ।
कवयः क्रातदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्डादित्वा-
द्यक् ततः शतृप्रत्ययः वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्तिस्त्रो दधुर्देवताः स०रराणाः ।

लोमानि शण्यैर्विब्रुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य
तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः संदधुः (39.) कर्माङ्गैः संधानं चक्रुः तदे-
वाह लोमानि इन्द्रोमाणि शण्यैर्विब्रुव्रीहिभिः संदधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च
तोक्मभिः विब्रुव्यैर्विब्रुधा संदधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति पेशोऽन्तरम् ।

अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्तनिर्मागी ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी (40.) वा भिषजा भिष-
जी वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम्
वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शय्यादिचूर्णचरुनिःस्रावैः
(41.) अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते ग-
वां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः ।

रसं परिस्नुता न रोहितं नग्रद्धीरिस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां संहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति
पठमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेश इति हिरण्यवद्रूपयोर्नाम
[निघ० १, २, ३, ७.] पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा (42.) । मनसा
विचार्येति शेषः । परिस्नुता परिस्नुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वय-

ति इन्द्रवपुषो रज्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्नहुः
 किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमा-
 नौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नग्नहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मा-
 दक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवतीति वचनात् नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षि-
 तम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनयन् रेतः ।

अपामेति दुर्मतिं बाधमाना उवध्यं वातं स्रुं तदारात् ॥ ८४ ॥

प्रकृतत्वादस्थिनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतने वीर्यं जनयन्त उद्पादयन्
 अउभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जनि-
 त्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवध्यं वातं
 नाडीगतं स्रुं च (43.) सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त (44.) आमाशयगत-
 मन्नमूवध्यम् पक्वाशयगतमन्नं स्रुम् । कीदृशास्ते अम्रसिं बध्यभावं (45.) दुर्मतिं
 दुर्बुद्धिं च बाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेण सत्यं पुरोडाशेन सविता ज्ञान ।

यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ते वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं ज-
 नान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं ज्ञान । वरुणो भिषज्यन् इ-
 न्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्सन् यकृत् कालाखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च ज्ञान ।
 वायव्यैः सौमिकौर्धपात्रैः मतस्ते हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तं च मि-
 नाति मिर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्धपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुडुघा न धेनुः ।

श्वेनस्य पत्रं न म्लीहा शचीभिरासन्दी नाभिर्हृदरं न माता ॥ ८६ ॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् कीदृशः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु
 सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुडुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा

सुडुधा दोग्धी च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणावृषा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रं च
प्रीक्षा कृदयवामभागस्यः शिथिलमांसपिण्डः गुल्फसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शची-
भिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्द्यामभिषिच्यते
ऽतस्ततो जायतऽइव । नाश्चर्याः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भोऽञ्जतः ।

प्राशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्नं जनिता जन-
यति । यस्मिन्कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थानि अग्रे प्रथममर्तमध्ये गर्भः सुरावृ-
ष उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः शिशोऽभवत् ।
कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्तऽआत्मने-
पदेधिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखं सदस्य शिर् इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासत्सरस्वती ।

चयं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेषो कुरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः स-
तेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्व-
ती च आसन् अस्येऽभवन् । चयं च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनव-
स्त्रमस्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं जातम् कीदृ-
शः शेषः कुरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां ह्यग्नेन तेजो हविषा श्रुतेन ।

पद्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसति ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं
क्रियते । श्रुतेन पक्षेन हविषा ह्यग्नेन ह्यग्न्यपेण पक्वहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि
क्रियते । गोधूमैः पद्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निवि-
ष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णं नेत्रगते

द्वये वसति आह्लादयति कुर्वति इत्यर्थः (46.) प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८१ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् ।

सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जज्ञान ॥ १० ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः । ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्चरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जज्ञान जनयति । बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जज्ञान ॥ १० ॥

इन्द्रस्य द्रुपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां ओत्रममृतं ग्रहाभ्याम् ।

यवा न बर्हिश्भुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारधं मुखात् ॥ ११ ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्यादिन्द्रस्य द्रुपं चक्रे । ग्रहाभ्यामिन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्य-
द्वर्तमानशब्दग्राहि ओत्रं ओत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः
ओत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बर्हिश्च भुवि भुवोः केसराणि लोमान्यभवन्
कर्कन्धु बदरं मुखात् सारधं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे सरधा मधुमक्षिका
तत्सम्बन्धि सारधम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भ-
वति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ११ ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम ।

केशा न शीर्षिन्यशंसे श्रियै शिखा सिंहस्य लोम विषिरिन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लो-
मानि लोमेति ज्ञातावेकवचनम् । मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम ।
शीर्षिन् शीर्षि शिरसि च यशंसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा
या च विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ १२ ॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती ।

इन्द्रस्य द्रुपः शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ १३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान्समधातां

समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे । कीदृशा अश्व्यादयः
इन्द्रस्य वृषमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृन्मनश्चरं दधानाः स-
म्यादयन्तः कीदृशं वृषं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् त-
ज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरुश्चिभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति ।

अपा७ रसेन वरुणो न सामेन्द्र७ श्रियै जनयन्पु राजा ॥ १४ ॥

सरस्वती अश्चिभ्यां पत्नी अश्चिनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्र-
लक्षणां सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः
अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन्सन् विभर्तीत्यनुषङ्गः ।
नश्चार्थः ॥ १४ ॥

तेजः पशूना७ हविरिन्द्रियावत्परिसुता पयसा सार्वं मधु ।

अश्चिभ्यां दुग्धं मिषज्ज्ञा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्द्रः ॥ १५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥

मिषजा मिषभ्यामश्चिभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशू-
नां सम्बन्धि हविरादाय परिसुता पयसा च सह सार्वं मधु चादाय इन्द्रार्थे ते-
जो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिसुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतवृषः इ-
न्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्चिभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नाना-
रसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ १५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सुरादीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥

इति वेददीपे सौत्रामणीप्रकरणे ऊनविंशोऽध्यायः (४७.) ॥ ११ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

१-३ [प्राङ् सोमो - प्रत्यङ् सोमो]. ४ ॥ १-४ ॥ ५. ६ [न जग्मुः] ॥ ५ ॥ ७ [वर्म-
सि] ॥ ६ ॥ ८-११ a ॥ ७-१० ॥ ११ b. c [पपेन] ॥ ११ ॥ २० [पुरोत्ताशैर्हं]
॥ २० ॥ २५ [प्रणवैः] ॥ २५ ॥ २१ [इत्ताभिर्भं] ॥ २१ ॥ ३३ [अश्चिनाऽइन्द्र-

म°] ॥३३॥ ३६ a. b. c ॥३६॥ ३६ d. e. f. g ॥३७॥ ३७ a ॥३८॥ ३७ b
 ॥३९॥ ३८-४१ ॥४०-५१॥ ५२-५५ ॥५२-५५॥ ५७ ॥५६॥ ५६ ॥५७॥
 ५९ ॥५८॥ ५८ ॥५९॥ ६० [स्वरालसु°] ॥६०॥ ६६ [त्वमग्रइत्तितो जा-
 तवेदोऽवाडुव्या°] ॥६६॥ ६८ ॥६७॥ ६७ ॥६८॥ ७३. ७४. ७५ ॥७३॥
 ७६ ॥७४॥ ७७ ॥७५॥ ७८. ७९ ॥७६॥ ८०-८५ [पुरोलाशिन] ॥७८-८२॥
 ८६-९५ ॥८३-९२॥

२०. १ [क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि]. २ [मृत्योष्पाहि] ॥९३॥ ३-८
 ॥९८-९९॥ १ [नन्दाऽआण्टी] - पसः ॥१००॥ १ जङ्घाभ्यां - १० गोषु ॥१०१॥
 १० प्रत्यङ्गेषु - यज्ञे ॥१०२॥ ११ ॥१०३॥ १२ - सामभिः ॥१०४॥ १२ सा-
 मान्यु° - स्वाहा ॥१०५॥ १३ ॥१०६॥ ॥ सप्तानुवाकेषु षट्शतम् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

I. a. क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि ।

b. मा त्वा हिंसीन्मा मां हिंसीः ॥१॥

का° [११. ४. ७.] सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य
 योनिरिति । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मु-
 ञ्जरज्जुव्युतान् आसन्धा द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥
 आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानम-
 सि । आसन्ध्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति रज्जेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नहनं ब-
 न्धनं चासि ॥ का° [११. ४. ८.] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति । अस्यामास-
 न्यां कृष्णाजिनं हृदयेदित्यर्थः ॥ यजुः कृष्णाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री । य-
 ज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थयति । हे कृष्णाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च
 मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इ-
 ति [१२. ८. ३. १.] श्रुतेः ॥१॥

a. निषसाद धृत° । b. मृत्योः पाहि । c. विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

का° [११.४.१.] तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमानः कृत्ताजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता [१०.२०.] ॥ का° [११.४.१०.११.] पादयो रुक्माऽउपास्यति राजतऽ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णाऽ शिरस्येके विद्योदिति । आसन्गुपविष्टयजमानस्य पादयोर्धो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणाविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दत्ते विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ बृहत्पौ । हे रुक्म मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योततऽइति विद्योत् विद्युत्ये गुणः विद्युत्पाताद्भजेत्यर्थः ॥ २ ॥

a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् ।

b. अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायामिषिञ्चामि ।

c. सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नायायामिषिञ्चामि ।

d. इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

का° [११.४.१४.] सर्वसुरभ्युन्मृदितऽ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवसावयन्प्रतिदिशऽ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्याऽइन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमात्रस्यापितैर्वसाग्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा मुखादवसावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकिसरादिभिरुद्धर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेधन्विति । चतुर्थीऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋगायत्रौ । हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि मिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वत्रास्वलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या मिषकर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नायाय वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणासामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाठेन सामर्थ्येन च त्वा-

मभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै ॥३॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा कायं त्वा । सुश्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजन् ॥४॥

का° [११.४.११.] यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युयजमानं स्पृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उल्लिग्मर्भा षट्सप्तैकादशोल्लिग्मर्भेति वचनात् । हे यजमान त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः कायं प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का° [११.४.२०.] सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञान्नराणां ह्वयति ॥ हे सुश्लोक एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल त्वमेहि । हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥४॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि ।

राजा मे प्राणोऽश्मृतं च सभ्राह् चक्षुरिविराट् श्रोत्रम् ॥५॥

का° [११.४.२१.] अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मण्डति प्रतिमलम् । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते ॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्यं तत्र तृतीया गायत्री अत्या अवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यजमान इन्द्रहृप आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सभ्राह् अस्तु सम्यक् राजते सभ्राह् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥५॥

जिह्वा मे भद्रं वाक्महो मनो मन्युः स्वराड्भामः ।

मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥६॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणहृपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मक्षते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन्प्रत्ययः । मनो मन्युः क्रोधहृपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराह् स्वनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित्प्रतिकृत्यतामि-

त्यर्थः तदुक्तम् शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोदकृति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टकृष्णः सन्तु । मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमङ्गौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।

ऊरूश्चरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो (१.) राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमङ्गौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रज्ञाः सन्तु प्रज्ञावत्पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।

आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः ।

जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत्स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रज्ञारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणा इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वज्ञैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादिव विशि प्रज्ञायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।

प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

का० [११.४.२३.] कृत्वाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्रं इति । आसन्दीतो यजमानः कृत्वाजिनेऽवतरति ॥ विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिशङ्करी । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु कर्पादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेऽहलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान्यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः ।

बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

का० [११.५.८.] त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति (२.) कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसायहं जुहोति ॥ त्रयसाना विश्वदेवदेवत्या (३.) पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे तयप् [पा० ५.२.४२.] द्वित्रिम्यां तयस्यायत्वेति [पा० ५.२.४३.] त्रयजादिशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुरार्धसः शोभनं राधो येषां ते राध इति धननाम राधुवत्यनेनेति [निरु० ४.४.] यास्कोक्तेः । तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथ॒मा द्वि॒तीयैर्द्वि॒तीयास्तृ॒तीयैस्तृ॒तीयाः स॒त्येन॑ स॒त्यं य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञुर्भि॒-
 य॒ज्ञोऽपि॑ सा॒मभिः॑ सा॒मान्य॑ग्नि॒र्भ्यः पुरो॑ऽनु॒वाक्या॑भिः पुरो॑ऽनु॒वाक्या॑ या॒-
 ज्याभि॑र्या॒ज्या वष॑ट्कारैर्वष॑ट्कारा आ॒हुति॑भि॒राहु॑तयो मे का॒मात्स॒मर्ध॑यन्तु भूः
 स्वा॒हा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिहृन्दः । प्रथमा देवा
 द्वितीयैः संहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं
 यज्ञेन सह यज्ञो यज्ञुर्भिः सह यज्ञोऽपि सामभिः सह सामान्यग्निः सह ऋचः पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा
 आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो
 मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः ऊतमिदं स्वाहा सुहु-
 तमस्तु ॥ १२ ॥

लो॒मानि॒ प्रय॑ति॒र्मम॒ त्वञ्ज॑ऽआ॒नति॒राग॑तिः ।

मा॒ऽसं म॒ऽउप॑न॒तिर्व॒स्वस्थि॑ म॒ज्जा म॒ऽआ॒नतिः॑ ॥ १३ ॥

का° [११.५.१०.] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रह-
 शेषं प्रत्यक्षमुपहृवपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमवगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि
 प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्वपि प्रयत्नः । मे
 मम त्वञ्ज आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भू-
 तानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः ।
 मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धने धनरूपमेव ।
 मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमितत् मम सप्त धातवो ज-
 गद्वशीकरणासमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

II. यदे॒वा दे॒व॒हेड॑नं दे॒वास॑श्चकु॒मा व॒मम् ।

अ॒ग्नि॒र्मा त॒स्मादे॒नसो॑ वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्व॒हंसः॑ ॥ १४ ॥

इत् उत्तरमवभृथः ॥ का° [११.५.१३.] मासरकुम्भं प्लावयति यदेवा इति ।

अवभृथेष्टिं कृत्वा यदेवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन [१८ a.] सार्धकण्डिका-
चतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मातरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रो
ऽनुष्टुभः कृष्माण्डोसंज्ञाः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवास्तो देवा वयं यदे-
वहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां हान्दसो
दीर्घः । अग्निस्तास्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुरोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्व-
स्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । उक्तेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनां ऽसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनं ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अह्नि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम । वायुः
तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनां ऽसि चकृमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनं ॥ १६ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नाव-
स्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्व-
न्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् त-
स्मान्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकित्विषाच्चैवैनं पितृकि-
त्विषाच्च मुञ्चतीति [१२. १. २. २.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यहूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये
इन्द्रियविषये पराप्रवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा ग्रूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति [पां ३. १. १०३.] निपातः यत्पापं वयं चकृम । आवयोः पत्नी-
यजमानयोरैकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् ।
तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वच-
नम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

a. यदापोऽअघ्या इति वरुं ।

b. अवभृथ निचुम्पुण निचि° - एनोऽयद्यव मर्त्यैर्म° ॥ १८ ॥

a. समुद्रे ते हृदय°- उतापः । b. सुमित्रिया न° ॥ १९ ॥

यदापः । व्याख्यातम् [६.२२.] ॥ का° [११.५.१४.] पूर्ववन्मज्जनम् । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीस्ताप इत्यन्तेन [११ a.] सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥ अवभृथ । व्याख्यातम् [३.४८.८.२५.] इयान्विशेषः अयक्षि अवायक्षि नाशितवानस्मि यजेर्लुडि तडि उत्तमैकवचने वृषम् पूर्वत्र अयासिषमिति ॥ का° [११.५.१५.] सुमित्रिया न इत्यपोऽज्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेषं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमाऽउदङ्गत्वा । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाज्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् [६.२२.] ॥ १८ ॥ १९ ॥

दुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः श्रुन्धन्तु नैनसः ॥ २० ॥

का° [११.५.१६.] अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं दुपदादिवेति । जलस्याविव जायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ॥ अद्देवत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां श्रुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह दुपदादिवेति पलाशीद्दुहुमागमा इत्यभिधानोक्तेः [अमर° २.४.५.] हुस्तरुः तन्मयं पदं दुपदं पाडुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पाडुकादेषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणाव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद्द्वित्रे मुमुचान इति वृषम् । यथा च स्विन्नः स्वेद्युक्तः स्नातः सन्मलात्पृथग्भवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटिभ्यः पृथग्भवति । तथापो मां श्रुन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तमसस्पारि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

का° [११.५.१७.] सोमवदुत्क्रमणमागमनं च । सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण

जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमन-
मिति (4.) सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा । वयं तमसः परि तमसः स-
काशात् तमोबहुलादस्माद्योकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लुङि शयि लुप्ते
मस्य नः । कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यतः ईक्षमाणाः किं च
देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यतः सत्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्महंपमुदगन्म प्राप्ताः ॥२१॥

अपोऽअद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्ष्महि ।

पयस्वानग्रऽआगमं तं मा ससृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥२२॥

का° [११.५.१८.] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोऽअद्येति । यजमान आहवनीयमु-
पतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रा-
दिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं ससृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिषम्
अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यश्चाहं रसेन जलेन
समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यश्चाहं पयस्वानुदकवान्सन् आ-
गममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति [पा° ३.१.५५.] चैरङ् । तं मां वर्चआदि-
भिर्योजय ॥२२॥

a. एधोऽस्येधिषीमहि । b. समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ।

c. समाववर्त्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥

d. विश्वानरज्योतिर्भूयासं विभून्कामान्व्यश्रवै भूः स्वाहा ॥२३॥

का° [११.५.१९.] एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति ।
यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति ॥
समिदेवत्ये यजुषी । हे समिद्वमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्व-
त्प्रसाददेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ् । हे समिद्वं समिद-
सि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि
विषये तेजो धेहि धारय ॥ का° [११.५.२०.] जुहोति (5.) समाववर्त्ति । य-
जमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डिकाशेषेण जुहोति ॥ समाववर्त्ति अग्नेयी गायत्री

वैश्वानरज्योतिरिति यजुः अग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्त्तते विकरणा व्यत्ययेन वृतेः शयः क्षुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्वक्षैव भूयासम् । विभून्महतोऽपि कामान् मनोरथान्व्यश्रवै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुकृतमस्तु भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

III. अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते त्वयि ।

व्रतं च अद्वां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितोऽब्रुहम् ॥ २४ ॥

का० [११. १. १२.] अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपञ्चर्घमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्चिदृष्टाः । हे अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म अद्वां विश्वासें चोपैमि उपगहामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं ज्ञानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहात्रियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीची सम्यक् अस्ततस्ते । यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गृह्णन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः

आदृगमेति [पा० ३.२.१७१.] चात्किप्रत्ययः लिङ्गत्वादित्याभ्यासलोपी । अत्राप्राप्ति-
जनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेयं प्रजानीयाम्
जानातेः सिव्वङ्गलं लेटीति [पा० ३.१.३४.] सिपीठि च रूपम् ॥ २६ ॥

अ॒भ्युना॑ तेऽअ॒भ्युः पृ॒च्यतां॑ प॒रुषा॑ प॒रुः ।

गन्ध॒स्ते सोम॑मवतु म॒दाय॑ रसोऽअ॒च्युतः॑ ॥ २७ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे [११.१.] लि-
खितम् । हे सुरे ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्य-
ताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः
अनश्चरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै सुरायुक्तः सोमः पी-
तो मद्जनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॑ परि॒षिञ्च॒त्युत्सि॑ञ्चन्ति पुन॒न्ति च ।

सुरा॑यै ब॒ध्वे मदे॑ किं॒वो वद॑ति किं॒वः ॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः [का० ११.२.६.] ।
बध्वे बध्रवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः
किं॒वः किं॒व इति॑ वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति ।
यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋविजः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति ग्रहैः गोवा-
त्तपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धा॒नाव॑न्तं क॒र्म्मिणाम॑पूप॒वन्तमु॑क्थिनम् । इन्द्रं प्रा॒तर्नु॑षिष्व नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनि-
युक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि । हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं
पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यते यत्र तम् कर्म्मिणं कर्म्मभोऽस्या-
स्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्यं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

बृ॒हदिन्द्रा॑य गायत॒ मरु॑तो वृ॒त्रह॑न्तमम् ।

येन॒ ज्योति॑र॒ज्ञन॑यन्तावृ॒धौ दे॒वं दे॒वाय॑ जागृ॑वि ॥ ३० ॥

का° [११.५.२.] ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायतं सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गहति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाहस्येति [पा° ८.२.१७.] नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागतीति जागृवि जागरणशीलमविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अध्वर्योऽअग्निभिः सुत७ सोमं पवित्र७आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

का° [११.२.११.] ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्योऽअग्निभिरिति । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिञ्च । कीदृशमग्निभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय इत्वाभाव आर्षः । किमर्थं इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

IV. यो भूतानामधिपतिर्यस्मिंलोका अधि श्रिताः ।

य ईशे मरुतो मरुतास्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामरुम् ॥ ३२ ॥

का° [११.४.२४.] त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकात्सीसेन तन्नमिति [११.८०.] षोडशऽग्निर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमर्षभखुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः (६.) आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । मरुतास्वीत्कृष्टो यः मरुतः मरुतत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनेपदधिति [पा° ७.१.४१.] तलोपे लटि तडि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्धदयेशामिति [पा° २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी । हे

ग्रहं अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा (7.) त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने
मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

a. उपयामगृहीतोऽस्यश्चि° ।

b. एष ते योनिरश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै तेन्द्राय त्वा सुत्राम्णो ॥ ३३ ॥

उपयाम° यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् [१०. ३२b.] । एष ते यजुः प्राजापत्या
बृहती सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्च मे ।

वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

का° [११. ५. १.] शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । सशस्त्रग्रहहोमानन्तरं शेष-
मृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति काण्डिकाद्वयेन ॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्ठादृक्त्यौ ।
हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान्पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य र-
क्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्याः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे
वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषध-
मुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति
विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली
श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः
संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य ।

उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहृत आज्ञतोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य
ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्धभाव आर्षः
अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः (8.) सरस्वत्या दृष्टस्य
आपोः संज्ञाहन्द्सोर्बहुलमिति [पा° ६. ३. ६३.] सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्टु त्रायते
रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋविग्भिः कृतोपहृतस्य ॥ ३५ ॥

V. समिद्ध इन्द्रं उपसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः ।

त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि डुरो ववार ॥३६॥

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते ॥ का० [११. ६. १२.] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादिना देवता इध्मः तनूनपात्रराशंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ ह्योतारौ तिस्रो देव्यः त्रष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानिनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान कृतवान् डुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे डुर इति रूपम् । कीदृश इन्द्रः समिद्धः संदीप्तः उपसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरत्या दीप्त्या पूर्वकृत् पूर्वा दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशदेवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६. १. ७.] अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वज्रबाहुः वज्रं बाहुौ यस्य वज्रपाणिः ॥३६॥

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम ।

गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्दिरेणैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥३७॥

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति । तं कम् य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋविग्भिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति [निरु० ८. ६.] यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान्वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि ज्ञानत्रित्यर्थः एकः प्रतिर्मिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्नि-

वृषेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात्पौ-
त्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतत्रपस्तद्वान्वा । गोभिर्वपावान्
पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान्वपायुक्तः (९.) मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन्-
वीषि भक्षयन् हिरण्यैः पञ्चवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥३७॥

इडितो देवैर्हरिर्वै॥१॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः ।

पुरंदरो गोत्रमिद्वद्ब्राह्मरायातु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥३८॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः । हरि-
वान् हरी इन्द्राश्चौ अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो
यस्य इलोपशब्दसः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तौतेरौणादिको डिप्रत्ययः ।
आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमा-
नः । शर्धमानः शर्ध इति [निघ० २.१.] बलनाम अतिबलायमानः । पुरं रिपु-
गरं दारयति पुरंदरः । गोत्रमित् गां भूमिं वृद्धा त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान्वृद्ध्यर्थं
मिनन्ति गोत्रमित् गोत्रान्गिरीन्वा मिनन्ति । वज्रब्राह्मः वज्रधरः । नोऽस्माकं य-
ज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥३८॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ।

उरुप्रथाः प्रथमानं स्योनमादित्यैरुक्तं वसुभिः सजोषाः ॥३९॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप
इति [पा० ३.४.१७.] इलोपः कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अश्चौ तद्युक्तः । पृथि-
व्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति
प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७.१.३१.] विभक्तेर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथमं
प्रथः प्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः अ-
सुन्प्रत्ययः जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शा-
नचिं शपो लुक् कीदृशं बर्हिः प्रथमानं प्रथते तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सु-
खत्रपम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं अक्षितम् बर्हिरञ्जने मन्त्रे आदित्यादी-

नामुक्तायात्तैरुक्तम् सं वर्धिरङ्गाः कृविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति
[२. २२.] उक्तेः ॥ ३१ ॥

इन्द्रं डुरं कवष्यो धावमाना वृषाणां यन्तु जनयः सुपत्नीः ।

द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताः सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

डुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रं वृषाणां वर्षति वृषा तम्
वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षयानित्युक्तेः । वीरं शूरम् । कीदृश्यो डुरः कवष्यः
कु शब्दे कूपले कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सहिद्रे
एव शब्दप्रसारात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमा-
नाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तयोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पत्न्यो यज्ञे
सहाधिकारिण्यो ज्ञायाः स्त्रिय-इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति
तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किं च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र वि-
श्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु
ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिस्तसवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः
॥ ४० ॥

उपासानक्ता बृहती बृहत् पयस्वती सुडुधे शूरमिन्द्रम् ।

तत्तुं तत् पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यज्ञतः सुरूक्ने ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता इन्द्रं यज्ञतः संगतं कुरुतः इन्द्रेण संगमं कुरुतः यज्ञिरत्र संगति-
करणार्थः । उपा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासि
उपःशब्दस्योपासदिशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहत् महत् शूरं विक्रान्तं देवानां देवं
सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उपासानक्ता बृहती बृहत्पयौ पयस्वती उदकवत्यौ अ-
वश्यायवत्यौ । सुडुधे शोभनं दुग्धः ते दुहः कब्धश्चेति [पा० ३. २. ७०.] कप् घा-
देशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रहयत्यौ इन्द्रं रूपेण योजयत्यौ तत्र
दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पठार्थं तत् विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित्संवयति ।
तथा सुरूक्नौ शोभनं रुक्मं रोचनं कार्तिर्ययोस्ते सुरूक्नौ ॥ ४१ ॥

दैव्या मिमाणा मनुषः पुरुत्रा होतारविन्द्रं प्रथमा सुवाचा ।

मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वायुग्री प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधेर्लेटोऽडाढावित्याह् [पा० ३. ४. १४.] । कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बद्धधा मिमाणा मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नीः ।

अहिंन्तं तनुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तनुं यज्ञमहिंन्तं केदेन विधेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमाना (10.) विश्वस्मिन्सर्वत्र वर्तते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

वष्टा दधुक्षुष्मिन्द्राय वृक्षेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुत्राणि ।

वृषा यज्ञन्वृषां भूरिरेता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

वष्टा यज्ञस्य मूर्धन्मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान्समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृक्षे सेक्ते इन्द्राय पुत्राणि वचनव्यत्ययः पुरु बद्ध शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक इति प्रशस्यनाम न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नजोऽस्त्यर्थानां (11.) बद्धव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति [पा० २. २. २४. वा० ८.] समासः । अचिष्टुः अचनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यज्ञन्पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बद्ध रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः वष्टा वक्षतेः क-

रोत्यर्थस्येति [निरु० ८. १३.] यास्कोक्तिः । ईदृशस्वष्टा देवान्भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिर्वसृष्टो न पशैस्त्मन्या समञ्जज्ज्ञमिता न देवः ।

इन्द्रस्य कृव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना धृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन धृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः असृष्टो न आज्ञप्त-इव पशैः कृत्वा त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मत्त्रेष्वाद्यादिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः तत्र दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पशैः पशुमात्मनि संयोजयति । तथा कृव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति श्रूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् ।

धृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्ती चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो धृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकद्वयं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः श्रूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून्प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं संहृते शत्रून्भिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः धृतप्रुषा धृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः । अमृताः अमरणधर्माणाः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

VI. आयाविन्द्रोऽवसुऽउयं न इह स्तुतः सधमादस्तु श्रूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वोर्द्यैर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

का० [११. ६. १३.] याज्यानुवाक्याश्च । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयाविन्द्र इति [४७.] वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८.]

याज्ञ्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४१.] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमि-
न्द्रमिति [५०.] याज्ञ्या इन्द्रः सुत्रामेति [५१.] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वय-
मिति [५२.] याज्ञ्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे
अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन्प्रत्ययः । इच्छायातः स-
न्सधमात् अस्तु सद् देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सद्मात् सद्भोजनकर्तास्तु मा-
दयतेः ऋप् । कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमा-
नः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रव-
धादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य व-
लानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति [निरु० १. २५.] यास्कः ।
यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेढोऽडाढौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभि-
भवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयाविति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् द्युल्लोकादिरपि आयासत् आयातु यातेर्लेढो
ऽडाढाविति [पा० ३. ४. १४.] अटि कृते सिब्बद्धलं लेढीति [पा० ३. १. ३४.] सि-
प्प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ० २. १६.] ।
दूरात्समीपाच्चागच्छवित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षाणं कर्तुम् । कीदृश
इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उ-
त्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओज-
स्विनः अत्यन्तमोजस्विनः ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः ।
वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा संगे समत्सु संगः समदिति द्वे संग्रामनामनी
[निघ० २. १७.] संगे एकस्मिन्संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु
पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः कृत्वा पृतनामिहन्ति पृ-
तन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १. ८.] क्यचि परे कव्यधरेति [पा० ७. ४. ३१.]
अलोपः ततः क्यच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उप्रत्ययः संग्रामेहूनां कृतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिर्भियावर्हावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मधवा विरष्णीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४१ ॥

अहमिरेयं । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानह् अस्मानभि आयातु कैः
हरिभिरथैः किमर्थमवसे अवनमवः असुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आग-
त्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते
तिष्ठाति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः मधवा मधं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरष्णी
विविधं रपति लपति विरष्णी महान् ॥ ४१ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं कृवे-कृवे सुकृवं प्रूरमिन्द्रम् ।

क्षयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् कृवे कृवे
आह्वानि आह्वानि यज्ञे वा सुकृवं सुखेन ह्रूयते आहूयतऽइति सुकृवम् प्रूरम् श-
क्रम् शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहू-
तम् ईदृशमिन्द्रं क्षयामि आह्वयामि । मधवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं
स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था
॥ ५० ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँऽऽश्वोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषोऽश्रभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अश्वोभिरनैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं य-
स्मात्सु सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो म-
निन्निति [पा० ३. २. ७४.] मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतो
ऽटि नित्यमिति [पा० ८. ३. ३.] अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपादऽइति [पा०
८. ३. १.] नस्य रुः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः
दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अश्रभयं च कृणोतु करोतु किं च इन्द्रप्रसादादयं सु-
वीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रा-
दयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ२॥ इन्द्रोऽस्मेऽआराच्चिद्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमती शोभनवृद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणद्वये सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करो-
त्वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः ।
सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् द्वारादपि वर्त-
मानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरत्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । स-
नुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम [निघ० ३. २५.] ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिर्भिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा ता के चिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तौ२॥ इहि ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा वृद्धती तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः—आ मन्द्रैः एवेत्
अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र त्वं हरिभिः अथैः आयाहि कीदृशैः मन्द्रैः ग-
म्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणास्तैः मयूरसमवर्णैः ।
किं च केचित् दृष्टा आगच्छन्तं ता तां मा नियमन् नियन्तु मा निबध्नन्तु तत्र द-
ष्टान्तः पाशिनो पाशकृस्ता व्याधाः विं पक्षिणामिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति
तथा तां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रान्यागह किमिव
धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्यो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागह ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासोऽभ्यर्चत्यर्कैः ।

स न स्तुतो वीरवृद्धातु गोमयूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः
एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम वज्रबाहुं
वज्रं बाह्वौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयु-
क्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु वि-

करणाव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋविज आहृ हे ऋविजः यूयं स्वस्तिभिः
अविनागैः सदा सर्वदा नोऽस्मान्पात रक्षत ॥ ५४ ॥

VII. समिद्धोऽग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः ।

डुहे धेनुः सरस्वती सोमोऽग्निरिन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

का° [११. ६. १५.] आप्रियश्च समिद्धोऽग्निरश्विनेति । समिद्ध इत्याद्या द्वाद-
शानुष्टुभः चकारात्त्रिपणोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसर-
स्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति
होता प्राहृ हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति
घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किं च
धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री
सरस्वती इह यज्ञे सोमं डुहे डुग्धे डुह प्रपूर्णे लटि तडि प्रथमैकवचने ढरेत्वे
लोपस्त आत्मनेपदधिति [पा° ७. १. ४१.] तलोपे डुहे इति वृषम् । कीदृशं सो-
मं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय दत्तं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति
युवामागृह्यतमिति भावः ॥ ५५ ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती ।

अथा रजाऽसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् डुहन्ति
पूरयन्ति पूर्वर्चो (12.) डुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त
इति [निरु° ४. ११.] यास्कोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ त-
नूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वै-
द्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किं च अश्विसरस्वत्य
इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्वज्रमार्गैः वहान्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदधिति
[पा° ३. ४. १७.] इकारलोपे वहानिति वृषम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रयिन्दुः सरस्वती नराशसेन नम्रङ्गम् ।

अधातामश्चिना मधु भेषजं भिषज्ञा सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नं सुराकन्दं च पूर्वात्तामधात् धृतवती किं च भिषज्ञा अश्चिना भिषज्ञौ अश्चिनौ सुते सोमे ऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आनुक्षाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् ।

इडाभिरश्चिनाविष७ समूर्ज७ स७ रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आहूयते आनुक्षाना अर्थादिन्द्रमाहूयन्ती सरस्वती अश्चिना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं संदधुः पशवो वाऽइडेति [१.८.१.१२.] श्रुतिः ऊर्जं दध्यादि रयिं धनं च संदधुः एतानि दडरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्चिना नमुचेः सुत७ सोम७ शुक्रं परिसुता ।

सरस्वती तमाभरद्वर्हिपेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

अश्चिना अश्चिनौ परिसुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं वर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्चिभ्यां न दुरो दिशः ।

इन्द्रो न रोदसीऽउभे दुहे कामात्सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकार्याः । अश्चिभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी व्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे दुग्धे द्विकर्मकः व्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १.४.५१.] द्वारां दिशां रोदसीश्च कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः संहिन्नाः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उपासान्तमश्विना दिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः ।

संज्ञानानि सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ उपासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सा-
यंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः । कीदृश्यौ ते संज्ञानानि
संज्ञानीतः ते संज्ञानानि एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो वृषं ययोस्ते शुक्ता उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पातं नोऽश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति ।

दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति
नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ भिष-
जा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं
रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा ।

तीव्रं परिसुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिसुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुर्-
भिषुतवत्तः । काः तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृश्यः त्रेधा स्यिता इति शे-
षः सरस्वती मध्यस्थाना भारती युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना कीदृशं सोमं तीव्रं
पटुवकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अश्विना भेषजं मधुं भेषजं नः सरस्वती ।

इन्द्रे वष्टा यशः श्रियं वृषं-वृषमधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति
इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं
मधु मधुवृषं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं वृषं-वृषं नानाविधं वृषं च नि-
त्यवीप्सयोरिति [पा० ८. १. ४.] वृषशब्दस्य द्विवम् ॥ ६४ ॥

ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता ।

कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन्सन् ऋतुया ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलु-
गित्यादिना [पा० ७. १. ३१.] चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति लोपस्त आ-
त्मनेपदेषिति [पा० ७. १. ४१.] तलोपे दुहे इति वृषम् । किं च सरस्वती अश्वि-
भ्यां सहिता धेनुर्भूवा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता ।

समधातुं सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह
नश्चार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्धाते-
र्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

VIII. अश्विनां हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती ।

आ शुक्रमासुरादसु मधमिन्द्राय जग्धिरे ॥ ६७ ॥

का० [११. ६. १६. १७.] अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथ-
मामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा या-
ज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकार-
माह आश्विनवपायगे अश्विनेति [६७.] अनुवाक्या यमश्विनेति [६८.] याज्या सा-
रस्वतवपायगे यमश्विनेति [६८.] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९.] याज्या ऐन्द्रव-
पायगे तमिन्द्रमिति [६९.] अनुवाक्या अश्विनेति [६७.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अ-
श्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बु-
द्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्यमेतानि वस्तूनि आ-
जग्धिरे आजग्धिरे कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं
मधं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

यमश्चिना सरस्वती कृविषेन्द्रमवर्धयन् ।

स विभेद वलं मधं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्विनौ सरस्वती च कृविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मधं मरुनीयं वलं मेधं विभेद विदारितवान् । स-
चेत्यव्ययं सहार्ये तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्ये सप्तमी । वृणोतेर्वल इति
[निरु० ६. २.] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती ।

धाना अभ्यनूषत कृविषा यज्ञेऽइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेपाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च स-
चा सहभूताः सन्तः यज्ञे कृविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च धानाः पुञ्जन्तः सन्तः तमिन्द्र-
मभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

यऽइन्द्रेऽइन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः ।

स सुत्रामा कृविष्यतिर्यजमानाय सश्रत ॥ ७० ॥

का० [११. ६. १८.] यऽइन्द्रेऽइति पुरोडाशानां पूर्ववत् यऽइन्द्रेऽइति तिस्रस्त्र-
याणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् यऽइन्द्रे [७०.] सविता [७१.] इ-
त्येन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता [७१.] वरुणः क्षत्रम् [७२.] इति सावित्रस्य ते व-
रुणः क्षत्रम् [७२.] यऽइन्द्रे [७०.] इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवि-
तृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे
इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । कृविष्यतिः कृविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्रा-
णकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सश्रत सेवताम् इष्टदानेन यज-
मानं सुखयवित्यर्थः षश्र सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधयजमानाय दाशुषे ।

आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यदसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त

जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं
यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति
दाश्चान् तस्मै रुवोषि दत्तवते दाश्चान्साह्वानित्यादिना [पा० ६.१.१२.] वसन्तो
निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।

सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो
वा अश भोजने अशूड् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्ष-
ताक्षणासामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं
च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं
प्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् ।

रुविषेन्द्रो सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [११. ६. ११.] अश्विना गोभिरिति च रुविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो
रुविषां याज्यानुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना [७३.] ता नासत्या [७४.] इत्याश्वि-
नपशुयगे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४.] ता मिषजा [७५.] इति सार-
स्वते ता मिषजा [७५.] अश्विना [७३.] इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चाव-
र्धयन् । कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्त्यव्यत्ययः इन्द्रियेण इ-
न्द्रियपाठवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणाद्वैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन
शरीरदार्येन रुविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं
धनपुत्रपश्चादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।

सरस्वती रुविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु
नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान्कर्मसु अव
वचनव्यत्ययः । कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मागी
ययोस्तौ यत्र पथि गृह्यस्तत्र सुवर्णमिव सम्पद्यतऽइत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पे-
शो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सर-
स्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषजां सुकर्मणा सा सुडुघा सरस्वती ।

स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स
प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं
दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बद्धधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् । की-
दृशौ भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती सु-
डुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुडुघा साधुदोहना । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रत-
वः कर्माणि यस्य बद्धकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

युव७ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

का० [११. ६. २०.] ग्रहाणां युव७ सुरामं पुत्रमिवेति । त्रयाणां ययोग्रहाणां सु-
राग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ द्वे अश्विस-
रस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः
नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं
पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्रक्षत (13.) । पिपाना अत्र विकर्ण-
व्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पित० ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०. ३४.] ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षाणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे कृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

का० [११. ६. २१.] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽह्वाव्यग्रऽइति । पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृत्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अह्वाव्यग्रऽइति याज्या ॥ द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये कृदा सह मतिं बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्त्रसं पिबति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्तऽइत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुर्वत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षाणः उक्षाणाः सेचनसमर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगमऽइति [पा० ६. ४. १.] उपधादीर्घाभावः । वशाः बन्ध्याः— मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अह्वाव्यग्रे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहत्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने ते तवास्ये हविरह्वावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् संततहोमे दृष्टान्तः सुचि घृतमिव यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणाचर्मणि सोम-इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहत्तं महात्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राज्ञेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

IX. अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।

वाचेन्द्रो बलेनिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का° [११.७.१.] प्रतिगारिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावैत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनु-
वाकऽशंसति । त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात्प्रतिगार्य-
मुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगारिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोसावोऽमि-
त्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्येऽग्नौ त्रिः
शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहवः कार्य इति सूत्रार्यः ॥ अश्वि-
स्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टाणीः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः च-
तुर्थोऽष्टाणीः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सर-
स्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन
च सह इन्द्रयितत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय
तेजआदि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बद्धवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदू षु णासत्या अश्वावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्धायत्री त्रयः सप्तकाः
पादनिवृद्धिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुजीति [पा° ६. ३.
१३४.] सुनिपाति परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुज इति [पा° ८. ३. १०७.] सू-
त्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा° ८. ३. १०६.] नासत्यशब्दनकारस्य णा-
त्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः
विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गह्वतम् नृभिः पीयते
सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायाविति [पा° ३. १. १३०.] अत्र कु-
ण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयांते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्य-
यो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन्गोमत् अश्वा-
वत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्चेत्यादिना [पा° ६. ३. १३१.] अश्वश-
ब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गह्वतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत्परो नात्तर आदुधर्षदृषण्वसू । दुःशोसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

हे वृषण्वसू वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृक्षा वृथा वासयतो

लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति
दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्व-
कीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षति न आधृक्षुयात् न पराभूयात् ।
स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जि-
धृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्वातोर्ध्वं लुगताकृतप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न अविोढमश्विना रयिं पिशंगसंदृशम् । धिह्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

हे धिह्या धिह्यौ धिह्याग्निद्वयौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं
धनमावोढमावकृतम् आनयतमित्यर्थः वकृतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् ।
कीदृशं रयिं पिशंगसंदृशं पिशंगं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशंगसंदृशम् पीतवर्णं
सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम्
विदू लाभे इगुपधेति [पा० ३.१.१३२.] कः । यच्च धनं धनान्तरकृतभूतं भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाजिभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुहृन्दोदृष्टाः सरस्वतीदिवन्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं
वष्टु कामयतां वशं कात्तौ यो यदिहति स तत्प्रति गहति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागह-
वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं
कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३.२.३.] । वाजिभिर्वाजिः अत्रैः
वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी वि-
द्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु ध-
नं यस्याः सा धियावसुः हृन्दसस्तृतीयाया अलुक ॥ ८४ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्य-
वचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद प्रेरणे णिजत्वात्तृच् ततो डीप् ।
सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः हृन्द-
सुभयथेति [पा० ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकत्वात्सिचो लोपः ॥ ८५ ॥

महोऽर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्र-
ज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किं च विश्वाः सर्वाः धियः
सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वज्ञलुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्रायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र तमायाहि आगच्छ । किमिति इमे सोमाः
सुताः अभिषुताः । कीदृशा इमे त्रायवः त्वां कामयन्ते त्रायवः सुप आत्मनः क्वच
[पा० ३.१.८.] क्वाच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.] उप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलीनाम् [निघ० २.५.] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शो-
धिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः
सोमा इन्द्रोऽस्मान्पिबविति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाधतः ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्यप्रेरित आगच्छित्यर्थः ।
कीदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिर्नुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमि-
ति चेत् सुतावतः हान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यज्ञमानस्य ब्रह्मा-
णि कृवींषि उप कृविषां समीपे वाधतः ऋविजो वर्तन्तः इति शेषः वाधत इ-
ति ऋविङ्गामसु [निघ० ३.१८.] पठितम् ऋविजो कृविरादाय स्थिता वर्तन्तः इत्या-
याहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुति दधिघ्न नश्चनः ॥ ८९ ॥

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [पा०
८.३.१.] रुवम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः वर्माणाः सन् त्वं ब्रह्मा-
णि कृवींषि उप कृवींषि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ० २.१५.] क्षिप्रना-

म । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमद्वयं हविः दधिघ्न उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादिवात् अभ्यासस्यात्वं हान्दसम् । चन इत्यन्तनाम [निघ० २.७.] ॥ ८१ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।

इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥ १० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमत्तावित्यर्थः । किं च सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति [पा० ४.४. १३८.] सोमशब्दात् मयउर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ १० ॥

श्रीमन्मन्हीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्ध्यादिहौत्रात्तो विंशो ध्यायो निव्वपितः ॥ २० ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१४ [दिवह्लेनं] - १६ ॥ १-३ ॥ १७. १८. १९ a ॥ ४ ॥ १९ d ॥ ५ ॥ २० ॥ ६ ॥ २१ ॥ ७ ॥ २२. २३ a. b ॥ ८ ॥ २३ c. d ॥ ९ ॥ २४-३८ [इलितो] ॥ १०-२४ ॥ ३९-४२ [होताराऽइन्द्रं] ॥ २५-२८ ॥ ४३ [स्वतीला] ॥ २९ ॥ ४४-५१ [सुमृलीको] ॥ ३०-३७ ॥ ५२-६३ [भारतीला] ॥ ३८-४९ ॥ ६४-६८ [नमुचाऽआसुरे] ॥ ५०-५४ ॥ ६९-७६ [नमुचाऽआसुरे] ॥ ५५-६२ ॥ ७७ [पितराऽअश्विनोभे] - ८३ [वाल्हम] ॥ ६३-६९ ॥ ८४-९० ॥ ७०-७६ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

I. इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य (1.) शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् ।
एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का° [११.७.१३.] इमं मे तत्त्वैकक-
पालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये
इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ श्रुनःशेषदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं
हवमाह्वानं शुधि शृणु शुश्रूषिवति [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः (2.) संहितायां दीर्घः ।
च पुनः अद्य दिने (3.) मृडयास्मान्मुख्य यतोऽहं त्वामाचके कामये आचकऽइति
[निघ° २.६.] कालिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरसुन्
तदिहति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् [पा° ३.१.८.] क्यच्छन्दसीति [पा° ३.२
१७०.] उप्रत्ययः आत्मनो रक्षाणमिहन् त्वामिहामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व° ॥ २ ॥

व्याख्याता [१८.४१.] ॥ २ ॥

त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हृडोऽअवयासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वद्वितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाऽसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

का° [११.७.१४.] अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरु-
णायगे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने त्वं
नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हृडः क्रोधमवयासिसीष्टाः निवर्तय यसु उपक्षये
अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङि वृषम् । किं च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषा-
सि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात्प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन
शयः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं ज्ञानम् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा य-
जिष्ठः तुरिष्ठेमेयःत्विति [पा° ६.४.१५४.] तृचो लोपः । वद्वितमः वद्वतीति व-
द्विः अत्यन्तं वद्विर्वद्वितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते
शोशुचानः शोचतेर्यङुक्ताह्वानचप्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नोऽग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्या उपसो व्युष्टौ ।

अवयद्व नो वरुण७ रराणो वीहि मृडीक७ सुहवो न एधि ॥४॥

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि (४.) उती कत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽलिकतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपशब्दसः । अत्यन्तमलिको नेदिष्ठः अलिकवाढयोर्नेदसाधाविति [पा० ५.३.६३.] इष्टे परे नेदादेशः । किं च रराणो रुविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयद्व अवयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोठि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कालिव्यासिन्नेपप्रजननखादनेषु । किं च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव धूसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति [पा० ६.४.१११.] एकारः ॥४॥

महीमू षु मातर७ सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ड्रवेम ।

तुविक्षत्रामजरतीमुवृची७ सुशर्माणमदिति७ सुप्रणीतिम् ॥५॥

का० [११.७.१५.] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति । आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमिति [६.] पुरोऽनुवाक्या महीमू धिति याज्या ॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु निपातौ पादपूर्णाौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदिति ड्रवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं महीतीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति [निघ० २.१.] कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्रां तुवीति [निघ० ३.१.] बद्धनाम बद्धक्षताक्षाणशीलाम् । अजरतीं न जीर्यति अजरती तां जरारक्षिताम् । उरु अघतीति उवृची बद्धगमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिरदीना देवमाता [निरु० ४.२२.] ॥५॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यार्मनेरुस७ सुशर्माणमदिति७ सुप्रणीतिम् ।

देवीं नाव७ स्वरित्रामनागसमस्रवतीमारुहेमा स्वस्तये ॥६॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयज्ञातदृष्टा (५.) । दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञतृपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गहेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणां सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । ग्यां स्वर्गतृपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेकसमेक इति [निष० २.१२.] क्रोधनाम नास्ति एको यत्र क्रोधरक्षिताम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणां पालयित्रीं ग्यामिवानेकसमक्रोधाम् । सुशर्माणां साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवा-
लाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् [अमर० १.२.२७.] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवत्तीम-
हिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवत्तीमनागसम् । शतारित्रां स्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञतृपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसार-
सागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवत्तीमहिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बह्वेकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसाम-
भिरित्यर्थः । स्मार्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा धृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

का० [११.७.१६.] आ नः प्र बार्हवेति पयस्यायाः । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरु-
णा पयस्यया यज्ञतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या
प्र बार्हवेति याज्ञ्या । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरु-
णा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं धृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः
सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं धृतेः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् ।
किं च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि
लोकानां उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र बार्हवा सिंसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं धृतेन ।

आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ १ ॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ हिन्नजरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाह्व बाहू प्रतिसृतमन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किं च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं धृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्र-निष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्थ-मदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः किं च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो लुक् ॥ १ ॥

शं नो भवन्तु ॥ १० ॥ वाजि-वाजि ॥ ११ ॥

का° [११.७.१७.] वाजिनस्य शं नो वाजि-वाजि इति । पयस्यायां वाजिनया-गोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजि-वाजि इति याज्या-॥ व्याख्याते [१.१६.१८.] ॥ १० ॥ ११ ॥

II. समिद्धोऽग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।

गायत्री हृन्द इन्द्रियं अविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

का° [११.७.११.] वायोधसः आप्रियः समिद्धोऽग्निः समिधेति । वायोधसे प-शौ समिद्धोऽग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री हृन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयहन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजधृतेनेति शेषः वरेण्यः वर्णीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः अविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स अविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौ-रित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाहुचित्रतस्तनूपाश्च सरस्वती ।

उ॒ज्जि॒ह्वा ह॒न्द् इन्द्रि॒यं दि॒त्य॒वाङ्गौर्वि॒यो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उज्जिह्वा हन्द्ः कलत्तवादाप् उज्जिक्कहन्द्ः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशोऽस्तानूनपात् शुचित्रतः शुचि श्रुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनू शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद् दित्यं हविर्वक्षतीति ॥ १३ ॥

इ॒डाभि॒र॒ग्निरी॒डाः सोमो॑ दे॒वोऽ॒म॒र्त्यः ।

अ॒नु॒ष्टु॒ष्क॒न्द् इन्द्रि॒यं प॒ञ्चावि॒र्गौर्वि॒यो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुष्कहन्द्ः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईडाः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सु॒ब॒र्हि॒र॒ग्निः पू॒ष॒ण॒वा॒न्स्ती॒र्ण॒ब॒र्हि॒र॒म॒र्त्यः ।

बृ॒ह॒ती ह॒न्द् इन्द्रि॒यं त्रि॒व॒त्स॒वे गौर्वि॒यो दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती हन्द्ः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषणवान् पूषास्यास्तीति पूषा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

इ॒रो दे॒वीर्दि॒शो म॒ह्रीर्ब्र॒ह्मा दे॒वो बृ॒ह॒स्पतिः ।

प॒ङ्क्ति॒श्क॒न्द् इ॒न्द्रेन्द्रि॒यं तु॒र्य॒वाङ्गौर्वि॒यो दधुः ॥ १६ ॥

इरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः हान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महृत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्कहन्द्ः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वक्षतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उ॒षे य॒क्षी सु॒पे॒शा॒सा वि॒श्वे दे॒वा अ॒म॒र्त्याः ।

त्रिष्टुप् हृन्द् इहेन्द्रियं पृष्ठवाङ्गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उषे द्विवचनादिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप् हृन्द्ः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाङ्गौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृश्यौ उषे यक्षौ यक्ष्यौ मरुत्यौ यक्ष इति [निघ० ३.३.] मरुन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो द्रुपं ययोस्ते सुपेशसौ सुद्रुपे विभक्तीराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा मिषजेन्द्रेण सयुजौ युजा ।

जगती हृन्द् इन्द्रियमनुङ्गान्गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती हृन्द्ः अनः शकटं वहतीत्यनुङ्गान्गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ होतारौ मिषजा मिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ मरु युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ (6.) परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः ।

विराट् हृन्द् इहेन्द्रियं धेनुगौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् हृन्द्ः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

वष्टा तुरीपोऽश्रुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना ।

द्विपदा हृन्द् इन्द्रियमुक्ता गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा हृन्द्ः उक्ता सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अश्रुतो मरुतान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् ।

ककुप् हृन्द् इहेन्द्रियं वशा वेरुद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप् हृन्द्ः वशा वन्ध्या गौः वेरुत् गर्भ-

घ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं श-
मिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्र इति [(7.) पा० ६. ४. ५४.] हान्दसो
णिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं कर्तु ।

अतिहन्दा इन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा नामै-
कदेशे नामग्रहणम् स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषध-
मिन्द्राय कर्त्तकरोतु । किं च अतिहन्दाः हन्तः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः
वरुणाश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

III. वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः ।

रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

का० [११. ७. २०.] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुने-
ति । चकाराद्वायोधसे पशावेव षडृचो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपा-
यागे वसन्तेनेति [२३.] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मिणेति [२४.] याज्या पशुपुरोडाशयागे
वर्षाभिरिति [२५.] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६.] याज्या हृदयादियागे हेमन्ते-
नेति [२७.] पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति [२८.] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट्
लिङ्गोक्तदेवताः वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हवि-
र्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रि-
वृता स्तोमेन रथन्तरेण-पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मिण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः ।

बृहता यशसा बलं हविरि० ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मिण
ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः
॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।

वैद्वपेण विशौजसा हविरि० ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृ-
शाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैद्वपेण पृष्ठेन च स्तु-
ताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंशऋभवं स्तुताः ।

वैराजेन श्रिया श्रियं हविरि० ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना
एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे
॥ २६ ॥

हेमत्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतं स्तुताः ।

बलेन शक्वरीः सहो हविरि० ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृ-
शा मरुतः हेमत्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्वरीरिति शाक्वरस्य यो-
निनिर्देशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृता स्तुताः ।

सत्येन रैवतीः क्षत्रं हविरि० ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु
कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रैवतीरिति रैव-
तस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

IV. होता यज्ञत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः
कुर्वन्निर्भषजं मधु शष्येर्न तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु व्य-
त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ २९ ॥

का° [११. ६. १४.] होता यज्ञत्समिधाग्रिमिति प्रयाजप्रेषास्त्रिपशोः । होता य-
ज्ञत्समिधाग्रिमिउस्पदऽइत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्युः ॥ द्वा-
दशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो
होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्रिमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः
पदे गोपदे आहवनीये यज्ञत् यजतु (४.) गोपदे स्थाप्यतऽइत्यभिप्रायेणेदं वच-
नम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शण्डैः अङ्कुरितव्रीहि-
भिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम्
मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किं च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा
दैव्येन होत्रेज्यमानाः सत्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च
व्यत्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आ-
ज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २१ ॥

होता यज्ञत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता

भरन् अश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकाभिः पयः सो° ॥ ३० ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वि-
तीयार्थे नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं
च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नश्वर्ये मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण
भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोकाभिरङ्कुरि-
तव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यत्तु हे होतस्त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता यज्ञन्नराशंसं न नग्नं पतिं सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिष-
ग्रथो न चन्द्रश्विनोर्वपा इन्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकाभिः
पयः सोमः परि° ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्वि-
नीः रथः रथं च यज्ञत् यजतु कीदृशो रथः चन्द्रो चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति च-

न्दी सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्विनोरेव तडुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ
 पश्येद् दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तस्यात्मा बद्धधा हि स इति । सरस्व-
 तीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह नगद्वं न-
 गद्वः क्वावः मेषः वपाः बद्धत्वात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः
 तोकमिश्र व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयआ-
 दीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज्ञ देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग-
 द्वः सुराकन्दः । नकारौ चार्यौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता यज्ञदिडेडित आजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्धयन् नृषभेण गवे-
 न्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधुं लाजिर्न मातरं पयः सोमः
 परिं ॥ ३२ ॥

देव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च य-
 ज्ञात् यज्ञतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन्समर्ध-
 पयजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन् ।
 तत्र यवैः लाजिश्च सहितं मधु मातरमोदनं निःस्त्रावं (९.) च इन्द्राय इन्द्रियं वी-
 र्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे
 होतः त्वं च यज्ञ ॥ ३२ ॥

होता यज्ञद्वर्हिर्वागमिदा भिषङ्गासत्या भिषजाश्विनाश्चा शिशुमती भिषग्धेनुः
 सरस्वती भिषग्दुह्णइन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिं ॥ ३३ ॥

देव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ
 वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यन्नपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च
 यज्ञात् यज्ञतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक्
 इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वाद्यो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्म-
 नेपदेधिति [पा० ७.१.४१.] तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज्ञ (१०.) ॥ ३३ ॥

होता यज्ञदुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो

न रोदसी डुधे डुहे धेनुः सरस्वत्यश्चिनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३४॥

दैव्यो होता डुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीः द्वारः दिशः दिश-इव सावकाशाः कवष्यः ससुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यामु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्षुल्या डुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी व्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं डुहे डुग्धे कीदृश्यौ रोदसी डुधे डुहः कवष्येति [पां ३.२.७०.] हकारस्य घकारः । डुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः डुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं डुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पां १.४.५१.] द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च डुहे डुग्धे । अन्यव्याख्यातम् ॥३४॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाति सरस्वत्या विषिन्दि न भेषजं श्येनो न रजसा कृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिं ॥३५॥

होता सुपेशसा सुत्रपे उषे द्विवचनाद्वात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत् । तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः कृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासर्त्तपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं विषिं कान्तिं च इन्द्रे समञ्जाति संश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु हे होतः त्वं यज ॥३५॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः श्रूषं सरस्वती भिषक् सीसिन डुहं इन्द्रियं पयः सोमः परिं ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रं च यक्षत् यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह श्रूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसिन कृत्वा डुहे डुग्धे डुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदधिति [पां ७.१.४१.] तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती

दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति
[पा० ७.१.३१.] सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्व्यादयः पयआदीनि व्यत्तु
हे होताः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो ब्रूमिन्द्रे हिरण्यं-
मश्विनेडा न भारती वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सो-
मः परि० ॥ ३७ ॥

नौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः
इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया
भेषजमौषधं हिरण्यं द्योतमानं ब्रुं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे
दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्र-
धानाङ्गोपयङ्गणः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः
सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम [निघ०
२.१.] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवत्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजद्वयेन्द्रियमहंसि
इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होताः त्वमप्याज्यस्य यज घृतं
देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्व-
तीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजं श्रि-
या न मासरं पयः सोमः परि० ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेविन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं
च यक्षत् यजतु (८.) कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं य-
स्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षि-
तारम् नर्यापसं नरेभ्यो क्लितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु
तदाह रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृ-
कलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च

यजतु । एवं च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भ-
वत्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः वमप्याज्यस्य यज ॥३८॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं७ शमितारं७ शतक्रतुं भीमं न मन्यु७ राजानं व्याघ्रं
नमसाश्विना भाम७ सरस्वती भिषगिन्द्राय डुह७इन्द्रियं पयः सोमः परि०
॥३९॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव
राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च नमसा अत्रेन य-
ज्ञत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं धूपद्वयेण भीमं भयंकरं
मन्युं क्रोधात्मानं । भिषक् वैद्यद्वया या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वी-
र्यं च डुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज
॥३९॥

होता यज्ञदग्निं७ स्वाहाज्यस्य स्तो॒काना॑७ स्वाहा मे॒दसां॑ पृथक् स्वाहा
हा॒गम॒श्विभ्या॑७ स्वाहा मे॒ष७ सर॑स्वत्यै स्वाह॑ऽऽभिमिन्द्राय सि॒न्हाय॑ स-
ह॑स॒इन्द्रिय॑७ स्वाहाग्निं न भै॒षज॑७ स्वाहा सोम॑मिन्द्रिय॑७ स्वाहेन्द्र॑ सु-
त्रा॒माणा॑७ सवि॒तारं॑ वरु॒णं भि॒षजां॑ पति॑७ स्वाहा वन॒स्पतिं॑ प्रि॒यं पाथो॑
न भै॒षज॑७ स्वाहा दे॒वा आ॒ज्यपा॑ जुषा॒णोऽग्नि॑भै॒षजं॑ पयः सोमः परि०
॥४०॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहुवनीयं वा यज्ञत् यजतु । किं च आज्यस्य घृतस्य
स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आहु शोभनं वदति द्यचोऽतस्तिड इति [पा०
६.३.१३५.] दीर्घः ब्रुवो वृषम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभना-
न्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धि-
मेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थे हागं शोभनमाहु । स-
रस्वत्यै मेषं शोभनमाहु । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आहु कीदृशायेन्द्राय
सिन्हाय सिंहेतुल्याय हिनस्तीति सिंहेस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे ब-

ह्यात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निं च सु आह नश्चार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्टु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह पशुपुरोडाश-देवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पायोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वन-स्यति प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा ऽञ्चुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सऽस्यापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वा-हाकारिणैव यज्ञऽ समस्यापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भे-षजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निश्चिसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः प-यश्चादीनि व्यत्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४० ॥

- V. a. होता यक्षदश्विनौ हागस्य वपाया मेदसो जुषेताऽ हविर्होतयज्ञ ।
 b. होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मेदसो जुषताऽ हविर्होतयज्ञ ।
 c. होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मे ॥ ४१ ॥

का° [११.६.२२.] होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ हागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्र-यो वपात्रयस्य क्रमात्प्रैषा एककाण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राज्ञापत्या पङ्क्तिश्चन्द्रः (11.) द्वितीयस्य द्य-धिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्यमानौ तावदश्विनौ हागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभा-गः । हे होतयज्ञ ॥ होता सरस्वतीं यक्षत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुष-ताम् । हे होतः त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रऽ सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्हा-गैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्यैर्न तोक्मभिर्लज्जैर्महस्वतो मदा मासरेण प-

रिष्कृताः शुक्राः पयस्वतोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्रुतस्तान् अश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषतां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतॄर्गजं ॥४२॥

का° [११.६.२३.] ग्रहाणां चतुर्थः । होता यज्ञदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ग्रहाणां प्रेषः ॥ होता यज्ञदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रं च यज्ञत् यजतु । एवं होता रमुक्ताध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुताः अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः ह्यगैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणाः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणाः रमणीयाः रमते रनप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः (12.) सुरामया वा । तथा शष्यैः तोकमिष्यवाङ्कुरैर्लज्जिश्च महस्वन्तः ते ज्ञीयताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वीक्तेन परिष्कृताः अलंकृताः सम्पयुषेभ्य इति [पा° ६.१.१३७.] सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्रुतः मधु श्रोतते ते मधुस्नाविणः । अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान्सोमान् जुषतां सेवतां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजतां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः त्वमपि यज्ञ ॥४२॥

होता यज्ञदश्विनौ हागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद् उद्धृतं पुरा द्वेषाभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासेऽब्राणां यवसप्रथमानां सुमन्तराणां शतरुद्रियाणामग्निघातानां पीविपवसनानां पार्श्वतः श्रौणितः शितामृत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेतां हविर्होतॄर्गजं ॥४३॥

का° [११.६.२४.] हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थ्यात्प्रैषादये पद्यमाना होता यज्ञदश्विनौ हागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्विनौ यज्ञत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ हागस्य हविषः हागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किं च अद्य अ-

स्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्याड्डृतमुद्धृतं मेदो वपात्रपं चात्ताम् कृग्रहोर्भश्छन्दसि
 कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषतीति द्वेषांसि द्विषेरसुन्प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टृणि असुर-
 रक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि परामवायागहन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा
 गृभः गृह्यति भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामि-
 डाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयो ऋत्विगर्था त-
 स्याः ॥ तावच्चिनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घसू अदने वि-
 शेषणैर्विशिष्यस्याध्याहारः । कीदृशानामङ्गानाम् घासेऽब्रज्राणाम् एकपदम् घासे
 घ्रासे अत्राणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि घ्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति
 नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांस-
 वात् एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांशमिति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति
 तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र
 इति स्तोतृनामसु [निघ० ३.१६.] पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शत-
 मसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निघ्रात्तानाम् अग्निना
 स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रूतानामित्यर्थः । पीवोपवसना-
 नाम् पीवसृशब्दोऽसुन्नत स्थूलवाचो पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं
 स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
 उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [३.१.१३.] उपवसने परे पीवसो विसर्ग-
 लोपः । किं च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो ब्राह्मप्रदे-
 शात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः हेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम्
 नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८.१.४.] द्विवम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-
 तानामङ्गावयवानामश्चिनौ घस्ताम् तान्भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । एव एव-
 मश्चिना अश्चिनौ हविर्जुषितां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्ति-
 मिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादाराय । हे मनुष्यकोतः त्वमपि यज्ञ ।
 शितामशब्देन ब्राह्मयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यज्ञत्सरस्वतीं मेषस्य हविष आवयद्य मध्यतो मेद् उद्धृ - गृभो

घसन्नूनं घासेऽग्रत्रा° - °ङ्गादवत्तानां करदेवः सरस्वती जुषताः रुवि-
र्हीतयज्ञः ॥ ४३ ॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य रुविषः रुविः आवयत् अभक्ष-
यत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लाडि रूपम् यद्वा भक्षयतु लेटि वाडागमे रूपम् । अथ म-
ध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरस्वती रुविर्जु-
षतां तृप्तिं च करदित्येकवचनानि अन्यदुक्तम् ॥ ४३ ॥

होता यक्षद्विन्द्रमृषभस्य रुविष आवयद्य मध्यतो मेद उद्द° - गृभो घ-
सन्नूनं घासेऽग्रत्रा° - °ङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषताः रुविर्हीतयज्ञः
॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य रुविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो रु-
विर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रमिष्ठया रशनयाधित ।

यत्राश्विनोश्वागस्य रुविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य रुविषः
प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्यऽऋषभस्य रुविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया
धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्नाः प्रिया धामानि
यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथाऽसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्हीतुः प्रिया
धामानि तत्रैतन्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नक्षत्रभीयस-इव कृत्वा करदेवं दे-
वो वनस्पतिर्जुषताः रुविर्हीतयज्ञः ॥ ४६ ॥

का° [११. ६. २५.] उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पद्यमानौ होता यक्ष-
द्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे
च प्रैषौ ॥ यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि
यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनि शेषः दधाति-

लुङि स्थाधोरिच्चेतीकारः [पा° १.२.१७.] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो
 द्वपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुत्रपा पिष्टतमा तया । रमिष्ठया रभते पशून्त्रियहतीति
 रब्ध्री तृच् डीप् अत्यन्तं रब्ध्री रमिष्ठा तया तुश्कन्दसीति [पा° ५.३.५१.] इष्टानि
 तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः
 हागस्य हविषः हागद्वपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि
 वर्तन्ते इति शेषः एवमग्रेऽपि यत्र सरस्वत्या मेघस्य मेघद्वपस्य हविषः प्रियाणि
 धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्था-
 नानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभा-
 गौ । यत्र सुत्राम्णा इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र
 वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पा-
 थांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामा-
 नि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् हागादीन्यशून् रभी-
 यस-इव कृवी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इव-
 श्रार्थः (13.) प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा च इवौ
 चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावसन्नत् उपावसृजतु स्थाप-
 यतु सृजेर्लुङि द्वपं लेटि वा सिब्रुङ्गलं लेटीति [पा° ३.१.३४.] सिप्रत्ययेऽडागमे
 च द्वपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वम-
 पि यज्ञ ॥ ४६ ॥

होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतमयाऽग्निर्अश्विनोऽहागस्य हविषः प्रिया धामा-
 न्ययाद् सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रिया धामान्ययाऽइन्द्रस्य ऋष- - पा-
 शाऽस्ययाऽदेवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि
 यक्षत्स्वं महिमान्मायं जतमिज्या इषः कृणोतु सोऽअध्वरा ज्ञातवेदा जुष-
 ताः हविर्होतुर्यज्ञ ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृदग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत्
 अश्विनोः हागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाद् अयाक्षीत् इष्ट-

वान् अवदानानि यजति स्मेत्यर्थः एवमग्रेऽपि सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया-
णि धामानि अवदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अ-
याद् (14.) एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि
अयाद् एतावाज्यभागौ । सुष्टु त्रायते सुत्राणां इन्द्रस्य प्रिया° सवितुः प्रिया° व-
रुणस्य प्रिया° एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रिया° एतत्प्रधानाङ्गम् । आ-
ज्यपानां देवानां प्रिया° एते प्रयाजानुयाजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रि-
याणि धामानि यजतु इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यजतु । किं च आ
इज्याः समन्ताग्यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इहन्ति इषः सकामाः प्रजाः आ-
यजतां सम्यक् यजतु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः ।
स ज्ञातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अधरा अधरान्यज्ञान्कृणोतु करोतु हविश्च जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतः त्वं यज । विभक्तोराकारः ॥ ४७ ॥

VI. देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रेऽश्विना ।

तेजो न चक्षुरद्व्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यत्तु यज ॥ ४८ ॥

का° [११. ७. ८. १.] अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च । देवं बर्हिः सरस्व-
तीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रेषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥
एकादशानुयाजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपद-
प्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह
सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अद्वयोः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः
इन्द्रियं च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय व-
सुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यत्तु ह-
विर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषष्ठौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारोऽश्विना भिषज्जेन्द्रे सरस्वती ।

प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रि° ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्धा । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यो

अनुयाजदेवाः तामिद्वार्भिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं प्राणमिन्द्रियं च दधुः वसुं व्याख्यातम् ॥४१॥

देवीऽउषासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती ।

बलं न वाचमास्यऽउषाभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५०॥

नक्तोषासाविति प्राप्ति ह्यन्दस आदिपदलोपः । उषासा देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताम्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वस्वित्युक्तम् ॥५०॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् ।

श्रोत्रं न कर्णयोश्चो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रि° ॥५१॥

ये जोष्ट्री जोषयित्री सुखस्य सेवयित्री देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ व्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्प्रत्ययः [(15.) निरु° १.४१.] ताम्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः वसुं ॥५१॥

देवीऽउर्जाङ्गती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विना भिषजावतः ।

शुक्रं न ज्योति स्तनयोर्जाङ्गती धत्त इन्द्रियं वसुं ॥५२॥

उत्तरार्धे आङ्गतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्योरेव देवताविकल्पः । ये देवी उर्जाङ्गती उर्जा सरस्वती आङ्गतिराङ्गानं होमो वा ययोस्ते उर्जाङ्गती दुधे दुग्धस्ते दुधे कामपूरके सुदुधे सुदोहने ताम्यामाङ्गतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नश्चार्थः व्याख्यातमन्यत् ॥५२॥

देवा देवानां भिषजा होतारविन्द्रमश्विना ।

वषट्कारैः सरस्वती त्रिषिं न हृदये मतिः होतृभ्यां दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्रिषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० उक्तम् ॥५३॥

देवीस्तिस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती ।

श्रूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रि० ॥५३॥

यास्तिस्त्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्त्रिभ्यः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च श्रूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः वसु० व्याख्यातम् ॥५४॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवृथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः ।

रेतो न वृषममृतं जनित्रमिन्द्राय त्रष्टा दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५५॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसतीति यास्कोक्तेः [निरु० ८. ६.] नराशंसो देवोऽनुयाजवृषो यज्ञः रेतो वीर्यं वृषं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् (16.) दधातु नश्चार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवृथः त्रीणि वृथयानि गृहाणि सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्रष्टा त्रक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊच्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥५५॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णीऽअश्विभ्याऽ सरस्वत्या सुपिप्यत्त इन्द्राय पच्यते मधु ।

ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नी दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥५६॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिरूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति

फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णाः
हिरण्यवृषाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां
सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च य-
स्य वनस्पतिः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु° ॥५६॥

देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र
ते सदः । ईशायै मन्युः राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसु° ॥५७॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवा-
नामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तत्र सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या
च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः ह्य-
न्दस ईयोलोपः अत एव स्योनं सुखरूपम् । किं च अश्विसरस्वत्यः बर्हिषा सह
राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः किमर्थम् ईशायै ऐ-
श्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च कृत्स्न इति [पा° ३.३.१०३.] स्थधिकारे ईशतेर-
प्रत्ययः स्त्रीवादात् । वसु° उक्तम् ॥५७॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षयथायथः होतारविन्द्रमश्विना वाचा वाचः
सरस्वतीमग्निः सोमः स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिष-
गिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टोऽग्निरग्निना होता
होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिः स्वधां वसु° ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा
इष्टव्यस्तथा (17.) देवान्वक्ष्यमाणान्यक्षत् इष्टवान् । कान्देवानत आह होतारौ
अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च
वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किं च स्विष्टकृत् शोभ-
नयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता
वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः
अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु (18.) इष्टः । किं च होता दैव्यः

स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्र्यमन्नं दधत् ददातु नकारश्चर्यः । वसुवननाय वसुधानाय च देवा व्यत्तु हविरदत्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्वधन्नश्चिभ्यां हागः सरस्वत्यै मेषमिन्द्राय ऋषभः सुन्वन्नश्चिभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्रामो सुरासोमान् (19.) ॥ ५९ ॥

का° [११.७.१०.] अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः । अग्निमद्य होतारमित्यादिः (20.) सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाक्ये प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ् किं कुर्वन् पक्तीः (21.) पक्तव्यानि हवीषि पचन् सामान्येनोक्ता विशेषमाह पुरोडाशान्यचन् अश्चिभ्यामश्चिनोर्ये हागं बध्नन् यूषे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्चिभ्यां सरस्वत्यै सुत्रामो रत्नकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिर्भवदश्चिभ्यां हागेन सरस्वत्यै मेषेणोन्द्राय ऋषभेणाक्षस्तामिदस्तः प्रति पचतागृभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुश्चिना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः हागेन कृत्वा अश्चिभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः (22.) हागेनाश्चिनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना हागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् हागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदशिषजिपर्विपच्यमितमिनमिदुर्येभ्योऽतजिति [उणा° ३.१०१.] अतचप्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त इति [पा° ३.३.२.] वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तीराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त ।

किं च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवत्तः पातेर्लङ् पि-
बदिशामावश्हान्दसः ररन्नुवा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्सोमान्वा ॥ ६० ॥

त्वामग्न्यऽऽषऽआर्षेयऽऽषीणां नपाद्वृणीतायं यजमानो वृद्धभ्य आ संगे-
तेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यतऽइति ता या देवा देव दानान्यडु-
स्तान्यस्माऽआ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतृसि भद्रवाच्याय प्रेषि-
तो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमानार्षेयैर्त्रि-
यते इत्येवं संबोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यजमानः वृद्धभ्यः संगतेभ्यः मि-
लितेभ्यो देवेभ्य इति होतोरथ त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान् । इति किम्
एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आ-
दास्यते यजतेर्दानार्थाच्छृद् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किं च हे देव
अग्रे या यानि ता तानि दानानि देवा अडुः दत्तवत्तः तानि दानानि अस्मै यज-
मानाय आशास्व च इह तानि यजमानाय दातव्यानीति इहेत्यर्थः । आगुरस्व
च उग्रह च गुरी उग्रमे तुदादिः दानायोग्यमं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्र-
मौ । हे होतः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय व-
क्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितो
ऽसीत्यर्थः । किं च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्ता-
नि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः (23.) ॥ २१ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [मृलय] ॥ १ ॥ २ [अहेलमानो] ॥ २ ॥ ३ [हेलो] ॥ ३ ॥ ४ [मृत्लीक] ॥
४ ॥ ५-१० ॥ ५-१० ॥ १. १७ [मिधसाताऽइव त्मना मूहो] ॥ ११ ॥ ११

॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १४ [इत्ताभिः] - ११ [इत्ता] ॥ १५-२० ॥
 २१-२८ ॥ २२-२१ ॥ २२ [°मिलस्प°] - ३२ [°क्षदिलेलित आजु°] ॥ ३०-३३ ॥
 ३३-३७ [अश्विनेला] ॥ ३४-३८ ॥ ३८-४२ [मधुश्रुतस्ता°] ॥ ३१-४३ ॥ ४३.
 ४४. ४५ ॥ ४४ ॥ ४६-५० [उषासां अश्वि°] ॥ ४५-४१ ॥ ५१-५३ [होतारां इन्द्र°]
 ॥ ५०-५२ ॥ ५४ [अश्विनेला] - ५८ [होतारां इन्द्र°] ॥ ५३-५७ ॥ ५१
 [पुरोलाशा°] ॥ ५८ ॥ ६० [पुरोलाशिर°] ॥ ५१ ॥ ६१ ॥ ६० ॥ ॥

इति काण्वीयामां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

I. a. तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे पाहि । b. देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । c. आददे ॥ १ ॥

श्रीविनायकाय (1.) नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्ट-
 म्यामारम्भः ॥ का° [२०.१.१.] निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति । चतुःसु-
 वर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यज्ञमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति
 मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रज्ञापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्य-
 स्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राज्ञापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि अग्निवत् ।
 शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यांवित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चतद्वि-
 रण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वक्षितपिऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणात् (2.)
 दानिनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तऽइति श्रुतेः । आयुष्याः आयुः पा-
 तीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमप्तिपर्यन्तमायुः
 प्रार्थते ॥ का° [२०.१.२७.] देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्च भत्स्यामीत्याह ।
 देवस्य-त्वेत्यादि-सर्मारपत्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्चब-
 न्धनार्थी रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्चमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४.] ब्र-
 ह्माणां प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् [१.१०.] ॥ १ ॥

इमामगृभान् रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदधेषु कव्या ।

सा नोऽस्मिन्सुतऽआबभूवऽऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकम-
स्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सा-
मि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भव-
त्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विद्याः यज्ञाः विद्येषु
यज्ञेषु विदेर्यगिति अथक्प्रत्ययः कव्या (३.) कवयः विभक्तेर्द्वादशः सुपां सुलुगि-
त्यादिना [पा० ७. १. ३१.] यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनानृतस्य य-
ज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभान् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा र-
शनात्रोद्भूता (४.) इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता ।

स त्वमग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गृह् स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

का० [२०. १. २८.] तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम् । तं
बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति मन्त्रेण ब्रह्माणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असी-
त्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतयेऽइत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्चं बध्नाति ॥ लि-
ङ्गोक्तदेवतानि यज्ञेषु अश्वो देवतायस्य । हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते
स्तूपतऽइत्यभिधाः छिप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता वासि धर्ता
जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकरिण कृतः हुतः सन् अ-
ग्निं गृह् प्राप्नुहि कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरनुत्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते
सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

a. स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नाश्वं भक्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये
तेन राध्यासम् ।

b. तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति

शेषः स्वेनैव गृह्णीति स्वगा उज्जतः विभक्तेर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥
 ब्रह्मन्त्रश्चम् (5.) ब्रह्मा देवता ब्रह्माणामान्नयते हे ब्रह्मन् अश्वं भत्स्यामि ब-
 न्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बश इति [पा० ८.२.३७.] भष्वम्
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्म-
 समाप्तिद्वयां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः ।
 हे अध्वर्यो यं बन्धुमिहसि तमश्वं बधान किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्व-
 बन्धनेन राधुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादिवाहोति शुप्रत्य-
 यः ॥ ४ ॥

- a. प्रजापतये वा जुष्टं प्रोक्षामि । b. इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
 c. वायवे वा जुष्टं प्रोक्षामि । d. विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 e. सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
 f. योऽश्वर्वत्तं जिघाक्षसति तमभ्यमीति वरुणाः परो मर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

का० [२०.१.३७.] स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ।
 ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं
 प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूषि । हे अश्व प्रजापतये जुष्टं वा त्वां प्रो-
 क्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.
 १.२.५.] प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां
 वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो
 दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.६.] इन्द्राग्नौ वै देवानामोजस्वितमाऽओज ए-
 वास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं वा प्रो-
 क्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति तथा च श्रुतिः [१३.१.२.७.] वायुर्वै दे-
 वानामाशिष्ठो ज्वमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वे-
 गवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै
 देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति [१३.
 १.२.८.] श्रुतिः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे

दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अथ अन्वाया-
तयतीति [१३. १. २. १.] श्रुतेः ॥ का° [२०. २. १.] योऽअर्वन्तमिति वाचयति । श्रू-
द्रद्विष्यायां ज्ञातेन पुंसा अर्धयुपेरितेन (६.) चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन कृते
सति योऽअर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धे
ऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे (७.) लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति कृतुमिहति
अर्वणस्त्रसावनज इति [पा° ६. ४. १२७.] त्रन्तदेशः (८.) कृतेः सन्नन्ताछट् वरुणः
तमश्वं जिघांसतमभ्यमीति हिनास्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम
इति [७. ३. १५.] ईप्रत्ययः ॥ का° [२०. २. ४.] वेतसकटेनाधोऽश्वं प्रावपति परो
मर्त इति । वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति ॥ अश्वं जि-
घांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः श्वरूपेणाश्व-
कृतेव (९.) पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

II. a. अग्ने॒ स्वाहा । b. सोमा॒य स्वाहा । c. अपां॒ मोदा॒य स्वाहा ।
d. सवि॒त्रे स्वाहा । e. वाय॒वे स्वाहा । f. वि॒क्ष्वे स्वाहा । g. इ-
न्द्रा॒य स्वाहा । h. बृ॒हस्प॒तये॒ स्वाहा । i. मि॒त्राय॒ स्वाहा । k. व-
रुणा॒य स्वाहा ॥ ६ ॥

का° [२०. २. ३. ४.] अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं
सकृत् वावर्तम् । ततः स्थावराभ्योऽश्वः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहे-
त्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्ब्रूहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्या-
हुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमावर्त्यावर्त्य सकृत्समाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ दश
यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मो-
दाय मोदयति कृषयति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नो-
ति विष्णुः । इन्द्रतीन्द्रः । बृहतां वेदानां प्रतिबृहस्पतिः । मिश्रति स्निह्यति मि-
त्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं द-
दाति तथा च श्रुतिः [१३. १. ३. ३.] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोती-
ति ॥ ६ ॥

III. छिङ्काराय स्वाहा छिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रो-
 धते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
 स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा
 शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय
 स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपस्थि-
 ताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥७॥

का° [२०.३.३.] दक्षिणाग्नौ जुहोति छिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमे-
 वोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान्होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्व-
 स्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । छिङ्करणं छिङ्कारस्तस्मै । छि-
 ङ्कृताय कृतं यद्विङ्कृतं (10.) तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचैः क्रन्दतीत्य-
 वक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथृ पर्यापणे (11.) । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घो-
 णा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । नि-
 विशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं (12.) खण्डनं यस्य
 स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्व-
 पिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः ।
 विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्तति विचृतः (13.) । संहानाय
 संगतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः (14.) । प्रकृष्टमयते प्रायणाः
 तस्मै स्वाहा ॥७॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्वाय स्वाहोद्भुताय स्वाहा शूकाराय स्वा-
 हा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा
 बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृताय स्वाहा विधून्वानाय
 स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा श्रूण्वते स्वाहेक्षमाणाय
 स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदति तस्मै

स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । श्रू इति करोतीति श्रूकारः । श्रूकृतमस्यास्ति श्रूकृतः । निषीदति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलमस्यास्ति बलः । विवर्तते स विवर्तमानः । विवर्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति श्रुश्रूषमाणः श्राश्रु-स्मृदृशां सन इति [पा० १.३.५७.] शानन् (15.) । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाणः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणोक्षितो वीक्षितः । निमिषति निमेषः । यत्किञ्चित् अत्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत्प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ ९ ॥

षडृचः सवितृदेवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्जानुवाक्याः ॥ आद्या व्याख्याता [३.३५.] ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ऊतये अवनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्यगौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो मूर्त्तिं प्र सवितुर्ह्वामहे । सुमतिं सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे कीदृशस्य सवितुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य ज्ञानतः । कीदृशीं सुमतिं मूर्त्तिं मूर्त्ती सत्यराधसं सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिः सुमतीवृधो रातिः सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यै षष्ठ्यै । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे इन्दसि परेऽपीति [पा० १.४. ८१.] क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ॥

रातिः सत्यतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च महे पूजयाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् उतियूतीत्यादिना [पा० ३.३.१७.] कर्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्यतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निः स्तोमेन बोधय समिधानोऽग्रमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भर-विश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अर्ध्व्यो त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्दे स समिधानः संदीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्विधीतः सन्नोऽस्माकं हव्या हवीषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स हव्यवाडमर्त्य उशिगदूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृणवति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगहते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः
हव्यवाह हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणाहीनः । उशिक् वष्टि
उश्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । द्रुतः देवानां द्रुत्यकर्ता । च-
नोहितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६.१६.] चनसेऽन्नाय हितः हवीन्नुपात्रस्यादना-
य स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं द्रुते पुरो दधे हव्यवाहमुपन्नुवे । देवाँश्चासादयादिरु ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपन्नुवे कथयामि । किम् त-
दाह । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं द्रुते
देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नना पयः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलीकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या
आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षौ द्वितीयोऽष्टाक्षः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप्
जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः ।
हे पवमान त्वं सूर्यमजीजना उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्ताल्लुङ् शक्नना शक्नं
शक्न शक्न शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्नना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण
धारयामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः हान्दसः गवां
जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्यत्तेः
प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्वं पुरंध्या रंहमाणः पुरं बद्ध दधाति पुरंधिर्धारा
तथा रंहमाणः रंहृत इति रंहमाणो गह्वन् दशापवित्राद्रोणकलशमभिगह्वन्नि-
त्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेस्तडि लटि उत्तमैकव-
चने धारये इति प्राप्ते ह्रन्दस्युभयथेति [पा० ३.४.११७.] शितोऽप्यार्धधातुक्त्वे स-
ति णेरनिटीति [पा० ६.४.११.] शिलोपे धारे इति द्रपम् ॥ १८ ॥

V. a. विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्चोऽसि ह्योऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वांसि सतिर-
सि वाज्यसि वृषांसि नृमणा असि ।

ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विद्हि ।

b. देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोज्झत रक्षत ।

c. इह रत्तिः । d. इह रमताम् । e. इह धृतिः । f. इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ ११ ॥

का° [२०. २. १८.] अर्धयुजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समासायामर्धयुजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीह्न्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति [१३. १. ६. १.] श्रुतेः । अयं नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अश्रुपुषीत्यादिना [उष्ण° १. १५०.] अश्वः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः । ह्योऽसि ह्यति याति ह्यः ह्य गतौ पचाद्यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यप्रत्ययः । मयोऽसि मयते गहति मयः मय गतौ पचाद्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखद्वपोऽसि । अर्वासि इयति गहति अर्वा स्नामदिपद्यतिपृषकिभ्यो वनिन्निति [उष्ण° ४. ११४ (16).] वनिन्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनिन्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सतिरसि सपति सैन्येन समवैति सप्तिः सप सम्बन्धे त्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तहील्लो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना [उष्ण° १. १५५.] कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् [अमर° २. ८. ४५.] यो द्वे चेति [उष्ण° १. २१.] उप्रत्ययः । किं च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः शः कित्सन्वच्चेति [उष्ण° १. २०.] उप्रत्ययः सन्वद्वावाद्धित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्र मार्गमन्विद्हि पतन्ति गहन्ति यत्र स पत्रा मार्गः स्नामदोत्यादिना [उष्ण° ४. ११४.]

वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का° [२०. २. २०.] देवा आ-
 शापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीज्ञातीयौस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गि-
 कलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्ट-
 स्य रक्षकान्नरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसज्ञातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान्
 तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अथपोष-
 कास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् क्ष-
 त्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तान्सुतान् क्र-
 मात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाद्वन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गि-
 णाः सखद्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इपुधिमन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इ-
 त्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाद्याश्चवारणम् वर्षमश्चरक्षणम् तावद्यज्ञमानो वावा-
 तोर्वीः ज्ञेते सावित्रीः कार्यति वीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चे-
 त्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः ऋगुजिक् । आशा दिशः पालयन्तीति
 आशापाला हे देवा यूयमेतमश्च रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन
 संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्या राजपुत्रा आशापा-
 लास्तेभ्य एवैनं परिददातीति [१३. १. ६. २.] ॥ का° [२०. ३. ४.] आद्वनीयेऽस्त-
 मिते चतस्रो धृतीरिह रक्षिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात्प्रागग्निहोत्रार्थमु-
 दृते आद्वनीयेऽग्नी चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्र-
 त्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति तथा च श्रुतिः [१३. १. ६. २.]
 संवत्सरमाहुतोर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं वधा-
 तीति ॥ चत्वारि यज्ञेषु अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्चवणाक्षिघ्राणि
 स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्चं प्रत्युच्यते हे अश्च इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह
 भवान्मताम् । इह ते धृतिः संतोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्ध-
 रणमस्तु स्वाहा ॥ १६ ॥

VI. काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा
 मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मद्मै स्वा-

हृदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
हा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्टे स्वाहा पूष्टे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्टे न-
रंधिषाय स्वाहा तष्ट्रे स्वाहा तष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा तष्ट्रे पुरुत्रपाय स्वा-
हा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वा-
हा ॥ २० ॥

का० [२०. ४. ३-५.] काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृत्वाजिनदीक्षाऽतो
ऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि-त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्यध्वरिकाण्यौद्भणानि
कृत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्भणानि जुहुयात् अत औद्भणहो-
मानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृत्वाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । स-
प्ताहं प्रचरन्तीति [१३. १. ७. २.] श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त-
व्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्भणानि आकृत्यै प्रयुजे इत्यादीनि [४.
७.] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेतिकण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्या-
न्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां
सप्त त्रिकानि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्विती-
यत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतयित्यादीति सूत्रार्थः ॥ औद्भणसं-
ज्ञानि यज्ञूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये क-
तमस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय
प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पू-
ज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति
पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै मह्यै सरस्वत्यै । पूष्टे प्रपथ्याय प्रग-
तः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्टे नरंधिषाय धिष् शब्दे हृदिवै-
दिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरंधिषः तस्मै पूष्टे इगुपयति [पा० ३. १.
१३५.] कः । तष्ट्रे तक्षति तनूकरोति तष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य त्र्यं
तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै तष्ट्रे पुरुत्रपाय पुत्राणि बहूनि त्रपाणि
यस्य तस्मै तष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्या-

द्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विज्ञवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रवि-
ष्टोऽन्तर्यामित्रपेण शिपिविष्टस्तस्मै विज्ञवे ॥ एते औद्वभणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो देवस्य नेतुं ॥ २१ ॥

का° [२०. ४. १. १०.] षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां
दीक्षाणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौद्वभणान्याधरिकाणि ब्रूयन्ते तेषां चतु-
र्णां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुज्जमग्निं स्वाहेति [११. ६६.] कृत्वाश्वमेधिकानि
च त्रीणि विज्ञवे स्वाहेत्यादीनि कृत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्वभणं जुहोती-
ति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [४. ८.] ॥ २१ ॥

VII. आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रं राजन्यः शूर इषव्योऽति-
व्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाश्रुः सप्तिः पुरंधिर्योषा जि-
ह्व रथेष्टाः सभयो युवास्य यज्ञमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः
पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पचन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्
॥ २२ ॥

का° [२०. ४. ११.] कृत्वाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गका-
लः एके । कृत्वाजिनदीक्षात आरभ्योषायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा
ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठतः इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति
जपमिहन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मान्नेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता
उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् (१७.) राष्ट्रं स्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आजायतां । कीदृशः शूरः पराक्रमी
शूर विक्रांतौ शूरयति शूरः । इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुश-
लः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्त विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः
एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रं इति
सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान्वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आश्रुः
शीघ्रगामी जायताम् । योषा स्त्री पुरंधिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरं-

धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्षिप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिह्नुः जननीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः षष्ठ्यन्दीति [पा० ४.४.१०६.] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे षप्रत्ययः । तस्य ण्यदेशः । किं च नो ऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे-निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्त्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स कृतो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

VIII. प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [२०.४.३१.] आज्यसत्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थायौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकाण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रिः कात्स्व्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सत्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लज्जिः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [३४.] एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः एकोत्तरा जुहोतीति [१३.२.१.५.] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्टौ स्वाहेति घृताहुतिमेकानुदिति सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजुषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

IX. प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै

दिशे स्वाहोर्धायि दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

- X. अद्भ्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहोर्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥
- XI. वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते स्वाहो-
ग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्भृते स्वाहोद्भृतीताय स्वाहा प्र-
क्षते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा झ्डनीभ्यः स्वाहा नी-
हाराय स्वाहा ॥ २६ ॥
- XII. अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहिन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वा-
हा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे
स्वाहा ॥ २७ ॥
- XIII. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रिणेभ्यः स्वाहाहोर्त्रिभ्यः स्वाहार्धमासिभ्यः स्वाहा
मासिभ्यः स्वाहोऽश्रुतुभ्यः स्वाहोर्तिवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावा-
पृथिवीभ्याः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा व-
सुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहा मूर्तेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहोषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥
- XIV. पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वा-
हा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहोषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा प-
रिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

- XV. अ॒सवे॒ स्वाहा॒ व॒सवे॒ स्वाहा॒ वि॒भुवे॒ स्वाहा॒ वि॒वस्व॒ते स्वाहा॒ ग॒ण॒श्रिये॒
स्वाहा॒ ग॒ण॒प॒तये॒ स्वाहा॒भि॒भुवे॒ स्वाहा॒धि॒प॒तये॒ स्वाहा॒ श्रू॒षाय॒ स्वाहा॒
स॒ऽस॒र्पाय॒ स्वाहा॒ च॒न्द्राय॒ स्वाहा॒ ज्योति॑षे॒ स्वाहा॒ म॒लि॒ह्नु॒चाय॒ स्वाहा॒
दि॒वा प॒तये॒ स्वाहा॒ ॥ ३० ॥
- XVI. म॒धवे॒ स्वाहा॒ मा॒धवाय॒ स्वाहा॒ शु॒क्राय॒ स्वाहा॒ शु॒चये॒ स्वाहा॒ न॒म॒से
स्वाहा॒ न॒म॒स्याय॒ स्वाहा॒पाय॒ स्वाहा॒र्जाय॒ स्वाहा॒ स॒ह॒से स्वाहा॒ स॒ह॒स्या॒
य॒ स्वाहा॒ त॒प॒से स्वाहा॒ त॒प॒स्याय॒ स्वाहा॒ऽह॒स॒स्प॒तये॒ स्वाहा॒ ॥ ३१ ॥
- XVII. वा॒जाय॒ स्वाहा॒ प्र॒स॒वाय॒ स्वाहा॒पि॒जाय॒ स्वाहा॒ क॒र्त॒वे स्वाहा॒ स्वः स्वा॒
हा॒ मूर्ध्ने॒ स्वाहा॒ व्य॒श्रु॒विने॒ स्वाहा॒त्याय॒ स्वाहा॒त्याय॒ भौ॒व॒नाय॒ स्वाहा॒
भु॒व॒न॒स्य प॒तये॒ स्वाहा॒धि॒प॒तये॒ स्वाहा॒ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॒ ॥ ३२ ॥
- XVIII. आ॒यु॒र्य॒ज्ञेन॑ क॒ल्प॒ताऽस्वाहा॑ प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ क॒ल्प॒ताऽस्वाहा॑पा॒नो - व्या॒
नो - स्वाहा॑दा॒नो - स॒मा॒नो - च॒क्षु॒र्य॒ज्ञेन॑ - श्रो॒त्रं - वा॒ग्य॒ज्ञेन॑ - म॒नो -
स्वाहा॑त्मा - ब्र॒ह्मा - ज्योति॑र्य॒ज्ञेन॑ - स्वाहा॑ स्व॒र्य॒ज्ञेन॑ - पृ॒ष्ठं - य॒ज्ञो
य॒ज्ञेन॑ क॒ल्प॒ताऽस्वाहा॑ ॥ ३३ ॥
- XIX. ए॒कस्मै॑ स्वाहा॒ द्वा॒भ्याऽस्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॑क॒श॒ताय॒ स्वाहा॑ व्यु॒ष्टी
स्वाहा॑ स्व॒र्गाय॒ स्वाहा॑ ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्रा॒च्यै । दि॒ग्दे॒वताः ॥ २४ ॥ अ॒द्भ्यः । ज॒लदे॒वताः ॥ २५ ॥ वा॒ताय॒ । मे॒घो॒
प॒यो॒गिदे॒वताः ॥ २६ ॥ अ॒ग्नये॒ । अ॒ग्न्या॒दयः॑ प्र॒सि॒द्धाः ॥ २७ ॥ न॒क्ष॒त्रेभ्यः॑ । न॒क्ष॒
त्रा॒दयः॑ का॒लाधि॑ष्ठा॒त्र्यः ॥ २८ ॥ पृथि॒व्यै । पृथि॒व्या॒दयो॑ लो॒काधि॑ष्ठा॒त्र्यः ॥ २९ ॥
अ॒सवे॒ । अ॒स्वा॒द्यश्च॑ ॥ ३० ॥ म॒धवे॒ । म॒धा॒दयो॑ मा॒साधि॑ष्ठा॒तारः ॥ ३१ ॥ वा॒
जाय॒ । वा॒जा॒दयो॑ऽन्ना॒धी॒शाः ॥ ३२ ॥ आ॒युः । य॒ज्ञेना॑श्च॒मे॒धेना॑युः क॒ल्प॒ताम् ए॒व॒
म॒ग्रेऽपि॑ प्रा॒र्यना॑म॒न्त्राः ॥ ३३ ॥ ए॒कस्मै॑ । सं॒ख्या॒धी॒शाः । व्यु॒ष्टी रा॒त्रिः स्व॒र्गो दि॒

नम् रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणातीति श्रुतेः [१३. २. १. ६.] ॥
 प्राणादयोऽश्चमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव
 स्तूयते रज्यते इति भावः सर्वमिदं यद्यमात्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I-IV. ॥ ४. ५ a-e ॥ ४ ॥ ५ f ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७-१ ॥ ८ ॥ १०-१२ ॥ १-१६

[कृव्यवाल्म०] ॥ १३-२० ॥ तं वा घृतस्रज्ज्महे चित्रभानो स्वर्विदम् ।

देवाँश्च आ वीतये वह ॥ २१ ॥ १७ ॥ २२ ॥

V. ॥ १८ ॥ २३ ॥

VI. ॥ ११ a ॥ २४ ॥ ११ b-f ॥ २५ ॥

VII. ॥ २० [सुमृलीकायि] ॥ २६-२८ ॥ २१ ॥ २१ ॥

VIII. ॥ २२ [वोल्हा] ॥ ३०-३२ ॥

IX-XIII. २३-२७ ॥ ३३-३७ ॥

XIV. ॥ २८ नक्षत्रेभ्यः - ऽथिवीभ्यां स्वाहा ॥ ३८ ॥ चन्द्राय - देवेभ्यः स्वा-
 हा ॥ ३९ ॥

XV. ॥ २८ मूलेभ्यः - ओषधीभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

XVI. ॥ २१ ॥ ४१ ॥

XVII. ॥ ३० ॥ ४२-४३ ॥

XVIII. ॥ ३१ ॥ ४४ ॥

XIX. ॥ ३२ [स्वाहात्यायनाय भौवनाय] ॥ ४५ ॥

XX. ॥ ३३ [पृष्ठं - ब्रह्मा - यज्ञो - ज्योतिर्यं - स्वर्ग्यं] ॥ ४६ ॥

XXI. ॥ ३४ ॥ ४७ ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥

I. क्षिरण्यगर्भः समवर्तता° ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः (१.) ॥ द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मा-
च्यते ॥ का° [२०.५.१.२.] प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्व७ हि-
रण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽह्नि उक्थ्यसंस्थमर्हवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्र-
हौ गृह्णाति आगन्तुवादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तु-
स्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णा-
ति ॥ व्याख्याता [१३.४.] ॥ १ ॥

- उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
- एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा ।
- यस्तेऽर्हत्संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा स-
म्बभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये
स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयाम° प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का° [१.५.२५.] एष
ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः
दीपस्येव प्रभा ॥ का° [२०.७.१६.] यस्तेऽह्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं ग्रहं जु-
होति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः अधिका शक्वारी । हे महिमन् यः
ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ
अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते
तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

II. यः प्राणतो निमेषतो महिर्वैकऽद्वाजा जगतो बभूव ।

य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय कृविषा विधेम ॥ ३ ॥

का° [२०.५.२.] द्वितीय७ राजतेन यः प्राणत इति । द्वितीयं महिमानं ग्रहं
राजतेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्र-
जापतये देवाय वयं कृविर्विधेम कृविर्द्वयः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे ।
तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणानं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषणं कुर्व-

तः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महिवा महिर्महिम्नो भावो महिं तेन महिनेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभागेनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा० ६.४.१३०.] पददेशः द्विपादस्य मनुष्यपद्यादेः चतुष्यदः कृस्ति-गवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेषिति [पा० ७.१.४१.] तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्गद्वयेशां कर्मणीति [पा० २.३.५२.] कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

a. उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।

b. एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा ।

c. यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० [२०.७.२६.] वपात्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागाले द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वङ्गतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सु-
ङ्गतमस्तु ॥ ४ ॥

III. युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

का० [२०.५.११.] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अथं रथे युनक्ति ॥ मधुहृन्दो-
दृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः विभक्तेर्व्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता
ऋविजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अथ आदित्यत्वेन स्तूपते असी वा
ऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्याऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे इति

श्रुतेः [१३.२.६.१.] । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपयेति [पा० ३.१.१३५.] कः नं रुषः अरुषः तं क्रोधरुहितम् परिचरत्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गृह्यतम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशि रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहृतास्कादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥५॥

युञ्जत्यस्य काम्या दूरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्टू नृवाहसा ॥ ६ ॥

का० [२०.५.११.] इतरांश्च युञ्जत्यस्येति । इतरान् त्रीनश्चात्रये युनक्ति ॥ गायत्री अथस्तुतिः । ऋत्विजो दूरी अथौ रथे युञ्जति । कीदृशौ अस्याश्चमेधिकाश्चस्य काम्या काम्यौ काम्येति तौ काम्यौ कामसम्पादनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति यास्कः [निरु० २.६.] वेः पक्षिण-इव पक्षसो ययोस्तौ (२.) । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्टू प्रगल्भौ जिघृषा प्रागल्भ्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृवहृतस्तौ वह्नेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातौऽअपोऽअग्नीगन्ध्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।

एतच्च स्तोत्रनेन पथा पुनरश्वमार्तयासि नः ॥ ७ ॥

का० [२०.५.१४.] अपो यात्रावगाढेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिर्श्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेघश्चेषु यजमानं वाचयति ॥ वृहती अथस्तुतिः । सिंद्धो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अग्नीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चाग्नीगन् अत्यर्थं गतः दाधर्तिर्दधर्तीत्यादिना [पा० ७.४.६५.] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

a. वसवस्त्राञ्जन्तु गायत्रेण हृन्दसा । b. रुद्रास्त्राञ्जन्तु त्रैष्टुभेन हृन्दसा ।

c. आदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन ह्न्दसा । e. भूर्भुवः स्वर्त्ताञ्जीञ्छाचीञ्श्य-
व्ये गव्यः एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापते ॥ ८ ॥

का° [२०. ५. १५.] आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृत्ताद्येनाभ्यञ्जति
पूर्वकायमध्यापरकायान्यथदिशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशादिवय-
जनमागत्य रथादिमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकान-
भ्यञ्जति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृ-
क्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवत्या-
नि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण ह्न्दसा वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु ।
रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन ह्न्दसा त्वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन ह्न्दसा वा-
मञ्जन्तु ॥ का° [२०. ५. १६.] अश्वऽप्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापु-
द्भेष्टावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याकृति । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एका-
धिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुङ्खे
चाबध्नन्ति महिष्यश्चशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता ग्रीवा-
रोमसु भुव इति परिवृक्ता पुङ्खरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः
व्याख्याताः ॥ का° [२०. ५. १७.] अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयकृति लाञ्जीञ्छाचीनिति ।
सक्तुधानालाजाद्वयं रात्रिद्रुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नास्ति चेत् जले
प्रक्षेपः ॥ लाञ्जीन् (३.) अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाञ्जीनित्युक्तः सक्तू-
नां समूहः शाचीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो
दद्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्भि भक्षय येभ्योऽश्वः
प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उं स्विज्जायते पुनः ।

किञ्च स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं मृकृत् ॥ १ ॥

का° [२०. ५. २०.] ब्रह्मा पृकृति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूप-
स्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृकृति ॥ ब्रह्मोद्ये
कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्क एकः

असहायः कः चरति गहति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन्पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् मरुत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तद्वपनस्यानम् ॥ १॥

सूर्ये एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं मरुत् ॥ १० ॥

का° [२०.५.२१.] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गहति अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.१०.] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति [१३.२.६.११.] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्वत् इति [१२.] श्रुतेः । भूमिरयं लोको मरुदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्तः अयं वै लोक आवपनं मरुदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१३.] श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीत्पूर्वचिन्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः ।

का स्विदासीत्पिलिप्लिला का स्विदासीत्पिशंगिला ॥ ११ ॥

का° [२०.५.२२.] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृहति ॥ पूर्वं चित्यतः इति पूर्वचिन्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् मरुत् वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पिलिप्लिला का स्वित् पिशंगिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचिन्तिरथ आसीद्बृहद्वयः ।

अर्विरासीत्पिलिप्लिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ १२ ॥

का° [२०.५.२३.] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचिन्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् तथा च श्रुतिः [१३.२.६.१४.] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचिन्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुद्धे इति ॥

अथः बृहद्वयः आसीत् अथशब्देनाथमेधो लक्ष्यते अथमेधेन वयमेव स्वर्गमारो-
हतीत्यथमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्लिलासीत् वृद्धा भूः पिलि-
प्लिला चिकूणा भवति श्रीर्वै पिलिप्लिलेति [१३. २. ६. १६.] श्रुत्या अयन्त एना-
मिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशंगिला आसीत् पिशमिति (४.) वृषनाम पि-
शं वृषं गिलन्तीति पिशंगिला रात्रौ सर्वाणि वृषाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

IV. a. वायुष्ट्वा पचतैर्वतु । b. असितग्रीवश्हृगैः । c. न्यग्रोधश्चमसैः ।
d. शल्मलिर्वृद्धा । e. एष स्य राध्यो वृषा । f. पङ्भिश्चतुर्भिरेद-
गन् । g. ब्रह्माकृल्लश्च नोऽवतु । h. नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का° [२०. ६. ७.] अथप्रोक्षणमद्यस्त्वा वायुष्ट्वेति । अद्यस्त्वौषधीभ्य इति प्राकृत-
मन्त्रेण [६. १.] वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधावित्यन्तेन [१६.] कण्डिकाचतुष्टयेना-
थमेधिकेन चाथप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यज्ञूष्यश्चदेवत्यानि । हे अथ
वायुः पचतैः पाकैः वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा
यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः हृगैः त्वामवतु अग्निर्वाऽअसितग्रीव इति [१३. २.
७. २.] श्रुतेः कृल्लग्रीव आग्नेयो रराटे इति [२४. १.] वक्ष्यमाणत्वादद्याङ्गेषु कृल्लग्री-
वादयः पञ्चदश पर्यङ्गाः पशवः सन्ति तैरग्निर्ववित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोम-
पात्रैः त्वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्धा त्वामवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां
वर्षिष्ठं वर्धतऽइति [१३. २. ७. ४.] श्रुतेः ॥ किं च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्चः रा-
ध्यः रथे साधुः पङ्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगन्निति पदहे-
दः अथस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गहतीति चतुर्ग्रहणम् तथा च श्रुतिः [१३.
२. ७. ५.] तस्मादथस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पङ्भिः सममायुतऽइति । पदशब्दस्य
डातृत्वं हान्दसम् । किं च अकृल्लः नास्ति कृल्लं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो
नोऽस्मानवतु चन्द्रमा वै ब्रह्माकृल्लश्चन्द्रमसऽएनं परिददातीति [१३. २. ७. ७.]
श्रुतेः । नोऽस्माकमथमवविति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नो-
र्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

सऽशितो रश्मिना रथः सऽशितो रश्मिना रुथः ।

संशितोऽप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अथदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३. २. ७. ८.] श्रुतेः । कृषोऽथो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अथः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्ययः अप्सुयोनिर्वाऽअथ इति [१३. २. ७. १०.] श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमपुरोगमः (५.) सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति सोमपुरोगममेवैनं (६.) स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०.] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यज्ञस्व स्वयं जुषस्व ।

महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

आधी विराट् । हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं द्रुपं कुरुष्व यादृशमिहसीति [१३. २. ७. ११.] श्रुतेः स्वाराड्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यज्ञस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्यानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याख्यार्थः तलोपे यलोपे नशे द्रुपम् ॥ १५ ॥

न वाऽऽतन्त्रियसे न रिष्यसि देवाँश्चादेपि पृथिभिः सुगेभिः ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आधी त्रिष्टुप् । हे अथ अस्माभिर्यत्वं संज्ञयसे एतत्त्वं न भ्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुडुरोरधिकरणऽइति [पा° ३. १. ४८. वा° ३.] गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पृथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति एषि गच्छसि । किं च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनं स्वर्गं लोकं दधातीति [१३. २. ७. १२.] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजत् स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स तं लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । वायुः पशुरा° - जयद्यस्मिन्वायुः
स - । सूर्यः पशुरा° - जयद्यस्मिन्सूर्यः स - ॥ १७ ॥

का° [२०. ६. ८.] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति [६. १०.] प्रा-
कृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥
अश्वदेवत्यानि त्रीणि यजूषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निद्वयेण पशुना
देवा अयजत् ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकेऽग्निः हे अश्व स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रो-
क्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः [१३. २. ७. १३.] यावानग्नेर्विजयो यावां लोको या-
वदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावां लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वा-
युः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते
भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

V. a. प्राणाय स्वाहा । b. अपानाय स्वाहा । c. व्यानाय स्वाहा ।

d. अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्चन । सप्तस्त्यश्चकः सुभद्रि-
कां काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

का° [२०. ६. ११.] परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः । परिपशव्ये
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६. ११.] द्वे आहुती हुत्वा प्राणायित्याद्यास्तिस्र
आहुतीर्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूषि ।
प्राणाय अपानाय व्यानाय अभिराहुतिभिरश्वं प्राणवत्तं करोति तथा च श्रुतिः
[१३. २. ८. २.] प्राणानिवास्मिन्नेतदधाति तथो ह्यस्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवती-
ति ॥ का° [२०. ६. १२.] वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्बेऽइति । सर्वाः पत्नीः पशु-
शोधनाय पत्नेजनीहस्ताः पशून्प्रति नयन्नमस्तेऽन्नातानिति [६. १२.] प्राकृतं मन्त्र-
मम्बेऽइत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं
वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्येतानि कश्चन नरो मां न

नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वो
 ऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्यया
 कुत्स्यते तां नारीमादाय सप्तस्ति शेति सस् स्वप्ने ह्लादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय
 शयिष्यतऽइति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किम्भूतां सुभद्रिकाम्
 काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि वि-
 दग्धाः सुवृषाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृक्षो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बि-
 केपूर्वेऽइति [पा० ६. १. ११८.] प्रकृतिभावः (7.) ॥ १८ ॥

a. गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे नि-
 धीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम । b. आहुर्मजानि गर्भधमा
 त्वमज्जासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

का० [२०. ६. १३.] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधी-
 नामिति । सर्वाः पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परि-
 यन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनु-
 षङ्गः ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्वि-
 स्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नव-
 कृत्व इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वयं त्वां हवा-
 महे आहुयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पाल-
 कम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां
 मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुवृष अश्व मम पतिस्त्वं
 भूया इति शेषः ॥ का० [२०. ६. १४.] प्रक्षालितेषु महिष्यश्चमुपसंविशत्याहुर्मजा-
 नीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरर्धयुणा यजमानेन प्राण-
 शोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भधं गर्भं दधा-
 ति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहुम् आ अजानि आकृष्य (8.) क्षिपामि अज ग-
 तिक्षेपणयोः लोट् (9.) तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि
 ॥ १९ ॥

ताऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी
रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव
द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का° [२०. ६. १४.] अधीवासेन प्रह्लादयति स्वर्गे
लोकऽइति । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ ह्लादयति अथ (10.) उपरिष्ठाच्चाह्लादनक्षमं
वासोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोके
ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आह्लादयतम् ऊर्णुज् आह्लादने एष वै स्वर्गे लो-
को यत्र पशुऽ संज्ञपयन्तीति [१३. २. ८. ५.] श्रुतेः ॥ का° [२०. ६. १६.] अश्वशिश्नमु-
पस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनीं स्थापय-
ति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

VI. उत्सकथ्या अत्र गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् ।

य स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का° [२०. ६. १७.] उत्सकथ्या इत्यश्वं यज्ञमानोऽभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्या गा-
यत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय
कीदृश्याः उत्सकथ्याः उत् ऊर्ध्वं सक्थिनी ऊत्र यस्याः सा उत्सकथी तस्याः । क-
थन् तदाह अञ्जिं लिङ्गं संचारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिलिङ्गम् लिङ्गं यो-
नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जी-
वश्चावौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भो-
गांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुलिकाहलगिति वञ्चति ।

आहन्ति गमे पसो निर्गल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

का° [२०. ६. १८.] अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यका-
सकाविति दर्शस्य द्वाभ्यां-द्वाभ्यां ह्ये-ह्येऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य । अध्वर्यादयः

पञ्च ह्ये-ह्येऽसाविति सम्बुद्धतन्नामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृभ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकौ शकुतिकेतीत्यर्थः ॥ कुमर्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्वृत्ती अन्या नवानुष्टुभः । अव्यय-सर्वनाम्नामकच् प्राक् ठेरिति [पा० ५.३.७१.] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुलिः शकुलिका अल्पऽइति [पा० ५.३.८५.] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । य-का या असकौ असौ शकुलिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गहति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गमे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहति आगहति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [निरु० ५.१६.] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्रमागहति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्लगलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्वानुकरणम् गल्लगलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुलक आहलगिति वञ्चति ।

विवक्षत-इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्रं प्रदर्शयन्त्याह । हे अध्वर्यो यकः यः असकौ असौ शकुलकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिह्यस्ते तव मुखमिव आहल-गिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सङ्घिन्नं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अ-तो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः ।

प्रतिलामीति ते पिता गमे मुष्टिमंतस्तयत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गमे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं

तवोत्पत्तिरित्यस्मीलम् तसि अलंकृतौ घुरादिः लिङ्गमुत्थानिनालं करोति वा ।
किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निध्यामीति
वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः ।

विवक्षत-इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बद्ध ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च
यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति त-
वापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयो-
क्तव्यस्तादृगर्थविचारण इति न्यायात्त्रयेदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि
विवक्षतः वक्तुमिहोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा बद्ध
वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

उर्ध्वमेनमुद्गापय गिरौ भारं हर्निव ।

अथास्यै मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्धामुद्गापय
उद्गितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हर्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं ह-
रन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुद्गयति तथैनामूर्धा कुरु । कथमूर्धा कार्या
तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनि-
प्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोद्गापयेत्यर्थः ।
दृष्टान्तात्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं
कुर्वाणः कृषीवल्लो-धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

उर्ध्वमेनमुद्गयताद्विरौ भारं हर्निव ।

अथास्यै मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्धमु-

ह्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु
कम्पताम् एज कम्पने लोद् । शीते वाति उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या अङ्गुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् ।

मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामारु । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलं च शि-
अमुपातसत् उपगृह्णित् योनिं प्रति गृह्णित् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत्
एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृष-
णौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ म-
त्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति ह्रस्वनाम [निघ० ३.
२.] । कीदृश्या अस्याः अङ्गुभेद्याः अङ्गु भगं भेद्यं विदार्य यस्याः सा अङ्गुभेदी त-
स्याः अङ्गुभिर्गृह्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यदेवासो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविषुः ।

सकथ्रा देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमारु । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा हो-
त्रादय ऋविजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतौ
कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ प्राप्ताौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ ग्रहे बधे
इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् हृन्दसि लुङ्गङ्गिठ इति [पा० ३.४.६.] वर्तमाने
लुङ् व्यवहृताश्चेति [पा० १.४.८२.] प्रौपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम
ललाम सुखं गृह्णति प्राप्नोति ललामगुः शिश्रः यदा ललाम पुण्ड्रं गृह्णति ल-
लामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं (11.) भवतीत्यर्थः । कीदृशं ल-
लामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञप्रत्ययः वि-
ष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा० ५.२.११५.] अस्त्यर्थे
इनिप्रत्ययः शिश्रस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रक्रीडिनो
भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सकथ्रा ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तवाद्गुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः (12.) । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् ष-
ष्ठौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वाप्तो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यतः इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तु-
राप्ततमत्वमपेक्षितम् (13.) ॥ २१ ॥

यद्दरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पु-
ष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३.१.१०३.] निपातनादर्यो वैश्यो
जार उपपत्तिर्यस्याः सा अर्यजारा । शूद्राश्चामरुत्पूर्वाज्जातिरिति [पा° ४.१.४. वा°
१.२.] शूद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गृहति तदा शूद्रः पोषाय न धना-
यते पुष्टिं न इहति मदार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु
व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा° ७.४.३४.] क-
चि धनायतीति इहार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्दरिणो यवमत्ति न पुष्टं बद्ध मन्यते ।

शूद्रो यदर्ययि जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बद्ध यथा तथा पशुं पुष्टं
न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्ययि अर्याया वै-
श्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति
नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्षिप्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अश्लीलभाषणं स-
माप्तम् ॥ ॥ ३१ ॥

दधि॒क्राव्णोऽ॒अ॒कारि॑षं जि॒ह्वो॒रश्च॑स्य वा॒जिनः॑ ।

सु॒र॒भि॒ नो॒ मु॒खां क॒र॒त्प्र ण॒ आ॒यू॒षि॒ ता॒रि॒षत् ॥३२॥

का° [२०. ६. २१.] महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्णा इत्याहुः । महिषीं यज्ञ-
मानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुतामुत्थाप्य पुरुषा अधर्युब्रह्मोद्गातृहोतृ-
क्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्चदेवत्यानुष्टुप् ।
वयमध्वर्यादयः अकारिषमकार्ष्ण कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अश्वस्य संस्कारयेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णाः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदगमरूनेति [पा°
३. २. १७१.] किप्रत्ययः दधिः सन्क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति [पा° ३. २. ७५.] वनिष्प्रत्ययः विड्नोर्नुनासिकस्यादिति [पा° ६. ४. ४१.]
धातोराकारः । जिह्वोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गहति वाजी वाजोऽस्या-
स्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि कर्त्तु
करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः
करोवित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३. २. १. १.] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव
पुनतइति । सुरभिश्चादिभक्तिलोपः । किं च नोऽस्माकमायूषि जीवनानि
बाल्ययौवनवार्दकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि द्वपम् ॥३२॥

VII. गाय॒त्री त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒त्यनु॑ष्टु॒प्य॒ङ्क्त्या॑ स॒ह ।

बृ॒ह॒त्यु॒ल्लि॒ह्वा क॒कुप्सू॑चीभिः शम्यन्तु त्वा ॥३३॥

का° [२०. ७. १.] तिस्रः पत्न्योऽसिपथान्कल्पयत्यश्वस्य सूचीभिरौक्षराजतसौव-
णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां-द्वाभ्याम् । गायत्री त्रिष्टुबिति षडृच
द्वाभ्यां-द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्रद्वयस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधि-
कशतसंख्याभिः सूचीभिश्चाङ्गैः शसस्य मार्गान्कुर्वन्ति शसस्य सुखप्रवेशाय सू-
चीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्चत्वं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आ-
द्योल्लिक् । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उल्लिह्वा

सह ककुप् एतानि हन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणाव्य-
त्ययः असिपथार्यं त्वग्नेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः ।

विहन्दा याश्च सहन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्-
पदाः याः विहन्दाः विगतं हन्दो याभ्यस्ताः हन्दोलक्षणहीनाः याः सहन्दाः ह-
न्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः हन्दोज्ञातयः हे अश्व सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।

मैधीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शर्वार्य ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रै-
वतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः प्रभू-
वरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
ऽइति [पा० ३. २. ७५.] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा० ४. १. ५.] डीप् वनो र चेति [पा०
४. १. ७.] तस्य रेफः पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् । मेघे भवा मैद्यः पूर्वसवर्णाः मेघोत्था वि-
द्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व त्वां शम्यन्तु
रुविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया ।

देवानां पत्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

हे अश्व नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा
इह्या विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र (14.) ज्ञातावेकवचनं विभक्ति-
लोपो वा । कीदृश्यो नार्यः पत्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगऽइति [पा० ४. १. ३३.] नकारः
यज्ञमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किं च देवानामिन्द्रादीनां पत्यः दिशः प्रा-
च्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा पुञो युज्यन्ते कर्मभिः ।

अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमयः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमयः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मयः । त्रयः सूच्यो भवन्ति लोहमयो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमयोऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति [१३. २. १०. ३.] श्रुतिः सूचीनां दिग्रूपवादश्चसंस्कारक्षमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते धोगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक्कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वन्ताः ॥ ३७ ॥

कुविद्भ्य यवमन्तो य° ॥ ३८ ॥

व्याख्याता [१०. ३२ a.] ॥ ३८ ॥

VIII. कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति ।

क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

का° [२०. ७. ६.] अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाद्यतीति । षडृचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाठयति मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्यानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्या गायत्री । हे अश्व कः प्रजापतिः त्वा त्वामाद्यति हिनति हो ह्येदने लट् ओतः श्यनीति [पा° ७. ३. ७१.] ओकारलोपः । हे अश्व कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तः ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासतु ।

संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले ते

तव पर्व पर्वणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु ।
केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किं च ऋतवः त्वा त्वां शम्य-
न्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥४०॥

अर्धमासाः पञ्चषि ते मासा आद्यन्तु शम्यन्तः ।

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥४१॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे
अथ ते तव पञ्चषि पर्वणि आद्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना (15.) पर्वपरुषी-
ति कोशः । किं च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव
विलिष्टं लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत्सूदयन्तु संदधतु सूद निरसि अत्र
संधानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥४१॥

दैव्या अर्धयवस्त्वाद्यन्तु वि च शासतु ।

गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामर्धयू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्ब-
न्धिनोऽर्धयवः हे अथ त्वा त्वामाद्यन्तु अहिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः
हविः कुर्वन्तु किं च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः
पर्वणि-पर्वणि सिमाः सिमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः
सिमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥४२॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।

सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वा-
युरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अथ ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृ-
णातु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किं च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव
साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुस्तुगित्यादिना साधुशब्दा-
त्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥४३॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः ।

शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमस्तु तन्वै तव ॥४४॥

हे अथ ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरादिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरे-
भ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु
अस्थिदधीति [पा० ७.१.७५.] अस्यानुवृत्तौ हृन्दस्यपि दृश्यतऽइति [पा० ७.१.७६.]
सूत्रेण कृत्वादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि (16.) शमस्तु
किम्बद्धना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम सुखमेवास्तु । षष्ठी चतु-
र्थ्यर्थे (17.) आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥४४॥

IX. कः स्विदेकाकी च० ॥४५॥

का० [२०.७.१०.] प्राग्वपाहोमाद्धोताधर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्वि-
देकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् चतुर्गभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमधे
गवा होता अर्धर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं प-
रस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३.] अनुष्टुभः । हो-
ताधर्युं पृहति । व्याख्याता [१.] ॥४५॥

सूर्य एकाकी चर० ॥४६॥

व्याख्याता [१०.] ॥४६॥

किं स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं सरः ।

किं स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

अर्धर्युर्होतारं पृहति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्यो-
तिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सका-
शात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६.४.१५७.] वृद्धस्य व-
र्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो
द्यौरत्तरिद्धं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्ध-
तरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृहामि वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ ।

येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशां ॥ ४९ ॥

का° [२०. ७. ११.] ब्रह्मोद्गातारौ च पृहामि त्वेति (18.) । ब्रह्मोद्गातारं पृहति
पृहामीति । चकाराच्चतुर्गभिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं
पृहति । पृहामि । देवानां सखा देवसखः राजाहःसखिम्यष्टच् हे देवसख देवा-
नां मित्र उद्गातः वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृहामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं म-
नसा जगन्थ ज्ञानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृहसीत्यत आह
विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यगिन
तर्पितः यज्ञः त्तः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्र-
श्ने स्तुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश ।

सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवोऽस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्ठम् तेषु
त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपि-शब्दात्
त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किं तु पृथिवीमुतापि चं द्यां स्वर्गं दिवः
स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वक्षणमेव (19.) एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि प-
रिगृह्णामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केधन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषेऽर्पितानि ।

एतद्ब्रह्मनुपवल्हामसि वा किं स्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृहति । हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश
प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत्

त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृहामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणा-
ह्निंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि
वच उमिति [पा० ७.४.२०.] लेटि हान्दस उम् लेटोऽडाटाविति [पा० ३.४.१४.]
आडागमः ॥५१॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषेऽर्पितानि ।

एतद्वात्र प्रतिमन्वानोऽस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥५२॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्र-
विष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्म-
नामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते त प्राणान-
न्तरेणात्मेति बह्वृचश्रुतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चा-
त्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उक्तातः अहमत्र प्रश्ने
त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिज्ञानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः ।
किं च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवति मत्तो बुद्धिमान्नासी-
त्यर्थः ॥५२॥

का स्विंदासीत्पूर्वचिं ॥५३॥

का° [२०.७.१२.] पुनः पूर्वावपरिणोत्तरवेदिं का स्विदिति । ततः सदसो नि-
ष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वा पूर्वीक्तौ होत्रध्वर्यु चतुर्ह-
विः संवेदेते इति सूत्रार्थः ॥ होत्राध्वर्यु पृहति । व्याख्याता [११.] ॥५३॥

द्यौरासीत्पूर्वचिं ॥५४॥

व्याख्याता [१२.] ॥५४॥

क ईमरे पिशंगिला क ई कुरुपिशंगिला ।

क ईमास्कन्दमर्षति क ई पन्थां विसर्पति ॥५५॥

अध्वर्युर्होतारं पृहति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः का च पिशंगिला
का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं णमुल्लतः आस्कन्ध उत्प्लुत्य अर्षति गहति

ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्यां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति वि-
विधं गहति ॥ ५५ ॥

अज्ञारे पिशंगिला श्वावित्कुरुपिशंगिला ।

शश आस्कन्दमर्षत्यद्भिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो अज्ञा पिशंगिला अज्ञा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं द्रुपं
गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि द्रुपाणि न प्रतीयन्ते
तमसा । श्वावित् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धा-
तोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान्गिलति
पिशंगिलां मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः ।
शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्क्यास्क्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अ-
द्भिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गहति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः ।

यज्ञस्य वा विद्या पृह्मत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

का° [२०.७.१३.] उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ च-
तुर्धग्भिः संवदन्ते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृहति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि
का संख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अन्नानि कि-
यत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः
कतिप्रकाराः धकारस्य द्विवर्षम् । यज्ञस्य विद्या वेत्तीति विदः विदस्य भावो
विद्या यज्ञवेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले वा त्वामहं पृह्मपृह्म पृहामि पृहतेर्लङ्
अउभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिहोमाः समिधो ह तिस्रः ।

यज्ञस्य ते विद्या प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्ना-
नि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि

हृन्दोर्भिर्यज्ञो निष्याद्यते तानि च हृन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश च-
तुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि
भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे
मिलित्वा शतमक्षराणि उल्लिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः
६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं
शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतम-
क्षराणि अनेनाभिप्रयेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेधः एकविं-
शतिर्यूपाः तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र
विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रयेणोक्तम् अशीतिर्होमाः । ह
स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राज्ञापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्धिर्यज्ञो
दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः । यज्ञस्य विदधा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवी-
मि प्रवदामि । किं च सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयज्ञेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

कोऽस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवीऽन्तरिक्षम् ।

कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उक्ताता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नम्यते
यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ
हिंसायामत्र बन्धनार्थः श्रीणादिक इत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति ।
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म
को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति
यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा° ३.२.६७.] विट्प्रत्ययः
विड्नोरनुनासिकस्येति [पा° ६.४.४१.] नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्था यतोजाः
यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवीऽन्तरिक्षम् ।

वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा° ३.४.८३.] परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्माणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतोऽज्ञां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो ज्ञातं चन्द्रमहं वेदनीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृहामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृहामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृहामि त्वा वृक्षोऽश्वस्य रेतः पृहामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का° [२०.७.१४.] यजमानोऽध्वर्युं पृहामि वेति । यजमानोऽध्वर्युं पृहति ॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृहामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतज्ञातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृहामि । वृक्षः सेतुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृहामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृहामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृक्षोऽश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का° [२०.७.१५.] इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिज्ञातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्तऽइति श्रुतेः । वृक्षः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ॥ ब्रह्मोऽयं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

XI. सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पूर्णवि ।

दधे हृ गर्भमृचियं यतो ज्ञातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्ञा च । उदिते ब्रह्मोऽयं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्यमेन (20.) पत्रिण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पु-

रोरुगिधरण्यगर्भः समवर्तताग्रऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । रु (21.) इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः मरुति अर्णवि कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्टु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेहाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्विग्यम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्प्रत्ययः प्रातःकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोमं होतायज्ञ ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वदे० - रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्ञ्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति [१३. ५. २. २३.] श्रुतेः । व्याख्याता [१०. २० a.] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्चमे-
धिकः ॥ २३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

२ [वायाऽअत्त०] ॥ २ ॥ ट abc ॥ ट ॥ ट d ॥ १ ॥ १-१२ ॥ १०-१३ ॥ १३
abcd ॥ १४ ॥ १३ efgh ॥ १५ ॥ १४-१८ ॥ १६-२० ॥ ११-वसो मम ॥ २१ ॥
आरुमं - गर्भम्. २० [प्रोर्वायां] ॥ २२ ॥ २१-२५ [क्रौलतः] - २८ [मुष्काऽइदं
- शकुलाऽइव] - ३७ ॥ २३-३१ ॥ ३८ [नमउक्तिं न जग्मुः] - ५२ ॥ ४०-५४ ॥
X. ॥ ५३-५८ [षलस्य] - ६५ ॥ ५५-६७ ॥ ॥ दशानुवाक्तेषु सप्तषष्टिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥

1. अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृत्तवीव अग्नेयो रराटे पुरस्तात्सार-
स्वती मेष्थस्ताद्वन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सोमापौलः श्यामो ना-
भ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च कृत्तश्च पार्थिवोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्यौ सक्थ्योर्वी-
यव्यः श्वेतः पुङ्गु इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैलवो वामनः ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः (1.) । श्रुतिद्वयमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपो ऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्राजापतिदेवताः ततः प्राजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यदैवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः ॥ अग्नेयोऽग्निदेवतः कृत्तवीवः श्यामवर्णगलोऽज्ञः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपयेन बन्धनीयः । हन्वोर्धस्तात्सारस्वती मेष्ठी बन्ध° । आश्विनावधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृत्तरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध° । श्वेतः कृत्तश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्ध° यमदैवतः कृत्तोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ वष्ट्रदेवतौ लोमशसक्यौ बहुरोमपुष्किकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योर्वीः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुङ्गु । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहद्वैलवो वामनः पशुश्च पुङ्गु एव अङ्गान्तरानुक्तेः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यञ्चा उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय (2.) तुंवीफलवद्भुजं बद्धा गुम्फनीयम् ततः कृत्तवीवः अग्नेयो रराट् इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूमरोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिवाङ्मरुतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपेऽग्न्यालभतऽइति [१३.५.१.१५.] श्रुतेः तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती क्षुद्रपृष-

तीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्येतानां [११.] शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्च-
दश-पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशैते
पशवः एकैकश्चैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश-षो-
डश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशेतिरिति [१३. ५. १. १५.] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रो रोहितः कर्कन्धुरो रोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते
वारुणाः शितिर्न्ध्रोऽन्यतः शितिर्न्ध्रः समन्तशितिर्न्ध्रस्ते सावित्राः शि-
तिबाहुर्न्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृ-
षती स्थूलपृषती ता मित्रावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रो रोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरो रोहितः ब-
दरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः सोमाय जुष्टं नियुजन्मीत्यादिमन्त्रेण
प्रत्येकं मध्यमे यूपेऽएव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुण-
वर्णमिश्रः कपिलः शुक्रबभ्रुः शुक्रपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरु-
णदैवत्याः मध्यमयूपेऽएव । शिति कृष्णं रन्ध्रं हिद्रं यस्य स शितिर्न्ध्रः अन्यत
इत्येकपार्श्वे शितिर्न्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिर्न्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव ।
शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः सम-
न्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदैव-
त्याः मध्यमे एव ॥ ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्र-
पृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो
मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तः अश्विनाः श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते
रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोद्वपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रय अ-
श्विदैवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः (३.) श्वेतनेत्रः अरुणाः रक्तः ते त्रयो
रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णाश्चन्द्रे च

वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः पशवः बह्वचनस्य त्रिवे पर्य-
वसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वि-
तीये पञ्चदश ॥ ॥ अथ तृतीये यूये । नभोऽरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः
पर्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोऽयाः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनं पृश्निर्धृष्टं पृश्निस्ते मारुताः फल्गूलौहितोर्णी पलक्षी ताः सा-
रस्वत्यः प्लीहाकर्णाः शुण्ठाकर्णौऽध्यालोऽरूकर्णस्ते त्राष्ट्राः कृष्णग्रीवः शि-
तिकक्षोऽञ्जिसकथस्तऽऐन्द्राग्राः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तऽउषस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्द्वो यस्य सः एवमूर्धानि पृ-
श्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लो-
हितोर्णी रक्तरौमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्ति-
स्रोऽजाः सारस्वत्यः सारस्वतीदैवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णाः प्लीहा रोगविशेषः त-
द्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहाकर्णाः अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा० ६. ३. १३७.] संहि-
तायां दीर्घः शुण्ठाकर्णाः रुक्मकर्णाः अध्यालोऽरूकर्णाः रक्तवर्णकर्णाः ते त्रयस्त्राष्ट्राः
वृष्टदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसकथः अञ्जि पुण्ड्रं स-
कथोऽर्धवर्गस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्राः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥
॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स त-
था ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूये नियोऽयाः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रौहिण्यस्त्रयव्यो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सत्रपा धात्रे
वत्सतर्ष्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रौहिण्यः रक्त-
वर्णाः त्रयव्यः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्ण-
ग्रीवादिकिङ्कविज्ञानप्रन्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सत्रपाः समा-
नरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ पञ्चमे यूये
तिस्रो वत्सतर्ष्यः बालहाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृ॒त्त॒ग्री॒वा अ॒ग्ने॒याः शि॒ति॒भ्र॒वो व॒सू॒नां॑ रो॒हि॒ता रु॒द्राणां॑ श्वे॒ता अ॒व॒रो॒॒कि॒णा आ॒दि॒त्यानां॑ न॒भो॒द्व॒पाः पा॒र्जन्याः ॥ ६ ॥

कृत्तग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव अग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णाभूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणाः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः हिंरं येषां ते हिंरं निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तदेवताः पञ्चमे ॥ ॥ अथ षष्ठे यूप्ते । नभोद्वपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उ॒न्न॒त ऋ॒ष॒भो वा॒म॒नस्त॒ऐ॒न्द्र॒वै॒ष्ण॒वा उ॒न्न॒तः शि॒ति॒बा॒हुः शि॒ति॒पृ॒ष्ठस्त॒ऐ॒न्द्रा॒वा॒र्च॒स्प॒त्याः शु॒क्र॒द्व॒पा वा॒जि॒नाः क॒ल्मा॒षा आ॒ग्नि॒मा॒रु॒ताः श्या॒माः पौ॒॒ष्ठाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रवैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रावार्चस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुक्रद्वपाः शुक्रयक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ ॥ अथ सप्तमे यूप्ते । श्यामाः शुक्लकृत्तवर्णाः पौष्ठाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

ए॒ता ऐ॒न्द्रा॒ग्ना दि॒व॒पा अ॒ग्नी॒षो॒मीया॑ वा॒म॒ना अ॒न॒डा॒हं आ॒ग्नि॒वै॒ष्ण॒वा व॒शा मै॒त्रा॒व॒रु॒ण्यो॒न्य॒त॒-ए॒न्यो मै॒त्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विद्वपाः वर्णाद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनडाहः त्रय आग्निवैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ॥ ॥ अथाष्टमे यूप्ते । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽज्ञा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णग्री॒वा अग्ने॒या ब॒भ्रवः॑ सौ॒म्याः श्वे॒ता वा॒यव्या॑ अ॒विज्ञा॒ता अ॒दित्यै॑ स॒
त्र॒पा धा॒त्रे व॑त्स॒तर्प्ये॑ दे॒वानां॑ प॒त्नीभ्यः॑ ॥ १ ॥

कृ॒ष्णग्री॒वा अग्ने॒यास्त्रयः॑ अष्ट॒मे । ब॒भ्रवः॑ क॒पिल॒वर्णास्त्रयः॑ सौ॒म्याः सोम॑दे॒व॒त्याः अष्ट॒मे । श्वे॒तास्त्रयः॑ वा॒यव्याः॑ वा॒युदे॒व॒त्याः अष्ट॒मे । अ॒विज्ञा॒ताः चि॒ह्नवि॒शेषे॒णाज्ञा॒तास्त्रयः॑ अ॒दिति॑दे॒व॒त्याः अष्ट॒मे ॥ ॥ अथ॑ नव॒मे । स॒त्रपाः॑ धा॒तृदे॒व॒त्याः न॒व॒मे । व॑त्स॒तर्प्यः॑ दे॒वप॒त्नीदे॒व॒त्यास्त्रि॒स्रः न॒व॒मे ॥ १ ॥

कृ॒ष्णा भौ॒मा धू॒म्रा अ॒न्तरि॒क्षा बृ॒ह॒तो दि॒व्याः श॒बला॑ वै॒द्युताः॑ सि॒न्ध्यास्ता॑र॒काः ॥ १० ॥

कृ॒ष्णाः भौ॒माः भू॒मिदे॒व॒त्यास्त्रयः॑ न॒व॒मे । धू॒म्रव॒र्णास्त्रयः॑ अ॒न्तरि॒क्षदे॒व॒त्याः न॒व॒मे । बृ॒ह॒तो म॒हान्त॑स्त्रयः॑ दि॒व्याः द्यु॒दे॒व॒त्याः न॒व॒मे ॥ ॥ अथ॑ दश॒मे श॒बलाः॑ क॒र्बुरा॑स्त्रयः॑ वै॒द्युताः॑ वि॒द्युदे॒व॒त्याः दश॒मे । सि॒न्ध्याः सि॒न्ध्याख्य॑रोग॒व॒त्स॒त्रयः॑ ता॒र॒काः न॒क्ष॒त्रदे॒व॒त्याः दश॒मे ॥ १० ॥

II. धू॒म्रान्व॑स॒त्ताया॑ल॒भति॑ श्वे॒तान्ग्री॒ष्माय॑ कृ॒ष्णान्व॑र्षा॒भ्यां अ॒रुणा॑ञ्छ॒रदे॑ पृष॒तो हे॒म॒न्ताय॑ पि॒शङ्गाञ्छि॑रि॒राय॑ ॥ ११ ॥

धू॒म्रव॒र्णान् त्री॒नज्ञान्॑ वस॒त्ताय॑ वस॒त्तदे॒व॒ताना॑ल॒भति॑ नि॒युन॑क्ति दश॒मे । श्वे॒तान् त्री॒न्ग्री॒ष्माय॑ दश॒मे । कृ॒ष्णव॒र्णान् त्री॒न्वर्षा॑भ्यः दश॒मे ॥ ॥ अथै॒काद॑शे अ॒रुणा॑न् र॒क्तान् त्री॒न् श॒रदे॑ ए॒काद॑शे । पृष॒तः ना॒नाव॒र्णावि॒न्दुयु॑क्तान् त्री॒न्हे॒म॒न्ताय॑ ए॒काद॑शे । पि॒शङ्गान् लो॒हितमि॒श्रक॑पि॒लव॒र्णान् त्री॒न् शि॒शिरा॑य ए॒काद॑शे ॥ ११ ॥

अ॒व॒यो गाय॑त्र्यै प॒ञ्चाव॑यस्त्रि॒ष्टुभे॑ दि॒त्यवा॒हो जग॑त्यै त्रि॒व॒त्सा अ॒नु॒ष्टुभे॑ तु॒र्यवा॒हो उ॒ज्जि॒हे ॥ १२ ॥

सा॒र्धसं॑व॒त्सरा॑स्त्रयः (4.) गाय॑त्र्यै ए॒काद॑शे । सा॒र्धद्वि॑सं॒व॒त्सरा॑स्त्रयः (5.) त्रि॒ष्टुभे॑ ए॒काद॑शे ॥ ॥ अथ॑ द्वा॒द॒शे यू॒ये । दि॒त्यवा॒हः द्वि॑सं॒व॒त्सरा॑स्त्रयो जग॑त्यै द्वा॒ । त्रि॒व॒त्साः त्रि॒व॒र्षाः त्रयो॑ऽनु॒ष्टुभे॑ द्वा॒ । तु॒र्यवा॒हः सा॒र्धत्रि॑सं॒व॒त्सरा॑स्त्रय उ॒ज्जि॒हे द्वा॒ ॥ १२ ॥

प॒ष्ठवा॒हो वि॒राज॑ऽउ॒क्षाणो॑ बृ॒हत्याऽऽ॒श्व॒भाः क॒कुभे॑ऽन॒ड्राहः॑ प॒ङ्क्त्यै॑ धे॒न॒वोऽति॑ह॒न्दसे ॥ १३ ॥

प॒ष्ठवा॒हः चतुःस॑वत्स॒रास्त्रयो॑ वि॒राजे॑ द्वा° । उ॒क्षाणः॑ से॒चन॑सम॒र्था यु॒वान॑स्त्रयः
बृ॒हत्यै॑ द्वा° ॥ ॥ अथ॑ त्रयो॒दशे॑ यू॒पे । ऋ॒ष॒भाः उ॒क्षाणोऽप्य॑धिक॒वय॑स्काः त्रयः क॒कुभे॑
त्रयो॒दशे॑ । अ॒न॒ड्राहः॑ श॒कट॑व॒हन॑सम॒र्था अ॒ज्ञास्त्रयः॑ प॒ङ्क्त्यै॑ त्रयो° । धे॒न॒वः न॒वप्र॑
सू॒ता अ॒ज्ञास्ति॑स्रः अ॒ति॒ह॒न्दसे॑ त्रयो° ॥ १३ ॥

कृ॒ल॒ग्री॒वा अ॒ग्नेया॑ ब॒भ्रवः॑ सौ॒म्या उ॒पध॑स्ताः सा॒वि॒त्रा व॑त्सत॒र्यः सा॒रस्व॑
त्यः श्या॒माः पौ॒ष्ठाः पृ॒श्नयो॑ मा॒रुता॑ ब॒हु॒रूपा॑ वै॒श्वदे॒वा व॒शा द्या॒वापृथि॑
वी॒र्याः ॥ १४ ॥

अथ॑ चातु॒र्मास्य॑दे॒वाः प॒शवः॑ श्वे॒ताः सौ॒र्या इ॒त्यन्ताः॑ । तत्र॑ प्रथ॒मं वै॒श्वदे॒वप॑र्वप॒शव॑ उच्य॒न्ते । कृ॒ल॒ग्री॒वाः त्रयः॑ अ॒ग्नेयाः॑ त्रयो° । ब॒भ्रवः॑ क॒पिला॑स्त्रयः सौ॒म्याः ॥
॥ अथ॑ चतु॒र्दशे॑ यू॒पे । उ॒पध॑स्ताः उ॒पध॑ंसनमधः प॒तन॑ तद्गुण॒विशि॑ष्टा वर्णान्तर॒मि॒श्रिता॑ वा त्रयः स॒वितृ॑दे॒वताः चतु॑° । व॒त्सत॑र्यः ति॒स्रः स॒रस्व॑तीदे॒वताः चतु॑° ।
श्या॒माः शु॒क्लकृ॒लव॑र्णाः पौ॒ष्ठाः पू॒षदे॒वत्याः चतु॑° । पृ॒श्नयः॑ तनु॒काया॑ वि॒चित्र॑वर्णा
वा त्रयो॒ मरु॑दे॒वताः चतु॑° । ब॒हु॒रूपा॑स्त्रयो॒ वैश्व॑दे॒वाः चतु॑° ॥ ॥ अथ॑ प॒ञ्चद॑शे ।
व॒शाः व॒न्ध्यास्ति॑स्रो द्या॒वापृथि॑वीयाः द्या॒वापृथि॑वीदे॒वत्याः प॒ञ्च° ॥ १४ ॥

उ॒क्ताः सं॒च॒रा ए॒ता ऐ॒न्द्रा॒ग्राः कृ॒ल्ला वा॒रुणाः॑ पृ॒श्नयो॑ मा॒रुताः॑ का॒यास्त॑प॒राः ॥ १५ ॥

अथ॑ वरु॒णप्र॑धास॒पर्व॑प॒शव॑ उच्य॒न्ते । सं॒च॒रश॑ब्देन कृ॒ल॒ग्री॒वा अ॒ग्नेया॑ इत्यादयः
पूर्व॑कणि॒डको॑क्ताः प॒ञ्चद॑श प॒शव॑ उच्य॒न्ते प॒ञ्च सं॒च॒राणि॑ ह॒वींषि॑ भव॒न्तीति॑ वत्
यथा॑ चातु॒र्मास्ये॑षु चतु॒र्धपि॑ पर्व॒सु अ॒ग्नेया॑दीनि प॒ञ्च ह॒वींषि॑ स॒मानानि॑ ए॒वमत्रा॑
पि चतु॒र्णां पर्व॑णां स॒म्बन्धि॑नां आ॒द्यानां॑ प॒ञ्चानां॑ दे॒वाना॑मा॒द्या ए॒ते प॒ञ्चद॑श प॒शवः॑
स॒माना॑ ए॒व भ॑वन्ति । तेन॑ सं॒च॒रा उ॒क्ताः अ॒ग्नेया॑दयः प॒ञ्चद॑श प॒शव॑ उ॒क्ता
इत्य॑र्यः । अ॒ग्नेयाः॑ कृ॒ल॒ग्री॒वास्त्रयः॑ प॒ञ्चद॑शे । सौ॒म्याः ब॒भ्रव॑स्त्रयः प॒ञ्च° । सा॒वि॒त्रा

उपधस्ताः त्रयः पञ्च । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च ॥ ॥ अथ षोडशे । पौ-
ष्ठाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्राः इन्द्रा-
ग्निदेवताः षो । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयः वारुणाः वरुणदेवताः षो । पृश्नयः तनु-
शरीरास्त्रयः मारुताः षो । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमज्ञानालभते मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृ-
हमेधिभ्यो बर्जिकृद्भ्यो मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृ-
ष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमज्ञान् मात्रा प्रथमगर्भे ज्ञातान् त्रीन्
अज्ञान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त । वात-
समूहो वात्या तथा सह वर्तत इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनज्ञान्
सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त । बर्जिकृद्भ्यो चिरप्रसूतान् त्रीन्गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः स-
प्त । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण
ज्ञातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त ॥ १६ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्राः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुद्वपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूये महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ ॥ अथै-
कोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्राः एकोन । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः
प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन । बहुद्वपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः वि-
श्वकर्मदेवताः एकोन ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितृणां व-
र्हिषदा कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निघ्रातानां कृष्णाः पृषत्तस्त्रैयम्बकाः
॥ १८ ॥

अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः
कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन । बभ्रवः
कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पि-

तृणामेकोनं ॥ ॥ अथ विंशे यूपे । कृक्षाः बभ्रुनीकाशाः अग्निघातानां पितृणां विंशे । कृक्षाः पृषत्तः विन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः अग्निपादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृक्ष-
ग्रीवा अग्निपादः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे । उपधस्ताः सावित्राः विंशे ॥
॥ अथैकविंशे यूपे । वत्सतयः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौक्षाः एकं । ए-
ताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एकं । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदे-
वत्याः एकं । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एकं ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्जुरदे
वर्तिका हेमन्ताय ककराञ्जिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरा-
लानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश-त्रयोदश पशव
आलम्बनीयाः । अत्र यूपात्तरालेधारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे ना-
डीषु प्लुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्य-
मण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति ।
ये पशवो येनोपायेन यूपात्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति ता-
त्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तानि घण्टु-
व्याकरणोष्णादिवृत्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगतव्याः आठवीकेभ्यश्च लक्षणी-
याः ॥ तत्र प्रथमोत्पत्तेर्न यूपात्तराले त्रीन्कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति ।
त्रीन्कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशे-
षान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ ॥ अथ द्वितीये
ज्वकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

III. समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकान् द्वौ मत्स्यान्मित्राय कुली-
पयान्वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजलून्समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान्पुन्ययाय ।
त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः ॥ ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यम-
द्भ्यः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जल-
चरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हंसानालभते वायवे वल्गाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मू-
न्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय । तिस्रो वल्गाकाः वकपत्नीः वायवे ॥ ॥ अथ चतुर्थेऽव-
काशे । त्रीन् क्रुञ्चान्पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन्मून् (६.) जलकाकान्मित्राय ।
त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुठ्वनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां म-
यूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन्कुठ्वन् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्प-
तिभ्यः ॥ ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषो-
माभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते तष्ट्रे कौलीकान्गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका
देवजामिभ्योऽग्नये गृध्रपतये पारुक्षान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं
लवं सोमाय । कौलीकान्पक्षिणः तष्ट्रे । तिस्रो गोषादोः गवां सादयित्रीः पक्षि-
णीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देवबधूभ्यः जामि-
स्वसृकुलस्त्रियोः । त्रीन्यारुक्षसंज्ञान्गृध्रपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने पारावतानालभते रात्रौ सीचापूरुहोरात्रयोः संधिभ्यो (७.) जतूर्मासे-
भ्यो दात्यौहृत्संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्यपारावतान्कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्रौ

तिस्रो जतूः (८.) पात्राण्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः संधिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ ॥ अथाष्टमे ऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्याऽआखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्वभ्रुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूम्यै आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् (९.) तद्देदनेव दिवे त्रीन्कुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन्वभ्रुकानवात्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋष्यानालभते रुद्रेभ्यो रुद्रेणादित्येभ्यो न्यङ्गुन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतात्साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीनृष्यान् (१०.) वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रेन् । त्रीन्यङ्गुनादित्येभ्यः ॥ ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन्कुलङ्गान् (११.) साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्वरुहस्पतये गवयौस्त्वष्टृऽउष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्वमृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन्गवयान्गोसदृशानारण्यपशून्वरुहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्दृष्टिन् आलभते वाचे पुषीश्चक्षुषे मशकाञ्छोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान्दृष्टिन् त्रीन् । त्रीन्पुषीन्वक्रतुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ पुषौ एकादशे ॥ ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं पुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेघो यमाय कृत्वा मनुष्य-
राजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रश्वेनाय वर्तिका नी-
लंगोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेघो वरुणाय ।
एकः कृत्वा मेघो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दू-
लाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका क्षिप्रश्वेनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलंगोः नीलंगवे । शिशुमारः
एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

IV. मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्गिणी
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरगवदनः किंनरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः ह-
लिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः (12.) ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः
दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लो-
हिताहिः रक्तवर्णासर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते
त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः ॥ ॥ अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्ठाः क्रोष्टा मायोर्दिन्द्र-
स्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः
॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः (13.) कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजश्हागः न-
कुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्ठाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देव-
स्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः (14.) स
एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरि वलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुष-
वाक् श्वाविद्वौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

वलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः (15.) पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ पञ्चदशेऽव-
काशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनु-
ष्यवद्वादिनी (16.) शारिः शुक्रा सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दू-
लो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पर्जन्य आतिर्वीरुसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये
पैङ्गराजोऽलज्ज अन्तरिक्षः प्लवो मधुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान्यर्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहसः दर्विदा (17.) काष्ठ-
कुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये
इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ ॥ अथ
षोडशेऽवकाशे अलज्जः पक्षिविशेषः अन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः जलपक्षी
मधुः (18.) कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कल्पः द्यावापृथिवीयः द्यावा-
पृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वीघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः
सावित्रो हृष्टो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्प-
कः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वीघाटः (19.)
सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वा-
तस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रया-

णां मध्ये द्वौ षोडशे ॥ ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य ।
शल्पकः श्वावित् क्षियै देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यङ्गो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृत्तो
रात्र्याऽऽक्षौ जतूः सुषिलीका तऽइतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अङ्गः आलम्बा । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् ।
लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृत्तो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भक्षूकः
(20.) जतूः सुषिलीका (21.) एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् ।
जहका गात्रसंकोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्या मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां क-
श्यपो रोहित्कुण्डणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ ॥ अथाष्टादशेऽव-
काशे । ऋष्यो (22.) मृगविशेषः मयूरः वह्नी सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां प-
शवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कक्ष्यः मासां मासानाम् ।
रोहित् ऋष्यः कुण्डणाची (23.) वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् ।
असितः कृत्तः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाह्णर्क्षतूनामाखुः कशो मान्यालस्ते पितृणां बलायाजगरो वसूनां क-
पिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥ ३८ ॥

वर्षाह्णः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्यालश्च तद्विशेषौ
ते त्रयः पितृणाम् ॥ ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो
वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान्वाघ्रीनिसस्ते मृत्याऽअरण्याय सृमरो रुद्र-
रौद्रः क्षयिः कुठरुर्दात्यौरुस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः

संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्नीनिसी (24.) कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्स्ये दे-
व्यै । मृगरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः वृषिः पक्षिवि-
शेषः ॥ ॥ अथ विंशेऽवकाशे । कुटुरुः कुक्कुटः दात्यूहः कालकण्ठः ते त्रयो
वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३१ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्या कृल्लः कर्णी गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसांमिन्द्राय सूकरः सिं-
हो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृ-
षतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो (25.) मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृल्लः श्या सारमेयः द्वितीयः
कर्णी लम्बकर्णी गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः
इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः
पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुनज्मीति योज्यः ॥ ॥ एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः
पशव उक्ताः ॥ ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि
अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कपिजलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः
सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च षट् शता-
नि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥
तेधारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवा-
चकः ॥ २४ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

- I. ॥ १ अश्व° - °इन्वोः ॥ १ ॥ १ आश्विनाऽअधो° - पाश्वयोः ॥ २ ॥ १ त्वाष्ट्री -
२ वारुणाः ॥ ३ ॥ २ शितिर्न्ध्रो - वारुण्यः ॥ ४ ॥ ३ शुद्ध° - यामाः ॥ ५ ॥
३ अवलिता - ४ मारुताः ॥ ६ ॥ ४ फल्गू° - त्वाष्ट्राः ॥ ७ ॥ ४ कृल्ल° - उ-
षस्याः ॥ ८ ॥ ५ ॥ १ ॥ ॥

II. ॥ ६-१० ॥ १०-१४ ॥ ॥

III. ॥ ११-१५ ॥ १५-१९ ॥ ॥

IV. ॥ १६ [क्रीलिभ्यः] - २० ॥ २०-२४ ॥ ॥

V. ॥ २१-२५ ॥ २५-२९ ॥ ॥

VI. ॥ २६-३० ॥ ३०-३४ ॥ ॥

VII. ॥ ३१ [धुङ्द्वी J. धुङ्द्वी K.]

॥ ३५ ॥ ३२ ॥ ३६ ॥ ३३ [सृजयः K.] - ३५ ॥ ३७-३९ ॥ ॥

VIII. ॥ ३६-३८ [मान्धात् J.] ॥ ४०-४२ ॥ ३९ ॥ ४३ ॥ ४० [खड्गो] ॥ ४४ ॥ ॥

अष्टानुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥

I. शादं दद्भिर्वकां दत्तमूलैर्मृदं बस्वैस्तेगान्दष्ट्राभ्यां सरस्वत्याऽअग्रजिह्वं
जिह्वायां उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजं कृनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डा-
भ्यामादित्यां श्मश्रुभिः (1.) पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवी वतीभ्यां विद्युतं
कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्याणि पद्माण्यवार्या
इक्ष्वावाऽवार्याणि पद्माणि पार्या इक्ष्वः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशोऽयमध्याये वेददीपो मये-
र्यते (2.) ॥ ॥ का° [२०. ८. ५. ६.] स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यं कृत्वा देवताश्चाङ्गे-
भ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इ-
ति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योर्न्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले अपि-
तं मांसं प्राजापत्योऽथ इति वचनात्प्राजापतये कृत्वा अमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं
शादादिवगन्तेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्चाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनदेशे घृ-
तस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादि-पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न
मन्त्राः । शादादयो देवाः दत्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा-गृहीत्वा शादाय
स्वाहा दद्याः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दत्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा
त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखात्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्री-
णामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्ता द्वितीयया निर्दिश्यते अश्चाङ्गं भोग्यं

तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्क्वेवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वा-
योर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः [१३.३.५.१.] शादं दद्विर्वकां दत्तमूलैरित्या-
ज्यमवदानानि (३.) कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता
अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य द-
द्विर्दत्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्विः प्रीणामि स्वा-
हेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्चाङ्गवेन प-
रिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं (४.) प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्याया-
ज्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्चाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्न-
पिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः ।
दद्विर्दत्तैः शादं देवं प्रीणामि । दत्तमूलैर्वकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दत्तपी-
ठैर्मृदं देवतां प्रीणामि वस्वैर् स्यादत्तपीठिका । शादाद्योऽप्रसिद्धा देवाः आदित्या-
दयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेषां (५.) देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् अत्र
चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जि-
ह्वयिण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठाश्चाङ्गोद्देशः द्वितीयया
देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे
तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम्
हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणा-
मि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्री-
णामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वर्ताः पद्मपङ्क्तिः
ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां वि-
द्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न तदङ्गम्
शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याश्चाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजापत्योऽश्च
इति वचनादेवोऽध्याहृतव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्चाङ्गेन प्राजापतिं प्रीणामि एवं
लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पद्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः
पद्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पद्मभिः पारं प्रीणा-

मि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पद्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥१॥

II. वातं प्राणेनापानेन नासिकेऽपयाममधुरैणौष्ठेन सङ्घर्षेण प्रकाशेनान्त-
रमनूकाशेन वाक्च्यं निवेष्ट्य मूर्ध्ना स्तनयितुं निर्वधेनाशनिं मस्तिष्केण
वियुतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरक-
ण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदिति शीर्क्षा निर्मृतिं निर्जर्जल्पेन
शीर्क्षा संक्रोशैः प्राणान्रेष्माणं स्तुपेन ॥२॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते
प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्सं-
ज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकात्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६.३.१२२.] अनोर्दीर्घिः अनूकाशेनाधस्तनदेहकात्या
वाक्च्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्ट्य देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते
निर्वधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके
भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरौ मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः [२. ६. ६५.]
मस्तकमिष्यति गहति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जति क्षीरस्वामी तेन म-
स्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । वियुतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णा-
भ्यां श्रोत्रम् अत्राश्चाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णाशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं
प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां
प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः
तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति [२. ६. ६५.] अमरः ग्रीवाप-
श्चाद्भागे कृकाठिकायां शिरा मन्या मन्यतऽइति मन्या संज्ञायां समजनीति [पा०
३.३.११.] क्यप् ग्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्क्षा शिरसादिति देवतां
प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षत्रादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्मृ-
तिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गहृतोऽश्वस्य

यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उद्भाषे स्तुपेन उ-
द्भितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

III. मशका^१न्केशै^२रिन्द्र^३ स्वपसा^४ वह्ने^५न बृहस्पतिं^६ शकुनि^७सदिने^८ कूर्मा^९ञ्छु^{१०}फैरा-
क्रमेण^{११} स्थूराभ्याम^{१२}क्षलाभिः^{१३} कपि^{१४}क्षलान्जवं^{१५} जङ्गाभ्याम^{१६}धानं^{१७} बाहूभ्यां^{१८} जा-
म्बीले^{१९}नारण्यम^{२०}ग्निम^{२१}तिरुग्भ्यां^{२२} पूषणं^{२३} दोर्भ्याम^{२४}श्चिना^{२५}वत्साभ्या^{२६} रुद्रं^{२७} रोरा-
भ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान् प्रीणामि । वह्नेः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणा-
मि कीदृशेन वह्नेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणान-
रवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादो गमनम् षट् विश-
रणगत्यादौ घञ् वेगवत्कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्षीवि खुरः
पुमान् खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं
देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिक्षलान्देवान्प्रीणामि ।
गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्गा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानून्धभागौ
बाहू ताभ्यां अधानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः (6.)
तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचते तौ
अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ
ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्चिनौ देवौ प्रीणामि । रो-
रावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

IV. अग्नेः पक्षति^१र्वायोर्निपक्षति^२रिन्द्रस्य^३ तृतीया^४ सोमस्य^५ चतुर्थ्यदित्यै^६ पञ्चमी-
न्द्रायै^७ षष्ठी मरुता^८ सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यमाणो^९ नवमी धातुर्दशमीन्द्र-
स्यैकादशी वरुणस्य^{१०} द्वादशी यमस्य^{११} त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठा देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य
पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते
इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षातिरिति [पा० ५. २.

२५.] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थोनि वङ्क्रिशब्दवा-
च्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य
वङ्क्रय इति श्रुतेः [कौषीत° ब्रा° १०.४.] । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति ।
तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्ने-
स्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्ष-
तिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।
तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्या प-
ञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् ।
अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यमस्य देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य ।
एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षि-
णपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

V. इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै
पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोर्अष्टमी पूजो नवमी वृष्टु-
र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं
पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राग्न्योर्देव-
योस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मि-
त्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नी-
षोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूजो देव-
स्य । दशमी वृष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयो-
दशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवा-
नाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु
॥ ५ ॥

VI. मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीर्त्तिता रुद्राणां द्वितीयादित्या-

ना तृतीया वायोः पुहं ग्रीषोमयोर्भासदौ क्रुच्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्रावृहस्पती.
ऽऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणाऽ स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान्प्रीणामि । अथपुहोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः [२. ६. ६८.] कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुहोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विशेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान्प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुहं पुहेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्रीषोमयोः भासद्ग्रामग्रीषोमौ प्रीणामि । क्रुच्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया कटिः श्रोणिः ककुब्जतीत्यमरः [२. ६. ७४.] श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुच्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीवे पुमानूरुरित्यमरः [२. ६. ७३.] ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गृह्यत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्तुतस्तौ अल्गौ वङ्गणौ ऊरुसंधौ ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरी स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाचौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

VII. पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीत्स्थूलगुदयो सर्पान्गुदाभिर्विद्रुतं आत्नैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनं शेषिनं प्रजां रेतसा चार्षान्पित्तनं प्रदुरान्यायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः (७.) स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः [२. ६. ७३.] स्त्रीत्वं हान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि अन्धाश्च ते अह्यश्च सर्पास्तान् । सर्पान्गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान्प्रीणामि । विद्रुत आत्नैः अन्नं पुरीत-

दित्यमरः [२. ६. ६६.] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्तम् अन्ते भवा आन्ताः अन्तसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विक्रुतो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नभिर्धो द्वयोरित्यमरः [२. ६. ७३.] वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नाभिर्धो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमरं २. ६. ७६.] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्रो मेढ्रो मेढन-शेषसी इति [२. ६. ७६.] अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽद-तश्च । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२. ६. ६२.] अमरः रीड् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकापि-ण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां । शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कू-श्मान्देवान्प्रीणामि ॥ ७ ॥

VIII. इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान्कृदयौप-
शेनात्तरिक्तं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाको मतस्त्राभ्यां दिवं वृकाभ्यां
गिरीन्प्राणिभिरुपलान्प्रीक्षा वल्मीकान्कुमभिर्गुल्मीभिर्गुल्मान्किराभिः स्रव-
तीर्हृदान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः [२. ६. ७७.] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय क्लृप्तं पाजस्यं बलकरमङ्गम् तददित्याः दे-
वतायाः । संधी तस्यैव जत्रुणीऽइति [२. ६. ७८.] अमरः असकक्षयोः संधिर्जत्रु । जायतऽइति । पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । कृदये उपशेते कृदयौपशं कृदयस्यं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् कृदया-
ह्लादकमत्नं तेनात्तरिक्तं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो

देवं प्रीणामि शरीरावयवाद्यत् । ग्रीवाधस्ताद्वागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
 मतस्ते ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्यमरः [२. ६. ६४.] वृक्
 आदाने वृक्यते स्वाडुतया गृक्यते वृक्का नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी
 वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसंगोलकावाग्रफ-
 लाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्रन्ति भुङ्क्तेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्रमूलनाड्यः
 तन्नाडीद्वरैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । गुल्म-
 स्तु प्लीहा पुंसीति [२. ६. ६६.] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्युस-
 संज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लो-
 मित्यमरः [२. ६. ६५.] क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्
 क्लोमा (४.) वामे प्लीहा पुप्युसश्चेति वैद्या (९.) इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलना-
 डीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति आम्यन्ति ग्लायो हृदयनाड्यः
 ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हृत्यन्नरसमिति क्षिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः
 स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः [२. ६. ७७.] जठ-
 रस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं
 प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

IX. विधृतिं नाम्ना घृतं रसेनापो यूक्षा मरीचीर्विप्रुडभिर्नीहारमूष्मणा शीनं
 वसया पुष्पा अश्रुभिर्हृदुनीर्दृषीकाभिरुक्ता रक्षांसि चित्राण्यङ्गेर्नक्षत्राणि
 वृषेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ १ ॥

नाम्ना उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादि ति-
 क्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वी-
 र्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्वाथितो रसः पद्वन्नित्यादिना
 [पा० ६. १. ६३.] यूषन्नादेशः यूक्षा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । पृषन्ति वि-
 न्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः [१. २. २१.] विप्रुडभिर्वसाविन्दुभिर्मरी-
 चीदेवताः प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाघोज्ञग्रीष्माः शष्पसह्य अपीति विश्वः ऊ-
 ष्मणा शरीरगतनौल्येन नीहारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वपा वसेति [२. ६. ६४.]

अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या (10.) इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अश्रु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः [२. ६. १३.] अश्रुभिर्नेत्राम्बुभिः प्रुषाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२. ६. ६७.] दूषिकाभिर्नेत्रमलैर्द्वाडुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरं सृग्लोहिता-सरक्तक्षतजशोणितमित्यमरः [२. ६. ६८.] अस्यते सृज्यते (11.) इति वा असृक् रुधिरं पदन्न इत्यसन्नदिशः [पा० ६. १. ६३.] अस्त्रा रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वा-नुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि प्रीणामि । त्रुपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशु-ब्दयोरिति विश्वः त्रुपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाश-निं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [३१. ८-१३.] आहुतीर्जु-हुयात् आश्वमेधिकत्वात् ॥ ॥ का० [२०. ८. १८.] अवभृथेद्यन्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविल्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथपागान्ते ए-वंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्वृद्धीतं जुहुयात् कीदृशस्य पुं-सः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खलत्वाटस्य विल्लिधस्य दलुरस्य शुक्लस्या-तिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुणिडमदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुद्धतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः [१३. ३. ७. ५.] । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वैदे-वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्मकृत्यां व्यपोहतीति ॥ १ ॥

X. हिरण्यगर्भः समव० ॥ १० ॥ यः प्राणतो निमि० ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वा-दीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याते [२३. १. ३.] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महिवा यस्य समुद्रा रसयो सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्द्वयः विभक्तिव्यत्ययः कश-ब्दस्य सर्वनामत्वमार्थम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः

पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्री-
न्यस्य प्रजापतेर्महिवं महिमानमाहुर्बुधाः महिवेति विभक्तेराकारः । रसा नदी
रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११.२५.] यास्कः रसया नद्या सह समुद्रं यस्य म-
हिवमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महिवमाहुः यस्य बाहू
भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वेऽउपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य ह्यायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपास-
कानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे
मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु
व इति । किं च यस्य ह्याया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं युक्तिहेतुः यस्य
अज्ञानमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विडूरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुः-
खमेवोपयन्तीति [श्वेताश्वतरोपनिष० ३.१०.] ॥ १३ ॥

XI. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासोऽअपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिदृधेऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे-दिवे ॥ १४ ॥

विश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गो-
तमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान्प्रति आ-
यन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्द्नीयाः
भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहंसिता
निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित्
फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भित्तारो यज्ञान्तराणां
प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किं च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव
वृधे वृद्धौ असन् भवन्ति तथा क्रतवः आयत्त्वित्यर्थः । सदमित्यव्ययं सदार्थे ।

कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यैतेः द्विप् तुम-
भाव आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धौ भवत्वित्यर्थः तथा दि-
वे-दिवे अरुन्यरुनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरिभि नो निर्वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनि-
वर्ततामस्मदभिमुखी भवतु । कीदृशानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति
गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् इणाः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं य-
ज्ञमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्य-
ज्ञताहृतृ साधुं यज्ञमानं कामयमानानामित्यर्थः । किं च देवानां रातिः दानं नो
ऽस्मानभिनिवर्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां
सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिङि उत्तमवक्रत्वे रूपं संहितायां दीर्घः । देवा
नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान्यूर्वया निविदा ब्रूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमाणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वैद्वपया वयं ता-
न्प्रसिद्धान्देवान्ब्रूमहे आह्वयामः । निविदूशब्दो वाग्वाचकः । तान्कान् तत्राह
भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमाणं वरुणं सोममश्विना अश्वि-
नौ । अस्त्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्नेहते च्योतते सोऽस्त्रित् तमच्युतस-
द्भावम् । किं च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगा-
दिसंहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्या युवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं दत्तं यथा तथा वातु वा गतिगन्धन-

योः लोष्ट् प्रवातु अनुगृह्णावित्यर्थः ददाविति यावत् । कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुन्वति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वातु ददतु कीदृशा ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवां धिया धिष्यौ गृह्वद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

तमोशानं जगत्स्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे ब्रूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसांमसद्वधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमोशानं रुद्रं ब्रूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्युषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसंतोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणानार्थः । किमर्थं ब्रूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असिप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ब्रूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ (12.) तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्चा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद्येषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसानेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्ना-
गच्छतु । कीदृशा मरुतः पृषदश्चाः पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां
ते पृषदश्चाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १. १५.] वचनात् यद्वा पृषतः
शबलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निर्द्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः ।
शुभं कल्याणं याति प्राप्नुवति प्रापयति वा शुभंयावानः आतो मन्निन्निति [पा०
३. २. ७४.] वनिप्रत्ययः । विद्येषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमह्नेति
[पा० ३. २. १७१.] किः । अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा
वै देवा इति श्रुतेः कृताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
श्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किं च न केवलं मरु-
तः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छतु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्व्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम ।
हे यजत्राः यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं
पश्येम बद्धलं हृन्दसीति [पा० ७. १. ७६. (13)] कृतादौ अक्षिशब्दस्यानङ्गुदिशः ।
किं च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं
तद्वयं व्यशेमहि व्यश्रुवामहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः
करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः
सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्ताः ॥ २२ ॥

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके

समीपे भवतेति शेषः यत्र शरहते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुष्व करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्व्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा० ६. ३. १३६.] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवत्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि वृषम् । कीदृशमायुः गतोः गन्तु गमनशीलम् तडुक्तम् संचित्य-संचित्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता-इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिर्नृत्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनिवम् ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गेऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनिव जनिष्यमाणां च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनिवान्तानि अदितिः अदितिनि अदीनानि मन्त्राभाग्युक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

XII. मा नो मित्रो वरुणोऽअर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परिष्वन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि ॥ २४ ॥

का [२०. ८. ७.] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकाण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति मा नो यदशस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्चस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च । द्वाविंशतिर्माचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष हाग इति [२६.] तृतीया घृषत्रस्का इति [२१.] षष्ठी एते द्वे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्होमः षड्भि

स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्वस्तोमीयः कृत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः ॥ अथ मन्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिष्वन् मा निन्दन्तु परिष्वानं निन्दा अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङिति [पा° ३. १. ५२.] चैरङ् न माञ्जोगऽइति [पा° ६. ४. ७४.] अउभावः अस्माभिर्देवाः स्तुत्या न त्वद्यादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दाचिता तथाप्यश्वद्वयेण देवानामिव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः देवज्ञातस्य देवात्सूर्याज्ज्ञातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तेः [२१. १३.] । सप्तेः सप सम्बन्धे सपति देवैः सह युज्यतऽइति सप्तिस्तस्य । के मा निन्दन्तु तानाह मित्रः अहुरभिमानो देवः वरुणः रात्र्यभिमानो देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गृह्णीतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रज्ञापतिः यद्वा इयर्ति व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः पथिमध्यभुक्षामादिति [पा° ७. १. ८५.] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वद्वप इन्द्रापूजोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रि गृभीतां गृह्णीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणां नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिद्धतजेषं प्रयहतीत्युक्तेः तदा अजः हागः अयेति भक्षणायागहति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुदु प्राञ्चति पूर्वं गहति सुप्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृत्वाग्रीव अग्निपो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः [२४. १.] । तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे-मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वद्वपः विश्वानि द्वापाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किं च इन्द्रापूजोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः देवताद्वन्द्वेति [पा° ६. ३. २६.] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूजश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिवद्धोऽप्यागहति सौमापौजः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः [२४. १.] । कृतजेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिवद्धावजो भक्षायोऽगहति इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृ-

तस्य आलम्बनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादिवाद्वावे
द्विप् । तथा रेक्णासा प्रावृतस्य आह्लादितस्य रेक्णा इति धननाम [निघ० २. १०.]
धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन्केसरपुष्पेषु पत्न्य आ-
वयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष हागः पुरोऽअश्वेन वाजिना पूजो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनऽ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः हागोऽजः वाजिना विगवताश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते
ललाटवद्धत्वात् । कीदृशः हागः पूजो भागः पूज्जाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भा-
गः भजनीयः अग्निर्गो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४. १.] । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हि-
तः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अ-
र्वता अश्वेन सह एनं हागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः
कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गा-
प्तेरुक्तत्वात् । किंभूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्री-
णयितारम् । पुरोडाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्वात-
व्यम् ॥ २६ ॥

यद्द्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पूजः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋविजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्व-
न्ति । कीदृशमश्वं द्विष्यं द्विषे हितं द्विष्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञ-
काले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा-
मिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मि-
न्समये पर्यग्निकरणकाले पूजः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्निर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी
सन् एति गच्छति । त्रिं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन
ज्ञापयन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विटेन वज्रणा आपृणधम् ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋविजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वज्रणाः नदीः घृतकुल्या-
द्याः आपृणधं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । वदन्तीति वज्रणाः ।
यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयनेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरंकृतेन रत्नयोरैक्यम् सुष्ठु
अलंकृतेन विप्रद्विवर्द्धिणादिभिः शोभितेन । स्विटेन सुष्ठु इटेन । के ऋविज-
स्तानाह होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋविक् । अध्वर्युः अध्वरमिहति अध्वर्य-
ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यऽर्चि लोप इति [पा° ७.४.३१.] ढिलोपः
ततः कयाच्छन्दसीति [पा° ३.२.१७०.] उप्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयजती-
त्यावयाः श्वेतवाहोक्थशासिति (14.) उस् आवयाः प्रतिप्रस्याता अवे यज्ञ इति
[पा° ३.२.७२.] ण्विन् अवाप्योरिति अवस्याह्लोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्द्वे दीप-
यति अग्निमिन्धः अग्नीत् आद्राग्न्योरिन्धऽइति [पा° ६.३.७०. वा° ६.] मुम् । ग्रा-
वग्राभः ग्रावो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः कर्मण्यण् ह्रस्व भः ग्रावस्तोता । उता-
पि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सु-
विप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तविगुपलक्षकः ।
एते यज्ञेन वज्रणाः (15.) पृणधमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं येऽश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्चते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामविज्ञामभिगूर्तिः अभिगोऽणमभिगूर्तिरुच्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्या-
घ्रोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि व्याघ्रप्रीणनयोः लोट् शपि
इदितो नुम् धातोरिति [पा° ७.१.५८.] नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः
यूपाय ब्रश्नन्ति तर्हं हिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति
ते यूपवाहाः कर्मण्यण् हिंस्रस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्ववन्धनयूपार्थं
चषालं तक्षति यूपे भगि स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चषालो यूप-
कटक इत्यमरः [२.७.१८.] तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयतीत्यर्थः । उतो अपि

च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादि-
कं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणावित्यर्थः ॥ २१ ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगह्नु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे
सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तिः [निरु० ६. २२.] तन्मन्म फलं मे मया अधायि
धृतमित्यर्थः । किं च अयं वीतं पुष्टं पृष्टं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्टं यस्य अ-
श्वपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूर-
यितुमिति शेषः उप गह्नु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किं च देवानां पुष्टे पोषणं
पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्च वयं सुबन्धुं चकृम कृ-
तवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्च वद्धवन्तः एनमश्च
विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋविजोऽनुमदन्ति अनुमोदतां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रश्नुनां रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणां सर्वा ता तेऽपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च संदानं पादब-
न्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शि-
रःशब्दाद्भवे हृन्दसीति [पा० ४. ४. ११०.] यत् मे च तद्धितेऽस्ति [पा० ६. १. ६१.]
शीर्षन्नादिशः तित्स्वरितम् । कटिस्था रश्ना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाय-
वा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रकृतं प्रक्षितं यत् तृणां हे अश्व ते
तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्रा-
प्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यन्ते ॥ ३१ ॥

XIII. यदश्वस्य क्रविषो मज्जिकाण यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यदस्तयोः शमितुयन्नखिषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

मज्जिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अश्रुतिर्लिट् क्रविषः इति

कर्मणि षष्ठी । वाथवा यत् मांसं स्वरौ पञ्चजनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरूपा
पशुमनन्तीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति ह्येदनकालेऽवदानकाले च ।
यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अथ सर्वा ता सर्वाणि
तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं तदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्वैधमृदुरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धोऽस्ति ।

सुकृता तहमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥३३॥

उदरस्य ऊवधमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगहति । भक्षितमपक्व-
मामाशयस्थमूवधमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति
शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृते सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि
च मेधं मेधमश्च शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन्कर्म-
णि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥३३॥

यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निरुतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशब्धो रातमस्तु ॥३४॥

हे अथ अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अ-
वधावति अधस्ताद्गहति । तथा निरुतस्य निःशेषेण रुतस्य यत् अङ्गं शूलमभि
अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गहति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा
आश्रिषत् भूम्याश्रिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वाच्चैरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् वि-
शसनसमये तृणालग्रं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणालग्रं सर्वं देवेभ्यो रातं द-
त्तमस्तु रा दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः रुविः
कामयमानेभ्यः वश कातौ लटः शत्रादेशः ॥३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाङ्गः सुरभिर्निर्हरति ।

ये चार्चतो मांसमिद्वामुपासन्तऽन्तो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥३५॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्च परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । ये ईम् ईमि-
त्यव्ययं चार्थं ये च इत्याङ्गः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अ-

तो निर्हृर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपा-
सते कृताशिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः
उद्यमो नाऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः
पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा ह्योष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जा-
तोऽस्मभ्यं निर्हृर देहीत्याहुः ये चर्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषा-
मभिगूर्तिः संकल्पोऽस्मान्प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूज्य असेचनानि ।

उष्मण्यापिधानां चट्टणामङ्गाः सूनाः परिभूषत्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष
अलङ्कारे भौवादिकः । एते के तानाह यत् उखायाः (16.) स्यात्याः नीक्षणं नि-
तरामोक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः मांस्यचन्याः मांसं पच्यते
यस्यां सा मांस्यचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति-[पा°
३.३.११०.] ल्युट् मांसस्य पचि युद्धजोरिति [काशिका° पा° ६.१.१४४.(17.)]
मांसस्याकारलोपः ढिङ्गणाञ्जिति [पा° ४.१.१५.] डीप् । तथा यूज्यः पक्वसस्य आ-
सेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्वन्निति
यूपशब्दस्य यूपज्ञादेशः । यानि च चट्टणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधाना-
नि आह्लादनपात्राणि । कीदृशानि तानि उष्मण्या उष्माणां धारयन्ति तानि उ-
ष्मण्यानि उष्मन्शब्दाद्धारणार्थं यप्रत्ययः आह्लादने उष्मा वह्निर्न यातीत्यर्थः ।
तथा अङ्गाः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विश-
सनकरणभूताः स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्धनयीदूमगन्धिर्मेखा भ्राजंत्यभिविक्तं जग्निः ।

इष्टं वातमभिगूर्तं वर्षत्कृतं तं देवासः प्रतिगृणत्यश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्चावयव अग्निः त्वा त्वां मा धनयीत् धनिं मा कारयतु ध-
नौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दृश्यमानं मांसं सिम-सिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु

नोनयतिधनयतीत्यादिना [पा० ३.१.५१.] ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषधः कृत्यन्तक्षणेति [पा० ७.२.५.] वृद्धभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-
धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति [पा० ५.४.१३६.] धूमादिकारः । किं च आज्ञती
अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु ओविज्जी भयचल-
नयोः लुडि तडि कलो कलीति [पा० ८.२.२६.] सिलोपे द्वयम् न माञ्जोगऽइ-
ति [पा० ६.४.७४.] अउभावः । कीदृशी उखा जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति ज-
ग्निः आदृगमेति [पा० ६.२.१७१.] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया प्राणम् । तमे-
वंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयजैः वी-
तमाप्रीभिः पर्याग्निकृतम् अभिगूर्तये यजामहऽइत्यागूर्त्येताम् वषट्कृतं वषट्कारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता तेऽअपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सी-
दत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्त-
तो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चावर्ततोऽश्वस्य पट्वीशम् पदेषु विशति
पट्वीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि
अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किं च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घा-
सिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् यसू अदने लिट् क्ते अश्व ता तानि सर्वा-
णि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि
निर्र्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणाल्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वतं पट्वीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋविजोऽश्व-
स्येतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाह्लाद-

कं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृज् आह्वादने क्र्यादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णाशक्तलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वन्तोऽश्वस्य सदानं शिरोबन्धनं पट्टीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३१ ॥

XIV. यत्ते सादे मरुसा प्रकृतस्य पार्ज्या वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता रुविषोऽअधरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पार्ज्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदानं सादः घञ् कीदृशस्य तव मरुसा बल्लेन प्रकृतस्य प्रकृतमस्यास्ति प्रकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् प्रकारं कुर्वतः । अधरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्जिकशाताडनानि ब्रह्मणा मत्तेणाहं सूदयामि षूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः रुविषः सुचेव रुविराज्यादिकं यथा सुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अहिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरुनुषुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुहिदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति सम्यगागच्छति हिदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत् इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋत्विजो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अहिद्रा अहिद्राणि हिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना हिन्नानि स-हिद्राणि वर्तन्ते तान्यहिद्राणि कुरुत । किं च परुः-परुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति अमरः नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८. १. ४.] द्वित्वम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुषुष्य इदमिदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं हिदं कुरुत शसु हिंसायाम्

हान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनविति [पा० ७. १. ४५.] म-
ध्यमवद्भवचनस्य तवदेशः (18.) ततो गुणः । अनुधुष्य धुषिरू शब्दे क्को ल्यप्
॥४१॥

एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यत्तारौ भवतस्तथः ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता-ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥४२॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य ।
ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शस्तेस्तृच् । तथा यत्तारौ
यत्तारौ नियमकर्तारौ द्वा द्वौ ग्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां
नियतृत्वादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६. १. १२८.] ऋस्वप्रकृ-
तिभावौ । एवमश्वस्य विशसितृतृतनुक्काध्वर्युः स्वकर्मारु हे अश्व ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि
हिनन्मि कृञ् बधे स्वादिः ऋतुया ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता
तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥४२॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृधुरविशस्तातिह्रायं हिद्वा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥४३॥

हे अश्व प्रियः वज्रभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं
दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्र-
त्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् अपि-
पूर्वदितेः शतृप्रत्ययः । किं च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा
आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि हिद्वा देवेभ्यो ददवित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य
लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति [पा० ७. ४. ५.] इकारि कृते द्वित्वादि । किं च शमिता
ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिह्राय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन
मिथु मिथ्या हिद्वा हिद्वाणि अययहिन्नानि (19.) मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि
मन्त्रे घसहुरेत्यादिना [पा० २. ४. ८०.] च्लर्लुक् गुणे हलञ्जाविति [पा० ६. १. ६८.]

तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृशः श-
मिता गृध्रुः गृध्यतीति गृध्रुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेक्षुः अत एवाविशस्ता न
विशेषेन शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा (20.)
मा ह्रिदत् सम्यगवदानानि करोवित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वाऽऽतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँश्च॥ इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युञ्जा पृषतीऽअभूतामुपास्याद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्चवन्मृतो न भवसि
देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात्
रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रन्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमे-
वमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पृथिभि-
र्मार्गैः देवयानत्रूपैः देवान् इत् एषि देवानिव गच्छसि अथो युक्ता मङ्गुक्तिः । कथं
देवान्प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ते तव हरी इन्द्राश्चौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ
अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा० ३. ३. १३२.] भूतकालप्रयोगो भवि-
ष्यदर्थे । हरीऽइन्द्रस्येति यास्कः [निघ० १. १५.] । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते
तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति यास्कः [निघ० १. १५.] । युङ्गस्ते युञ्जौ
ऋत्विग्दधृगित्यादिना [पा० ३. २. ५१.] छिन् छिन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा० ८. २. ६२.]
कुत्वम् युजेरसमासे इति [पा० ७. १. ७१.] नुम् सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] वि-
भक्तेरात्वम् । किं च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चि-
दश्वः उपास्यात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वह्नाय इन्द्रादयो निजवा-
हनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं त्वानि-तानि वाहनानि
वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पु०सः पुत्राँश्च॥ उत विश्वापुष० रयिम् ।

अनागास्त्वं नोऽअर्दितिः कृणोतु क्षत्रं नोऽअश्वौ वनता० हविष्मान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याज्या क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गो-

समूहं कृणोतु करोतु गवां समूहो गव्यम् खलुगोरथादिति [पा० ४. २. ५०.] यत्प्र-
त्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्वं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम् के-
शाश्चेति [पा० ४. २. ४८.] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्वं स्वश्वम् । तथा पुंसः
पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरु-
षार्थसाधकान् पुत्रान्करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुषम्
पुज्जाति पुषः इगुपथेति [पा० ३. १. १३५.] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्व-
जनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किं च नो
ऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापद्वयो यस्य सोऽनागाः तस्य
भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्चान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तिः । किं
च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं बलं परामवाद्रक्षणां वा करोतु । कीदृशो
ऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् हविरस्या-
स्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५. २. १४.] मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वा-
त्वा हविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥४५॥

XV. a. इमा नु कं भुवना सीषधामिन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

b. आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजां करत् ।

c. यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधाति ॥४६॥

का० [२०. ८. १२.] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितहो-
मानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्थानि स-
न्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाहृन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आत्यपुत्र-
भुवनदृष्टास्तिष्ठ ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूर्णौ इमा इमानि भुवना
भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि
उत्तमबहुवचने रूपम् अउभाव आर्षः । किं च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान्
सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादश-
भिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवत्वित्यर्थः । किं च

इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सी-
षधाति साधयतु वशोकरोवित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक्कुर्म इति
भावः ॥ ४६ ॥

a-c. अग्रे वं नोऽअतम उत° ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३. २५. २६ a.] ॥ ॥ समिद्धोऽअजन् [२१. १.] आश्व-
मेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र द्वात्रिं तन्मन्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतो
ऽगमत् ॥ २५ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ - आण्डाभ्याम् ॥ १ ॥ १ आदि° - इक्षवः ॥ २ ॥ २ - कनीनकाभ्याम्
॥ ३ ॥ २ कर्णी° - स्तुपेन ॥ ४ ॥ ३ - कपिञ्जलान् ॥ ५ ॥ ३ ज्वं - रो-
राभ्याम् ॥ ६ ॥ ४ [°यापां चतु°] ॥ ७ ॥ ५ [°या सोमस्य चतु°] ॥ ८ ॥
६ [°रुणाऽअल्गा°] ॥ ९ ॥ ७ [कूष्मा° K.] ॥ १० ॥ ८ [क्रोत्लोऽदि° -
°धौपसेना° J.] - °रीतता ॥ ११ ॥ ८ नभं - भस्मना ॥ १२ ॥ १-२१
[व्यशेम] ॥ १३-२५ ॥ २२-२६ [पुरोलाशम°] ॥ २६-३० ॥ २७-३४
[°माक्षिण° J.] ॥ ३१-३८ ॥ ३५-३८ ॥ ३१-४२ ॥

XIV. । ३१ ॥ ४३ ॥ ॥ XV. । ४६. ४७ ॥ ४४. ४५ ॥ ॥

पञ्चदशानुवाकेषु पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥

I. a. अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।

- b. वायुश्चात्तरिजं च संनते ते मे° । c. आदित्यश्च द्यौश्च संन° ।
 d. आपश्च वरुणश्च संन° । e. सप्त स७सदोऽअष्टमी भूतसाधनी ।
 f. सकामाँ१॥७अधनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥१॥

श्री (1.) । इषे त्वेत्यारभ्य दर्शयौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मा-
 स्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्चमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं
 खिल्यान्नुच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः । तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्या-
 नीमानि यज्ञूषि व्याख्यायन्तऽइति श्रुतेः [बृहदारण्य° ५.५.३३.] याज्ञवल्क्यो वा
 याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्तऽइति श्रुतेः ॥ ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यज्ञूषि ।
 चतस्र ऋगायत्र्यः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् । यथे-
 माम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च संनते संनमनं संनतम् आनुकूल्येन
 प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय संगते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः
 अमुकं संनमताम् संनमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादिर्नाम
 द्वितीयात्तं प्रयोज्यम् । इन्द्रस्युभययेति [पा° ३.४.११७.] शपोऽप्यार्धधातुकत्वाणोर्-
 निटीति [पा° ६.४.५१.] णिचो लोपः संनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
 योज्यम् । वायुरत्तरिजं च संनते ते ममामुकं संनमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सं-
 नते ते म° । आपश्च वरुणश्च संनते ते म° ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन्
 यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवायुत्तरिज्जादित्यद्युलोकाम्बु-
 वरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाध-
 नी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमधनो मार्गान् सका-
 मान्कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किं च मे म-
 मामुना देवदत्तादिना संज्ञानं संगतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञाना-
 त्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायत-
 नानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं
 नोऽस्माकमधनः सकामान्कुरु अमुना सह मे संज्ञानं संगतमस्तु ॥१॥

- a. यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनैभ्यः ।

ब्रह्मराजान्याभ्यां श्रूहाय चार्याय च स्वाय चारणाय ।

- b. प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्विगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दी-
यतां भुज्यतामिति सर्वभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजान्याभ्यां ब्राह्मणाय रा-
जन्याय क्षत्रियाय च श्रूहाय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणो
ऽपगतोदकः शत्रुः (2.) नास्ति रणाः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरि-
ति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा । यथेति पूर्वी-
क्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि त-
था ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रि-
यः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वत्वित्यर्थः । किं च मे ममायं
कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादित्ताभकामो मे
सम्पद्यतामित्यर्थः । किं च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देव-
दत्तादिमीं प्रीणयतु (3.) ॥ २ ॥

- a. बृहस्पतेऽसि यदयोऽर्हति द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्विद्युर्वसः ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

- b. उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये वा । c. एष ते योनिर्वृहस्पतये वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणोऽस्याः सोप-
यामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं
जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक
चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः ।
तत्किम् अर्थः स्वामी यद्वनमर्हत् अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति [पा° ३.४.
१४.] आडागमः अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति [पा° ३.१.१०३:] अर्थशब्दः स्वामिन्य-
त्तोदात्तः वेश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्वनं जनेषु लोकेषु वि-

भाति विविधं शोभते । कीदृशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिव उ-
 चेति [पा० ६.१.१३१.(४.)] उकारः । ऋतुमत् ऋतवो यज्ञो विद्यन्ते येन तत् येन
 यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति
 प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगतिर्हिंसादानेषु अस्माप्तिजन्ता-
 ल्लुडि रूपम् अडभाव आर्षः ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्घाय त्वा
 गृह्णामि । स्यापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥३॥

a. इन्द्र गोमन्निह्याहि पिब सोमं शतक्रतो । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा गोमते ।

c. एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥४॥

द्वे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ रम्याक्षिदृष्टे गोमवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामे ।
 शतं ऋतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो
 धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगह
 सोमं च पिब द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रावभिः
 सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्तिः ते वि-
 द्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाद्यन् शतारि ओतः श्यनीति [पा० ७.३.७१.]
 ओकारलोपः ॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥४॥

a. इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिब सोमं शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥

b. c. = ४ b. c. ॥५॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं ऋतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे वृत्रहन्
 हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगह सोमं च पिब कीदृशं सोमं ग्रावभिः सु-
 तम् कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप० एष
 ते० व्याख्याते ॥५॥

a. ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममीमहे ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा । c. एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रादुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याच्चाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् हृन्दीवनिषी वाच्याविति [पा° ५. २. १०१. वा° २.] अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अज्ञन्नं न ज्ञस्यति नश्यति अज्ञस्तन्नुपक्षीणम् जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति [पा° ३. २. १६७.] रप्रत्ययः । घर्म घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपयां वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते सादयामि ॥ ६ ॥

a. वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथ्रीः ।

इतो ज्ञातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः हि यस्माद्धितो वैश्वानरः इतोऽर्णितो ज्ञातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुवृत्तं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिथ्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिथ्रीः कर्मणि क्तिप् । उप° एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

a. वैश्वानरो न उतयऽआ प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥

b. c. = ६ b. c. ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशद्वैश्वानरः आ प्रयातु आग-
ह्यु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो ह्य-
तो हुतं नरा (५.) इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप° एष° उक्ते ॥ ८ ॥

a. अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥

b. उपयामगृहीतोऽस्यग्रे त्वा वर्चसे । c. एष ते योनिर्ग्रे त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान्गायः स्तुतिर्यस्य स
महागयो महागृहृत्पु वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः म-
न्त्रद्रष्टा । पवमानः पत्र गतौ पवतऽतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने
पवति शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा
निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः द-
धातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोवृषायाग्नये त्वां गृह्णामि । एष० ॥ १ ॥

a. मुहूर्त्तः॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्मं यक्षतु । हतुं पाप्मानं योऽस्मान्-
न्देष्टि ॥

b. उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । c. एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यक्षतु ददातु
योऽस्मान्देष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हतुं नाशयतु यद्वास्मद्वेष्टारं पाप्मानं च पापं
ब्रह्महत्यादिकं हतुं अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मेत्यमरः [१.१.१३१.] । कीदृश इन्द्रः
महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रिया-
णि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥
उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्थसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रेवत्या पथ्या बृहती बोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्य-
याज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभि-
र्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे नु स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो
युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस दर्शने मप्रत्ययः । ऋतिषहम् ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः
ऋत्या गत्या सक्तेऽभिभवति शत्रून्निति ऋतिषट् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा० ङ. ३.
१०६. (6.)] षत्वम् संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्न-
स्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ

गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वदयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहदर्च विभावसो ।

महिषीव तद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्प्रसूयुदृष्टा । हे उद्गातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्चयाम् बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाह्यति प्रापयति इष्टमिति वाह्यितृ वहेर्ण्यन्तात्तृच् अत्यन्तं वाह्यितृ वाहिष्ठम् अतिशयने तमबिष्टनाविति [पा० ५.३.५५.] अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति [पा० ५.३.५६.] इष्टानि परे तुरिष्टमेयः स्विती [पा० ५.४.१५४.] च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति वृषम् । किं च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् तत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७.१.४.] । तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति । एकं तत्पदं पादपूरणम् रयिः तदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एक्षु षु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतं गिरः । एभिर्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुजिचेति (७.) संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न (८.) इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूञो लोट् । किं च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते रुविः ।

संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती १.८.११.८. वर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टि-

नो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते त-
व यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पु-
रोडाशादिकं रक्षन्तु पाल्यन्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वर्घ्यं नोऽस्माकं
यज्ञं दधातु पुञ्जातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षन्तु संवत्सर एव
॥ १४ ॥

उ॒प॒हृ॒रे गि॒रीणा॑ऽ संग॒मे च॒ न॒दीना॑म् । धि॒या वि॒प्रोऽअ॒जाय॑त ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपहृरे निकटे नदीनां
गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः जनेर्लङ् कया धिया
बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यतीति विचर्यित्यर्थः ॥ १५ ॥

II. उ॒च्चा ते॑ ज्ञा॒तम॑न्ध॒सो दि॒वि स॒द्रू॒म्याद॑दे । उ॒ग्र॑ऽ श॒र्म म॒हि श्र॑वः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्धसोऽन्ना-
द्रसद्वपात् ज्ञातमुत्पन्नं होमतो ज्ञातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्य-
मानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे संधिश्छान्दसः (9.) । किं तत्
क्षुल्लोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि म-
हत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाङ्गुतिपरिणाम उक्तः । स यथा ।
हुताङ्गुतिरादौ दिवि गहति ततोऽन्तरिक्षे जलद्वयेण ततो भूमावन्नद्वयेण ततो
नरे रेतोद्वयेण ततो योनौ नरद्वयेणागत्य तं नरं (10.) धनयशोभ्यां सुखिनं
करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न॒ इन्द्रा॑य॒ यज्य॑वे॒ वरु॑णाय॒ मरु॑द्भ्यः । व॒रि॒वो॒वित्प॑रि॒स्रव॑ ॥ १७ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसद्वपो भूत्वाङ्गुतिवमेहीत्यर्थः कि-
मर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशयिन्द्राय
यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति म-
रुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति ज्ञानाति विन्दति लभति वा
वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्य आ युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासतो वनामहे ॥ १८ ॥

अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे । कीदृशा वयं सिषासतः षनु दाने सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासतः सनेर्धातोः सन्नत्ताकृतृप्रत्ययः जनसनखनां सन्कलोरिति [पा० ६. ४. ४२.] आत्वम् सन्यन्यत इति [पा० ७. ४. ७१.] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्चैरनु सर्वेण पुष्टैः ।

अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिदुप् मुद्रलदृष्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबद्धवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्या क्रियावृत्तिः अश्चैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४. १. ८.] अन्तलोपः पादः पदिति [पा० ६. ४. १३०.] पदादेशः । किं च ऋतुथा ऋतावृतौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारुं सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय कीदृशीः पत्नीः उशतीः रुविः कामयमानाः वशेः शन्नत्तात् उगित इति [पा० ४. १. ६.] डीप् । किं च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टुः पिवेऽऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य स-

तीति ग्रावा तदस्यास्तीति [पा० ५.२.१४.] मतुप् (11.) माडुपधाया इति [पा० ८.२.१.] वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ शब्दे क्र्यादित्वात् आ ई कृत्यघोरिति [पा० ६.४.११३.] तस्येकारः घ्रादीनां ऋस्य इति [पा० ७.३.८०.] धातोर्ऋस्वः । किं च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः र-मणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादुतुभिर्णिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविणसूशब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिहति सोममिति शेषः पीड् पानेऽस्माद्विवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋविज्ञः यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति [पा० ७.१.४५.] त-बादेशः कर्मसूयुक्ता भवतेत्यर्थः । किं च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्धभाव आर्षः नेष्टुर्धि-ह्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगृह्यत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २३ ॥

तवायं सोमस्त्वमेक्ष्वर्वाङ् शश्वत्तमः सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिषा निषद्या दधिध्रिमं जठरं इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माथन्दिने सवने नेष्टृचमसयागि याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्व-त्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रत्न पा रत्नणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किं च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि आ-स्तृतदर्भेषु निषद्या उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिध्रि धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः झुस्तङ् अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेवं नः सुहृवा आ हि गतं नि बर्हिषि सदतना रणिष्ठन ।

अथा मदस्व जुजुषाणोऽअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमङ्गलाः ॥ २४ ॥

वष्टदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमसयागि याज्या । देवप-

ह्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृह्वाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि
हे देवपत्न्यो यूयमागतान आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि
पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद गतौ रणिष्टन रण
शब्दे अस्य लुङि वृषम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुरुतेत्यर्थः ततनतनेति
[पा० ७. १. ४५.] सर्वत्र तनबित्यदिशः । कीदृश्यो यूयं सुहृवाः शोभनः सुकरो ह-
व आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीरुक्ताय वष्टारमाह हे वष्टः त्वमथानन्तरं
देवपत्नीधागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः ह-
विलक्षणात्मनं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः
झुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणाः
सुष्ठु मार्गान्ति कृष्यन्ति सुमदः मदः क्विप् सुमदः संतुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च
यस्य स सुमद्गणाः । जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुहन्दोदष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम धारया कृत्वा
पवस्व गच्छ दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति गच्छ । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वा-
दो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्टा तया विन्मतोर्लु-
गिति [पा० ५. ३. ६५.] इष्टानि मतुपो लुक् स्वादुतमया । मदिष्टया मदयति मद-
यित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्टा तया इष्टानि तुरिष्टेमेयःस्त्विति [पा० ६. ४. १५४.]
तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभि-
रतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोक्षा विश्वचर्षणिरुभि योनिमयोदृते । द्रोणे सधस्यमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणां योनिं स्थानमभि आस-
दत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रक्षोक्षा रक्षांसि कृत्तीति र-
क्षोक्षा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः
सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु [निघ० .] पठितम्

विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋविग्यज्ञमानलक्षणा यस्य काण्डनादरणादिषु स ।
 तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः (12.) अयसा लो-
 केन कृतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तक्षणा सोमभाजनीकृतम् कृतमिति विभक्तिव्य-
 त्ययः । तथा सधस्यं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्थ इति [पा°
 ३.२.४.] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा° ६.४.६४.] आलोपः सध मादस्ययो-
 ष्छन्दसीति [पा° ६.३.१६.] सहस्य सधदिशः । असदत् पुषादीति [पा° ६.१.५५.]
 लुङि चैरङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति [पा° ३.४.६.] लङर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोद्वरे । अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय
 ईरितः ॥ २६ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १ - भूतसार्धनी ॥ १ ॥ सकामांश्च ३ अर्धं - जनेभ्यः ॥ २ ॥ २ ब्रह्मरा° -
 मादो नमत्तु ॥ ३ ॥
- II. ॥ ३ ॥ ४ ॥ III. ॥ ४ ॥ ५ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ६ ॥
- V. ॥ वैश्वानरं कृत्रामहं ऋतस्य ज्यो° - योनिर्वैश्वानराय वा ॥ ७ ॥
- VI. ॥ ८ (13.) ॥ ८ ॥ VII. ॥ ७ ॥ १ ॥
- VIII. ॥ मरुतांश्च ३ इन्द्र वृष° [७.३८.] ॥ १० ॥
- IX. ॥ १० [मरुतांश्च ३ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी श° - ऋतोऽसीन्द्राय वा षो-
 लशिर्नष्टेष ते योनिरिन्द्राय वा षोडशिर्नष्टे] ॥ ११ ॥
- X. ॥ १ a ॥ १२ ॥ XI. ॥ ११ ॥ १३ ॥
- XII. ॥ आ नो गोत्रा दृद्धि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो घन्तु वाजाः ।
 दिवक्षा असि वृषभ सत्यश्रुज्जोऽस्मभ्यं सु मधवन्बोधि गोदाः ॥ १४ ॥
 द्वादशानुवाकेषु चतुर्दश ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

I. समास्त्राग्रऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) । अयमध्यायः पञ्चचित्तिकस्याग्रेः सम्बन्धी प्रज्ञापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरुत्तरास्ते आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने एते वा त्वां वर्धयन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि संदीप्यस्व दिविः श्रौ लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । किं च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

सं चेधस्वाग्रे प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ मरुते सौभगाय ।

मा च रिषट्पसत्ता तेऽअग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहृताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१.४.८२.] उपसर्गक्रियोर्व्यवधानम् हे अग्ने समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यज्ञमानं प्रबोधय च ज्ञातार्यं कुरु अग्निश्चेतव्य इति । मरुते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु च यज्ञमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्रे वृणते ब्राह्मणा इमे शिवोऽअग्ने संवरणे भवा नः ।

सपत्न्या नोऽअभिमातिजिच्च स्वे गये जागृक्ष्यप्रयुहन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृड् सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शाक्तो

भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमातिजिह्व भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्न्यानां कृता भव कृतावशिष्टानां जेता च भव । किं च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुक्तं अप्रमाद्यन् ॥३॥

इहैवाग्नेऽअधिधारया रयिं मा त्वा निरुन्पूर्वचितां निकारिणः ।

क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां तेऽअनिष्टतः ॥४॥

हे अग्ने इहैवास्मास्वेव यज्ञमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किं च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निरुन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावज्ञानत्वित्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लडि प्रथमबहुवचने वृषम् । किं च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषदुःसुषिति [पा० ३.३.१२६.] सुपूर्वाग्नयेः खल् । किं च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यथा अनिष्टतः अनुपहिंसितः सन्वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृज् हिंसायां निष्ठान्तः ॥४॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः स०र०भस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सज्ञातानां मध्यमेस्था एधि राज्ञामग्ने विद्व्यो दीदिद्दीद् ॥५॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व एयन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यज्ञमानो यस्य स स्वायुः । किं च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेये मित्रस्य यज्ञमानस्य धेये कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यज्ञमानेन यज्ञं कारय । किं च सज्ञातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्य एधि भव सज्ञाता अपि यज्वानो भवत्वित्यर्थः । किं च हे अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिद् दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्नुः श्लाविति [पा० ६.१.१०.] द्विवम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां

विकृष्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्रूयते आह्रूयते विकृष्यः राजभिर्विज्ञे आह्वा-
तव्यः ॥ ५ ॥

अति निहोऽअति स्विधोऽत्यचिंत्तिमत्परतिमग्रे ।

विश्वा कृग्रे डुरिता सहस्वायास्मभ्यः सहवीराः रयिं दाः ॥ ६ ॥

हे अग्रे हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि डुरिता डुरितानि पापानि त्वं
सहस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाङ्गत्वेऽ-
प्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-अदेशः निहान् हृतृन् अतिक्रम्य । स्वेधतिः कु-
त्सितकर्मा स्वेधन्ति स्विधः छिप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्क-
तामतिक्रम्य । न रतिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्सर्वानति-
क्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किं च अथानन्तरं हे अग्रे अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पु-
त्रैः संहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदो अनिष्टतो विराडग्रे क्षत्रभृदोदिहोह ।

विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः (२.) शिवेभिर्गृह्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्रे इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाश-
य । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं
वा यस्मात् । अनिष्टतः न हिंसितः केनापि स्तृ हिंसायां क्तान्तः । विराट् वि-
विधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं विभर्ति पुष्पाति । किं च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धि-
नीर्भियः जन्मजरामृतिर्दैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्ते-
स्तेभिर्गृह्य (३.) वृधे वृद्धौ नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादि-
वाद्वावे छिप् ॥ ७ ॥

वृहस्पते सवितर्वेधयैनः सऽशितं चित्संतरां सऽशिशायि ।

वर्धयैनं मरुते सौभगाय विश्वेऽएनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे वृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किं च चिद-
प्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां संशिशायि शिक्षय शास्तेः

शयः श्नौ द्वित्वम् हान्दसमभ्यासस्येवम् । किं च मरुते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृता कृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयाद्ध यद्यमस्य बृहस्पतेऽग्निर्गस्तेरमुच्चः ।

प्रत्यौकृतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषज्ञा शचीभिः ॥ १ ॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुच्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भावऽइति [पा० ३. १. १०७.] क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुच्च मरणादन्नेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं (४.) नरकपातादि तस्मादपि मुच्च । किं च अभिशस्तेः अभिशपादपि लोकापवादादपि मुच्च । देवानां भिषज्ञा भिषज्ञौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानान्मृत्युं प्रत्यौकृतां निवर्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ १ ॥

उद्वयं तमसं ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १० ॥

II. ऊर्धा अस्य समिधो भवत्यूर्धा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः ।

द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उल्लिख्यो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्राजापति-
त्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो
यत्प्राजापतिमग्नीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्धाः देवगामि-
न्यो भवन्ति शोचीषि तेजांस्यपि ऊर्धा ऊर्धानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि
शुक्रा शुक्राणि शुद्धाशुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति
अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुदृ-
प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सू-
नुरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथोऽग्रनक्तु मधा घृतेन ॥१२॥

देवोऽग्निः मधा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु । मधेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरः इति [पा० ६.१.११५.] सन्धभावः । यज्ञे बद्ध घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्ध्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥१२॥

मधा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसोऽग्रे ।

सुकृदेवः सविता विश्ववारः ॥१३॥

हे अग्रे त्वं मधा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋषिभिर्गणस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वर्णीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥१३॥

अह्यमेति शवसा घृतेनेडानो वङ्गिर्नमसा ।

अग्निं सुचोऽअधरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमधर्युः अधरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमह एति अभ्येति अहभिरासुमिति शाकपूणिः [निरु० ५.२८.] । कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वङ्गिः वङ्गति यज्ञभारमिति वङ्गिः यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः सुचो जुह्वाद्या गृहीविति शेषः ॥१४॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः ।

वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥१५॥

सोऽधर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यज्ञतु सिब्बद्धलं लेटि [पा० ३.१.३४.] लेटो उडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३.४.१४.१७.] सूत्रैर्यक्षदिति द्वयम् । सः

इम् स च मन्त्रा मन्त्राणि मद्जनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः
सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ० २. ७.] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य ।
कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधा-
तमः वसूनां धनानां दातृतमः क्षिप्रतात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददत्तेऽग्नेः ।

उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददत्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च ।
अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददत्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु
विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमा-
नाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्यान्नरैश्वर्यं कु-
र्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

तेऽस्य योषणे दिव्ये न योनोऽउपासानक्ता । इमं यज्ञमवतामधरं नः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासादिशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उपा-
सानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अ-
स्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्नेः योनौ गा-
र्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अधरम् धृ कौ-
टिल्ये न धरतीत्यधरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्या होताराऽऊर्ध्वमधरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् ।

कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू युवां नोऽस्मा-
कं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् किं च नोऽस्माकमधरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं
देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीची वङ्गि-
ज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्विता सरस्वती भारती । मन्ही गृणाना ॥ १९ ॥

तिन्नो देव्यः इदं वह्निरासदन्तु आसीदन्तु हान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहृता-
 श्चेति [पा० १.४.८२.] आडा सद् क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा
 पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती व्युस्थाना । मही महती गृणाना स्तु-
 वन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ ११ ॥

तत्रस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु वटो सुवीर्यम् । रायस्योषं विष्यतु नाभिंमस्मे ॥ २० ॥

वटो देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं-न्नाभिं प्रति विष्यतु
 विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः षोऽन्तर्कर्मणि ओतः श्यनीति [पा०
 ७.३.७१.] ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः पो-
 पम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्-
 तम् । पुरुक्षु पुरुषु वरुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुषां सुलुगिति [पा० ७.१.
 ३१.] अमो लुक् क्षियतेरौणादिको दुप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन
 तम् । ईदृशं धनं देहोत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्तमना देवेषु । अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते त-
 त्संस्कृतं हव्यमवसृज सुशुखतोऽवाचीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना
 देवेषु रराणः हविर्दानः रा दानि कानच् । मन्त्रेष्वाञ्छादेरात्मन इति [पा० ६.४.
 १४१.] आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि ज्ञातवेद् इन्द्राय हव्यम् ।

विश्वे देवा हविरिदं जुषताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारिण
 प्रयह । किं च विश्वे देवा इदं हविर्जुषतां सेवताम् ॥ २२ ॥

III. पीवोऽग्रन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिंपत्ति नियुतामभिश्च्रीः ।

ते वायवे समनसो वितस्युर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुज्यते शुक्लं तूपरमात्मभते इति हतस्य (५.) पशोः पीवो-

ऽअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ-
दृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते
नियुतः समनसः सममनस्काः सतो वायवेऽर्थाय वितस्युर्विशेषेण तिष्ठन्ति । की-
दृशान्नियुतः पीवोऽअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपाद-
मिति [पा० ६. १. ११५.] पीवोऽअन्नानित्यत्र संध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं
वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्च्रीः
अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत्
विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥२३॥

रा॒ये नु॒ यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सीमे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् ।

अ॒थ वा॒युं नि॒युतः॑ स॒श्वत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं नि॒रेके ॥ २४ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किम-
र्थम् राये धनायोदकनृपाय । धियं सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं
धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धा-
रणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः । धिषणोति ब्रह्मस्वमार्थम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उ-
त निश्चितं स्वा नियुतो निजाश्वा वायुं सश्वत सश्वन्ते सेवन्ते षच् सेवने पुरुष-
व्यत्ययः । क्व निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुज-
नाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य
धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्वि॒श्वमा॒यन्गर्भं॑ द॒धाना॑ ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम् ।

ततो॑ दे॒वाना॑ ऽ सम॑वर्ततासुरे॒कः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २५ ॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा अधिका । आपो ह वाऽइद-
मग्रे सलिलमेवासेति [११. १. ६. १.] ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बो-
ध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य
आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः

धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निद्वयं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणद्वय आत्मा लिङ्गशरीरद्वयो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिद्वयाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दन्तः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदन्नं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेधधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदपर्ययः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना (6.) आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वी-
क्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो दर्श । कीदृशीः दन्नं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं ज-
नयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेधधि अधि-
कः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दन्तः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासिं दाश्वांसमहं नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्न्यं च राधः ॥ २७ ॥

द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो त्वं याभिर्नियुद्धिर्वाभिः कृत्वा
इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं हविर्दत्तवत्तं यजमानमहं अभि-
मुखं प्रयासि गहसि निपातस्य चेति [पा° ६.३. १३६.] संहितायामह इति दीर्घः
व्यवहृताश्चेति [पा° १.४. ८२.] प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धिरागत्य नो
ऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृशं
रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यतऽइति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किं च वीरं पुत्रं
गव्यं गोसम्बन्धि अश्वमश्चसम्बन्धि गोऽश्वद्वयं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरधरं सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।

वायोऽस्मिन्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

हे वायो नियुद्धिर्वाभिः नोऽस्माक्रमधरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः शतिनी-
भिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे श-
क्ता इति भावः । एतय चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन

ऋविज आहृ हे ऋविजः स्वस्तिभिः कल्याणैर्युं नोऽस्मान्यात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान्वायवागक्षायः शुक्रोऽग्रयामि ते । गतांसि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

षट्चो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकाप्रशुपक्षे वपादीनां याज्यानुष्वाक्यात्रिन नियु-
क्ताः आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति
वं गता गमनशीलोऽसि तृन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्चावान् सन् आ-
गद्दि आगहृ शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते तां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु
लकारपुरप्रव्यत्ययः (7.) । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं तमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रोऽग्रयामि ते मधोऽग्रं दिविष्टिषु ।

आगद्दि सोमपीतये स्पार्द्धो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीठाजमीढदृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रहः वामयामि आगहृतु । की-
दृशः शुक्रः दिविष्टिषु मधः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तोः मधः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु
शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किं च हे देव वायो नियुत्वता अश्वावता रयेन
आगद्दि आगहृ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्त्वं स्पार्द्धः स्पृहायोग्यः
यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्र्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणद्वयाभिः नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा मनसा
साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गहृतु । कीदृशः अग्रेगाः अग्रे गहृत्यग्रेगाः
विद्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.] आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्य-
ति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रयास्तेभिरागद्दि । नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रयासः रयाः तेभिस्तैः रयैः
आगद्दि आगहृ किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्वं नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो
वायोरित्युक्तोः [निघ० १.१५.] ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च ।

तिसृभिश्च वक्ष्से त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविक्ष ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयञ्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्धिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वक्ष्से ता तानि पात्राणि इक्षु यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयायाः ॥ ३३ ॥

तवं वायवृतस्पते त्वष्टृर्जामातरद्भुत । अवाऽस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यश्चदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरैः सुडागमः । हे त्वष्टृर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

IV. अभि त्वा श्रूर नोनुमोऽङ्गुग्धा-इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ ३५ ॥

बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पद्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे श्रूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः अभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ षड्लुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अङ्गुग्धाः धेनवः इव यथा अङ्गुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् यद्वा स्वः आदित्य-इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्युषः स्यावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँऽन्यो दिव्यो न पार्थिवो न ज्ञातो न ज्ञनिष्यते ।

अश्वायत्नौ मधवन्निन्द्र वाजिनौ गव्यन्तस्त्वा क्वामहे ॥ ३६ ॥

हे मधवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च ज्ञातः न ज्ञनिष्यते उत्पत्स्यते । वत्सदृशो

ऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे । कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः अश्वाघस्यादिति [पा० ७.४.३७.] क्वचि आ-
त्वम् ततः शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इहन्ति गव्यन्तः
गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कार्वः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरत्त्वां काष्ठास्त्वर्वतः ॥ ३७ ॥

ऋद्वयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अधर्योर्गानस्योक्तेः आद्या बृ-
हती द्वितीया सतोबृहती बृहडुत्तरे पत्ने इति श्रुतेः । हे इन्द्र कार्वः कर्तारः
यज्ञानाम् नरः ऋविजो वयं त्वामिव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम्
काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुति-
स्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं
च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्टुया मरुः स्तवानोऽश्वद्विवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य हे अद्विवः अद्वयोऽज्जेय-
त्वेन सतीत्यद्विवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा० ८.३.१.] रुवम् हे इन्द्र स
त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्च च संकिर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्चम् रथ्यं
रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् धृष्टुया प्रागल्भ्येन मरुः मरुसा तेजसा
च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः कुः ततो विभक्त्यर्थदेशः धृष्टुना धृष्टुत्वेन भावप्रधा-
नो निर्देशः । मरुः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकर्णव्यत्ययः । कथमिव
वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा
त्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आर्भुवद्गती सदावृधः सखा । कया शर्चिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमा-
त्मन्निति श्रुतेः अत्या पादनिचृत् (८.) सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्चः (९.) इन्द्रपदम-
नुषञ्जनीयम् । इन्द्रः कया उती उत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्मा-
कं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्ततऽइति वृत्
तया वृता वर्तमानया शचिठया अतिशयेन शची शचिठा तया अतिशयवत्या
यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्टन्प्रत्ययः । कीदृश
इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धतऽइति सदावृधः इगुपधेति
[पा° ३.१.१३५.] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । उती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलु-
गिति [पा° ७.१.३१.] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा° ३.
४.१७.] तिप इलोपः शपश्वान्दसे डिङ् धातोरुवङ्ङदेशः [पा° ६.४.७७.] ॥ ३१ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिंदारुजे वसु ॥ ४० ॥

हे इन्द्र अन्धसोऽन्नस्य सोमद्वयस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं
करोति मदी कर्षे लेढोऽडाढाविति [पा° ३.४.१४.] अडागमः सिब्बङ्गलं लेढी-
ति [पा° ३.१.३४.] सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः (१०.) म-
दयति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि क्वीषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः
अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंह्री अत्यन्तं मंह्री मंहि-
ष्ठः यद्वा मंहि वृद्धौ भ्रादिः मंहते वर्धते मंह्री अत्यन्तं मंह्री मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि तमारुजे रुजो
भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि भङ्क्ता-भङ्क्ता ददासीत्य-
र्थः ॥ ४० ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्पृतये ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वमृतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं
भवासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुवचनो भवसि पालनाय ना-
नात्रपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोतृणां नो
ऽस्माकमृतिजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुज इति [पा°

८.३.१०७.] पुशब्दस्य षत्वम् । नञ् धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८.४.२७.] पुशब्दा-
त्परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा-यज्ञा वोऽअग्रये गिरा-गिरा च दक्षसे ।

प्र-प्र वयममृतं ज्ञातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगायः अग्रियः शम्पुदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । यज्ञायज्ञियं पुरु-
मिति श्रुतेः । द्वे वृक्ष्यौ तृतीया सतोवृक्ष्यौ । यज्ञा-यज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्त-
म्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयावद्भवचनमेकवचनार्थे यज्ञमानविषयं वा ।
अग्रये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरा-गिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पा-
दपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र-प्र समुपोदः पादपूरणः इति [पा० ८.१.६.]
द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमावद्भवचनमेकव-
चनार्थे । तथा चैव योज्ञना । यज्ञे यज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा-गिरान्ययान्यया स्तुत्या
वः त्वाम् यद्वा वो गुष्माक्रमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अउभाव
आर्षः । कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साह्यस्य धातोरसुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सकृते
दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अत्तनीतिमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं
बलवत्तम् । अमृतममरणधर्माणाम् । ज्ञातवेदसम् ज्ञातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मा-
त्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्ठादुपचारादुपमार्थयिः मित्रं न मित्रमिव
यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमकृत् इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नोऽअग्र्ये एकया पाक्षुत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिर्वज्री पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

भर्गदृष्टा । हे अग्ने हे ऊर्जी पते अन्नानां पालक हे वसो वासयितः यद्वा
लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः ए-
कया गिरा ऋग्लक्षणाया तृतीयानिर्देशात्स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान्पाहि
रक्ष । उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणाया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः
ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः
स्तुतो नः पाहि गव्यपयकाव्यादिद्रुपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

उज्जी नपात७ स क्षिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वजिध्विता भुवद्वध७उत त्राता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो उज्जी नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं क्षिन् क्षिन्नु तर्पय (11.) क्षिं गतौ वृद्धौ स्वादिः लोढ् उलोपश्वान्दसः ऊर्क्षशब्देनाप उच्यते अद्ध्यो वृद्धा ज्ञायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिहति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३. २. १७०.] उपत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्पयामः दाशु दाने अत्र संकल्पार्थः । यतोऽयं वाजि-ध्वनेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धौ च भुवत् भवति उतापि च त-नूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बह्ववचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान्कामयतेऽतो हविर्दानाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उषसंस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते क-ल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ता७ संवत्सरस्ते कल्पन्ताम् ।

प्रेत्याऽएत्यै सं चाञ्च प्र च सारय ।

सुपर्णाचिदसि तयो देवतयाङ्गिरस्वद्भुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षरा-भिकृतिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजा-पतिमिति [ज्यो० १. १.] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसं-वत्सरात्मकयुगद्वयोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति (12.) ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः संगवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवय-वत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् ।

क्रियावृत्तिरादरार्था । किं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच
प्रसारय च स्वेह्या संकोचविकोसौ कुर्विति भावः । किं च सुपर्णाकारेण चित-
त्वात्सुपर्णाचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव
प्राणा-इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥४५॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽध्याय आग्निको विरतो
ऽधुना ॥२७॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

- I. ॥ १-६ [सुहवीरुं २] ॥१-६॥ ७ [विरात्तग्रे - शिवामिरुग -] - १०
॥७-१०॥ ॥
- II. ॥ ११-१४ [धृतिर्न । इलानो] - ११ [इला] - २० [सुवीरुम् ।] - २२ ॥११-२२॥ ॥
- III. ॥ २३. २४ ॥२३. २४॥ ३१ ॥२५॥ २७ [वायुऽदृष्ट्यै] ॥२६॥ ३२
॥२७॥ ३३ [वायुऽदृष्ट] ॥२८॥ २१ [वायुऽआगं] ॥२१॥ ३० ॥३०॥
२८ ॥३१॥ ३४ [वायुऽऋतस्पते] ॥३२॥ ॥
- IV. ॥ हिरण्यगर्भः [१३.४] । येन द्यौरुया [३२.६] ॥३३॥ यं क्रन्दसी [३२.
७] ॥३४॥ २५ ॥३५॥ २६ । मा मा ह्रिंसी° [२७.१०२.] । प्रजापते
न [२३.६५. - विश्वा ज्ञातानि -] ॥३६॥ ॥
- V. ॥ अग्न्युऽआग्रूषि [११.३८.] ॥३७॥ अग्ने पवस्व [८.३८a] ॥३८॥ अ-
ग्निर्ऋषिः [२६.१a] ॥३९॥ ३५-४२ ॥४०-४७॥ ४४ ॥४८॥ ॥
- VI. ॥ ४५ - °रस्ते कल्पताम् ॥४१॥ ४५ प्रेत्याऽएत्यै - सीद ॥५०॥ ॥
षलनुवाकेषु पञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

I. होता यक्षत्समिधिन्द्रमिडस्पदे नामा पृथिव्या अर्थि ।

दिवो वर्ष्मत्समिध्यत् ओजिष्ठश्चर्षणीसहो वेवाज्यस्य होतुर्यज्ञ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अ-
नुक्रमणायाम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयो-
राद्यन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रेषद्वयः ततश्च प्रजापत्यश्चिसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः ।
आग्नेऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः सम्बन्धिन आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदे-
वताकाः प्रयाजानां प्रैषाः होता यज्ञत्समिधिन्द्रमित्यादयो होता यज्ञदिन्द्रमित्य-
न्ताः [क° ११.] । अथ मन्त्रार्थः आर्षी त्रिष्टुप् । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन
हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यज्ञत् यज्ञतु । य इन्द्रः त्रिषु स्था-
नेषु समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यज्ञनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना
समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये
विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि
वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः चर्षणिसहामोजिष्ठः चर्षणयो
मनुष्यास्तान्सहतेऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुक्तास्तेषां मध्ये ओजस्वि-
तमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्टानि परे विन्मतोर्लुगिति [पा° ५.३.६५.] विनो
लुकि ढिलोपे ओजिष्ठ इति द्रवम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध
इन्द्रः आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ ॥ १ ॥

होता यज्ञत्तनूनपातमूतिभिर्जेतारमपराजितम् ।

इन्द्रं देवः स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशब्देन तेजसा वेवाज्य° ॥ २ ॥

अतिज्ञगती । नराशब्देन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यज्ञतु कैः
पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यज्ञमाना यैस्ते पन्थानो हवीषि तैः । कीदृशीः ऊ-
तिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तैः ऊतियूतीत्यादिना [पा° ३.३.१७.] कर्तरि
निपातः तया मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमत्तः अत्यन्तं मधुमत्तो
मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम्
स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गे विद्यते स्वर्वि-
तम् विद सत्तायाम् । कीदृशेन नराशब्देन तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत

इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाज्ञे पठिता-
वित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुक्त्वा नममर्त्यम् ।

देवो देवैः सर्वीर्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेवाज्यं ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उल्लिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृश-
मिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुक्त्वा नमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं
वा । अमर्त्यममरणधर्माणाम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः स-
र्वीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । व-
ज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरंदरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरंदरः । उक्तम-
न्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।

वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्मिर्बर्हिरासद्वेवाज्यं ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं
निषद्वरं निषोदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं
नरेभ्यो यजमानेभ्यो कृतं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां कृतकारि-
णम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आ-
सीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्मिः सह युज्जन्ति ते सयुजः तैः
समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यत्वाज्यं ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सह-
आवर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो हो-
ता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आ-
ज्यं व्यत्तु पिवन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु

ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः ।
इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेहृति मीढ्वान् तस्मै सेक्ते घासतो निपातः ॥ ५ ॥

होता यज्ञदुषेऽइन्द्रस्य धेनू सुदुषे मातरौ मही ।

सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यं ॥ ६ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यजतु ते च तेज-
सा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे
समानो वाता वत्सरो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिषुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते
तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्री । सुदुषे
सुष्टु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं पूरयत्यौ । मातरौ मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पा-
लिके । मही मही मही विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता यज्ञद्विष्या होतारा भिषजा सखाया हविषेन्द्रं भिषज्यतः ।

कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यं ॥ ७ ॥

अतिजगती । द्विष्यौ होतारौ अयं चाग्रिरसौ च मध्यमस्तौ होता यजतु यौ
च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज् रुजये कण्डादिभ्यो यक् । इन्द्राय
इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकित्साकु-
शलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवतौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमा-
नौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता यज्ञतिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भार-
ती महीः ।

इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यत्वाज्यं ॥ ८ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजतृपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भार-
तीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताश्चाज्यं व्यत्तु नकारश्चार्थः । कीदृशास्त्रयः
त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्म-
वन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिष्ठः महीः महीत्यः ।

इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयिष्यः । कृविष्मतीः कृविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

होता यज्ञवृष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयज्ञं धृतश्रियम् ।

पुरुद्वपं सुरेतसं मधोनमिन्द्राय तृष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यं ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता तृष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं तृष्टारम् इन्द्रम् इ-
दि परमैश्वर्ये ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयज्ञं सुष्ठु
इज्यते स सुयज्ञस्तम् साधु यष्टव्यम् । धृतश्रियं धृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आ-
ज्यकृविष्का हि प्रयाजाः । पुरुद्वपं पुत्राणि बहूनि तृपाणि यस्य तम् । सुरेतसं
शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मधोनं मधवन्तं धनवन्तम् । स तृष्टा इन्द्राय इ-
न्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् ।

मध्वा समञ्जन्यथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना धृतेन वेत्वाज्यं ॥ १० ॥

शक्वरी । होता यज्ञस्वप्तिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारम्
उलूखलादिवृषेण कृविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं
बहुकर्मणाम् । धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो क्लितं वी-
र्यद्वपं वा । स तृष्टा (13.) मध्वा मधुना स्वादुना धृतेन समञ्जन् यज्ञं समञ्जय-
न्तन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना धृतेन युतं यज्ञं स्वदा-
ति देवान्प्रापयति स्वदातिः (14.) प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु
ते सुगाः सुदुरोरधिकरण इति [पा° ३.२.४८. वा° ३.] गमेडप्रत्ययः ॥ १० ॥

होता यज्ञदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा

स्वाहाकृतीनां स्वाहा कृव्यसूक्तीनाम् ।

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज्ञं ॥ ११ ॥

शक्वरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारे-
ण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान्यजतु । स्वा-
हाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारे-

एष हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकारिणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यत्तु पिवन्तु ॥ ११ ॥

II. देवं बर्हिःरिन्द्रं सुदेवं देवैर्विर्वत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् ।

वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया बर्हिष्मतोऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ

॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवता बर्हिःरादयः ॥ अति-जगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्पाति किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दा-तृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीर्युतम् । वेद्यां स्तीर्णमाहादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्य-व्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्म-तः बर्हिषा युक्तानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यज्ञमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिवन्तु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीष-ष्ठौ चतुर्थ्यर्थः । हे मनुष्यकोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्ये-यः ॥ १२ ॥

देवीद्वार इन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् ।

आ वत्सेन तरुणेन कुमारिणा च मीवतापार्वीणां रेणुककाठं नुदन्तां व-सुवने वसुधेयस्य व्यत्तु यज्ञ ॥ १३ ॥

एकाधिका शक्वरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यक्षन्ति नियता भवन्ति ऋत्वि-जो यत्रेति याम कर्म यमेरनिप्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः संघाते देहलीकपाठद्वारशाखागला-दिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः संघातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाठमनुदन्ताम् काठः कूपः कुत्सितः काठः ककाठः रेणुभिः कृत्वा

ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं
 कूपं वत्सेनं गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणाम् अर्यते ग-
 म्यते यत्रेत्यर्वा तम् ॥ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३. २. ७५.] व-
 निप्रत्ययः । कीदृशेन मीवता मीज् द्विंसायां मयनं मीः द्विप् मीरस्यास्ति मो-
 वान् तेन द्विंसाशीलेन । द्विंसाशीलाश्चञ्चला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र
 पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गा-
 दपनयन्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवीऽउषासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्यक्षेताम् ।

दैवीर्विशः प्रायासिष्टाऽ सुप्रीति सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उल्लिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्य उषासादे-
 शः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमक्षेतामाहू-
 तवत्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च दैवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः
 प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यतिर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्या-
 द्यो देवप्रजाः । ते च वीतां पिवताम् कीदृश्यौ सुप्रीति अतितुष्टे सुधिते सुतरां
 क्षिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिते देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अयाव्यन्याधा द्वेषाऽस्यान्या वक्षद्वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिद्धिते वसु-
 वने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री जुषते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधि-
 ती वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च
 समा चेति कात्यव्यः [निरु० १. ४१.] । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये
 अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावि
 द्वीकरोति धौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भो-
 गयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृश्यौ ते शिद्धिते वि-
 दितवेद्ये तन्नज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवीऽऊर्जाङ्गती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।

इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नव-
मधातामूर्जमूर्जाङ्गतीऽऊर्जयमाने वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जिते वं ॥१६॥

विकृतिः । अधस्तनमलोक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रेषोक्ते पयसा
दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् हृन्दस्युभयधेति [पा० ३. ४. ११७.] शप आर्धधातुक-
वाशिचो लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाङ्गती ऊर्जा वत्सं तद्युक्ता आङ्गतिराङ्गानं ययो-
स्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे डुकः कब्धश्चेति [पा० ३. २. ७०.] कप् घादेशश्च दोग्धौ अ-
नयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुजतऽइति श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने ।
तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वरुति यज्ञमानाय । अन्या
द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः
सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वरुति । ये देव्यौ नवेनान्नं पूर्वं पुराणम-
न्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यज्ञमानाय वार्याणि वसु वसूनि चा-
धाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृश्यौ दयमाने उक्षत्यौ कृपय-
त्यौ वा । ऊर्जाङ्गती ऊर्जा युता आङ्गतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्ध-
यत्यौ । शिञ्जिते तत्रज्ञे । ते वीतां पिवताम् ॥ १६ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

हृताघशंसावाभाष्टी वसु वार्याणि यज्ञमानाय शिञ्जितौ वसुवं ॥ १७ ॥

अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः । देवा देवी दैव्या दैव्यौ
होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यज्ञमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आभाष्टीम् आ-
क्षाष्टीमाकृतवत्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः । कीदृशौ हृताघशंसौ अघं पापं
शंसतीहति अघशंसः पापी हृतोऽघशंसो याम्यां तौ पापनिवर्तकौ । तौ वी-
ताम् ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्तिस्ती देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

अस्पृक्षद्धारती दिवं७ रुद्रैर्यज्ञ७ सरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज्ञ ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरु-
क्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरती रविस्तत्कालिभार-
ती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत्
गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवत्रथस्त्रिबन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो
बृहस्पतिं स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् ।
कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवत्रथः वत्रथं गृहम् त्रीणि वत्र-
थानि सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणाणि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सह-
स्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मि-
त्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ
भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः । स
वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णी मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

दिवमग्रेणास्पृक्षदात्तरिक्तं पृथिवीमदृक्षीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ २० ॥

अतिशक्वरी । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः हि-
रण्यपर्णीः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य ।
सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्ग-
मस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिठः कस इति [पा० ३. १. ४५.] कस-

प्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदं-
हीत् दृढामकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्वासस्यमिन्द्रेणासन्नमन्या बर्हिःष्यभ्यभूदसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ २१ ॥

आर्षीं त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि बर्हिः-
ष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु । कीदृशं बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दी-
प्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः ।
स्वासस्यं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्यम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् ।

स्विष्टं कुर्वत्स्विष्टकृत्स्विष्टमग्न्य करोतु नो वं वं वेतु यज्ञ ॥ २२ ॥

आर्षीं त्रिष्टुप् । स्विष्टकृदेवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं
साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभन-
मिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

a. अग्निमग्न्य होतारमवृणीतायं यज्ञमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्नि-
न्द्राय ह्यगम् ।

b. सूपस्या अग्न्य देवो वनस्पतिर्भवद्दिन्द्राय ह्यगेन ।

अघत्तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥

c. त्वामग्न्यऽऋषे ॥ २३ ॥

त्वामग्न्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसम्बन्धी सूक्तवाकप्रेषः त्वाम-
ग्न्यऽऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः
आदिमात्रिणोक्तः सकलो ज्ञेयः । अग्निमग्न्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूप-
स्याः ब्राह्मी उल्लिक् । त्वामग्न्य एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रेषः [२१.५१-
६१.] ॥ २३ ॥

III. होता यक्षत्समिधानं मरुद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् ।

गायत्रीं हृन्द इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रेषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । मरुद्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सु-आदेशः मरुता यशसा समिद्धं (1.) दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यज्ञतु गायत्रीं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।

उल्लिहं हृन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो द ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यज्ञतु अदितिर्गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिन्नति प्रकटयति फलमित्युद्भिदं तं यज्ञफलानामुद्भितारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् उल्लिहं हृन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाह । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरीडा सहुः सोममिन्द्रं वयोधसम् ।

अनुष्टुभं हृन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो द ॥ २६ ॥

व्यूहेन शक्वरी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहु वयोधसमिन्द्रं यज्ञतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तम् अत्यन्तं वृत्रहा वृत्रहन्तः तम् नाहस्येति [पा० ८. २. १७.] नुडागमः । ईडां सर्वैः स्तुत्यम् । सहुः सोमं सहुता बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं

कुर्वन् अनुष्टुभं हृन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः
सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

होता यज्ञत्सुबर्हिषं पूषण्वत्तममर्त्यं सीदत्तं बर्हिषि प्रियमृतेन्द्रं वयो-
धसम् ।

बृहतीं हृन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो द° ॥ २७ ॥

शक्वरी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्र-
याज्ञदेवता यस्य तम् । पूषण्वत्तम् पूषास्यास्ति पूषावांस्तम् पूजा युक्तम् । अम-
र्त्यममरणार्थमाणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्चरे बर्हिषि सीदत्तं तिष्ठ-
त्तम् । किं कुर्वन् बृहतीं हृन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः
संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

होता यज्ञद्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माण-
मिन्द्रं वयोधसम् ।

पङ्क्तिं हृन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्यत्वाज्यस्य होतयज्ञं ॥ २८ ॥

अतिशक्वरी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
कीदृशीर्द्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत-
एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयि-
त्रीः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः दृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं हृन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं
गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो गौस्तुर्यवाहं तुर्यं चतुर्थं वर्षं बृहती-
ति ॥ २८ ॥

होता यज्ञत्सुपेशसा सुशिल्पे बृहतीऽभे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमि-
न्द्रं वयोधसम् ।

त्रिष्टुभं हृन्द इहेन्द्रियं षष्ठवाहं गां वयो दधद्यत्वाज्यस्य होतयज्ञं ॥ २९ ॥

अतिशक्वरी । होता अभे नक्तोषासा नक्तोषसौ (२.) विश्वं सर्वात्मकं वयो-

धसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रेरपरभागः । नकारश्चार्थः । कीदृश्यौ न-
क्तोपसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुद्वये । सुशिल्पे
यद्वै प्रतिद्वयं तद्विल्यमिति श्रुतेः सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिद्वये । बृह-
ती बृहत्प्यौ । दर्शते दर्शनीये दशेरुतचप्रत्ययः । किं कुर्वन् त्रिष्टुभं ह्न्दः इन्द्रि-
यम् पष्ठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिवताम् ॥ २९ ॥

होता यज्ञत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारौ दैव्या कवी सयुजेन्द्रं
वयोधसम् ।

जगतीं ह्न्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधद्दीतामाज्यस्य होतर्यज्ञं ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्वरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु अयं चा-
ग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ
प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः युञ्जीकृतदेवयशोद्वयौ । कवी क्रान्तदर्शनौ । सयुजा
सह युङ्गस्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगतीं ह्न्दः इन्द्रियम् अनडाहं गाम् व-
यश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वृहतीत्यनडाहं शकटक्षमो वृषः तौ वीताम्
॥ ३० ॥

होता यज्ञत्पेशस्वतीस्तिस्त्रो देवीर्हिरण्ययीर्भारतीर्बृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं
वयोधसम् ।

विराजं ह्न्द इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्ब्रह्माज्यस्य होतर्यज्ञं ॥ ३१ ॥

एकाधिका शक्वरी । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यज-
तु । कीदृशीस्तिस्त्रः पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्या-
लंकृतदेहाः । बृहतीः प्रभावेन । महीः मरुतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् ।
कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्त्र इ-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं ह्न्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेहेन्द्रे दधत्
नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता यज्ञत्सुरेतंसं तष्टारं पुष्टिवर्धनं रूपाणि विभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् ।

द्विपदं हृन्द इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद्वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३२॥

एकाधिका शक्वरी । होता वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वात्तुष्टुः (३) शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु वृषाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं कुर्वन् द्विपदं हृन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसिकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत् । न-
आर्यः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥३२॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां
विभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् ।

ककुभं हृन्द इहेन्द्रियं वशां वेदुतं गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३३॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वनस्पतिं श-
मितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्मणाम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि
पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सत्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां
रज्जुं विभ्रतम् स्वभावानुवादः यूये हि पशुबन्धाप रज्जुर्बध्यते । वशिं कालम् ।
भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं हृन्दः इन्द्रियम् वशां बन्धां वेदुतं गर्भीपधा-
तिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥३३॥

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं
वयोधसम् ।

अतिहृन्दसं हृन्द इन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधद्वेवाज्यस्य होतर्यज्ञ ॥३४॥

अतिशक्वरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम्
अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् ।
वरुणम् त्रियतेऽसौ वरुणास्तम् ऋविग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं
क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्रात्प्रहारात्तातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन्
अतिहृन्दसं हृन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् ।
सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥३४॥

IV. देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।

गायत्र्या हृन्द्सेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥३५॥

वायोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः गायत्र्या हृन्द्-
सा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु
षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यकोतस्त्वमपि यज्ञ । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥३५॥

देवीर्द्वारो वयोधसः शुचिमिन्द्रमवर्धयन् ।

उल्लिङ्गा हृन्द्सेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञ ॥३६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उल्लिङ्गा हृ-
न्द्सा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणोन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचन-
व्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥३६॥

देवीऽउपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

अनुष्टुभा हृन्द्सेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३७॥

द्वे ब्राह्म्यौ बृहत्त्यौ । उपासानक्ता देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम्
उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता उपासोषस इति [पा० ६.३.३१.] उपाःशब्दस्य देव-
ताद्वन्द्वे उपासा-आदिशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृश-
मिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदिवंशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ ।
अनुष्टुभा हृन्द्सा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्ग-
वचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥३७॥

देवी ज्ञोष्ट्री वसुधिति देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

बृहत्त्या हृन्द्सेन्द्रियः श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ

॥३८॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं दे-
वमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्र्यौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीति-
युक्तौ जुषेस्तृच् । वसुधेती वसुनो धनस्य धारयित्री । बृहत्या ह्न्द्सा ओत्रमि-
न्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवीऽऊर्जाङ्कती डुधे सुडुधे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् ।

पङ्क्त्या ह्न्द्सेन्द्रियं शुक्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं
॥ ३९ ॥

शक्वरी । देवी दात्र्यौ ऊर्जाङ्कान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् ।
कीदृश्यौ डुधे दोग्ध्यौ । सुडुधे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या ह्न्द्सा शुक्रं वीर्य-
मिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा ह्न्द्सेन्द्रियं विषिमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं
॥ ४० ॥

अतिज्ञगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्बन्धिनी होतारा होतारौ
देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा ह्न्द्सा विषिं कान्तिमि-
न्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

देवीस्तिस्तिस्तिस्ती देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।

जगत्या ह्न्द्सेन्द्रियं शूषमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यक्तु यज्ञं ॥ ४१ ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं
वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदरायः । कीदृश्यः जगत्या ह्न्द्सा शूषं बलमि-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशास्ती देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

विराजा ह्न्द्सेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ॥ ४२ ॥

अतिज्ञगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् ।
कीदृशः विराजा हृन्दसा वृषमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

द्विपदा हृन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४३ ॥

अतिज्ञगती । देवो दाता वनस्पतिरूपः देवं ग्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । कीदृशः द्विपदा हृन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं बर्हिर्वारितोनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् ।

ककुभा हृन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी वृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् व-
योधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः वारितोनां वार्यः सकाशात् इतिरुत्य-
र्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा हृन्द-
सा यशोवृषमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवोऽग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् ।

अतिहृन्दसा हृन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ

॥ ४५ ॥

ब्राह्मी वृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं
देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिहृन्दसा हृन्दसा क्षत्रं क्षताक्षाणारूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे
दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः त्वमपि यज्ञ ॥ ४५ ॥

a. अग्निमय - °डाशं बध्नन्निन्द्राय वयोधसे ह्यगम् ।

b. सूपस्था - °भवदिन्द्राय वयोधसे ह्यगेन - °त्युरोडाशेन ।

c. त्वामयः ऋषे° ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥

अग्निमय एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याति

[कं २३.] ॥ वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः [कं २३.] । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ २८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अष्टाविंशौऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभवः ॥
इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाज्ञानुयाजप्रैषनिवृपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ १ [°मिलस्पदे] - ३ [°दिलाभिरिन्द्रमीलितमा°] - ७ [प्रचेतसाऽइन्द्राय]
८ [इला] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II. ॥ १२-१७ [°शाऽसाऽआभा°] - १८ [°स्वतीला] - २३ [-पचन्यङ्गोः (4.) प-
चन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत पुरोलाशेन -] ॥ १२-२३ ॥ ॥

III. ॥ २४-२६ [°दीलेन्यमीलितं वृत्रहृतममिलाभि°] - ३४ ॥ २४-३४ ॥ ॥

IV. ॥ ३४-४६ [- पचन्यङ्गोः (4.) पचन्युरोलाशान्व° - पचतागृभीदवीवृधत
पुरोलाशेन -] ॥ ३४-४६ (5.) ॥ ॥ चतुरनुवाकेषु षट्पवारिंशत् ॥ ॥
इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

I. समिद्धोऽञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः ।

वाजी वरुन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्री-
संज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्त-
नूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्थं स-
ह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमावक्षि आवह देवान्प्रीणयेत्यर्थः
वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां कृ-
दरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरुत्थं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत्
स्वाडु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वजति वाजी वज गतौ चलन-
वान् । वाजिनं रुविः वरुन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जत्सं पयो देवयानान्प्रजानन्वाज्ययेतु देवान् ।

अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचत्ताऽ स्वधामस्मै यज्ञमानाय धेहि ॥२॥

वाजी अथो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान्यथः समञ्जन् देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरहमिति ज्ञानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अथ प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसचत्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सतिः । किं च अस्मै यज्ञमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयह । अत्र घृतशब्दस्तनूनपादाची ॥२॥

ईडाश्चासि वन्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते ।

अग्निद्वौ देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वज्रिं वक्तु ज्ञातवेदाः ॥३॥

हे वाजिन् हे सप्ते ईडाः स्तुत्योऽसि वन्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किं च ज्ञातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वक्तु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वज्रिं हविषो वोढारम् ॥३॥

स्तीर्णा बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।

देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥४॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम (१.) अदितिर्देवी स्तीर्णा तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं बर्हिः उरु बद्ध पृथु विस्तीर्णाम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥४॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षीभिः श्रयमाणा उदतैः ।

ऋषाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥५॥

हे ऋषिग्यज्ञमानाः वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूर्णाः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः ना-

नाट्टपचित्राः । पक्षोभिः पक्षसूशब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रयैः कपाटैः वि-
श्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः कीदृशैः पक्षोभिः उत् ऊर्ध्वम् अतिः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते
आताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋषाः ऋषन्ति
ऋषाः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । क-
वषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाट-
पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः ससुषिरा वा । श्रुम्भमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः
सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभिसंविदने ।

उषासौ वाऽ सुहिरण्ये सुशिल्पेऽऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयज्ञमानौ वां युवयोऽऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नक्तोष-
सौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उष-
सा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संचरत्यौ वर्त-
माने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्या-
वुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदने कथयत्यौ उत्तिष्ठतायमग्नि-
होत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं
भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिद्वये शिल्पं प्रतिद्वयं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

प्रथमा वाऽ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।

अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतार ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

हे यज्ञमानौ वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपिप्रयं
प्रीणितवानस्मि प्रीणातिर्णिजन्तस्य लुडि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम
इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथावूढौ
सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णौ द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा
सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मि-
मानौ निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं
ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञो सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।

इडोपहृता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीर्मृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु कीदृशी उपहृता कृतोपहृता वसुभिः देवैः सजोषाः प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाहू हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जज्ञान त्वष्टुर्वी जायतऽआश्रुश्च ।

त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जज्ञान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जज्ञान जनयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृणत्रयापाकरणासमर्थमित्यर्थः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते कीदृशोऽश्वः अर्वा इयर्ति गह्वनि अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति [पा० ३. २. ७५.] अर्तेर्वनिप् आश्रुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आश्रुः उ-
ण्प्रत्ययः । किं च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जज्ञान उदपादयत् । हे होतः एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यक्षि यज्ञ यज्ञतेः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

अथो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँश्चक्षुशः पाथ एतु ।

वनस्पतिर्देवलोकों प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यन्ननाम- । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः क्षतुशः क्षतौ-क्षतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्त्यर्थदेशे मन्त्रेष्वग्निदिरात्मन इति [पा० ६. ४. १४१.] आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः । किं च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वक्तु देवान्प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकों प्रजानन्विदन् अत एव वक्तु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो ज्ञातो दधिषे यज्ञमग्ने ।

स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदत्तु देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लउर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो ज्ञातः अणयादुत्पन्नः । किं च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा कृतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् (२.) याहि देवान्गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदत्तु भक्षयन्तु कीदृशं हविः साध्या साधु श्रेष्ठम् विभक्तीर्द्वादिशे ढिलोपे (३.) वृषम् ॥ ११ ॥

II. यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यत्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं ज्ञातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा त्वमक्रन्दः क्रन्दितवान् कृषारवमकार्षीः तदा ते तव महिं माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं ज्ञातम् । कथं स्तुत्यम् तदाह श्वेनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः श्वेनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उद्धर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उच्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रित ऐनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमोऽअथ्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वोऽअस्य रशनामगृष्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्च निरतष्ट निःकृष्टवत्तः तक्षतेर्लुङि मध्यमबद्धवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्चम् अयुनक् युक्तवान् युजेर्लङ् संहितायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्चं प्रथमः अथ्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्चस्य रशनामगृष्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति एणं हान्दसम् ॥ १३ ॥

असिं यमोऽअस्यादित्योऽअर्वन्नसिं त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असिं सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः

त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्तः सम्पृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं
यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यद्वयेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामब्रूपाणि मण्डलान्तरपुरुषाचोषि त्रीणि बन्धना-
नि स्वब्रूपाणि । यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थमित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि तज्जगद्भिरिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छत्स्यर्वन्यत्रा तज्जगद्भिरिवि त्रिभिर्भूतम् ॥ १५ ॥

हे अर्वन् यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यद्वयेण तत्र ते तव
त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृ-
षिर्वृष्टिर्वजिमिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो वि-
द्युस्तनयित्वुरिति । उतेव उतापि च वरुणः वरुणद्वयः त्वं मे मां हत्सि प्रशंस-
सि कर्मणि षष्ठी हन्तिर्चतिकर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिनवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमा-
र्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां खुरानां सनितुः सम्भ-
क्तुर्नियतुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र
यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः (४) भद्राः क-
ल्याणद्वयाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्ति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । याः रशनाः ऋतस्य
ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३६.] अत्रपदस्य
दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसा रार्दजानामवो दिवा पतयन्तं पतंगम् ।

शिरोऽपश्यं पृथिभिः सुगेभिर्रेणुभिर्जहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमश्वं स्तुवा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व ते तवात्मानं मनसा आरा-
दूरे अहमजानां जानामि जानातेर्लङ्घुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अवः अ-

धस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतंगं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्य-
गत्योश्चुरादिरदत्तः । किं च ते शिरः सूर्यद्वयं पश्यामि । कीदृशं शिरः पथिभिः न-
भोमार्गैः जेहमानं गह्वत् कीदृशैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सु-
गास्तैः सुडुरोरधिकरणऽइति [पा० ३.२.४८. वा० ३.] गमेडः अरेणुभिः नास्ति रे-
णुर्येषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः पतत्रि पतनशी-
लं गत् ॥ १७ ॥

अत्रा ते त्रुपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तोऽनु भोगमानुडादिद्विसिष्ठ ओषधीर्जगिः ॥ १८ ॥

हे अथ अत्रास्मिन्गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं त्रुपमहम् आ अप-
श्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये बलीवर्दऽइत्यभिधानाद्गौरादित्यः । कीदृशं त्रु-
पम् इषः अन्नानि कृवींषि जिगीषमाणं जेतुमिहत् जयतेः सन्नत्ताह्वानच् सन्लि-
टोर्जैरिति [पा० ७.३.५७.] गः । किं च मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आ-
नद् अनुव्याप्नोति कृवीद्वयं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः कृ-
वीद्वपाः अजगिः गृ निगर्णे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठः ग्रसते इति
ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टानि तृचो लुक् । गृ-
णातेर्णिजन्तस्याजगिः (5.) ॥ १८ ॥

अनु वा रथोऽनु मर्योऽर्चवन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

हे अर्चन् अथ रथः वा त्वामनु वर्ततऽइति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु ।
गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः
स्युरित्यर्थः । किं च व्रातासः व्राताः मनुष्यसंघाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रा-
पुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयौऽस्य पादा मनोजवा अवर् इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य कृविरथमायन्योऽर्चन्तं प्रथमोऽध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वाक्षमश्चमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः क्षिरण्यशृङ्गः क्षिरण्यवत् शृङ्गं दीर्घस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु [निघ० १. १७.] पठितम् । अस्याश्चस्य पादा अयः लोहं क्षिरण्यं वा अयोन्नपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किं च देवा अस्याश्चस्य हविरग्नमायन् अत्तुं योग्यमग्नं हविश्च तदग्नं च हविरग्नम् हविर्लक्षणां भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

ईर्मात्तासः सिलिकमध्यमासः सः श्रूणासो दिव्यासोऽअत्याः ।

हंसा-इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ २१ ॥

सूर्याश्चतुर्षोऽणामश्चः स्तूयते । यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा-इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुडि वृषम् । हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वाः ईर्मात्तासः ईर्मात्ताः ईर्यते ईर्मः ईरः प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अतः शरीरप्राप्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते सिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः पिल संश्लेषे इकप्रत्ययः । श्रूणासः श्रू शीघ्रं णो रवो युद्धं वा येषां ते श्रूणाः यद्वा श्रूणो रविस्तदीयाः श्रूणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माक्षर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्तव चित्तं वात-इव ध्रुजीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्व उत्पतनशीलम् । तव चित्तं ध्रुजीमान्गतिमान् वात-इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान्गच्छतीत्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निद्वयेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्टिता विविधं

स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि । जर्भुराणां जर्भुराणानि जृम्भ विकसने वि-
कसितानि ॥ २३ ॥

उप प्रागाहसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीधानः ।

अज्ञः पुरो नीयते नाभिर्स्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा वाजी व-
जति वाजी गमनशीलः अन्नवान्वा । देवद्रीचा मनसा दीधानः । देवान्प्रत्यञ्चति
देवद्वक् तेन विध्वदेवयोश्च ढेरद्वञ्चतावप्रत्ययऽइति [पा० ६. ३. १२.] देवशब्दस्य
ढेरञ्चतौ परेऽच्चादेशः । दीधीते दीधानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानचप्रत्ययः दे-
वान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किं च अस्याश्वस्य पुरोऽग्ने अज्ञो नीयते स्था-
प्यते तदुक्तम् कृत्वाग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति । अस्य नाभिः अज्ञो नीयते
नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सौमापौल्लः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः
ऋविजः अनुयन्ति अनुगहन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभु शब्दे स्तो-
तार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्यमर्वा ॥ अह्ना पितरं मातरं च ।

अग्न्या देवान्जुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाश्रुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा यज्ञमानमाह । अर्वान् अर्वाश्चः पितरं मातरं च अह्ना गवा-
पृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत्सधस्यं सहस्रानं तत् उपप्रागात् अर्वन्-
शब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः अश्वे एव देवलोको गते हे यज्ञमान जुष्टतमः प्री-
ततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोको गच्छिः गमिराशीर्लिङि मध्यमैकवचने
गम्या इति रूपम् अथैवं देवत्वं गताय दाश्रुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वर-
णीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

III. समिद्धोऽग्न्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यज्ञसि ज्ञातवेदः ।

आ च वह् मित्रमहश्चिकित्वात्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

द्वादशाप्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो (6.) देवताः हे ज्ञा-

तवेदः जातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यज्ञमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान्यज-
सि । कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमरुः मित्रान्यज-
मानान्मरुति पूजयति मित्रमरुः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमरुः आवरु च देवानावरु
यज्ञ चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः
क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज्ञ ॥ २५ ॥

तनूनपात्पय ऋतस्य यानान्मधा समञ्जस्त्वेदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुक्षधरं नः ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रव-
मग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादिव-
त्यानि कृवींषि भक्षयन्नपि नोहिष्टानि करोतीति वज्रेः शोभनजिह्वत्वम् हे सुजि-
ह्व ऋतस्य यानान्पयः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः । जायन्ते वैर्येषु वा ते यानास्तान्
करणाधिकरणयोरिति [पा० ३.३.११७.] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधन-
मार्गा कृवींषि तान्भक्षयेत्यर्थः । कृविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो कृ-
वींषि । किं कुर्वन् मधा समञ्जन् मधुरेण रसेन संमन्त्रयन् । किं च नोऽस्माक-
मधरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः
सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्थयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च
वर्धयन् यज्ञं देवलोकां नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंथाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसतीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति
वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुप-
स्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिवृद्धलं लेटीति [पा० ३.१.३४.]
सिप्रत्यये द्वपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यज्ञतस्य यजेरतचप्रत्ययः । एषां के-
षाम् ये देवाः उभयानि हव्या कृवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।

कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते । शुचयः शुद्धाः निष्पापाः ।
धिंयधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्षः ॥ २७ ॥

आजुक्त्वा॑न॒ ईडा॑ व॒न्ध्य॒श्चाया॑क्य॒ग्ने वसु॑भिः स॒जोषाः॑ ।

त्वं दे॒वानां॑मसि य॒क्त्व॒ होता॒ स ए॑नान्य॒क्षीषि॒तो य॒ज्ञीयान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगह कीदृशस्त्वम् आजुक्त्वाः आह्वयते आह्वयति देवा-
नित्याजुक्त्वाः ह्वयतेः शयः श्रुः क्लृः सम्प्रसारणमिति [पा० ६. १. ३२.] अभ्यासस्य
सम्प्रसारणं शानचि । ईडाः स्तुन्यः । वन्ध्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः सजोषाः
समानप्रीतिः । किं च हे यक्त्व मक्त्वन् यः त्वं देवानां होता आह्वाता असि स
त्वमेनान्यक्षि यज्ञ । कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यज्ञीयान् यज्ञतीति
यष्टा अत्यन्तं यष्टा यज्ञीयान् ईयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] तृचो
लोपः ॥ २८ ॥

प्रा॒चीनं॑ ब॒र्हिः प्र॒दिशा॑ पृथि॒व्या वस्तो॑र॒स्या वृ॒ज्यते॒ऽअग्ने॒ऽअ॒ह्नाम् ।

व्यु॑ प्रथते वित॒रं वरी॑यो दे॒वेभ्यो॒ऽअ॒दित॑ये स्यो॒नम् ॥ २९ ॥

अह्नां दिनानामग्ने पूर्वाह्ने बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्याग-
कालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्ने इत्युक्तम् । किं स्वबुद्ध्या चेत्याह (7.) प्रदिशा प्रागग्रं
बर्हिः स्तृणातीति अतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः
वस्तोः वसितुमाह्लादयितुमित्यर्थः । तद्वर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं वि-
स्तीर्णं भवति उकारः पादपूरणः । कीदृशं बर्हिः वितरं (8.) वरीयः अत्यन्तं वि
वितरमतितराम् वरीयः अत्यन्तमरु वरीयः प्रस्थस्फवरित्यादिना [पा० ६. ४. १५७.]
उरोर्वरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्य॒च॒स्वती॑रु॒र्विया॑ वि॒श्रय॑तां पति॒भ्यो न॒ जन॑यः शु॒भमा॑नाः ।

दे॒वीर्द्वारो॑ बृ॒हती॑र्वि॒श्वमि॒न्वा दे॒वेभ्यो॑ भवत सु॒प्राय॑णाः ॥ ३० ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्रयतां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः उर्विया उरुत्वेन
व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय-इव यथा

जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊत्र विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाहृ हे द्वा-
रो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः बृहतीः बृ-
हृत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गृह्णति यासु ताः एतेर्न्यक्प्रत्ययः अल्लुक्समासः शु-
म्भमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वाविंशेषणं वा उर्वो विशालाः श्याडि-
याजियारश्चेति (9.) विभक्तोरियाज्ञादेशः चित्वादत्तोदात्तः ॥ ३० ॥

आ सुध्रयन्ती यजतेऽउपाकेऽउपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्नेऽअधि त्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः ।
उपासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम् (10.) सम्यक् उपवि-
शताम् । कीदृश्यौ ते सुध्रयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य वृषम् पूर्वपक्षे मका-
रस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं ह्रस्वत्यू साधु स्वपत्यौ
वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं
समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीवृषिण्यौ । बृहती बृहृत्यौ
महृत्यौ । सुरुक्ने शोभनं रुक्नं सुवर्णं ययोस्ते साभरणौ इत्यर्थः । शुक्रपिशं शु-
क्लां कपिशां च त्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ । शुक्तामहः कपिशा
रात्रिः ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यज्ञधै ।

प्रचोदयन्ता विद्येषु कात्र प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा
शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनुष्यस्य यज्ञधै यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणौ ।
तुमर्थे शब्धैप्रत्ययः । विद्येषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्ती ऋत्विजः प्रेरयन्ती ।
कात्र कुरुतस्तौ कात्र उष्णादयो बह्वलमिति [पा० ३. ३. १.] उण् स्वयं कर्तारौ ।
प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्ती । सर्वत्र विभक्तोराकारः ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेविडा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।

तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कीदृशी मनुष्यत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेषणम् । एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं वर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणाः अप इति [निघ० २. १.] कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री त्रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यज्ञीयान्देवं तष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे होतः अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं तष्टारं देवमिह यज्ञे यक्षि यज्ञ । कीदृशः त्वम् यज्ञीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्टमेयःस्विति [पा० ६. ४. १५४.] इयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः तष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी त्रूपैः अपिंशद्वयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे तुदादिः लडि शे मुचादीनामिति [पा० ७. १. ५१.] नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि त्रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृशौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुया हवीषि ।

वनस्पतिः शमिता देवोऽग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यज्ञमानो वदति । हे होतः त्मन्या आत्मना हवीषि ऋतुया ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले तमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् देवानां पाथः हविः मधुना मधुरसेन घृतेन समञ्जन् सम्रक्षयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिरूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा समृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य विभक्त्यदिशे मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मन्निति [पा० ६. ४. १४१.] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो ज्ञातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदत्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा हविरदत्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण कृतम् कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मातुं यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विडूनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६.४.४१.] मस्याकारः ॥ ३६ ॥

IV. केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिर्जायथाः ॥ ३७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुहन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने तमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लडि रूपम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषतोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्यया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

एवमग्निं स्तुवाश्चरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि (11.) च स्तूयते । भरद्वाजसुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुब्भिः । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः मदः क्षिप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासक्यम् एवं हस्त्यश्चरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसक्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविद्यया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून्कृत्वा जयं प्राप्नुहि । किं च स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३१ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गहन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान्धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावो ऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २. १. ६.] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किं च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३१ ॥

वक्ष्यन्तीवेदाग्नीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।

योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वन्त्याऽभ्युद्यन्ते समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं कुरुते शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७. १. ५८.] नुम् । का इव योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी ज्या समने संग्रामे पारयन्ती पार तीरं कर्मसमाप्तौ अदत्तः संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या ज्या कर्णमाग्नीगन्ति आकृष्टा सती योदुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागहति यङ्लुकि गमेः वृषम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिहन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिहन्कर्णं प्रत्यागहति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं वाणद्वयं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शयः श्रौ सति द्वित्वम् । इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

तेऽआचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदानेऽआर्त्तौऽश्मे विष्फुरन्तीऽअमित्रान् ॥ ४१ ॥

धनुःकोटी स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्तौ आर्त्तौ धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शरमिति जेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यौ आर्त्तौ आचरन्ती आचरन्त्यौ आगहन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्दादेशः

समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः । संविदाने संविदाते ते संविदा-
ने समो गमीत्यादिना [पा० १.३.२१.] शानच् परस्परं संकेतं कुर्वाणे । अमित्रान्
शत्रून्प्रति विष्फुरन्ती दृङ्कारं (12.) कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

ब॒ह्वीनां पि॒ता ब॒ह्वर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्वाकृ॑णीति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षुधिः स॒ङ्गाः पृ॒तना॑श्च॒ सर्वाः पृ॒ष्ठे नि॒नङ्गो॒ जय॑ति॒ प्रसू॑तः ॥ ४२ ॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूणो बह्वीनामिषूणां पिता पालकः । यतो वा-
णान्धरति । अस्येषुधेर्बहुः पुत्रः । वाणसेमूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पु-
त्रन्बहून् त्रायतऽइति पुत्रः । स इषुधिः समना (13.) संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा
चिश्वाकृणीति चिश्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणि तूणान्निष्क्राम्यमा-
णे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनङ्गः बङ्गोऽपि
प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृत-
नाः सङ्गाः सङ्गाः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निर्ह० १.१४.] यास्कोक्तेः सचतेः
किरतेर्वा द्वयम् सचते सम्बध्यते संकीर्यते वा योधा यासु ताः सङ्गाः । विवक्षा-
तः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र-यत्र कामयते सुषारथिः ।

अ॒भीश्रू॑नां म॒हिमा॑नं प॒नाय॑त॒ मनः॑ प॒श्चादनु॑य॒हन्ति॒ रश्म॑यः ॥ ४३ ॥

अर्थेन सारथिर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शो-
भनः सारथिः यत्र-यत्र प्रदेशे कामयते इहति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र-तत्र पुरो
वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शे-
षः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः अभीश्रूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं
यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्चचित्तमनुयहन्ति अ-
नुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तुतौ गुपूधूयेत्यादिना [पा० ३.१.
२८.] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

ती॒त्रान्धोषा॑न्कृ॒ण्वते॒ वृष॑पा॒णयो॑श्चा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैरुमित्रान्क्षिणन्ति शत्रून् ॥ ४४ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः ती-
त्रान्धोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह
वाजयन्तः गच्छन्तः सत्तस्तीत्रान्धोषान् द्वेषाशब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाश-
यन्ति च । कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादगैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आ-
क्रामन्तः । अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदत्तश्चुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अप-
व्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वज्र गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथवाहनं हृविरेस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शम्भं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्यानसो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाह-
नम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् । तथास्य हृविः हृविर्धानं नाम पृषोद-
रादिवाडुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् त-
त्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं शम्भं सुखकरम् । कीदृशा
वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः
सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति [पा० ३. १. १२.] वयङ् ततः
शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६. ३.
१३६.] दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वाडुषंसदः पितरौ वयोधाः कृद्धेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उर्वो व्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

रथगोपान्स्तौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो भवत्विति शेषः । की-
दृशाः स्वाडुषंसदः स्वाडु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वाडुषंसदः । पितरः पा-
न्ति ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
कृद्धेऽश्रितः इत्येकं पदम् कृद्धे कटे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृद्धेऽश्रितः कर्मणि क्तिप् अ-
लुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्विती-

यार्थे कृद् अयति कृद्देशितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवलः शक्तिः
 सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रतिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.]
 शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा ना-
 नाविधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्वाणैर्बलं येषां ते । अमृधाः मृधा मृद-
 वो न भवत्यमृधाः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतो
 ऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः वि-
 विधमीरयतीति वीराः षष्ठा अलुक् । उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः ।
 व्रातसाक्षाः व्रातान् शूरसमूहान्सहतेऽभिववति ते व्रातसाक्षाः पचाद्यच् अभिमा-
 तिपृतनेत्यादिना [प्रातिशा° ३. ६. २७.] सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवीऽअनेहसा ।

पूषा नः पातु इरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नोऽअघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्पातु रक्षतु पावि-
 त्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पातु । कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः
 सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वित्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमी
 नः पाताम् । कीदृश्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ नास्ति ए-
 होऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किं च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पा-
 तु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह हे ऋतवृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋ-
 तवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्षा रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा
 कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमे-
 त्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचन-
 व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णा वस्ते मृगोऽअस्या दत्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यऽसन् ॥ ४८ ॥

द्वाम्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः सुपर्णा पक्षिपिहं व-

स्ते परिधत्ते वस परिधानि शोभनं पर्णां पिहं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः
सौपर्णम् तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवतीति [निरु० २. ५.] यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन त-
त्पिहं गृह्यते वाणपुहे पिहस्यारोप्यमाणत्वात् । किं च अस्या इषोः दत्तः (14.)
फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्कृतुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदत्तः पचा-
द्यच् मृगो मृगयतेरिति [निरु० १. ११.] यास्कः शल्यं हि वेधं मृगयते । किं च
या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः संनद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती
पतति शत्रुबलं प्रति गहति । किं च यत्र नरो योद्धारः सद्रवन्ति च सम्यक् गह-
न्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चैव समुच्चये तत्र रणे इषवः वाणाः अस्मभ्यं
शर्म सुखं यंसन् यकृतु यमु उपरमे लेटि तिप इलोपेऽडागमे सिब्वद्धलं ले-
टीति [पा० ३. १. ३४.] सिबागमे यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजीते परिवृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमोऽधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यकृतु ॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः । हे ऋजीति ऋजुगामिनि
हे इषो नोऽस्मान्परिवृद्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किं च नोऽस्माकं
तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधि-
कान्वदतु । अदितिः देवमाता शर्म सुखं यकृतु ददातु ॥ ४९ ॥

आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनौऽपजिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वात्समत्सु चोदय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च । अश्वाः अज्यन्ते क्षियन्ते यथा
सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जघाय
कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे यथा त्वयाश्च-
वारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्गन्ति वच-
नव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति जघनान्कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारो-
क्ता यथाश्वान्वशयन्ति सा त्वमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हस्ति हस्तघ्नः खेठकः यद्वा हस्त हस्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्भूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् ज्ञानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः (15.) । यो हस्तघ्नो भोगैः (16.) स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेठकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति (17.) प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीडृङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणाः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धोऽसि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ कृत्स्नवन्निगमः [निरु० २. ५.] त्वं वीडृङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणाः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणाः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किं च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः संनद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किं च ते तवास्थाता आरोहा रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणाः ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोऽन्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाकृतमानातं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोऽन्मानं तेजः सारभूतम् ओज बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा० ३.

२.७५.] मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम् । व्यावाभूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिकृतं चतुर्धा ज्ञातम् यूपः स्फ्यः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंधेया इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहरित्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन च शरेणा चेति राजन्यबन्धव इति श्रुतेः [१.२.४.१.२.] । ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथं प्रति हव्या गृभाय ॥५४॥

हे रथ हे देव स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नम्यतेऽर्चिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभः हिंसायाम् इणप्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र सोऽचि लोये चेत्यादपूरणमिति [पा० ६.१.१३४.] संधिः । गृभाय गृह्णतेर्हलः भः शानज्जावित्यनुवृत्तौ [पा० ३.१.८३.] हन्द्सि शायजपीति [पा० ३.१.८४.] हौ परे आप्रत्ययस्य शायजदिशः कस्य भश्च ॥५४॥

उपश्चासय पृथिवीमुत आं पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स इन्दुमे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयोऽअपसेध शत्रून् ॥५५॥

तिस्र ऋधो इन्दुभिदेवत्याः । हे इन्दुमे स त्वं पृथिवीमुत आमतन्त्रिक्तमपि उपश्चासय उपशब्दय (18.) श्वसिः शब्दार्थः । विष्टितं विविधं स्थितं जगत् स्यात्वरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुत्रा बद्ध्वा ते त्वां मनुतां ज्ञानात् इन्दुभिर्नदतीति । स त्वं दूराद्वीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपगमय अत्यन्तं दूरं द्वीयः स्थूलदूरेति [पा० ६.४.१५६.] रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजुः प्रीतियुक्तः ॥५५॥

आक्रन्दय बलमोजो न आधा निष्टनिहि इरिता बाधमानः ।

अपप्रोथ इन्दुमे डुकुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे इन्दुमे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे कृता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । इरिता इरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन्सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदत्तः । किं च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् डुकुनाः डुकुनः डुष्टाश्च ते श्वानश्च डुकूानः तान् डुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रोथतिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समत्तात्परिद्विप अज गतिक्षेपणयोः । यतो इन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं नदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किं च नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति कीदृशा नरः अश्चपर्णाः अश्चस्येव पर्णा पतनं येषां ते । किं च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

अग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी बभ्रुः सौम्यः पौलः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः सङ्क्षितोऽधोरागः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्येवः ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्रैवैतेऽएकादशिन्यावाल्मेतेति [१३. ५. १. ३.] तयोरेकादशिन्योः पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १. मेघी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २. बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३. श्यामः कृष्णवर्णः पौलः पूषदेवत्यः ४. शिति श्यामं पृष्ठं

यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५. शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदे-
वः विश्वदेवदेवत्यः ६. अरूणाः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७. कल्माषः कर्बुरो मा-
रुतः मरुदेवत्यः ८. संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्रः इन्द्राग्निदेवत्यः ९. अधोरामः अधोदे-
शे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०. एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशिति-
पात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेतः पतनशीलो वेगवान्पशुः वारुणः वरुणद-
वत्यः ११. एवमेकादश ज्ञाताः ॥ ५८ ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुडानुधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी
वैश्वदेवौ पिशंगौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेषी वारुणः पेतः ॥ ५९ ॥

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽजिस्तिलको यस्य सोऽनुडान्वृ-
षभोऽनीकवतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १.
अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ २. ३. रजतवर्णा ना-
भिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४. ५. पिशंगौ पीतौ तूपरौ निःशृ-
ङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६. ७. कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८. कृष्णः श्यामो
ऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९. मेषी सारस्वती १०. पेतः वेगवान्वरुणदेवत्यः
११. एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथेतरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय
बार्हस्पतयैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैतृपेभ्यो
द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंश्यां वैराजाभ्यां पय-
स्या बृहस्पतये पाङ्गाय त्रिणवाय शाकुराय चरुः सवित्रश्चौलिहाय त्रय-
स्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुर्दित्यै विष्णुपत्न्यै चरुर्ग्नये
विश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्याऽष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामविष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाहुर्दशह-
विषमत्यामिष्टिं (19.) निर्वपेदिति श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या
देवता हवींषि चारुः । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः
पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्वितर्थात्तरपदसमाहारे
चेति [पा° २. १. ५१.] समासः अष्टनः कपाले हविषीति [पा° ६. ३. ४६. वा° २.]
अष्टन्शब्दस्य दीर्घः कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमे-
न स्तुताय रथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः
समासः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रैष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदश-
स्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २. विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पु-
रोडाशः कीदृशेभ्यः जगतेभ्यः जगत्या इन्द्रसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोम-
स्तुतेभ्यः वैत्रपेभ्यः वैत्रपसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः
चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तो-
मस्तुताभ्याम् वैराज्ञाभ्यां वैराज्ञसामस्तुताभ्याम् ४. बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पा-
ङ्गाय पङ्क्तिइन्द्रसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्वराय शाक्वरसामस्तु-
ताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औल्लिहाय उल्लिकह-
न्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६.
एवं इन्द्रःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राज्ञापत्यश्च-
रुः प्रज्ञापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८. विश्वानराय विश्वा-
नरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः
पुरोडाशः कार्यः १०. दशहविषोऽवेष्टेर्देवताहवींष्यपि अश्वमेधोपयोगित्वाडुक्तानि
समिद्धोऽअज्जन्नाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमणाम्] ॥ ६० ॥

श्रीमन्मन्त्रीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद-
मितः ॥ २१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥ ॥

I. ॥ १-६ [योनीऽङ्क] - ८ [इलोप] - ११ ॥ १-११ ॥ ॥

II. ॥ ३७-३१ ॥ १२-१४ ॥ ४१ ॥ १५ ॥ ४० ॥ १६ ॥ ५१ ॥ १७ ॥ ४२ ॥ १८ ॥

४८ ॥ १९ ॥ ५२ [वी॒ल्यं] ॥ २० ॥ ४३ ॥ २१ ॥ ५० ॥ २२ ॥ ५५ ॥ २३ ॥ ॥

III. ॥ १२-१७ [°पश्यन्त्य° K.] - १८ [पश्यन्ति° K. - °आन॒त्ता°] - २४ ॥ २४-३६ ॥ ॥

IV. ॥ २५-३३ [°बि॒ल्लं] - ३६ ॥ ३७-४८ ॥ ॥

V. ॥ ६० ॥ ४९ ॥ ॥ VI. ॥ ५८ ॥ ५० ॥ ॥

VII. ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ ॥ सप्तानुवाकेष्वेकपञ्चाशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

I. दे॒व स॒वितुः प्र॒सु॒व - - वाचं नः स्व॒दतु ॥ १ ॥

तत्स॒वि॒तुर्व॒रे° ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराज्ञन्ययोरितिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दिक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेहं नियोजनम् ॥ आख्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहुवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११.७.] तत्सवितुः [३.३५.] द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वानि दे॒व स॒वितर्दु॒रितानि॒ परा॒सु॒व । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॒व ॥ ३ ॥

हे दे॒व स॒वितः विश्वानि सर्वाणि दु॒रितानि पा॒पानि परा॒सु॒व हरे॒ गम॒य । यद्भ॒द्रं क॒ल्याणं॑ तन्नोऽस्मान्प्र॒ति आसु॒व आ॒गम॒य ॥ ३ ॥

वि॒भ॒क्तार्॑ऽहु॒वाम॑हे॒ वसो॑श्चित्रस्य राध॑सः । स॒वि॒तार् नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ४ ॥

वयं स॒वि॒तार् हु॒वाम॑हे आ॒हूयामः॑ कि॒म्भूतं॑ वसोः वा॒सयि॑तुश्चित्रस्य नाना-

विधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणो ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं
नारकाय वीररूपां पाप्मने क्लीबमाक्रयायाऽअयोगूं कामाय पुंश्चलूमतिक्रु-
ष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः प्रतियूपमेकैकमेकाद-
शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचवारिंशत्संख्यान्पुरुषान्प्रकामोद्याय सदमित्यतान-
ग्नष्टि यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नि-
युनक्ति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणो जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्टि ब्राह्मणं प्र-
थमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं
पुरुषपदं बोद्धव्यम् ॥ क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २. मरुद्भ्यो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम्
४. तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय वीररूपां नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्ली-
बं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयोगूमयसो गतारम् ८. कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारि-
णीम् ९. अतिक्रुष्टाय (१.) मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा (२.)
१० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभठ
हृसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय
तक्षाणाम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११. गीताय शैलूषं नटम् १२. ध-
र्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठायै (३.) भीमलं भयंकरम् १४. न-
र्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५. हृसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय
स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७. प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८. मेधायै रथकारं मा-
ह्विष्येण करिण्यां ज्ञातम् १९. धैर्याय तक्षाणाम् सूत्रधारम् २०. ॥ ६ ॥

II. तपसे कौत्सालं माययै कर्मारठं तृपाय मणिकारठं शुभे वयठ शर-

व्यायाऽऽषुकारं ह्येत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे
मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१. माययै कर्मरं लोहकारम् २२. वृषाय
मणिकारं रत्नकर्तारम् २३. शुभे शुभाय वपं वीजवत्तारम् २४. शरव्यायै इषुकारं
वाणकर्तारम् २५. ह्येत्यै धनुःकारं चापकारिणम् २६. कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन-
कर्तारम् (4.) २७. दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम् २८. मृत्यवे मृगयुं
मृगग्रहम् २९. अन्तकाय श्वनिनं शुनो नेतारम् ३०. ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृत्तीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो
व्रात्यं प्रयुग्भ्य उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया
ऽअकितवं पिशाचिभ्यो बिदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं (5.) पुञ्जिष्ठोऽत्यजः (6.) पुलकसस्तदपत्यम् ३१. ऋत्तीकाभ्यो
नैषादं निषादपुत्रम् ३२. पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३. गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं
सावित्रीपतितम् ३४. प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५. सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
ज्ञातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६. अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम्
३७. ईयतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८. पिशाचिभ्यः बिदलकारीं (7.) वंशविदारि-
णीं वंशपात्रकारिणीम् ३९. यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारि-
णीम् (8.) ४०. ॥ ८ ॥

संधये जारं गेह्यायोपपतिमात्यै (9.) परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमरा-
द्याऽऽदिधिषुःपतिं निर्ऋत्यै पेशस्कारीं संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामो-
द्यायोपसदं वर्णीयानुरुधं बलीयोपदाम् ॥ ९ ॥

संधये जारमुपपतिम् ४१. गेह्याय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२. आत्यै परिवि-
त्तम् ऊठे कनिष्ठेऽनूढम् ४३. निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४.
अराद्धौ (10.) देव्यै एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिषुः तत्पतिम्
४५. निर्ऋत्यै पेशस्कारीं वृषकत्रीम् ४६. संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७.

प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८. एतानग्निष्टे नियुनक्ति ॥ ॥ अथ द्वितीये यूषे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १. बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ १ ॥

उत्सादिभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वाभ्यः सामं स्वप्रायान्धमर्धर्माय बधिर् पवित्राय मिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्तयै प्रश्निनमुपशिक्तायाऽअभि-
प्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादिभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् ३. प्रमुदे वामनं द्रुत्वाङ्गम् ४. द्वाभ्यः सामं सर्वदा जलल्लिखनेत्रम् ५. स्वप्राय अन्यं नेत्रहीनम् ६. अर्धर्माय बधिर् कर्णोन्द्रियहीनम् ७. पवित्राय मिषजं वैद्यम् ८. प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गण-
कम् ९. आशिक्तयै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १०. उपशिक्तयै अ-
भिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११. ॥ ॥ अथ तृतीये यूषे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृता-
न्प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १. ॥ १० ॥

अर्मभ्यो हस्तिपं जवायाश्चपं पुथ्यै गोपालं वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपा-
लमिर्यै कीनाशं कीलात्ताय सुराकारं भद्राय गृह्यं श्रेयसे वित्तधमा-
ध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्मभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २. जवाय अश्चपं तुरगपालकम् ३. पुथ्यै गोपा-
लं धेनुपालकम् ४. वीर्याय अविपालम् ५. तेजसे अजपालम् ६. इर्यै कीनाशं
कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके यमे ७. कीलात्ताय सुराकारं मद्यकृतम् ८. भद्राय गृह्यं
गृहपालकम् ९. श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १०. आ-
ध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११. ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभायाऽअग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय ना-
काय परिवेष्टारं देवलोकाय पशितारं मनुष्यलोकाय प्रकर्तितारं सर्वभ्यो
लोकेभ्य उपसेत्तारमवऽभ्यै बधायोपमन्यितारं मेधाय वासःपल्पूलीं प्र-
कामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे घूपे । भयै दार्वीहारे काष्ठानामाकर्तारम् १. प्रभयै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २. ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३. वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४. देवलोकाय पेशितारम् पेश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५. मनुष्यलोकाय प्रकृतितारम् कृ विक्षेपे विक्षेप्तारम् ६. सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७. अवऽऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८. मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनहेदनयोः ९. प्रकामाय रजयित्रौ वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १०. ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहृत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौषद्रष्टृयायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूमे परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्याऽअश्वसादऽस्वर्गाय लोकाय भागदुधं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्यैव हृदयं यस्य तम् ११. ॥ ॥ अथ पञ्चमे घूपे । वैरहृत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १. विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीक्षारम् २. औषद्रष्टृयाय (११.) अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३. बलाय अनुचरं सेवकम् ४. भूमे परिष्कन्दम् (१२.) परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५. प्रियाय प्रियवादिने मधुरभाषिणम् ६. अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७. स्वर्गाय लोकाय भागदुधम् भागं दुधे भागदुधस्तन् विभागप्रदम् ८. वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९. ॥ १३ ॥

मन्यवैयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारऽशोकायामिसर्तारं जेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृताऽशीलायाञ्जनीकारिं निऋत्यै कोशकारिं यमायासूम् ॥ १४ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०. क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११. ॥ ॥ अथ षष्ठे घूपे । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १. शोकाय अभिसर्तारं संसुखमागच्छतम् २. जेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३. उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्टी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवत्तमित्यर्थः ४. वपुषे

मानस्कृतं (13.) पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् हान्दसः ५. शीलाय आ-
ज्जनीकारीम् अज्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्झत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्त-
त्कारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् बन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमयर्वभ्योऽवतोकाः संवत्सराय पर्यायिणीं परिवत्सरायावि-
ज्ञातामिदावत्सरायातीवरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराः संव-
त्सराय पल्लिकोमृभुभ्योऽजिनसंधः साध्येभ्यश्चर्मघ्नम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसू युग्मप्रसवित्रीम् १. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०. संवत्स-
राय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् (14.) ११. ॥ ॥ अथ सप्तमे
यूये । परिवत्सराय अविज्ञाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीवरीमत्यन्तं कु-
लठाम् पुंश्चली कुलठेवरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इ-
त्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्नत्तात् डीव्रीफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४.
संवत्सराय पल्लिकीं (15.) श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसंधं चर्मसंधातारम् ६.
साध्येभ्यः चर्मघ्नं चर्माभ्यासकरम् ७. ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो वैन्दं नडूलाभ्यः शौष्कलं
पाराय मार्गारमवाराय केवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालः स्वनेभ्यः
पर्णिकं गुह्याभ्यः किरातः सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरूषम् ॥ १६ ॥

सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशृ दानि दातारम् दा-
शो धीवरो वा १. वैशन्ताभ्यो वैन्दं (16.) विन्दो निषादापत्यम् १०. नडूलाभ्यः
शौष्कलं (17.) मत्स्यजीविनम् शुष्कलता मत्स्यास्तैर्जीविति तम् ११. ॥ ॥ अथा-
ष्टमे यूये । पाराय मार्गारम् मृगारिरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय केवर्तम् २. ती-
र्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैना-
लम् अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः
पर्णिकं भिन्नम् ५. गुह्याभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भयती-
ति तम् ह्रंसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरूषं कुत्सितनरम् ८. ॥ १६ ॥

बीभत्सयै पौल्कसं वर्णीय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पञ्चादोषाय ग्ला-
विनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमात्यै जनवा-
दिनं व्यृद्धाऽअपगल्भ ७ संशराय प्रहिदम् ॥ १७ ॥

बीभत्सयै पौल्कसं पुलकसापत्यम् १. वर्णीय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम्
१०. तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११. ॥ ॥ अथ नवमे वृषे । पञ्चादोषाय (१८.)
ग्लाविनं ग्लौ कृषक्षये अकृष्टम् १. विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माव्यरोगव-
त्तम् २. भूत्यै जागरणं जागृकम् (१९.) ३. अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४. आत्यै
(२०.) जनवादिनं जनान्वदति तम् ५. व्यृद्धौ अपगल्भम् ६. संशराय प्रहिदं प्रहिद-
नकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिन-
मास्कन्दाय सभास्याणुं मृत्यवे गोव्यह्मन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
तन्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८. कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवो दोषस्तं पश्य-
ति तथाभूतम् १. त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०. द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिक-
ल्पनाकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथ दशमे वृषे । आस्कन्दाय सभास्याणुं सभायां स्थि-
रम् १. मृत्यवे गोव्यहं गाः प्रति गमनशीलम् २. अन्तकाय गोघातं गवां कृता-
रम् ३. क्षुधे यो गां विकृतन्तं भिक्षमाणा उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृतन्तं हि-
न्दन्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे दैव्यै आलभेत ४. दुः-
कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५. पाप्मने सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६.
॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कायाऽअर्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमन्ताय मूकाऽशब्दा-
याउम्बराघातं मर्हसे वीणावाद् क्रोशाय तूणावधमवरस्वराय शङ्खं व-
नाय वतपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७. घोषाय भषं जल्पकम् ८. अन्ताय बहुवादि-

नम् १. अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०. शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाह-
ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११. ॥ ॥ अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वी-
णावादनकर्तारम् १. क्रोशाय तूणवध्मम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २.
अवरस्पराय (२१.) शङ्खध्मं शङ्खवादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतो
ऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५. ॥ ११ ॥

नर्माय पुंश्चलूः हृसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं
तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुंश्चलूः इष्टां नारीम् ६. हृसाय कारिं करणशीलम् ७. यादसे शाब-
ल्याम् शबलः कर्बुरवर्णाः (२२.) तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८. ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९.
गणकं ज्योतिर्विदम् १०. अभिक्रोशकं निन्दकम् ११. तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुन-
ज्मीति एकादशे यूपे आलभते ॥ ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु ये
ऽधिका अवशिष्टास्तान्समातिपर्यन्तान्द्वितीयोद्धिते यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावादं
पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रौ कृत्वा पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विद्वपानि-
त्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वाक्ता एकादश एवं सप्त-
त्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान्
त्रीन् नृत्ताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिसा
तलं हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हृति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४. ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणां वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनं दिवे खलतिः सूर्याय ह्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किमिरे चन्द्रमसे किलास-
मङ्गलं शुक्लं पिङ्गाक्षः रात्रौ कृत्वा पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५. पृथिव्यै पीठसर्पिणां पीठेनासनेन सर्पति गच्छति
पीठसर्पि-तं पङ्कम् ६. वायवे चाण्डालं चाण्डालकर्माणम् ७. अन्तरिक्षाय वंशन-
र्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खलत्वाठमित्यर्थः ९.
सूर्याय ह्यक्षं हरितनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किमिरे कर्बुरवर्णम् ११. चन्द्रमसे कि-

लासं सिध्मरोगवत्तम् १२. अङ्गे शुक्तावर्णं पिङ्गाक्षम् १३. रात्रौ कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४. ॥ २१ ॥

अथैतान्ष्टौ विद्वपानालभतेऽतिदीर्घं चातिरूस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृल्लं चातिकुल्लवं चातिलोमशं च ।

अश्रूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ।

मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽश्रूद्रा अत्राक्षणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥

तत एतान्वक्ष्यमाणानष्टौ विद्वपान् परस्परं विरुद्धपान्यश्रूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिरूस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृल्लम् अतिकुल्लवं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अश्रूद्राः अत्राक्षणाः श्रूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टाऽऽत्तमानालभतऽइत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति [१३, ६. २. ७. ८.] श्रुतेः । अत्र ज्ञातिनियमात्पूर्वेषु ज्ञातेरनियमः । वीणावादाद्यश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि श्रूद्राक्षणाव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः संहृते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥ ॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान्युरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१. १-१६.] षोडशर्चनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो ह्योतृवदमिष्टौति । ह्योतृवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋग्लानां प्रणवेन संधानं च । यथा । सहस्रशीर्षा पुरुषः - °ङ्गुलो३म् पुरुष एवेद७ °रोहतो३म् । एवमभिष्टौति । तत आलम्बनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्याग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान्ब्रह्मणादीन्यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्याज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १. क्षत्राय स्वाहा २. मरुद्भ्यः ३. तपसे ४. तमसे ५. इत्या-

ग्रन्थायात् सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः (23.) तावतीर्घृताङ्गुती-
 र्ङ्गत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयात् कर्म कृत्वात्ते यज्ञमानः अयं ते योनिरिति म-
 त्तेणात्मन्यग्नीन्समारोप्याद्यः सम्भृत इति [३१. १७.] षडृचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय
 पश्चाद्वलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रकृत्याकृवनीयऽउ-
 त्तरारणिमात्मन्नग्नीं समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानत्तरं
 ग्रामवसेद्वा तर्क्युदवसानीयात्ते सायमाङ्गुती ङ्गत्वारण्योरग्नीं समारोप्योत्तरनाराय-
 णेनार्कमुपस्थाय देवयजनमादीप्य गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत्
 यथेहं यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत्पुरुषमेधानत्तरं संन्यास एव
 ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके
 (24.) ॥ ३० ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-८ ॥ १-८ ॥ II. ॥ १-१३ [°यद्रष्ट्रियाया° K.] ॥ १-१३ ॥

III. ॥ १४. १५ [चर्ममाम् K.] - १८ ॥ १४-१८ ॥

IV. ॥ ११ [°ब्दायात्सम्बरा°] - २२ [°तिशुक्लं चातिकृलं चातिदीर्घं चातिकृल्वं
 चातिस्थूलं चातिकृलं चातिकृल्वं चा° - °ली लीवः किंतवोऽग्रूद्रा°]
 ॥ ११-२२ ॥ चतुरनुवाकेषु द्वाविंशतिः ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

I. सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतं स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिंशे
 अधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या° [२१. १. ११.] नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति
 होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून्
 सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिरु-

तमासित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का° [२१.१.१७.१८.] त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्म-
 न्नामी सूर्यमुपस्थायाद्व्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेया-
 द्दामे वाविवत्सन्नरण्योः । त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी
 आत्मनि समारोह्य तदुष्माणामास्ये प्रवेश्याद्व्यः सम्भृत इति षडुचनानुवाकेन सू-
 र्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागहेतु वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
 वस्तुमिहन् अरण्योरग्नी समारोप्यार्कोपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सू-
 त्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्धीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चद-
 शानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधतृपस्य परमात्मनो
 ऽवयवाः पूर्वाध्यायन्ति प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिवि-
 लक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टि-
 त्वो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववा-
 ची । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्रद्वयेन (१.) भाव्यम् ।
 ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षश्छन्दसीति [पा° ६.१.६०.]
 शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां
 शिरांसि तानि सर्वाणि तदेहान्तःपातिवात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि ।
 सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सह-
 स्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा° ५.४.१४०.] पादस्यात्यलोपः पा-
 द्यग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकद्वपां सर्वतः तिर्यक्
 ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षणः पञ्च
 भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुल-
 मित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सका-
 शादशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युप-
 क्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यव-
 स्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्त्रेण तदुक्तम् [मुण्ड° ३.१.१.] द्वा
 सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन-
 भ्रन्नन्योऽभ्रमिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः [१३.६.२.]

१.] इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं (२.) पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः किं च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितः इतः प्रदानाद्धि (३.) देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वेऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वदृश्यं वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थीशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वदृश्यं अमृतं विनाशरहितं तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वदृश्येऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयताया अभावात् पादचतुष्टयं नि-

तृपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मद्वपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादोप-
न्यासः ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।

ततो विघ्नं व्यक्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मद्वपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानका-
यात्संसारद्वर्हिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो
लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः-पुनरागच्छति ।
सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग० १०.४२.] विष्टभ्याहमिदं कृ-
त्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विघ्नं विषु सर्वत्रा-
ञ्चतीति विघ्नं उदवतिर्यगादिव्रपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा
साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहा-
रोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य
स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो विराडजायत विराजोऽधि पूरुषः ।

स जातोऽत्रत्यरिच्यत पञ्चाहूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

विघ्नं व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट्
ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अधि
विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहामिमानी एक एव पु-
मानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डद्वयं सृष्ट्वा त-
त्र जीवद्वयेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः एतच्चायर्व-
णोत्तरतापनीये [नृसिंहताप० २. १.] स्पष्टमुक्तम् स वाऽएष भूतानीन्द्रियाणि वि-
राजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट-इव विह्वरतीति (४.) । किं च स जातो
विराट्पुरुषोऽत्रत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्गनुष्यादिव्रपोऽभूत् पञ्चादेवादिजीव-
भावाद्ूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज
पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्रुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तौश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

सर्वं द्रूयते यस्मिन्स सर्वद्रुतं तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमि-
श्रमाज्यं (5.) सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यज्ञातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुष-
णोति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे
उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदे-
वत्यत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये
च ग्रामभवा गवाश्चादयस्तान्यशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वद्रुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

हन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

सर्वद्रुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । हन्दांसि गाय-
त्रादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञुरप्यजायत । ऋग्यजुःसामभिश्च हन्दोभिश्च विना यज्ञा न
सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयदतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्भमादयो
ऽश्वतराश्च उभयदतः उभयोर्भागयोर्दत्ता येषां ते उभयदतः हान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वधो-
भागयोर्दत्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे ।
किं च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः
सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं ज्ञातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूये बद्धं ब-
र्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः ।

कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं ज्ञातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विरा-
उजायत (6.) विराजोऽग्रधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अग्रजन्त
मानसयागं निष्पादितवन्तः के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्यग्रजन्त ॥ १॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूत्र पादोऽुच्येते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः
प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः
प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू
ऊत्र चास्ताम् किं च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊत्र तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽग्रजायत ॥ ११ ॥

पूर्वेक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मु-
खमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहू कृतः बा-
हुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूत्र तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः
ऊत्रभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत
उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोः सूर्योऽग्रजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च
तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सका-
शात् चन्द्रमाः ज्ञातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रा-
त्कर्णादजायत मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्यां आसीदुत्तरिक्षां शीर्षी द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तया लोकांश्चात्रकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्दादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह ना-
भ्येति (७.) प्रजापतेः नाभिः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् शीर्षः शिरसः गौः स्वर्गः
समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः तथा ते-
नोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन्प्रजापतेः सकाशात्कल्पयन् कल्पितवतः पल-
दानोत्सुकाः काला इति (८.) जेयः ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वृमलोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वोक्ताक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाक्का-
व्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वयंप्रमेव मनसा हविर्द्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन
हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिपत तदानीमस्य यज्ञस्य वसतः ऋतुरेवाज्यमा-
सीत् आज्यत्वेन संकल्पितवत इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन
संकल्पितवतः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविर्द्वेन संक-
ल्पितवतः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्प्य अनन्तरं वसतादीना-
माज्यादिविजेष्वपत्वेन संकल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अ-
स्यानन्तरं तं यज्ञम् [१.] ततः तस्माज्जज्ञादिति [६.] तिस्रः क्रमेणैव (७.) ततः स-
प्तास्यासन्निति [१५.] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्नपरिधयस्त्रिः सप्त सन्निधः कृताः ।

देवा यज्ञं तन्वाना अन्नं न्युरुपं पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियव्याः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः
पुरुषं पशुमवन्नं विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवतः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं
[१४.] पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि
हन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः
आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधित्वतः तथा च श्रुतिः गुह्यै वाऽअभितः परिधयो

भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरुस्ताद्गोप्तारं करोतीति तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परि-
धयोऽत्र सप्तह्न्दोवर्षाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृ-
ताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरे-
कविंशतिदारुयुक्तेष्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य प-
रिधयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त
ह्न्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि
सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन् यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मा-
नसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात्
तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूता-
नि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानु-
वादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्रातिवृषे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः
विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्रातिवृषं स्वर्गं ह एव
ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अउभा-
व आर्षः । सृष्टेः प्रवादुनित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदिति ॥ १६ ॥

II. अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।

तस्य त्रष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाज्ञानमग्रे ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायिति
[१३. ६. २. २०.] षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपात्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टु-
भः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः
जलात् पृथिव्याः सकाशात् च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्

यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतः
 यो रसोऽग्रे प्रयत्ने समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कार-
 णत्वात् पुरुषमेधयाज्ञिनो निङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः
 काश्चिद्भसविशेषपालत्रय उत्तमत्रयमप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य त्रयं विदधत्
 धारयन् वष्टा आदित्यः एति प्रत्यक्षमुदये करोति । अग्रे प्रयत्नं मर्त्यस्य मनुष्यस्य
 सतत्त्वस्य पुरुषमेधयाज्ञिनः आज्ञानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यवृत्तेण । द्विविधा दे-
 वाः कर्मदेवा आज्ञानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्प-
 न्ना आज्ञानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये ज्ञातं कर्मदेवानामानन्दः स एक आ-
 ज्ञानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [बृहदार मा ४.५.३५.] सूर्यादय आज्ञानदेवाः ॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विवर्ततेऽयनाय ॥१८॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमादित्यमहं वेद जानामि इति अग्निर्वचनम्
 कीदृशनादित्यवर्णमादित्यस्यैव वर्णा यस्य तम् उपमात्तराभावात्स्त्रोपगम् तथा
 तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविगोच्यते । तमेवादित्यं
 विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायात्रयायान्यः
 पन्था मार्गः न विवर्तते सूर्यमादित्यान्तःपुरुषमात्मवृत्तं ज्ञात्वेव मुक्तिः ॥१८॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽथत्तराज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते ।

तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तास्मिन्ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥१९॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति य-
 आजायमानोऽनुत्पन्नमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणवृत्तेण विज्ञायते मायया
 प्रपञ्चवृत्तेषोत्पन्नते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्ववृत्तं [परि]-
 पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
 तानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तदात्म-
 कमेवेत्यर्थः ॥१९॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वी यो देवेभ्यो ज्ञातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यद्वयो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकायेध्रये नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः ज्ञातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा० ३.१.१३५.] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इजि ठिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तद्व्रुवन् ।

यस्त्विदं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽव्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो ज्ञाताविति [पा० ६.४.१७१.] निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य त्वामिवनुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रि पार्श्वे नक्षत्राणि त्रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इक्ष्वाणिषाणामुं मेऽइषाण सर्वलोकं मेऽइषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ ज्ञायास्थानीये बद्धेक्ष्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रि तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव त्रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः (10.) । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्यासुतस्ती अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे ह्रीदृक् सर्वमश्रुवातामि-

ति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे इक्षन् कर्मफलमिहन् सन् इषाण इह इषु इहा-
याम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः अन्नेर्हार्थः किमेषणीयम् तत्राह
अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्तीहा अमोघेह्वादि-
ष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमित्तीहेत्यर्थः मु-
क्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महोदधिरकृते वेददीपे मनोहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमी-
रितः ॥ ३१ ॥ ॥

I. तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्रक्ष ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमहे-
त्यस्मात्प्राक् [३३.५५.] । स्वयम्भुव्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽह्नि आतोर्या-
मसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आतोर्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति
सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धै इति श्रुतेः [१३.७.१.१.] ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा
परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिघोतघोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं
तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स]
प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विव्युतः पुरुषादधि ।

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः (I.) कालविशेषाः पुरुषात् अधि
पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् विव्युतः विशेषेण द्योतते विव्युत् तस्मात् ।
किं च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं
चतुर्दिक्षु न परि मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न क्षप्तौ प्रत्यक्षादीनां विषय
इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्णा न हि गृह्यत इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः
शतरि जुहोत्यादिवेन द्वयम् ॥ २ ॥

a. न तस्य प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम मह्यशः ।

b. हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिंसीदित्येषा । यस्मान्न ज्ञात इत्येष ॥३॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ग्व्ययः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्यमे य आत्मदाः इति [२५, १०-१३.] । मा मा हिंसीज्जनितित्येका एषा [१२-१०२.] । यस्मान्न ज्ञातः इन्द्रश्च सम्राडिति [८. ३६. ३०.] द्यूचो (2.) ऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमन्त्रिणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे ज्ञेये च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥३॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह ज्ञातः स उ गर्भेऽन्तः ।

स एव ज्ञातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः (3.) ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो ज्ञातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भ-मध्ये स उ स एव तिष्ठति । ज्ञातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमाणोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदर्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥४॥

यस्माज्ज्ञातं न पुरा किं चनैव य आवभूव भुवनानि विद्या ।

प्रजापतिः प्रजया संहराणस्त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥५॥

यस्मात्पुरा किं चन किमपि न ज्ञातमेव यश्च विद्या विद्यानि सर्वाणि भुवनानि भूतज्ञातानि आवभूव समन्ताद्भावयामास अन्तर्भूतो एवार्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संहराणः रममाणः त्रीणि ज्योतीषि स्त्री-न्द्विग्नत्रयाणि सचते सेवते ॥५॥

येन द्यौरुया पृथिवी च दृढा येन स्व स्तभितं येन नाकः ।

योऽन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय कृविषा बिधेम ॥६॥

येन पुरुषेण द्यौरुया उर्ध्वणा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता

सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्यम् । येन स्वः आदित्य-
मण्डलं स्तमितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अक्षरिज्ञे नभ-
सि रजसो जलस्य वृष्टिद्वयस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विद्वाय कस्मै
देवाय हविषा विधेम हविर्दन्नः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसीऽअवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

आपो ह यद्वृहतीः । यश्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् की-
दृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्त-
म्भयत्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्हृदित्वम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र द्यावा-
पृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विद्वाय
कस्मै हविर्दन्नः ॥ आपो ह यद्वृहतीः [२७. २५.] यश्चिदापः [२७. २६.] द्वे प्रतीको-
क्ते जपादावध्येये ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुह्यं सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितविद्वान्तरुहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति जानातीत्यर्थः ।
कीदृशं तत् गुह्यं गुह्यायां रुहःस्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नि-
त्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यज्ञातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य
तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं
समेति च संगृह्णते संस्कारकाले व्येति च निर्गृह्णति सर्गकाले । स परमात्मा प्र-
जासु ओतः प्रोतश्च उर्ध्वतनुषु पट-इव शरीरभावेन (४.) ओतः तिर्यक्तनुषु पट-
इव शरीरिभावेन (५.) प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकरणादपेण विविधं भवती-
ति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद्वैचिद्मृतं नु विद्वान्गन्धर्वो धाम विभृतं गुह्यं सत् ।

त्रीणि पदानि निदिना गुहास्य यस्तानि वेद् स पितुः पितासत् ॥ १ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान्यण्डितः नु
क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रवूयात् गुहा गुहायां सत् विद्य-
मानम् धाम स्वर्गपं विभृतं विदृतं सर्गस्थितिप्रलयद्वयैर्विभक्तम् । किं च अस्या-
मृतस्य त्रीणि पदानि स्वर्गपाणि गुहा गुहायां [निदिता] निदितानि । पदानि
सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मात्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किं च
यः तानि पदानि वेद ज्ञानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भ-
वति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद् भुवनानि विश्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नथैर्यत् ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्र
ऽइति [पा० ६. ४. १३.] णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वा-
णि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद् । देवा अग्न्यादयः तृतीये
धामन् धामानि स्थाने स्वर्गद्वये अथैर्यत् स्वेह्या वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं
मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अप्नुवते आनशानाः व-
हुलं हन्सीति [पा० २. ४. ७६.] अशेषादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः ।
ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोक्षतः इति भावः ॥ १० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्यपरीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।

उपस्थाप्य प्रथमज्ञामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो
मुक्तिरुच्यते । किं च सर्वमेधग्रहोऽपि (६.) न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञान-
वतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याहुः परीत्य भूतानीति
कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवद्वयेण ऋतस्य यज्ञ-
स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथम-
ज्ञां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाप्य संसेव्य यज्ञादि कृत्वैत्यर्थः अपिहि तस्मा-
त्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमज्ञा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान्परि दिशः परि स्वः ।

ऋतस्य तत्तु विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्येतेनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाज्ञी तन् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति
तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्श-
नं भवनं (७.) चेति भावः । किं कृत्वा यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य त-
द्रूपेण ज्ञात्वा लोकान्परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पु-
नः-पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तत्तुमितिकर्तव्यतां
विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वैत्यर्थः । तदेव सतस्तदु तद्ग-
वामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन्त्रक्षायतेतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरे-
व ब्रह्मातिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषः स्वाह्वा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते चतुर्थ्या श्रीयाच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदे-
वता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे (८.) द्विकर्मकः । की-
दृशमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मि-
त्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्यिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।

तया मामद्य मेधयाग्निं मेधाविनं कुरु स्वाह्वा ॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाह्वा सु-
हुतमस्तु । अस्मायमेधास्रजो विनिरिति [पा० ५.२.१२१.] विनिप्रत्ययः मेधास्या-
स्ति मेधावी तम् । तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पू-
जयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मध्यं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुकृतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्रुताम् ।

मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते । ब्रह्म ब्राह्मणाजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्रुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धयै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुकृतमस्तु । चो समुच्चयार्थी । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्यन्ते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सार्वभेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥ ॥

I. अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्भूमासोऽअग्रयः पावकाः ।

श्रित्तिचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

सर्वभेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽह्नि अस्याजरास इत्याद्या मन्त्रो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋगूपा यजूषामन्त्रा उच्यन्ते न यजूषाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमन्त्रवैश्वदेवपात्नीवत्कारियोजनेषु यजूषे यजूषामन्त्रे सत्यपि तं वाऽअपुरोरुक्त्वं (१.) गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ ॥ आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७. ७.] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्रयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्द्धक्यहीनाः (२.) । दमां गृह्णाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः

तारकाः विभक्तोर्नुडभावात्सवर्णादीर्घः । अर्चद्भूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धू-
मो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्भूमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितीचयः श्वि-
तिं श्वेतवर्णां चिन्वन्ति श्वितिचयः चिनोतिः क्षिप् अनित्यमागमशासनमिति तुग-
भावः श्वितिशब्दस्य ह्यन्द्सो दीर्घः श्वेतवमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रा-
सः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरण्यवः भरणकर्तारः । व-
नर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदतीति वनसदः वनसदोऽवेष्टो रेषेणेति [३.३.११.]
प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव-इव दीपयितारः । सोमाः सोमा
इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप हवि । यतन्ते वृयगग्रयः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः [७.८.] स्थाने । अग्रयः वृयक् (३.)
पृथक् नानाप्रकारेण हवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः
हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्नि-
रिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥ आ वायो इन्द्र-
वायूऽश्मे [७.७.८.] अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँः ॥ १ ॥ अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७.१.] स्थाने ।
हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज्ञ । यज्ञ देवान् । यज्ञ वृहत् महत् ऋतं यज्ञम् ।
स्वं दमे गृहं यज्ञि यज्ञ ॥ ३ ॥

युद्ध्वा हि देव° ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कणेत्यस्याः स्थाने [७.११.] । व्याख्यातेयम्
[१३.३७.] ॥ ४ ॥

द्वे वित्रूपे चरतः स्वयैऽन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रोऽन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नयेत्यस्याः [७.१२.] स्थाने । द्वे रात्र्य-

हृनी चरतः निरतरं प्रवर्तेते । कीदृशे (४.) विद्वपे विविधं द्रुपं ययोस्ते कृत्वा रात्रिः शुक्लमहः । स्वर्गे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसद्वया वत्समादित्यमुपधापयते अङ्गि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किं च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभन-
तेजाः ददृशे दृश्यते । यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निभूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सु-
वर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिह प्रयमोऽधापि धा° ॥ ६ ॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः [७. १६.] स्थाने । व्याख्याता [३. १५.] ॥ ६ ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्वर्हिस्माऽआदिहोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति [७. ११.] स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३१ । एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्य-
तिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्ग-
णैः ते ब्रह्मविषुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ ए-
तावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते धृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष से-
चने लुङ् अस्मै अग्नये वर्हिस्स्तृणान् आहादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं
वृत्वा हौत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । धृतसेचनवर्हिस्तरणहोतृवरणमे-
वाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवोऽग्रति पृथि° ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता [७. २४.] ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्रग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नीऽआगतमित्यस्याः [७.३१.] स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति यङ्गुगन्तम् । कया विपन्य-
या पनतिर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति । कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्र-
विणो धनमिहति द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३.२.१७०.]
क्यजन्ताडुप्रत्ययः हविर्लक्षणां धनमिहन् । समिद्धः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः
निमलितः ॥ १ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मधुग्रऽइन्द्रेण वायुना । पिबामित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासश्चर्षणित्यस्याः [७.३३.] स्था-
ने । हे अग्ने विश्वेभिः विश्वेर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु
पिब । कीदृशत्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे
यत्वं मित्रो भवसि दस्र (५.) ईडाः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप्पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने ।
आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं
नुर्यजमानस्य पालकमग्निमानद् अश्रुते व्याप्नोति यदाग्नौ हविर्ह्वयतऽइत्यर्थः तदा
अग्निः रेतो जगद्वीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षड्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे (६.)
[जनयत्] जनयति मेषद्वयेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण पुद क्ष-
रणे । कीदृशं तेजः इषे वृथै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि म-
लसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दीपम् अवद्यपण्यवर्षा
गर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति [पा० ३.१.१०१.] गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः न अव-
द्यमनवद्यमगर्ह्यम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वार्सं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं
सुदु आ समन्तात् ध्यायते चित्त्यतऽइति स्वाध्यं चित्तनीयम् सर्वो वृष्टिमिहति ।
हविषा तर्पितोऽग्निर्ष्टमासैर्जलं निष्याद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो
मलः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्धं म॒ह॒ते सौभ॑गायं तव॒ं द्यु॒म॒न्यु॒त्त॒मानि॑ स॒न्तु ।

सं जा॒स्प॒त्य॒ऽ सु॒य॒म॒मा॒कृ॒णु॒ष्व श॒त्रू॒य॒ता॒म॒भि॒ति॑ष्ठा म॒हो॑ऽसि ॥ १२ ॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्याः [७. ३६.] स्थाने । हे अग्ने त्वं शर्धं उत्सहस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं म॒ह॒ते सौभ॑गाय म॒ह॒तसौभा॑ग्यं लोकस्थितिः । उग्रहस्तव द्युमन्युत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु द्यु-
मन् ग्योततेर्यशो वात्रं वेति [निरु० ५. ५.] यास्कः हविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा
सन्तु । किं च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीय-
जमानद्वयं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्यावद्धरागं समाकृणुष्व कुरु सुदु यम्यते
सुयमम् ईषदुःसुधिति [पा० ३. ३. १२६.] खलप्रत्ययः । किं च शत्रूयतां शत्रुवमिह-
तां म॒हो॑ऽसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

वा॒ऽ हि म॒न्द्र॒त॒म॒म॒र्क॒शो॒कै॒र्व॒वृ॒म॒ह॒न् म॒हि॒ नः॒ श्रो॒ष्य॒ग्ने ।

इ॒न्द्रं न॒ त्वा श॒व॒सा दे॒वता॑ वा॒युं पृ॒ण॒न्ति रा॒ध॒सा नृ॒त॒माः ॥ १३ ॥

त्रिष्टुब्बरद्वाजदृष्टा माहिन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः [७. ३१.] स्थाने ।
हे अग्ने वयं त्वां ववृमहे वृतवन्तः कीदृशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशो-
कैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मन्त्रा अ-
र्कवद्गीताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं म॒हि॒ म॒ह॒न् स्तोत्रं॑ त्वं श्रोषि
श्रृणोषि विक्रणव्यत्ययः । किं च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां
राधसा हवीद्वेपेणानेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात्सुपो लुक् । कीदृशं त्वां श-
वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते
॥ १३ ॥

ते॒ऽ अ॒ग्ने स्वा॒हु॒त प्रि॒यासः॑ स॒न्तु सू॒र॒यः ।

य॒न्तारो॑ ये म॒घ॒वानो॑ ज॒नाना॑मूर्वा॒न्द॒य॒न्त गो॒ना॒म् ॥ १४ ॥

द्वे वृहत्पौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्काण्वदृष्टा कदा
चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुहसीत्यनयोः [८. २. ३.] स्थाने । सुदु ह्रूयते स्वाहुतः

हे स्वाकृत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः सह ऊर्वान् (7.) अन्नविशेषान्पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिहिंसादानेषु लङ् अउभाव आर्षः । ते सूरयः पण्डिताः ते तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते यत्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मधवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तऽइति [पा० ७. १. ५७.] नुडागमः ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैर्ग्रे सयावभिः ।

आसीदन्तु बर्हिषि मित्रोऽर्घ्यमा प्रातर्यावाणोऽअध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः वह्निभिः कृवीषि वहन्ति ते वद्भयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किं च मित्रः अर्घ्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति कृविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां कृविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्धोत्तमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे (8.) विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः [८. ४.] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो कृर्विर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महोऽअग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवोऽअद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८. ६.] स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं कृर्विर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः क्व सति सवितुः

सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य वा सवितुः प्रसवोऽत्युक्तेः सवी-
मा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा ।
तत्किम् येनात्रेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कीदृशा वयम् अग्नेः शर्मणि
शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति [पा० ७. १. ३१.
वा० १.] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः महः पूज्यस्य म-
ह्यते पूज्यते मह् तस्य मह् पूजायां ह्यिप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

II. आपश्चित्पिप्यु स्तूर्यो न गावो नक्षत्रं तं जैरितारस्तऽइन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नोऽअह् वा७ हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तु दुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्राग्रहा भवत्यैन्द्रः पुरोरुचः सर्वमैन्द्र-
मसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३. ७. १. ४.] । ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसस्ये सर्वमेधस्य
द्वितीयेऽह्नि आपश्चिदित्यादि इमां तऽइत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रनथा अयं वेनः
महां इन्द्रः कदा चन स्तरीः कदा चन प्रयुहसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तद-
शेन्द्र देवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा
त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः [७. ७.] स्थाने । हे इन्द्र ज-
रितारः स्तोतारः ऋविजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षन्ति-
र्व्याप्तिकर्मा लडि अउभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निग्राभ्यादृपाः पिप्युः
आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी वृद्धौ लिटि प्यायः पी-अदेशः । तत्र दृ-
ष्टान्तः स्तूर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तर्यः याभिः सोमः सूयते
ता गावो वाचो वेददृषा-इव ता यथा सोममाप्यायन्ति तथापोऽपि । अत एव
त्वं नोऽस्मानह् अभिमुखं याहि आगह् वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वा-
नश्चानभियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे
विविधं ददासि दय दानादौ अत एवागह् ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीठाजमीठदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इ-
न्द्रवायू इत्यस्याः [७. ८.] स्थाने । गाव उच्यते हे गावः अवतं कूपं चात्वात्तद्वपं

प्रति उपावत उपगह्यत दानार्थम् चावालात्तरेण गवां संचरोऽस्ति अवत इति
कूपनाम [निघ० ३. २३.] । को हेतुरागमने तत्राह महो मह्यौ द्यावापृथिव्यौ
यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति त्रपनाम (९) तदत्तस्ते रप्सुदे वर्तेते (१०) । द्या-
वाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागह्यत । किं च उभा कर्णा भवतीनामु-
भौ कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्ययौ अत एव दानार्थमागह्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्व्य सूर्य उदितेऽनागा मित्रोऽर्घ्यमा । सुवातिं सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७. १.] स्थाने । अद्य सूर्य
सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्घ्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादि-
ति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्श्रियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः ॥ २१ ॥

सुनोतिदृष्टाश्चिनपुरोरुक् या वामित्यस्याः [७. ११.] स्थाने । रसा नदी रसतेः
शब्दकर्मण इति [निरु० ११. २५.] यास्कः रसानदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत
पुष्पाति दधातेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन्सोमे सुते अभिपुते स-
ति आसिञ्चत चमसेधिति शेषः ऋविजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोद-
स्योः पृथिव्योः श्रियं श्रीयते (११.) श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् । अ-
भिश्श्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्श्रीः तम् ॥ तं प्रत्नया अयं वेनः
द्वे प्रतीकोक्ते श्रुक्रमन्थिनोः प्राकृते [७. १२. १६.] पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वेऽभूषण्डिभ्यो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तदृष्टोऽअसुरस्य नामा विश्वत्रपोऽअमृतानि तस्यौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७. ११.] स्थाने । इन्द्रस्य वृ-
ष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात्स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः ।
स इन्द्रः चरति सर्वत्र गह्यति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तिः आह्लादयन्
स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः । किं च विश्वं त्रपयति नित्रपयति

विश्वद्वयः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृष्टये आस्थितवान् वृक्षः इन्द्रस्य तत् मरुत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृक्षः असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो म॒रु॒हे म॒न्द॒मा॒ना॒यान्ध॒सोऽर्ची॒ विश्वान॑राय विश्वा॒भुवे॑ ।

इन्द्र॑स्य यस्य सु॒म॒खं स॒हो म॒रु॒हि अ॒वो नृ॒मां च॒ रोद॑सी स॒पर्य॑तः ॥ २३ ॥

सुचीकदृष्टा त्रिदृप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः [७.२४.] स्थाने । हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्च प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय मरुहे मरुते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन रुवीद्वयेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किं च रोदसी व्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान्यदार्थान्सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् मरुहि मरुत् अवो यशः नृमां धनं च । व्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वृ॒ह॒न्नि॒दि॒ध्म॒ ए॒षां भू॒रि॑ श॒स्तं पृ॒थुः स्व॒रुः । येषा॑मिन्द्रो यु॒वा स॒खा ॥ २४ ॥

त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् इन्द्राग्री इत्यस्याः [७.३१.] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः वृहन् इत् मरुहानिव भवति । शस्तं शस्त्रं भूरि बहु । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इ॒न्द्रे॒हि॒ म॒त्स्य॒न्ध॒सो वि॒श्वे॒भिः सोम॑प॒र्वभिः॑ । म॒रु॒हो॑ऽ॥५॥ अ॒भि॒ष्टि॒रोज॑सा ॥ २५ ॥

मधुहृन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७.३३.] स्थाने । इन्द्र आ इहि ओमाडोश्चेति [पा० ६.१.१५.] परब्रह्मम् हे इन्द्र आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन रुविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः त्वम् ओजसा ते-

जसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यतऽइत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥२५॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोर्ध्वनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।

अकृण्व्यऽसमुशधग्वनेधाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥२६॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७.३५.] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीज् हिंसायाम् क्र्यादिः धादित्वाङ्गस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यं-समहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यं-सो दुष्टः तम् एव वनेषु वनस्थान्कृतीत्यर्थः । रमयन्ति देवान् ऋते राम्याः वायजू-काः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तु-वतीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति वलनाम [निघ० २.१.] शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पनीतिः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३.७.] वर्षं नानाद्वयं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानाद्वयधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान्दहति उशधक् ॥२६॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं तंऽइत्या ।

सम्पृहसे समराणः शुभानैर्वोचिस्तन्नो हरिवो यत्तेऽअस्मे ॥

महो॥२॥ इन्द्रो य ओजसा । कदा चन स्तरीरसि । कदा चन प्रगृहसि ॥२७॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्यस्याः [७.३६.] स्था-ने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र हे सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सन्कुतो यासि असहायः एव गृहसि । ते तव किमित्या ग-मने को हेतुः किं प्रयोजनम् या हेतौ च हन्दसीति [पा० ५.३.२६.] इदम् थाप्र-त्ययः एतेतौ रथोरिति [पा० ५.३.४.] इदम् इददिशः । कीदृशस्त्वं माहिनः माहि-तः पूज्यः निष्ठा तस्य नवम् धातोर्वृद्धिश्च हान्दसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति महो एव माहिनः स्वार्थेऽण् इन्नण्यनपत्यऽइति [पा० ६.४.१६४.] टिलोपाभावः । किं च समराणः सम्यक् गृहन्सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृहसे कनमः

पन्था इति लोकान्पृहसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि शुभानानि शानचि शपि लुप्ते रूपम् । सम्पूर्वस्यर्तेः शानचि शपि लुप्ते (12.) समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य सर्त्ताति हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ ह्न्दसीति [पा० ८. ३. १.] रुः हे हरिवः इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचिः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मे वयं ते तव वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र मह्यं इन्द्र इत्यस्याः [७. ४०.] माहेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृवदित्यस्याः [७. ३१.] स्थाने कदा चनेति [८. २. ३.] द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्तंऽइन्द्रायवः पनन्ताभि यऽऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीऽ सहस्रधारां बृहतीं डडक्षन् ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिअग्रणे (13.) विनियोगः यज्ञो देवानामित्यस्याः [८. ४.] स्थाने । हे इन्द्र आयवो मनुष्याः ते तव तत्कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनन्तिः पूजाकर्मा लङ् अउभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्त्रं सोम-रूपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिहन्ति तितृत्सन्ति उत्तृदिरू हिंसानादरयोः सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] अतिरिकारलोपः । सोमं सोतुमिहन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन्स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणादकयुतम् ताभिरेव सोमः सूयते । किं च ये मनुष्याः महीं भूमिं डडक्षन् (14.) डुधुक्षन्ति दोग्धुमिहन्ति डुहेः सनन्ताछट् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वम् सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं डुहन्ति पालयन्ति ददन्ते तऽइन्द्रस्य वृत्र-वधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे मही महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्तंऽआनत्रे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नन् ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८. ६.] स्थाने । हे इन्द्र इ-
मां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । की-
दृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महौ महतीम् यत् यस्मात् अस्य
यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति क-
र्मणि षष्ठी अज्जैर्लिट् नलोपश्चान्दसः । किं च देवास्तः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन्
अनुमदन्ति स्तुवन्ति हन्दसि परेऽपीति [पा० १. ४. ८१.] अनोः परः प्रयोगः । क्व
स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्रायुत्पत्ति-
रूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं शवसा वलेन सासद्भिम् सक्ते सासद्भिः
शत्रूणामभिभवितारम् चौ समुच्चये ॥ ॥ इन्द्रस्तुत्संज्ञं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २१ ॥

III. विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्यापुर्दधं यज्ञपतावविद्रुतम् ।

वातज्ञतो योऽभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३. ७. १. ५.] सूर्यस्तुडक्थ्यस्तृतीयम-
हर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वऽ सौर्यमसदिति । चतुर्दश
पुरोरुचस्तिष्ठः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य
(15.) तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वाक्तक्रमेण ग्रहण-
मन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राद्
सूर्यः सोम्यं सोमद्वयं हविः पिबतु कीदृशं सोम्यं वृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् ।
यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्पाति च पुरुधा ब-
द्धधा विराजति च शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यजमाने अविद्रुतमण्डितमायुः
दधत् स्थापयन् । वातज्ञतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति
प्रसिद्धिः ॥ त्मना मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मन [पा० ६. ४. १४१.] इत्याकारलोपः । क्व कौ-
टिल्ये क्व क्वरेश्चन्दसीति [पा० ७. २. ३१.] क्व-अदिशः ॥ ३० ॥

उडु त्यं जातं ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७. ४१.] ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यतं जनांश्चाऽऽनु । त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे पक्ष्याकरिणाग्निश्चियते त-
द्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक येन चक्ष-
सा दर्शनेन त्वं भुरण्यत्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करो-
ति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं
भुरण्युपक्षिद्वयमात्मानं कृत्वा स्वर्गहन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा
जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

दैव्यावधूर्युः आगतं रथेन सूर्यवचा । मध्वा यज्ञं समञ्जस्ये ॥

तं प्रत्नया । अयं वेनः । चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अधूर्युः आश्विनौ युवां
रथेन आगतमागहन्तम् शपो लुक् कीदृशेन रथेन सूर्यवचा सूर्यस्येव त्वक् कालि-
र्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण कृविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जस्ये यु-
वां सम्रक्षयतम् बहूनि कृवीषि कुरुतमित्यर्थः ॥ तं प्रत्नया [७.१२.] अयं वेनः
[७.१६.] चित्रं देवानाम् [७.४२.] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ
(16.) तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न इडाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिदृप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वानरहितकारी सविता देवः
नोऽस्माकं विदधे यज्ञगृहे आ एतु आगहन्तु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्या-
त्तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा
सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एवित्यर्थः यदा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशे यज्ञगृहे
सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह हे युवा-
नः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन
प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्तय तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तु (17.)
जङ्गमं पुत्रगवादिक्तं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतार्थः तर्पयत (18.)
यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद्युच्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्रपुरोरुक् । वृत्रो मेघे रिपौ धान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शार्वरं (19.) हन्ति वृत्रहा रविः हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिज्ञातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

प्रस्काण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मनेति तरणिः अश्ववितृभ्योऽनिरिति [उष्णा° २. १८.] तर्तेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोर्विततं संजभार ।

यदेदयुक्तं हरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महत्त्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्तोः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति [पा° ३. ४. १३.] इति करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न क्षान्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहरतुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किं च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णात्रशमीनयुक्त युक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सह तिष्ठत्यंशवो यत्र तत्सधस्यं व्योममण्डलम् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा° ६. ३. १६.] सहस्य सधादेशः संध्याकाले पीतवर्णानंशून्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाह्लादयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसह्यावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो द्रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्गुणदस्य पाजः कृष्णमन्यद्गुरितः सम्भरन्ति ॥३८॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते
येन द्रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति मित्रद्रूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरु-
णद्रूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो द्रूपमनन्तम्
कालतो देशतश्चापरिहेद्यम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानधनानन्दं ब्रह्मैव । अ-
न्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं द्रूपं दुरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति ।
इन्द्रियग्राह्यं द्वैतद्रूपमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे द्रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गु-
णं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पाज इति बलनाम [निघ० २.२.] इह द्रूपमुच्यते । रो-
चतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते
यद्वा रुश द्विसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मच्छटः शतरि रुशदिति द्रूपम् ॥३८॥

वण्महोऽशऽअसि सूर्य वडोदित्य महोऽशऽअसि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्वा देव महोऽशऽअसि ॥३९॥

जमदग्निदृष्टे द्वे वृद्धतीसतोवृद्धत्यौ । आद्या माहेन्द्रपुरोरुक् । वडित्यव्ययं (20.)
सत्यार्थम् । हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूर्यसूर्येत्यादिना
[पा० ३.१.११४.] क्यवन्तो निपातः । वट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आ-
दत्तेऽग्रूनित्यादित्यः हे आदित्य वट् त्वं महानसि । किं च महः महतः सतः
नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव दीप्यमान अद्वा सत्यं
त्वं महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु० १०.४२.] पुनरुक्तिरादरार्था
॥३९॥

वट्सूर्य अवसा महोऽशऽअसि सत्रा देव महोऽशऽअसि ।

मङ्गा देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥४०॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य वट् सत्यं अवसा धनेन यशसा वा त्वं
महानसि । हे देव सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मङ्गा मह-

त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहस्यं ज्योतिः ते-
जस्त्वमेव तेजोवृत्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त-इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि ज्ञाति जनमानऽओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ४१ ॥

नृमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अयन्त इति आयन्तः अत्रिञ् से-
वायाम् अतः शतरि शपि गुणो प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्यं अयन्तः
आअयन्तः एव अर्थाद्भ्रमयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धना-
नि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजते विभजते (21.) प्राणिभ्यो वि-
भज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुङि तङि प्रथमवद्भवचने वृत्तम् अउभाव
आर्षः आत्मनेपदेघनत इति [पा० ७.१.५.] कस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां
वृष्टिं भूमौ विभजतीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि ज्ञाति पुत्रे जनमाने उत्प-
द्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव
भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्त्येत्यर्थः । धि धृतौ लङ् व्य-
त्ययेन शपः श्लुः द्विवम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

अग्या देवा उदिता सूर्यस्य निरुहंसः पिपृता निरवद्यात् । ,

तत्रो मित्रो वरुणो मामकृतामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ ४२ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दद्यादित्यग्रहणयोगे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति दे-
वाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्ग-
शसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुतं अस्माकं पापानि दुर्गशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
क्वा अग्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अग्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुते-
त्यर्थः । अद्येत्यत्र द्यचोऽतस्तिडः निपातस्य चेति [पा० ६.३.१३५.१३६.] दीर्घः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६.३.१३७.] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किं च मित्रादयः तत्

[नः] अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ कृत्तेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्येन हिरण्येन रथेन आयाति आगच्छति किं कुर्वन् कृत्तेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाधिति विचारयन् ॥ ४३ ॥

IV. प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव वीरिटेऽश्नते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त्ये नियुवान् ॥ ४४ ॥

तृतीयं सूर्यस्तुडकथ्यमहः समाप्तम् अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् तथा च श्रुतिः [१३. ७. १. ६.] वैश्वदेवचतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽङ्गि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र[वायव]पुरोरुक् । एषां यज्ञमानानां स्वस्त्ये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः ई कात्यसनगतिव्याप्त्यादौ [धातु° २४. ३१.] व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः नियुवान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सत्यस्य सः नियुतो वायोऽरित्युक्तेः [निघ° १. १५.] । कस्मिन्काले अक्तोः रात्रिः उषसः दिनस्य पूर्वहृतौ पूर्वा चाप्तौ ह्रतिश्च पूर्वहृतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्त्ये इयाते । एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते

वृज्जी वृत्तित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शो-
भनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्चान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्षा-
मित्यर्थः । वीरिट्शब्दो गुणवाचकः तथा च यास्कः [निरु० ५. २८.] प्रवृज्यते सु-
प्रायणं बर्हिरेषामियाते (22.) सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वां वीरिट्मत्त-
रित्तं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो
(23.) भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने (24.) भयम् भासो नक्षत्राणां तन-
नम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो वी-आदेशे तनोतेः (25.) रिट् इ-
ति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्यदृष्टे द्वितीया मैत्रावरुण-
प्रदृष्टे । इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान्
मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाङ्खयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिवृत्तिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणाप्रकारैः प्राविता प्र-
कर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इ-
ति [पा० ३. ४. १७.] तिप् इलोपः धातोरुवङ् । किं च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सु-
रार्धसः शोभनधनान् कर्ता कुरुताम् शोभनं राधो येषां ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥

तं प्रत्नथा । अयं वेनः । ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं
मधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विना
अश्विनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित
आगच्छत ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा [७. १२.] शुक्रग्रहे अयं वेनः [७. १६.]
मन्थिग्रहे ये देवासः [७. ११.] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३. ३४.] ध्रुवस्य

विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३. १०.] इन्द्राग्रस्य ओमासश्चर्षणीधृतः [७. ३३.] विश्वदे-
वस्य ग्रहणो ॥ ४७ ॥

अग्रऽइन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मारुतोऽत विज्ञो ।

उभा नासत्या रुद्रोऽअध ग्राः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् हे अग्रे हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे
देवाः हे मारुत (26.) मरुद्गण उतापि हे विज्ञो यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयक्षत
दत्त यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नास-
त्यावश्विनौ रुद्रः अध अथ ग्राः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां
सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्री मित्रावरुणादिति७ स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतांश्चाऽअपः ।

हुवे विश्वं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं७ सवितारमूतये ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्री मित्रावरुणौ अदितिम्
स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विश्वम् पूषणम्
ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमूतयेऽवनायाहं हुवे
आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेरुना पर्वतासो वृत्रहृत्ये भरद्गतौ सजोषाः ।

यः शंसति स्तुवते धारिं पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्मांश्चाऽअवलु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नरः शंसति शस्त्राणि
शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धारि
दधाति हवींषि तान् (27.) अस्मांश्च यजमानान्देवा अवलु पालु पञ्चः पृषोदरा-
दिः । कीदृशा देवाः अस्मे अस्मासु मेरुना जस आकारः मेरुन्ति सिञ्चन्ति मेरु-
नाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनि रुद्राः । पर्वतासः पर्वताणि उत्सवा वि-
द्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्भ्यां तबिति [पा० ५. २. १२२. वा० ११.]
तप्प्रत्ययः । वृत्रहृत्ये वृत्रासुरबधाय भरद्गतौ भरे संग्रामे ह्यतिराह्वानम् तत्र स-

जोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चोऽअद्या भवता यज्ञत्रा आ वो हृदि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राधं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राधं कर्तादवपदो यज्ञत्राः ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यज्ञं त्रायन्ते यज्ञत्राः यष्टव्या वा हे यज्ञ-
त्राः देवाः अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घां संहितायाम् । यतो भय-
मानः बिभ्यत् अहं वो गुप्माकं हृदि हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभि-
मुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजन्तः । भिजो व्यत्ययेन शपि भयमानः ।
किं च हे यज्ञत्राः देवाः नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राधम् पालयत कर्तात् कूपाञ्च
त्राधम् । कीदृशादृकात् निजुरः जूरी बधे नितरां जूर्यते हिनस्ति निजूः क्षिप् त-
स्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृशात्कर्तात् अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः
अवपात् तस्मादवपदः सोपोनैर्यत्रोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वेऽअद्य मरुतो वि° ॥ ५२ ॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता [१८.३१.] ॥ ५२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमऽ ह्वं मे येऽअन्तरिक्षे यऽउप ह्यवि ष ।

येऽअग्निजिह्वा उत वा यज्ञत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयधम् ॥ ५३ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना अयणो (28.) विनियुक्ता । हे विश्वे देवाः ये यूय-
मन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च ह्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः
उत वा अपि च यज्ञत्राः यज्ञनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणु-
त श्रुत्वा चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयधं तृप्यधम् ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतवऽ सुवसिं भागमुत्तमम् ।

आदिदामानऽ सवितर्व्यूण्षेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवितः हि निश्चितं प्रथम-
मुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः तमुत्तमं भागमग्निहोमद्वयं सुवसि प्रेर्य-

सि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषि विवृणोषि विस्तारयति । ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषि सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुच्चतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

V. प्र वायुमहो बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारम् रथप्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौत-कर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजि-श्चदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अर्धर्या बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अह् अभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टु-मिहसि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुं बृहद्रयिम् बृहन्नरियस्य तम् मह्यधनम् । विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिरश्वैः पत्यमानं गह्वन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायूऽग्ने सु ॥ ५६ ॥

व्याख्याता [७. ८.] ॥ ५६ ॥

मित्रं देवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं धृताचीं सार्धन्ता ॥ ५७ ॥

द्वे मधुहन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चार्धं देवे आ-

ह्वयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति
पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्योरित्यस्माप्तिज्ञतात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति हिं-
सन्ति रिशा इष्टाः तान्समन्तादसति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दस
उपक्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशीं
धियं घृताधीम् घृतमच्यते ह्वयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

दक्षो युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आयातः रुद्रवर्तनी ॥

तं प्रनथा । अयं वेनः ॥ ५८ ॥

आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दक्ष इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दक्षौ
दर्शनीयौ हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायात-
मागह्यतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः युवाकवः
युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीह्यतः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति
युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकुरिति [उष्णा° ३. ७६.] बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । वृ-
क्तबर्हिषः वृक्तं बर्हियत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था य-
योस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ ॥ तं प्रनथा [७. १२.] अयं वेनः [७. १६.] एते द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ५८ ॥

विद्वद्दी सरमा रुणामद्रेर्महि पाथः पूर्व्यः सध्वक् ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामह्वा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा
वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अह यज्ञाभिमुखं गात् आगह्यति
यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुसिद्धानि
यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः ।
तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कु-
र्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः अद्रेः रुणाम् विभक्ति-
व्यत्ययः आद्रिणा सोमाभिषवग्रावणा रुणामभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृ-
हीतमुपांश्चत्तर्यमैन्द्रवायवादिपात्रेषु । सध्वक् सहस्रवति सहस्य सध्विः सहैव हव-

नाय गहृत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो मुख्यो भवति ॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देवश्रुनी तद्वीत्यै (29.) प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते । सरमा देवश्रुनी इन्द्रेण गवन्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरिः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः क्वविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रक्षितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्राप्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् (30.) । प्रथमा प्रथमम् एवं गवां हम्भार्वं जानती सती अह गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः महि महृत् । पूर्वं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्यक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विद् लाभि पुषादीत्यादिना [पा° ३. १. ५५.] चैरडादेशः अडभाव आर्षः । सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणिरिति (32.) यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति [पा° ८. २. ४५.] नवम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य (31.) युडागमः । कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसहृरेत्यादिना [पा° २. ४. ८०.] चैर्लोपे रूपम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति [पा° ४. १. ८.] डीप् । गात् इणो गा लुङि ॥ ५१ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्मद्वैश्वानरात्पुरएतारमग्रेः ।

एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं जैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्रेः अन्यं स्पशं द्रुतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिशब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गहृति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अथार्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यममरणधर्माणाम् किमर्थमवृधन् जैत्रजित्याय जैत्रमेव जैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य जैत्रायै ॥ ६० ॥

उग्रा विघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

भर्द्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्री गायत्री । वयमिन्द्राग्री हवामहे आह्वयामः कीदृशाविन्द्राग्री उग्रौ उदूर्णबलौ । मृधो हिंसकान्विघनिनौ विशेषेण कृतो नाशयतस्तौ विघनिनौ कृतेर्धः । ता तौ आहूतौ इन्द्राग्री नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँश्च इयंक्षते ॥ ६२ ॥

देवतदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋविजः अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्रोणकलशं गृह्णति पवमानस्तस्मै । देवान् यष्टव्यानाभि संमुखमियक्षते यष्टुमिहते यज्ञेः सनि हान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिकृत्ये मधवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मधवन्धनवन् ये मरुतो गणदेवाः अहिकृत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः हरिनामकाश्चयुक्त शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पण्यसुरकृतानामिष्टौ प्रत्याहर्णे-क्षायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा (33.) । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबातृतेः ॥ अहिकृत्ये कृतेर्भावे कृनस्त चेति [पा° ३.१. १०८.] क्वाप् कृडत्तरपदसमासः । अवर्धन् क्तेः सार्वधातुकत्वेऽपि इन्द्रस्युभयंथेति [पा° ३.४. ११७.] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यदृत्तयोगान्निघाताभावः [पा° ८.१. ६६.] । गवामिष्टिर्यस्मिन्रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा° ६.२.१.] पूर्वपदस्यरः । अनुमदन्ति केर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति [पा° ८.१.७१.] गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहेते तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलार्भिमानः ।

अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ्
अउभावः । कीदृशाय सहसे तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कीदृशः त्वम् उग्रः उ-
त्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति [पा°
५.३.६५.] विनो लुक् । बद्धलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः
(34.) । अत्र वृत्रघ्ने ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाम्या-
मिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादितिः ध-
निष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमागहि । महान्महीभिर्वृतिभिः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुषेत्यादिना [पा°
६.३.१३३.] तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां कृता वृत्रहा हे
वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माक-
मर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् महीभिः मरु-
तीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिघ्नि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्यावृहतीसतोवृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र
वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः
स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किं च यतः त्वं विश्वतूरसि वि-
श्वान्सर्वान्निपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः कृनिष्यतः शत्रून् तूर्य ज-
हि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दु-
ष्टास्तान्कृतीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः अथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र क्षीणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगहतः द्या-
वापृथिवीस्थो लोकास्त्वद्वलं बद्धु मन्यन्ते इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुरयत्नं शत्रुषु
वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगहतः यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यविर्भातामिति [निरु°
१०.१०.] यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः
शत्रुसेनाः ते तव मन्यन्ते पञ्चमर्थे चतुर्थो तव क्रोधात् अथयन्त (35.) अथयन्त
अथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्विजन्त इत्यर्थः युतामेतत् यत् यस्मात्
युद्धे इन्द्र त्वं वृत्रं देवासुराबध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिसार्यः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्र° ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता [८.४.] ॥ ६८ ॥

अद्भ्येभिः सवितः पायुभिर्द्व्यं शिवेभिर्ग्य परिपाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नीऽअघशंस इशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पा-
लनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमथ परिपाहि रक्ष गयः कृदरः (36.) इति
गृहनामसु [निघ° ३.४.] मील्हं गय इति [निघ° २.१०.] धननामस्वपि पाठात्
गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः अद्भ्येभिः अद्भ्यैरनुपहंसितैः । शिवेभिः
शान्तैः सुखद्वयैः कीदृशस्त्वम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्य-
वाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादि-
त्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निरु° २.१३.] यास्कोक्तेः । किं च नव्यसे न-
वीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किं च माकिः
मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् वत्प्रसा-
दात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । इशत लङ् बद्धलं इन्दसीति [पा° २.४.
७३.] शपो लुगभावः अउभावश्च ॥ ६९ ॥

VI. प्र वीर्या शुचयो दद्रिरे वामधुर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो वाक्ष्वा पित्रा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिदृप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् हे पत्नीयजमानौ वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दक्षिरे विदीर्णाः चूर्णीभूताः दृ विदारे कर्मकर्तारि लिट् । कीदृशाः प्रवीर्या (३७.) प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋविज्ञो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा० ७. १. ३१.] जसो याजादेशः । श्रुचयः निर्मलाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति [का० १. ५. १.] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति व-
हुवचनम् अध्वरनेतृभिर्ऋविग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु निग्राभ्यात्रपमु-
दकम् तद्वन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति सर्वत्र गह-
ति वायुः हे वायो नियुतोऽश्वान् त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अह्याहि अहमेर्ये
आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः । यात्रा च मदाय तृप्तये म-
त्ततयै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमर्शं पिब ॥ ७० ॥

गाव उपावता ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३. ११.] ॥ ७१ ॥

काव्ययोराज्ञानेषु क्रत्वा दक्षस्य डुरोणे । रिशादसौ सधस्येऽत्रा ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हि-
तौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः ताना समन्तादस्यतो नाशयतः तौ
रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणाविषयम् हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ
यजमानस्य सधस्ये देवमनुष्याणां सहसोमपानस्यनि युवाम् आ आगहन्तम् । की-
दृशस्य यजमानस्य काव्ययोः कविहितयोर्युवयोः आज्ञानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सो-
मपानार्थमविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु डुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना यज्ञकर्म-
णा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्पयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यज-
मानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युपसर्गेण गहन्तमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्यावधूर्यु आगतं रथेन ॥ तं प्रत्नथा । अयं वेनः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३३.३३.] । तं प्रत्यया [७.१२.] अयं वेनः [७.१६.] इति द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेवामधः स्विदासीऽदुपरि स्विदासीऽत् ।

रेतोधा आसन्महिमानं आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः
परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाद्यभ्यते ततोऽधियज्ञं
तावद्याख्यायते । आधवनीयादुन्नेता निग्राम्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यज्ञमानस्त-
तो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति [का० १.५.१७.] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते ।
एषां पूयमानसोमानां रश्मिः घमनात् ऋजोषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्ष-
णः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः । तस्मिन्-
शापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वि-
शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदिति कारः प्लुतः (38.) । किं च तत्रैके पदार्था ग्रह-
चमसाधवनीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्तऽइति श्रुतेर्जग-
द्वीजत्वं सोमस्य । तथापरि पदार्थाः सोमरसवृषास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महा-
न्तः उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्र-
ह्मार्पणं ब्रह्म कृविरिति स्मृतेः । किं च स्वधानं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमा-
त्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः
सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ ॥ अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां
सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम्
बुलोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्के विचार्यमाणा-
मिति [पा० ८.२.१७.] प्लुतः । किं च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योद-
कस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वाऽएको
रश्मिर्वृष्टिष्वनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः म-
हात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किं च स्वधाननिष्पादकः स एव रश्मिः

अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः तथोक्तं हान्दोग्यश्रुतौ [हान्दोग्योपनिषद् ५. १-६.] असौ वाऽग्रादित्यो देवमधित्युपक्रम्य न वै देवा अग्नन्ति न पिवत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति ॥ ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चोऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते [अष्ट° ८. ७. १७. मण्ड° १०. ११. १.] बह्वृचा इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूय विश्ववीजमविद्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मात्मम् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतून्मुक्त्वा तेषां स्वकार्यं जनने शैश्वमाहृतिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे के चन रेतोधाः रेतसो वीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महात्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः (39.) सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भाक्तभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधानं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट (40.) आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता (41.) परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति [पा° ५. ३. २१.] प्रथमार्थोऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा° ५. ३. ४०.] अवर्शब्दस्यावदेशः । एतद्वाऽइदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्चेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोदसीऽअपृणदा स्वर्मरुज्जातं यदेनमपसोऽअधारयन् ।

सोऽअधराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोदितः ॥ ७५ ॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमर्णीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवत्तो यजमाना अधारयन् कर्मणि स्थापितवत्तः । तदा स रोदसी द्यावाभूमी

आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म स्यावराणां प्रस्तरादा तदुपलब्धेः (42.) । न के-
 वलं रोदसी किं तु मरुत् प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणत् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं
 (43.) जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं वै
 लोको गार्हपत्यो द्यौराकृवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि-
 रधराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिक्ष्यादिषु प्रकर्षेण प्राप-
 यति । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्चो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते ।
 राजाश्चवान्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकात्तभोगानिति
 भावः । कीदृशोऽग्निः कविः सर्वज्ञः । चनोदितः चन इत्यन्ननामेति [निर् ६.
 १६.] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय दितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहृत्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गुषैः आघोषैः चित् लौ-
 किकवाक्स्तोमैरपि (44.) स्तुतौ आ आगृह्यतः आङ्गुष स्तोम आघोष इति [निर् ५.
 ११.] यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः
 आविवस्येते (45.) परिचर्येते यजमानैरिति शेषः व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवास-
 तिः परिचर्यायामिति [निर् ११. २३.] यास्कः । कीदृशौ तौ वृत्रहृत्तमा वृत्राणा-
 मावरकाणां पाप्मनां हृत्तमौ नाद्वस्येति [पां ८. २. १७.] नुम् । मन्दाना मन्दानौ
 मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तेर्ददेशः ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वत्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणादहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पु-
 त्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उप शृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा
 च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकाराः भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मृतयः शङ् सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मेऽअद्रिः ।

आशासते प्रतिकुर्यत्युक्थेमा रुरी वरुतस्ता नोऽअहं ॥ ७८ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुदेवत्ये आद्येऽगस्त्यदृष्टे (46.) । इन्द्रो

मरुतः सहचरानाहृ हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवीं-
षि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन
प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो (47.) ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः
मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः
(48.) । किं च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः इयति गहृत्येव लक्ष्यं
प्रति न प्रतिहृत्यतः इत्यर्थः कीदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनिमिति शुष्मः अत एव
गमने रक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम्
अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यज्ञमाना यानि (49.) उक्त्या उक्त्यानि ता तानि
स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहृत्यन्ति कामयन्ते हृत्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किं च
नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वी अह यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत ए-
वास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः (50.)
प्रकृतः अद्रिः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः सुखद्वयः एतत्सर्वं मम शं सुखमियति अ-
र्पयति उद्गमयति णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् ॥ शुष्मः अविमिश्रशुषिभ्यः (51.)
किदिति [उणा० १. १४२.] मन्प्रत्ययः किन्वाद्युणाभावः निन्वादाद्युदात्तः । अत्ति भ-
क्षयति रिपूनिमिति अद्रिः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति [उणा० ४. ६६.] क्रिन्प्रत्ययः आ-
द्युदात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मधवन्नकिर्नु न त्वावाँऽ॥ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशति न ज्ञातो यानिं करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्या-
दिना [पा० ८. २. ६१.] अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो वयम्
हे मधवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति
शेषः । नु निश्चये न किः न कोऽपि तन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं
तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह (52.) न वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्व-
त्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति (53.) स्वार्थे तल् विदेः शानन्
निन्वादाद्युदात्तः । किं च हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरुष यानि कर्माणि वृ-

ब्रध्नादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्त-
मानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः
नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलो-
पो दीर्घश्च ह्रस्वः । कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७१ ॥

तदिदासु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञऽउग्रस्त्वेष्वनृमाः ।

सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदत्यूमाः ॥ ८० ॥

बृहद्विवदृष्टा माहेन्द्नी त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रे-
ष्ठमास बभूव ह्रस्वसुभययेति [पा° ३.४.११७.] लिटः सर्वधातुत्वादस्तेर्भूभावो न
सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः । कीदृशः
त्वेष्वनृमाः त्वेषः कान्तिः नृमां धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमकृत्वं कल्प-
ते । किं च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणां शत्रून्निरिणाति नित-
रां कृन्ति री बधे क्र्यादिः प्रादिवाङ्स्वः । किं च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुम-
दन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणाऽइति [पा° १.४.८४.] द्वितीया यदृत्तान्नित्यमिति [पा°
८.१.६६.] मदतीत्यत्र निधातो न । कीदृशा विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः
रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः क्लोः श्रूडिति [पा° ६.४.११.] ऊट् ॥ ८० ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बद्ध वसु धनं यस्य स पुरुवसुः
संहितायां ह्रस्वसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो बद्धधनादित्य या मम गिरः श-
स्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किं च विपश्चितो विद्वांसः तव स्व-
रूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्यवमानादिभिः त्वमनूषत अस्तुवत
नू स्तुतौ लुङ् कुटादिवाङ्गुणाभावः [पा° १.२.१.] । कीदृशा विपश्चितः पावकव-
र्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा
गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिर्दर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सोऽञ्ज्यते रुयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति [निर्हू २.४.] यास्कः । किं च एवंविधे कृपणे अर्ये धन-स्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षि-प्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मत्तोपश्रान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाञ्ज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्तारि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पक्षहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशेऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादि-कोऽमप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन्धनापहृतृनां हिंसके अतिथ्यादि-तिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मवर्धयिः पवीरं वाति गह्वति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा या-स्कः [निर्हू १२.३१.] पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति । धनिनातियत्नेन गुप्तमापि धनं तत आहिंश धर्मिष्ठाय ददासीति भावः ॥ ८२ ॥

अयं सद्दुस्त्रमृषिभिः सद्दुस्कृतः समुद्र-इव पप्रथे ।

सत्यः सोऽञ्जस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोवृद्धती । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र-इव उ-दधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णी व्यापकोऽभूत् कीदृशोऽयम् ऋषिभिरतीन्द्रियार्थ-दर्शिभिः सद्दुस्कृतः सद्दुसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते (54.) । किं च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मराज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां सं-सदि पठनेन सोऽयं (55.) स्तूयतऽत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पा ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३. ६१.] । षष्ठः पुरोरुग्गणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

VII. आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वयो याहि सुमन्मभिः ।

अ॒न॒तः प॒वित्रे॑ऽउ॒परि॑ श्री॒णानो॑ऽय॒ऽ षु॒क्रोऽअ॒यामि॑ति ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसा-
वित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । बृहत्त्य
आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोवृहत्त्यः । हे वायो नोऽस्मा-
कं यज्ञमायाहि आगच्छ कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं गुल्लोकव्यापिनम् (56.) ऋविग्यज्ञ-
मानत्रैदुष्यादक्षिणासम्पन्नत्वाच्च (57.) स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं
फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः
श्रूयमाणः होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो
रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीवभागत्वेन मया संस्कृतः यमु उपरमे
(58.) कर्मणि चिण् ॥ ८५ ॥

इ॒न्द्रवा॒यू सु॒सं॒दशा सु॒हृवे॒हृ ह॒वाम॒हे ।

य॒या नः॑ स॒र्व इ॒ज्जनो॑ऽन॒मीवः॑ स॒ंगमे॑ सु॒मना॒ अस॑त् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः उभयत्र वा-
योः प्रतिषेध इति [पा० ६. ३. २६. वा० १.] आनङ्गभावः । कीदृशौ सुसंदशा सुसं-
दशौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहृवा सुहृवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे
यया नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्ल-
ब्धडागमः कीदृशः अनमीवः व्याधिरहितः संगमे धनप्राप्तौ वद्भूनां समागमे वा
सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

अ॒र्धगि॒त्या स॒ मर्त्यैः॑ श॒शमे॑ दे॒वता॑तये ।

यो नूनं मि॒त्रावरु॑णाव॒भिष्ट॑य॒ऽआच॑क्रे ह॒व्यदा॑तये ॥ ८७ ॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आच-
क्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्यादिना [पा० १. ३. ३२.] करोतेः सेवनार्थे

आत्मनेपदम् । किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादित्योः हव्यदा-
तये हविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्य-
ति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः देवतातये देवस्य कर्म दे-
वतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिक्षमधनाढ्यः
सन् शातो भवतीत्यर्थः । बट् अत् सत्रा इत्येति [निघं ३. १०.] निपातः सत्य-
वचनो वा सत्यं शाम्यति । एवाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागह्यतम्
आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी
नुमभावश्छान्दसः । किं च हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेतारौ हे जे-
न्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशी-
कृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृथ्युदकम् दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् दुहेर्लोणमध्य-
मद्विवचनं (59.) दुग्धमिति । किं च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हि-
सार्थः लुङ् । किं बद्धना युवामागतमागह्यतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अहो वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

काण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः क्षिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमह
यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागह्यतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति
[निरु° १०. १२.] यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वतृपा तस्यैव
वाक् तृपीतृपा यज्ञं प्रेतु । किं च देवा यष्टव्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं
कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणोरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषेणोन्मू-
लयितारम् वीरो वीरयत्यभिन्नानिति [निरु° १. ७.] यास्कः । नर्यं नृभ्यो मनुष्ये-
भ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा° ५. १. २.] यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः
क्षुर्योर्धनाः पूजः कर्मभः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः ।

द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरुनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८१ ॥

चन्द्रमा अस्वत्तरा सुपर्णा धावते दिवि ।

रयिं पिशंगं बडुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिक्रदत् ॥ १० ॥

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो व्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवतीति श्रुत्योक्तः (60.) तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतावृषः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतोवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसद्रूपेण स्थिताऽग्नौ हुतः सन् सुपर्णाः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति सृ गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु० ४. ११.] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वाक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यद्रूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४. १७.] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति त्रीह्रियवाद्यन्नद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिं पिशंगम् परिपाकेन त्रीह्रियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बडुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुत्राणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् बह्वोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः कनिक्रदत् पर्जन्यद्रूपात्यर्थस्तनितं कुर्वन् दाधतीत्यादि [पा० ७. ४. ६३.] निपातः ॥ १० ॥

देवं-देवं वोऽवसे देवं-देवमभिष्टये ।

देवं-देवं ऊवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ११ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान्वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं ऊवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं-देवं ऊ-

वेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं रुवेम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तऽइति [निरु० १०. ४२.] यास्कः । कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्म्यानुसंधानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ११ ॥

दिवि पृष्ठोऽअरोचताग्निवैश्वानरो बृहन् ।

क्षमया वृधान ओजसा चनोदितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ १२ ॥

मेधदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्ठः सित्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां दितः । बृहन् महान् । किं च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः क्षमया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन रुविषा वर्धमानः अत एव ओजसो चनोदितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय दितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६. १८.] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इन्द्राग्नीऽअपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

द्विषी शिरो जिह्वया वावदच्चरन्तिऽशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ १३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका । हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुसाभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो द्विषी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री यद्वा शिरो द्विषी द्विषा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेन वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अउभावः । एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान्मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी युवयोरेवैतत्कर्म यत् अपात् पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ

अगात् पद्मतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवा-
णीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति ।
एवं प्रथमज्ञाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णयि मानुष्या वाचो विकृतत्वमाहृ ह्रिन्वी
शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन श्रुक्तां गां द-
ण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमा-
ख्यातपदं ह्रिन्वा त्यक्त्वा जिह्वया विडुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र प-
दशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वा-
ग्विषयोऽर्थः ॥ १३ ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकाऽसरातयः ।

ते नोऽग्र्य तेऽअपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातो प्रसिद्धतिशयार्थौ हान्दसौ षत्वदी-
र्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अग्र्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरि-
वोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका
भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादि-
काय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम [निघ० २. २.] । कीदृशास्ते मनवे
समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युर्दीप्तिर्षेषां ते मन्यु-
र्मन्यतेर्दीप्तिकर्मण इति [निरु० १०. २१.] यास्कः मर्त्यमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्यु-
ना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मद्ब्रुवन्नाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः
रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपाधमदभिर्शस्तीरशस्तिहृषेन्द्रो बृह्मभवात् ।

देवास्तंऽइन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ १५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहत्तो महातो भानवो दीप्तयो य-
स्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र
देवाः वसुरुद्गादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सखिभा-

वाय वृणीतऽइत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्तऽइत्यर्थः (61.) स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निरु० ६. २.] यास्कः । अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान्भवति । कीदृशो भवान् अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान्कृतीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टकृत्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्तऽइति युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ १६ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामवृपस्तोत्रं प्रर्चत प्रोच्चारयत । कीदृशयिन्द्राय बृहते मरुते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु ब्रह्मलं हन्सीति [पा० २. ४. ७३.] शपो लुगभावः केन वज्रेण स्वायुधेन कीदृशेन वज्रेण शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ १६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृह्यं शवो मदे सुतस्य विक्ष्वि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

इमा उ त्वा । यस्यायम् । अयं सृक्षम् । ऊर्ध्व ऊ पु णः ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृह्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजन्तत्वं बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृह्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधालोपः शवः बलम् । क्व सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति कीदृशे मदे विक्ष्वि वेवेष्टि व्याप्नोति विक्षुस्तस्मिन् सर्वशरीर-व्यापके सप्तम्येकवचने धेर्ङितीति [पा० ७. ३. १११.] गुणोऽवादेशः यद्वा विक्ष्वि

विज्ञौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यज्ञमानस्य महात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किं च अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमग्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः पूर्वया पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः प्रत्नपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पां ५.३.१११.] पूर्वशब्दादिवार्थे थालप्रत्ययः ॥ इमा उ वा यस्यायम् अयं सहस्रम् [३३.८१-८३.] ऊर्ध्व ऊ षु णः [११.४२.] एताः प्रतीकोक्ताः ॥ १७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-१६ [सुमृत्लीको] - १७ ॥ १-१७ ॥ ॥

II. ॥ १८-२१ ॥ १८-२१ ॥ ॥

III. ॥ ३० [यज्ञपताऽअर्वि°] - ३२ [दैव्याऽअध्व°] - ३४ [इत्ता°] - ३६ [बला°] ४३ ॥ ३०-४३ ॥ ॥

IV. ॥ ४४-४७ [इत्ता°] - ५४ ॥ ४४-५४ ॥ ॥

V. ॥ ५५-६१ [मृत्तात] - ६३ [गऽइष्टौ] - ६८ [मृत्लय°] - ६९ ॥ ५५-६९ ॥ ॥

VI. ॥ ७०-७७ [सुमृत्लीका] - ८४ ॥ ७०-८४ ॥ ॥ षडनुवाकेषु चतुरशीतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥

I. यज्ञायतो दूरमुदैति दैवं तडु सुप्तस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे (1.) विनियुक्ताः ॥ षडृचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं

भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मन-
सैवानुद्गच्छमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यदः स्थाने तद्वद् उकारश्चार्थः ।
यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषु-
प्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् खशप्रत्ययः अती-
तानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां
प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्ति-
तान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इ-
न्द्रियेणैन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः
शान्तसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विद्येषु धीराः ।

यदपूर्वं यज्ञमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता (२.) कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ-
करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं (३.) विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विद्येषु ज्ञानेषु
सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विद्यानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदा-
त्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा° ३. १. १-३.]
यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः अप-
सः अप इति कर्मनाम [निघ° २. १.] अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः
अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा° ५. २. १२१.] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितीष्ठाभावे
ऽपि हान्दसो विनो लुक् [पा° ५. ३. ६५.] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः
धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् [पा° ३. २. १. (४.)] । यच्च मनः अपूर्वम्
न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वम-
नपरमवाक्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मत्रूपमित्यर्थः । यच्च यज्ञं यष्टुं शक्तं यज्ञम् यज्ञेतरौ-
णादिकः सन्प्रत्ययः जित्यादिर्नित्यमिति [पा° ६. १. ११७.] आद्युदात्तं पदम् । यच्च

प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामतः शरीरमध्ये आस्ते इतेरेन्द्रियाणि व-
ह्निष्ठानि मनस्त्वत्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्या-
ख्यातम् ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमृत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुत्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्नऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् क-
रणाधिकरणयोश्चेति [पा° ३.३.११७.] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः
चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चित्ती संज्ञाने अस्मात् एयत्तादसुन्प्रत्ययः
सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिधैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्म-
नसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोर्भेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं
सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भू-
यांसमर्थं मन्यन्त इति [निर्ह° १०.४२.] यास्कोक्तेः । यच्चात्मतममरणधर्मि आत्मद्व-
पत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किं चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः
सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्या-
रादितर्ते इत्यादिना [पा° २.३.२१.] यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी । तन्मे मन
इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्जस्तायते सत्तद्देता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किम् भूतम् भू-
तकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानका-
लसम्बन्धि । भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृट् सद्देति [पा° ३.३.१४.] शतृ-
प्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः [पा° ३.२.१२७.] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इ-
त्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन
मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्वनश्चरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्जोऽग्नि-
ष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति [पा° ६.४.४४.] आकारः । कीदृशो

यज्ञः सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वतारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्त-
होता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् नृचः साम् यज्ञूषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रयनाभाविवाः ।

यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्य-
जूषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयोस्फूतेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रति-
ष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति हान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारण-
शक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रयनाभौ आराः-इव यथा आराः रयचक्रनाभौ
मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्ब्रह्मज्ञानं मनसि । किं च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदा-
र्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्नुसंततिः पठे-इव सर्वं ज्ञा-
नं मनसि निक्षिप्तम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाख्ये ज्ञानाभावः । तन्मे
मम मनः शिवसंकल्पं शास्त्रव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्निनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन-इव ।

कृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्निनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभि-
हारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् ।
तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कश्या अश्वान्निनीय-
ते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वा-
जिनोऽश्वान्निनीयत इत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियह्यतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां न-
यनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियहति च नरानित्यर्थः । यच्च
मनः कृत्प्रतिष्ठं कृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् कृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः
अजिरं जरारहितम् वाल्ययौवनस्याविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अ-
तिजववद्देगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चना-
शीयोऽस्तीति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योज्ञसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥७॥

उल्लिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि किम्भूतम् महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति [निघ° २.१.] बलनाम विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैवं बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोज्ञसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हृत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौतेमिपि इतश्च लोपः परस्मैपदघिति [पा° ३.४.१७.] इकोरलोपे लेटोऽडाटाविति [पा° ३.४.१४.] अडागमे सिब्वङ्गलं लेटीति [पा° ३.१.३४.] सिप्रत्यये गुणे च ढ्रपम् । महः महृद्धस्य डसि हान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धर्तेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् उप्रत्यये ढिलोपः । अर्दयत् बङ्गलं हन्दस्यमाओगेऽपीति [पा° ६.४.७५.] अडभावः । व्यवहिताश्चेति [पा° १.४.८२.] वेरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥७॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नस्कृधि ।

क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः ॥८॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वमनुमन्यासि अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडाटाविति [पा° ३.४.१४.] आट् वैतोऽन्यत्रेति [पा° ३.४.१६.] ऐकारः । कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा° ६.४.१०२.] हेर्धिः बङ्गलं हन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यसादेशः । तारिषः सिब्वङ्गलं हन्दसि णिङ्गत्तव्य इति [पा° ३.२.३४. वा° ३.] वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्धयः ॥८॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निश्च हव्यवारुणो भवतं दाशुषे मयः ॥९॥

अनुमतिः अग्नौ नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं दे-
वेषु अनुमन्यताम् किम्भूतोऽग्निः हव्यवाहनः हविषो वोढा । किं च दाशुषे ह-
वीषि दत्तवते यज्ञमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्री भवतं भवतामिति पुरुष-
व्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति [पा° ३.२.६६.] व-
हेर्णुट् । दाशुषे दाश्यात्साह्वानिति [पा° ६.१.१२.] साधुः ॥ १ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

नुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके स्तुकं केशभारः स्तुतिः का-
मो वा हे पृथुकेशभारे महास्तुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा असि
भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं नुषस्व प्रीत्या गृह्णीष्व हे देवि नोऽस्मभ्यं प्र-
जां च दिदिङि (५.) दिश देहि वहुलं हन्द्सीति [पा° २.४.७६.] दिशतेः शपः श्रुः
ततो द्विवादि ॥ १० ॥

II. पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति
किम्भूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ (६.)
सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्व-
त्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्रे प्रथमोऽअङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वन्नापसोऽज्ञायन्त मृतो आजदृष्टयः ॥ १२ ॥

चतस्र आग्नेयः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः
सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् अ-
ङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यज्ञमानेभ्यो सति सुखमित्यङ्गिराः ।
ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किं च तव व्रते कर्मणि वर्त-

माने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वन्नापसः अप
इति कर्मनाम [निघ० २. १.] विद्वन्ना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्वन्ना-
पसः विदितकर्माणाः । भ्राजदृष्टयः भ्राजत्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते
तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्वन्नेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् त-
तो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्वन्नापसः । अजायन्त जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन्
॥ १२ ॥

त्वं नोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मधोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

रक्षणाधी मन्त्रः । हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्म-
णि वर्तमानान्मधोनो धनवतो यजमानाव्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरी-
राणि च रक्ष । कैः तव पायुभिः वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्ष-
माणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां
च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वात्सग्यः प्रवीता वृषणं ज्ञान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इडायास्पुत्रो व्युनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्व्युने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः । किम्भूतः
अरुषस्तूपः रुष बधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोद्भायो यस्य स
तथा द्रुप उद्भाये । अस्यग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवा-
चीनं हर द्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६. ३. १३५.] दीर्घः । चिकित्वान् अरुणिवलं
ज्ञानन् किं बलमिति चेत् थारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं स-
द्यः तत्कालं ज्ञान जनयति हन्दसि लुङ्ङिङि इति [पा० ३. ४. ६.] लिट् । सो
ऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे व्यं नामो पृथिव्या अग्निं ।

जातवेदो निधीमक्ष्ये कृव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे ज्ञातवेदः ज्ञातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयज्ञनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं वा वां निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वदतेस्तुमर्थे सेसेनिति [पा° ३.४.१.] तवेप्रत्ययः सङ्घिवहोरिति [पा° ६.३.११२.] ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय श्रूषमाङ्गुषं गिर्वणसेऽअङ्गिरस्वत् ।

सुवृत्तिभिः स्तुवतःऽऽग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्रस्त्रिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे ज्ञानीमः किम्भूतं स्तोमम् श्रूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वादर्थतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस-इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इह-ति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्य-जिति [पा° ३.१.८.] क्यच् तदन्ताहानच् शप् बहुलं हन्द्सीति [पा° २.४.७२.] तस्य लुक् हन्द्स्युभययेति [पा° ३.४.११७.] तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्य-स्य विभाषेति [पा° ६.४.५०.] क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तो-तृभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदाद्वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादिवेन मित्संज्ञ-त्वात् [पा° ६.४.१२.] ऋस्ववम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घभावश्हान्-दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वणश-शब्देन (७.) समानार्थो गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ सत्यमिति [६.३७.] । पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयउर्थे हान्दसो मियट् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्वावे औणादिको मक् कुत्वं जश्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे धच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय नरे नरत्तयाय नृशब्दस्य डे परे हान्दसो गुणाः । पुनः कीदृशाय वि-श्रुताय शौर्यदानवत्तादिभिर्लब्धव्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो महि महि नमो भरधमाङ्गुष्यः शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतोऽअङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

महे महते शवसानाय वलमभिलषमाणयेन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः
यूयं प्रभरधं प्रहरनम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन्प्रति व-
चः । आङ्गुष्यमाङ्गुषाय हितं साम प्रभरधमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अ-
ङ्गिरसः येनान्नेन साम्रा चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे
स हि साम्रां लोकः तत्साम प्रभरधम् । कीदृशाः अङ्गिरसः पदज्ञाः पदमात्मस्व-
रूपं ज्ञानतीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

इहति वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयासि ।

तितिज्ञतेऽअभिषंस्तिं जनानामिन्द्र तदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वत् तत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्र-
केतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समतात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः
त्वामिहन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां
विप्राणां च सखित्वम् । किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इहतीति
कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषण्वन्ति प्रयासि अन्नानि दधति
च प्रय इत्यन्ननाम [निघं २. ७.] द्वौषि धारयन्ति । किं च जनानामभिषंस्तिं दु-
र्वचनं तितिज्ञते सहते मनोवाक्कायसंयताः ज्ञान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजाऽस्या तु प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृक्षे सवना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधानिऽअग्नौ ॥ १९ ॥

हे हरिवः हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसो-
रिति [पा० ८. ३. १.] इवम् हे हरिवः स्थिराय दृढसौहृदाय वृक्षे सेत्के तुभ्यम् इमा
सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । वा सति अग्नौ समि-
धानि समिध्यमाने सति हान्दसो यको लुक् । ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभि-
षवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगह ।

ननु स्वर्गात्कथमतिद्वरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि द्वरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव द्वरे न चित् द्वरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे (४.) अतिद्वरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्तां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिदुभः । हे सोम त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु (९.) वयं मदेम कृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वां युत्सु युद्धेषु अषाढमसह्यनमनभिभूतम् । पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्ताः तम् । वृजनस्य बलस्य गोपां रक्तकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स मुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् सद्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् सहेः क्तः ङत्वं [पा° ट. २. ३१.] धत्वं [पा° ट. २. ४०.] द्रुत्वम् [पा° ट. ४. ४१.] ङो ङे लोपः [पा° ट. ३. १२.] ङ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः [पा° ६. ३. १११.] वाङ्ललाकात् सङ्खिवहोरोदवर्णस्येति [पा° ६. ३. ११२.] अस्याप्रवृत्तिः प्रत्वं हान्दसम् । पप्रिम् पृ पालनपूरणयोः आट्टगमरुनेति [पा° ३. २. १७१.] किः द्विवादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्मनोतेविट् विट्नुनोरनुनासिकस्यात् [पा° ६. ४. ४१.] । एवमप्साम् । गोपायतीति गोपाः घिप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः कृलदन्तात्सप्तम्या इति [पा° ६. ३. १.] अलुक् जयतेरौणाडिको डाप्रत्ययः । मदेम मदी कृषे लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

III. सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाश्रुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति कृविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आश्रुं शोघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम् । विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रव-

एः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा० ४. ४. १८.] यत् । सभेयं ऽश्नुन्सीति [पा० ४. ४. १०६.] सभायाः साधुर्ये ऽप्रत्ययः तस्यै-
 यदेशः [पा० ७. १. २.] । द्वादशत् दाशृ दाने वहुलं ह्नुन्सीति [पा० २. ४. ७६.] श-
 पः श्लुः द्विवम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३. ४. १७.] तिप इलोपः लेटो
 ऽडाटावित्यडागमः [पा० ३. ४. १४.] ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपोऽञ्जनयस्त्वं गाः ।

त्वमाततन्वोर्वत्तर्त्तित्वं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्य ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः (10.) धेनूः अज-
 नयः जनितावानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमत्तर्त्तित्वाततन्व विस्तारितवानसि त्वं च
 ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्य विवृणोपि आदित्यात्मना सर्वं तमो
 ऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूयाततन्व जगृभ्म ववर्येति निगमऽइति [पा०
 ७. २. ६४.] निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागऽ सहसावन्नभियुध्य ।

मा त्वानदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा
 सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अ-
 भिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आत-
 नोतु मा प्रतिबध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेव मुच्यसऽइति चेत् यत-
 स्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधीगर्भदयेशामिति [पा० २. ३. ५२.]
 कर्मणि पठौ । किं च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इहायां स्वर्गैषणायां विषयभू-
 तायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कु-
 रु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरो-
 गाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन दे-
 वानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो
 बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतिः परस्य लेटोऽडागम इलो-

पञ्च । चिकित्स गुप्तिङ्किञ्चः सन् [पा° ३. १. ५.] अन्येषामपि दृश्यतऽइति [पा° ६. ३. १३७.] दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्याख्यत्कुम्भः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्धद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देवः आगात् आगहत्तु इणो गा लुडीति [पा° २. ४. ४५.] इणो गादेशः । किं कुर्वन् दाशुषे हवीषि दत्तवते यज्ञमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्यापयन्वा । कीदृशः हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ° १. ३.] तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते हृत्तिणो गहन्तीति वत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनधपरिमाणविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्त सिन्धून्समुद्रान्क्षीरोदाद्यान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयावित्यर्थः ॥ अख्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा° ३. १. ५२.] च्चैरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वाद्वा प्रकाशनार्थी ग्राह्यः । त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना [पा° ७. १. ३१.] पूर्वसवर्णादीर्घी विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषो दाश्वान्साक्षानिति [पा° ६. १. १२.] निपातः । वार्याणि ऋहृलोर्ण्यदिति [पा° ३. १. १२४.] वृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवीऽअन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृत्तेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

सविता प्रसविता सूर्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगहति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गहति तदा कृत्तेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां व्युत्लोकमभिः ऋणोति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः हि-

रण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे
द्यावापृथिवी पृथ्व्ये द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यकृस्तोऽअसुरः सुनीयः सुमृडीकः स्ववा यावर्वाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानान् न स्याद्विवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

यो देवो रविः रक्षसो रक्षसान् यातुधानान् असुखकारांश्च अपसेधन् अपग-
मयन्सन् अस्यात् उदस्यात् उदैति स देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः यातु
आयावित्यर्थः । कीदृशो देवः हिरण्यकृस्तः हिरण्यं दानार्थं कृस्ते यस्य स तथो-
क्तः व्रणेण वा स्तुतिः । असुरः असून्प्राणान् प्राति ददातीत्यसुरः । सुनीयः नीथा
स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम्
प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दो-
षास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दी-
र्घादृष्टिः समानपादोऽङ् इति [पा° ८.३.१.] नस्य रुवे भोभगोऽ[अधोऽ]अपूर्वस्य यो
ऽङ् इति [पा° ८.३.१०.] तस्य रोर्यदेशे कृल्लि सर्वेषामिति [पा° ८.३.२२.] तस्य
लोपः । रक्षसृशब्दस्य व्यत्ययेनाल्लोपवत् ॥ २६ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽर्रेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोऽअद्य पृथिभिः सुगेभि रक्षा च नोऽअधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः हे देव पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः साधुकृताः धात्रा
वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः । अर्रेणवः नास्ति रेणु-
र्यत्र अपांसुलाः । तेभिः तैः पृथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः
गृह्यतो नोऽस्मान् रक्षा पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया
इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्विदितं पथं तत् यद्वा अधि अधिकान्वद् एते
महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भूतैः पृथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु
सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकरणे गृह्यतेऽप्रत्ययः ॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः
पूर्वैः कृतमिनीयौ चेति [पा° ४.४.१३३.] यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उभा पिवतमश्चिनोभा नः शर्म यक्षतम् । अविद्रियाभिद्वितीभिः ॥ २८ ॥

आश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे [अश्विना] अश्विनौ उभा उभौ
द्वावपि युवां पिवतम् सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं
सुखं वा यक्षतम् कामिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः ऊतिभिः
अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥ उभा अश्विना विभक्तेराका-
रः । विदीर्यतीति विद्रियाः दृ विदारे औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषाम् ।

अद्यूत्येऽवसे निद्यूये वां वृधे च नो भवतु वाजसातौ ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे दत्ता दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ
अस्मे अस्माकं वाचम् अप्रस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं
मनीषां मनस इहामप्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरु-
तमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निद्यूये आद्यूयामि किंनिमित्तम् अद्यूत्ये सन्मार्गा-
गते अवसे अत्रे अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम्
न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषाम-
प्यन्याव्यधनागमानामुपलक्षकम् । किं च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः स-
म्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् ॥ अस्मे
विभक्तेः शे-आदेशः । कृतम् करोतेः बहुलं हृन्दसीति [पा० २.४.७३.] शपि लुप्ते
लोऽमध्यमद्विवचने वृषम् । वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगमऽइति [पा० ६.४.
१.] उपधादीर्घभावः । वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्वा वि वृप् ॥ २९ ॥

द्युभिर्ऋतुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामकृतामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अर्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु
रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः सौभगेभिः सौभगैः
भग इति धननाम [निघ० २.१०.] शोभनैः धनैः किम्भूतैः अरिष्टेभिः अनुपहिं-

सितैः अखण्डितैर्धनैस्मान्नक्षतमित्यर्थः । किं च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च गौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामकृतां पूजयन्ता-
मनुमन्यन्ताम् (11.) इत्यर्थः ॥ द्युरित्यङ्को नाम अक्षुरिति रात्रेः । मामकृतां पूजयाम् बद्धलं हन्द्सीति [पा° २.४.७६.] शपः क्षुः क्षाविति [पा° ६.१.१०.] दि-
वम् तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा° ६.१.७.] अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

IV. आ कृत्तेन रजसा वर्त° ॥ ३१ ॥

व्याख्याता [३३.४३.] ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वितिष्ठस आ त्वेपं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धि-
लोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या
च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्र-
मसे व्याप्रोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते किम्भूतं तमः त्वेपं
दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि
लुङि चिणि वृषम् ॥ ३२ ॥

उपस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उषोदेवत्या पुरोक्षिक् । हे उषः हे वाजिनीवति हे अन्नवति अस्मभ्यं तत्
प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर् देहि येन धनेन व-
यं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं संतानवर्गं धामहे दध्महे पुत्नीमः ॥ धामहे द-
धातेः शपो लुकि वृषम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्भिन्नावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं ऊवेम ॥ ३४ ॥

जगती बद्धदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातः पुनः-पुनः एता-
न्देवान्हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्राव-

रुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं ऊवेम आ-
ह्वयाम ॥ हवामहे ऊवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे वृषद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ऊवेम वयं पुत्रमदितेयीं विधर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राज्ञा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं ऊवेम आह्वयाम । किम्भूतम्
प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुदूर्णादानं
वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यो विधर्ता जगतो धारयिता । यं च आध्र-
श्चित् चिह्नदोऽप्यर्थे न धायति धै तृप्तौ न तृप्यति स अध्रः नजो दीर्घश्चान्दसः
यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः वुभु-
क्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमा-
नः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिन्न-
भते तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भ-
जस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः
स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह त-
दुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि
मध्यमे वृषम् ॥ ३५ ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र नो जनय गोभिर्नृभ्यैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेतो तस्य सम्बोधने
हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः संत्यमनश्चरं राधो
धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन्
नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उद्व उद्गमय यथा सूक्ष्मार्थान्यश्यामस्तथा
कुर्विति भावः । किं च हे भग नोऽस्मान्गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वां-
श्च वृहन्देहीत्यर्थः । हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण
स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उ॒ते॒दा॒नीं॒ भ॒ग॒व॒न्तः॒ स्या॒मो॒त॒ प्र॒पि॒त्र॒ऽउ॒त॒ म॒ध्ये॒ऽअ॒ङ्ग॒लाम् ।

उ॒तो॒र्दि॒ता॒ म॒घ॒व॒त्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वानां॑ सु॒मतौ॒ स्या॒म ॥ ३७ ॥

हे मघवन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपित्रे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अङ्गां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किं च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भ॒ग॒ ए॒व॒ भ॒ग॒वो॑ऽऽ॒ऽअ॒स्तु॒ दे॒वा॒स्ते॒न॒ व॒यं॒ भ॒ग॒व॒न्तः॒ स्या॒म ।

तं॒ त्वा॒ भ॒ग॒ सर्व॒ इ॒ज्जो॑कृ॒वीति॒ स॒ नो॒ भ॒ग॒ पु॒र॒ए॒ता॒ भ॒वे॒द् ॥ ३८ ॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्ताय भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा ज्ञोकृवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्यणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स॒म॒ध॒रा॒योष॑सो॒ न॒म॒न्त॒ द॒धि॒क्रा॒वे॒व॒ शु॒च॒ये॒ प॒दा॒य॑ ।

अ॒र्वा॒ची॒नं॒ व॒सु॒वि॒दं॒ भ॒गं॒ नो॒ रथ॑मि॒वा॒श्वा॒ वा॒जिन॒ आ॒व॒ह॒न्तु ॥ ३९ ॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अधराय संनमन्त संनमन्ते प्रक्षीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् (12.) । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति [पा० ३. १. १३५.] कः । (13.) यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अ॒श्वा॒व॒त॒र्गि॒म॒ती॒र्न॒ उ॒षा॑सो॒ वी॒र॒व॒न्तीः॒ स॒द॒मु॒ह॒न्तु॒ भ॒द्राः॒ ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४०॥

उषोदेवत्या त्रिटुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुहन्तु विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उही विपाशे । किम्भूता उषसः अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणवृषाः धृतमवश्यायजलं दुहानाः क्षरत्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकमैराप्यायिताः प्यायः पी-
आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाहृ हे उषसः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः स-
दा नोऽस्मान्पात पालयत ॥४०॥

V. पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्तोऽइह स्मसि ॥४१॥

द्वे पौल्यौ गायत्रोत्रिटुभौ । हे पूषन् तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम । किं च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तु-
तिकर्तारः स्मसि भवामः इदन्तो मसि ॥४१॥

पयस्पयः परिपतिं वचस्या कामेन कृतोऽग्रभ्यानङ्कम् ।

स नो रासहूरुधश्चन्द्राया धियं-धियं सीषधाति प्र पूषा ॥४२॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानह अभिव्याप्नोति किम्भूतः कामेन काम्यतऽइति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किम्भूतमर्कम् पयस्पयः मार्गस्य-मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । सः पूषा नोऽस्मभ्यं श्रुधः श्रुचं रुन्धन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः किम्भूताः श्रुधः चन्द्रायाः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं-धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीपधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥ पयस्पयः धियं-धियमिति नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८.१.४.] द्वित्वम् । वचस्या विभक्त्येदेशः । आनह व्याप्तिकर्मसु दश-
स्वयं पठितः [निघ० २.१८.] । सीषधाति साध संसिद्धौ शयः झुशहान्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधाह्रस्वशहान्दसः ॥४२॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विजुर्गेपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥४३॥

वैल्लव्यौ गायत्री द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विलुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि वि-
चक्रमे विक्रातवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विलुः
गोपाः जगतो रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् अतः अस्मादेव पदत्रयात्
धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाऽसुः समिन्धते । विलोयित्परमं पदम् ॥ ४४ ॥

तस्य विलोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः
समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः
विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः जागरण-
शीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

धृतवती भुवनानामभिध्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभितेऽअजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य
धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते स्कम्भोतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन
स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किम्भूते ते धृतवती उदकवत्यौ धृतमित्युदकनाम
[निघं १. १२.] । भुवनानां भूतजातानामभिध्रिया अभिध्रियौ आश्रयणीये कर्मणि
क्षिप् विभक्तेराकारः । उर्वी उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ता-
राभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यौ । सुपेशसा
सुव्रपे । अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के
सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामवबाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोघं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगत-
वीर्या निरुद्यमा भवन्तु परामवं यान्त्वित्यर्थः । यतो वयं तान्सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां
कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किं च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश

आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् कुर्वन्तु । कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि
स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । अग्रमुत्कृष्टम् । चेतारं ज्ञातारं ज्ञेय-
स्य । अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः
॥ ४६ ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयंमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी र्पांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४७ ॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रि-
गुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्र-
ति आयातमागृह्यतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किं च आयुः प्रतारिष्टम् तर-
तिर्वृद्धयः प्रवर्धयतम् । र्पांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमि-
त्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं विधु गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम्
सचा इत्यव्ययं सकार्थं सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ द्विप् कार्येषु संयुक्तौ भव-
तम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि म-
ध्यमद्विवचनम् बहुलं हृन्दस्यमाञ्जोगेऽपीति [पां ६.४.७५.] अउभावः । मृक्षतम्
मृज्जूष शुद्धौ लेटोऽडाटौ सिव्वहुलं लेटीति [पां ३.१.३४.] सिप् तस्यस्यमिपा-
मिति [पां ३.४.१०१.] व्यत्ययेन घसः तमादिशः ॥ ४७ ॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामिषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

मारुती त्रिष्टुप् हे मरुतः कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयं च गीः स-
त्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्ततऽइति जेषः । किम्भूतस्य कारोः मा-
न्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं (14.) दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरा-
गस्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्यः । यद्वा
मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरकस्येत्यर्थः । मान्यस्य
मानार्हस्य । किं च हे मरुतः यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगृह्यत कि-
मर्थं वयां वयसाम् आमि ढिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्याविराणां वयसां सम्ब-

न्धिन्यै तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मिन् शरीरं दृढीकर्तुमिति भा-
वः । किं च इषमन्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिषं वृजनं च
जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीविरौणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्व-
लोति [पा० ६.१.६६.] वलोपः जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना
॥ ४८ ॥

सहस्रोमाः सहस्रन्दस आवृतः सहस्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः
प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजम-
दग्निसेनाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां
पन्थानमनुदृश्य अथस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकांशानां मार्गं विलोक्य पूर्व-
कल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः
रथीर्यथां इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा ते
ऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः सहस्रोमाः स्तोमसहिताः । सहस्रन्द-
सः हन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सहस्रशब्दाध्याहारः आवृत-
शब्देन कर्माच्यते सहस्रावृतः कर्मसहिताः अद्वासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः ।
सहस्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः
॥ ४९ ॥

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायविंशताडु माम् ॥ ५० ॥

तिस्रः उल्लिख्यशक्नीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं
जैत्राय ज्ञाय माम् मामेवाविंशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे
हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितुं वर्धकम् औद्भि-

दम् उद्दिनतीति उद्दित् उद्दिदेवौद्दिदमुद्देत् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्च-
स्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

VI. न तद्भक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् ।

यो बिभर्ति दाक्षायणां हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हंसन्ति हि यस्मात् एतत् हि-
रण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं
दाक्षायणां बिभर्ति अलंकारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः स देवेषु दे-
वलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु म-
नुष्यलोकेषु (15.) स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाबध्नादाक्षायणां हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्मन्त्राबध्नामि शतशारदायुष्मान्जरदृष्टिर्ध्यासम् ॥ ५२ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादिवात्फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हि-
रण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्न् बबन्धुः शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य
सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्याय-
न्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे
मयि आबध्नामि किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण
हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान्दीर्घजीवी जरदृष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आब-
ध्नामि । जरत् जरामश्रुते व्याप्नोति जरदृष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं
यस्य स जरदृष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्वृध्यः शृणोवज्ज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा अन्तावृधो रुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अहिर्वृध्यः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अ-
स्माकं वचांसीति जेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणी वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु

समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृणवन्तु । श्रुत्वा च ते अहिवुध्यादयः श्रवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतवृधः सत्यवृधो यज्ञवृधो वा । रुवाना आहूयमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रोऽर्ग्यमा भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षोऽश्रंशः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिद्वयपया सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता गिरः घृतसूः घृतं स्तुवन्ति स्तुवन्ति (16.) ताः घृतस्तवः ता घृतसूः तुगभावश्चार्घ्यः घृतप्रसारिणोर्घृतहोमसहचरिता वा । किम्भूतेभ्य आदित्येभ्यः सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः सुचाहूयमाना गिरो नोऽस्माकं गिरः शृणोतु कः मित्रः अर्ग्यमा भगश्च । तुविज्ञातो बहुज्ञातः त्रष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रजायते । वरुणः दक्ष अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽश्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्र्यक्षन्तुःश्रवणरसनाघ्राणमनो-बुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सप्तं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूताः सप्त आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वते कीदृशौ अश्वप्रजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अश्वप्रजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रम् तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ जीवितदातारवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्वेमहे ।

उ॒प॒ प्र॒य॒न्तु म॒रुतः सु॒दान॒व इन्द्र॑ प्रा॒श्रू॒र्भवा॒ सचा॑ ॥५६॥

तृचो ब्रह्मणस्पतिदैवतः द्वे बृहत्या तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते
पालक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः
त्वा त्वामीमहे याचामहे आगहेति । मरुतः भवन्तमागहन्तमुप समीपे प्रयन्तु आ-
गहन्तु किम्भूताः मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र त्वमपि
सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शोघो भव ॥ देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः
शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३.१.८.] न इन्द्रस्यपुत्रस्येति [पा० ७.४.३५.]
निषेधात्क्यचि चेतीत्वाभावः [पा० ७.४.३३.] अश्वाघस्यादिति [पा० ७.४.३७.] अ-
श्वाघयोरेवाकारविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७.४.३५.] दीर्घोऽपि न स्यात् ।
इमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३.११.] ई गतौ दिवादिवादागतस्य श्यनश्हा-
न्दसो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उष्णा० ३.३२.] । प्राशूः आशुशब्दो दीर्घ-
श्हान्दसः । भवा संहितायां बचोऽतस्तिड इति [पा० ६.३.१३५.] दीर्घः ॥५६॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽर्ग्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५७॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्त्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति
यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्ग्यमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे
कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः (17.) ॥५७॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिव्व ।

विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्वदेम विद्वे सुवीराः ॥

य इमा विश्वा । विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्म-
दुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता
ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिव्व प्रीणीहि जिव्वतिः प्रीतिकर्मा ।

देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शे-
षः । किं च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विद्ये यज्ञे बृहत् महत् वदेम दी-
यतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा वि-
श्वा भुवनानि जुह्वत् [१७.१७.] विश्वकर्मा विमनाः [१७.२६.] यो नः पिता [१७.
२७.] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११.८३.] इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थको
ऽगमत् ॥ ३४ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ १ (18.) ॥ १ ॥ ७ ॥ २ ॥ ८ ॥ ३ ॥ १०-१४ [इत्ता°] - १५ [इत्ता° -
वाल्ल्वे] - २० [अपाल्ल्वे] - २३ [गङ्गैष्टौ] - २६ [सुमृत्लीकः] - ३१ ॥ ४-
२५ ॥ ॥

II. ॥ ३२ ॥ २६ ॥ ३३ ॥ २७ ॥ ३५ ॥ २८ ॥ ४१ ॥ २९ ॥ ४२ [°भ्यान्त°]
- ५८ ॥ ३०-४६ ॥ ॥ अनुवाकयोः षट्त्वारिंशत् ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥

I. a. अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपौयवः । अस्य लोकः सुतावतः ॥

b. द्युभिरहोभिरुभिर्युक्तं यमो ददाववसानमस्मै ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्र वायुमहेत्यारभ्य [३३.
५५.] अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता (1.) चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्च-
त्रिंशोऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे
भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे
शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य
च यावत्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने अग्नेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि
हृत्वाणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां
कुम्भं संस्थाप्याहृतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य लोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च

वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यज्जनेश्चास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षि-
 णं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रिः पूर्वमध्यापरमगेषु तद्दिने बह्वन्नदानं
 कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उ-
 पप्रातरस्थिकुम्भसंहिताः पूर्वेक्तान्कुम्भान् इक्ष्वाणि चादाय ग्रामादक्षिणस्यां बहि-
 र्गृह्यध्वर्युयजमानामात्याः । श्मशानान्तं (२.) कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रा-
 त्रावारब्धव्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्यतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकक्षे-
 प्मातककोविदारादिभ्यश्च द्वेरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे वोदकप्रवणे दक्षिण-
 प्रवणे समे वा सुखकोरिणि रम्ये वनाडुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने
 गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं निमीते ।
 पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्खवः स समाधिरिति श्रुत्वो-
 क्तविधिना [यजुःपरिशिष्टं ७. २.] तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साध-
 नप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसंहिता-
 नि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि (३.) पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्र-
 माणाधिकानि (४.) तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याक्षाया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः
 शङ्खं निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलक्षीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे
 सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत
 आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां
 रज्जुमुभयतःपाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
 रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पालाशशमीवारणाश्म-
 मयाश्चत्वारः (५.) शङ्खवो निखेयाः । एतत्कुर्वतां (६.) निकटे कश्चिद्यजमानपुरुष-
 स्तृणपूलकमुद्भित्य (७.) धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूहूयेत् (८.)
 प्रजावृद्धौ । इत्यादि बोध्यम् ॥ कात्यायनः [२१. ३. ३२.] अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा
 परितन्यापितो यत्त्विति पलाशशाखया व्युद्गृहीतीति । अपसलवि अप्रादक्षिण्येन
 निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेद्यापितो यत्त्विति मन्त्रेण क्षे-
 त्रमध्यप्रतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्निःकाशयतीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या गायत्री ।

पणान्ति परद्रव्यैर्व्यवहरतीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु अपगहन्तु व्यवहृताश्चेति [पा° १. ४. ८२.] उपसर्गस्य यत्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूताः पणयः असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ° ३. ६.] नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा देवपीयवः पीयतिर्हिंसाकर्मा देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः । किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यज्ञमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषावेति सुतवान् तस्य षुञ् अभिषवे क्तवतुप्रत्ययान्तः अथरश्मिमतिसुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३. ६. २.] संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः ॥ द्युभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यज्ञमानायावसानं ददातु अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं द्युभिर्भूतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्षुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः [१३. ८. २. ३.] । ऋचाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिह्नु । तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

का° [२१. ३. ३४.] औडम्बरसीरुऽउत्तरतो वा षड्भवे युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सविता तऽइति जपतीति । ततोऽर्धयुस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिशिद्धिर्वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्भिः सीरुं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यज्ञमान सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिह्नु सवित्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वार्क्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः अनडाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

a. वायुः पुनातु । b. सविता पुनातु । c. अग्नेर्भ्राजसा ।

d. सूर्यस्य वर्चसा । e. विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

का° [२१. ४. १. २.] अनुरज्जु चतसः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अर्धयुः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः

पुनाविति प्रतिमल्लं पादेन-पादेन चतस्रः सीताः अग्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतोचीं कृषति दक्षिणतः सीर्योजनपक्षेऽपि तत्सीरमग्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपसलवि पर्याकृत्योत्तरतः प्रतोचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनाविति सविता पुनाविति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति (९.) दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेणोदीचीमिति [१३. ८. २. ६.] श्रुतेः ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का° [२१. ४. ४.] अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति । एवं पूर्वाक्तचतुर्मल्लैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान्सीराद्विमुञ्चति ॥ यजुः वृषदैवतम् । उक्ता धेनुः तदपत्यानि उक्त्वाः अनडुहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्वत्ये वो निषदनं प° ॥ ४ ॥

का° [२१. ४. ४.] दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्ये व इति सर्वौषधं वपतीति । हलं दक्षिणादिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२. ७१.] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ्यऽप्रावपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का° [२१. ४. ५.] सविता तज्जति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्युदियादिति [१३. ८. ३. २.] श्रुतेः ॥ गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे प्रावपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे तस्मै सवित्रोक्तायास्थिद्वयाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

उल्लिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापि एव विनियुक्ता । असाविति नामग्रह-
णम् अनुदात्तत्वादामलितम् हे देवदत्त उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने
प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमधं पापं शो-
शुचत् अत्यर्थं ददतु शुच शोके यद्वत्सुगन्तं वृषम् ॥ ६ ॥

परं मृत्योऽग्रं परेहि पन्थां यस्तेऽन्य इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाः रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

का° [२१.४.७.] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गत्वानुक्कुम्भं
प्रक्षिप्येकीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति य-
जमानोऽर्धयुवा जपति ॥ मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । हे मृत्यो परा परा-
ङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगह । तमेव दर्शयति यस्ते
तव तदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुहः अन्यः पितृयानाख्यः देवा याति य-
स्मिन्स देवयानः । किं च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किंचिद्ब्र-
वीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति पथर्थे चतुर्थ्यौ
चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां संततिं वंशपर-
म्परां मा रीरिषः मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुडि वृषम् उत अपि च
वीरान्पुत्रान्मा हिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शः हि ते घृणिः शं ते भवत्विष्टकाः ।

शं ते भवत्वग्रयः पार्थिवास्तो मा त्वामिश्रुशुचन् ॥ ८ ॥

का° [२१.४.८.] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां (१०.) निदधाति मध्ये
तूष्णीमिति शं वात इति मल्लद्वयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा
यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्था तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये
पादमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति ॥ द्वे ऋचावनुष्टुब्बृकृत्यौ विश्वदेवदेवते । हे
यजमान वातो वायुस्ते तव शं सुखद्वपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते
तव शं सुखद्वपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव

शं मुखरूपा भवन्तु । अग्रयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्रयः ता
त्वां माभिश्शुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः ।

अन्तरिक्षां शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

दिशः [ते] तुभ्यं वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः
कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमा-
काशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवन्तु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं
कात्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते स० संभधमुत्तिष्ठत् प्रतरता सखायः ।

अत्र जह्नीमोऽशिवा येऽअसंजिह्वान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

का० [२१.४.२१.] अर्ध्याधिगह्वर्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः
कृष्टा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरु-
मितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य ज्ञानुमितं सर्वेषां वा ज्ञानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कु-
शैश्च प्रह्राय्य तद्वक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त ग-
र्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्जलेन सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अर्धयुजमानामात्यास्त्रीन्याषाणा-
न्प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति (11.) मन्त्रेण तद्वर्तीपरि गह्वन्ति ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप्
सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते ग-
ह्वन्ति री गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो घ्र्यं संभधमुत्तरणाय प्रयतधम् । उत्ति-
ष्ठत् अभिमुखा भवन्त प्रतरन्त प्रकर्षेण तां नदीं तरन्त । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे
ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राजसादयः असन् स्युः तान्वयं जह्नीमः परित्यजामः
तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजानन्निविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

II. अपाधमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः ।

अपामार्गं तमस्मदप दुःश्वश्र्यं सुव ॥ ११ ॥

का० [२१.४.२२.] अपाधमित्यपामार्गैरपमृजतऽइति । ते अमात्या यज्ञोपवीति-

नो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्ध-
 र्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् श्रुतः शेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अ-
 पामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादथ मानसं पापमपसुव पू प्रेरणे अपगमयेत्य-
 र्थः । किल्विषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमप-
 सुव । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु° ४. २१.] यास्कः
 रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्नम् (१२.) दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः
 तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखद्वयं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओष° ॥ १२ ॥

का° [२१. ४. २३.] सुमित्रिया न इति स्नात्वाकृतवासतोऽनडुत्पुह्मन्वारभ्यान-
 डाहमित्युदयमित्यागच्छतीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परि-
 हितवन्तोऽनडाहमिति मन्त्रेण वृषपुह्मन्वारभ्य उदयं तमिति (१३.) मन्त्रेण यज्ञ-
 मानामात्या ग्राममागच्छति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सु-
 मित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति [का° ११. ५. १५.]
 द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया - - द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासि-
 ञ्चेत्तेनैव तं पराभावयतीति [१३. ८. ४. ५.] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०. ११.] ॥ १२ ॥

अनडाहमन्वारभामहे सौरभेयः स्वस्तये ।

स न इन्द्र-इव देवेभ्यो वज्रिः संतरणो भव ॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनडुदेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण
 सामर्थ्यम् वयं यमनडाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सु-
 रभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ळगिति [पा° ४. १. १२०.] ळक् । किमर्थं स्वस्तये अविना-
 शाय । हे अनडुन् स त्वं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव । किं
 च त्वं वज्रिः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं
 तारको भवति ॥ १३ ॥

उदयं तमसस्पृस्वः प° ॥ १४ ॥

उदयं तमिति (१३.) ग्राममागच्छति । व्याख्याता [२०. २१.] ॥ १४ ॥

इ॒मं जी॒वेभ्यः॑ परि॒धिं द॑धामि॒ मैषां॑ नु गा॒दप॑रोऽ॒र्थमे॒तम् ।

श॒तं जी॒वतु॑ श॒रदः॑ पु॒त्रची॒रुत्त॑र्मृत्युं द॑धतां प॒र्वते॑न ॥ १५ ॥

का° [२१.४.२४.] ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमधुर्युरेव निदधाति ॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्तुर्वधमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं (14.) पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गह्नुतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवतु शतवर्षायुषो भवतु । किम्भूताः (15.) शरदः पुत्रचीः पुरु बद्ध अञ्जतीति पुत्रच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किं च (16.) पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

अग्र॑ऽआयु॑षि प॒व° ॥ १६ ॥

का° [२१.४.२५.] आज्ञनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्र॑ऽआयु॑ष्यायुष्मानग्र॑ऽइति । कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दमैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋद्धयेन । औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाद्वारेण (17.) निरसननीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [११.३८.] ॥ १६ ॥

आयु॑ष्मानग्रे ह॒विषा॑ वृ॒धानो॑ धृत॒प्रती॒को धृत॑योनिरेधि ।

धृतं॑ पी॒त्वा मधु॑ चारु॒ गव्यं॑ पि॒तेव॑ पु॒त्रम॒भिर्क्ष॑तादिमात्स्वाहा ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्वैखानसदृष्टा । हे अग्ने त्वमेवम्भूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बद्धलं हन्द्सीति [पा° २.४.७३.] शानचि शपो लुक् । तथा धृतप्रतीकः धृतं प्रतीकं मुखं यस्य ।

धृतयोनिः धृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं ग-
व्यं गोसम्बन्धि धृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुल्योस्तातङ्गशि-
ष्यन्यतरस्यामिति [पा° ७.१.३५.] हेस्तातङ्गदेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव
यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं धृतं मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वाहा सुकृतम-
स्तु ॥ १७ ॥

परीमे गामनेषत् पर्यग्निमकृषत् ।

देवेष्वैकत श्रवः क इमांश्चादधर्षति ॥ १८ ॥

का° [२१.४.२६.] अथैषां परिदां वदन्ति परीमे गामनेषतेति । अध्वर्युर्गजमाना-
मात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्संज्ञं मन्त्रं वदति दाङ् पालने परिदीयते स-
मन्ताद्गच्छतेऽनेनेति परिदाः रक्षाणाः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरि-
म्बिठदृष्टा । इमे जीवाः गामनङ्गाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनडुत्पुह्वालभना-
भिप्रायम् नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहृताश्चेति [पा° १.४.
८२.] परैर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यकृषत परिकृतवन्तः य-
स्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजङ्गुः अद्वारेणौपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् ।
इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्ष-
णमकृत कृतवन्तः अकृषतेति प्राप्ते सिचौ लोपे अकृतेति रूपम् । अत एतैः कर्म-
भिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्नु-
यात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गङ्गु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो ज्ञातवेदा देवेभ्यो हव्यं वक्तु प्रजानन् ॥ १९ ॥

का° [२१.४.२७.] अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमान-
न्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेषं निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि
निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दक्ष्यते स क्रव्यात् तं
क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रक्षिणोमि प्रेषयामि स प्रक्षितः क्रव्यादग्निः
यमराज्यं गङ्गु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम

[निरु० ४.२१.] रिप्रं पापं वृद्धति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० [२१.४.२८.] इक्ष्वा-
यमिति जपति । यज्ञमानो जपति ॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो ज्ञातवेदाः ज्ञातप्र-
ज्ञानोऽग्निः इक्ष्वास्मिन्नेव गृहे सद्ने देवेभ्योऽर्थाय कृत्वा कृत्रिः वृद्धतु प्रापयतु
किं कुर्वन् प्रज्ञानन् स्वाधिकारं ज्ञानानः ॥ ॥ इति पितृमेधः समाप्तः । उपधाना-
सन्दीवृषभयवानजीर्णान् तदक्षिणात्वेन दद्यात् इहन्देमाद्यपि दद्यात् ॥ ११ ॥

वृद्धं वपां ज्ञातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वेत्य निहिितान्पराके ।

मेदसः कुल्या उप तात्स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः संनमन्तां स्वाहा ॥ २० ॥

ज्ञातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति
तथा हि [पारस्करं ३.३.] मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वृद्धं वपां ज्ञातवेदः पि-
तृभ्य इति अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वृद्धं
वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे ज्ञातवेदः ज्ञातं वेदो धनं यस्मात्स ज्ञातवेदाः तत्सम्बो-
धने हे ज्ञातवेदः पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वृद्धं प्रापय ।
पराके पराक्रान्ते द्वेऽपि यत्र यस्मिन्देहे निहितान् स्थापितानेनान्वितृन् (18.) त्वं
वेत्य ज्ञानासि तत्र वृद्धेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कु-
ल्याः नद्यः तान्वितृन्प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किं च एषां दातृणामाशिषः मनो-
रथाः सत्याः अवितायाः संनमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुद्धतमस्तु स्वाहिति ऋ-
ग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यहाँ नः शर्म सप्रथाः ॥

अप नः शोश्रुचदधम् ॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते विनियो-
गो नास्ति स्मार्ते सस्तरारोहणे शयने (19.) विनियोगः तथा हि [पारस्करं ३.२.]
स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्थैः प्राक्शिरसः संविशतीति ॥ हे पृथिवि त्वं
नोऽस्माकं स्योना सुखदूपा भव । किम्भूता त्वम् अनृक्षरा ऋक्षरः कण्ठकः ऋक्षतेः
कण्ठकः कन्तपो वा कण्ठतेर्वा कृत्ततेर्वा स्याद्वतिकर्मण इति [निरु० १.३२.] यास्कः
तद्वृक्षं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्ठकाः दुःखदायिनो यस्यां

सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रति-
ष्ठाना करणधिकरणयोश्चेति [पा० ३.३.११७.] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः
विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किं च नोऽस्मभ्यं शर्म श-
रणां यह देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणानिमित्ते स्ना-
ने जलापनोदने तथा हि [पारस्करं ३.१०.] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शो-
शुचदधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥२१॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वयं जायतां पुनः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥

का० [२५.७.३७.] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि
जातोऽसीति । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाह्यात्पूर्वमाज्याहुतिं (20.) पुत्रादिर्जु-
होति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधान-
काले अधिजातोऽसि (21.) उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत् जाय-
तामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः (22.) तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायतां त्वदंश्य एव भवत्विति भावः । स्वाहा
सुद्धतमस्तु ॥२२॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधो
ऽगमत् ॥३५॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ।

I. ॥ ३१. १-५ [विरालं] - १६ ॥ १-१६ ॥ ॥

II. ॥ ३१. १७-२२ [पत्न्याऽअहो] ॥ १७-२२ ॥ ॥

III. ॥ ३२. १ [तदापस्तत्प्रजा] ॥ २३ ॥ २ ॥ २४ ॥ ३ - गर्भ इत्येषः ॥ २५ ॥

४ । यस्मान्न जात इत्येषः ॥ २६ ॥ ८ [एकनीलम्] - १६ ॥ २७-३५ ॥ ॥

IV. ॥ ३५. १-४ ॥ ३६-३९ ॥ ५. ६ - म्यसौ ॥ ४० ॥ ७-१३ [भामहे स्व-

स्त्ये । -] - १७ [चारुं गव्यम् K.] - १८ [मर्षत K. मर्षत J.] - १९ [द्वितं K.] - २० [माशिषः सत्तु कामाः स्वाहा] - २२ । अप नः शोशुचदधम् ॥ ४१-५६ ॥ [२३. ३२ ॥ ५७ ॥ ३६. १७ - वनस्पतयः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः ॥ ५८ ॥] ॥ चतुरनुवाक्येषु षट्पञ्चाशत् (23.) ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥

I. ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये ।
वागोज्ञः सद्गोत्रो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

अग्निपेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आद्यवर्णेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् कृ वाऽआय-
वर्णा एतच्च शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति [१४. १. १. २०.] श्रुतेः । अग्रश्चेत्याग्निको
मन्त्रः [३१. ७. १७, ८६.] अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमेधिकम् [३१. ८-
१३.] तद्वयं वर्जयित्वा ॥ का° [अनुक्रमणायाम्] शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वा-
चमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य
(1.) दर्शनात् ॥ अयं मन्त्रार्थः । पञ्च यज्ञेषु लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्यां वाच-
महं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजूरूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्रा-
णरूपं सामं प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादियद्वेषं सप्तदशा-
वयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गश-
रीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्ये न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोज्ञो मानसं ब-
लं धार्ढ्यम् पुनरोजोग्रहणाहारीरं च वलम् प्राणापानौ उक्तासनिश्चासवायू च ए-
ते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्येऽस्मान्न हृतीति भावः
॥ १ ॥

यन्मे हिंसे चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृष्णं बृहस्पतिर्मे तदधातु ।

शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ २ ॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् हिंस्रमवखण्डनं
ज्ञातम् प्रवर्ग्याचरणेन (2.) । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् हिंस्रं ज्ञातम् । मनसो वा यत्

अतितृणमतिहिंसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्वृद्धिमनसां व्याकुलत्वं ज्ञातम्
वृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् हिंममतितृणं च दधातु संदधातु हिंमं निवर्तयतु ।
भुवनस्य भूतज्ञातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यद्वपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखद्व-
पो भवतु । वृहस्पतिना हिंन्नापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणद्वपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

a. भूर्भुवः स्वः । b. तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो दे० ॥ ३ ॥

कया नश्चित्र आर्भुवद्व० ॥ ४ ॥ कस्त्वा सत्यो म० ॥ ५ ॥

अभी पु णः स० - - स्मृतिभिः ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजूषि । तत्सवितुः कया नः कस्त्वा अभी पु णः एताश्च-
तस्र ऋचो व्याख्याताः [३.३५.२७.३१-४१.] । अभी पु ण इत्यस्यामृचि शतं भ-
वास्मृतिभिरिति वद्वचनम् पूर्वभूतयः इत्येव पाठः ऊतिभिः अवनैर्द्वेतिभिः शत-
मसंख्यद्वपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहद्वयम् । हे वृषन्
वर्पतीति वृषा हे सेक्ताः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १.१.४२.]
कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदि-
स्तु स्वपने (३.) जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृम्या स्तो-
तृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यज्ञमानेभ्यः आभर आह्वर आह्वरसि धनं दातुमिति शेषः त-
द्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः । आभरेति लउर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य
सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो
वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पु-
त्रादीनां शं सुखद्वपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां गवादीनां च शं सुखद्वपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ ९ ॥

द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखद्वपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघ्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखद्वपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयर्ति गहति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शं नो वातः पवताऽशं नस्तपतु सूर्यः ।

शं नः कनिक्रददेवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोढ् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखद्वपोऽदहनो भेषजद्वपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो (४.) जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ रसदब्देन्द्राविति (५.) अभिधानम् [अमर° ३.३.१५१.] पर्जन्यः पर्जन्येशो (६.) देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधर्तिर्दधतीत्यादिना [पा° ७.४.६५.] यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

a. अहानि शं भवतु नः शऽरात्रीः प्रतिधीयताम् ।

b. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातह्वया ।

शं न इन्द्रापूषणा (७.) वाजसातौ शमिन्द्रासोमौ सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखद्वपाणि भवतु रात्रीः शं सुखद्वपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् हान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखद्वपौ भवताम् । रातं दत्तं ह्वयं ययोस्ती रातह्वयौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरु-

णौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूर्ष-
णा इन्द्रपूर्षसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखद्वयौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ दे-
वौ शं सुखद्वयौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्टु इतं सुवितम् साधुगमनाय
साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय (४.) पृथक्कुरणाय
च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखद्वयौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति
[पा° ६.३.२६.] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो देवीरभिष्टय्य आपो भवन्तु पीतये । शं योर्भिस्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

अद्भेवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभि-
षेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखद्वया भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने
चापः सुखयित्री भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्कुरणं
च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवा° - - सप्रयाः ॥ १३ ॥ आपो हि ष्ठा म° ॥ १४ ॥

यो वः शिवत° ॥ १५ ॥ तस्माज्अरं ग° ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [३५.२१.] ॥ आपो हि ष्ठा । तृचो व्याख्यातः
[११.५०-५२.] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

II. द्यौः शान्तिरुत्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव

शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यज्ञंषि सदृशि जीव्यासमित्यन्तानि [क° ११.] । एकाधिका शक्वरी (९.) । द्यौः
भूलोकद्वया या शान्तिः अन्तरिक्षद्वया च या शान्तिः पृथिवी भूलोकद्वया या शा-
न्तिः आपो जलद्वया या शान्तिः ओषधयः ओषधिद्वया या शान्तिः वनस्पतयः वृ-
क्षद्वया या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवद्वया या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा
तद्वया या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्वया या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वद्वयतः
शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्यमः । महावीरप्रसादात्सर्वं

शान्तित्रयं मां प्रत्यस्त्रित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिजे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु (10.) ब्रह्मणि सर्वस्मिन्-
अथ या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्रित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वेते (11.) दृढं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षताम् ।

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षाम-
हे ॥ १८ ॥

द्वेते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मा मां त्वं दृढं
दृढीकुरु यद्वा. द्वेते विदीर्णे कर्मणि मां दृढं अहिं कर्म कुरु यद्वा सप्तुषिरत्वात्
सेतृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे द्वेते (12.) महावीर मां दृढं दृढीकुरु । कथं
दार्ढ्यं तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षतां स-
म्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः ।
किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः
सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कं च न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति
एवं परस्परान्नोद्वेष्टेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

द्वेते दृढं मा । ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे द्वेते वीर मां दृढं आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि सं-
दर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेराशीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति नि-
पातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचि° ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७. ११.] ॥ २० ॥

नमस्तेऽस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्त्रवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीक्षते ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयिन्नूपभगवद्देवते । हे भगवन् महावीर विद्युते
विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयिन्त्रवे स्तनयिन्नर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमो

ऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीक्षसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

यतो-यतः समीक्षसे (13.) ततो नोऽभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

हे महावीर यतो-यतः यस्माद्यस्मादुश्चरितात्वं समीक्षसे अस्मास्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषं ॥ २३ ॥

यजुः । व्याख्यातम् [६. २२.] ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येमं शरदः शतं जीवेम शरदः श-
तं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः
जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०. ३. ४. १७.] इकारलोपः । कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हि-
तं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य
प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याकृतचक्षुरिन्द्रिया
भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजी-
वना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम
अस्वलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कु-
र्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बद्धकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं

प्रकाशितः ॥ ३६ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१ [सहोडो] - ५ [दृल्हा] - ११ [रात्रिः] - १६ ॥ १-१६ ॥ १७ - - वनस्प-
तयः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः ॥ १७ ॥ १८-२४ -मृणुयाम शरदः श-
तम् ॥ १८-२४ ॥ ॥ अनुवाके चतुर्विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

I. a. देवस्य वा सवितुः प्रस° । b. आदे नारिरसि ॥ १ ॥

युज्जते मन उत यु° ॥ २ ॥

अगणेशाय नमः (१.) । का° [२६. १. ३.] देवस्य त्वेत्यग्निमादायौडम्बरीं विक-
ङ्कतीं वारन्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युज्जतइति । उडम्बरत-
द्वत्यां विकङ्कततद्वत्यां वा हस्तप्रमाणामग्निं देवस्य वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय
वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युज्जते मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥
देवस्य वा । अग्निदेवत्यं यजुः । हे (२.) अग्ने सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यां तामादे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥
युज्जते मनः । व्याख्याता [५. १४.] ॥ १ ॥ २ ॥

a. देवीं द्यावापृथिवीं मखस्य वामद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः ।

b. मखाय वा मखस्य वा शीर्षे ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का° [२६. १. ४.] मृदमादत्ते पिण्ड-
वद्देवी द्यावापृथिवी इति । अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण विधणं (४.) मृत्पिण्डमादत्ते
पिण्डवदिति (५.) पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः (६.) साग्निरिति लभ्यतइति सू-
त्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अ-
द्यास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञ-
स्य शिरो राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा
वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः दिवोऽंशं जले पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः ।
एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह मखाय हे मृत् यज्ञाय त्वां गृह्णामि । एवं सा-

मान्येनोक्ता विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्षे शिरसे महावीराय त्वं गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृत्वाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

- a. देव्यो वम्यो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽथ शिरो राधासं देवयज्ञे पृथिव्याः । b. मखाय त्व मखस्य त्व शीर्षे ॥ ४ ॥

का० [२६. १. ५. ६.] उत्तरतो देव्यो वम्य इति वल्मीकवपाम् । उपदीकृतो मृ-
त्संचयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृत्वाजिने मृत्पिण्डा-
दुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो
दीप्यमानाः वम्यः उपजिह्विकाः वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयज्ञे मखस्य शि-
रो महावीरमद्य राधासं सम्पादयेयम् । मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्षे त्वामाददे
इति व्याख्यातम् । किम्भूता वम्यः भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः
पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्बन्धात् वम्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

- a. इत्यग्रेऽसीन्मखस्य (७.) तेऽथ शिरो राधासं दे० पृ० ।

- b. मखाय त्व मखस्य त्व शीर्षे ॥ ५ ॥

का० [२६. १. ७.] इत्यग्रेऽसीन्मखस्य इति वराहविकृतम् । वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं
कृत्वाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविकृतमृदेवतं यजुः ब्रा-
ह्मी गायत्री । हे पृथिवि भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमा-
त्राभिनेयेन प्रदर्श्यते एतत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादे-
शमात्रीत्यादि वराह उज्जघानेति श्रुतेः [१४. १. २. १२.] । ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी
तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयज्ञेऽथ मखस्य शिरो राधासम् । मखायेति व्या-
ख्यातम् ॥ ५ ॥

- a. इन्द्रस्यौजं स्थ मखस्य वोऽथ शिरो राधासं देवयज्ञे पृथिव्याः ।

- b. मखाय त्व मखस्य त्व शीर्षे मखाय त्व मखस्य त्व शीर्षे मखाय त्व
मखस्य त्व शीर्षे ॥ ६ ॥

का० [२६. १. ८.] इन्द्रस्यौजः स्येति पूतीकान् । पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय

तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहृतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्यम् ऋक्षि-
ष्टुप् । हे पूतीका यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोवृषाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथि-
व्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्क्षे
महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का° [२६. १. १.] मखायेति पयः । पय आदाय तू-
ष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पयोदेवत्यम् । हे पयः मखाय
मखशीर्क्षे त्वां गृह्णामि ॥ तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का° [२६. १. ११.] सम्भृ-
तानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान्सम्भारान्करेण (४) स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदे-
वत्यम् । हे सम्भाराः मखस्य तहीर्क्षे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

a. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र दे° ॥

b. मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा
मखस्य वा शीर्क्षे ॥ ७ ॥

का° [२६. १. १२.] कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गृह्णति प्रैतु ब्रह्मणस्प-
तिरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैविति जपतोऽन्तःपा-
त्याडुत्तरे परिवृतं प्रति गृह्णति । पञ्चारत्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोप-
कीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूस्कारसंस्कृतश्लादित्प्रदेशः परिवृत उच्यते । इति सू-
त्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता [३३. ८१.] ॥ का° [२६. १. १३. १४.] परिवृते निदधा-
ति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति । अध्वर्युः कृष्णाजिन-
स्थानेव सम्भारान्यपरिवृते निदधाति कीदृशे उद्धतावोक्षिते उद्धिषितजलसिते
एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः ॥ हे सम्भारा म-
खाय युष्मान्निदधामि ॥ का° [२६. १. १५.] सम्भारैः सप्तसृजति मखायेति । गवेधु-
काजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे
सम्भारा युष्मान्मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का° [२६. १. १६.] मृदमादाय मखा-
येति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्मासेचनवत्तं मेखलावत्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं
मेखलायाख्यङ्गुलम् । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं
करोति कीदृशम् प्रादेशोच्चं (९) गर्तवत्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलो-

परि त्र्यङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महावीर मखाय तर्हीर्त्ति त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मखाय शिरोऽसि । मखाय वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय शिरोऽसि ।
मखाय वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय शिरोऽसि । मखाय वा मखस्य
वा शीर्त्ति ।

मखाय वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय
वा मखस्य वा शीर्त्ति ॥ ८ ॥

का° [२६. १. १७.] निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । निष्पन्नं महावीरं
वामकरस्य दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भव-
सि ॥ का° [२६. १. ११.] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमे-
वमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य
निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति ।
मखस्य शिरोऽसि मखाय वा मखस्य शीर्त्ति (10.) वामभिमृशामि ॥ का° [२६. १.
२२.] गवेधुकाभिः श्लक्ष्णायति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् घर्ष-
णेन (11.) मृदून्करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्त्ति च
त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णायामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

a. अश्वस्य वा वृक्षः शक्रा धूपयामि देवयज्ञे पृथिव्याः । b. मखाय
वा मखस्य वा शीर्त्ति । c. d = a. b. । e. f = a. b. । g. मखाय
वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय वा मखस्य वा शीर्त्ति । मखाय वा मख-
स्य वा शीर्त्ति ॥ ९ ॥

का° [२६. १. २३.] अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेना-
श्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति
(12.) ॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयज्ञे मखाय मखस्य शीर्त्ति च वृक्षः सेतुरश्व-
स्य शक्रा शकृता पुरीषेण वा त्वां धूपयामि पद्म इति सूत्रेण [पा° ६. १. ६३.]
शकृद्बुद्धस्य शकृन्नादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का° [२६. १. २४.]

प्रदहन् च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुखावत् अ-
पयेत् पिन्वनरौहिणैः सहेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्क्षे वा त्वां निर्दहामि । ए-
वमितरौ ॥ १ ॥

a. ऋजवे वा । b. साधवे वा । c. सुक्षित्यै वा ।

d. मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा मखस्य वा शीर्क्षे मखाय वा
मखस्य वा शीर्क्षे ॥ १० ॥

का° [२६.१.२५.] पञ्चानुद्धरत्यृजवे वेति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चान्महावीरानपा-
कादिवोद्धरति (13.) त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव
न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावीर ऋजवे सत्यायादित्याय वा त्वामुद्व-
पामीति शेषः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२२.] स उद्वपत्यृजवे वेत्यसौ वै लोक
ऋजुः सत्यः कृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणा-
ति तस्मादाह ऋजवे वेति ॥ अथ द्वितीयम् साधवे वा । साधवे वायवेऽर्थाय वायु-
प्रोत्यै त्वामुद्वपामि तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२३.] साधवे वेत्ययः साधुर्योऽयं प-
वतः एष ह्येमां लोकात्सिद्धोऽनुपवतः एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
णाति तस्मादाह साधवे वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै वा । सुतरां क्षियन्ति नि-
वसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः तथा च श्रुतिः [१४.१.२.२४.] सुक्षि-
त्यै वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिर्स्मिन्हि (14.) लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्यथो
ऽग्निरैव सुक्षितिर्गिर्ह्येवास्मिं लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्य-
स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै वेति ॥ का° [२६.१.२६.] अजापयसाव-
सिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अजाङ्गधेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सि-
ञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय मखशीर्क्षे चाजापयसा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥ इति महा-
वीरसम्भरणं समाप्तम् ॥ ॥

II. a. यमाय वा । b. मखाय वा । c. सूर्यस्य वा तपसे ।

d. देवस्त्वा सविता मधान्तु । e. पृथिव्याः सःस्पृशेत्स्याहि ।

f. अचिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

का° [२६. २. १३.] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मानुज्ञातोऽर्ध्वरूपविश्वं यमाय वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञंषि । यमयति नियहति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै वा त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ४.] स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष ह्रीद् ७ सर्वं यमयत्येतेनेद् ७ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय वेति ॥ मखाय वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ५.] एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय वेति ॥ सूर्यस्य वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोद्वयाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. ६.] एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य वा तपस इति ॥ का° [२६. २. २०.] अञ्जतीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अञ्जति यं प्रथयतीति मन्त्रे पठ्यमानेऽर्ध्वराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देवः मधुना मधुरेण सर्वज्ञगद्रूपेणाज्येन हे महावीर त्वामनक्तुं लिम्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १३.] सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किं च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति ॥ का° [२६. २. २१.] रजतशतमानं खरऽउपगूहति पृथिव्याः संस्पृश इति । रजतस्य शतमानं शतरत्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् रत्नसः खिबन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः रत्नसात् महावीरं हे रजत त्वं पाहि रत्न । देवा रत्नसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्रेऽपत्यं रजतं रत्नसां धाताय खरे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपात्रेऽग्रेभीता ततोऽसौ मा दक्षतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा तथा च श्रुतिः [१४. १. ३. १४.] देवा अबिभयुर्षद्वै न इममधस्ताद्रक्षाऽसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो यद्विरण्यं नाष्ट्राणां रत्नसामपहृत्याऽइति तथा [१४. १. ३. १४.] अथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्विभयां चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न

द्विष्टस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति रजतमिति ॥ का° [२६. ३. ३. ४.] सप्तसीद-
स्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्दिगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमा-
ज्यवन्तमर्चिर्सीति । होत्रा संसीदस्वेति [११. ३७.] पथमानेऽध्वर्युर्दिगुणितान्मुञ्ज-
खण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचर-
णीयं महावीरं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या । हे महावीर त्व-
मर्चिश्चन्द्रकालिन्नपोऽसि शोचिरग्नितेजोऽन्नपोऽसि तपः सूर्यतपन्नपोऽसि एष वै
धर्मो य एष तपति सर्वं वाऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणातीति श्रुतेः [१४. १. ३. १७.]
यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक-
मिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता° १५. १२.] ॥ ११ ॥

- अनाधृष्टा पुरस्ताद्ग्रेराधिपत्येऽआयुर्मे दाः ।
- पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ।
- सुषदा पश्चादेवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।
- आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः ।
- विधृतिरुपरिष्ठाद्बृहस्पतेराधिपत्येऽअंजो मे दाः ।
- विश्वाम्यो मा नाष्ट्राभ्यं स्याहि । ४. मनोरश्नासि ॥ १२ ॥

का° [२६. ३. ५.] अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् । महावीरोप-
र्यङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञेषु पृथि-
वीदेवत्यानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अना-
धृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्रेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मक्षमायुर्दाः देहि ददा-
तेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽउभाव आर्षः अग्निमेवास्याऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३.
११.] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा
मे मक्षं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि इन्द्रमेवास्याऽअधिपतिं करोति नाष्ट्राणां र-
क्षसामपकृत्याऽइति [१४. १. ३. २०.] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुष-
दा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषदुःसुष्ठिति [पा° ३. ३. १२६.]

खलप्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमे-
वास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २१.] श्रुतेः ॥ हे पृथिवि या त्वमुत्त-
रतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्वक्षणा आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्वि-
जो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो द्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः
देहि धातारमेवास्यऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २२.] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्ठा-
डपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विणेषेण धारयतीति विधृतिः उ-
परिष्ठाज्जुक्तादिकं ध्रियते सा त्वं मे मक्षमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्य
ऽअधिपतिं करोतीति [१४. १. ३. २३.] श्रुतेः ॥ का° [२६. ३. ७.] विश्वाभ्यो मेति द-
क्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ (15.) यजमानो मन्त्रं प-
ठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्बृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे विश्वाभ्यः सर्वा-
भ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकत्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नो (16.) ऽस्मान् पाहि
रक्ष सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोयायेति [१४. १. ३. २४.] श्रुतेः इन्द्रसि वाप्राप्तेडितयो-
रिति [पा° ८. ३. ४१.] विसर्गस्य सवम् ॥ का° [१६. ३. ८.] मनोरथेति प्रादेशमुत्त-
रतः । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः ।
हे धर्मेत्तरभूमे त्वं मनोः राज्ञः अथा वडवासि वदनाय अथा कृ वाऽइयं भूवा
मनुमुवाहेति [१४. १. ३. २५.] श्रुतेः ॥ १२ ॥

a. स्वाहा मरुद्भिः परिश्रियस्व ।

b. दिवः सऽस्पृशस्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का° [२६. ३. १. १०.] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गैश्च विकङ्कतशकलैः परि-
श्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं (17.) दक्षिणतो द्वौ मन्त्रे-
ण । अर्धयुर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रै-
रुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपती-
त्यर्थः तन्मध्याद्धौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एवं प्रतिदिशं
त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां
त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराह्वानम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष

य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४.१.३.२८.] श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४.१.३.२६.] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रज्ञाभिरस्मद्गूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयत्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवेतत्क्षत्रं परिवृढहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढमिति [१४.१.३.२७.] श्रुतिः ॥ का° [२६.३.१०.] सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सऽस्पृश इति । शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाहादयतीति सूत्रार्थः ॥ दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्त्रोन्देवान्याहि देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अविभयुरित्यादिकार्या [१४.१.३.२९.] । का° [२६.४.२.] कृष्णाजिनावकृतैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मधिति । कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यज्जनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युल्लिक् । मधुरससाम्यात्प्राणो मधु उच्चते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१४.१.३.३०.] अथ धवित्रैराधूनाति मधु मधिति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतदधातीति ॥ १३ ॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।

सं देवो देवेन सवित्रा गत सऽ सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

का° [२६.४.११.] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भो देवानामिति । धवित्रैर्व्यज्जिनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत् कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्तेऽअस्तु मा मा ह्रिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्तेऽइति सूत्रार्थः ॥ धर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा ह्रिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह संगत संगहते गमेर्लुडि वा गमऽइति [पा° १.२.१३.] आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः क्तिवादानुदात्तोपदेशेति [पा° ६.४.३७.]

मलोपे ऋस्वादङ्गादिति [पा० ८. २. २७.] सिचो लोपः वङ्गलं ह्रन्दस्यमाञ्जोगेऽपी-
ति [पा० ६. ४. ७५.] अउभावः समो गमीत्यादिना [पा० १. ३. २१.] तङ् । यश्च धर्मः
सूर्येण संहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः
देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता
एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष कोदृ७ सर्व७ संगृह्णात्येतेनेद७ सर्वं गृभीत-
मेष उ प्रवर्ग्य इति [१४. १. ४. २.] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः
बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

a. समग्निरग्निना गतं सं दैवेन सवित्रा स७ सूर्येणारोचिष्ट ।

b. स्वाहा समग्निस्तपसा गतं सं दैव्येन सवित्रा स७ सूर्येणाद्वरुचत ॥ १५ ॥

ब्राह्मणुदुप् । यः अग्निः धर्मः अग्निना सह संगत संगहते एकीभवति देव
एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह संगहते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरो-
चते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति [१४. १. ४. ६.]
श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्धर्मस्तपसा सूर्यतेजसा संगत संगहते
दैव्येन देवेन सवित्रा च संगहते सूर्येण सह समद्वरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति
प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताद्भुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।

वाचंमस्मे नियह देवायुर्वम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्ववृद्धी । त्रिजागतोर्ध्ववृद्धी अत्राग्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय एकादशवर्ण-
स्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः शे-आदेशः वाचं नियह पु-
रुषव्यत्ययः यज्ञं नियहन्तु स्थापयतु किम्भूतां वाचम् देवयुवं देवान्यौति मिश्रयति
देवयुः ताम् द्विपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूह-
माह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयह्येन देवान्प्रीणामि-
त्येवैतदाहति [१४. १. ४. ८.] श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स
कः यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयि-
ता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अज्रामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायतऽइति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आवरीवर्ति भुवनेध्रतः ॥ १७ ॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स धर्मी भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्ति पुनः पुनरावर्तते वृतेर्यङ्लुकि रूपम् । कीदृशः सध्रीचीः सह अञ्चतीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रिरादेशः सदाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः आह्लादयन् वस आह्लादने शानच्प्रत्ययः (17.) । विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चतीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः क्विबन्ताडुगितश्चेति [पा° ४. १. ६.] डीपि अचश्चेति [पा° ६. ४. १३८. (18.)] अलोपे चाविति [पा° ६. ३. १३८.] पूर्वपददीर्घः । सध्रीचीश्च क्लेष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति [१४. १. ४. १०.] श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः यमरूपमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशं गोपाम् गोपायतीति (19.) गोपास्तम् क्विपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गह्वरमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागह्वरम् पराचरन्तं परागह्वरं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

a. विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । b. देवश्रुत्वं देव धर्म देवो देवान्याहि । c. अत्र प्रावीरन्तु वां देववीतये । d. मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पतेऽधिपते विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्तक हे देवश्रुत् (20.) देवैः श्रूयतऽइति देवश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे धर्म देवस्त्वं देवान्याहि रक्ष । एवं धर्म सम्प्रार्थ्याश्चिनावाह हे अश्विनौ अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं धर्मी वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोउर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृप्त्या सर्वदे-

वास्तृप्यतीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्गायर्वणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच द-
ध्यङ् ह वाऽआभ्यामायर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति [१४.१.४.१३.] श्रुतेः ।
कीदृशाभ्यां युवाभ्यां माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयते तौ माध्वौ ताभ्याम् ई गतौ
क्विप् । तथा माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वभ्या-
मिति प्राप्ति डीपि अलोपे मध्वीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥१८॥

कृदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय वा । ऊर्ध्वोऽग्रध्वं दिवि देवेषु धे-
हि ॥१९॥

परोक्षिक् । आद्यावष्टाणीं तृतीयो द्वादशार्णः सा परोक्षिक् परोक्षिकपरत
इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यूहः । हे धर्म कृदे वा कृदयस्वास्थाय वा तां स्तुम इति शे-
षः मनसे मनःशुद्ध्यर्थं वा तां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै वा तां स्तुमः सूर्याय सूर्यतृ-
प्त्यै वा तां स्तुमः कृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पये-
ति भावः । किं च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्त-
मानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यज्ञमानो गहृत्येवेति भावः ॥१९॥

a. पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीः ।

b. त्वष्टमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाहृष्ट स-
हृपत्या भूयासम् ॥२०॥

ऋगायत्री । हे महावीर त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि पितेव नो
ऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ ॥ म-
हावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ ॥ का० [२६.४.१३.] त्वष्टमन्त इत्येनां वाचयति । म-
हावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां धर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वगुर्वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋ-
चां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे धर्म वयं वा तां सपेम सपतिः स्पृशतिक-
र्मा मैथुनाय तामुपस्पृशामः । कीदृशा वयं त्वष्टमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्ट-
मन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्योपस्पर्शे बीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत
एतद्युताः (21.) । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्त-

रोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय । किं च पत्या (22.) भर्त्रा सहारिष्टा अनुप-
हंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्गे
योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत इति [१४. १. ४. १६.] श्रुतेः ॥ २० ॥

a. अहः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।

b. रात्रिः केतुना जुषताऽ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

का° [२६. ४. १४.] अहः केतुनेति दक्षिणाऽ रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयोः
समाप्तौ रौहिणहवन्त्या सुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः ॥
धर्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा
सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् कीदृशमहः ज्योतिषा स्वकीये-
नैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्वि-
सृजतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे
वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्गे रौहिणौ चुक्षुषी (23.) तत्र दधा-
तीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ [१४. २. १. १-५.] ज्ञेया ॥ का° [२६. ४. १४.] रात्रिरिति
सायम् । सायंकालीने प्रवर्गे रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्गे यथाकालं जुहो-
तीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्यु-
क्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये (24.) । अथ्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो
निद्वपितः ॥ ३७ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १-४ [वम्रियो] - १० ॥ १-१० ॥ ॥

II. ॥ ११-१३ ॥ ११-१३ ॥

III. ॥ १४-१७ ॥ १४-१७ ॥ १८. ११ ॥ १८ ॥ २० [- पशून्मयि धेक्ष्यरिष्टा° -]

॥ ११ ॥ २१ ॥ २० ॥ ॥ अनुवाकेषु विंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥

I. a. देवस्य त्वा सवितुः प्रसू° । b. आददेऽदित्यै रास्नासि ॥१॥

अग्निगणेशाय नमः (१.) ॥ का° [२६.५.१.] देवस्य वेति रज्जुसंदानमादायेऽऽह-
हीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गहन् । अर्धयुर्देवस्य वेति
रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गहन् इऽऽहहीति वाक्यत्रयेण धर्मदुष्ठां गामा-
ह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः
प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो
हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेख-
लासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥१॥

a. इऽऽहहि । b. अदितेऽहहि । c. सरस्वत्येहि । d. असावे-
हि । e. असावेहि । f. असावेहि ॥२॥

हे इडे (२.) मानवि एहि आगच्छ हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक्
एहि । अतस्मिंस्तत्त्वस्तत्सादृश्यार्थः । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि
गौरिति [१४.२.१.७.] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं
त्रिः ॥२॥

a. अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याऽउल्लीषः । b. पूषासि । c. धर्माय दीध ॥३॥

का° [२६.५.३.] अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्धा पूषासी-
ति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्याऽइति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे
बद्धा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इ-
न्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उल्लीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युल्लीषं करोतीत्य-
र्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४.२.१.८.] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्र-
सवेण पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवतऽएष कीदृ७ सर्वं पु-
ष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४.२.१.९.] श्रुतेः ॥ का° [२६.५.४.] संदाय धर्माय दीधि-
ति वत्समुन्नयति । धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ दैवी

पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स घर्माय घर्मार्थं दीष देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं
पासीरित्यर्थः दी दाने वहुलं हन्दसीति [पा° २.४.७३.] शपो लुक् ॥३॥

- a. अश्विभ्यां पिन्वस्व । b. सरस्वत्यै पिन्वस्व । c. इन्द्राय पिन्वस्व ।
d. स्वाहेन्द्रवत् । e. स्वाहेन्द्रवत् । f. स्वाहेन्द्रवत् ॥४॥

का° [२६.५.५.] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पात्रे प्रति-
मन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्र्यौ सरस्वत्यै
पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व स-
म्लवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वाऽऽतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवै-
तत्प्रीणातीति श्रुतिः [१४.२.१.१३.] सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्वि-
भ्यां संहितमिति तयोर्र्थे क्षरस्वेति भावः ॥ का° [२६.५.६.] स्वाहेन्द्रवदिति वि-
प्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान्ययः कणानभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ यजुर्जगती वि-
प्रुषो देवता । यत् उच्यमाने स्क्रन्तं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुतं
चास्तु ॥४॥

- a. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरी रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥
b. उर्वत्तरिक्तमन्वेमि ॥५॥

का° [२६.५.७.] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनानालभते ज्ञातविक-
वचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति तं स्तनमिहा-
स्मिन्स्थाने धातवे धेहू पानि तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रय-
हेत्यर्थः लोडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्त-
नः (३.) शशयः शेते इति शशयः अचप्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च हान्दसम् सुप्त
इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तावात् यस्ते स्तनो निहितो गुहायामिति [१४.२.१.१५.]
श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयो-
भूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च

वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सु-
दत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति तत्स्तनस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य
आधिक्यम् । किं च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वर्णीयानि
वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुञ्जासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयहेत्यर्थः ॥ का° [२६. ५. ११.]
उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गह्वर्युर्वत्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उ-
र्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्गार्हपत्यं प्रति गह्वतीत्यर्थः ॥ प्राज्ञापत्या गायत्री ।
विशालमत्तरिक्षमनु हामि गह्वामि ॥ ५ ॥

a. गायत्रं हन्दोऽसि । b. त्रैष्टुभं हन्दोऽसि । c. द्यावापृथिवीभ्यां त्वा
परिगृह्णामि । d. अन्तरिक्षेणोपयहामि । e. इन्द्राश्विना । f. म-
धुनः सार्वस्य धर्मं पात वसवो यजत वाट् । g. स्वाहा सूर्यस्य रश्म-
ये वृष्टिवन्वे ॥ ६ ॥

का° [२६. ५. १२.] परीशासावादत्ते गायत्रं हन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमि-
ति मन्त्राभ्यां परीशासौ (४.) गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे
परीशास त्वं गायत्रं हन्दोऽसि गायत्रेव गायत्रं स्वार्थेऽण् गायत्रीहन्दोऽस्मिणीति ।
त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुहन्दोऽस्मिणीति द्वितीयम् ॥ का° [२६. ५. १३.] ताभ्यां महा-
वीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां म-
हावीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर द्यावापृथि-
वीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा (५.) त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमी अर्धस्ते
महावीरे चादित्योऽर्धस्तः तथा च श्रुतिः [१४. २. १. १६.] इमे वै द्यावापृथिवी
परीशासावादित्यः प्रवर्गोऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥
का° [२६. ५. १५.] उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयहामीति ।
परीशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या सुचा तं गृ-
ह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती धर्मो देवता । हे धर्मान्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामु-
पयहामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षेणोदरेण च स्तूयते तथा च श्रुतिः [१४.
२. १. १७.] अन्तरिक्षं वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण ह्रीदऽ सर्वमुपयतमयोऽउदरं वा उप-

यमन्युदरेण कीदृ० सर्वमन्नाद्यमुपयतं (6.) तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयहामीति ॥ का० [२६.५.१६.] अजापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । अजादुग्धेन मृदावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयिता-रो यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो धर्मं रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्चान्दसः कीदृशस्य मधुनः सारथस्य सर्घा मधुमक्षिका अत्र सर्घा मधुकृतो भ्रमरा-इव ऋ-बिजः तैः कृतं सारघं तस्य । धर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति [१४.२.१.२०.] श्रुतिः । किं च हे इन्द्रादयः वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु कृतं सारघं मधु सूर्य-स्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृतं कृतमेवमस्यैतद्भव-तीति श्रुतेः [१४.२.१.२०.] । किम्भूताय रश्मये वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१४.२.१.२१.] सूर्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमे-वैतत्प्रीणातीति ॥ ६॥

- a. समुद्राय वा वाताय स्वाहा । b. सरिराय वा वाताय स्वाहा ।
c. अनाधृष्याय वा वाताय स्वाहा । d. अप्रतिधृष्याय वा वाताय स्वाहा ।
e. अवस्यवे वा वाताय स्वाहा । f. अशिमिदाय वा वाताय स्वाहा ॥७॥

का० [२६.६.१.] प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि ज-पति गह्वन्नाहवनीयम् । प्रैविति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गह्वन्नध्वर्युः समु-द्रायित्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यज्ञेषु वातना-मदेवत्यानि । हे धर्म वाताय वा वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय समुद्रवत्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं प-वतऽएतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनं जुहो-तीति [१४.२.२.२.] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते-गहन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय धर्म वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवतऽएत-स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहैरतऽइति [१४.२.२.३.] श्रुतेः ॥ अ-

नाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोदुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायित्युक्तम् अयं वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ४.] श्रुतेः ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणाभि-
हति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसोति [पा० ३. २. १००.] उप्रत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददा-
तीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयं प-
वतऽइति [१४. २. २. ५.] श्रुतेः ॥ ७ ॥

- a. इन्द्राय वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । b. इन्द्राय वादित्यवते स्वाहा ।
c. इन्द्राय वाभिमातिघ्ने स्वाहा । d. सवित्रे वाऽऋभुमते विभुमते वा-
जवते स्वाहा । e. बृहस्पतये वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय
रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वाऽइन्द्रो योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. ६.] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदि-
त्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्कृतीत्यभिमातिहा सपत्नो
वाऽअभिमातिरिति [१४. २. २. ८.] श्रुतेः शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥
सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत
ऽइति [१४. २. २. १०.] श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति
विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवा-
जास्तद्युक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पति-
र्योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. १०.] श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां
समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्य-
स्य मताविति [पा० ६. ३. १३१.] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

II. a. यमाय वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा ।

b. स्वाहा धर्माय । c. स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ १ ॥

यमाय वायवे हे धर्म त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवतऽइति [१४. २. २. ११.] श्रुतेः । कीदृशाय यमाय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि हृन्दसीति [पा° १. ४. २०.] भसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातयित्यर्थः ॥ ॥ वातनामानि समाप्तानि ॥ ॥ का° [२६. ६. २.] स्वाहा धर्मायैत्युपयमन्या सिञ्चति धर्मे । उपयमन्या सुचा सुक्स्थं घृतं धर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ धर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुद्धतमस्तु ॥ का° [२६. ६. ३.] स्वाहा धर्मः पित्रऽइति जपित्वातिक्रम्याश्चाव्याह धर्मस्य यजेति । अपसव्यवान्दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा धर्मकृतोऽतिक्रम्याश्चाव्य धर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा धर्मः पित्रे पित्र्यायास्तु ॥ १ ॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ।

स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥ १० ॥

का° [२६. ६. ४.] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते सति धर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणातः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाह अयाक्षीत् यजेर्लुडि चेलीपे वृषम् इष्टवान् दक्षिणातः स्थितो व्याहुतीर्जुहोति (७.) । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य धर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

a. दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः ।

b. स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

का° [२६. ६. ५.] दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । महावीरं त्रिबर्धं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूलीमिति सूत्रार्थः ॥ यजुर्मदेवत्यं सामोक्षिक् । हे महावीर इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यतऽइति [निर्ह° १०. ४२.] वचनात् ॥

का° [२६. ६. ६.] स्वाहाग्रयण इत्यनुवषट्कृते । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण धर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञहितायाग्नये स्वाहा सुकृतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना धर्मं पात७ हार्दानमहर्दिवाभिर्वृतिभिः ।

तन्नायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

का° [२६. ६. ७.] अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा धर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ स्वराडुल्लिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ युवां धर्मं पातं पिबतम् कामिः ऊतिभिर्वनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः कीदृशीभिर्वृतिभिः अहर्दिवाभिः (८.) अहः शब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशं धर्मं हार्दानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्धानः हृद्धान एव हार्दानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः । एवं धर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति तन्नायिणे नमः तन्यते तन्नम् पठरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्नवस्तन्नमुच्यते तद्वन्नमसि कालचक्रमपि तन्नमुच्यते तथा चाभिधानम् (९.) तन्ने राष्ट्रि परहन्दाप्रधानयोः (१०.) अगदे कुरुम्बकृत्ये तत्तुवाने परिहृदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे अर्थसाधके (११.) इतिकर्तव्यतातत्त्वोरिति तन्ने कालचक्रे एति निरन्तरं गच्छति तन्नायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्नायी य एष तपत्येष ह्रीमां लोकाँस्तन्नमिवानुसंचरतीति [१४. २. २. २२.] श्रुतिः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपातामश्विना धर्ममनु द्यावापृथिवीऽग्रम७साताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

का° [२६. ६. ८.] अपातामिति यजमानः । यजमानः धर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुबुल्लिक् अश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः । अश्विना धर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्यादिप्रसादात् इहै-

वास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सत्त्वितीहैव नो धनानि सत्त्वित्येवैतदाहेति [१४. २. २. २६.] श्रुतेः ॥ १३ ॥

- a. इषे पिन्वस्व । b. ऊर्जे पिन्वस्य । c. ब्रह्मणे पिन्वस्य । d. क्षत्राय पिन्वस्व । e. द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । f. धर्मासि सुधर्म । g. अमेन्यस्मे नृणामानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

का° [२६. ६. १.] इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । पिन्वमानमतितप्तं धर्ममभिमन्त्रयतऽइत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः धर्मदेवत्या । हे पिन्वमान धर्म इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्य क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रिय-
द्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का° [२६. ६. १०.] धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म हे सुधर्म (12.) सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील त्वं धर्म असि सर्वज्ञगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः ॥ का° [२६. ६. ११.] अमेन्यस्मेऽइति खरे करोति । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ ऋग्वृहती धर्मदेवत्या । हे धर्म अमेनि मिञ् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिर्मेनिः सुपां सुलुगिति [पा° ७. १. ३१.] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृणामानि धनानि धारय स्यापय नृन्मयतीति नृणाम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति [१४. २. २. ३०.] श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वशान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

- a. स्वाहा पूजे शरसे । b. स्वाहा ग्रावभ्यः । c. स्वाहा प्रतिर्वेभ्यः । d. स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभिर्धर्मपावभ्यः । e. स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । f. स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

का° [२६. ६. १२.] विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य-न्यज्य स्वाहा पूजे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । धर्मे नितरामन्त्रा विकङ्कतशकलैर्धर्माज्यं जुहोति स्वाहा पूजे इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थ-

स्नेहवाचकः अत्र स्नेहमात्रवाची शरसे स्नेहकर्त्रे पूजे वाताय प्राणत्रयाय स्वाहा सुद्धतमस्तु । अवरुः स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति [१४. २. २. ३२.] श्रुते-
रादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवतः एष ह्रीदः सर्वं
पुष्यत्येष उ प्राणाः प्राणमेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३२.] श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते
ग्रावाणाः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणाः प्राणानेवा-
स्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३३.] श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरुमन्ते
वा यान्प्राप्येति प्रतिरवाः प्राणाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदः
सर्वं प्रतिरुतमिति [१४. २. २. ३४.] श्रुतिः ॥ का° [२६. ६. १४.] चतुर्थमद्धतमुदङ्गीक्ष-
माणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमद्धतमेवोदीचीं पश्यन्वेदेदक्षि-
णभागे आतिथ्यावर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः ऊर्ध्वबर्हि-
भ्यः ऊर्ध्वं प्रागयं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा धर्मपा-
वभ्यः धर्मं पिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदाना-
वुच्येते ताभ्यां सुद्धतमस्तु प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद-
धातीति [१४. २. २. ३६.] श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवाः
प्राणानेवास्मिन्नेतदधातीति [१४. २. २. ३७.] श्रुतिः ॥ १५ ॥

- a. स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये । b. स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः ।
c. अहः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
d. रात्रिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
e. मधुं द्रुतमिन्द्रतमेऽग्रावश्यामं ते देव धर्मं नमस्तेऽस्तु मा मा हि-
सीः ॥ १६ ॥

का° [२६. ६. १५.] सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणोक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयहति ।
मूलाग्रावधि धर्मधृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥
रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ° ३. १६.] पठितम् रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयतः इति
रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुद्धतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तम-
योर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का° [२६. ६. १७.] स्वाहा सं

ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति धर्म्यम् । धर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं
 सुक्स्थं धर्मे नीतमधुना धर्मस्थं सुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यनुरनुष्टुप् ।
 ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन संगृह्यताम् स्वाहा सुद्धतमस्तु
 ज्योतिर्वाऽइतरस्मिन्ययो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगृह्यते
 इति [१४. २. २. ४०.] श्रुतेः पयो देवता ॥ का° [२६. ६. १८.] मन्त्रक्रमेणोत्तरं रौ-
 द्दिषां जुहोति । उत्तरं रौद्विषां मन्त्रक्रमेण सं ज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणो
 ऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी [३७. २१.] ॥ का° [२६.
 ६. २०.] अग्निहोत्रावृता हुवा वाजिनवद्भक्षयति मधु हुतमिति । उपयमन्यामा-
 नीतं धर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुवा वाजिनवदुपह्वप्रार्थनपूर्वकं
 भक्षयति होत्रधर्गुब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्रीह्यजमानाः ॥ धर्मदेवत्यम् ऋग्वृहती ।
 अग्नौ मधु मधुरं धर्माज्यं हुतमस्माभिः कीदृशेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति
 इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः मधु हु-
 तमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहति [१४. २. २. ४२.] श्रुतेः । हे धर्म हे देव ते त-
 व हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्रोतेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं हन्द्सीति
 [पा° २. ४. ७३.] शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां
 ह्मिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

a. b. अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीऽ
 स०सीदस्व मह्नां१॥०असि रोचस्व देववी° ॥ १७ ॥

का° [२६. ६. २५.] अभीममिति महावीरम् । प्रचरणीयं धर्ममासन्ध्यां करोति
 मन्त्रेणोतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानह्नी-
 ने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशक्करी षष्ठ्यक्षराग्निदे-
 वत्या एकैव ऋक् ऋग्वयं वेत्यर्थः । हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अ-
 भिववति हन्द्सि लुङ्लिटिः [पा° ३. ४. ६.] दिवशब्दः पुल्लिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । की-
 दृशो महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः
 प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा

पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः ॥ संसीदस्वेति व्याख्यातैकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

a. या ते धर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याऽऽ हविर्धाने । सा तऽआप्यायतां नि-
ध्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥

b. या ते धर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा तऽआप्या° ॥

c. या ते धर्म पृथिव्याऽऽ शुग्या जगत्याऽऽ सदस्या । सा तऽआप्या° ॥ १८ ॥

का° [२६. ७. ४.] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते धर्म दिव्या शुगिति प्रतिम-
त्त्वम् । अर्धयुराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा ध्रियमाणेषु
त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञूषि धर्मदेव-
त्यानि ऋक्पङ्क्तयः । हे धर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गाय-
त्र्यां हन्द्सि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां
वर्धताम् निध्यायतां (13.) संकृता दृढा भवतु ध्यै तस्यै शब्दसंघातयोः लोट् त-
स्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे धर्म या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि हन्द्सि
आग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा तऽइति पूर्ववत् ॥ या ते हे धर्म पृथिव्यां शुक्
जगत्यां हन्द्सि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त
ऽइत्युक्तम् ॥ १८ ॥

III. क्षत्रस्य वा परस्पाय ब्रह्मणास्तन्वं पाहि । विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रा-
माम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

का° [२६. ७. ६.] क्षत्राय वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धीय । होमानन्तर-
मर्धयुः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्ठाद्वृहती धर्मदेवत्या ।
हे धर्म वयं वा त्वामनुक्रामाम अनुगहाम त्वं ब्रह्मणाः तन्वं शरीरं पाहि पाल-
य । किमर्थमनुगमनम् क्षत्रस्य क्षत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय
परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यतऽइति परस्वम् तस्मै एतद्वै दैवं
क्षत्रं य एष तपतीति [१४. ३. १. १.] श्रुतेः । किं च विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन

निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै विद्यज्ञस्य त्वारिथ्यै इति [१४.३.१.१.] श्रुतेः । किमर्थम् नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगृह्णामित्यर्थः सुदृ इतं सुवितम् इण् गतौ क्तः उपसर्गस्योवङ्ङादेशः यद्वा षू प्रेरणे सूयते प्रेर्यते सुवितम् इडागमि धातोरुवङ् ॥ ११ ॥

चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप द्वेषोऽप कुरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

का° [२६.७.१४.] नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःसक्तिरिति । प्रवृञ्जनीयं मद्वावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्यर्थः ॥ मद्वावृद्धती धर्मदेवत्या । स धर्मी नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः सः चतुःसक्तिः चतस्रः सक्तयः कोणा दिग्रूपा यस्य सः एष वै चतुःसक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य सक्तय इति [१४.३.१.१७.] श्रुतेः । तया ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नह्नं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च । हे धर्म वत्प्रसादात् द्वेषः अप गृह्णविति शेषः अस्मत्तो द्वेषः गृह्णतु वीतरागाः स्यामिति भावः । कुर चलने कुरः चलनं जन्ममरणालक्षणं चास्मत्तोऽपगृह्णतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहद्वयं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सश्च सेवने धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४.३.१.११.] श्रुतेः ॥ २० ॥

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा चं प्यायस्व ।

वर्धिषीमहि च वयमा चं प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

का° [२६.७.३२.] आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मैतत्तऽइति । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त मद्वावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी सुवश्चेत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् धर्मदेवत्या । हे धर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितुं अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतदधातीति [१४.३.१.]

२३.] श्रुतेः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२. १४.] ॥ २१ ॥

अचिक्रदुद्धृषा ह॒रिर्म॒हान्मि॒त्रो न दर्श॑तः ।

स॒ ऽ सूर्ये॑ण दि॒द्युत॑डु॒द्धिर्नि॒धिः ॥ २२ ॥

का° [२६. ७. १२.] त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति । सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोक्षिक् धर्मदेवत्या । धर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता धर्मः प्रवक्ष्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः हरिः हरितवर्णः रसानां कर्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४. ३. १. २६.] श्रुतिः । महान् प्रभावान् (14.) । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र-इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण सह संदिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः सूर्यवत्सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उद्धिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥

स॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑ ॥ २३ ॥

का° [२६. ७. ३७.] चावाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चावाले मार्जनं कुर्वन्ते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६. २२. २०. ११. ३५. १२. ३६. २३.] ॥ २३ ॥

उ॒द्वयं॑ तम॑स॒स्प॒रि स्वः॑ प॒ ॥ २४ ॥

का° [२६. ७. ३८.] उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२०. २१. २७. १०. ३५. १४.] ॥ २४ ॥

a. द्योऽस्येधिषीमहि । b. समिद॑सि तेजो॑सि तेजो॑ मयि॑ धेहि ॥ २५ ॥

का° [२६. ७. ३५.] अनेपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्यैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं

गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०.२३.]
॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे ।

तावन्तमिन्द्र ते ग्रहंमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

का° [२६. ७. ५४.] यावती द्यावापृथिवीऽइति दधिधर्मग्रहणम् । सप्तवित्रायाम-
ग्निकोत्रहवण्यां दधिधर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उल्लिख् दधिधर्मदेवत्या इन्द्रदेव-
त्या च । हे इन्द्र ऊर्जा अत्रेण सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्प-
रिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन म-
यि यज्ञक्षयो नास्वित्यर्थः । तावन्तं कियत्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी य-
त्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः (15.) यावत् यत्परि-
माणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिधर्मं गृह्णामीत्यर्थः
॥ २६ ॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

धर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

का° [२६. ७. ५५.] मयि त्यदिति भक्षणम् । इतशेषं दधिधर्मं यज्ञमानऽर्विजः
सोपह्वं भक्षयतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिधर्मदेवत्या यज्ञमानाशीर्दे-
वतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति वि-
राजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो म-
यि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आ-
दित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणोऽयं ज्योतिषा च सह धर्मा मयि विराजतु ।
कीदृशो धर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिष्ठः शुचो या ते धर्म
दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

a. पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमक्षुत्तरामुत्तराऽ समाम् ।

b. त्रिषः संवृक् क्रवे दक्षस्य ते सुषुम्णास्य ते सुषुम्णाग्निद्वतः ।

इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥२८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ ॥

गायत्र्यवसानहोना । दधिधर्मभक्षणे एव विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम् दधिधर्मद्रव्यं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम कालाधनोरिति [पा° २. ३. ५.] द्वितीया वयं सर्वदा प्रायज्ञकाः स्यामित्यर्थः ॥ का° [२६. ७. ५६.] त्रिषः संवृ-
गिति महाव्रतीये । महाव्रतीयेऽहनि त्रिष इति मन्त्रेण क्रतुशेषदधिधर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः ॥ अतिजगती दधिधर्मदेवत्या । संवृणाति स्वीकरोतीति संवृक् स्वी-
कर्ता सम्पूर्वा वृजिः स्वीकरणार्थः हे त्रिषः संवृक् (16.) कालेः स्वीकर्तः हे सु-
षुम्णा शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णाः तत्सम्बोधनम् हे सुखदातः हे दधिधर्म
अहमुपहृतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा त्वां भक्षया-
मि एकस्ते-शब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते क्रवे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः सं-
कल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गु-
णाभाव आर्षः । तथा सुषुम्णास्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निद्रुतः अग्नौ हूयत इत्य-
ग्निद्रुत् तस्य अग्नौ क्रुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापति-
भक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपहृतस्य कु-
तोपहवस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधिधर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ ॥ समाप्ता धर्मे-
तिकर्तव्यता ॥२८॥

श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेददीपे निवृत्तपितः (17.) । अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावी-
रनिवृत्तपणः ॥३८॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १ ॥ १ ॥ २ [इल] - ३ [इन्द्राण्याः J] - ६ ॥ २-६ ॥ ॥

II. ॥ ७-१ ॥ ७-१ ॥ १० [सर्वान्देवानयान्तिह] - १४ ॥ १०-१४ ॥ ॥

III. ॥ १५. १६ [अग्न्याऽअश्या°] ॥ १५. १६ ॥ ॥

IV. ॥ १७ ॥ १७ ॥ ॥

V. ॥ १८-२३ ॥ १८-२३ ॥ २४. २५ ॥ २४ ॥ ॥

VI. ॥ २६ ॥ २५ ॥ २७. २८ a ॥ २६ ॥ ॥ VII. ॥ २८ b ॥ २७ ॥ ॥

॥ सप्तानुवाकेषु सप्तविंशतिः ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥

I. a. स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । b. पृथिव्यै स्वाहा । c. अग्नये स्वाहा । d. अतरिक्षाय स्वाहा । e. वायवे स्वाहा । f. दिवे स्वाहा । g. सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः (1.) ॥ प्रवर्गे घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् तत्र का° [२६. ७. ४१.] स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकू-
तिमिति । तदर्थोऽयम् अर्घ्युः भूमिर्भूमिम् यः ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभि-
मृश्य परमेध्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्ज्ज्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं कृत्वा
पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्दृहीतेन कृत्वा मनस इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करो-
तीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमाने-
भ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः
पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अतरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

a. दिग्भ्यः स्वाहा । b. चन्द्राय स्वाहा । c. नक्षत्रेभ्यः स्वाहा ।
d. अद्भ्यः स्वाहा । e. वरुणाय स्वाहा । f. नाभ्यै स्वाहा । g. पू-
ताय स्वाहा ॥ २ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पु-
नाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

a. वाचे स्वाहा । b. प्राणाय स्वाहा । c. प्राणाय स्वाहा । d. च-
क्षुषे स्वाहा । e. चक्षुषे स्वाहा । f. ओत्राय स्वाहा । g. ओ-
त्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वागधिठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिठात्रे प्राणादीनां द्वि-
त्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिठात्रे । श्रोत्राय ॥ ३ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय ।

पशूनां वृषमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥ ४ ॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् आकुञ्चनमाकूतिः प्र-
यत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं
श्रयतां तिष्ठतु पशूनां वृषं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः
कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो विश्वदेवः संसन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज-
उद्यत आश्विनः पयस्यानीयमाने पौष्टो विष्णुन्दमाने मारुतः क्षयन् ।

मैत्रः शरसि संताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाणः अग्निषो ह्रूयमानो वाग्धुतः
॥ ५ ॥

का° [२६. ७. ५०.] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति । सम्भ्रियमाणा-
द्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो ह्येतव्या इति
सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा
प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्हीतव्येत्यर्थः प्र-
जापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम° ४. ८.] ॥ नि-
ष्ठिताभिर्मर्शनादारभ्याज्ञापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयो-
ऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेव-
ता सम्राजे स्वाहेति ॥ विश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेधधिश्रयणा-
त्प्राक् संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदैवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ धर्मः प्रवृ-
त्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृज्यत इति तत्र
भेदे धर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्राग-
ज्ञापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अ-

ज्ञापयस्यासिच्यमाने धर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो धर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पौष्णो विष्णुन्दमाने स्यन्दू (२.) स्रवणे विशेषेण स्यन्दमाने धृते वह्निर्निःसरति सति भेदे धर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूषे स्वाहेति जु० ॥ मारुतः क्षायन् । क्षायनं मध्ये धृतस्यावर्तनम् (३.) तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जु० ॥ मैत्रः शरसि संताप्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका ज्ञायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन्संताप्यमाने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः तायु पालनसंतत्योः कर्मणि यकि शानचि वृषम् तत्र शरआदिकुरणात्प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जु० ॥ वायव्यो ह्रियमाणः । आहवनीयं ह्रियमाणो होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जु० ॥ अग्नेयो ह्रियमानः । ह्रियमानो धर्माग्निदेवतः तत्र तद्भेदे अग्नेवे स्वाहेति जु० ॥ वाग्धुतः । ऊतो ऊतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरधर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जु० ॥ एता आहुतयः सकृद्गृहीताऽऽयैः ॥ ५ ॥

सविता प्रथमेऽहन्नग्निर्द्वितीये वायुस्तृतीयेऽआदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चमऽऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे । मित्रो नवमे वरुणो दशमेऽइन्द्र एकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

का० [२६.७.५१.] सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यहमिति । प्रथमे अहन् दिने धर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जु० । एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि धर्मभेदेऽग्निदेवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुदेवता । चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽहनि । ऋतुः षष्ठेऽहनि । मरुतः सप्तमेऽहनि । बृहस्पतिरष्टमेऽहनि । मित्रो नवमेऽहनि । वरुणो दशमेऽहनि । इन्द्र एकादशेऽहनि । विश्वे देवाः द्वादशेऽहनि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जु० । उपसत्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च धान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [१८.४.२४.] विमुखिनारण्येऽनूच्यमिति । चयने मारुतान्षट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिश्चेत्यादिषण्मारुतमन्त्रैः [१७.८०-८५.] ऊत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंज्ञिनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४.८.] उग्रश्च मारुती

गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यऽर्षिः परमेष्ठी प्रा-
ज्ञापत्यो वेति । आग्निकः प्रज्ञापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयो-
ग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः यऽएते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहु-
तमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विभेत्यस्मादसौ भीमः । धनति शब्दं करोतीति धान्तः ।
धूनयति कम्पयति शत्रूनि धुनिः । सहते शत्रून्भिभवति ससहान् सहतेः क्त-
सुश्चेति [पा° ३.२.१०७.] घासुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्चान्दसः । अभियुनक्ति
अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तः इति [पा ३.२.७५.]
युजेः घानिप्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनि विक्षिपः इगुपधेति [पा°
३.१.१३५.] कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्नेर्णा पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यज्ञा ।
शर्वं मतस्त्राभ्यामीशानं मन्युना महोदेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना
वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

का° [२०. ८. ६-८.] विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्या-
मन्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो दे-
वताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेणेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । त-
त्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वा-
हा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि रुग्-
स्वामिमते प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्हो-
मान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५. २४-३१.] षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवी-
भ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृ-
थिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं हृदयेने-
त्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहु-
तिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४. ८.] अग्निं हृदयेणाश्वमेधिकानि
तत्रत्य (४.) एवऽर्षिलीमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । तत्राग्निं
हृदयेण उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्चावयवसम्बन्धविधानात्

अरण्येऽध्येयत्वादिकृ पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता ए-
व ॥ अथ मन्त्रार्थः कृद्येनाङ्गिनाग्निं देवं प्रीणामि । कृद्यस्याग्रभागेनाशनिं देवं
प्रीणामि । समग्रकृद्येन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ता यकृता कालखण्डेन भवं
देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना [पा० ६. १. ६३.] यकृच्छस्य यकन्नदिशः । मतस्ते
कृद्यास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसम्बन्धिक्रोधेन ईशा-
नं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्श्वेन पार्श्वस्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं
देवं प्रीणामि पर्श्वः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठः (5.) स्थूलान्नं तेनोयं देवं प्रीणा-
मि । वसिष्ठकृनुः वसिष्ठस्य देवस्य कृनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या
कृनुः कपोलाधोदेशः तत्परा कृनुरित्यमरः [२. ६. १०.] तत्परा कपोलाधोभागस्था
कृत्याहारमिति कृनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठकृन्वा कोश्याभ्यां (6.) कोशो कृद्य-
कोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि (7.) शिङ्गिसंज्ञानि दैवतानि प्री-
णामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन
साध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्वं रुद्रस्यालः पार्श्वं महादेवस्य यकृच्छस्य व-
निष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ १ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य
भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् (8.) तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं
स्खलनोहलनादि व्रतं (9.) यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं
प्रीणामि । प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरु-
तो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् कृषः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि ॥
भवस्य कण्वम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमात्तम् कण्वं कण्ठे भवं मांसं भव-
स्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्वेन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्या-
न्तर्मध्ये भवं मांसमलः पार्श्वं तद्रुद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु । व-
निष्ठः स्थूलान्नं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् कृद्याहादकमन्नं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वे स्वाहा त्वे स्वाहा लोहिताय

स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मा॒ऽसेभ्यः
स्वाहा मा॒ऽसेभ्यः स्वाहा स्नाव॑भ्यः स्वाहा स्नाव॑भ्यः स्वाहास्थ॑भ्यः स्वा-
हास्थ॑भ्यः स्वाहा मज्ज॑भ्यः स्वाहा मज्ज॑भ्यः स्वाहा । रेत॑से स्वाहा पाय-
वे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्यङ्गानि । लो-
मभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २. वचे ४. लोहिताय ६. मेदोभ्यः मेदो धा-
तुविशेषः ८. सांसेभ्यः १०. स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२. अस्यभ्यः हृन्द्-
स्यपि दृश्यते [पा० ७. १. ७६.] इत्यस्थिशब्दस्य कृत्वादिविभक्तावप्यनङ्गादेशः १४.
मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६. रेतसे रेतो वीर्यम् १७. पायवे पायुर्गुदम् १८. ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा-
द्यासाय स्वाहा ।

शुचे स्वाहा शोच॑ते स्वाहा शोच॑मानाय स्वाहा शोका॑य स्वाहा ॥ ११ ॥
तप॑से स्वाहा तप्य॑ते स्वाहा तप्य॑मानाय स्वाहा तप्ता॑य स्वाहा ध॒र्माय॑
स्वाहा ।

निष्कृ॑त्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेष॑जाय स्वाहा ॥ १२ ॥

य॒माय॑ स्वाहा॒न्त॑काय स्वाहा मृत्य॑वे स्वाहा ब्र॒ह्म॑णे स्वाहा ब्र॒ह्म॑कृत्यायै
स्वाहा वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ स्वाहा द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑ऽऽ स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः ११. प्रायासाय (१०.) २०. संयासाय २१.
वियासाय २२. उद्यासाय २३. शुचे २४. शोचते २५. शोचमानाय २६. शोकाय
२७. तपसे २८. तप्यते २९. तप्यमानाय ३०. तप्ताय ३१. धर्माय ३२. निष्कृत्यै ३३.
प्रायश्चित्त्यै ३४. भेषजाय ३५. यमाय ३६. अन्तकाय ३७. मृत्यवे ३८. ब्रह्मणे ३९.
ब्रह्मकृत्यायै ४०. विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१. एतेभ्यो देवेभ्यः सुद्धतमस्तु । एता आ-

हुंतीर्हुत्वा ग्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यत्यामाहुतिं जुहुयात् ४२ ॥ एतावता कर्म-
काण्डे समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपाख्योऽयं प्रोक्तधर्मादिनि-
ष्कृतिः ॥ ३१ ॥ ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

I. ॥ १. २ ॥ १ ॥ ॥ II. ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥

III. ॥ ५ [पूषा विष्णु - - कथेन् । - -] ॥ ४ ॥ ॥ IV. ॥ ६ ॥ ५ ॥ ॥

V. ॥ ७ [°श्च धान्तश्च] ॥ ६ ॥ ॥ VI. ॥ ८ ॥ ७ ॥ ॥

VII. ॥ ९ [प्रक्रीलेन] ॥ ८ ॥ ॥ VIII. ॥ १० [मिदं] ॥ ९ ॥ ॥

IX. ॥ ११ [शोचते स्वाहा शोकाय स्वाहा] ॥ १० ॥ १२ [तपसे स्वाहा त-
प्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा । निष्कृ°] ॥ ११ ॥ १२ [मृत्यवे स्वाहा
ब्रह्मरूप्ये स्वा°] ॥ १२ ॥ ॥ नवानुवाकेषु द्वादश ॥ ॥

इति काण्वीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥

इशा वास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ गणेशनरहरिलक्ष्मीन्नुवा (१.) तत्कृपया मया । संहि-
ताचरमाध्याये (२.) वेददीपो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डे नि-
वृत्तम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निवृत्त्यते ।
इशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकवापापविद्व-
त्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न हीदृ-
गात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात्
तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्वत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबु-
द्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना

कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधि-
कारः तस्मादेते मत्वा आत्मयायात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनि-
वर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मत्वा व्याख्यायन्ते ।
ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भा-
धानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं य-
मनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरूपदिशन्नाह । ईश ऐश्वर्यं क्षिप्
ईष्टः इतीद् ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वज्ञतूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वैना-
त्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आह्लादने ऋहलोर्ण्यदिति [पा°
३. १. १२४.] एतत्प्रत्ययः आह्लादनीयम् परमात्मारुमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यत्रये-
णात्मना सर्वमिदमनृतमाह्लादनीयम् परमात्मारुमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदि-
त्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किं च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं
स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जी-
थाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं
त्यजेत्यर्थः । किमिति स्वदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापी-
त्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या
तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेहूतः समाः ।

एवं त्वयि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मापदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि (४)
मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्य-
त्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिहेः पुरुषायुषः शतवर्षवाह्यतग्रहणम् । त्वयीति वि-
भक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकाराद्-
न्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न
तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु क-
र्मणाः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म

नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षी-
णशक्तिव्यात् यावदिहा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्यार्धान्तरं वा
एवं प्रकारे त्वयि जिज्ञीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणा-
दन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रवि-
हितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिहेत् प्रत्यवायपरिहारयित्यर्थः तदुक्तम् द्वाविमावथ
यन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणां धर्मी निवृत्तौ च विभाषित इति ॥२॥

असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्मकृन्तो जनाः ॥३॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्मकृन्तः आ-
त्मानं प्रलीत्यात्मकृन्तः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽवि-
द्यादोषेण तिस्कारणादात्मकृतारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् ज-
न्मानि (5.) स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये
यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्वन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका
जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणप-
राः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्येन तमसा अदर्श-
नात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आह्लादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः
॥३॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

मुमुक्षुर्भिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह (6.) ।
त्रिष्टुच्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एजृ कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत्
स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकतृपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु
विज्ञानधनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्ती-
ति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा० ५.३.६५.]
मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः मैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् संकल्प-

विकल्पवृत्तान्तःकरणस्योपाधिरनुवर्तनाज्जविष्टम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलो-
कादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं ग-
हृत्यात्मचैतन्यावभासः (7.) प्रथमप्राप्त-इव गृह्यतेऽतो मनसो ज्ञवीय इत्युक्तम् ।
देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तव-
न्तः चक्षुरादिभ्यो मनो ज्ञवीयोऽतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमा-
त्रमपि (8.) देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि
प्रथममेव गहत् ऋश गतौ व्योमवद्यापिवात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं नि-
रूपाधिकेन स्ववृत्तेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती-
वेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासतः इति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि
विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत्
धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किं च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धाव-
तो द्रुतं गहतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य ग-
हृतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्वहृतीव । मातरि अतरिजे श्वसि-
ति गहृतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः क-
र्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः
सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टा
लक्षणानि अग्निरविमेषादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि य-
स्मिन्ब्रह्मणि सत्यवदधाति विभजति धारयति वा भीषास्माद्धातः पवते भीषोदि-
ति सूर्य इत्यादिश्रुतेः [तित्तिरी° आरण्य° ८. ८.] सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः स-
र्वास्पदे नित्यचैतन्यवृत्ते ब्रह्मणि सत्येव भवतीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः
कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि यामिस्ता आपः कर्माणि आप्रोतेर्ह्रस्वश्चे-
ति [उष्णा° २. ५१.] क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्दधा-
ति स्थापयति स्वाहा वाते धा इति [८. २१.] समिष्टयजुषि वायुस्थितोक्तेः क-
र्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिब्रह्मोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति
यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वत्तिके ।

तदुत्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृत-
मात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत्
मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किं च तत् द्वेरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वादूरे इ-
वेत्यर्थः । तत् उ तदेव अतिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वान्न केवलं
द्वेरेऽतिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरम्यन्तरे तदेव । अस्य
सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्वापकत्वात् ॥ अस्य मन्त्रस्या-
र्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति । तदेज-
ति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वज्ञतुष्टुपेण स्थितं सत् कम्पते क्रि-
यावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपपावस्थं न चलति । तदेव द्वेरे आदि-
त्यनक्षत्रादितुष्टुपेण स्थितत्वात् तदु अतिके समीपे धरादितुष्टुपत्वात् सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानधनरूपेण ।
अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः ए-
तदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिंकित्सति ॥ ६ ॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि
स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव
सर्वभूतानि (९.) स्थितानि न मद्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न
पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति (१०.) तेषां भूतानां
स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं
सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वतुष्टुपेणाव्यक्तादीनां स्थावरा-
न्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनात् न
विचिंकित्सति न संशेते किद्रोगापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिङ्किञ्च्यः सन्निति

[पा० ३.१.५.] स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मान-
मेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य
विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः आत्मैवेदम् सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मै-
वाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगणोप-
ममात्मैकत्वं पश्यतः ज्ञानतः को मोक्षः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोक्ष-
योरसम्भवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाद्भुक्तमक्रायमव्रणमस्त्राविरुः शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाद्वाञ्छतीभ्यः समाभ्यः

॥ ८ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात्
परिगृह्णति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्रं शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचित्य-
शक्ति । अक्रायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अक्रायत्वादेवाव्रणमक्षतम् । अ-
स्त्राविरं न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यत्र तदस्त्राविरं स्त्रायुरहितम् अक्रायत्वादेव ।
शुद्धमनुपकृतं सत्त्वज्ञस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैर-
स्पृष्टम् । अक्रायमव्रणमस्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थान्तिशयोक्तनाय अभ्यासि भूयांस-
मर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०.४२.] । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इ-
त्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः नि-
रन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय (११.) अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथा-
तथ्यं तेन यथास्वप्नपमर्थान्व्यदधात् विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचे-
तनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी ।

परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानवलात्सर्वद्वयः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मद्वयेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्धात्तरम् । यथा । योऽयमतीतमहोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्धान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधात् यथानुद्वयं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुष्टिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अकायोऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः (12.) अत्रणोऽक्षतः अस्त्राविरः शिरारक्षितः अत्रणोऽस्त्राविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृति (13.) श्रुतेः मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ सम्भूत्याऽ रताः ॥ ९ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः (14.) मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराश्रुखाः स्वबुद्धिलाघवमज्ञानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय-इव इवशब्दोऽनर्थकः बद्धतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्धात्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः त-

स्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुवृत्तमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बद्धतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ १॥

अन्यदेवाद्भुः सम्भवादन्यदाद्भुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाद्भुः कथयन्ति धीराः । तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाद्भुः । इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत्पूर्वीकं सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं स ह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सम्भूतिं सर्वज्ञातसम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशः अर्शआदिवादप्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी स ह एकीभूतं वेद ज्ञानाति देहभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वाःकरणशुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वयेऽवर्णालोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादिवात् अन्यदाद्भुरसम्भवादित्युक्तेः । सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं (15.) यः स ह वेद उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते (16.) ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय-इव ते तमो यऽउ विद्यायां रताः ॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिज्ञीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचोषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्धा अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणं केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवतीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय-इव बद्धतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि ह्रिया कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्यान्तःकरणश्रुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाङ्गविद्याया अन्यदाङ्गरविद्यायाः ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाङ्गरमृतद्रूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकद्रूपमन्यदेवाङ्गः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीरा धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचष्टुः तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्याद्वयं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्यामग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वात्तार्यान्तःश्रुद्धा कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्वामृतमुच्यते यदेवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमयेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यजुषी । अथेदानीं परीष्य-
तो (17.) मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् सप्तदशात्म-
कलिङ्गद्वयः प्राणोऽध्यात्मपरिहृदं ह्रिवाधिदैवतद्वयं सर्वात्मकममृतं (18.) सूत्रा-
त्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतम सूत्रं वायुना
गौतम सूत्रेणोद७ सर्व७ संदृढमिति श्रुतेः [बृहदारण्य० माध्य० ३.५. ६.] ज्ञानकर्म-
संस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामवित्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ कृतं सत् भस्मान्तं भ-
स्माद्वयं भूयात् भस्मान्तः स्वद्वयं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनोऽव-
लम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः गा-
यत्री ह्रन्द्ः परमात्मा देवता वेदार्म्भे ह्योमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिके-
ष्वपि कर्मसु विनियोगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्मभिदेनो-
च्यते हे ओम् हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्र-
त्युपस्थितोऽतः स्मर (19.) यस्त्वं (20.) ब्रह्मचर्ये गार्हपत्ये च मया परिचरितस्त-
त्स्मर । क्षित्रे (21.) स्मर कल्यते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर ज्ञादेश
(22.) आर्षः ह्रन्द्सुभयथेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय
लोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिर्क्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनः [अ-
नुक्रम० ४. १.] ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा रयेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मद्भुङ्क्षुराणामेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेणान्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी
त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [५. ३६.] विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त
हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षि-
णमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विष्टोऽहम् अतोऽग्ने त्वां
याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
रये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि

वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानन् । किं च जुहुराणं ऊर्हा कौटिल्ये शानचि जुहोत्यादिवेन त्रपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः (23.) पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणा-
मिश्रणयोः क्वादिवाह्वलोपद्वित्वे हान्दसं हेर्धिवम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भू-
यिष्ठां वहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम इदानीं सपापत्वात्तव प-
रिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परि-
चरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥

ओ३म् खं ब्रह्मे ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पुनरादित्योपासनमाह । उल्लिक् यजुर्द्वयात्ता उल्लिक् त्रिपादान्यो द्वादशक इति
चनात् । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रम् पिवन्ति यत्र स्थिता र-
श्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोद्वेपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डल-
स्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाह्लादितं वर्तते । तथापि यः अ-
सौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्म-
ना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः परिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्य-
क्षः कार्यकारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम्
खं ब्रह्मेति (24.) यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्माणः खं ब्रह्मेत्याकाशत्रप-
मन्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रमं ४. १.] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्ये-
कदेशे सादृश्यम् नभोवद्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः
पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [कं १४.] विद्याशब्देन किं मुख्या प-
रमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र [कं १४.] अमृतशब्देन सा-
क्षांनुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयं सहेति

[क° १४.] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः
वङ्गिरुक्तः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भ-
वति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को
मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात् । किं च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणेऽग्रे
नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक्
(25.) ॥ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिर्द्वयकः ॥
इति वेददीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथ काण्वशाखायां पाठविशेषः ॥

१-३ [प्रित्याभिर्ग°] ॥ १-३ ॥ ४ [°मर्षत्] - ६ [विजुगुप्सते] ॥ ४-६ ॥

७ [यस्मिन्स°] ॥ ७ ॥ ८ ॥ ८ ॥ १२ ॥ ११ ॥ १३ [°विद्ययान्यदोङ्गुरवि-
द्यया । -] ॥ १० ॥ १४ ॥ ११ ॥ १-११ ॥ १२-१४ ॥ १७ [- मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये] ॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजा-
पत्य व्यूह रुश्मीन्समूह तेजो यत्ते ह्यपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । यो
ऽसावसौ पुरुषः । सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ १५ [ओ३म् क्रतो स्मर कृतं
स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ।] ॥ १७ ॥ १६ ॥ १८ ॥ ओम् खं ब्रह्म ॥ ॥

अनुवाकेऽष्टादश ॥

इति काण्वीयायां बाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥

ओम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ।
संवत्सरे षष्ठीये १८५१. विक्रमार्कगते ११०७. शके १७७३.
समाप्तिमगात्
वोग्देन मुद्रिता सेयं वेवेरेण च शोधिता ।
वाजसनेयसंहिता वेददीपेन संयुक्ता ॥
ओम् श्रीविद्युरूपाय नमः ॥ ॥